

70 ГОДИНИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЧНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

**Доклади от Шестата национална конференция
с международно участие по лексикография и лексикология**



**АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“**

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE
“PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN”

**70 YEARS BULGARIAN ACADEMIC
LEXICOGRAPHY**

**Proceedings of the Sixth National Conference
on Lexicography and Lexicology with international participation**

Sofia • 2013

PROF. MARIN DRINOV ACADEMIC PUBLISHING HOUSE

*Сборникът е издаден с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“
(проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване
на българската лексика и фразеология като част от културното
наследство и националната идентичност“).*

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

70 ГОДИНИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЧНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Доклади от
**Шестата национална конференция с международно
участие по лексикография и лексикология**
София, Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН,
24–25 октомври 2012 г.

Съставители и научни редактори
проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова,
доц. д-р Диана Благоева, доц. д-р Сия Колковска

СОФИЯ • 2013



АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2013
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2013
© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013

ISBN 978-954-322-578-1

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор.....	9
----------------	---

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

Емилия Пернишка (София). Съвременни аспекти на лексикологията.	13
Лилия Крумова-Цветкова (София). Българската лексикография в началото на ХХІ в.	21
Светла Коева (София). Компютърна лексикография – традиции и предизвикателства.	30
Мария Шимкова (Братислава). Язык – Корпус – Словарь.	39
Иван Касабов (София). Типове значения на думата и лексикографски дефиниции.	48
Юлия Балтова (София). Проф. д-р Стойко Стойков и българската лексикография.	59
Hana Gladkova (Praha). Norma spisovného jazyka a slovník.	67

ТЪЛКОВНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ. ДВУЕЗИЧНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ. ФРАЗЕОГРАФИЯ. ТЕРМИНОГРАФИЯ

Зинаида Харитончик (Минск). Изменчивость и вариативность лексикографического дискурса.	81
Мария Кошкова (Братислава). Лексикографски онеправдани класове думи (с оглед на българската и словашката лексикографска практика).	89
Violetta Koseska-Toszewa, Joanna Satola-Staśkowiak (Warszawa). O pracy nad słownikami książkowymi i elektronicznymi z językiem bułgarskim.	98
Mihaela Popescu (Bucarest). Principes lexicographiques et problèmes rédactionnels dans les dictionnaires explicatifs roumains.	109
Хетил Ро Хауге (Университет в Осло). Как се прави речник от един малък език за един малко по-голям език почти без средства (норвежко-български речник).	118
Małgorzata Korytkowska, Aleksander Kiklewicz (Warszawa – Olsztyn). O modelu składni semantycznej w perspektywie opisu leksykograficznego czasowników (na materiale języka bułgarskiego i polskiego).	124
Мария Попова (София). Първият български терминологичен речник.	133
Тодор Бояджиев (София). Удвоените предлози и тяхната лексикографска обработка.	141
Цветанка Аврамова (София). Жителските и народностни имена от мъжки род в българския и чешкия език с оглед на тяхното лексикографско представяне.	148

Диана Иванова (София). Предизвикателството да съставиш речник (Представяне на тематичния <i>Словашко-български речник</i> и подготвяния <i>Словашко-български речник на икономическите термини</i>).	157
Надежда Костова (София). За семантиката и лексикографското представяне на прилагателни от роднински названия (върху материал от <i>Речник на българския език</i> и <i>Българско-словашки речник</i>).	165
Атанаска Атанасова (София). Перформативните глаголи <i>позволявам, разрешавам, съгласявам се</i> с оглед на лексикографското им пред – ставяне.	175
Цветелина Георгиева (София). Лексикографски портрет на думите със словообразователен връх <i>пълка</i> в многотомния <i>Речник на българския език</i>	185
Руси Русев (Русе). Неосъщественият лексикографски проект на писателя Йордан Вълчев.	195
Јована Јовановић (Београд). Обрада трпних придева у дескриптивним речницима српског језика.	203
Маргарита Димитрова (София). Граматиката в речника – представяне на опативни конструкции в българските речници.	211
Daniela Majchráková (Bratislava). K niektorým koncepčným otázkam <i>Slovníka slovných spojení slovenčiny. Prídavné mená</i>	225
Стана Ристић, Светлана Слијепчевић (Београд). Етнолингвистичке информације у дескриптивном речнику (на примерима лексема <i>дом, домовина / отаџбина</i> и <i>мајка</i>).	231
Ирина Кузьминова (Минск). Категоризация как фактор, влияющий на объем научного знания в таксономическом словарном определении.	238
Драгана Мршевић-Радовић (Београд). Фразеологија у описним речницима САНУ и БАН: о лепом.	244
Луиза Байрамова, Дина Москалёва (Казань). Этимологический комментарий фразеологизмов как составная часть словарной статьи <i>Аксиологического фразеологического словаря французского языка</i>	252
Людмила Рычкова (Гродно). Консубстанциональность vs межпредметная омонимия терминов в задаче лексикографирования специальной лексики в общефилологических толковых словарях.	259
Стефка Георгиева (Пловдив). За новите двуезични фразеологични речници и антропоцентрични подход при лексикографирането.	269
Луиза Байрамова (Казань). <i>Аксиологический словарь фразеологизмов-библейзов</i> : структура и содержание.	276
Светлана Шулежкова (Магнитогорск). Выражение ОБА НА ДЕСАТЕ в старославянских памятниках X–XI вв. и его судьба (Фрагмент к фразеологическому словарю старославянского языка).	287

КОМПЮТЪРНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Светла Коева, Диана Благоева, Сия Колковска, Борислав Станков (София). <i>LexIt</i> – уеббазирана система за създаване на речници.	297
Елена Паскалева (София). Формализация на речниковата статия и производството на речници – опити, желания, възможности.	310

Verginica Barbu Mititelu (Bucharest). The Latest Developments of the Romanian Wordnet.	320
Екатерина Петкова (София). Видове електронни терминологични ресурси и възможности за тяхната употреба.	329

ЛЕКСИКОЛОГИЯ. СЕМАНТИКА. СЛОВООБРАЗУВАНЕ

Мая Божилова (София). Лексикалната норма като интегрална езикова норма (с оглед на лексикографията).	337
Мария Чоролеева (София). Изразяване на значения за място и време от прилагателни и наречия и частицата <i>по-</i> в българския език.	350
Палмира Легурска (София). Лексикално-семантични системи на езиците и начини за тяхното каталогизиране (за съпоставителни цели).	355
Диана Благоева (София). За някои основни понятия в неологията.	366
Сия Колковска (София). Семантични неологизми в българския език, възникнали чрез метонимичен пренос.	375
Максим Стаменов (София). <i>Непрокопсаник</i> и <i>прокопсаник</i> – има ли разлика?	385
Tanja Milosavljević, Joana Ilkova (Marsej – Sofija). Francuske pozajmljenice u srpskom i bugarskom jeziku.	392
Велислава Стойкова (София). Флексията като показател за определянето на понятието.	401
Йорданка Трифонова (София). Класификации на депроприалните апелативи в български и чешки език.	408
Ана Кочева-Лефеджиева (София). Названия за ‘малък (нисък и слаб) човек’ в български език, получени чрез семантична номинация.	416
Емилия Македонска (София). Словообразователните типове <i>nomina agentis</i> и <i>nomina actoris</i> в <i>Речник на българския език</i> на Найден Геров.	422
Katarína Gajdošová (Bratislava). Prienik českých kontaktoých javov medzi slovenské slovesá s predponou <i>pre-</i>	428
Биляна Тодорова (Благоевград). За някои специфични лексикални употреби във форумите на BG-mamma.	438

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Стефана Калдиева-Захариева (София). За основните термини във фразеологичната наука.	449
Вера Гливинская (Москва). Фразеологизмы переводчику не друзья!	472
Галина Молхова (София). Соматични фразеологизми, представящи речевата активност в българския и английския език.	482

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Кристияна Симеонова (София). Терминологична номинация чрез универбиране в съвременната българска политическа терминология.	493
Валентина Георгиева (София). Терминологизация в българската и английската военна терминология.	497
Нели Василева (Варна). Семантические процессы в морской терминологии (русско-болгарские параллели).	507

Валентина Венкова (София). Имената на птиците в България и особено- стите на терминологичната номинация.	517
---	-----

КОГНИТИВНА ЛИНГВИСТИКА. ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ. ОНОМАСТИКА

Диана Илиева (София). За същността на концепта.	527
Румяна Петрова (Русе). Лингвокултурен поглед върху най-новите англо- американски пословици в <i>Речник на съвременните пословици</i>	536
Калина Мичева-Пейчева (София). Названия на чисти животни в българ- ската традиционна култура и език.	544
Мери Лакова (София). Славянобългарските лични имена в книгата <i>Имена- та на българите от А до Я</i> от П. Радева и Н. Иванова.	551

ИСТОРИЯ НА ЕЗИКА

Марияна Цибранска-Костова (София). Поменалната част на <i>Кокалянския сборник</i> от XVII век през призмата на историческата лексикология.	563
Ваня Мичева (София). Лексемите с корен <i>-благ-</i> в историята на българския език.	571
Татяна Илиева (София). Речник на богословските термини в Йоан-Екзар- ховия превод на <i>De fide orthodoxa</i>	578

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Марияна Витанова (София). Селото и градът в лексикалната система на българските диалекти.	591
Лучия Антонова-Василева (София). Лексикосемантичната група на назва- ния за лица в българските говори в Албания.	597
Славка Керемидчиева (София). На Катя ли е <i>катиното мезе</i> ?	606
Лиляна Василева (София). Словообразователни синоними в лексикална- та система на говора на Ропката.	610
Илияна Гаравалова (София). Разширяване на семантиката на прилагател- ното име <i>грозен</i> в говора на с. Еркеч, Поморийско.	616
Георги Митринов (София). Публикуван лексикален материал от гръцкия говор на Станимака (дн. Асеновград) от 60-те години на XIX век.	623

ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ

Росен Стоичков (София). Нередуктивните лингвистични теории и езиково- то обучение.	635
Олга Ржанникова, Елена Тимонина (Москва). Лексикографският аспект в обучението на студенти българисти във Филологическия факултет на МДУ „М. В. Ломоносов“.	642
Ирина Платонова (Москва). За лексикалната част на учебника по българ- ски език за руснаци <i>Болгарский язык. Практический курс</i>	649

ПРЕДГОВОР

Шестата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология се състоя на 25 и 26 октомври 2012 г. в София. Нейни организатори бяха Българското лексикографско дружество, Институтът за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН и Секцията за лексикология и лексикография към Института за български език. Конференцията бе посветена на 70-годишнината от създаването на Института за български език и от възникването на българската академична лексикография. Участие в работата на форума взеха учени от Българската академия на науките и преподаватели от различни висши учебни заведения от цялата страна: Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Нов български университет, Университета по библиотекознание и информационни технологии, Военната академия „Г. С. Раковски“, Висшето военноморско училище „Н. Вапцаров“ – Варна, Русенския университет „А. Кънчев“, Югозападния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград. Традиционно към конференцията проявиха интерес голям брой чуждестранни учени. От изнесените общо 72 доклада 36 бяха на гости от чужбина – от Русия, Беларус, Полша, Чехия, Сърбия, Словакия, Норвегия, Франция, Румъния.

Конференцията бе открита с презентация на най-новите издания на Института за български език в областта на лексикологията и лексикографията: речници, монографии, тематични сборници, библиография по българска лексикология, фразеология и лексикография и др. Това даде възможност да се очертаят постиженията на българската наука в тези направления. Изнесените през следващите два дни множество доклади показаха високото равнище на лексикографската теория и практика у нас.

Сборникът включва пълния текст на докладите, изнесени по време на конференцията. Изследванията са с разнообразна тематика. Значителна част от тях са посветени на проблеми, свързани с традиционни и модерни направления на лексикографията като тълковна и двуезична лексикография, фразеология, терминология, компютърна лексикография. Застъпени са проблеми, свързани с лексикологията, фразеологията, терминологията, словообразуването, диалектологията, историята на езика, ономастиката. Представени са и по-нови лингвистични направления като когнитивистиката и лингвокултурологията. Част от статиите са посветени на проблеми на езиковото обучение.

От съставителите

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ НА ЛЕКСИКОЛОГИЯТА

Abstract: The orientation of linguistics along the lines of cognitive, socio-linguistic, psycholinguistic and lingnocultural sciences should be reflected in the general lexicology course. All objects of this science should be viewed in these new aspects.

Key words: lexicology, cognitive, sociolinguistic, linguocultural aspects

Лексикологията е по-нова наука, но вече има сравнително дълга история, като се вземат предвид и редица семантични изследвания на думата от XIX в. Основните ѝ обекти – дума, семантика на думата, изменение на значението са разгледани и означени още в древната философия, но известно е, че като наука лексикологията се обособява към средата на миналия век. Оттогава тя се развива и разнообразните ѝ проблеми се изясняват в монографии, сборници и дисертации.

Традиционните дялове на лексикологията са свързани с въпросите за същността, семантиката и парадигматичните връзки на думата като езиков знак, за нейното съотнасяне с явленията от действителността и с понятията, за речниковия състав, основанията за неговото систематизиране и промените му във времето, с проблема за стилистично-емоционалните характеристики на думата, които предопределят предпочитанията към употребата на думите за определени комуникативни цели и др. Засега, особено у нас, основните категории и термини се представят предимно според психологическия, логическия и структурно-системния подход.

В своето развитие лексикологията постепенно разширява обектите си и задълбочава изясняването на всяко от посочените основни явления. Тя претърпява влияния на господстващи виждания и течения в езикознанието на XX в. Така най-напред под влияние на структурализма основно е ревизирано психологическото виждане за лексикалното значение като единен образ, отражение на понятието за означения референт или денотат. През 60–70-те г. се развива схващане за лексикалното значение като съвкупност от семантични признаци (семи), намиращи се в определена йерархия и свързани съответно с обективни или субективни, конотативни признаци на означаемото, организирани във вътрешна семна структура и йерархия (Йелмслев, Якобсон, Прието, Косериу, Найда, Кац и Фодор, Лайънз, Новиков, Гак и др.). Създават се различни типологии на семите и различни техники за компонентен анализ. От тази гледна точка се задълбочава изследването и на полисемията, и на

системните връзки на думите в т.нар. семантични полета. Интересът към тях е свързан главно със структурирането им.

Езикознанието от последните 3–4 десетилетия пренасочи вниманието от вътрешната структура на езиковия знак към неговата социална обусловеност и връзка с говорещата личност, с нейното субективно или по-обективно виждане на действителността и към познанието чрез знака. Съвременните философски и езиковедски школи задълбочиха погледа към психологията на езика с оглед към неговото създаване и роля в развитието на познанието, към използването на съответни форми и смисли в комуникацията, към възможността да се разпознават или опознават народите, епохите, социалните общности, дори личностите чрез езика (идиолекта) си. Думата стана интересна като когнитивен механизъм, средство за кодиране и трансформация на информация (Кубрякова и др. 1996: 53–55), а не като отражение на действителността. Основната промяна в този план е свързана с внимание не към езиковото явление само по себе си, а към връзката му с човека, към „ролята на човека за езика и на езика за човека“. Насочването на лексикологията към човека се предхожда от общото развитие на психологията и психолингвистиката, социолингвистиката, антропологията.

Известно е, че търсенето на връзка на езика с човека се засилва от възраждането на Хумболтовите идеи за народния дух в езика, които се противопоставят на „математизирането“ на езика в структуралистките изследвания. По-рано в Русия А. А. Потебня, също под влияние на Хумболт, разсъждава доста върху психологическите процеси при създаване на понятията. Още по-близо до когнитивния подход е Бодуен де Куртене, когато изказва съвсем съвременната мисъл, че „От езиковото мислене може да се извлече цялото своеобразно езиково знание от всички области на битието и небитието, за всички прояви на света – и материалния, и нематериалния, а също – индивидуално-психологическия и социалния, обществения.“ (Бодуен де Куртене 1963: 312).

Новите аспекти в хуманитаристиката и общото езикознание – социолингвистика, психолингвистика, когнитивна лингвистика, лингвокултурология (като част от когнитивния аспект), както и прагматична лингвистика безспорно имат място и в лексикологията (включително и в изследванията на фразеологията). Те присъстват в изследването на редица нейни по-конкретни обекти, като напр. изразните средства на различни социални говори, на неологизмите и техния специфичен характер във всяка епоха, в когнитивни или лингвокултурни изследвания на означението и виждането на различни понятия по различен начин от отделни народи.

Тезата на настоящото изложение е, че насоката и постиженията на отделни съвременни лексиколожки изследвания, ориентирани към посочените по-нови и най-нови изследователски подходи в езикознанието, трябва да се отразят и на общия курс по лексикология.

1) Така напр. традиционно основното понятие за думата лексема се разглежда от логическа и психологическа гледна точка като знак с три (според

Огден-Ричардс и Фреге) или четири страни (по Лайънз, според когото съдържанието на знака S се уточнява като ориентирано към денотат и към референт, за да се различи *общата* отнесеност на знака – към денотата от *конкретната* – референцията, отнасянето му към определен конкретен обект).

С оглед на идеята, че в словесния знак се съдържа мисловна информация, концепт, свързан не само с денотата и неговите признаци, но и с концептосферата на социума, в който той възниква, лексемата следва да се разглежда като познавателен и лингвокултурен феномен, в чиято изначална словообразователна мотивация, както и в актуалното лексикално значение се отразява виждането на народа за признаците на означаваното, стихийното познание за света, опитът и историческата му памет.

Освен това в когнитивен план съдържанието на знака се разглежда като структура от ядро и периферия (Е. С. Кубрякова, З. Д. Попова, В. Н. Телия, И. А. Стернин и др.), при което в ядрото се различават не само граматичен и понятийно-предметен (денотативен), но и конотативен компонент (Алефиренко 1999), съдържащ емотивни, експресивни и стилистични и др. микрокомпоненти (вж. Драгичевич 2007: 57). Този аспект на думата е особено значим в когнитивен и лингвокултурен план.

Конотацията е прагматиката на думата. За разлика от денотацията, тя е по-субективна – свързана е с личния опит, със социалната среда, с епохата и културата и дори с даден контекст. В думите на един език в най-значителна степен се извяват уникалните, националноспецифичните смисли, нюанси и признаци, най-често свързани с „оценка за всеки и всичко“ (по Ю. Д. Апресян „узаконена в даден език оценка за определен обект от действителността, определено име, название“, вж. Апресян 1995: 159). Тази оценка е традиционно формирана за определен езиков колектив или национален език и е свързана с морално-етически норми за човешкото поведение, за добро и зло, за правилно и неправилно. Отбелязва се, че „конотацията е национална, самобитна и уникална за всеки един език“. От гледище на семиотиката конотацията се определя най-общо като пресичане на езиков знак (на лексикосемантично равнище – дума) със знак от друга знакова система – езикова (същия или друг език) или друга – изкуство, наука, обществен живот, политически явления, на шумели в даден период събития или други прояви. (Срв. оценъчното противопоставяне на Бай Ганьо за *чорба* и *супа* и художествените конотации и изводи за образа от него, както и лингвокултурните – за мястото и употребата на двете думи в българския език през съответното време; също напр. съвременните политико-социални конотации на думи като *мутра*, *борец*, *борче* и под., в сравнение с липсата на подобни конотации на двете думи преди 20 г. и подчертано положителните – при *борец*).

Следва да се отбележи и социолингвистичната значимост на думата, която определя предпочитането и употребата на дадена лексема в по-широки или по-тесни среди; също – възможността ѝ с определени свои особености тя да бъде показател на идиолекта на отделната личност. Така че е нужно да

се отчете и нейният прагмалингвистичен план, като се уточни доколко той се проявява във формата, в конкретното ѝ съдържание или в текста и контекста на комуникацията.

Същите аспекти трябва да определят изясняването и на останалите лексикални и семантични категории в общата лексикология, като се посочат възможностите и предимствата на структурно-системния, когнитивния и лингвокултуроложкия подход, които взаимно се допълват, без да се противопоставят.

2) Лексикалното значение и неговите изменения, проявите на полисемията и техните разновидности са не само логически, но преди всичко когнитивни явления. В реалния живот на думата в комуникацията тя не само означава, а показва откритите от говорещия връзки, сходства и взаимоотношения между понятията, които дават основания за използване на едно и също средство за означение на най-различни по същност денотати. Полисемията е изключително показателно явление а) за наблюдателността на номинатора при откриване на типични или неочаквани признаци на сходство или други пространствени, причинни и т.н. зависимости между нещата, както и за богатството, дори неизчерпаемостта от такива признаци. (Така напр. на пръв поглед изненадващо е означаването в български, а и в други славянски езици, на обективния признак 'пълна тишина' със субективното качество 'глухота' (*глухо* място, *глухи* улици, полето *оглушава* и под., шумът *заглъхва*). Особено перспективно за когнитивния план на лексиката е изследването на метафорологията, на което се посвещават многобройни конкретни разработки. б) Когнитивната насоченост води до установяване на създадените в националното и общочовешкото познание концептуални системи, чрез които се развиват вторични названия, богати на конотации, без да се претрупва езикът с нови форми.

Установяването на безспорна системност в семантичните прояви е част от цялото пренасочване на лексикологията към познавателните процеси, които се осъществяват в езиковото мислене.

3) В един общ курс по лексикология, ориентиран когнитивно и лингвокултурно, трябва да се обърне особено внимание на ономасиологията, която по принцип отсъства в традиционните курсове. Този дял на науката се съотнася с традиционните дялове за систематизиране на лексемите в семантични полета и е на границата между проблемите на семантиката (семасиологията) и проучването на речниковия състав. Чисто семантичната класификация на лексемите се основава на денотативната семантика на думите, а ономасиологичният план дава възможност да се обособят концептуалните сфери в дадена лексика. Класификационните групи се обособяват концептуално, като следват извънезиковата таксономия на нещата, явленията, действията и процесите, отразена и съхранена в българския език, както и от по-далечните или по-близки връзки между тях. В така обособените концептосфери се откроява няколко вида информация: а) от една страна, на *означените в езика, вербали-*

зираните концепти. За разлика от марксистическата, съвременната наука твърди, че има и *невербализирани* концепти. По-точно е, може би, според мен, да се каже, че в своята собствена езикова картина на света всеки народ включва свои понятия и *не забелязва, не отделя и не назовава* други, които нямат необходимата ценност за него. Това може да се потвърди главно при съпоставка на езиковите средства в различни езици или диалекти, където наблюдаваме знакове за дадени понятия в единия, които липсват в другия (напр. разграничението в български на *хълм, рид, хребет, бърдо*, които не всеки език отделя, разликата на диалектно равнище между *могила* и диал. *пръстница* ‘могила, от която се копае пръст, глина за битови нужди’ или между *чернозем, смолица* и *класак* – диалектизми за разграничаване на почви, които книжовната дума *почва* не означава). б) От друга страна, особено интересни са подбираните от конкретния език доловими от съвременно гледище (без непременно да се стига до етимологизация) *мотивационни признаци* за означение с домашни думи на заобикалящата действителност. Колкото и тези признаци да са разнообразни, може да се отбележат определени национални предпочитания. в) От трета страна, следва да се отбележи било богатството от домашни лексеми в дадена концептосфера, било, напротив, преобладаване в нея на заемки, което говори за бита и историята на народа, за наличие или отсъствие в този бит на определен кръг явления, за отношението към тези явления и др. Този проблем може да бъде изяснен и при систематизиране на лексиката в семантични полета. Така е напр. в българската лексика в сферата на битовата лексика за *ястия*, както и за редица явления от областта на *културата, администрацията, различни изкуства* и др., където значително преобладават заемките. Съответните концептуални системи са били много ограничени и бедно означени в нашия език. Ето защо заемките, както и концептите от различни източни и западни езици са го обогатили в културното му развитие. Напротив, много богатите концептосфери за действия и дейности, като *движение, обичуване, битови дейности, названия на лица* по различен признак, на *човешки качества, родствени връзки* и др. са развити главно чрез домашни думи (глаголи, съществителни, прилагателни), които показват тънки разграничения и огромно афиксално богатство за осъществяването им.

Освен на концептуалния аспект, в ономасиологията може да се отдели внимание и на лингвокултурния. Съобразно с него се отделят концептосфери за: имена на уникални явления от материалната култура, присъщи на дадения народ; на уникални явления от духовната култура или от обществения живот (танци, музика, вярвания и под.); отделят се също т.нар. културни думи (от рода на *дружба, милосърдие, воля, душа*), които нямат национална специфика, но се отличават с оригинални национални конотации, свързани било със словообразователната мотивация (мотивационно ниво), било с лексикалното значение (собствено семантическо ниво), било с равнището на културната символика (Воробьев 1997: 5). Изводите могат да се постигнат на равнището на микросемантиката – отделните думи и значения. Но за да не е случаен и

субективен, анализът може да се базира и на макросемантиката, т.е. на целите концептосфери.

4) Концептуалният план, наред с по-строга семантичния, има значение и при разглеждане на някои системи от думи като синонимите, антонимите, семантичните полета и др. На първо място отново е интересът към определени концепти, от които зависи разгръщането или ограничеността на синонимията, както и богатството от понятия в някои семантични полета.

При синонимите безусловно интересна става прагматиката на думата – използването на определена лексема в комуникацията с оглед на нейни функционални характеристики – стилистична принадлежност, емоционалност, образност и експресивност и свързаните с това семантични и други конотации.

В семантичен план конотацията, допълнителните смисли и тук могат да произтичат от мотивиращите признаци и образ в структурата на думата. Така напр. синонимията на прилагателното безкраен *безбрежен, необозрим, необятен, неизбродим, необхватен* се постига въз основа на това, че назоваващият към виждането на признака ‘край, липса на край’ добавя и признаци обхващане с поглед (*необозрим*) или с ръце (*необхватен, необятен*), невъзможност да се извърви нещо (*неизбродим*), също – виждането за бряг (*безбрежен*). Те създават образност и приповдигната експресия на изразяването, което прави думите поетични. Същото може да се каже за синонимите на робство – *иго, тегло, ярем, окови, синджир, желязо, букаи* и за много други синонимни редове. Така че на първо място допълнителните смисли предопределят употребата на думите.

Аналогична когнитивна или прагматично-конотативна информация се съдържа и в антонимите. Освен това обаче те имат важно значение за познанието и за особености на езика, показвайки какви концепти се противопоставят (предимно качества, дейности и действия, по-малко обстоятелства и др.) и как – чисто логически (*голям – малък, дребен – едър, започвам – свършвам, близо – далеч*) или чрез езикови средства (*забелвам – добелвам, заглеждам – доглеждам, но забулвам – отбулвам, заболява ме – отболява ме, жалостив – безжалостен, англофил – англофоб* и т. н.). Интересно е, че с различни и обикновено немотивирани основи се означават основните логически противопоставяния, тези, които човекът в познавателната си дейност вероятно е установил най-напред – било пространствени отношения (*горе – долу, близо – далеч, тук – там, преден – заден* и т.н.), било качества на предмети – неодошувени и одошувени (*голям – малък, висок – нисък, широк – тесен, дълъг – къс, дебел – тънък, добър – лош* и т.н.), било действия (*падам – ставам, качвам се – слизам, лягам – ставам, идвам – отивам, хващам – пускам* и др.).

Психолингвистичен и прагматичен аспект (т.е. с оглед на координатите *аз – тук – сега* (Димитрова 2009: 165) представя изследването на лексеми и микросистеми, в семантиката на които концептите време и пространство са представени релативно, тоест от позициите на говорителя, слушателя или наблюдателя в пространството и времето, напр. назоваването на планетата

Венера в българския език като *Вечерница*, *Зорница* и *Денница* или наречията *вечер*, *довечера*, *привечер*; *нощес*, *нощем*, глаголи като *идвам* / *дойда* (тук, но и там) – *отивам* / *ида* (там), *пристигам* – *заминавам* и др. Заслужават отделно групиране лексеми, свързани с езикова демагогия, манипулация, лъжа, с езикова агресия и под.

Обикновено отделно от конотацията се разглеждат *експресивността* и *емоционалността*, които също са част от прагматичната насоченост на лексикологията. С тези характеристики в езиков план се определя съвкупност от семантични и стилистични признаци на лексемата, които допринасят за *изразяване на субективно отношение* на говорещото лице или *предизвикват субективно отношение у слушателя* към съдържанието на казаното или към участниците в речевия акт (Божилова 2013).

5) Съвременната лексикология следва да ориентира не само в исторически, но в познавателен, лингвокултурен и социолингвистичен аспект и представянето на развитието на т. нар. речников състав – цялостния активен лексикален фонд на езика. Промените, както и обогатяването му безусловно са в тясна зависимост от епохите, в които се развива животът на езиковата общност, от нейните връзки с други народи и тенденциите в културата, науката и идеологията на времето, от новостите в бита, науката, мисленето и т.н. Социални и обществени промени определят поява или изоставяне на определени лексеми или понятийни кръгове. Национални, регионални или глобални културни процеси влияят върху определени концептуални полета както и за заемане или силно развитие на структурни модели и форми за създаване на лексеми. Появата на неологизми като верижна реакция оказва влияние и за преосмисляне на думите, за промени в тяхната семантична структура и от там – за преразпределяне и преструктуриране на цели семантични полета. Тоест социалните промени са тясно свързани и с вътрешноструктурни процеси в лексиката.

Обогатяването на аспектите, в които се представят обектите на лексикологията не означава изоставяне на старите за сметка на новите. Освен това разнообразните гледни точки към лексикалните явления не могат да се отделят строго една от друга, защото в края на краищата изясняват многостранно съществуващите концепти в дадения език и формирането на тяхното съдържание. Би могло да се каже, че всяко от тези направления спомага за опознаване в цялата му сложност на необозримо и многопосочно явление като езика и по-конкретно – лексемата като основен езиков знак.

В заключение ще подчертая, че набелязаните аспекти трябва да намерят място в един общ курс по лексикология. Но освен такъв, възможно, макар и доста по-сложно е посредством всички тях да се осъществи и по-конкретно и пълноценно изследване на лексиката на даден език, като се осветлят в широк план нейните лексикосемантични характеристики и процеси, с оглед, разбира се, на определен период.

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко 1999:** Алефиренко, Н. Ф. *Спорные проблемы семантики*. Волгоград, 1999.
- Апресян 1995:** Апресян, Ю. Д. *Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва, 1995.
- Божилова 2013:** Божилова, М. Прагматична и стилистична характеристика на българската лексика. // *Лексикология и фразеология на българския език*. София (под печат).
- Воробьев 1997:** Воробьев, В. В. *Лингвокултурология: теория и методы*. Москва, 1997.
- Кубрякова и др. 1996:** Кубрякова, Е. С., В. З. Демьянков, Ю. Г. Понкрац, Л. Г. Лузина. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва, 1996.
- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. *Лингвистична прагматика*. София, 2009.
- Драгичевич 2007:** Драгићевич, Р. *Лексикологија српског језика*. Београд, 2007.
- Бодуен де Куртене 1963:** Бодуен де Куртене, И. А. *Избранные труды по общему языкознанию*. Ч. I. Москва, 1963.

БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ В НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК¹

Abstract: The paper describes the development of the modern Bulgarian academic lexicography. It focuses on the main achievements of the Bulgarian lexicography during 20. century, especially on the many-volume Dictionary of Bulgarian language which is an academic dictionary of national importance. It also outlines the innovative approaches in the modern Bulgarian lexicography and the goals of main priority that would prove quite useful for the national culture.

Key words: academic lexicography, internationalization, nationalization, terminologization, neologization, ethnolinguistic lexicography

Съвременната българска лексикография, и преди всичко академичната тълковна лексикография, е наследник и продължител на лексикографските постижения от ХХ в.

Началото на академичната българска лексикография бе поставено в средата на ХХ в. Еднотомният *Български тълковен речник* (1955) и тритомният *Речник на съвременния български книжовен език* (1955–1959), изработени от сътрудници на Института за български език при БАН, показват, че в България тълковният речник не е вече обект на интерес на отделни книжовници, посветили времето, силите си и живота си на тази кауза. *Каузата тълковен речник* става **обществена**, става осъзната необходимост да се събере и опише лексикалното богатство на езика. В името на тази кауза през 1942 г. се създава Служба за български речник, прераснала през 1945 г. в Институт за български език. Основна задача на тази академична институция е изработването на *Речник на българския език* – многотомен тълковен речник тезаурус. Създаването на такъв речник се осъзнава като национална необходимост. Такъв тип издания имат всички цивилизовани държави. Наличието на такъв академичен труд става белег за националност и държавност. „Големият тълковен речник свидетелства за равнището на цивилизация, достигната от обществото, за развитието на неговата научна мисъл“ (Шимчук 2003: 190).

Всеобхватният тълковен *Речник на българския език* започва да излиза от 1977 г. и до днес са издадени 14 тома – до б. П включително. Появата му е събитие в общественния живот, тъй като той отговаря на задължителни потребности на обществото.

На първо място той *регистра* и по този начин съхранява във времето езиковите факти цялостно, като представя лексиката на българския език от времето на появата на „Рибния буквар“ на Петър Берон (1824 г.) до днес, като тази лексика характеризира различно историческо време, различни езикови стилове, речта на различни комуникативни среди. Включва лексиката на художествена, научна, научнопопулярна, специална литература, разговорна лексика, лексика, характерна за най-известни творци на литературата.

Речникът отговаря на нарасналото национално-патриотично чувство към родния език – разкрива, *представя неговото голямо лексикално богатство* – богатство на фонетични и морфологични форми, на лексикални единици свързани синонимно и антонимно, богатство на значения и нюанси.

Друга заслуга, която *Речникът на българския език* има, е че той *представя постиженията на българското езикознание* – фонетика, морфология, синтаксис, етимология. В *Речника* се представят от съвременна гледна точка характерните морфологични форми и характеристики на отделните лексико-граматични категории – характерни форми за род, число и членуване при имената, представителна част от парадигмата при глаголите и т.н. Дава и справка по отношение на произхода. Всъщност *Речникът* съвместява в себе си указанията на правописен и правоговорен речник, както и на речник на чуждите думи.

В най-висока степен обаче *Речникът на българския език представя постиженията на българската теоретична лексикография*. Цялостното описание в него всъщност е подчинено на лексикографска теория, създадена у нас на базата на изследвания от тази област в нашето и чуждото езикознание. Речникът е основан на строги принципи, последователно спазвани при формиране на словника и на речниковите статии. Система от квалификатори представя историческата перспектива и конотативната характеристика на думите. Последователно се представя семантичният обем на думите, конструктивната обусловеност на значенията и типичната съчетаемост. В духа на съвременната фразеология се представя фразеологичното богатство на българския език.

Макар че *Речникът на българския език* не е завършен, може да се обобщава, че основната задача на лексикографията през XX в. е *да се събере и запази* националното езиково богатство от последните близо 200 години.

Събраното (макар и не изцяло) и представено в съвременен лексикографски вид словно богатство на българския език, дава възможност да се изработят и издадат редица *специални речници*:

- речници, които отразяват системните отношения в лексиката (речници на синонимите, на антонимите, на омонимите, на паронимите);
- лексикографски издания, които отразяват спецификата на лексиката според произхода (речници на чуждите думи);
- лексикографски трудове според други специфични характеристики: словообразователни (Словообразователен речник, Речник на съкращенията), нормативни (Правописни речници, Речник на трудностите);

– лексикографски издания, характеризиращи лексиката според историческата перспектива (Старобългарски речник, Речник на остарялата и диалектна лексика);

– фразеологични речници.

Този следващ етап в развитието на лексикографията е свързан с по-детайлна обработка на българската лексика.

Изминалият XX век бе време на плодотворност и европейско утвърждаване на българската лексикография, но началото на XXI век постави нови предизвикателства пред нея. Смяната на политическата система и съпровождатата я радикална промяна в икономиката, бита и културата на народа довеждат до явления, които несъмнено засягат пряко езика и науката за езика. Новото време поставя нови задачи пред българските езиковеди. Те насочват усилията си към овладяване на новата вълна в българската лексика, към подчиняването ѝ на правилата на родния език, към адаптирането на заетата лексика към системата на българския език. Подчиняването на новата лексика на правилата на родния език изисква и осъвременяване на самите правила. Нови са изискванията и към лексикографията.

Лексикографията през XXI в. е подчинена на характерни за времето промени и явления, свързани с науката, културата и езика. В лексикографията намират отражение характерни за езика и лексикалната му система тенденции. Като обща оценка трябва да се каже, че лексикографията е в небивал възход, който започна през последната четвърт на XX в. В момента в Интернет може да се поръчат повече от 1000 лексикографски издания, преди всичко двуезични (мноезични) или тълковни.

През последните десетилетия рязко се засилват **езиковите контакти** на българите с носителите на чужди езици, което несъмнено води до интензивно нахлуване на чужда лексика в общуването на българите, в българския периодичен печат, в езика на медиите и политиките, в езика на образованието. Новата икономическа и културна обстановка в Европа изисква и наличие на справочници, улесняващи межкултурното общуване, налага изработването на речници, които могат да служат на българите като членове на европейското семейство. Ето защо особено значителна е ролята на **двуезичната или многоезичната лексикография**. Интензивното придвижване на хора и стоки по целия свят, бизнес контактите, културните връзки правят подчертано нужни тези **речници**. **Удивителен е броят на речниците от този тип. Прави впечатление** стремежът към създаване на удобство на ползвателя – по отношение на формата, като се създават мини или джобни речници, към засилване на информацията чрез илюстрации, мултимедийни издания и под. Много от тези речници се изработват от специалисти, които владеят съответния чужд език, но в повечето случаи не владеят теорията и практиката на лексикографията. Традиция у нас е двуезичните или многоезичните речници да се изработват от преводачи и университетски преподаватели по инициатива обикновено на известни издателства, с оглед преди всичко на пазара и обикновено без участието на добри лексикографи. Появяват се и издания, побългарени от други

езици, понякога компилирани безкритично и механично. На незапълнената от академични издания ниша се настанява комерсиалната лексикография (Божилова, Стойкова 2008). През последните години се забелязва нарастване на интереса на академичните институции към този тип лексикографски издания, забелязва се тенденция към засилване на научния характер на двуезичните речници и на тях не се гледа само като към практическо помагало (Трифенова 2011: 129). В това отношение има какво още да се желае. Новият двуезичен или многоезичен речник трябва да отговаря на нови критерии. Той трябва да представя достатъчно пълно семантичната структура и съчетаемостта на лексикалните единици, да подчертава асиметрията в двата езика, да характеризира етноспецифичното, да отделя нужното от ненужното.

Характерна тенденция в областта на езика е интернационализацията. **Интернационализацията** е явление, присъщо за съвременните европейски езици. Най-изявена е в областта на лексиката. Тя е резултат на извършващата се европейска и световна глобализация. Глобалната информационна система, водеща до културна унификация, неизбежно предизвиква и постепенно унифициране на езиковата комуникация. Интернационализацията е проява именно на такъв процес, протичащ сред националните езици. Интернационализацията на речниковия състав се изразява във формиране, усвояване и активно функциониране в книжовния език на фонд от интернационални елементи (Колковска 2006: 191; Смирнов 1998, цит. по Колковска 2006: 191)². Интернационализацията се характеризира и със серийно семантично калкиране – появяват се нови лексикални значения по модел на съответни заети или калкирани лексикални единици от английски, като този семантичен развой е еднотипен в различните езици. Калките се появяват в резултат от взаимодействието на двете противоположни тенденции – на интернационализация и национализация (Благоева 2006: 174; Благоева 2010: 33).

Интернационализацията е характерна за определени дискурси – тя засяга преди всичко сферите, свързани със засилени езикови контакти – политика, публицистика, техника, бизнес, наука, спорт, музика, и по-слабо областта на бита, където най-вече се съхраняват домашните традиции и ценности. Затова интернационализмите са присъщи най-вече за обществено-политическата, публицистичната, научно-техническата и терминологичната лексика.

В българския език, както и в останалите езици на континента, навлиза и се налага нов тип международна културна лексика – за разлика от международната лексика от миналия век, която е от френски, немски и английски с първоначален гръцко-латински произход, днес интернационалната лексика е почти само от английски език. Всички нови реалии и понятия, свързани най-вече с научно-техническите новости, напр. целият свят на компютърните технологии, са съпроводени с налагане на съответна английска лексика. Във връзка с нуждите на административния апарат на Европейските институции и необходимостта от лесна и бърза междудържавна комуникация в границите на Европейския съюз се утвърждава обща лексика предимно с терминологичен

характер. Тя почти изцяло е на основата на английски език (в някои случаи и от френски). Така в официалния език на документацията на Европейския съюз преобладава симетрията в преводите на отделните езици, напр: *европейска интеграция*, рус. *европейская интеграция*, белорус. *еўрапейская інтэграцыя*, чеш. *evropská integrace*, пол. *integracja europejska* и под. (Вачкова, Вачков 2003: 125, 130–131). Ето защо съществува необходимост от **речници на международната лексика** – културна или терминологична. Това са речници, включващи международната терминология от различни области, които могат да служат на българите като членове на европейското семейство. Отделни тематични речници от този тип се появяват на пазара. Все още няма по-широкообхватно мащабно издание. Няма и пълен **Речник на калките** в българския език.

В резултат на интернационализацията възниква остра нужда от справочници, представящи **новите думи и значения в езика**. В българския език тази нужда беше задоволена от такива издания с високо качество (*Речник на новите думи и значения в българския език* (2001) и *Речник на новите думи в българския език* (2010)). Тези постижения на българската неография се опират на предварителни теоретични неологични разработки, което е фактор за висок професионализъм. Такива лексикографски пособия обаче трябва да бъдат издавани или актуализирани периодично, тъй като процесът на интернационализация и последвалата я неологизация нямат краен срок на проява.

Новото време определя и важната роля на **речниците на чуждите думи**. Този тип речници трябва съществено да променят семплия си вид с представяне само на основните съответствия на съответната дума от словника. Добрият речник от този тип трябва да представи в пълнота влезите в езика значения на заетата дума, да се представи внимателно съществуващото несъответствие между семантиката на думата в езика източник и езика приемник.

Навлизащата интернационална лексика има най-вече терминологичен характер. **Терминологизацията** е характерна черта на съвременния език. Термините се характеризират с точност и яснота, полисемията при тях е много по-рядка, а чрез тях се улесняват научните и професионалните контакти. Ето защо терминологичните подсистеми са много съществена част от съвременния език. Особено голямо значение придобива терминологизацията в условията на членство на страната в Европейския съюз. Европейското законодателство и европейската политика са свързани с установяване и използване на голямо количество обща юридическа и административна лексика. В този контекст създаването на **терминологични речници** е от особено значение за нашето съвремие. Българската терминография е достойно представена от академичната поредица терминологични речници, изработени от сътрудници на Института за български език, съответно по природни (2006), хуманитарни (2007) и обществено-политически науки (2012).

За съвременните европейски езици, включително и за българския език, е характерна и друга тенденция – тенденцията към **национализация** (наричана още автохтонизация), т.е. към запазване на самобитните черти на собстве-

ния език, която се проявява в противовес на интернационализацията. Израз на тази насоченост са усилията за създаване на названия със собствени езикови средства. Част от тази тенденция е адаптацията на заетите лексикални средства и усвояването на заетите словообразователни модели.

Процесът на отваряне на културата и науката ни към европейските ценности и към постиженията на съвременните информационни технологии е съпроводен от обратно по своя характер явление – насочване към собствените ценности, осмисляне и описание на езика и неговата лексика като носител на българската култура, душевност. Това е свързано с нова насоченост в езиковедските изследвания, с развитие на нови научни дисциплини в българското езикознание – лингвокултурология и етнолингвистика, които са израз на различна научна парадигма в езикознанието.

В областта на лексикографията тази тенденция намира израз в стремението да се запазят и възродят различни езикови форми, присъщи за народния език, за народното творчество и култура. Това доведе до развитие на ново направление в българската лексикография – положено бе началото на **лингвокултурологична и етнолингвистична лексикография**. Такъв тип издания са двете части на *Тематичен речник на термините на народния календар* (2000–2003), *Речник на българските благословии и клетви* (2010).

В процес на подготовка са *Етнолингвистичен речник* и *Речник на българската роднинска терминология*. Засиленият интерес към когнитивизма в българското езикознание създаде интерес към изработване на идеографични тематични речници, представящи отделни части от българската картина на света. Интерес би представлявало изработването на тематични идеографски речници, свързани с традиционната култура като *Речник на българските народни пословици* или *Речник на българските гатанки*, в които народните форми да се представят в отделни тематични групи. Всички такива издания трябва задължително да имат академичен характер – трябва да се основават на предварителни теоретични разработки.

В този дух националнозначими биха били и лексикографски издания, разкриващи богатството на езика на българския фолклор или на езика на известни български творци. Добре би било да се помисли върху проекти като *Речник на българската народнопоетична лексика* или *Речник на епитетите в българския език*. Или върху речници на езика на писатели или поети класици. Известно е, че досега е издаден само речник за езика на Христо Ботев и то само първата му част.

Нова ера в развитието на лексикографията бележи електронизацията. Появата на електронни корпуси със стотици милиони словоформи разширяват многократно възможностите за получаване на лексикографска информация. Този етап на електронизация, отнасящ се до лексикографските ресурси, най-често е в помощ на традиционната лексикография. На основата на електронни ресурси се изработва в момента и *Речникът на българския език*, т.е. той е корпуснобазиран (Благоева, Колковска 2011: 9).

Електронните речници, създадени чрез специализирани лексикографски програми, т.е. изцяло изработени чрез компютърна лексикографска обработка, са сериозни конкуренти на класическите речници – тези в хартиен вид. Речникът книга или електронният речник, това е основната дилема в днешно време за лексикографската общност, а и за всички, ползващи лексикографските продукти. Предпочитанията безспорно са възрастово обусловени. Младото поколение е привърженик на електронния вариант, което означава, че бъдещето е на компютърната лексикография. Наистина информационните технологии създават огромни възможности пред лексикографията и пред ползвателите на лексикографски продукти. Това се изтъква от много изследователи (Благоева 2008; Трифонова 2011; Лилова 2009). Но не бива да се пренебрегва фактът, че това от своя страна изисква много добра компютърна грамотност, както и ориентираност в качеството на предлаганите лексикални пособия, тъй като засега не съществува механизъм за отсяване по отношение на качеството. Нека не забравяме, че ако електронният речник означава актуалност, динамичност, удобство, бързо намиране на точната желана информация чрез търсене по параметри, то традиционният речник обикновено е с оценка на качеството, традицията е в негова полза, тъй като всеки що-годе образован ползвател има умения да ползва речник. Книжният речник е свързан със сигурност във времето, той е сигурно и трайно хранилище на езикови форми, което не може да бъде унищожено поради невнимание или техническа грешка. Единият тип не може и не трябва да унищожи другия.

Какви трябва да са задачите на съвременната българска лексикография? На първо място – да се завърши *Речникът на българския език* – делото на няколко поколения български учени. Не би трябвало този речник да има съдбата на *Българския тълковен речник* на Стефан Младенов и да не бъде завършен.

Основна задача безспорно е изработване на нови тълковни и специални речници. Съвременното развитие и достиженията на езикознанието са фактор, който дава възможност да се изработват академични лексикографски издания, които да разглеждат по-богато, по-задълбочено или по новому езиковите факти. Това може да бъдат и по-тясно тематично определени, може да бъдат и обобщаващи трудове, като напр. от типа *интегрален речник*, който дава възможност лексикалните единици да се представят комплексно – въз основа на най-съвременните постановки на теоретичната лингвистика и лексикография. Такъв лексикографски труд с разнообразни зони, представящи семантичните, конотативните, граматическите, словообразователните, фразеологичните и др. характеристики и системните връзки на всяка дума, дава възможност тя да бъде представена в максимална пълнота. Възможностите пред лексикографите са големи. ХХІ век е век на информационните и комуникационните технологии. А речникът е медиатор между постиженията на науката, техниката, културата и обществото, както и в контактите на различни общества или култури.

Развитието на националната ни лексикография през последните десетилетия ни дава основание да я оценим като динамично развиваща се и повишаваща равнището си, с подчертана тенденция да стане модерна, съвременна и равностойна на лексикографиите на „големите“ европейски народи.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.
- ² Съществува и по-различно схващане за същността на интернационализацията като процес, характерен за езикови общности, използващи езици извън обхвата на т.нар. международни езици (Трифенова 2012: 40).

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2006:** Благоева, Д. Калкирането в най-новия период от развитието на българския и чешкия език. // *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. Научна конференция, посветена на 125-годишнината от рождението на акад. Стефан Младенов (София, 28–29 юни, 2005). Доклади. София: СУБ, с. 174–189.
- Благоева 2008:** Благоева, Д. Съвременни подходи в българската неогграфия (проблеми и перспективи). // *Български език*, № 1, с. 5–14.
- Благоева 2010:** Благоева, Д. Чуждоезикови влияния при семантичния развой на българската лексика в съвременния период. // *Слово и словесност, Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова*. София: Емас, с. 33–41.
- Благоева, Колковска 2011:** Благоева, Д., С. Колковска. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. // *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. Сборник студии и статии. София: Авангард Прима, с. 7–45.
- Божилова, Стойкова 2008:** Божилова, М., В. Стойкова. Професионално за академичната и комерсиална лексикография (еднотомният тълковен речник на съвременния български книжовен език). // *Български език*, № 1, с. 26–32.
- Вачкова, Вачков 2003:** Вачкова, К., В. Вачков. Евролингвистични иновации в славянските стандартни езици. // *Славянска филология*. Т. 23. Доклади и статии от XIII международен конгрес на славистите. София, с. 122–131.
- Колковска 2006:** Колковска, С. Тенденциите към интернационализация и национализация в новата българска икономическа терминология. // *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. Научна конференция, посветена на 125-годишнината от рождението на акад. Стефан Младенов (София, 28–29 юни, 2005). Доклади. София: СУБ, с. 190–212.
- Лилова 2009:** Лилова, М. Електронният речник – нови възможности при лексикографското описание на семантичните неологизми. // *Български език*, № 1, с. 47–51.

- Смирнов 1998:** Смирнов, Л. К вопросу о интернационализации лексики современных славянских литературных языков. // *Втори международен конгрес по българистика*. Доклади. Т. 4. Сравнително и съпоставително езикознание. София: БАН, с. 218–226.
- Трифенова 2011:** Трифенова, Й. Славянско-българската двуезична лексикография с оглед на използването ѝ в е-речниците. // *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. Сборник студии и статии. София: Авангард Прима, с.116–141.
- Трифенова 2012:** Трифенова, Й. *Динамика на българската и чешката депроприална система в края на XX век*. Дисертация. София.
- Шимчук 2003:** Шимчук, Э. Г. *Русская лексикография*. Москва: Изд. Московского университета.

КОМПЮТЪРНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ – ТРАДИЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА¹

Abstract: The paper presents some definitions for a corpus and the main features of modern corpora. It is shown that the computational lexicography has its own traditions in Bulgaria. At the same time not full potential of computational linguistics approaches and methods is in use.

Key words: computational lexicography, corpus

Накратко ще бъдат разгледани основният обект и методите на изследване, които се прилагат в корпусната лингвистика, компютърната лексикография и компютърната лингвистика. И в трите изследователски области корпусите намират приложение. В корпусната лингвистика корпусите са основен обект на изследване, лингвистични заключения се правят на базата на реалната употреба на езиковите единици, която се наблюдава в корпусите. В компютърната лексикография корпусите представляват източник за извличане на различен тип лингвистична информация (със средства, заимствани от компютърната лингвистика), която, най-общо казано, подпомага лексикографската работа. В компютърната лингвистика корпусите се използват за създаване на езикови и преводни модели, за извличане на различен тип информация и надеждни езикови данни. Следователно корпусите се използват и в трите научни области с относително сходно предназначение: за получаване на необходимите данни за лингвистичен анализ и езикови обобщения. Корпусите, в това число и Българският национален корпус (http://www.ibl.bas.bg/BGNC_bg.htm), представляват надежден източник за наблюдение, анализ и изводи (подкрепени от обективни количествени и дистрибутивни данни) за синтаксиса и семантиката на различни езикови явления (за употребата им в различни стилове, жанрове и тематични области), както и за автоматично извличане на езикови данни, езикови отношения и модели.

Известни са различни дефиниции за корпус, в които се подчертава значението на корпусите за лингвистичните изследвания: „свкупност от автентични езикови данни, които могат да се използват за лингвистични изследвания“ (Лиич 1997: 1); „колекция от езикови примери, които са избрани и подредени според експлицитни лингвистични критерии, за да се използват като модел на езика“ (ЕГСКОЕ 1996: 4); „свкупност от езиков материал в електронна форма, подходящ за компютърна обработка с приложение в лингвистичните изследвания или езиковите технологии“ (Лиич 1997: 1);

„голяма колекция от езикови примери, представени по начин, даващ възможност за компютърна обработка, и избрани по определени (лингвистични) критерии, така че да представляват адекватен езиков модел“ (Коева 2010: 9).

Съвременните корпуси съдържат милиарди думи и анализът на данните в тях може да се извърши ефективно и надеждно. Вече традиционно се приема, че по-големите корпуси представят по-достоверна информация за езика, тъй като се предполага, че по-голямото количество данни е предпоставка за илюстрирането на по-широк кръг от езикови явления, при това с по-надеждна информация за честотата на срещане и дистрибуцията в различни стилове, жанрове и тематични области. Необходимостта от обективни данни, от една страна, и все по-голямото количество от достъпни електронни текстове, от друга страна, са естествени предпоставки за това големината на корпусите да се увеличава непрекъснато. Неслучайно в момента интернет е един от основните източници за събиране на корпусни единици (Килгариф, Гrefенщет 2003). Представителността и балансираността като характеристики на корпуса са насочени към това да гарантират доколко даден корпус (съответно съотношението между текстовете, които са включени в него) може да предостави адекватни факти за езиковата действителност към даден момент. Известни са много опити двете характеристики да се дефинират по един или друг начин (Аткинс 1992/1993; Байбър 1993; Лиич 2005; Синклер 2005; МакЕнери и др. 2006), но до момента няма ясни критерии, които да осигуряват последователното им прилагане при изграждането на произволен корпус. При създаването на корпуси се наблюдават два основни метода. Единият предполага създаване на модел за структурата на корпуса и последователно запълване на тази структура със съответните текстове. Този подход е характерен за началото на създаването на корпуси (Франсис, Кучера 1964) и по обективни причини все по-малко се следва поради: а) невъзможност да се създаде модел, който да е достатъчно адекватен, като удовлетворява различни критерии; б) трудно запълване на модела с подходящи текстове особено ако се поставят по-големи изисквания по отношения на обема на корпуса. Вторият метод, ако може да се нарече така, се основава на събиране на текстове без наличието на предварително предпоставен модел за структурата на корпуса. В момента подобен начин за създаване на корпуси получава все по-широко разпространение особено като се има предвид тезата, че по-големият обем предполага и по-добра възможност за илюстрация на езиковите явления, следователно големият обем в значителна степен обезсмисля наличието на предварително дефиниран модел за структурата на корпуса. В тази светлина представителността на даден корпус може да се разглежда като съвкупност от два фактора: възможно най-голям обем и възможно най-голямо разнообразие на текстовете по отношение на техния стил, жанр и тематична област. Балансираността като характеристика противоречи на изискването за обем и представителност (разбирана като многообразие) – големият обем и стиловото и жанровото

многообразие трудно се съвместяват с равномерното застъпване на предварително дефинирани категории (а и всяка субективна намеса в крайна сметка може да изкриви анализа). За конкретни лингвистични задачи може да се дефинира пропорционално разпределение на текстове на базата на съществуващото многообразие от езиков материал. В този случай е по-добре да се говори не за балансираност, а за структура, която се подчинява на определени критерии, които се предполагат от поставянето и решаването на конкретна задача. Извличането на корпуси с предварително дефинирана структура може да се направи успешно, ако корпусните единици са описани с разнообразни метаданни (автор, стил, жанр, тематична област, година на издаване, брой думи и т.н.) – колкото е по-подробно и прецизно описанието, толкова са по-големи и разнообразни възможностите за извличане на различни по своята структура подкорпуси. По този начин се избягва необходимостта да се следва предварително зададен модел и да се търсят корпусни единици, които съответстват на модела.

Българският национален корпус (Коева и др. 2012) е голям (според съвременното разбиране) динамично развиващ се корпус – разширява се с нови текстове, които се класифицират с помощта на подробни метаданни. Дизайнът на корпуса осигурява поддръжка на едноезикови и многоезикови корпуси посредством унифициран подход за тяхната компилация, предварителна обработка, анотация и достъп. При описанието на корпусните единици се цели детайлност, която позволява лесна класификация на текстовете по различни критерии и преструктуриране въз основа на различни класификационни признаци. Българските текстове в Българския национален корпус наброяват 1.2 милиарда думи, които са разпределени в над 240 000 текстови документа (към края на януари 2013 г.). Оригиналните текстове на български език съставляват 37.1% от всички текстове, преводните – 40.5%, а за останалите 22.4% няма информация. Преобладаващото количество текстове са писмени документи – 97.35%. По-голяма част от текстовете – 97.6%, са събрани от интернет (посредством автоматично – основно, или ръчно изтегляне). Към момента задачата за разширяване на Българския национален корпус се свежда до автоматично идентифициране в интернет на подходящи текстове, автоматично изтегляне на документите, автоматично извличане на детайлни метаданни и автоматична лингвистична анотация.

Начало на модерната компютърна лексикография се свързва с проекта COBUILD (Синклер 1987). В рамките на проекта се създава речниково описание за английски език, което отразява актуалната употреба на думите в голям и разнообразен корпус от текстове. Корпусната лингвистика намалява в значителна степен субективността на традиционните подходи при дефиниране на значенията, като изследва езикови данни за множество срещания на дадена лексикална единица в големи по обем корпуси (Синклер 1987), а значението на думите в речниците се описва след анализ и синтез на информация за употребата в контекст (Аткинс 1992/1993). В етапа на анализ се търсят колкото

може повече обективни лингвистични факти за значенията на дадена дума (Аткинс 1992/1993: 33) чрез изследване на употребата на думата в корпуси, в съществуващи архиви и речници. Данните се разделят така, че лексикалните единици в дадена група от примери да имат общо значение и да се различават от значенията в останалите групи, като за всяка група се определя какво я обединява. В етапа на синтез направените заключения се обобщават в ограниченията на езика на тълковните дефиниции. Отбелязва се, че системното приложение на корпусно базираната методология отразява парадигматична промяна в съвременната лексикография (Ръндъл, Килгариф 2011).

Компютърната лексикография в наши дни далеч надхвърля прилагането на примери, които са извлечени от реалната им употреба в корпуси. Съвременната лексикография си служи успешно с корпусите при решаването на редица задачи като: извличане и подбор на словник за конкретен тип речник; анализ, базиран на корпусни данни; идентифициране на значенията на лексикалните единици и формулиране на подходящи дефиниции; определяне на основните признаци на лексикалните единици: съчетаемост, синтактично поведение, употреба в различни тематични области и разбира се – извличане и подбор на подходящи примери. Както се посочва (Благоева, Колковска 2011: 17–18), корпусни и традиционни методи за създаване на словник се използват при работата върху последните няколко тома на многотомния тълковен Речник на българския език (РБЕ 2008; РБЕ 2012) – словникът се изработва на базата на съществуващите лексикални картотеки и речници на българския език и се допълва с автоматично генерирани списъци от думи на базата на Българския национален корпус. Българският национален корпус се използва и при изготвянето на словник за Речника на новите думи в българския език (Пернишка, Благоева, Колковска 2010). Сравнени са два субкорпуса от Българския национален корпус, съдържащи текстове, публикувани от 1945 до 1989 г. и след 1990 г., в резултат на което е извлечен честотен списък от словоформи, регистрирани само в по-новите текстове (Благоева 2009). Отчита се не само фреквентността, но и броят на текстовете, в които са регистрирани срещанията, т.е. използва се информация и за дистрибуцията на новите думи. От доста време не е проблем да се съставят честотни списъци не само на словоформи, но и на основни форми – така броят на срещанията на думите е по-адекватно отразен. На базата на честота на срещания на основни форми и дистрибуцията им се получава достоверна информация (подкрепена със статистически данни) за употребата за лексикалните единици с висока, средна и ниска честота (нови думи, редки и остарели думи и т.н.). Могат да се прилагат филтри (прости граматички), които да извадят списъци от думи, които имат или нямат множество число, имат или нямат някои граматични конструкции и т.н.

Известен похват в корпусната лингвистика е извличането на редове от конкорданси за дадени лексикални единици, което улеснява наблюдението върху различните употреби посредством сортиране на ляв и десен контекст с определена дължина – по този начин се подпомага разграничаването на от-

делните значения и описанието на синтактичните и семантичните свойства на лексикалните единици. Лексикалната съчетаемост се илюстрира посредством извличане на колокации – редовно срещащи се словосъчетания с дадена дума, които могат да бъдат както съставни думи, така и свободни словосъчетания. Скиците на употреба на думите представляват корпусно базирано обобщение за граматичните и колокационните свойства на думите (Килгариф, Тъгуел 2001).

Познати са различни подходи при представяне на значението на съставните думи – включва се към значението на главната дума, съотнася се с по-обща дефиниция, която е вярна за множество съставни думи, представя се като отделна лексикална единица със собствени значения. Практика в (българските) речници е съставните думи да се изброяват (непоследователно) към речниковата статия на една от думите в състава си, без винаги това да е главната дума. Съставните думи би трябвало да се интерпретират равнопоставено с останалите думи, ако изразяват уникално понятие – като тест за разпознаването им може да се използва тестът за еквивалентност с дума в същия или друг език и възможността за субституция с тази дума или с нейните хипероними (Коева 2006). Както в повечето области на компютърната лингвистика, автоматичното извличане на кандидати за съставни думи от корпуси (различни от свободните словосъчетания) се основава на три различни стратегии: лингвистични техники, статистически методи и комбинирани подходи. Лингвистичните техники използват информация за морфологичната и синтактичната структура на съставните думи и са различни за различните езици. Например следните последователности от категории (за които се очаква, че образуват именна група) са с честота на срещане над 10% в текстове с правни документи на Европейския съюз:

- AN → *риболовен сезон, земеделски цени, термална енергия, климатична инсталация*
- NpN → *обогаляване на гориво, подобряване на почвата, права на детето, свобода на печата*
- NpAN → *опазване на околната среда, номенклатура на земеделските продукти, използване на слънчевата енергия, средства за масова информация*
- AAN → *семејно земеделско стопанство, европейска парична система, интелигентна транспортна система, магнитен информационен носител*
- ANpN → *електронен трансфер на фондове, оптическо разпознаване на символи, правна уредба на телекомуникациите, избирателно разпространение на информацията*

Следвайки честотния анализ на конституентната структура на българските съставни думи, синтактичните модели, които са обект на анализ, се разпознават с помощта на подходящи синтактични шаблони. Статистически-

те техники, от своя страна, се основават на различните статистически свойства на съставните думи по отношение на останалата лексика и се базират на откриването на последователности от думи с по-голяма честота над някакъв определен праг. Обикновено целта е да се измери свързаността (асоциацията) между частите на съставните думи, като се провери дали частите им се срещат заедно случайно, или не. Статистическите методи приписват числена стойност на кандидатите за съставни думи, за да ги потвърдят или изключат. Измерването на лексикалната свързаност съотнася наблюдаваната с очакваната честота. Един от най-често използваните коефициенти е Log-likelihood (Дюнинг 1993), тъй като се приема, че има най-добри резултати сред другите подобни изчислителни методи. Колкото е по-голяма стойността на Log-likelihood, толкова е по-силна асоциативната свързаност между двете думи, следователно последователността от думи е по-вероятен кандидат за съставна дума. Добре известно е, че едно и също понятие може да се изрази по различен начин и автоматичното извличане на съставни думи трябва да може да разпознава и свързва различните лингвистични форми: орфографски (главни и малки букви), флективни (словоформите), словообразователни (derivati), синтактични (словоред) и семантични (синоними). Честотните стойности могат да се преизчислят според групирането на словоформите към една и съща лема. Така морфологично свързаните срещания на дадена съставна дума се съотнасят и се разглеждат като една и съща дума.

Използват се и по-сложни методи. Например, изхождайки от предпоставката, че свободните словосъчетания допускат синонимна замяна на компонентите си, а колокациите (разбирани в смисъл на съставни думи) – не, се разработва метод за извличане на колокации, като се измерва семантичната свързаност – до каква степен даден кандидат за съставна дума допуска замяна със синоними на елементите си (Пиърс 2001).

Извлечени от големи по обем корпуси, данните за фреквентност позволяват адекватна оценка на съвременната употреба на лексиката и нейната дистрибуция по жанрове и стилове и тематични области. Следваща крачка е да се разграничи честотата на срещане на различните значения, с които дадена дума е употребена в текста – това може да стане, като се изчислят близки или еднакви контексти на употреба на синтактично и семантично равнище в текстове, принадлежащи към различна тематична област, жанр или стил, които също са релевантни за употребата на едно или друго значение. В най-простия случай примерите за употреба в корпус попадат в една или повече различни групи и всяка група, ако е достатъчно голяма и достатъчно различна от останалите групи, оформя ново значение (Килгариф 1997: 108) – значенията трябва да се разбират като абстракции по отношение на групи от примери. Друг начин за автоматично диференциране на значенията на дадена дума използва следната предпоставка: ако дума се превежда по няколко семантично различни начина на друг език, то това е доказателство за различно значение (Браун и др. 1991; Гейл и др. 1992). Съвременните технологии предлагат

много начини за извличане на списъци на възможните значения, с тежести в зависимост от вероятността им; на срещанията на всяко значение в корпуси; на общи субкатегоризационни фреймове, с тежести в зависимост от вероятността им; на общи селективни ограничения, с тежести в зависимост от вероятността им, и т.н.

Не на последно място, използването на специализирани системи за създаване на речници позволява процесът на създаването на речник да бъде подчинен на концепцията за създаване на речника – веднъж зададена, концепцията за структурата на речника не може да бъде променяна неволно или по грешка, тъй като се контролира от системата за създаване на речника. Лексикографските данни, които принадлежат към затворени класове, се избират от предварително зададени списъци и по този начин възможността за грешка се ограничава още повече. Възможността да се правят справки, някои връзки да се създават и/или проверяват автоматично допълнително улеснява лексикографската работа.

Езиковите корпуси намират широко приложение в съвременната лингвистика като източник за извличане на езикови данни, въз основа на които се изграждат и проверяват различни лингвистични хипотези. Все по-широкият кръг от приложения налага нови изисквания към корпусите, а оттам и нови принципи при тяхното създаване, структуриране, документация, аотиране и обработка:

- Съставяне на все по-големи по обем корпуси, отразяващи максимално достоверно състоянието на даден език през определен етап от неговото развитие.

- Все по-точно и детайлно автоматично аотиране на корпусите с подходяща лингвистична информация и метаданни.

- Все по-широко използване на компютърната лингвистика за обработка на лингвистичните корпуси и приложение на получените резултати в различни области, включително в лексикографията.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, договор ДТК 02–53/2009.

ЛИТЕРАТУРА

- Аткинс 1992/1993:** Atkins, B. T. S. Theoretical lexicography and its relation to dictionary-making. // *Dictionaries. Journal of the Dictionary Society of North America* 14, pp. 4–43.
- Байбър 1993:** Biber, D. Representativeness in corpus design. // *Literary and Linguistic Computing* 8 (4), pp. 243–258.

- Благоева 2009:** Blagoeva, D. Electronic Corpora and Bulgarian New-Word Lexicography. // *Études Cognitives*. Vol. 9. Warszawa, SOW, pp. 143–150.
- Благоева, Колковска 2011:** Д. Благоева, С. Колковска. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. // *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. Сборник студии и статии. София: Авангард Прима, с. 7–45.
- Браун и др. 1991:** Brown, P. F., S. A. Della Pietra, V. J. Della Pietra and R. L. Mercer. Word-sense disambiguation using statistical methods. // *Proceedings of the 29th Conference of the Association for Computational Linguistics*, pp. 264–270.
- Гейл и др. 1992:** Gale, W., K. W. Church and D. Yarowsky. Using bilingual materials to develop word sense disambiguation methods. // *Proceedings of the 4th International Conference on Theoretical and Methodological Issues in Machine Translation*, pp. 101–112.
- Дюнинг 1993:** Dunning, T. Accurate methods for the statistics of surprise and coincidence. // *Computational Linguistics*, 19 (1), pp. 61–74.
- ЕГСКОЕ 1996:** *Expert Advisory Group for Language Engineering Standards Preliminary recommendations on corpus typology*. EAG–TCWG–СТУР/Р. Pisa: Consiglio Nazionale delle Ricerche. Istituto di Linguistica Computazionale.
- Килгариф 1997:** Kilgariff, A. I don't believe in word senses. // *Computers and the Humanities* 31 (2), pp. 91–113.
- Килгариф, Гrefенщет 2003:** Kilgariff, A., G. Grefenstette. Introduction to the Special Issue on Web as Corpus. // *Computational Linguistics*. 29 (3), 2003, pp. 333–348.
- Килгариф, Тъгуел 2001:** Kilgariff, A., D. Tugwell. WORD SKETCH: Extraction and Display of Significant Collocations for Lexicography. // *Proceeding ACL workshop on COLLOCATION: Computational Extraction, Analysis and Exploitation*. Toulouse, pp. 32–38.
- Коева 2006:** Koeva, Sv. Inflection Morphology of Bulgarian Multiword Expressions. // *Computer Applications in Slavic Studies*. Sofia: Boyan Penev Publishing Center, pp. 201–216.
- Коева 2010:** Коева, Св. Българският семантично анотиран корпус – теоретични постановки. // *Българският семантично анотиран корпус*. Редактор и съставител Св. Коева. София, с. 7–43.
- Коева и др. 2012:** Koeva, Sv., I. Stoyanova, Sv. Leseva, Ts. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and practice in corpus design. // *Journal of Language Modelling*, 1 (1), pp. 65–110.
- Лич 1977:** Leech, G. Introducing corpus annotation. // Garside R., G. Leech, A. M. McEnery (eds.). *Corpus Annotation: Linguistic Information from Computer Text Corpora*. London: Longman, pp. 1–18.
- Лич 2005:** Leech, G. Adding Linguistic Annotation. // Wynne, M. (ed.). *Developing Linguistic Corpora: a Guide to Good Practice*. Oxford: Oxbow Books, pp. 17–29. <<http://ahds.ac.uk/linguistic-corpora/>>
- МакЕнери и др. 2006:** McEnery, T., R. Xiao, Y. Tono. *Corpus-based Language Studies. An Advanced Resource Book*. Routledge.
- Пернишка, Благоева, Колковска 2010:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX в. и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство. 515 с.

- Пийрс 2001:** Pearce, D. Synonymy in collocation extraction, WordNet and Other lexical resources: applications, extensions & customizations. // *NAACL 2001*. Pittsburgh: Carnegie Mellon University, pp. 41–46.
- РБЕ 2008:** *Речник на българския език*. Т. 13. София: АИ „Марин Дринов“, ЕМАС.
- РБЕ 2012:** *Речник на българския език*. Т. 14. София: АИ „Марин Дринов“.
- Ръндъл, Килгариф 2011:** Ръндъл, М., А. Килгариф. Автоматично създаване на речници: къде е границата? // *Български език*. № 3, с. 7–33.
- Синклер 1987:** Sinclair, J. M. (ed.). *Looking Up: An Account of the COBUILD Project in Lexical Computing*. London: Collins.
- Синклер 2005:** Sinclair, J. Corpus and Text: Basic Principles. // Wynne, M. (ed.). *Developing Linguistic Corpora: A Guide to Good Practice*. Oxford: Oxbow Books, pp. 1–16. <<http://ahds.ac.uk/linguistic-corpora/>>
- Франсис, Кучера 1964:** Francis, W. N., H. Kucera. *Brown Corpus Manual*. Department of Linguistics, Brown University, USA. <<http://icame.uib.no/brown/bcm.html>>

ЯЗЫК – КОРПУС – СЛОВАРЬ

Abstract: This article provides a brief overview of the Slovak dictionaries, lexical databases and corpora produced at the Ľ. Štúr Institute of Linguistics of the Slovak Academy of Sciences, especially in the department of the Slovak National Corpus. The paper deals with the nature and importance of language corpora and their use. It next explains the need for close cooperation between corpora linguistics and (computational) lexicography. At present, the links between natural language processing and lexicography are in Slovakia well developed and mutually beneficial.

Key words: language, corpora, dictionary, computational lexicography

В честь мероприятия, посвящённого 70-летию юбилею Института болгарского языка и болгарской академической лексикографии, возможно кратко отметить, что лексикография, а точнее, Канцелярия Словаря чешского языка стояла у истоков нынешнего Института чешского языка в Праге, который в 2011 году отметил 100 лет со дня основания. Институт языкознания им. Людовита Штура САН в Братиславе тоже будет праздновать круглую дату – 70 лет от основания тогда ещё Института языкознания Словацкой Академии наук и искусств, которое состоялось 1 апреля 1943 года. На заре его деятельности основной задачей была подготовка „Правил словацкой орфографии“ (изданы в 1953 году). Словацкая академическая лексикография начала развиваться в ИЯЛШ специально в рамках создания толкового словаря среднего типа – известного „Словаря словацкого языка“ в 6-ти томах под редакцией Ш. Пецьяра, который начали составлять и издавать позже (1959–1968). Лексикографические труды различного характера с тех пор стали и, пожалуй, остаются одной из самых важных сфер деятельности института на протяжении всех семи десятилетий его существования. Их составлением занимались сотрудники всех основных отделов института. Постепенно были опубликованы словари:

– **переводные:** „Чешско-словацкий словарь“ (Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979 (1-е изд.), 1981 (2-е изд.)), „Большой русско-словацкий словарь“ (Veľký rusko-slovenský slovník. Red. J. Horecký (1 и 2 том), D. Kollár (3–5 том). Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960–1970), „Большой словацко-русский словарь“ (Veľký slovensko-ruský slovník. 6 zv. Red. E. Sekaninová. Bratislava, Veda 1979–1995);

– **исторический:** „Исторический словарь словацкого языка“ (Historický slovník slovenského jazyka. 7 zv. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991–2008);

– **диалектный**: „Словарь словацких диалектов“ (Slovník slovenských nárečí. Bratislava, Veda 1994 (1 том), 2005 (2 том));

– **словарь синонимов**: „Словарь синонимов словацкого языка“ (Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1995 (1-е изд.), 2000 (2-е изд.), 2004 (3-е изд.));

– **иностранных слов**: „Словарь иностранных слов“ (Slovník cudzích slov (akademický). Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997 (1-е изд.), 2005 (2-е изд.)) и, конечно,

– **толковые**: „Краткий словарь словацкого языка“ (Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková (1-е – 3-е изд.), J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj (4-е изд.). Bratislava, Veda 1987 (1-е изд.), 1989 (2-е изд.), 1997 (3-е изд.), 2003 (4-е изд.)) и прежде всего новейший „Словарь современного словацкого языка“ (Slovník súčasného slovenského jazyka. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava, Veda 2006 (1 том А – G), 2011 (2 том H – L)).

Братиславская академическая лексикография приобрела известность не только в славянской и не только в лингвистической среде. Она имеет свои традиции, теоретическую базу, концепции и преемственность, и, хотя словацкий язык относится к т. н. малым языкам с относительно небольшим числом носителей, он обработан практически во всех областях (кроме этимологии, но и здесь работа над словарём уже близится к завершению). Действительно широкому применению лексикографических трудов в исследовательской, научной и обиходной практике помогли компьютеризация указанных работ и доступ к некоторым из них в интернете <http://slovniky.korpus.sk/>), где мы регистрируем в среднем 40 000 запросов в день. Остальные словари также готовятся к размещению в интернете, пока они доступны только в локальной сети ИЯЛШ, где служат в качестве лексической базы данных как один из основных источников языкового анализа или как дополнительный источник при составлении следующих томов (словарь современного языка, диалектный словарь) и новых словарей. В 2011 году в базу данных в интернете были добавлены все 5 томов словаря А. Бернолака из 1825 г. (A. Bernolák: Slowár Slowenský Češko-Laťinsko-Ňemecko-Uherský, <http://www.juls.savba.sk/ediela/bernolak/>). Ценным дополнением к лексикографическому описанию современного словацкого языка являются специализированные словари чрезвычайно продуктивных авторских коллективов из Прешовского университета: словарь словосочетаний, морфемный словарь, словарь корневых морфем (подробнее в списке литературы, см. и Šimková 2008a); ещё несколько находятся в стадии разработки.

Важнейшим источником материала для лексикографических описаний современного словацкого языка уже с середины 1990-х годов стали тексты, обработанные в электронном виде в рамках баз данных корпуса. Сначала это был корпус текстов словацкого языка для внутреннего пользования ИЯЛШ, составленный в основном добровольцами и довольно несистематически в процессе выполнения других задач без соответствующего технического обес-

печения, поэтому его объём был невелик (за шесть лет – менее 30 миллионов текстовых слов), а тексты практически не снабжались лингвистическими аннотациями. В 2002 году возник самостоятельный отдел Словацкого национального корпуса ИЯЛШ САН (<http://korpus.juls.savba.sk>), главной задачей которого была и есть электронная обработка словарного запаса современных письменных словацких текстов, обиходного устного словацкого языка, а также всех лингвистических данных и обеспечение доступа к ним в интернете в научно-исследовательских и учебных целях.

В то время как „докорпусные“ лингвистические исследования проводились на материале, собираемом путём выборки в форме бумажной картотеки (напр., общая картотека ИЯЛШ САН насчитывает свыше 5 миллионов карточек) и на основании языкового сознания и интроспекции исследователей, современные корпусные базы данных достигают объёма в сотни миллионов и несколько миллиардов единиц. В Словацком национальном корпусе за десять лет существования было создано несколько текстовых баз данных, которые в настоящее время содержат около 2,5 миллиардов единиц-токенов (слов, знаков препинания, различных символов и находящихся в реальных текстах знаков). Тексты оцифровывали из классического печатного варианта, получали прямо в электронной форме из издательств или от авторов, а в случае устного корпуса переписывали с аудиозаписей. Основной корпус письменных текстов содержит в своей нынешней версии Prim-6.0 почти 1,2 миллиарда токенов (<http://korpus.sk/stats.html>). Из его общедоступной версии выделяются подкорпусы для целевого анализа и применения в специальных лексикографических целях: публицистический подкорпус, научный и научно-популярный подкорпус, подкорпус художественных текстов, подкорпус оригинальных произведений словацкой литературы, подкорпус текстов с 1955 по 1989 год. Базы данных письменных текстов включают специализированный корпус юридических текстов legal-1.0 (почти 150 миллионов токенов) и параллельные корпусы (<http://korpus.sk/extra.html>): словацко-французский, словацко-русский, словацко-чешский, словацко-английский, словацко-латинский, готовятся словацко-болгарский, словацко-венгерский и словацко-немецкий параллельные корпусы. Для исследования стандартной формы словацкой разговорной речи с 2008 г. формируется Словацкий разговорный корпус (<http://www.korpus.sk/shk.html>), четвёртая версия которого в настоящее время насчитывает более 2,6 млн. токенов. Отдельным источником стал в последнее время и интернет, из которого словацкие тексты собираются в специальный веб-корпус (версия 2.0 содержит 1,1 млрд. токенов).

Каждая база данных доступна в интернете бесплатно для всех желающих, работать с ними можно через приложение Bonito (1-й и 2-й версиях), для внутренних нужд ИЯЛШ, в частности, для лексикографических целей, используется Sketch Engine (<http://www.sketchengine.co.uk/>). Весь материал структурирован, лингвистически аннотирован, поиск в нём можно производить, кроме слов, также на основании грамматических категорий слов и

словосочетаний (часть речи, число, падеж, время, вид и т. п.) и на основании внешних признаков текста (стиль, жанр, год издания, оригинальный словацкий или переводной текст и т. п.). В такой форме это уже не просто набор текстов, а комплекс языковых данных и лингвистических источников, составной частью которых является морфологическая база данных, содержащая почти 100 тыс. слов с более чем 4,5 млн. форм. Базу данных можно использовать, например, в обучении словаков и иностранцев словацкому языку, однако изначально она была создана для автоматической аннотации корпуса и компьютерной обработки словацкого языка. (Более подробно и о технических процедурах создания корпусов и их структуре см. Šimková, Garabík 2012). В настоящее время добавляются источники нелитературных форм национального языка — так, был добавлен исторический корпус словацкого языка (<http://korpus.sk/extra.html>), готовится корпус диалектный.

Создание Словацкого национального корпуса и лексикальных баз данных изначально предполагалось в первую очередь для составления словарей, поэтому методология его составления и сейчас отражает прежде всего лингвистические потребности (см. Šimková 2008b). Члены лексикографического коллектива регулярно обеспечивают обратную связь относительно его структуры, аннотирования и программного обеспечения и формулируют свои требования по дополнению и улучшению корпусных баз данных. Можно сказать, что в последние двадцать лет для словацкой лингвистики является характерным взаимный симбиоз, с одной стороны, классической и компьютерной лексикографии, а с другой, компьютерной обработки словацкого языка, применения компьютерно-лингвистических методов, создания корпусов и применения корпусно-лингвистических методов. Насколько нам известно, столь кооперативно и длительно эти процессы не протекают в других славянских языках. В эти процессы включаются также грамматические исследования, правда, пока лишь фрагментарно (несколько отдельных проектов и индивидуальных исследований в Братиславе и Прешове; наибольшее внимание грамматистов при работе с корпусами и языковыми источниками традиционно обращается на существительные и глаголы либо избранные категории и проблемы существительных и глаголов).

Какой опыт дал нам такой симбиоз создателей корпусов и создателей словарей и как он может развиваться дальше?

1. Ответ на вопрос, что же было раньше — язык, корпус или словарь, и что чем детерминировано, довольно прост: если нет языка и хотя бы основ его грамматического познания, не может быть словаря, однако без корпуса и без большой базы материала в любой форме (даже без компьютерной поддержки) словарь возникнуть может, и такие словари в прошлом нам известны. В Словакии до начала 1990-х гг. — до эпохи корпусной и компьютерной лингвистики и компьютерной лексикографии — было составлено много хороших словарей, которые служат обществу и лингвистике и по сей день. Правда, со второй половины прошлого века лексикографы уже имели в своем распоряжении систематически создаваемую общую картотеку и несколько

специализированных картотек, сознавая, что работа лексикографа не может обойтись без теоретической базы и материала. И совершенно справедливо требовали более современного материального, а с развитием компьютерной техники и компьютерного оснащения, поскольку не только профессиональные пользователи, но и любители ожидают от них высококачественных словарей с объективным и подробным описанием максимального объема языковых средств – описанием, опирающимся на стройную теорию и сделанным на основе аутентичных текстов различных стилей и жанров в рамках всего языкового сообщества.

2. Зачем же нужны корпуса?

Этот вопрос постоянно задавался на начальном этапе создания электронных баз данных, возникавших, во-первых, для нужд (прежде всего английской и американской) лексикографии. Особенно бурные дискуссии приводили к обогащению текстов и текстовых слов лингвистической информацией (морфологическая, синтаксическая, семантическая и др. аннотации). Между тем развитие компьютерной техники и корпусных инструментов, а вместе с ним и (корпусно-)лингвистического мышления постепенно давало возможность приемлемого для всех аннотирования: текст/текстовые слова можно использовать/анализировать как чистый материал без внешней или внутренней языковой аннотации; аннотацию можно корректировать или дополнять при одновременном сохранении или удалении первичной и т. п. Корпусы с целым комплексом данных и инструментов развились в блоки языковых источников, и специалисты перешли от вопроса „Для чего нужен корпус?“ ко все более глубокому пониманию того, что это источник действительно объективного познания языка и реального функционирования языковых средств. И возникали вопросы:

- „Как построить корпус?“ (в его составе концепция репрезентативности/пропорциональности национального корпуса, особенности создания корпусов письменных/устных текстов, одноязычных/параллельных корпусов и др.);
- „Как построить хороший корпус?“ (касается объема и качества текстов и аннотаций, учета потребностей лингвистов, специалистов по компьютерной обработке естественного языка и др.);
- „Какие корпуса необходимо/полезно еще составить?“ (синхронные/диахронные, литературные/нелитературные, классические/интернет-корпусы...);
- „Какие инструменты создать для более эффективной работы с корпусами?“ (исключение избыточного материала, случайный выбор, отбор и сортировка материалов, статистические инструменты);
- „Как выбрать подходящий корпус для конкретного исследования?“ (особенно важный вопрос при сравнительных исследованиях различных языков, корпусы которых отличаются по объему и созданы различными методами, что оказывает влияние на итоговые статистические данные).

3. Для чего нужна компьютерная лексикография?

Со времени изобретения книгопечатания итоговая обработка текстов постоянно совершенствовалась: от ручной к механической, машинной, полуавтоматической и вплоть до компьютерной типографии, т.е. окончательной технической и графической подготовки текста к печати. Составление словарей не могло остаться в изоляции от этого развития, и от рукописного составления лексикографы перешли к машинописному, полукomпьютерному (перенос готовых словарных статей в компьютер с последующей компьютерной обработкой – сортировка, типография) и, наконец, к полностью компьютерному составлению, редактированию и корректурной правке. Лексикографические коллективы в Словакии (в Братиславе и Прешове) имеют собственные лексические базы данных, в которых можно искать и сравнивать словарные статьи опубликованных или разработанных словарей по разным критериям (количество значений, квалификаторы, языковое происхождение, диалектная зона и т. п.), новые статьи вносятся непосредственно в компьютер в специальном режиме редактирования, регулярно проверяются, технически корректируются, унифицируются, оценивается единство обработки лексико-семантических групп, единство оформления ссылок и т. д. Компьютерная лексикография, или как минимум компьютерная поддержка лексикографии, развивалась благодаря все большей интернационализации лексикографической работы (возникновению и деятельности различных лексикографических ассоциаций, конгрессов, изданий – см. и Jagošová 1997), которая продолжает интернационализироваться, а ее качество повышается благодаря международным проектам, направленным на построение лексикографической инфраструктуры, различных транснациональных лексикографических сетей, что, в свою очередь, обогащает также национальные лексикографические традиции.

4. Как к этому относятся опытные/традиционные лексикографы (и грамматисты)?

По результатам некоторых анализов и по своему опыту мы знаем возможности и ограничения корпусов, корпусной лингвистики и компьютерной лексикографии (ср. напр. Štícha 2006; Sokolová, Šimková, Ivanová 2006; Svěček, Kovářiková 2011). Ограничения, к сожалению, начинаются уже во внеязыковой сфере при обычном отключении электричества или одного из серверов, при плохо продуманной системе сохранения резервных копий и/или безопасности компьютерных баз, а продолжают при абсолютизировании технического подхода, небрежной работе с частотными характеристиками, при ожидании того, что из корпусов словарь с помощью компьютерной лексикографии составит сам... Очевидно, что и при достаточном количестве, а иногда и избытке языкового материала и компьютерных инструментов первое и последнее слово остается за человеком, который должен высидеть и выработать все это. И хотя материал и инструменты открывают перед ним ранее немыслимые возможности, дают новый взгляд на язык и его функционирование, они в то же время заставляют его переоценить ранее проверенные

методы. Как указывает А. Ярошова, одна из ведущих современных словацких лексикографов, с опорой на Дж. Синклера и других специалистов в данной области, „данные о функционировании слова в конкретных текстах, которые корпус предоставляет в доселе невиданном количестве, изменяют и наш взгляд на существо значения слова и требуют переоценки существующей модели значения“ (Jarošová 2003: 60), переоценки типов словосочетаний, их принадлежности к языку (*langue*) или речи (*parole*), удачности эквивалентов, обоснованности словоцентрической позиции и полезности текстоцентрической (коммуникативной) позиции при оценке эквивалента в двуязычной лексикографии и т. п. (там же, с. 61 и сл.).

Развитие корпусной лингвистики и компьютерной лексикографии является необратимым, а технические возможности лексикографов и объем материала с каждым днем расширяются. Довольно высокая компьютерная грамотность словацких лексикографов и хорошая материально-техническая база института (лексические базы данных, Словацкий национальный корпус, Bonito 1, Bonito 2, Sketch Engine), несомненно, помогли повышению качества и эффективности лексикографического труда. Однако ожидаемого ускорения лексикографического труда (в словацкой среде – ожидаемое издание одного тома большого толкового словаря каждый год), вопреки всем позитивным моментам и хорошим предпосылкам, пока не произошло: материала часто оказывается слишком много, хотя его бывает недостаточно по некоторым жанрам и терминологическим областям или для документирования окказиональных слов, словоформ и словосочетаний; язык и его познание постоянно развиваются, поэтому и материал динамически пополняется, улучшаются его качество, аннотирование и компьютерные инструменты его обработки, поэтому лексикограф должен быть не менее динамичным. В словацких условиях лексикографам не хватает актуальных грамматических и орфоэпических источников, последнее кодифицированное издание орфографических норм вышло 15 лет назад (в данный момент последние изменения в правилах словацкого правописания содержит издание *Pravidlá slovenského pravopisu* 1998), поэтому очень много времени затрачивается при составлении соответствующих частей словарных статей и ведется много дискуссий.

5. Каковы перспективы дальнейшего развития корпусов, корпусной и компьютерной лингвистики и компьютерной лексикографии?

Пока жив язык и его носители/пользователи, словари будут необходимы. Для их качественного составления непременно понадобится ноу-хау целой области компьютерной обработки естественного языка, включая компьютерную лексикографию и материал, который в достаточном объеме и на адекватном развитии человечества и его знаний уровне смогут обеспечить именно корпусы. Составление текстовых корпусов с самого начала руководствовалось принципом „чем больше (материала), тем лучше“, и этот принцип в соответствии с развитием компьютерных технологий применяется по сей день. Кроме интересов лингвистики и компьютерной обработки естествен-

ного языка, он поддерживается и вопросами простых носителей языка, напр.: „Сколько слов в словацком языке?“, „Почему в корпусе есть не все тексты?“. Иногда встречаются и представления вроде „Чего нет в корпусе, того нет и в языке“ или „Когда корпус будет вмещать весь язык?“. Вопреки значительному прогрессу и постоянному развитию в этих областях, скорее всего, никогда не удастся зафиксировать весь спектр функционирования языка в электронных базах данных, хотя и очевидно, что корпуса приближаются к фиксации языка как целого вместе с его актуальной динамикой более всего, что было раньше. Если словарь всегда представляет лишь малый фрагмент языка и знаний о нем в соответствии со своим типом, причем фрагмент, как правило, на несколько лет отстающий от актуального состояния языковой действительности (словари обыкновенно составляются на протяжении довольно значительного времени), корпус представляет несравнимо больший фрагмент, постоянно приближающийся к целому языку, а отставание от актуального состояния языка сокращается до нескольких месяцев (напр. в Словацком национальном корпусе основной корпус письменных текстов обновляется каждые два года, а при выходе в свет новой версии корпус уже содержит материал, опубликованный всего за несколько недель до появления нового корпуса в интернете).

Закключение. Современная лингвистика смещается по направлению от теоретической схемы языка, создаваемой на основании нескольких избранных явлений, в область эмпирических наук, чему не в последнюю очередь способствуют корпусная и компьютерная лингвистика со своей стратегией „как можно больше как можно лучших данных“. Корпусные и компьютерные отделы обычно находятся в компьютерных и математических институтах, но в словацких условиях подтвердилась необходимость создания самостоятельного отдела Словацкого национального корпуса в Институте языкознания им. Людовита Штура Словацкой Академии наук, где составляется новый толковый словарь – „Словарь современного словацкого языка“ – и готовятся другие лексикографические и грамматические описания словацкого языка. Сотрудничество и взаимодействие создателей и пользователей компьютерных баз данных и инструментов, как показывает наш опыт, оказалось исключительно полезным для обеих сторон.

ЛИТЕРАТУРА

- Cvrček, Kovářiková 2011:** Cvrček, V., D. Kovářiková. Možnosti a meze korpusové lingvistiky. // *Naše řeč*, č. 3, s. 113–133.
- Jarošová 1997:** Jarošová, A. Lexikografia a počítače – slovenský variant. // *Sociolinguistica Slovaca*, 3, s. 304–311.
- Jarošová 2003:** Jarošová, A. Impulzy korpusovej lingvistiky pre dvojjazyčnú lexikografiu: medzi textovou a slovníkovou ekvivalenciou. // *Jazykovedný časopis*, č. 1–2, s. 59–68.
- Nižníková, Sokolová a kol. 1998:** Nižníková, J., M. Sokolová a kol. *Valenčný slovník slovenských slovies*. 1. zv. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. 270 s.

- Nižníková, Sokolová a kol. 2006:** Nižníková, J., M. Sokolová a kol. *Valenčný slovník slovenských slovies*. 2. zv. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. 166 s.
- Sokolová, Moško, Šimon, Benko 1999:** Sokolová, M., G. Moško, F. Šimon, V. Benko. *Morfematický slovník slovenčiny*. 1. vyd. Prešov: Náuka. 530 s.
- Sokolová, Ološtiak, Ivanová, Šimon, Czéreová, Vužňáková, Benko, Moško 2005:** Sokolová, M., M. Ološtiak, M. Ivanová, F. Šimon, B. Czéreová, K. Vužňáková, V. Benko, G. Moško. *Slovník koreňových morfém slovenčiny*. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. 584 s.
- Sokolová, Ološtiak, Ivanová a kol. 2007:** Sokolová, M., M. Ološtiak, M. Ivanová a kol. *Slovník koreňových morfém slovenčiny*. 2., upravené vydanie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. 586 s.
- Sokolová, Ološtiak, Ivanová a kol. 2012:** Sokolová, M., M. Ološtiak, M. Ivanová a kol. *Slovník koreňových morfém slovenčiny*. 3., upravené a doplnené vydanie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. 690 s.
- Sokolová, Šimková, Ivanová 2006:** Sokolová, M., M. Šimková, M. Ivanová. Možnosti a medze lingvistického výskumu v Slovenskom národnom korpuse. // *Sondy do morfosyntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 7–14.
- Šimková 2008a:** Šimková, M. Korpusová lingvistika na Slovensku. // *Jazykovedný časopis*, č. 1–2, s. 11–24.
- Šimková 2008b:** Šimková, M. Морфологическая разметка частей речи в Словацком национальном корпусе и возможности её использования в процессе создания танкового словаря. // *Труды международной конференции „Корпусная лингвистика“*. Санкт-Петербург: Изд. Санкт-Петербургского университета, с. 387–395.
- Šimková, Garabík 2012:** Šimková, M., R. Garabík. The Slovak National Corpus and its Corpus Linguistic Resources. // *Prace filologiczne*. Tom LXIII. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, s. 109–119.
- Štícha 2006:** Štícha, F. (ed.) *Možnosti a meze české gramatiky*. Praha: Academia. 304 s.

ТИПОВЕ ЗНАЧЕНИЯ НА ДУМАТА И ЛЕКСИКОГРАФСКИ ДЕФИНИЦИИ

Abstract: This article is an attempt to distinct different types of words' meanings such as: *direct* (main, objectual) meaning, *terminological* meaning, *syntactic-dependent* meaning, *derivative* (metaphoric, indirect) meaning, *rhetorical* (expressive-axiological) and *etymological* meaning, framed by *grammatical* meaning and proper name's *meaning*. The meaning is understanding (in certain degree) of object's essence of the word-sign, that is internal-predicative, attributive interpretation of the word. The word's meaning is explicitly presented in equivalent predicative interpretation in the form of sentence. Different types of words' meanings could have respectively corresponding types of lexicographic explanations such as: *periphrastic interpretation* for main and derivative types of meanings, *paraphrastic definition* for terminological type of meaning, and *etymological-metaphorical (explanatory) description* for rhetorical type of meaning.

Key words: word, meaning, type, definition, dictionary

Проблемът за типовете значения на думата и за съответните им лексикографски определения в тълковен речник (или за дефинирането им) е от особено значение както за лексико-семантичната теория, така и за лексикографската практика. Обсъждането на този проблем изисква по-подробно разглеждане на същността и жанровата форма на лексикографските тълкувания-дефиниции, както и на техните принципни специфики според различните типове значения на думите.

За целта на изследването по темата е необходимо: 1) да бъдат различени и определени типовете значения на думата по принцип; 2) да се постигне достатъчна яснота за семантичната еквивалентност на думата, подлежаща на тълкувателно дефиниране (като лексико-семантична езикова единица от лявата страна на речника) и нейното лексикографско тълкувание-дефиниция (като предикативно-изреченско фразово изказване от метаязиков тип от дясната му страна); и 3) да се изведат постоянни съответствия между определен тип лексикално значение и адекватен за тълкуването му тип лексикографска дефиниция.

Очевидно е, че решаването на изброените задачи е възможно само с известни ограничения до един от аспектите на отношенията между толкова сложни научни обекти като дума, тип значение и лексикографска дефиниция. За поставените тук цели преди всичко е необходимо редуциране на различните класове думи до пълнозначните (категорематични) части на речта, каквито са имената и глаголите, а за демонстрационни цели – дори и само до съществ-

вительните имена, като най-съдържателна в семантично отношение лексико-граматична категория.

Предлаганата редукция не е само операционално необходимо опростяване, а тя се основава на самата символна природа на думата-знак. Централната роля на думата като лексема в езика най-ясно се проявява в учението за *частите на речта*, известни още и като класове думи или лексико-граматични категории, където всички думи в езика се разглеждат като най-общо категоризирани в няколко (10 за съвременния език) основни семантични класа, според това дали означават предмети, действия, качества и т.н. Принадлежността на всяка от думите към един от тези лексико-семантични класове изисква и съответно граматично оформяне (чрез морфологични форманти), изразяващи комбинирано присъщите за всяка от частите на речта граматични категории с възможностите за тяхното субектно-предикатно съгласуване при синтактичното им функциониране като т.нар. *части на изречението*. Думата като *лексема* е основен термин и в областта на словообразуването, както лексико-граматичното – чрез деривационна афиксация, така и лексико-семантичното – чрез конверсия, а също и в сферата на коренно-etimологичното означаване – като първично знаково единство от фонологично-коренно изразяване на етимонно-семантично съдържание в словесна лексико-граматична форма.

Така става ясно, че думата-лексема, взета самостоятелно (без контекст), може да се разбира и като лексема от дадена част на речта (глагол *валя*, *вали* или съществително *валеж*), и като словообразователна възможност за нови думи (*валеж*, *превалява*), и като коренно-etimологично означаване (по *валям*, *вална* от и. е. **wol-*), и като изречение (напр. *Вали*. или дори като заглавие-тема на текст). Тези четири основни функции на думата като лексема определят сферите на нейните прояви, чрез които тя е едновременно и елементарна изразна възможност за всяко говорене (предикативно казване на нещо за нещо в ролите ѝ като една или друга част на изречението), и базова категоризация (по части на речта), и словообразователна систематизация (на сродни думи в словообразователни гнезда), и първично етимонно-коренно означаване. Това са основните функции на думата като име-название (лексема), валидни (като един вид обща граматика) за езика, тъй като всички те произтичат от предметното значение и се основават на думата-име, разбрана като символ. Лексемата (като инвариантна дума в граматиката) се схваща в лексикологията предимно в нейната знакова функция на означаване или като *символ*, т.е. като граматически оформено единство на словесна форма (план на израза) и значение (план на съдържанието), но с акцент преди всичко върху съдържанието (смисъла и значението). Така основният термин за думата, разглеждана от лексикологията във всички нейни значения, е *лексема*, но разбрана предимно в нейното предметно значение и значимост като *символ*. Затова и лексикологията в последно време най-често се схваща по същество като системна лексикална семантика, а езикознанието – наука за езика като система от знаци-символи.

1. Типология на значенията на думата

Специалното внимание към значенията на думата, разглеждана като основна знакова единица на езиковата система според така посочените четири основни функции на езика, дава принципиална възможност за структурна типология на значенията на думата в тяхното единство, представено като на следващата

Схема:

Предметно (пряко- основно) значение	Термин		(Съчетателно)
	Грамматично значение (граматикализация)		обусловено значение
/С И Н Е К Д О Х А/ ПА РА ДИ И Г М А Т И КА	З Н А С Л Ч Е О В И О- И Е- и <u>ИМЕ</u> м п О Б Б Р А А З У У В. В Я /КАТЕГОРЕМАТИЗАЦИЯ ТРОПЕИЗАЦИЯ (алегоризация - метафоризация)		С И Н С И К А Л И З А Ц И А /П А Д Е Ж/ Производно (непряко-преносно) значение
	Реторично (експрес.-оценъчно) значение Собственно име		значение
Етимологично значение			

На *прякото предметно* (или *основно значение*) от левия горен връх на квадрата, лексико-граматически категоризирано в неявната вътрешнословна артикулативна атрибуция, се противопоставя *съчетателно обусловеното значение*, чиято т. нар. *синтактична ограниченост*, *конструктивна обусловеност* или *фразеологична свързаност* се проявява само когато функционира като рема в предикатна позиция на думата. На *етимологичното значение* (в левия долен връх на квадрата) в коренното означаване контрарен е типът *производно (непряко преносно) значение*, като резултат от семантична деривация. Забелязват се и отношения на импликация: *прякото предметно значение* предполага *етимологично значение*, така както *съчетателно обусловеното значение* пресупузира *производност на значението (семантична деривация)*. Най-интересни са отношенията на противоречие между *прякото* и *производното* значение, от една страна, както и между *съчетателно ограниченото* и *етимологичното* значение, представени по двата диагонала – на значение-

образуването (със словообразуването) и на актуализиращото именуване (със знаковото представяне), от друга. Тази контрадикторност ясно показва, че без семантичната деривация е невъзможно да се обясни лексико-граматично категоризираното пряко предметно значение, а и знаковото представяне с актуализиращото именуване, както и прякото значение без производното значение в семантичната деривация е нестабилно мотивирано, за да бъде обяснено значение-образуването. Същото диалектическо отношение се наблюдава и по другия диагонал – между съчетателната обусловеност на значението, което е свързано с първичното етимологично значение, както и етимологичното значение, в края на краищата, не би било обяснимо без имплицитна знаково-образуваща обусловеност на свързването на някакво етимологично смислово качество с подходящ коренно-звуков комплекс в именуването. В пресечната точка на двата диагонала, в центъра на квадрата е средоточието на всички тези функционално-семантични отношения в *името-символ* със *значение-смисъл на (чист поетичен) предметен образ*.

2. Смеслова еквивалентност между дума и тълкувателно изречение

Разбирането на думата именно като *символ* означава, че думата, разглеждана в нейното смислово функциониране, от най-общо етимонно значение се развива като коренно формирано име, т. е. като дума с индивидуално лексикално и с общо категориално значение, и като определена част на речта, и като лексико-семантичен инвариант със значения-варианти, и със словообразователни конверсиви и деривати. Най-важното обаче е, че функционално-семантично думата може да бъде равностойна и на изречение и само в такъв смисъл може да бъде призната за същински символ. По своя смисъл всеки символ е предикатно образуване и всяка дума съдържа в себе си предикация, дори и без да е необходимо да бъде цялостно организирано изречение. И обратно, всяко изречение може смислово да бъде сведено до една дума-символ (както и смисълът на всеки текст – до неговата основна идея в заглавието). Това е така, защото семантично символът винаги е копулативна връзка (преди всичко) между означаващо (акустично „название-име“) и означаемо (идейно-образно значение), каквато е връзката между субекта-подлог и предиката-сказуемо в изречението. Когато предметно-иконичното значение на думата се схваща като предикат-рема, знаковостта на дума сочи и към нейното схващане като индексално име-название, така както субектът, като тема на предикацията, е индексално-„фактически“ именуващо насочен, а предикатът-рема е иконично-„качествено“ съдържателно характеризиращ. *Значението на думата-символ е копулативното темо-ремно (именуващо-характеризиращо) единство в самата нея*, което значи, че със самото произнасяне на думата-символ тя се осмисля функционално и се осъзнава като пълноценна единица на езика, към който принадлежи¹.

2.1. Идентичност на значението

Идентичността е устойчиво твърдение на значението на нещо (въпреки евентуалните изменения в процеса на развитието му) през времето – същностен компонент на значението като изживявано или т. нар. наративно значение. Това твърдение се основава на взаимно поддържаща се двойна идентификация:

- *Каузална* – семантично ‘абстрактна’ и с категоризиращ принцип на организация, от иконичен тип, характеризираща се чрез прототипни свойства (*куче, ваза*); и

- *Интенционална* – семантично ‘конкретна’ и специфициращо индивидуализираща от индексален тип (*това куче, тази ваза, този човек*) идентификация чрез символни маркери – пръстови отпечатьци, собствени имена.

Дори абстрактни, нематериални неща (като симфонии) и типове (като болести, проблеми) често се специфицират чрез интенционална идентификация и се асоциират със собствени имена (на вече назовани материални същности), когато обсъждаме техните свойства². Допълващото взаимодействие между каузална и интенционална идентификация действа по подобен начин, както *„стабилизираща тенденция в нашето съзнание е осигурявана от взаимодействието между визуално и тактилно възприятие, приписващо на възприеманите обекти собствен размер и форма“* в условията на перцептуалното пространство, където едно и също непосредствено изживяване се проявява в две форми: на *каузално-логическото „теоретично пространство“* (в конструктивната перспектива) и на *интенционално-символизираното визуално „естетическо пространство“* (Панофски 1927: 44–45). Така и твърдението на значенията (като *културни единици* – Еко) се поддържа от взаимната допълнителност на каузалната и на интенционалната идентификация. Разбира се, материалните същности в нашия опит се поддават предимно на каузално ‘абстрахираща’ знакова идентификация от категоризиращ тип, която обобщава, граматикализира и ‘обективизира’ значенията им и може дори теоретично да ги терминологизира. Но, едновременно с това, интенционалната ‘конкретизираща’ типовете знакова идентификация ги ‘онаглеждава’ и модализиращо ‘субективизира’ значенията им и може да ги одушевява и персонифицира дори до степен да добият собствени имена, както е характерно за личности, територии, домашни любимци, или като художествен израз на същностно ‘особеното’ в произведенията на изкуството.

Ако подобно разбиране за значението на думата като символ е приемливо, остава да се прецени, дали то може да послужи като обща база за смислово съответствие между принципно синтетичното именуващо-характеризиращо единство на думата и принципно аналитичното темо-ремно изреченско единство на нейната дефиниция. И ако предложената база за семантична еквивалентност се приема като валидна за думата-символ като цяло, трябва да се прецени, дали тази валидност се разпростира в еднаква степен и по еднакъв начин за отделните типове нейни значения и съответно, дали се различават типове лексикографски дефиниции според типовете значения на думата.

2.2. Семантични тъждества и различия между типовете значения

При един нов поглед върху представената по-горе схема се установяват няколко двойки противопоставяния, според които са разпределени типовете значения на думата. Преди всичко би трябвало да се забелязва, че дори и когато тълкуваме една и съща дума (от лявата страна на речника), различните типове значения се основават на различен тип семантично съдържание, обусловено от възможността различните типове значения на думата да заемат тематична или рематична позиция в изречение. Така нареченото *съчетателно обусловено значение* е несамостоятелно именно защото може да се проявява само в сказуемна позиция на рема, за разлика от *прякото (предметно или основно)* значение, което е самостоятелно, защото съдържа в себе си възможността за проява и в тематична, и в рематична позиция. Затова е възможна интерпретацията за семантична еквивалентност, при която тълкувателната дефиниция (от дясната страна на речника) се схваща като предметно-характеризираща рема на думата (от лявата страна на речника) в прякото ѝ значение като номинативна тема. Това положение проличава още по-ясно при съпоставка на прякото с *преносните (производни, непреки)* значения на думата, които се проявяват предимно в рематична позиция. За *метафоричните* значения това е правило, по което те се различават от *метонимичните*, които могат да заемат всяка изреченска позиция, която различните семантични падежи на думата предполагат, дори и номинативно-тематична. С други думи, това, което е важно за тълкуванията на глаголите и на отглаголните съществителни е, че темата най-често е автосемантично рематизирана (*невецът нее*), а за метонимичните преносни значения, че са двойно тематизирани (*‘нос’ на човек – ‘нос’ на лодка*). Съответно и тълкувателната рематична еквивалентност е от различен характер.

3. Лексикографските тълкувания на значенията

Тук се изхожда от положението, че по принцип *значението* (като форма на мисълта) е *единично ограничена изразна смислова цялост с индивидуална качествена определеност*. Мисловната форма на значението осигурява неговата инвариантност, т.е. неговата постоянна отделимост и възпроизводимост сред всеобщото текучество или сред различни множества, и всеки път разпознаваема тъждественост с вариативност при разнообразните му прояви. Такова изразяване на същността на предметния образ чрез значението на назоваваща дума е възможно благодарение на интерпретативното му разбиране – не само от другите участници в комуникацията, за които той може да бъде изразен, но и от самия изразяващ се, в интерпретативното му отношение към образа на предмета.

Такъв възглед за значението на думата–символ, като мисловна форма на осмисления предметен образ на представата, показва особеността на значени-

ето именно като идейно-осмислен образен предмет, даден в известно разбиране за същността му. Значението на думата-символ е един вид „лексико-семантична граматикализация“ на думата-название. То се образува въз основа на системната му значимост, която се открива само в сравнението на смисловия мотив в разбирането за същността на предмета на думата с мотивите за осмисляне в другите, подобни словесни значения, а чрез тях – и с всички останали, и накрая – с всичко онова, което по смисъл се отъждествява с предмета на думата-название, за разлика от всичко останало. Следователно *значението е до-логически, граматично категоризиран и семантично лексикализиран символно-стилизиран израз на същността на предметния образ на думата*. Затова и лексикографското описание на значението не е логическа дефиниция и не е словесно изображение в същинския смисъл на думата, а словесно-изразно описание на интуитивно схванатите характерни признаци и части на предмета, които може да го представят в неговата цялост така, че предметът да може да бъде веднага идентифициращо разпознат по това описание.

3.1. Лексикографските тълкувания на преките и производните значения като *перифрази*

По форма тълкуванието на значението на думата е *перифраза* (разгърнато описание на пряко назования предмет чрез други думи, допринасящо за по-пълното му разбиране чрез явно указване на неговите признаци, за да се подчертае някакво качество). А по жанр то е от афористично-синтетичен тип: *включващо в клас категоризиращо определение с акцентирано изразяване на характерните черти, части и функции на предмета на думата и (доколкото е възможно) с изразително противопоставяне на това, което той не е*. Спецификата на речниковото тълкувание се изяснява най-добре в съпоставка с дефиницията на значението на думата като термин (или с проблематичните опити да се опише образно-поетичното ѝ значение).

3.2. Лексикографските дефиниции на терминологичните значения като *парафрази*

За разлика от синтетичната предметна образност, характерна за т. нар. *експресивно-оценъчни (реторични)* значения и *собствените имена*, получени в резултат на образна тропеизация (алегоризираща метафоризация), *граматичните значения и термините*, получени в резултат на абстрахираща граматикализация, се характеризират с аналитичната предметна признаковост. И граматичните, и терминологичните значения, дори още като тематични, предполагат аналитичното понятийно абстрахиране на признаците на предмета на думата (от лявата страна на речника) и затова остава само тези признаци да бъдат експлицитно йерархизирани в рематичната им дефиниция (от дясната страна на речника). Затова и в логиката дефинициите се смятат за семантично парафрастични.

Тълкуванието *перифраза* се стреми да представи аналитично-описателно, чрез други думи иконичния (същностно-схематизиран синтетичен) образ на предмета, в който може да се разпознаят всички конкретни предмети, същностно отъждествяващи се в думата-название чрез нейното значение. *Дефиницията-парафраза* пък цели да организира йерархично изброяваните съществени признаци на формалния предмет, отъждествяващ се в думата-термин с понятието за предмета. Този формално определен предмет може да бъде разбран като теоретично възможен и дедуктивно да се прилага към всички конкретни предмети (обем на понятието), които попадат под неговото понятийно съдържание. И обратно, формалният предмет може да се разбира като индуктивно обобщение в едно понятие на всички конкретни предмети, актуално реализирани в дадена среда, а системата от всички такива понятия – като съставлящи една или друга картина на действителността като напр. т. нар. физическа или биологическа действителност.

3.3. Лексикална и семантична граматикализация

Особена гранична област е формирана при граматично-категориалния тип значения, при които понятието за думата (като предметно име) е резултат на абстракция от общи езикови съдържания и вместо да се дефинира граматично като напр. *‘съществително (нарицателно, за неодушевен предмет) име в определен род и число (и падеж)’*, в речниците съкратено се представят граматичните характеристики на тълкуваната дума, а изключенията от тях се отбелязват след номерацията на съответните значения. Този тип значения не само оформя думата в нейното лексикално значение, но и я класифицира и категоризира като част на речта и дори може да я граматикализира до дума със служебна функция в езика. Подобна граматикализация може да засегне и лексикалните значения на думата и от многозначна да я превърне в еднозначен термин или да я отдели като термин омоним. Такъв тип „семантична граматикализация“ на лексикалното значение до логико-научно абстрактно понятие личи в термини като *бром, брокер, дебил, имаго, иманентност, идиом, санскрит*.

Такава терминологизация може да достигне и крайна степен с преминаването на термина в собствено име като напр. названията на езиците и етносите: *Sanskrit (Sancrit), English, Bulgarian* в западноевропейските езици или в случаи като напр. *Вселена, Слънце, Земя* (схващани като уникални астрономични обекти), развиващи (макар и спорни) случаи на омомония със съответните (многозначни) нарицателни имена *вселена, слънце, земя*. Ясно е, че и граматичните, и терминологичните значения, като предполагащи аналитичното понятийно абстрахиране на признаците на предмета на думата (от лявата страна на речника), следва да бъдат дефинирани чрез експлицитна йерархизация на тези признаци (от дясната страна на речника) по класическата схема *genus proximum – differentia specifica*, произход, строеж, функции,

използване. Както вече бе изтъкнато, именно поради присъщата аналитична признаковост и на терминологичния тип значения, и на техните дефиниции, в логиката те се смятат за семантично парафрастични.

3.4. Общо значение – изобразително мотивирано описание между етимологизация и тропеизация

Противоположни на термините (представени в горната страна на схемата-квадрат) са експресивно-оценъчните или реторични значения и собствени имена (в долната страна на схемата), при които алегоризацията (с присъщото ѝ одушевяване и персонификация) сериозно разколебава възможността за адекватно тълкуване. Не е случайно, че опитите за постигане на тълкувателна семантична еквивалентност за подобни значения на думи, като напр. *плач* в контекст като „*Спира цигулката горестен плач*“ се свеждат само до отбелязването им и до отказ от представяне на тълкувания за тях в речниците. Крайната степен на персонификацията при такива образни значения ги превръща и в собствени имена: *Океан*, *Вулкан*, *Буда* и под. и те обикновено отпадат от словниците на тълковните речници, а ако остават, се тълкуват функционално чрез прякото значение на думата като напр. *Бог на...*, *Висша сакрализирана степен на проява на...* и под.

Все пак е възможно да се направи опит за обяснение на подобни реторични значения. Така напр. не е лесно да се разбере чужда заемка като тур. *мекере*, останала в съвременния български с единственото значение ‘угодник, подлизурко’ без да се схване „общото“ ѝ значение чрез съпоставяне на етимонния образ на думата ‘товарен добитък’ с персонификация на метафоричния пренос въз основа на този образ. Трудно е също да бъде схванато подобен тип значение на родна дума като *власт* ‘силно влияние с покоряващо въздействие на нещо завладяващо или на нечие обаяние върху някого’, без подобно „общо“ значение в съпоставянето на етимонния образ на думата ‘владее (обикн. чрез сила)’, наред с предметния образ на прякото ѝ значение и с евентуална метафорична персонификация въз основа на този образ. По огледално подобен начин стоят нещата и с опитите за разбиране на собствените имена – родни като *Камен* и *Незабравка*, заети като *Петър* и *Маргарита* или чужди като *Ким* и *Владилен*, както и спорни като *Владимир*, които (като че ли) нямат преки предметни значения, но все пак имат нещо като „общи“ значения в комбинациите от етимологична и тропеична образност. Важно е да се отбележи, че етимонният образ е (синекдохичен) семантичен *мотив* за значението на думата, и за разбирането на сродните ѝ думи, и е обуславящ тропеичните развития на значението.

В заключение и въз основа на коментираните до тук различия може да се премине към опит за систематизация на типовете лексикографски тълкувания, дефиниции и описания.

Лексикографските дефиниции на терминологичните значения на думата се определят като *парафрастични* по форма и по същество представляват

йерархия на включените в нея съществени предметно-понятийни признаци-значимости. *Дефиницията парафраза* съответства на терминологичния тип значения и цели да организира йерархично изброяваните съществени признаци на формалния предмет, отъждествяващ се в думата термин с понятието за предмета.

На типовете преки и преносни значения съответства *тълкуванието перифраза*, което се стреми да представи аналитично-описателно, чрез други думи иконичния (същностно-схематизиран синтетичен) образ на предмета, в който може да се разпознаят всички конкретни предмети, същностно отъждествяващи се в думата-название чрез нейното значение. Лексикографските тълкувания на преките и производните значения на пълнозначната дума са *перифрастични* по форма и по същество *представяват йерархия на включените в тях семантични признаци-значимости*, съществени за предметния образ на думата символ. Най-важни такива признаци (като възможност за съществуване и съответно описание) на всеки цялостен образ на даден предмет (като фигура) са схематичните му признаци, представящи го като отделно, вътрешно организирано цяло със съответните му съставни части и формалните признаци, поддържащи инвариантността на формата му в различните ѝ варианти. Тези признаци обаче не намират експлицитен израз в тълкуванието на значението на думата символ, а се оставят по подразбиране, доколкото образът на думата е предметен, и съответно (по импликация), не може да не притежава базовите характеристики на всеки предмет-тип и на неговия образ. Самата предметност (субстантивност) е и първа, и базова лексико-граматична категоризация на всяка дума-съществително. Още с тази първична категоризация, предметният образ (като типичен) се явява вид от род (от семейство, от клас, от царство, напр. *животни*) одушевени или неодушевени същества или неодушевени предмети и артефакти. Затова в тълкуванието всичко това се оставя на подразбиране и в нея се включва само най-близкият род, към който принадлежи даден вид предметен образ, заедно с най-характерните му (качествени) различителни признаци, по които той може да бъде разпознат сред подобните си и сред всичко останало.

Един от граничните типове се очертава при значенията (или подзначения) от типа на *алегорично-персонифициращите*, които се представят чрез илюстративни контекстови примери, но с *отказ от даване на тълкувание* в речниците. Този тип значения подлежат на изобразително мотивирано *описание* чрез т.нар. *общо значение* като комбинация от етимологична и тропеична образна семантична мотивация на думата. Предлаганият тук лексикографски еквивалент на разглеждания тип образно-реторични значения е образно мотивирано *описание* на общото значение на думата като (поетичен) образ, обяснително описван чрез метафоризиращата алегоризация на етимонния образ.

Собствените имена обикновено *отпадат от словниците на тълковните речници и, съответно, нямат нужда от каквито и да било дефиниции*, и остават за словниците на енциклопедичните речници.

Другият граничен тип са граматичните значения, за които в тълковните речници традиционно не се дават дефиниции, а вместо тях се предлагат т. нар. граматични справки за думата (от лявата страна на речниците). Тези справки обаче се оказват недостатъчни за обяснението на т. нар. *съчетателно обусловени* значения и те се тълкуват в комбинация с дефиниции на граматичните условия за тяхната реализация.

По подобен начин се процедира и с етимологичните значения, които не се представят като семантична мотивация за развоя на значенията на думата и за словообразуването, а се дават в т. нар. справочен отдел за произхода на думата или преди тълкуванията ѝ (след граматичните справки от лявата страна на речниците), или след тълкуванията ѝ (от дясната им страна).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Срв. Рикьор (1994): „Доколкото словото означава нещо, то е интерпретатор (опосредствайки чрез езиковите знаци нашите отношения към нещата)“, който се позовава на коментара на Боеций върху *За тълкуванието* на Аристотел, както и Пърс с неговото учение за интерпретантата като значение (опосредстваща отношението между знака и означавания предмет).
- ² Същият пренос е характерен и за етнически идентичности, разбираани като духовни, абстрактни неща, редовно назовавани по името на територия (като напр. *българщина*), вж Бранд 1995: 38–39.

ЛИТЕРАТУРА

- Бранд 1995:** Brandt, P. A. *Morphologies of Meaning*. Aarhus: Aarhus University Press. 272 p.
- Панофски 1927:** Panofsky, E. *Die Perspektive als 'symbolische Form'*. Leipzig & Berlin.
- Рикьор 1994:** Рикьор, П. Какво е текстът? // *Литературата*, № 1, с. 50–73 (превод от френски Калин Михайлов).

ПРОФ. Д-Р СТОЙКО СТОЙКОВ И БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Abstract: The article follows up and assesses the lexicographic activity of professor doctor Stoyko Stoykov – authorship and editing work – ever since he was appointed in the Institute for Bulgarian language to the Bulgarian Academy of Sciences (1942) until his death in 1969. His contribution for the preparation of the single volume *Bulgarian explanatory dictionary* (1955) and the three-volume *Dictionary of the modern Bulgarian standard language* (1955–1959) is mentioned. The article presents his innovatory ideas about the creation of *Ideographic dialect dictionary of the Bulgarian language* and of comprehensive language of the Bulgarian dialect lexis, for which professor Stoykov created the foundations in a special lexical archive in the Institute for Bulgarian language. A tribute is paid to his contribution for the development of the Bulgarian dialect lexicography, as it was mainly summarized in his capital work *The lexis of the Banat speech* (1968).

Key words: dialect lexicography, lexicographic archive, dialect dictionary, comprehensive dialect dictionary, ideographic dictionary

1.0. През 2012 г. Институтът за български език (ИБЕ) „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките (БАН) чества своята 70-годишнина и отбелязва 70 години развитие на академичната лексикография в България, юбилейни дати, на които е посветена и Шестата национална конференция с международно участие по лексикология и лексикография (София, 24–25 октомври 2012 г.).

На 26 октомври 2012 година се навършват и 100 години от рождението на проф. д-р Стойко Стойков, чието име и научноизследователска дейност са пряко свързани с юбилейните годишнини.

2.0. На 15 май 1942 г., както е добре известно на учените от ИБЕ и на по-голямата част от българската филологическа общност, Управителният съвет (УС) на БАН и нейният Историко-филологически клон вземат решение да бъде създадена *Служба за български речник*, за да се осъществи една от изконните идеи на Българското книжовно дружество (БКД) – изработване на речник на българския книжовен (литературен) език. Главна заслуга за това решение има акад. Стоян Романски, чиято енергия, авторитет и научноорганизаторски качества му позволяват веднага да сформира и първия екип от трима млади асистенти – д-р Стойко Стойков, Александър Бурмов и Иван Коев. Задачата на този екип е планомерно и системно да събира езиков материал за *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ), да го подрежда в архив и да го класифицира по значение и употреба.

Свидетелство за решението от 1942 г. е *Протокол* от заседанието на ръководството на Историко-филологическия клон, в който като точка 6. е записано: „По писмен доклад на Стоян Романски се реши да бъдат назначени и плащани от предвидения за 1942 г. специален кредит следните лица, които да работят за събиране на материал за речника на книжовния български език:

Д-р Ст. Стойков, Ал. Бурмов и Ив. Коев Стоянов с месечна заплата не по-голяма от заплата на асистентите при Университета“¹.

Така, в разгара на Втората световна война, при силна финансова стагнация, БАН решава да осъществи една от най-важните си национални цели – съставянето на речник на българския книжовен език – като създава специална научноадминистративна единица, чиято дейност осигурява и с необходимите парични средства.

От тук нататък името на проф. Стойков, неговата научноизследователска, научноорганизаторска и научноадминистративна дейност (с кратковременно прекъсване) се свързват завинаги с Института за български език при БАН.

3.0. Изборът на темата за моя доклад – „Проф. д-р Стойко Стойков и българската лексикография“ – е мотивиран преди всичко от факта, че тази страна от научноизследователската му дейност, като се изключат рецензиите за речника на банатския говор (вж. Младенов 1974: 36–37) и кратката статия на Симеон Бояджиев (Бояджиев 1970: 111–114) почти не се отбелязва и анализира в българската лингвистична литература.

Въпреки че преминава на работа като асистент в Софийския университет (СУ) „Св. Климент Охридски“ (1943 г.), че впоследствие приоритетно насочва интересите си към българската диалектология и лингвистичната география, към фонетиката и фонологията, като създава и първата у нас Лаборатория за експериментална фонетика (при ИБЕ), проф. Стойков никога не скъсва връзките си с лексикографията, областта, с която започва и научната му кариера. Съществено място в дейността му в тази област няколко години по-късно заема личното му участие в работата по еднотомния *Български тълковен речник* (БТР) и тритомния *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ).

3.1. От 1946 г., в колектив с Любомир Андрейчин, Иван Леков, Цветан Тодоров, Никола Костов, Стефан Илчев и Любен Георгиев, Стойков участва като автор в подготвяния еднотомен БТР. Речникът е готов само след две години и през 1948 г. е представен в Академичното издателство. Поради „технически и издателски проблеми“, по свидетелство на С. Бояджиев (който е редактор на речника), отпечатването му се отлага няколко пъти. По-късно трудът е прехвърлен в Държавното издателство „Наука и изкуство“, където излиза през 1955 г.² БТР е първият опит в българската лексикография да се състави ненормативен тълковен речник, в който да бъде отразено словното богатство на българския книжовен език (БКЕ) от Освобождението на България (1878 г.) до средата на XX век. „Несъмнено приносът на проф. Ст. Стойков – пише С. Бояджиев, – е от съществено значение, като се имат предвид задълбочените му познания в областта на съвременния български език, на

неговата история и развитие, както и неговите основни проучвания и теоретични разработки от областта на българските диалекти и на социалните говори“ (Бояджиев 1970: 112).

3.2. Проф. Ст. Стойков участва в изработването и на тритомния РСБКЕ като редактор (член е на редакционната комисия). Съвсем накратко в своята възпоменателна статия за проф. Стойков, оценявайки БТР и РСБКЕ като най-значителните лексикографски трудове за онзи период, проф. К. Мирчев пише: „Колективите, с които той работи, дълго ще помнят авторитетната му намеса при решаването на не малко трудни от теоретично и практично гледище въпроси...“ (Мирчев 1974: 12).

4.0. Проф. Стойков живее и работи в периода, когато развитието на българската лексикография „набира скорост“ и убедително се утвърждава като научна лингвистична област. Опитът му в работата по двата речника върху БКЕ, интересите му към проблемите на лексикологията, особено към диалектната лексикология, както и към развитието на диалектната лексикография в чужбина, пораждаат идеята диалектната лексикографска практика в България да се организира институционално, като се постави на модерни съвременни (за периода от третата четвърт на 20. век) научни основи. Възможност за реализация на тази идея проф. Стойков вижда единствено в създадената и ръководена от него Секция за българска диалектология (СБД) и лингвистичен атлас при ИБЕ, на който БАН е поверила изработването на фундаментални колективни трудове с важно национално значение.

Като изследовател на българската диалектна лексика, която намира за област, предоставяща възможности да се открият „неподозирани черти от историята на българските диалекти“, проф. Стойков бързо стига до убеждението, че „час по-скоро трябва да бъде създаден академичен диалектен речник на българския език, който да обхване богатите печатни и архивни материали, събрани от началото на нашия век (XX век – бел. моя, Ю. Б.) до днес, след излизането на „Речник на българския език“ от Н. Геров“ (Стойков, Младенов 1969: 155). За тази цел под негово ръководство в СБД и лингвистичен атлас се събира лексикален материал освен от диалектоложките изследвания, още и от фолклорни, етнографски и краеведски проучвания, които се систематизират в архив за бъдещия голям речник на българската диалектна лексика. За около две десетилетия, паралелно с работата по Българския диалектен атлас (БДА), по сведения на самия проф. Стойков, са събрани „350 000 листчета“³. Проф. Стойков започва работата по диалектния речник с ясното съзнание за нейната мащабност и невъзможност тя да бъде осъществявана само със сътрудниците от диалектоложката секция. Затова той привлича и външни сътрудници за събиране на лексикален материал, чиито приноси, след рецензиране, са били откупувани от Института за нуждите на речника. Пак във връзка с тази задача той поставя началото и на поредицата „Българска диалектология. Проучвания и материали“, издавана от ИБЕ (от 1962 г. до 1981 г. са отпечатани 10 тома).

Преждевременната кончина на проф. Стойков му попречи да осъществи (вероятно след завършването на БДА) своята идея за голям академичен диалектен речник на българския език, идея – уникална по замисъл и с изключително важно национално значение. Убедена съм, че в съзнанието си той вече е имал представа и за концепцията, и за структурата на речника, както и за конкретното извършване на съставянето му. Ако не беше напуснал живота толкова неочаквано и рано, като имам предвид вродения му организаторски талант, необикновената му работоспособност, всеотдайност и чувство за отговорност, днес българската академична лексикография щеше вече да разполага поне с първите няколко тома от този речник, който заедно с БДА трябва да бележат върха в развитието на диалектологията в България.

Паралелно с началото на събиране на архив за българския диалектен речник (БДР) в ИБЕ, в СУ към Катедрата по български език Ст. Стойков започва осъществяването и на една друга своя идея – създаване на лексикална картотека въз основа на студентски дипломни работи (в началото 150 на брой) и на курсови работи на студенти задочници. Впоследствие в работата по тази картотека, както отбелязва М. Младенов, се ражда и идеята за създаване на *Идеографски диалектен речник на българския език*. През 1969 г. Ст. Стойков и М. Младенов вече са изработили и публикували *Проект* за този тип речник (Стойков, Младенов 1969: 155–170).

В точка 2. от *Проекта* двамата автори определят задачата и характера на речника: „Идеографският диалектен речник на българския език – пишат Стойков и Младенов, – има за задача да представи лексикалното богатство на българските говори, като се излиза от лексиката на книжовния език. По тази причина по строеж той съществено се различава от всички досегашни диалектни речници, издадени у нас и в чужбина, в които в азбучен ред се дават диалектните думи, а след това се привеждат техните книжовни съответствия или се тълкуват значенията им със средствата на книжовния език. В *Идеографския речник* се постъпва по обратния начин – в общ азбучен ред се дават книжовните думи и особените понятия, а след тях се дават всички техни диалектни съответствия“ (Стойков, Младенов 1969: 155) с тяхното географско разпространение. В края на проекта са приложени отделни речникови статии, които илюстрират концепцията на авторите и показват как би трябвало да изглежда общата структура на замисления речник.

От теоретична гледна точка идеографският речник по замисъл може да бъде определян като „понятиен“ речник. Изходната му основа не са конкретните лексикални единици, а „идеите“, т.е. понятията, за които има формални езикови изразители –названия – в българския език на книжовно и на диалектно равнище. Лексикографската теория приема, че всеки речник има своя „метаезик“. За идеографския речник в тази функция са избрани лексикалните единици на книжовния български език, които заемат лявата страна на речника, т.е. мястото на словника. Идеята за идеографски диалектен речник е новаторска идея не само за българската, но и за славянската лексикография

през 60-те години на XX век. Построяването на диалектни речници тогава (а и по-късно) се основава на принципа да се върви в посока „от лексикалната езикова единица (думата), т.е. от формата към значението“. Идеографският речник се предвижда да бъде съставен по противоположен принцип – „от значението към думата, т.е. към формата“. Няма съмнение, че пристъпване към работа по идеографски речник би било невъзможно, ако българската лексикография вече не е разполагала с еднотомния БТР и с тритомния РСБКЕ. Това проф. Стойков дълбоко е съзнавал и използвал. В замисъла за идеографски речник, както личи и от проекта, прозира неговото убеждение, че за да се върви напред, трябва да се познава и оценява постигнатото у нас и в чужбина, убеждение, което пронизва цялото му творчество. Стойков започва своите научни занимания с ясното съзнание за особената роля на традицията и новаторството в развитието на научния живот. Затова напълно вярна е оценката на акад. Петър Динеков, че у Ст. Стойков традиция и новаторство „се свързваха и сливаха в общо научно движение“ (Динеков, Младенов 1993: 5).

С принципа, който се предлага за изработване на идеографския речник, проф. Стойков има „пионерска“ роля в българската лексикографска теория. Замисълът за идеографски речник със специфичния подход – от понятието към езиковата единица – заслужено нареждат Ст. Стойков до неговия любим учител – акад. Александър Теодоров-Балан, който пръв и единствен за времето си в българското езикознание изследва езиковите факти от значение към форма. Когато се ражда идеята за идеографския речник, подходът от значение към форма вече все повече разширява своето приложение и намира подкрепа в европейската и световната лингвистика.

Четири десетилетия след смъртта на проф. Стойков първият том на *Идеографския диалектен речник на българския език* е завършен, отпечатан и представен пред българската общественост. Предстои неговото оценяване като приносен труд в българската лексикография, като постигната реализация на идеята и концепцията на Ст. Стойков и М. Младенов.

5.0. Върхът на лексикографската дейност на проф. Стойков е постигнат в труда му *Лексиката на банатския говор*, отпечатан през 1968 г. в поредицата „Трудове по българска диалектология“ (книга 4), в който централно място заема речникът на банатската диалектна лексика. В кратката уводна част на речника, авторът пише: „Даденият тук речник на банатския говор е един от първите опити у нас да се представи цялата лексика на български диалект. По-специални усилия бяха положени да се разкрие динамиката на речниковия състав, да се разграничат по-старо и по-ново, да се установят многобройните варианти и устойчиви (фразеологични) съчетания, да се покажат различията между бешеновския говор и винганския подговор и пр. В речника е застъпена по-пълно терминологичната лексика, която по своя характер е по-достъпна за наблюдение...“ (Стойков 1968: 31).

Речникът съдържа 9386 единици, от които 8711 думи, 230 сложни названия и 445 устойчиви (фразеологични) съчетания. От уводните думи на ав-

тора става ясно, че той си поставя за цел да създаде пълен (изчерпателен) речник на описвания говор. Идеята за такъв тип речници не е нова в диалектната лексикография през онзи период. Тя, както посочва М. Младенов, намира и у нас поддръжници, дори и реализатори. Нямам за цел да анализирам речника подробно (това вече е направено компетентно и професионално в множеството рецензии за този капитален труд у нас и в чужбина). Мога само да споделя впечатления, които придобива един лексикограф недиалектолог при запознаване с труда. Няма съмнение, че този речник е тълковен, изработен съобразно с правилата при най-добрите постижения на модерната лексикография през онзи период. За това свидетелстват както структурата на речниковата статия, така и информацията (граматична, синонимна, словообразователна, фразеологична и др.), която може да се извлече от нея. Авторът въвежда принципи, които са новаторски за диалектната лексикография: отделно представяне на видовете глаголни форми, но с тълкуване само на едно място, самостоятелно представяне на възвратните глаголи, които Стойков схваща като отделни лексикални единици, подробно разработване на семантичната структура на диалектните думи, пълно представяне на синонимните отношения, включване на фразеологичните съчетания и др. Към тях авторът е прибавил и нови принципи, налагани от диалектния характер на речника, като: включването на фонетични варианти в азбучния ред на словника, включването – пак в словника – като заглавни единици на устойчиви съчетания със значение различно от значението на своите съставки, отразяването на омонимията и др. В двата начина на тълкуване на значенията на думите (чрез описателна дефиниция или синонимно с дума от книжовния език) Стойков прилага теоретичното си схващане за общи, частични и пълни диалектизми. Общото впечатление, което остава, навежда на мисълта, че речникът на лексиката на банатския говор представлява една своеобразна „прелюдия“ към големия академичен диалектен речник на лексиката на българския език. Може да се предполага, че много от чертите на авторския речник са щели да залегнат и в концепцията за големия речник, по който вече се е работило в СБД, концепция, която проф. Стойков не успя да предложи. Речникът на банатската българска лексика е изработен с изключителна прецизност и последователност (с малки изключения) в прилагането на избраните правила, черти, които са типични за работите на проф. Стойков. В този негов труд се открояват и задълбочените му познания върху различните области на българския език като цяло, и виждането му как трябва да изглежда диалектният речник на един отделен говор. Безспорно трудът на проф. Стойков е непреходен принос не само за диалектната, но и за българската лексикография изобщо. Оценявайки речника, проф. С. Б. Бернщейн пише: „Описанието на лексиката (в речника – бел. Ю.Б.), извършено на високо равнище, го прави уникално явление в славянската диалектна лексикография“ (Бернщейн 1974: 17).

Мястото, което заема проф. Стойков в българската лексикография, се определя от прякото му участие в нейното академично прохождение, от новаторските му идеи за изработването на един или друг тип диалектни речници, от поставянето на диалектната лексикография на научни основи и съдействието за нейното развитие, което всъщност е развитие и разширяване на обекта на лексикографията у нас през втората половина на XX век.

Проф. Ст. Стойков беше учен с многопосочни интереси, с огромен научен потенциал, с широка популярност у нас и в чужбина, когото големият френски българист проф. Роже Бернар характеризира като „голям учен с изключително светъл ум, враг на всяка празна фразеология“ и „с интелектуална честност“. Като човек, отдаден на науката, проф. Стойков често повтаряше фразата „всеки трябва по малко да умира за отечеството“, фраза, която звучи почти като девиз. Той принадлежи към онова поколение учени, което оформя облика на българското езикознание през втората и третата четвърт на XX век. Проф. Ст. Стойков е бил научен секретар на ИБЕ (1951–1958 г.) и дългогодишен негов заместник-директор (1958–1969 г.). Заедно с проф. Л. Андрейчин (с когото го свързваше и дълбоко искрено приятелство, което може да се определи като своеобразна „симбиоза“ на два противоположни по темперамент характера, отдадени на обща цел) двамата успяха да издигнат авторитета на ИБЕ и с не малко усилия от края на 50-те години на миналия век да го превърнат в национален лингвистичен научен център за разработването на големи фундаментални задачи с важно национално значение.

Проф. Ст. Стойков не беше академик. Той не беше избран и за член-кореспондент. Но неговите научни знания и многобройните му трудове, известни и цитирани у нас и далече зад граница, по стойност и с непреходност на значението многократно надвишават критериите за придобиване на тези звания. Той беше „академик“ по дух, по манталитет, по знания, по резултати, по постижения и по популярност, каквито стойностни качества все по-рядко днес се наблюдават.

СЪКРАЩЕНИЯ

БАН	– Българска академия на науките
БДА	– Български диалектен атлас
БДР	– Български диалектен речник
БКД	– Българско книжовно дружество
БКЕ	– Български книжовен език
БТР	– Български тълковен речник
ИБЕ	– Институт за български език
РСБКЕ	– Речник на съвременния български книжовен език
СБД	– Секция за българска диалектология
СУ	– Софийски университет
УС	– Управителен съвет

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Протоколът е подписан от председателя на Историко-филологическия клон на БАН (тогава БАНИ – Българска академия на науките и изкуствата) акад. Михаил Арнаудов и от секретаря акад. Стоян Романски. Факсимиле от този протокол вж. в: *Институт за български език. 1942–2002 г.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002, с. 15.
- ² БТР е претърпял три издания: 1955 г., 1963 г. и 1973 г. През 1994 г. излиза четвърто издание, допълнено и редактирано от Димитър Попов, сътрудник в Секцията за българска лексикология и лексикография при ИБЕ.
- ³ През втората половина на 50-те години на XX век започва усилената научноизследователска работа по БДА. Като оценява високо значението на тази важна национална задача, ръководството на БАН, със съдействието на председателя на Академията, отпуска на ИБЕ специализиран бюджет от 50 000 лв. за срок от 20 години. Точното планиране на работата от проф. Ст. Стойков и вярното предвиждане на необходимото време осигуряват изработването и завършването на атласа в определения срок, въпреки преждевременната кончина на неговия ръководител.

ЛИТЕРАТУРА

- Бернщейн 1974:** Бернщейн, С. Б. В памет на приятеля и другаря. // *В памет на професор Стойко Стойков. Езиковедски изследвания.* София: БАН, с. 15–19.
- Бояджиев 1970:** Бояджиев, С. Проф. Стойко Стойков и въпросите на българската лексикология и лексикография. // *Български език*, № 2–3, с. 111–114.
- Динеков, Младенов 1993:** Динеков, П., М. Младенов. *Стойко Стойков.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 175 с.
- Мирчев 1974:** Мирчев, К. Проф. д-р Стойко Иванов Стойков (26.X.1912 – 9.XII.1969). // *В памет на професор Стойко Стойков. Езиковедски изследвания.* София: БАН, с. 5–13.
- Младенов 1974:** Младенов, М. Библиография на трудовете на проф. Стойко Стойков. // *В памет на професор Стойко Стойков. Езиковедски изследвания.* София: БАН, с. 21–43.
- Стойков 1968:** Стойков, Ст. Лексиката на банатския говор. // *Трудове по българска диалектология.* Книга 4. София: БАН. 326 с.
- Стойков, Младенов 1969:** Стойков, Ст., М. Младенов. Проект за „Идеографски диалектен речник на българския език“. // *Български език*, № 2, с. 155–170.

NORMA SPISOVNÉHO JAZYKA A SLOVNÍK

Abstract: The paper focuses on some problems related to the rules of language and their description in the main Czech, Slovak and Bulgarian explanatory dictionaries.

Key words: rules of language, literary language, explanatory dictionary, Czech language, Slovak language, Bulgarian language

Každý výkladový slovník má normatívny a v nadväznosti na to aj kodifikačný dosah. Túto vlastnosť však lexikografické dielo nezískava len (alebo len) vyhlásením zákonodarným orgánom o kodifikovanej podobe štátneho jazyka.

Klára Buzássyová

Důvodem k zamyšlení nad popisem slovní zásoby v současných slovnících a nad hlediskem uživatele těchto slovníků je několik skutečností: jednak Ústav pro jazyk český připravuje koncepci nového výkladového slovníku současné češtiny, Ústav slovenského jazyka slovenské akademie věd vydal již druhý svazek plánovaného osmisvazkového slovníku současné slovenštiny (*SSSJ*), ale především rozhodnutí Ústavu bulharského jazyka dokončit velký dvacetisvazkový výkladový slovník bulharštiny, včetně nového vydání přepracovaných prvních osmi dílů slovníku bulharského jazyka (*PBE*). Ve všech třech případech tedy národní jazykové ústavy zaplňují citelnou mezeru, kterou národní společenství pociťují, tedy nového, moderního, současnému stavu jazyka odpovídajícího klíčového výkladového jednojazyčného slovníku.

Nedomnívám se, že mám příliš co dodat nového k této tématice, ale naopak jsem toho mínění, že o určitých věcech je třeba mluvit stále znova, aby byly seriózně a do hloubky reflektovány v lingvistických kruzích a v diskusích kolem současné lexikografie. Zaměřím se na jednojazyčnou výkladovou lexikografii jako základ dalších lexikografických prací. Důvodem je zejména to, že informace z těchto slovníků slouží jako východisko pro celou lexikografii další, tedy překladovou a že poučení o normě (eventuálně o kodifikaci) slovní zásoby je uživateli hledáno a autory zahrnováno právě do těchto slovníků.

České a slovenské řešení je podobné – cílem je vznik zcela nového slovníku založeného na moderním zdroji materiálu, na korpusu, na moderních možnostech využití počítačové techniky, jež umožňuje práci s materiálem nikoli jen na prin-

cipu plošného rozdělení práce podle písmen abecedy, ale na základě strukturního rozdělení podle slovních druhů a dalších gramatických příznaků lemmat napříč abecedou. To umožňuje vedle stanovení teoretického principu lexikografické práce (Rangelova, Světlá, Jarošová 2008; Světlá, Jarošová, Rangelova 2011) také zpracovávání podle těchto principů. V obou případech má jít o slovník buď velkého rozsahu (tak na Slovensku) nebo většího středního rozsahu (kolem 100 000 lemmat dosavadní projekt český). Bulharské řešení vyplňuje ještě starší deficit nedokončeného velkého slovníku, jimiž jsou v české a slovenské lexikografii *PSC* (1935–1957, srov. Uhlířová 2011) a *SSJČ* (1960–1971), resp. *SSJ* (1959–1968). Nedostatek aktuálního lexikografického popisu slovní zásoby konce 20. století se snaží zčásti nahradit slovníky neologismů (srov. Hladká 2005). In margine tohoto rozhodnutí jsou mé poznámky. Toto epochální dílo je nepochybně třeba dokončit, ale jeho vydáním nebude zaplněna mezera, již bulharská společnost pocítuje. Vzniká slovník, který nemůže hrát úlohu normativního slovníku a k dispozici tak zůstává pouze *BTP* (naposledy v opakovaně přepracovaném a rozšířeném vydání z r. 1994).

Slovenský *SSSJ* je ve svém zpracování nejdále. Je koncipován jako “výkladový slovník (poskytující výklady slov na základě nejnovějších teoretických poznatků z oblasti lexikální sémantiky a korpusové lingvistiky), dokladový slovník (dokumentující status slova jako součásti autentických výpovědí a textů) a slovník deskriptivně-preskriptivní (důsledně reflektující výsledky zkoumání široké materiálové základny a současně poskytující kvalifikovaný názor na lexikální jednotky z hlediska výstavby kultivovaného projevu)”. Zaznamenává slovní zásobu asi padesáti let, ale zpracováním materiálu se cele opírá o korpusové zdroje (viz níže). O jednotlivých heslových slovech se ve slovníku uvádí typicky strukturovaná informace, především výklad významu, gramatická charakteristika, **normativní a stylistické hodnocení**, synonyma a antonyma, příklady používání slov čerpané z bohatých a autentických jazykových zdrojů. Zdrojem materiálu pro slovník byla databáze Slovenského národního korpusu, který měl v době zpracování materiálu ke slovníku asi 550 miliónů textových slov (srov. Levická, Garabík 2007). Jak je tedy zřejmé, v názvu slovníku se slovo *spisovný* neobjevuje, přesto z koncepce a zpracování je zřejmé, že normativnost (a dokonce spisovnost) je jedním z kritérií, jímž je slovní zásoba posuzována. Ale nejde o slovník spisovné slovenštiny¹.

Platnými kodifikačními příručkami slovenštiny jsou *Pravidlá slovenského pravopisu* (Považaj 2000), *Krátký slovník slovenského jazyka* (*KSSJ*, naposledy Bratislava 2003) a *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (Král 1996). Na základě této kodifikace jsou posuzovány informace v novém *SSSJ*, sporné případy (např. možná variantnost gramatických tvarů, výslovnost, případně uzuální převaha dosud nekodifikovaného tvaru zvláště posuzuje kodifikační komise². Přesto názor citovaný v záhlaví je zcela oprávněný: uživatel, který vezme slovník do ruky mu věří jako slovníku normativnímu, a to proto, jak píše jedna z jeho autorek, A. Jarošová, že “normu jazyka dnes tvoria jeho používatelia. A jazykovedci ju opisujú na úrovni

súčasného lingvistického poznania, samozrejme. Naša úloha je usmerňovať, radiť, odporúčať. V niektorých prípadoch naliehavo odporúčať. Nie viac, ale ani menej.” (<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/170294-jazykovedci-pocitaju-s-vyssim-sebavedomim-slovakov/>, z 12.05.2011, cit. 14.11.2012).

Co se týká českého slovníku, ačkoli již o přípravách k němu bylo leccos napsáno (srov. Rangelova, Světlá, Jarošová 2008; Světlá, Jarošová, Rangelova 2011), není dosud zcela jasné, zdali půjde o slovník spisovného jazyka nebo o slovník současného jazyka (má zatím jen pracovní název Lexikon 21). Zatím se pracuje pouze na tzv. základním zpracování databázových položek, jež tvoří tzv. základní zpracování hesel na základě stanovení zásad pro základní zpracování jednotlivých slovních druhů, resp. různých typů hesel v databázové podobě. Je zřejmé, že veškeré práce jsou vedeny snahou provést důkladnou reflexi dosavadní lexikografické praxe a v maximální míře se opřít o existující lexikografickou informaci (pomocí tzv. lexikografického hnízda v existujících slovnících, v archivu Ústavu pro jazyk český) a tu teprve doplňovat na základě porovnání s novými korpusovými daty. Koncepce samotného slovníku však bude předmětem úvah až nyní, v letech 2012 – 2014.³ Dosavadní způsob sestavování hesláře napovídá, že výsledné lexikografické dílo bude velmi blízko *Slovníku spisovného jazyka českého 1960–1971*¹, 1989² (Světlá 2011)⁴. Ačkoli s velkou měrou pravděpodobnosti nebude koncipován jako slovník spisovné češtiny, podobně jako slovník slovenský, bude zachycovat normativní a stylistické hodnocení a tento aspekt se ukazuje jako velmi problematický v důsledku specifik české jazykové situace.

Např. z hlediska zachycení variantnosti se v databázi registrují téměř všechny variantní podoby uvedené v SSJČ a dalších zdrojích (při doplňování hesláře podle SSJČ se vynechávají pouze varianty označené už v tomto slovníku jako zastaralé) se zaměřením na dnešní stav úzu. Celý soubor variant bude po stránce materiálové připraven k dalšímu vyhodnocování a okomentování z nejrůznějších aspektů (jak z hlediska časové osy, stylové příznakovosti, dnešní kodifikace či lexikální normy, tak i z hlediska dalšího výběru pro zařazení do slovníků různého typu, rozsahu a zaměření) (Světlá 2011: 13).

Z hlediska normativnosti popisu slovní zásoby lze vycházet při koncipování slovníku ze dvou přístupů, jež lze popsat rozdílem v charakteristice slovníků, jež se (nikoli zpravidla) odrážejí v jejich názvech: slovník **spisovného** jazyka (tedy normativní, kodifikační slovník): slovník **současného** jazyka (který popisuje širší slovní zásobu, ale zpravidla o normativní či stylistické povaze lexémů informuje, ale především kterou uživatel v něm hledá). V podmínkách popisovaných jazyků je dále důležité, zda daný slovník má kodifikační doložku příslušného státního orgánu (zpravidla Ministerstva školství, viz poznámky 1 a 2). Tak SSČ má doložku Ministerstva školství jako slovník normativní, ale popisuje slovní zásobu v širším diapazonu, než je jen spisovný jazyk. Tento pragmatický faktor je důležitý především z hlediska jeho autority u uživatele, ne tak již ve vztahu ke způsobu, jakým ho užívá⁵, a to vlastně bez ohledu na název a koncepci díla. Ani jeden z uvedených přístupů nemůže být hodnocen jako “správný” nebo “lepší”, oba mají svou funkci

ve společnosti a je na jazykovědcích, aby posoudili aktuální potřeby komunikačního společenství a podle toho si stanovovali své cíle. Odborné stanovisko však v každém případě musí vycházet z toho, jakou povahu má jazyková norma na úrovni slovní zásoby, zdali vlastně vůbec může být popsána a kodifikována a jaký charakter taková kodifikace může mít.

Je totiž zcela nesporné, že jazykové normy např. na morfologické (či širě gramatické) úrovni a na úrovni slovní zásoby mají zásadně rozdílný charakter. Tak např. vývoj jazyka ukazuje, že gramatická struktura jazyka se mění výrazně pomaleji než jeho slovní zásoba. Navíc se v kontextu moderního vývoje (o časové ose viz níže) mění nikoli na úrovni gramatických kategorií či gramatických významů, ale spíše pouze na stránce výrazové (variantnost a posuny v ní)⁶. Tato asymetrie se dále prohlubuje v obdobích výrazného rozvoje komunikačního společenství: dynamika vývoje společnosti ovlivňuje normu slovní zásoby jako její urychlující faktor. Na úrovni gramatické struktury se popisy jazyka chápaly (a koncipovaly) jako normativní, resp. kodifikující již od starověku⁷ kodifikační popisy potom vedly a vedou k dalšímu “zpomalení” dynamiky gramatické struktury jazyka. Lze tedy uvažovat o tendenci gramatické struktury ke stabilitě a o tendenci slovní zásoby k dynamice, změně, vývoji? Intuitivně s tímto tvrzením lze souhlasit, ale je třeba je podrobit hlubšímu rozboru.

Jaké parametry bychom měli brát v úvahu. Je to jednak čas, tedy časová osa, jednak strukturní osa, tedy rozdíly v povaze slovní zásoby a gramatické struktury jazyka (především povahu variantnosti), dále funkční různorodost jazykových variant, tedy funkční osa a nakonec tradice popisu gramatiky a lexikonu.

Temporální osa, faktor času

Je otázkou, jak dlouhý časový úsek může slovník současného jazyka popsat. Pojem současný tu může mít různou interpretaci: jednak se může dolní hranice určit z hlediska kulturní historie podle toho, kdy došlo ke zformování (či stabilizaci nebo potvrzení) idiomu, o němž se společnost domnívá, že obsluhuje její komunikační potřeby do současnosti (hledání jazykového předělu se zaměřuje především na sféru kulturní komunikace a na spisovný jazyk). Východiskem je zde tedy vývoj jazyka společnosti, její kultury a komunikačních potřeb. Toto je koncepce Slovníku bulharského jazyka (ПБЕ), který zachycuje slovní zásobu bulharštiny během posledních 150 let.

Jiný přístup vychází z hlediska sociálního a bere v úvahu rozmezí posledních 75 let jako období, jež zahrnuje tři žijící generace, mladou, střední a starší. Jazykové změny mají u mladé generace povahu inovace, u střední generace se stávají součástí normy a u starší generace získávají povahu archaismů. Toto je koncepce jednodílného Bulharského výkladového slovníku s jeho čtyřmi přepracovanými vydáními (БТР vyšel poprvé v r. 1955, naposledy v r. 1994 doplněný o 10 000 slov).

Posledním přístupem může být hledisko politické a za současný jazyk lze brát idiom, který obsluhuje společnost v období od výrazných politických či sociálních změn, jež měly výrazný vliv na stav a používání především spisovného idiomu. Pro podmínky češtiny (slovenštiny i bulharštiny) lze vycházet z roku 1945 (resp. 1944) a zahrnout celé poválečné období. Tento úsek by se blížil opět hranici 75 let (lze ho schematicky definovat také jako zhruba 50 let, což je časový diapazon slovenského SSSJ, který je zpracováván od přelomu století) a shodoval by se s periodizací podle hlediska sociálního.

Dynamiku slovní zásoby a tedy i její normy lze sledovat i v lexikografii, např. na periodicitě vydávání jednoduchých výkladových slovníků, většinou v opraveném nebo rozšířeném vydání. Přepřacování se většinou popisuje jako aktualizace hesláře a významů slov a aktualizace normativního a stylistického hodnocení lexémů. Tak *Български тълковен речник* vycházel v letech 1955¹, 1964^{2 opr}, 1974^{3 opr}, 1994^{4 opr}, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* v letech 1978¹, 1994^{2 opr}, 2003^{3 opr}, 2004⁴, 2005 (CD-ROM), 2009, *Krátký slovník slovenského jazyka*. 1985¹, 1987, 1989^{2opr}, 1997^{3opr}, 2003^{4opr}. Ve všech případech (v kontextu výše uvedených vícedílných slovníků) je patrný deficit moderního slovníku.

Ze současného hlediska se zdá být účelné uvažovat ještě ale i o nové hranici v r. 1989. Jde o období 25 let, jež je dostatečně dlouhé, aby dynamika slovní zásoby prošla po fázi bouřlivého rozvoje fází stabilizace. Tento poslední mezník se zdá být smysluplný také proto, že právě toto období bývá zachycováno elektronickými databázemi jazyka – korpusy a počítačová technika výrazně mění i povahu lexikografické práce.

Hledisko časové osy je organizačním principem Českého národního korpusu, jehož základní korpus SYN (1 300 miliónů textových slov – nereferenční spojení všech synchronních psaných korpusů řady SYN) je členěn do referenčních segmentů o rozměru 100 miliónů textových slov po 5–10 letech (SYN 2000 – žánrově vyvážený korpus, převažují texty z let 1990–1999, SYN 2005 žánrově vyvážený korpus, převažují texty z let 2000–2004, SYN 2010 – žánrově vyvážený korpus, převažují texty z let 2005–2009)⁸. Korpus je koncipován jako vyvážený a reprezentativní, přičemž reprezentativnost je definována na základě recepce psaného jazyka a z něho vyplývajícího složení korpusu (40% beletrie, 27% odborná literatura, 33% publicistika). Časová osa se částečně promítá i do specializovaných korpusů (korpus publicistiky SYN2006PUB – korpus publicistických textů z let 1989–2004, SYN2009PUB – korpus publicistických textů z let 1995–2007).

Naproti tomu Slovenský národní korpus časové hledisko primárně nezohledňuje a má povahu jediné databáze (naposledy prim-6 se 1 155 milióny textových slov). Odborným analýzám je však možné zpřístupnit starší verze databáze s postupně v čase narůstajícím objemem dat. Poměr textů zařazovaných do slovenského korpusu je také vyvážený (77,8% publicistika, 9,8% umělecké, 11% odborné texty a 1,4% neurčené), z celkové databáze lze volit specializované podkorpusy

různého zaměření včetně podkorpusu s časovým vymezením textů 1955–1989 (viz výše uvedený padesátiletý diapazon nového SSSJ).

Bulharský národní korpus v současnosti má asi 450 miliónů textových slov a obsahuje převážně texty z období od poloviny 20. století bez bližší specifikace.

Je nepochybné, že čím rozsáhlejší časový úsek slovník popisuje, tím obtížněji se stanovuje právě norma a stylistické hodnocení lexémů, naopak je třeba zachytit dynamiku tvarovou i významovou. I pouhá tvarová variantnost (pravopisná, morfologická) se v průběhu období mění a není lehké ji zachytit. Popis méně obsáhlých časových intervalů ve slovní zásobě se jeví jako účelnější a jednodušší.

Reflexe dynamiky slovní zásoby je lépe zpracovatelná na menším rozsahu slovníku, který lze i ekonomicky smysluplně vydávat se změnami stále znova. Z vícedílných slovníků (českých, slovenských a bulharských) byl vlastně reeditován pouze *Slovník spisovného jazyka českého* a nyní je v přepracované podobě znovu vydáváno 8 prvních dílů slovníku *Речник на българския език*. Je to (a bude stále) slovník typu thesaurus, v němž však bude norma implicitně přítomna v důsledku selekce zdrojů materiálu (již nelze měnit), v principech a obsahu slovníkového hesla, ve formě systému stylistických markerů (jejich systém nemůže posuny v normě nijak reflektovat) a ve smyslu selekce zdrojů ilustrativního materiálu. Nelze změnit princip exemplifikace z kánonu klasické literatury, sám kánon se v bulharském prostředí mění jen velmi pomalu. V diapazonu 150 let nelze smysluplně popsat normu, protože její posun za tak dlouhé období je podstatný. Relativní markery popisující osu časovou (archaismy, historismy, neologismy) nemají stejnou platnost po celé popisované období. Zdroje neposkytují informaci o nějakém jednotném úzu, ale právě o jeho dynamice. Dalším důsledkem je, že v celkovém popisu narůstá podíl pasivní slovní zásoby. Možná, že by nebylo neúčelné uvažovat o parametru časové homogennosti materiálu a o důsledcích, které to má pro zachycení normy. Z tohoto hlediska je signifikantní, že definiční kontexty sloužící k popisu významu slova a ilustrativní materiál v zamýšleném českém Lexikonu 21 by měl pocházet výhradně z korpusových zdrojů, tedy s časovou hloubkou 20–30 let, přičemž oproti zdroji se počítá se jejich modifikací či zkracováním.

Ve srovnání s gramatickou strukturou je zřejmé, že dynamika vývoje je nesoiměřitelně rozdílná, a to včetně masivního pronikání typologických změn jak v nominaci, tak ve slovtvorbě (analytismus). Velké pohyby prakticky nejsou zaznamenávány (v češtině se nemluví o redukci pádu, rodu, čísla u jména, maximálně se registrují projevy analytismu přejímané s lexikálními prvky z cizích jazyků, především z angličtiny). Mohou nastávat pohyby v interpretaci (čas a způsob slovesa v bulharštině, rod jmen v polštině, perfektum v češtině s pomocným slovesem *mít*). Pružnost normy je daleko výraznější ve slovní zásobě než v gramatické struktuře.

Zásadní rozdíl ale spočívá v tom, že na úrovni slovní zásoby lze jen ve velmi omezené míře predikovat, jak se život inovací bude rozvíjet, srov. palčivý problém

okazionalismů v neologii. Naproti tomu změny v gramatické struktuře jsou docela dobře predikovatelné, je tedy snazší dynamiku normy jednak sledovat a jednak interpretovat a kodifikovat.

Strukturní osa, rozdíly v povaze slovní zásoby a gramatické struktury jazyka

Základním rozdílem mezi slovní zásobou a gramatickou strukturou je především to, že ve slovní zásobě lze sice popisovat jisté systémové vztahy (např. sémantické) a strukturní rysy (např. slovnědruhově), ale množina prvků ve slovní zásobě je v zásadě jednodimenziální, otevřená a počítá se v řádu statisíců jednotek v jednom jazyce. Gramatická stavba naproti tomu je založena na (přínejmenším relativně) konečném a v poměru ke slovní zásobě velmi nízkém a uzavřeném počtu hierarchicky a strukturně uspořádaných prvků, jež se v řeči realizují opakovaně (frekvenčně o mnoho řádů častěji než prvky slovní zásoby). To vyžaduje rozdílné nástroje pro její popis (ve slovní zásobě založený primárně na zcela plošném, jednodimenzionálním popisu v abecedně seřazených slovnících, které nikdy nemohou obsáhnout veškerou slovní zásobu⁹). Ve srovnání se gramatickou stavbou, jíž lze popisovat na principiálním rozdílu dynamiky slovní zásoby na straně jedné a gramatické stavby na straně druhé viz též zmínky výše.

Rozdíly v povaze slovní zásoby a gramatické struktury jazyka lze popisovat v několika rovinách jako protiklad adaptivnosti (slovní zásoby) proti rezistentnosti (gramatické stavby), universalismu (slovní zásoby, jež se projevuje především ve schopnosti přejímání z cizích jazyků) a izolacionismu (gramatické stavby, jež se projevuje nečetnými příklady konvergentního vývoje ve vývoji jazyků), značné variantnosti (slovní zásoby, jež se projevuje v široké synonymii graduální povahy) oproti relativní tvarové jednoznačnosti (gramatické struktury: variantnost je v ní také přítomna, ale ve srovnání se slovní zásobou jen celkem okrajově). Bylo by možné sem přidat ještě jednu opozici, a to převážně racionální (instrumentální) obsah gramatické stavby a možný neracionální (afektivní, expresivní) obsah (a vztah mluvčích) ke slovní zásobě. Vývoj lexikonu se děje v důsledku rozvoje jak racionální orientace (potřeba nových pojmenování), tak i neracionální orientace (potřeba vyjadřování subjektivního vztahu, exprese). Spolu s adaptivností, universalismem a variantností tato orientace vede k rozdílným principům vytváření a fungování normy slovní zásoby. Vnímání prvku jako normativního se v zásadě dotýká každého lexému zvlášť, i když nepochybně lze stanovovat obecné tendence (z hlediska stáří, slovotvorné struktury, významu a původu lexémů). Naproti tomu gramatická pravidla jsou daleko snáze algoritmizovatelná a podléhají jak normalizaci, tak kodifikaci v daleko vyšší míře. Principy kodifikace musí mít zcela odlišný charakter: pravidel určujících gramatickou strukturu je opět pouze konečný a nepříliš vysoký počet s vysokou frekvencí. Každé kodifikační rozhodnutí je multiplikováno v řečové činnosti mnohonásobně.

Funkční osa, funkční různorodost jazykových variet

Klasickým protikladem, který slovníky obojího typu (“slovníky spisovného jazyka” i “slovníky současného jazyka” ve výše popsaném protikladu) reflektují, je kontrast spisovného jazyka proti varietám nespisovným (dialektům, interdialektům, běžně mluvené řeči). Česká situace je typická (reálným či proklamovaným) centrálním postavením tzv. obecné češtiny (běžně mluvený idiom, který na části území – v historických českých zemích – stále výrazněji ztrácí na příznakovosti na ose prestižnost / neprestižnost, regionální omezenost / obecná platnost, funkční specializovanost / funkční univerzálnost (zde se jako dosud téměř nepřekonatelný jeví rys psanosti / mluvenosti s četnými připomínkami o sekundární fixovanosti, specifčnosti formálně psané komunikace zejména v internetové komunikaci)¹⁰. Lexikografické tradice ve zkoumaných kontextech všude akcentují spisovný jazyk a při koncipování každého nového díla se rozhodovalo v jaké míře a rozsahu mají slovníky odrážet též slovní zásobu nespisovnou. Jak jsme uvedli výše, z hlediska uživatele každý slovník představuje normativní autoritu¹¹. Klíčovým argumentem zde vždy bylo řešení zdrojů: otázka normativnosti se tedy rozhodovala na úrovni sféry užití především (nebo dokonce výhradně) psaného jazyka, a to pouze v části komunikace (tzv. kulturní komunikace s původními preferencemi pro beletrii, v českém prostředí s konceptem “dobrého autora”). Klasická je také elementární interpretace této opozice, kdy to co je “spisovné” (měli bychom ale asi spíše mluvit o neutrálním, nepříznačném), je “správné, to, co je příznačkové (s výjimkou exprese), je “nesprávné”. Moderní přístup k řešení této otázky se daleko více opírá o reálnou situaci, která reflektuje různosměrnost stylistických markerů (markery diachronické, dialektické, diastratické, specializovaného diskursu a expresivní), z nichž vychází hodnocení normativní (útvárové). Toto hodnocení pak sehrává úlohu kodifikační.

POZNÁMKY

¹ Spory v tomto směru naznačuje úryvek z článku věnovaného slovníku: “Poskytuje pestrý obraz modernej slovenčiny, jej slovnej zásoby v celej šírke, hĺbke, dynamike a mnohotvárnosti. Práve preto však môže naraziť na nepochopenie časti odbornej i širšej verejnosti, ktorá by chcela mať z akademického výkladového slovníka praktickú príručku spisovnej slovenčiny, čo však jednoducho nejde sklbiť. Nemožno vylúčiť, že sa zopakujú výhrady a pripomienky niektorých odborníkov a úradníkov, ktoré už vyjadrili na adresu prvého zväzku. Vtedy sa im nepozdávalo, že nový výkladový slovník zachytáva aj množstvo nespisovných a slangových slov, takých ako *atmoška*, *ciga* či *depka*. Ale azda ešte viac vyčítali slovníku jeho variantnosť, najmä dlhý variant v slovách typu *bábkár*. Zástupcovia rezortu kultúry, odvolávajúci sa na normu z roku 1991, trvali na jej krátkej podobe. Jazykovedci však považujú za správny aj dvojtvar *bábkár/bábkár*, *rozprávkar/rozprávkar*. Nielen to: za prípustné považujú aj varianty *budhista/buddhista* alebo *Apolón/Apollón* a tak ďalej.”

(<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/170294-jazykovedci-pocitaju-s-vyssim-sebavedomim-slovakov/>, z 12.05.2011, cit. 14.11.2012).

- ² “Predvlani v súvislosti s novelou jazykového zákona vznikol spor aj o chápanie kodifikačného procesu v oblasti štátneho jazyka. Zákonodarcovia navrhovali mnohostupňový schvaľovací proces, ale bez ohľadu na závery odborníkov z jazykových komisií s celoštátnou pôsobnosťou by malo mať posledné slovo ministerstvo. Po vyjdení prvého zväzku prišla Ústredná jazyková rada ako poradný orgán ministerstva k záveru, že nový slovník je sporný a nemožno z neho urobiť kodifikačné dielo ani ho odporučiť ako také používateľom slovenského jazyka.... Zpočiatku to bol názor iba niekoľkých jazykovedcov, ktorým sa podarilo ovplyvniť širší okruh. Slovník preto nezískal “požehnanie” ministerstva a punc kodifikovaného diela.” (Tamtéž).
- ³ V listopadu 2012 proběhla prezentace některých aspektů přípravy nového slovníku na akci *Styl a slovník*: Stylistické markery v jednojazyčné a překladové lexikografii, kde autorky sumarizovaly dosavadní přístup ke stylistickému (a normativnímu) hodnocení v českých výkladových slovnících se zaměřením na otázku obecné češtiny (viz <http://www.jazykovednesdruzeni.cz/>, výstupy budou publikovány v Jazykovědných aktualitách). Srov. též Chromý 2012.
- ⁴ V tomto příspěvku se uvádí informace, jež bylo možné čerpat z publikovaných materiálů. Ve složení kolektivu, který nad slovníkem pracuje, došlo v poslední době k dosti výrazným personálním změnám v příslušném oddělení ÚJČ a není zcela zřejmé, zdali se tato skutečnost nějakým způsobem odrazí v posouzení dosavadních přípravných prací a ve vytváření cíle, koncepce a rozsahu budoucího slovníku.
- ⁵ Viz motto v záhlaví článku, spory kolem slovenského slovníku a názor A. Jarošové na slovenský slovník: „Niektorí ten slovník nevedia čítať. Myslia si, že ak je raz slovo v slovníku, tak ho možno použiť vždy a všade.“ (<http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/170294-jazykovedci-pocitaju-s-vyssim-sebavedomim-slovakov/>, z 12.05.2011, cit. 14.1.2013)
- ⁶ Otázka ustalování formální stránky slovesného paradigmatu (např. tolik diskutované v současnosti futurální tvary slovesa) nebo redukce pádových tvarů v bulharštině vede k diskusím okolo pojmu současný jazyk, ale nijak nesnižuje průkaznost našich úvah, jež se týkají vývoje souměřitelného v existující lexikografii. Výhodou slovenského projektu je, že se může opírat o podrobné a systematické výsledky výzkumu současné slovenštiny, srov. např. pro popis slovesa Sokolová, Bónová 2008, Sokolová 1995, Sokolová 1993 aj.
- ⁷ Neuvěřitelná síla antických konceptů gramatického popisu se ukazuje v komplikacích při popisu formální taxonomie slovních druhů (konjugační typy, deklinační typy), v problémech s výkladem a taxonomií slovenského rodu, v bulharštině pak při popisu popisu zániku deklinace.
- ⁸ <http://ucnk.ff.cuni.cz/index.php>.
- ⁹ Odhlížím od teoretických úvah o vztazích langue a parole.
- ¹⁰ To v plné míře potvrdil výše zmíněný lexikografický seminář jazykovědného sdružení. V obecné rovině se v české jazykovědě otázka preskriptivnosti či deskriptivnosti kodifikace řeší velmi intenzivně, srov. z poslední doby např. Cvrček, Kovářiková 2011, Cvrček 2012, Smejkalová, Prošek 2011, Beneš, Prošek 2011, Dovalil 2012 aj.
- ¹¹ Zde je třeba připomenout změněnou situaci posledních let, kdy v bulharské lexikografii paralelně vycházejí slovníky stejného typu od různých autorů a autorit. Týká se to jak slovníků výkladových (slovník V. Radevové vedle slovníku L. Andrejčina v přepracování D. Popova), tak pravopisných, o překladových slovnících nemluvě.

LITERATURA

- Beneš, Prošek 2011:** Beneš, M., M. Prošek. Ke konceptu minimální intervence. // *Slovo a slovesnost*, № 1, s. 39–55.
- Cvrček 2012:** Cvrček, V. Conditio sine qua non: východiska a možnosti při hledání konsenzu o jazykové regulaci. // *Slovo a slovesnost*, № 2, s. 103–134.
- Cvrček, Kovářiková 2011:** Cvrček, V., D. Kovářiková. Možnosti a meze korpusové lingvistiky. // *Naše řeč*, № 3, s. 113–133.
- Dovalil 2012:** Dovalil, V. Nad Dolníkovou Teorií spisovného jazyka o konceptuálních a metodologických problémech ve výzkumu jazykových norem a spisovné variety. // *Slovo a slovesnost*, № 2, s. 136–146.
- Hladká 2005:** Hladká, Z. České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku, I, II. // *Naše řeč*, № 3.
- Chromý 2012:** Chromý, J. Koncepce stylistických faktorů v československé lingvistice: rozbor, kritika, nástin řešení. // *Naše řeč*, № 2, s. 57–69.
- Král 1996:** Král, Ā. *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakl.
- KSSJ:** *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava, 1985¹, 1987, 1989^{2opr.}, 1997^{3opr.}, 2003^{4opr.}
- Levická, Garabík 2007:** Levická J., R. Garabík (eds.). *Computer Treatment of Slavic and East European Languages. Slovanské a východoeurópske jazyky v počítačovom spracovaní*. Fourth International Seminar (Bratislava 25–27 October 2007). Bratislava: Tribun.
- Považaj 2000:** M. Považaj (red.). *Pravidlá slovenského pravopisu*. 3. upr. a dopl. vyd. Bratislava: Veda.
- PSJČ:** *Příruční slovník jazyka českého*. Praha, 1935–1957.
- Rangelova, Světlá, Jarošová 2008:** Rangelova, A., J. Světlá, A. Jarošová (eds.). *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Sborník příspěvků z pracovního setkání Praha, 4.–6. 6. 2007. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i..
- Smejkalová, Prošek 2011:** Smejkalová, K., M. Prošek. Kodifikace – právo, nebo pravomoc? // *Naše řeč*, № 5, s. 231–241.
- Sokolová 1993:** Sokolová, M. *Sémantika slovesa a slovesný rod*. 1. vyd. Bratislava: Veda.
- Sokolová 1995:** Sokolová, M. *Kapitolky zo slovenskej morfológie*. 1. vyd. Prešov: Slovacontact.
- Sokolová, Bónová 2008:** Sokolová, M., I. Bónová. Tvorenie imperatívu v slovenčine a lexikografická prax. // *Slovenská reč*, № 5, s. 271–280.
- SSČ:** Mejstřík, V. a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha, 1978¹, 1994^{2opr.}, 2003^{3opr.}, 2004⁴, 2005 (CD-ROM), 2009.
- SSJ:** *Slovník slovenského jazyka*. 6 zv. Bratislava, 1959–1968.
- SSJČ:** Havránek B. a kol. *Slovník spisovného jazyka českého*. 8 sv. Praha, 1960–1971¹, 1989².
- SSSJ:** Jarošová, A., Buzássyová, K. (red.). *Slovník současného slovenského jazyka*. A–G. Bratislava: Veda, 2007; H–L. Bratislava: Veda, 2011.
- Světlá 2011:** Světlá, J. Budování hesláře lexikální databáze Pralex. // Světlá, J., A. Jarošová, A. Rangelova (red.). *Česká a slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia*. Súbor príspevkov v rámci medzinárodného projektu *Princípy a metódy tvorby výkladového slovníka*. Brno: Tribun, s. 19–27.

- Světlá, Jarošová, Rangelova 2011:** Světlá, J., A. Jarošová, A. Rangelova (red.). *Česká a slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia*. Súbor príspevkov v rámci medzinárodného projektu *Princípy a metódy tvorby výkladového slovníka*. Brno: Tribun.
- Uhlířová 2011:** Uhlířová, L. Reflexe činnosti Kanceláře slovníku jazyka českého v časopise *Naše řeč*. // *Naše řeč*, № 1, s. 1–13.
- БТР:** Андрейчин, Л. и кол. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1955¹, 1964², 1974³, 1994⁴ (допълнено и преработено от Д. Попов).
- Пернишка 2006:** Пернишка, Е. Съвременната лексикография – извор на познания за богатството и системните връзки в лексиката. // *Български език и литература*, № 6, с. 6–15.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. 1–14. София: БАН, 1977–. Второ допълнено и преработено издание. Т. 1–4. София: БАН, 2001–2012.

**ТЪЛКОВНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ.
ДВУЕЗИЧНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ.
ФРАЗЕОГРАФИЯ. ТЕРМИНОГРАФИЯ**

ИЗМЕНЧИВОСТЬ И ВАРИАТИВНОСТЬ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Abstract: The article focuses on changeability and variability of lexicographic definitions of word meanings given by Russian and English dictionaries. On the basis of various types of lexical units in Russian and English, changeability of definitions as an answer of a lexicographer to new knowledge about the phenomena represented by the words is demonstrated, while variability of lexicographic descriptions in contemporary dictionaries rooted in different types of knowledge explicated within the definitions is viewed as a result of the specific relationship which exists between meanings of the words and the conceptual structures represented.

Key words: meaning, conceptual structure, definition, changeability, variability

Востребованная к жизни тысячелетия тому назад потребностями общества в обеспечении эффективной коммуникации, лексикографическая практика, как один из важнейших видов лингвистической деятельности, прошла трудный путь успешного разрешения сложнейших лексикографических проблем и обрела статус системной, в которой, по утверждению Ю. Д. Апресяна, главным принципом лексикографического описания становится дескрипция каждой лексемы как элемента определенного лексикографического типа. Следуя этому принципу, лексикограф ставит перед собой задачу „улавливать повторяющиеся черты лексических единиц и единообразно представлять их в словаре“ (Апресян 1995: 390). Насколько велик прогресс в решении разных лексикографических проблем, особенно в области унификации толкований слов единого лексического поля, производных слов и т.д., легко увидеть по многочисленным словарям, изданным в последние десятилетия в разных странах.

Однако, констатируя значительные шаги, сделанные лексикографией в создании лексикографического портрета, который понимается, вслед за Ю. Д. Апресяном, как „исчерпывающая и неизбыточная характеристика всех лингвистически существенных свойств данной лексемы“ (Апресян 1995: 391), следует тем не менее признать, что и сегодня задача адекватного описания значения лексических единиц предстает как неразрешимая проблема, снять которую, по мнению многих лингвистов, вряд ли удастся, по крайней мере, в ближайшем и даже более отдаленном будущем. И это не случайно. Предназначенные для самого широкого пользователя и направленные в первую очередь на экономное и одновременно исчерпывающее описание значения /

значений слов того или иного языка, толковые словари, многие из которых, особенно национальные, снискали наибольший и зачастую непререкаемый авторитет, заключают в лексических значениях толкуемых слов огромное богатство знаний, приобретенных языковым коллективом в результате своей деятельности. В них в специфической форме и особым образом отображается окружающий нас мир, точнее наше его осознание и видение, наша практика его освоения. Тем самым в значении слова, этой самой сложной единице языка, как отмечает Н. Ю. Шведова, „репрезентированы одновременно реальная действительность, мысль и язык“ (Шведова 1984: 7), которые к тому же находятся в постоянном движении.

Динамика репрезентируемого в лексических значениях слов человеческого знания, как научного, так и обыденного, отразить которое в его существенных чертах и призвана лексикографическая дефиниция, диктует изменчивость лексикографических дескрипций, наиболее ярко наблюдаемую в толковых словарях разных временных срезов. Сравнение лексикографических источников в двух лексикографических традициях (русскоязычной и англоязычной) приводит к однозначному и неопровержимому выводу о серьезных временных различиях в знании таких важных для человеческого существования явлений, как например, воздух, вода и др., и соответственно кардинальных отличиях в трактовке лексических значений соответствующих слов в разных по времени издания лексикографических источниках. Ср., например, определение, данное слову *воздух* в *Толковом словаре живого великорусского языка* Владимира Даля (Даль 1989) (*воздухъ* м. среда, окружающая земной шаръ и образующая атмосферу его (колоземицу, міроколицу); тонкая и упругая, прозрачная жидкость (жижа, рѣжа, среда), которою мы дышимъ. ... Нашъ воздухъ состоитъ изъ двухъ газовъ (кислорода 21, селитротвора 79 долей, по объему) и водяныхъ паровъ, кромѣ частички углекислаго газа и др. случайныхъ испарений...); в *Толковом словаре русского языка* Д. Н. Ушакова (Ушаков 1935) (*ВОЗДУХ*, воздуха, мн. нет, м. Сложное газообразное тело, составляющее атмосферу земли (физ.). Воздух. состоит гл. обр. из кислорода и азота); в *Словаре русского языка* под ред. А. П. Евгеньевой (Евгеньева 1999) (*воздух* – смесь газов, составляющая атмосферу Земли); в *Словаре русского языка* под ред. С. А. Кузнецова (*воздух* – Смесь газов (преимущественно азота и кислорода), из которых состоит атмосфера Земли; дыхательная среда человека, живого организма) (Кузнецов 1998). Аналогичным образом в определения английского слова *air* воздух, начиная с 60-ых гг., вводятся уточнения относительно состава газов, из которых состоит воздух Ср. определение слова *air* в словаре английского языка (ср. a gas (Collins 1956), a **mixture** of oxygen and nitrogen (Cassel 1969), mixture **mainly** of oxygen and nitrogen (Australian COD 1987), the mixture of gases that forms the earth's atmosphere... consists of ... nitrogen, ...oxygen, ...argon, ... carbon dioxide, ...ozone and inert gases... (Collins 2000). В более поздних изданиях, с 90-ых гг., в толкования лексического значения *air* вводится семантический

компонент „pollution ‘загрязнение’“ в виде отсылки к слову pollution (Collins Cobuild 2004) или в виде соответствующего иллюстративного примера (Cambridge International Dictionary of English 1995), или в виде коллокации **air pollution** (Cambridge Learner's Dictionary 2001). **Концептуальные различия** дефиниций одного и того же лексического значения в зависимости от временного периода, **а также несовпадение толкований этих слов с толкованиями** в специальных физических и химических справочниках, в которых они получают научное описание, говорят о стремлении лексикографов как можно точнее следовать научному прогрессу в трактовке тех или иных явлений и соответственно их стремлении дать пользователям словарей наиболее соответствующие времени ориентиры к пониманию репрезентируемых сущностей, отражая изменчивость окружающей действительности и динамику нашего концептуального мира, регистрируя **в словарных описаниях лексических значений** новые прагматически важные кванты знания, модифицируя лексикографические дефиниции и тем самым видоизменяя лексикографический дискурс. Изменчивость лексикографической дефиниции таким образом – естественное для лексикографии явление. Это не что иное как следование лексикографов за изменением знаний о мире как в научной, так и в наивной картине мира, и зависят такие изменения от темпов изменения собственно знаний, прежде всего, **научных. Мы оставляем в стороне изменения денотативных и стилистических компонентов семантики лексических единиц, положительных или отрицательных коннотаций слов, вызванных изменениями** нормативно-ценностной системы представлений о мире и сменой идеологических, политических и т.д. установок. См. подробнее (Харитончик 2012: 387–400).

Иное дело вариативность лексикографических дефиниций, или различия в лексикографических описаниях, наблюдаемые в разных словарях одного и того же периода времени или в близкие периоды времени, или же в разных изданиях одного и того словаря, отстоящих одно от другого на одно-два десятилетия. Взятые для анализа базовые лексические единицы в русском языке типа *птица, рыба, жизнь, счастье, любовь* и др. и их английские корреляты *bird, fish, life, happiness, love*, как показывает исследование, получают разные трактовки в разных словарях и разных изданиях одного и того словаря. Иногда эти различия сводятся к разной организации приводимой информации и лексическим (гиперо-гипонимическим, синонимическим и т.д.) заменам некоторых частей дефиниции, как это имеет место в экспликации основного значения слова *птица* в словаре Ожегова: „Покрытое **перьями и пухом** позвоночное животное с крыльями, двумя **конечностями** и клювом“ (Ожегов, Шведова 2001) и в словаре Кузнецова: „Покрытое **пухом и перьями** позвоночное животное с крыльями, двумя **ногами** и клювом“ (Кузнецов 2002), или ранее приведенного слова *воздух* в 1-ом издании словаря Кузнецова: „Смесь газов (преимущественно азота и кислорода), из которых состоит атмосфера Земли; дыхательная среда человека, живого организма“ (Кузнецов 1998) и во

втором его издании: „Смесь газов, составляющая земную атмосферу (преимущественно азота и кислорода), из которых состоит атмосфера Земли; дыхательная среда живого организма“ (Кузнецов 2002) и др.

Наибольший интерес, однако, представляют собой те лексикографические описания, различия в которых затрагивают типы передаваемой информации, как это наблюдается, например, в толкованиях основного значения слова *рыба*. Если в словаре Ожегова в дефиниции дается указание на то, что словом *рыба* называется „Позвоночное водное животное с конечностями в виде плавников, дышащее жабрами“ (Ожегов, Шведова 2001), то в *Словаре русского языка* под редакцией Евгеньевой данная информация расширяется за счет указания кожи, покрытой чешуей (реже – костными пластинками или голой): „**РЫБА**, -ы, ж. 1. Дышащее жабрами водное позвоночное животное с конечностями в виде плавников и с кожей, покрытой чешуей (реже – костными пластинками или голой)“ (Евгеньева 1999). Еще один, новый квант информации о рыбе добавляется в толковании слова *рыба* в словаре Кузнецова, согласно которому данным словом обозначается „Водное позвоночное животное с непостоянной температурой тела, дышащее жабрами и имеющее плавники“ (Кузнецов 2002). Данное определение наиболее близко дефиниции слова *рыба* в 17-итомном *Словаре современного русского литературного языка*: „**РЫБА** 1. Живущее в воде позвоночное животное с конечностями в виде плавников, дышащее жабрами, с холодной кровью и с кожей, покрытой обычно чешуей“ (Словарь 1961).

Аналогичная картина информационных несоответствий наблюдается и в словарях английского языка. Так, в Кембриджском учебном словаре указывается на то, что рыба – это водное животное, покрытое чешуей и дышащее через рот („an animal which lives in water, is covered with scales, and which breathes by taking water in through its mouth“) (Cambridge Learner’s Dictionary 2001). В учебном словаре Лонгман толкование слова *fish* включает указание на то, что это водное животное, плавающее с помощью плавников и хвоста („An animal that lives in water, and uses its fins and tail to swim“) (Longman 2009), к которому в словаре Коллинза добавляется то, что существует множество видов рыб („A fish is a creature that lives in water and has a tail and fins. There are many different kinds of fish“) (Collins 2000).

Немало разногласий в наборе характеристик, составляющих дефиницию слова, находим мы и в лексикографических определениях других денотатных слов типа *вода*, *соль*, *дуб*, *береза* и т.д. в русском языке и их коррелятов в английском языке.

Важно подчеркнуть, что указанная вариативность присуща лексикографическим дефинициям не только денотатных слов, являющихся по своей природе жесткими десигнаторами и обозначающих сущности, обладающими многими свойствами. Аналогичная картина характерна и для предикатных слов, составляющих абстрактную лексику. Так, слово *жизнь* в словаре Ожегова трактуется как „Совокупность явлений, происходящих в организмах,

особая форма существования материи“ (Ожегов, Шведова 2001). В словаре под редакцией Евгеньевой к этому добавляется отсылка и к неорганическому миру: „Форма существования материи, совокупность явлений, происходящих в органическом и неорганическом мире, их бытие“ (Евгеньева 1999). Авторы словаря под ред. Кузнецова, указывая, что жизнь – это особая форма существования материи, считают необходимым сообщить, что жизнь возникает на определенном этапе развития материи и связана с обменом веществ: „**ЖИЗНЬ** -и; ж. Особая форма существования материи, возникающая на определённом этапе её развития, основным отличием которой от неживой природы является обмен веществ“ (Кузнецов 1998). Различаются в разных словарях и определения, даваемые слову *счастье*. Если в словаре Ожегова, Шведовой *счастье* трактуется как „Чувство и состояние полного, высшего удовлетворения“ (Ожегов, Шведова 2001), то в словаре Кузнецова к этому добавляется „чувство глубокого довольства и радости, испытываемое кем-л.; внешнее проявление этого чувства“ „**СЧАСТЬЕ** 1. Состояние высшей удовлетворённости жизнью, чувство глубокого довольства и радости, испытываемое кем-л.; внешнее проявление этого чувства“ (Кузнецов 2002).

Интересны и видоизменения лексикографических дефиниций, наблюдаемые в разных изданиях одного и того же словаря. Так, Ожегов 1960, трактует слово *любовь* как „1. Чувство самоотверженной, сердечной привязанности 2. Склонность, пристрастие к чему-л.“ (Ожегов 1960). В издании словаря Ожегова 1990: **ЛЮБОВЬ** „1. Чувство самоотверженной и глубокой привязанности, сердечного **влечения**. 2. Склонность, пристрастие к чему-л.“ (Ожегов 1990). А в словаре Ожегов, Шведова 2001 слово *любовь* получает следующее определение: „1. **Глубокое эмоциональное влечение, сильное, сердечное чувство** 2. Чувство глубокого расположения, самоотверженной и искренней привязанности 3. Постоянная сильная склонность, увлеченность чем-н.“ (Ожегов, Шведова 2001). Очевидно, что авторы словаря, помимо разного членения семантического пространства, обозначаемого словом *любовь* в русском языке, на отдельные значения (еще одна кардинальная лексикографическая проблема) вводят в его определение такие характеристики, как глубина, сила, постоянство и др.

Можно и далее приводить примеры различий в лексикографических определениях одних и тех же слов в разных словарях и разных изданиях одного и того же словаря. Главное, однако, заключается в поиске объяснений самой возможности разного информационного наполнения словарного толкования одной и той же лексической единицы. Некоторые склонны усматривать в описанной вариативности дефиниций лексикографический произвол и соответственно критиковать лексикографов за то, что в выборе необходимых и достаточных признаков, или, согласно когнитивной лингвистике, прототипических свойств, совокупность которых и составляет лексическое значение слова, они вместо того, чтобы разрабатывать объективные определения, соответствующие времени, имеющимся научным представлениям и отвечающие

коммуникативным потребностям языкового коллектива на данном этапе его развития, следуют своим прихотям. Мы, однако, глубоко убеждены, что при всех имеющихся недостатках лексикографических определений в них никоим образом не царят произвол и хаос. Вариативность лексикографических определений обуславливается самой динамичной природой лексических значений как репрезентантов соответствующих концептуальных структур нашего сознания. Неразрывная связь лексических значений языковых единиц с репрезентируемыми концептуальными структурами, также динамичными и открытыми по своей природе, является для лексикографа определяющей. Открывая доступ к нашему концептуальному миру (Croft, Cruse 2004) и связывая нас с концептуальными структурами, как об этом пишет Р. Джакендофф (Jackendoff 2002: 306), язык одновременно создает определенную свободу выбора тех квантов знания, которые становятся представителями всей концептуальной структуры. Вспомним в этой связи высказывание Д. Болинджера, который утверждал: „Словари существуют не для того, чтобы давать определения, а для того, чтобы помочь людям уловить значения, и главная их задача в достижении данной цели заключается в разработке ряда намеков и подсказывающих ассоциаций, соотносящих неизвестное с чем-то известным. Упорядоченность и очевидная системность словаря – скорее результат нашего инстинктивного стремления к упорядоченности, нежели необходимость, вытекающая из сущностных характеристик описываемого материала. Словарь выполнил свою задачу, если создал для читателя (пользователя) опору в его собственном опыте – путем использования пары синонимов, диаграммы, контекста, сравнения, связанного с любой подходящей точкой референции. Чтобы быть хорошим лексикографом-практиком необходимо скорее уметь принимать во внимание широкую сеть ассоциаций, нежели быть сильным теоретиком. Успех словаря обусловлен не игнорированием нашего знания мира, но достигается благодаря этому знанию и через него“ (Bolinger 1965: 572). (Перевод наш – З. Х.).

Из всего широкого диапазона возможных ассоциаций, подсказываемых концептуальной структурой и становящихся видимыми в „окне“ лексического значения, наиболее стабильным и обязательным, как показывают исследования, являются: а) знания о принадлежности обозначаемого к классу или категории; б) таксономические данные, свидетельствующие о важности научного знания, ставшего или становящегося неотъемлемой частью наших представлений об окружающем нас мире; в) дифференцирующие признаки, число которых, по-видимому, подсказывается лексикографу имеющимися в его распоряжении контекстами. Контексты, полученные нами относительно употребления слова *рыба* из Национального корпуса русского языка (НКРЯ), подтверждают данное наблюдение.

Становится также очевидным, что лексикографический дискурс, формирующий определенный и специфический тип социально значимого дискурса,

управляется теми же закономерностями, что и коммуникация в целом. Для ее успешности мы при всем многообразии и разнообразии нашего индивидуального и соответственно субъективного концептуального мира должны ориентироваться, естественно, интуитивно, на те аспекты значения, или те участки концептуальных структур, которые, по нашему мнению, значимы для нашего слушателя. „И когда, – как пишет Р. Джакендофф, – „я не знаю, кто составляет мою аудиторию, за исключением того, что они говорят по-английски, я должен выбрать подходящий нейтральный или минимальный смысл, который, возможно, и имел в виду Фреге, называя его публичным“ (Jackendoff 2002: 284–285). Лексикограф, следуя „принципу кооперации“ Грайса, предлагая свое определение лексического значения в толковом словаре, также выстраивает его таким образом, чтобы пользователь словаря смог его реконструировать и соответственно, на базе лексикографической справки, реконструировать смысл, вкладываемый в это слово его собеседником. Итак, изменчивость и вариативность лексикографических определений как видоизменения лексикографического дискурса отражают, с одной стороны, изменчивость окружающей действительности и динамику нашего концептуального мира, регистрируя в словарных описаниях лексических значений новые прагматически важные кванты знания. С другой стороны, лексикографическая практика призвана учитывать и невероятно широкий круг участников лексикографического дискурса, давая пользователям словарей наиболее общие, но соответствующие языковым явлениям и времени ключи к пониманию репрезентируемых сущностей.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 1995:** Апресян, Ю. Д. *Избранные труды. Том 2. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Школа „Языки русской культуры“. 767 с.
- НКРЯ: Национальный корпус русского языка** <<http://ruscorpora.ru>>
- Харитончик 2012:** Харитончик, З. А. Изменившийся мир в зеркале лексики русского языка. // *Мовні і концептуальні картини світу*. Випуск 39. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Київський університет, С. 387–400.
- Шведова 1984:** Шведова, Н. Ю. Об активных потенциях, заключенных в слове. // *Слово в грамматике и словаре*. Москва: Наука, с. 7–15.
- Bolinger 1965:** Bolinger, D. The Atomization of Meaning. // *Language*. Vol. 41, № 4, p. 555–573.
- Croft, Cruse 2004:** Croft, W. and D. A. Cruse. *Cognitive Linguistics*. London: Oxford University Press. 356 p.
- Jackendoff 2002:** Jackendoff, R. *Foundations of language. Brain. Meaning. Grammar. Evolution*. Oxford: Oxford University Press. 477 p.

СЛОВАРИ

- Даль 1989:** Даль, Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. В четырех томах. Москва: Русский язык.
- Евгеньева 1999:** Словарь русского языка. В 4-х т. Под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. Москва: Русский язык, Полиграфресурсы.
- Кузнецов 1998:** Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: Норинт.
- Кузнецов 2002:** Современный толковый словарь русского языка. Автор проекта и гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт.
- Ожегов 1960:** Ожегов, С. И. Словарь русского языка. Изд. 4-е, испр. и доп. Москва: Гос. изд-во иностранных и нац. словарей.
- Ожегов 1990:** Ожегов, С.И. Словарь русского языка. 22-е изд. Под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: Русский язык.
- Ожегов, Шведова 2001:** Ожегов, С. И, Н. Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., дополненное. Москва: Азбуковник.
- Словарь 1961:** Словарь современного русского литературного языка. Москва, Ленинград: Изд-во Академии Наук.
- Ушаков 1935:** Толковый словарь русского языка. В 4 т. Под ред. проф. Д. Н. Ушакова. Т. 1. Москва: Государственный институт „Советская энциклопедия“ ОГИЗ, 1935; Т. 2. Москва, 1938; Т. 3. Москва, 1939; Т. 4, Москва, 1940.
- Australian COD 1987:** The Australian Concise Oxford Dictionary of Current English based on the Concise oxford Dictionary of Current English. 7th edition, edited by J. B. Sykes. Melbourne Oxford University Press, 1987 (1st Australian ed. – 1987).
- Cambridge International Dictionary of English 1995:** Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University Press.
- Cambridge Learner's Dictionary 2001:** Cambridge Learner's Dictionary. CUP 1st published 2001.
- Cassel 1969:** Cassel's English Dictionary. Completely revised and enlarged by Arthur L. Hayward and John J. Sparkes. Cassel. London. Fourth edition, second impression 1969 (1st – 1962, 2nd – 1964, 3rd – 1966, 4th – 1968).
- Collins 1956:** Collins New English Dictionary. Ed. under the direction of Alexander Irvine. London and Glasgow: Collins. First published 1956, reprinted 1970.
- Collins 2000:** Collins English Dictionary Millennium Edition. HarperCollins Publishers Glasgow. 4th edition, 1998 (1979, 1986, 1991, 3rd ed. updated 1994).
- Collins Cobuild 2004:** Collins Cobuild Compact English Learner's Dictionary. 1st ed. 2004. Great Britain.
- Longman 2009:** Longman Dictionary of Contemporary English. Pearson Education Limited.

**ЛЕКСИКОГРАФСКИ ОНЕПРАВДАНИ
КЛАСОВЕ ДУМИ
(с оглед на българската и словашката
лексикографска практика)¹**

Abstract: Lexicographical practice undervalues to a certain extent some groups of words, which in the majority of cases do not find their place in monolingual expository or bilingual dictionaries. Within the confrontational plan the study focuses on three groups of lexicographically undervalued words, namely verbal nouns with suffix *-ne* in Bulgarian and *-nie* / *-tie* in Slovak, proper nouns and their derivatives, as well as interjections and their derivatives. The study points to their processing / non-processing in individual lexicographical works. Stemming from findings of linguistic theories of both languages, as well as from findings of translation practice, the author justifies their right to be entered in various dictionaries and their separate position in subject heading system.

Key words: lexicography, verbal nouns, proper nouns, interjections

В лексикографската практика наблюдаваме известно пренебрегване на определени класове думи и на тяхното представяне в едноезични тълковни или двуезични преводни речници. Настоящото изложение има за цел да набележи някои т.н. от нас лексикографски „о не правдани“ класове думи и да подчертае необходимостта от тяхното по-адекватно отразяване в лексикографските трудове. Определението „о не правдани“ е обосновано от факта, че в повечето случаи съответните лексикални единици не намират своето място в речниците, а ако са представени, техният подбор често е случаен и немотивиран, а лексикографската им обработка не е еднотипна. Става дума за три избрани разряда думи – имената за действия с наставка *-не*, собствените имена и техните производни, както и междуметията и техните производни, които тук са обект на разглеждане в съпоставителен план в българския и словашкия език.

1. Имена за действия и състояния на *-не*

На първо място ще се спрем на лексикографски най-о не правдания от тях разред – отглаголните съществителни на *-не*, назовавани също имена за действия, съществителни за действия или девербални съществителни с предметно значение (по-нататък ИД на *-не*) / в слов. *slovesné podstatné mená* на *-nie/-tie*, *dejové mená* или *verbálne substantíva* (*nomina actionis*), които безспор-

но съставят голям дял от лексиката и на двата езика. Въпреки наличието на значителен брой проучвания върху тях, включващи изследвания за тяхната поява, развитие и характеристика и в двата езика, тази тематика остава отворена с оглед на нееднозначно определяния им статус и лексикографската им интерпретация. Резултатите от разноаспектните им изследвания или не се прилагат, или се прилагат непоследователно в лексикографската практика.

1.1. Преди да разгледаме преобладаващите лексикографски решения, свързани с тяхното отразяване в речниците на двата съпоставяни езика, ще се спрем на обобщената им характеристика, която предлага езиковедската теория. Както в българската, така и в словашката езиковедска литература, съществителните имена за действия или състояния със суфикс *-не* в бълг. и *-nie/-tie* в слов. се определят като производни отглаголни образувания, в български език от произвеждаща основа на глаголи от несвършен вид, с редки изключения на двувидови глаголи, в словашки език те се образуват по принцип както от глаголи от свършен, така и от несвършен вид (Андрейчин 1944; Стоянов 1964; *Morfológia slovenského jazyka* 1965). Динамичните промени и в двата езика способстват за по-нататъшното развитие в семантично отношение на много от тези съществителни, като по пътя на метонимична конкретизация те образуват нови вторични значения (Георгиева 1963; Димов 1970; Калдиева-Захаријева 1982а; Калдиева-Захаријева 1982б; Buffa 1967; Furdík 1967; *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* 1989). Различията във възгледите на отделните изследователи произтичат от мястото, което те им определят в системата на езика. От една страна, тези съществителни се отнасят към глаголната парадигма на мотивиращите ги глаголи, от друга страна, те се определят като самостоятелни лексикални единици, влизащи в именната система на езика. Словашкият езиковед Й. Фурдик, развивайки становището на Ф. Буфа за самостоятелността на словообразователния тип ИД (Buffa 1967), посочва убедителни аргументи в подкрепа на тази теза (Furdík 1967), като се противопоставя на дотогавашните традиционни схващания в словашкото езикознание. В подобна насока се открояват и констатациите на Ст. Калдиева-Захаријева за невъзможността отглаголното именно образувание да приеме граматическите характеристики на произвеждащия глагол или да поеме цялостната му семантика, както и тенденцията за семантично отдаляване и отчуждаване от глагола, поради което това име не бива да бъде включвано в парадигмата на глагола (Калдиева-Захаријева 1982а: 49; Калдиева-Захаријева 1982б: 123; Калдиева-Захаријева 1999: 217). Посочените теоретични разногласия обосновават най-съществената причина за включване или невключване на ИД на *-не* и *-nie/-tie* в лексикографските трудове. Този проблем е пряко свързан както с изготвянето на словника на отделен речник, така и със структурата на речниковата статия. Интересно е в това отношение да споменем и нерешения до днес спор по въпроса, дали всички деривати трябва да се разглеждат като езикови единици със статус на лексеми, от което зависи и мястото им в словника като заглавки. За този спор споменава Ю. Балтова в едно от изследванията си (Балтова 2009: 285).

1.2. Нека погледнем какво отражение намира езиковедската теория в лексикографската практика на двата съпоставяни езика. Както вече изтъкнахме, ИД на *-не* не се включват в повечето лексикографски трудове поради обстоятелството, че като редовно образуващи се форми на глагола се отнасят към неговото спрежение (Щайнке 1999: 79). **Като самостоятелни заглавки в речниците се включват само тези отглаголни съществителни, които са развили вторични конкретни предметни значения (като напр. *заболяване, четене, ядене; ochorenie, čítanie, jedenie* и др.).**

1.2.1. На такъв принцип е изградена концепцията както на по-старите словашки тълковни речници, така и на най-новия академичен речник на съвременния словашки език, където, за разлика от останалите речници, при всеки глагол се посочва и отглаголната му форма с наставка *-nie* или варианта *-tie*: *bit', -tie; bojovať, -nie; centrovať, -nie; dorobiť, -nie; fotografovať, -nie; opraviť, -nie* и т.н. (SSSJ 2006: 23). **От друга страна обаче, в същия този речник се наблюдава нееднозначна лексикографска интерпретация на съответните единици, тъй като при наличие на конкретно предметно значение името за действие се представя двукратно (SSSJ 2006: 45), веднъж като форма на глагола (напр. *bdieť, bdie bdejú bdej! bdel bdejúc bdejúci bdenie*), веднъж като заглавна дума (*bdenie -ia s.*, тълкувана с две дефиниции: 1. „състояние на бодърствуване, неспане“ – *бдене* и 2. „черковна служба“ – *бдение*), като в края на речниковата статия на съществителното име има препратка към съответния мотивиращ глагол, в случая *bdieť – бдя* (SSSJ 2006: 244).**

Интересно е обстоятелството, че въпреки невключването на ИД на *-не* като самостоятелни заглавки в повечето речници, те се използват при тълкуването на значението на регистрираните в тях производни от същия корен. Като пример можем да посочим тълкуването на значението на производното прилагателно *zariad'ovací – обзавеждащ* в първия словашки академичен тълковен речник, включено като заглавна дума, в дефиницията на която се използва отглаголното съществително *zariad'ovanie – обзавеждане*, което обаче не е включено в словника: *zariad'ováci -ia, -ie prid. „služiaci na zariad'ovanie – служещ за обзавеждане“* (SSJ 1965: 513). Подобен неприемлив похват за тълкуване на заглавната дума с дума, нерегистрирана в словника, не е случаен и нерядко се наблюдава в лексикографската практика.

1.2.2. Аналогичен на словашката лексикографска практика е и подходът в българските лексикографски издания, с изключение на многотомния академичен *Речник на българския език*, където ИД на *-не* се представят самостоятелно, в отделни речникови статии, като тълкуването им е изградено по унифициран типологичен модел със структурна дефиниция „Отгл. същ. от (съответния глагол)“, а при наличие на конкретни предметни значения, те се поставят след него (виж напр. *изследване, обгаряне, оцветяване, разузнаване* и др.).

1.3. Нееднозначните лексикографски решения за включване или невключване на ИД на *-не* и *-nie/-tie* в словника, както и за тяхната обработка, се дължат на специфичната им категориална семантика, съчетаваща в различна степен признаците процесуалност и предметност. Общоприето е схващането,

че ИД имат категориално значение „субстантивирано действие – *spredmetný dej*“, като изразяват специфична абстрактна същност. Без да се впускаме в подробности за това хибридно явление, ще се позовем на някои резултати от изследванията в българската и словашката лингвистика. Преди всичко ще се спрем на въпроса за категорията вид, съхранена в различна степен при ИД, с която в словашката теория се аргументира съотнесеността им към парадигмата на съответния глагол. Освен това, отчитайки наличието на ИД на *-nie/-tie*, образувани както от свършени, така и от несвършени глаголи в словашкия език, трябва да се изработят обективни критерии за начина на тяхното представяне в двуезичен речник.

1.3.1. Споделяме мнението на словашкия езиковед Й. Фурдик, че категорията вид при ИД не трябва да се възприема като тяхна собствена категория, а като признак на произвеждащата основа (*bozkať / bozkávať – bozkanie / bozkávanie, buchnúť / búchať – buchnutie / búchanie, uskutočniť / uskutočňovať – uskutočnenie / uskutočňovanie* и др.), което не оказва влияние на именната им природа като части на речта (Furdík 1967: 68–70, 74). Това обстоятелство, както и фактът, че видовите отношения на двойките ИД на *-ne*, образувани от свършени и несвършени глаголи в словашкия език, не отговарят изцяло на видовите отношения на мотивиращите ги глаголи, дава основание ИД да се разглеждат като самостоятелни девербативни деривати, а не като глаголни форми. Те са носители на присъщите за съществителните имена граматични категории род, число и падеж.

1.3.2. От друг аспект се разглеждат ИД на *-ne* в българското езикознание. За специфичната им граматична природа споменава още Л. Андрейчин, който изтъква, че отглаголните съществителни, макар образувани от несвършени глаголи, могат да изразяват и свършен глаголен вид (цит. по Димов 1970: 133; Петков 1970: 144). Тази теза намира по-конкретна разработка в статията на С. Колковска, където авторката анализира възможността ИД на *-ne* да изразяват и присъщи на глагола граматични значения. Според нея ИД на *-ne* изразяват действието като една по-абстрактна даденост, с което не променят същността му, поради което би трябвало да носят информация за такава важна особеност като характера на протичането му във времето. Това твърдение авторката подкрепя с примери, които показват, че при актуализирането си в речта ИД на *-ne* не са неутрални към вида, и въпреки че са образувани само от несвършен вид, те проявяват различна видова съотносителност в различните контексти. Отчитайки специфичното съчетание на именни и глаголни граматични значения в ИД на *-ne*, С. Колковска ги отнася към деривационните разреди на глаголите, а не към граматичните им разреди. От друга страна, тя изтъква по-особеното им място сред останалите лексико-семантични разреди съществителни имена (Колковска 1995: 21–24, 29).

1.4. Освен проблемите, свързани със самото определяне на статута на ИД на *-ne*, при изготвянето на двуезичен речник възниква и специфичният само за двуезичната лексикография проблем – въпросът за превода. За по-

голяма краткост ще посочим само един пример, свързан с невъзможността за постигане на еквивалентност чрез адекватни лексикални единици, породена от липсата им в даден език. Напр. българските ИД *огладняване*, *ожадняване* намират паралел само в образуванияте от свършен вид отглаголни съществителни *vyhladnutie*, *vysmädnutie*, тъй като производни от несвършен вид в словашки език не могат да се образуват. Изложените по-горе възгледи относно категорията вид при ИД на *-не* в двата езика ни дават основание, с оглед на спецификата на всеки език, да предложим модел за адекватно лексикографско представяне в двуезичен българско-словашки речник, където еквивалентността на съответните единици ще се представя посредством двете словашки форми, определени с наклонена черта. Нагледно ще демонстрираме модела за лексикографска обработка на отглаголното съществително *обзавеждане*, развило предметно значение и в двата езика:

обзавеждане *тн. -ия s 1. len jedn. на какво i bezpredm. zariad'ovanie / zariadenie čoho, vybavovanie / vybavenie zariadením: комплексно ~ komplet-né zariadenie; ~ на баня, на кухня zariad'ovanie / zariadenie kúpeľne, kuchyne 2. zariadenie, vybavenie, inventár: техническо ~ technické vybavenie; ~ за кухня zariadenie do kuchyne*

Освен това различното семантично развитие на ИД на *-не* в двата езика е причина за появата на вторични предметни значения в единия и липсата им в другия език, което се нуждае от привеждане на илюстративен материал в двуезичния речник. Напр. българското отглаголно съществително *бръснене*, за разлика от словашкото *holenie*, няма предметно значение „несесер за тоалетни принадлежности за бръснене“, следователно в речниковата статия трябва да се приведат примери, илюстриращи употребата му само с едно значение (*бръснене len jedn. s holenie: бръснене на брада, бръснене на крака*).

1.5. Без да засягаме други важни въпроси, свързани със статута на ИД на *-не* и *-nie/-tie* (като формата за множествено число, лексикалната съчетаемост на синтактично равнище), **въз основа на изложеното дотук можем да констатираме**, че въпреки различните подходи към определянето на същността им в българския и словашкия език, можем да ги определим като самостоятелни лексикални единици, категориалната характеристика на които е различна от тази на глагола, **поради което те следва да бъдат отразявани като самостоятелни заглавки в лексикографските трудове**. От друга страна, трябва да подчертаем тяхната продуктивност и честота на използване в двата езика като посочим и резултатите от най-новите изследвания, според които някои ИД на *-не* са много по-употребими от произвеждащите ги глаголи. Според данните на Н. Костова, отглаголното съществително *банкиране* се среща 1047 пъти в Българския национален корпус, докато за формите на глагола *банкирам* има само 10 примера (Костова 2012: 122).

Поради ограничение на изложението ще представим другите два лексикографски „о несправдани“ разряда думи в най-общи черти.

2. Собствени имена и техните производни

Въпросът за въвеждане на собствени имена и техни производни в словника се отнася както до едноезичната, така и до двуезичната лексикография. Общият преглед на лексикографските пособия, свързани с българската и словашката лексикографска практика, показва една разнообразна картина на представяне на ономастичната лексика, като в болшинството от речниците собствените имена отсъстват. В лексикографските трудове се включват предимно географски названия, и то конкретно имена на държави, които в по-старите речници са поместени обикновено в края като допълнително приложение. В по-новите речници такива приложения няма, а като заглавни думи в словника в повечето случаи се въвеждат избрани производни от географски имена, най-често прилагателни, тълкувани с мотивиращото ги име на държава, нация или народност (напр. **bulharský** *príd. k* Bulhar, Bulharsko). Подборът на производните имена в словника обикновено не е мотивиран, така че е трудно обяснимо обстоятелството защо напр. в краткия речник на словашки език е включено прилагателното **lužickosrbský** *príd. „týkajúci sa Lužických Srbov“*, а други производни прилагателни като *belgický*, *luxemburský* липсват (KSSJ 1997: 77; подобно в правописния речник на българския език са влезли прилагателните **обски** *от р. Об* или **одески** в НПРБЕ 2002: 583, 588). Най-често в речниците не се поместват самите названия на нации или народности, столици или исторически бележити градове, жители и др. Смятаме за целесъобразно освен мотивиращото собствено име да се въвеждат в словника, или поне в рамките на речниковата статия, основните производни като представители на едно словообразователно гнездо, което е важно не само за едноезичната лексикография, но и за двуезичните речници, с цел да се представят специфичните словообразователни възможности на всеки език (напр. *българин, българка, българист, българистика, български, България, българщина – Bulhar, Bulharka, bulharista, bulharistika, bulharský, bulharskost*). Особено важно в съпоставителен план е да се покажат и словообразователните възможности, фонетичните и правописните разлики на собствените имена и техните производни в два езика (напр. **Венеция** *ž geogr.* Benátky; **венециански** -а -о -и *benátsky*; **Одрин** *m geogr.* Edirne, *star.* Adrianopol, *hist.* Drinopol; **одрински** -а -о -и *edirnský*). Напр. в словашкия език се образуват производни названия за жители на градове без изключение, докато в българския език такава деривация не винаги е възможна, което следва да намери своето отражение в речника (напр. *Bagdadčan, Grenobl'an, Minčan, Osačan, Osločan* и българските им описателни съответствия *жител на Багдад, жител на Гренобъл, жител на Минск, жител на Осака, жител на Осло* и др.)

В речниците по принцип не се включват лични имена или техни производни, с редки изключения, когато те са придобили нарицателно или преносно значение, или пък влизат в състава на устойчиво съчетание или фразеологична единица. От традиционната лексикографска практика рязко се отличава концепцията на най-новия речник на словашки език, където личните имена

се разработват в самостоятелни речникови статии, в които освен официалната форма на името са включени и всички негови варианти (напр. *Adam*, *Aduš*, *Ado*, *Adamko*, *Adko* – SSSJ 2006: 66).

Застъпваме становището, че в състава на словника е наложително включването на общоизвестни лични имена от историята, митологията и литературата, които най-вече при една двуезична съпоставка ще разкрият спецификата на словообразуването и адаптирането на чуждите имена в даден език (напр. *Иоан* – *Ján*; *Ирод* – *Herodes*; *Омир* – *Homér*; *Орфей* – *Orfeus* и др.). А в редица случаи този проблем стои и пред едноезичната лексикография. Като пример ще посочим нерешения досега спор между словашките езиковеди и историци за правописа на името *Буда* и неговите производни *будист*, *будистки*, *будизъм*, дали да се пише с една или две графеми *ð* – *Budha* / *Buddha*, *budista* / *budhista*, *budhistický* / *buddhistický*, *budizmus* / *buddhizmus*. Или името *Исус*, което в българската църковна литература се изписва с повторена графема *и* – *Иисус*, докато общоупотребимата форма е *Исус*. В официалния правописен речник изписването на името не е регламентирано (ОФПНЕ 2012), а в новия правописен речник се допускат и двете форми на името (НПРБЕ 2002: 28).

3. Междуметия и техните производни

Накрая съвсем накратко ще споменем третата група лексикографски онеправдани думи – междуметията, пренебрегвани може би поради обстоятелството, че се намират на периферията на лексикалната система, или че се използват повече в говоримата реч и по-рядко в писмени текстове. Те са интересен обект при съпоставка на два езика не само поради факта, че в редица случаи на тяхна основа се образуват пълнозначни, предимно глаголни и по-рядко именни единици, но поради това, че са представители на различно, специфично за отделния език, осмисляне на даден звук. Имаме предвид положението, когато звуци, еднакво произнасяни от животни, възникващи в природата около нас или образувани при различни действия, явления или процеси, биват възпроизвеждани в речта и лексикализирани в езика по специфичен за всеки народ начин. Рядко се срещат еднакви за два езика междуметия, в повечето случаи в езиците се образуват различни лексикални средства за едни и същи звуци.

Ще си послужим с нагледния пример на българското междуметие *квак* (или *квак-квак*, *квак-квак-квак*), наподобяващо звук, издаван от жаба, по-рядко патица или гъска, на който отговаря аналогичния словашки израз *kvak* (*kvak-kvak*, *kvaky-kvak*). В двата езика въз основа на тези междуметия са образувани глаголите *квакам* – *kvákať*. Но докато на словашки квакат само жабите, евентуално по метафоричен път се е създадо ново значение и квакат („празнотумстват“) и разни *бърборковци* или *дърдорковци*, то на български квакат и картечниците или минохвъргачките (РБЕ 1993: 328). Звуковете, издавани от оръжия, на словашки се преосмислят по различен начин, те *rapkať*, *rachotiť*.

Но словашките жаби издават и друг звук – *kr*, *krr* (съответно глаголът *krkat*). В българския език звукът *кърк*, *кърк-кърк* се използва за наподобяване на птици (жерави, кокошки, соколи), съответно възниква и глагол *къркам* (РБЕ 1995: 446). Същият звук, преосмислен в българския език, издава и всякаква течаща или плискаща се вода, течност или варящо се ястие, докато словашките им съответствия се основават на различна звукоподражателна основа – *klokotať*, *blbotať*, *bublať*, *žblnkotať* и др.

Включването на междуметията като най-ярки средства на емоционалната или експресивната реч в словника на двуезичен речник ще покаже не само тяхната национална специфика, но и словообразователните възможности и различия на съпоставяните езици. От друга страна, трябва да изтъкнем и необходимостта от съхраняване на типичните и неповторими за всеки език изрази (като напр. българските *леле*, *олеле*, *мац*, *мъни*, *тюх*, *тиц-тиц* или словашките *fiha*, *cic*, *kač* и др.), които в настоящото време на глобализация са застрашени от изчезване. Ще споменем случая с масово използвания английски израз *wow*, който, нахлувайки в речта на младото поколение в Словакия, става изразител на почти всички емоционални и емоционално-волеви състояния и доста агресивно измества родните изрази.

Следвайки целта на нашето изложение да покажем определени разрези думи, които обикновено не намират място в речниците, направихме опит да защитим тяхната лексикографска позиция в словника. Познаваме се на резултатите от лингвистичната теория, като смятаме за целесъобразно да се попълнят пропуските, срещани в традиционните речници. Изхождайки както от позицията на съставител на речник, така и от позицията на ползвател на речници, смятаме, че мястото на ИД на *-не*, на собствените имена и на междуметията в едноезичната и в двуезичната лексикография е оправдано.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Статията е изготвена във връзка с грантов проект VEGA – ч. 2/0031/10 Bulharsko-slovenský slovník.

ЛИТЕРАТУРА

- Балтова 2009:** Балтова, Ю. Словообразуване, лексикология, лексикография – взаимовръзка и взаимна обусловеност. // *Словообразуване и лексикология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 279–289.
- Георгиева 1963:** Георгиева, Е. Семантична характеристика на отглаголните съществителни на *-не* и на *-ние* в българския книжовен език. // *Славистичен сборник*. София, с. 225–233.
- Димов 1970:** Димов, Д. Наблюдения върху значението и употребата на отглаголните съществителни имена на *-не*. // *Известия на института за български език*, Т. XIX, с. 131–140.

- Калдиева-Захариева 1982а:** Калдиева-Захариева, Ст. Към характеристиката на отвлечените глаголни съществителни със суфикс *-не* в съвременния български книжовен език. // *Български език*, № 1, с. 48–53.
- Калдиева-Захариева 1982б:** Калдиева-Захариева, Ст. Към характеристиката на отвлечените глаголни съществителни със суфикс *-не* в съвременния български книжовен език. (Продължение от кн. 1). // *Български език*, № 2, с. 116–124.
- Калдиева-Захариева 1999:** Калдиева-Захариева, Ст. Абстрактната лексика в съвременния български книжовен език и в съвременния словашки книжовен език. // *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 209–220.
- Колковска 1995:** Колковска, С. Категориална семантика на граматичните значения на имената за действия на *-не*. // *Български език*, № 1–2, с. 18–29.
- Костова 2012:** Костова, Н. Нови имена за действия в българския език. // *II Международният научен симпозиум „Славянские языки и культуры в современном мире“*. Труды и материалы. Москва: МГУ, с. 122.
- Петков 1970:** Петков, П. Отглаголните съществителни и трансформациите на техните синтактични групи. // *Известия на института за български език*. Т. XIX, с. 141–149.
- Щайнке 1999:** Щайнке, К. Словообразуване и валентност (Наблюдения върху отглаголното съществително име в българския език). // *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 79–84.
- Buffa 1967:** Buffa, F. Slovesné podstatné mená z hľadiska slovotvorného. // *Slovenská reč*, т. 32, ч. 4, с. 225–228.
- Furdík 1967:** Furdík, J. O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách. // *Slovenská reč*, т. 32, ч. 2, с. 65–74.

ИЗТОЧНИЦИ

- НПРБЕ 2002:** Нов правописен речник на българския език. София: Хейзъл.
- ОПРБЕ 2012:** Официален правописен речник на българския език. София: Просвета.
- РБЕ 1993:** Речник на българския език. Т. 7. София: БАН.
- РБЕ 1995:** Речник на българския език. Т. 8. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- KSSJ 1997:** *Krátký slovník slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA.
- SSJ 1965:** *Slovník slovenského jazyka. V diel. V–Ž*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SSSJ 2006:** *Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G*. Bratislava: VEDA.

O PRACY NAD SŁOWNIKAMI KSIĄŻKOWYMI I ELEKTRONICZNYMI Z JĘZYKIEM BULGARSKIM

Abstract: The objective of this text is to relate the most important principles of the Bulgarian language dictionaries which are being compiled with our participation. These dictionaries (*Contemporary Bulgarian-Polish Dictionary*, *Bulgarian-Polish Online Dictionary* and *Russian-Bulgarian-Polish Dictionary*) are intended for these members of an audience who want to improve their knowledge of similarities and differences in the lexis of the Bulgarian language, but also Polish and Russian, as well as for those wishing to use correctly the Bulgarian, Polish and Russian verb forms and understand what they mean. We do not include archaic or dialectal lexis but try to introduce as many neologisms present in the lexical system of the languages we describe as possible. Apart from traditional morphological and syntactic classifiers, we introduce to entries new semantic classifiers which help to distinguish language forms from their meaning. These classifiers concern first of all the verb forms. We use a similar methodological principle in all the above mentioned works regarding dictionaries.

Key words: two and three-language dictionaries, book and electronic dictionaries, classical classifiers, semantic classifiers, neologisms, multilingual dictionaries, perfective aspect, semantic tags, parallel corpora, corpus linguistics, computational linguistics, contrastive linguistics

1. Współczesny słownik bułgarsko-polski. Pomysł powstania bułgarsko-polskiego słownika zależny jest niewątpliwie od zbiorowego dzieła bułgarskich językoznawców: L. Andrejczina, L. Georgieva, S. Ilczewa, N. Kostova, I. Lekova, S. Stojkova, C. Todorova (słownik z 1973 r.) (БТП 1973), a szczególnie słowników: I. Lekova (z 1944 r.) (Леков 1944), I. Lekova i F. Sławskiego (z 1961 r.) (Леков, Славски 1961) oraz największego słownika bułgarsko-polskiego (z 1987 r.), którego autorem jest F. Sławski (Sławski 1987). Na kanwie tych zasłużonych prac językoznawczych wyłoniła się idea opracowania samodzielnego dzieła zawierającego około 40 000 haseł i wprowadzającego najistotniejsze, zdaniem autorów, informacje gramatyczne i semantyczne o bułgarskich i polskich czasownikach.

Książkowa forma *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego* ma składać się z 4 zeszytów. Zeszyt pierwszy powinien wyjść drukiem w 2013 roku. Podobnie jak inne kompendia tego typu, zeszyt pierwszy składać się będzie ze wstępu, prezentującego m.in. sposób opracowania klasyfikatorów semantycznych. Zdefiniowanie klasyfikatorów semantycznych pomoże użytkownikowi słownika w rozgraniczeniu form językowych od ich znaczeń. Wstęp stanowić będzie wprowadzenie do zagadnień aspektualno-temporalnych oraz znaczeń kwantyfikacyjnych adver-

biów w wybranych językach. Takie opracowanie leksyki będzie pomocne nie tylko w nauczaniu języków. Będzie wkładem do praktyki tłumaczeń związanej z opisywanymi językami. Wszędzie tam, gdzie to możliwe, materiał językowy będzie powiązany z *Równoległym korpusem bułgarsko-polskim* (autorki: L. Dimitrova, V. Koseska-Toszewa) oraz z *Równoległym korpusem polsko-bułgarsko-rosyjskim* (autorzy: V. Koseska-Toszewa, J. Satoła-Staśkowiak, W. Sosnowski, A. Kisiel). Uwagi na ten temat można znaleźć w publikacjach: Dimitrova, Koseska-Toszewa 2009a; Dimitrova, Koseska-Toszewa 2009b; Dimitrova et al. 2009a; Dimitrova et al. 2009b; Dimitrova et al. 2009c; Garabík et al. 2011; Koseska-Toszewa et al. 2011; Koseska-Toszewa et al. 2012a; Koseska-Toszewa et al. 2012b; Dimitrova, Koseska-Toszewa 2012; Dimitrova et al. 2012; Dimitrova, Dutsova 2012.

W omawianym tu słowniku i we wszystkich przytaczanych pracach naszego autorstwa nie uwzględniamy leksyki archaicznej i dialektalnej, za to staramy się wprowadzić jak najwięcej neologizmów powszechnie już używanych w wybranych językach. Do haseł, obok tradycyjnych klasyfikatorów, wprowadzamy nowe klasyfikatory semantyczne, opracowane na bazie semantyki bezpośredniego podejścia, pomagające w rozgraniczeniu form językowych od ich znaczeń. Dotyczą one przede wszystkim form verbum i adverbów. Jest to absolutnie nowe stanowisko w praktyce leksykograficznej.

1.1. Hasło słownikowe będzie obowiązkowo rozróżniać formę językową od jej treści. Klasyfikatorami **semantycznymi** dotyczącymi aspektu i czasu będą przedstawione w słowniku pojęcia: *event* i *state*. *Event* to 1. zdarzenie lub 2. konfiguracja stanów i zdarzeń, kończąca się zdarzeniem. Są to dwa znaczenia dokonanych form czasownika. Z kolei *state* jest skrótem wyrażającym 1. stan lub 2. konfigurację stanów i zdarzeń kończącą się stanem. Te dwa znaczenia mają niedokonane formy czasownika. Pojęcia zdarzeń i stanów i ich konfiguracji rozumiane są tu, tak, jak w **opisie sieciowym czasu i aspektu**, tzn. tak, że zdarzenie nie trwa w czasie (zaczyna, kończy, czy przerywa stany), podczas gdy stan trwa (rozpoczęty lub zakończony zdarzeniem), por. szczegółowiej teorii sieci Petriego i jej zastosowanie w języku naturalnym (Mazurkiewicz 1986; Koseska-Toszewa, Mazurkiewicz 1988; Koseska-Toszewa 2006; Koseska-Toszewa, Mazurkiewicz 2010; Satoła-Staśkowiak 2010). Przyjmując, że forma czasownika oznaczona jako „ndk” to forma, jej znaczenia przedstawimy jako *state* 1. -- stan lub *state* 2. -- kombinację stanów i zdarzeń kończącą się stanem, natomiast forma czasownika oznaczona jako „dk” będzie miała semantyczny klasyfikator *event* 1. -- zdarzenie, lub *event* 2. -- kombinację stanów i zdarzeń kończącą się zdarzeniem. Znaczenia 1 i 2 dla *event* oraz 1 i 2 dla *state* można dobrze pokazać w relacji temporalno-aspektowej, czyli wówczas kiedy forma werbalna wyraża określony czas, dlatego przy formie bezokolicznika, która jest „bezczasowa”, znajdować się mogą tylko skróty *state* i *event*.

1.2. W **klasyfikacji części mowy**, w różnych szkołach językowych, występują znaczne różnice. Ujednolicenie klasyfikatorów dla dwóch i trzech języków nie jest zatem zadaniem łatwym. Dodatkowym wyzwaniem dla Zespołu jest wprowadzenie trzech rodzajów klasyfikatorów: pierwszą i drugą grupę stanowić będą klasyfikatory tradycyjne, zwane przez nas klasycznymi. Do klasycznych

klasyfikatorów należą wyodrębnione części mowy jak: przymiotnik, czasownik, rzeczownik z przyjętymi w literaturze charakterystykami morfologicznymi dotyczącymi rodzaju, liczby oraz klasyfikatory typu: *książ.*, *pot.*, *inform.*, *ek.* itd. W słowniku będzie także występować syntaktyczny klasyfikator o skrótce: *transitive* i *intransitive* wskazujący na przechodniość i nie przechodniość verbum. Przez **tranzytywność** rozumiemy możliwość wystąpienia w zdaniu po czasowniku dopełnienia bliższego. W zdaniu polskim i rosyjskim po czasowniku tranzytywnym występuje nomen w bierniku. **Intranzytywność** natomiast wyklucza tę możliwość. Po czasownikach intranzytywnych nie może wystąpić dopełnienie bliższe, a w języku polskim po formie verbum występują wszystkie formy przypadków poza biernikiem. Z założenia *Współczesny słownik bułgarsko-polski* nie jest słownikiem walencyjnym.

1.3. Przykłady hasel z klasyfikatorami klasycznymi, syntaktycznymi i semantycznymi:

позна̀ва|м, -ш *vi. state, transitive*; znać, poznawać *transitive*; **позна̀вам се** *aux.* znać się; **приятел в нѹжда се** ~ przyjaciela poznaje się w biedzie

позна̀я|а, -еш *vp. event, transitive*; poznać *transitive*; **вж позна̀вам; позна̀я се** *aux.* poznać się **вж позна̀вам се**

по̀йска|м, -ш *vp. event, transitive*; zechcieć, poprosić *transitive* ~ **м рѣка** proszę o rękę

стрѹва|м, -ш *vi. state, intransitive* kosztować *intransitive*, być wartym; **кòлко ~ кнѹгата?** ile kosztuje ta książka?; **не си ~ трудà** twój wysiłek nie jest tego wart; ~ **ми се** wydaje mi się, zdaje mi się

счѹп|я, -иш *vp. event, transitive* złamać, stłuc, rozbić *transitive*; **тя ~и чашата** stłukła szklankę; ~ **их си лѣвия крак** zламаłem sobie lewą nogę; ~ **и окòвите** skruszył kajdany; ~ **иха рекòрда в маратòна** pobili rekord w maratonie

твѣрд|я, -иш *vi. state, transitive* twierdzić *transitive*; ~ **я, че той е винòвен** twierdząc, że on jest winny

та|я, -иш *vi. state, transitive* taić, skrywać, ukrywać *transitive*; ~ **и лòши мѣсли** skrywa złe myśli; ~ **я се** *aux.* taić się, skrywać się, ukrywać się

трѣгва|м, -ш *vi. state, intransitive* wyruszać, ruszać *intransitive*; **зачына̀** chodzić; **пот** wypływać (np. o rzece); **автобѹсѹт** ~ autobus rusza (wyrusza), odjeżdża; **той ~ по лош пѣт** on wchodzi na złą drogę

трѣгн|а, -еш *vp. event, intransitive* wyruszyć, ruszyć; zacząć chodzić; **вж трѣгвам всѣчко ~а на доб̀ре** wszystko poszło dobrze

убед̀я, -иш *vp. event, transitive* przekonać *transitive* **вж убежда̀вам; убед̀я се** *aux.* **вж убежда̀вам се**

убежда̀ва|м, -ш *vi. state, transitive* przekonywać *transitive*; **в̀ече две год̀ини той ме ~ да се омѣжа за н̀его** on już dwa lata mnie przekonyuje, żebym za niego wyszła; **убежда̀вам се** *aux.* przekonywać (się)

убѣйва|м, -ш *vi. state, transitive* zabijać *transitive*; uwierać *transitive*; **той ~ човек̀** zabił człowieka; **обѹвката ме** ~ ten but mnie uwiera; ~ **м се** *aux.* zabijać się, popełniać samobójstwo

уби|я, -еш *vp. event, transitive* zabić *transitive*; zniszczyć *transitive* ~х си ръката потлукла́м собие́ рѣкѣ; градѹшката ~ житѹта ten grad zniszczył zboża; ~я се *aux.* zabić się; potłuc się

фалшифици́ра|м, -ш *vi. state, transitive* fałszować *transitive*; те ~т докумѣнтите oni fałszują dokumenty

1.4. Podział pracy autorów we *Współczesnym słowniku bułgarsko-polskim*

Zadaniem J. Satoly-Staśkowiak jest przygotowanie tezaursu neologizmów i wprowadzenie najnowszej leksyki do słownika. Zajmuje się tłumaczeniem znaczeń haseł bułgarskich na język polski oraz odpowiada za relację odpowiedniości znaczeń polskich i bułgarskich. Wprowadza klasyfikatory klasyczne (Dimitrova et al. 2009b; Dimitrova et al. 2012; Koseska-Toszewa et al. 2012a; Satola-Staśkowiak 2013a; Satola-Staśkowiak 2013b). V. Koseska-Toszewa weryfikuje hasła bułgarskie i polskie, sprawdza prawidłowość tłumaczenia haseł bułgarskich na język polski. Definiuje klasyfikatory semantyczne i syntaktyczne i odpowiada za ich wprowadzenie do haseł czasownikowych (Dimitrova, Koseska-Toszewa 2009b; Dimitrova et al. 2009b; Dimitrova et al. 2012; Koseska-Toszewa et al. 2012a; Dimitrova, Koseska-Toszewa 2012). L. Dimitrova odpowiada za weryfikację haseł bułgarskich i za sprawdzanie częstotliwości użycia leksemów bułgarskich na podstawie *Równoległego korpusu bułgarsko-polskiego* (Dimitrova, Koseska-Toszewa 2009a; Dimitrova et al. 2009b; Dimitrova et al. 2012; Dimitrova, Koseska-Toszewa 2012).

2. Bułgarsko-polski słownik on line jest eksperymentalnym słownikiem dwujęzycznym opracowywanym przez autorki *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego*. Liczy on tylko około 5 000 haseł. Przygotowania autorskiego programu komputerowego do obsługi elektronicznego słownika bułgarsko-polskiego podjęły się L. Panova i R. Dutsova.

2.1. Przykłady czasowników bułgarskich opracowywanych do *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego* i do *Bułgarsko-polskiego słownika on line* wraz z ich klasyfikatorami semantycznymi i tłumaczeniem na język polski:

разгледѹа|м, -ш *vp. event, transitive*; obejrzeć, przejrzeć, ropatrzeć *transitive* вж разгледѹдам

разгледѹда|м, -ш *vi. state, transitive*; oglądać, przeglądać; rozpatrywać *transitive*

разговѹря|м, -ш *vi. state, intransitive*; rozmawiać *intransitive*; lud. zabawiać rozmową, pocieszać; ~м се *aux.* rozmawiać; rozgadać się (*vp.*)

разка̀ж|а, -еш *vp. event, transitive*; opowiedzieć *transitive* вж разка̀звам

разка̀зва|м, -ш *vi. state, transitive*; opowiadać *transitive*

разкрасѹя, -ѹш *vp. event, transitive*; upiększyć *transitive* вж разкрасѹвам

разкрасѹва|м, -ш *vi. state, transitive*; upiększać *transitive*

различ|ѹ, -ѹш *vp. event, transitive*; rozróżnić, odróżnić *transitive*; ~ѹ се *aux.* odróżnić się вж различѹвам се

различѹва|м, -ш *vi. state, transitive*; rozróżniać, odróżniać *transitive*; ~м се *aux.* odróżniać się, wyróżniać się

разузна̀ва|м, -ш *vi. state, transitive*; rozpoznawać *transitive*, robić *transitive* wywiad, rozpoznanie, rekonesans

разузна̀|я, -еш *vp. event, transitive*; rozpoznać *transitive*, zrobić *transitive* wywiad, rozpoznanie, rekonesans *вж* **разузна̀вам**

щипн|а, еш *vp. event, transitive* szczypnąć, uszczypnąć *event, transitive*

яв|я, -йш *vp. event, intransitive* pojawić *event, intransitive*; **~я се** *aux.* pojawiać się; **~йх се на приѐмния йзпит за университета** pojawiłem się na wstępnym egzaminie na uniwersytet

я|м, -дѐш *vi. state, transitive* jeść *state, transitive*; **бѐлният предпѐчита да ~дѐ са̀мо я̀бълки** ten chory woli jeść tylko jabłka

2.2. Priorytetowym zadaniem autorek słownika stało się, oprócz włączenia, jak w przypadku *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego*, klasycznych i semantycznych klasyfikatorów, wprowadzenie najnowszej bułgarskiej leksyki współczesnej. W obu (słownikowych) projektach, zanim wprowadzono neologizmy do bułgarskojęzycznej części słownika weryfikowano obecność nowo powstałej bądź nowo zapożyczonej jednostki w systemie tegoż języka. Najistotniejszy stał się sposób badania interesującej jednostki leksykalnej i stwierdzenie czy jest ona w pełni akceptowana przez system językowy (wyznacznikiem w języku bułgarskim były np.: posiadanie przez neologizm rodzajnika, obecność liczby mnogiej). Szczegółową metodologię pracy nad neologizmami opisano w artykułach: *Neologizmy bułgarskie, polskie i rosyjskie w ujęciu konfrontatywnym*, *Współczesne badania konfrontatywne nad polskimi, bułgarskimi i rosyjskimi neologizmami a korpusy językowe* (oba w druku) (Satola-Staškowiak 2013a; Satola-Staškowiak 2013b). Odpowiednia weryfikacja najnowszej leksyki chroniła przed błędnym zakwalifikowaniem do słownika m. in. okazjonalizmów, których żywotność w systemie każdego języka jest czasowo ograniczona.

W opisywanych projektach J. Satola-Staškowiak przyjęła, że neologizmy to:

- środek stylistyczny; nowy wyraz powstały w danym języku po to, by nazwać nieznany wcześniej przedmiot czy sytuację;
- jednostka leksykalna zapożyczona z innego języka z powodu braku odpowiedniej jednostki w języku naturalnym;
- internacjonalizm (tutaj należy zaznaczyć, że zjawisko to ma często większy związek z modą niż z faktycznym brakiem słowa w danym języku, ale niewątpliwie zauważalny jest przyrost nowej leksyki w związku z adaptowaniem w językach takich jak bułgarski czy polski zapożyczeń anglojęzycznych).

2.3. Przykłady nowych haseł wprowadzonych do *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego* i *Bułgarsko-polskiego słownika on line*:

байт, -ове *m inform.* bajt *m*

банкомат, -и *m* bankomat *m*

биотерориз|ъм -мът, -ма *m* bioterroryzm *m*

бодигард, -ове *m* ochroniarz *m*

браузер, -и *inform. m* przeglądarka *f*

3. Słownik rosyjsko-bułgarsko-polski

Projekt rosyjsko-bułgarsko-polskiego słownika powstał dwa lata temu w Zespole Lingwistyki Korpusowej i Semantyki Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. Ten słownik to rodzaj leksykonu zawierającego krótkie definicje, **dużą liczbę znaczeń we wszystkich trzech językach**. Zaplanowano, że każdy z trzech języków obejmował będzie po 10000 haseł. Zatem łączna liczba zawartych w słowniku haseł wynosić będzie ok. 30000. Słownik rozpoczyna się od języka rosyjskiego, w drugiej kolejności prezentowany jest język bułgarski, następnie język polski, w którym podawane są definicje znaczeniowe i najważniejsze informacje istotne dla polskiego czytelnika. Opis w języku polskim ma związek z planowanym (w 2014 roku) drukiem słownika w Polsce. Wybór języka rosyjskiego jako pierwszego w słowniku jest podyktowany największą liczbą użytkowników tego języka.

Szczególny sens upatrują autorzy projektu w doborze języków będących podstawą trójjęzycznego słownika. Wyjątkowo cenne jest, że każdy z języków reprezentuje inną grupę języków słowiańskich (południową, wschodnią i zachodnią).

Początkowo autorami projektu mieli być: Maksim Duszkin, Violetta Koseska-Toszeza, Joanna Satoła-Staśkowiak (ze strony polskiej) oraz Anastasja Tconeva (ze strony bułgarskiej). Z przyczyn od nas niezależnych skład autorów trójjęzycznego słownika uległ zmianom. Obecnie w jego dalszych pracach udział biorą W. Sosnowski, V. Koseska-Toszeza i A. Kisiel. Wydanie pierwszego zeszytu tego słownika zaplanowano na 2014 rok.

3.1. Przykładowe hasła w rosyjsko-bułgarsko-polskim słowniku:

j. rosyjski	j. bułgarski	j. polski
авиано́с ец, -ца, -цы <i>rz. m.</i> 'okręt wojenny stanowiący pływające lotnisko oraz bazę obsługującą samoloty i śmigłowce lotnictwa morskiego podczas wykonywania przez nie zadań bojowych' <i>плавать на авианосце</i>	самолетоноса́ч, -и (два) самолетоноса́ча <i>rz. m.</i> 'okręt wojenny stanowiący pływające lotnisko oraz bazę obsługującą samoloty i śmigłowce lotnictwa morskiego podczas wykonywania przez nie zadań bojowych' <i>плавам на самолетоносач</i>	lotniskow iec, -ca, -ce <i>rz. m.</i> <i>mrzecz.</i> 'okręt wojenny stanowiący pływające lotnisko oraz bazę obsługującą samoloty i śmigłowce lotnictwa morskiego podczas wykonywania przez nie zadań bojowych' <i>pływać na lotniskowcu</i>
авиано́чт а, -ы, -ы <i>rz. ż.</i> <i>отправить письмо авиачтой</i>	въздѹшна по́ща <i>fr. rz. ż.</i> <i>изпратя писмо с въздушна поща</i>	poczta lotnicza <i>fr. rz. ż.</i> <i>wysłać list pocztą lotniczą</i>
авиасало́н, -а, -ы <i>rz. m.</i> 'wystawa nowych modeli samolotów' <i>Международный парижский авиасалон в Ле Бурже</i>	изложе́ние на но́ви моде́ли самолёти <i>fr. rz. ż.</i> 'wystawa nowych modeli samolotów' <i>Международното изложение на нови модели самолети в Париж</i>	salon lotniczy <i>fr. rz. ż.</i> 'wystawa nowych modeli samolotów' <i>Międzynarodowy Salon lotniczy w Paryżu</i>

4. Różnice, podobieństwa, trudności

4.1. Omawiane słowniki różnią się ilością haseł. *Bułgarsko-polski słownik on line* w zestawieniu ze *Współczesnym słownikiem bułgarsko-polskim* i *Słownikiem rosyjsko-bułgarsko-polskim* zawiera znacznie mniejszą liczbę haseł, wynika to z faktu, że jest przez autorki traktowany jak naukowy eksperyment. Istnieje jednak możliwość poszerzania zasobów materiałowych tegoż słownika, w kolejnych latach być może skorzystamy z tej możliwości. Drugim w kategorii wielkości jest *Słownik rosyjsko-bułgarsko-polski* obejmujący około 30 000 haseł. Największy – *Współczesny słownik bułgarsko-polski*, posiada około 40 000 haseł.

4.2. Słowniki różni ilość semantycznych klasyfikatorów. *Współczesny słownik bułgarsko-polski* jest wyposażony w opisane wyżej semantyczne klasyfikatory dotyczące (tylko!) verbum. Podobnie w *Bułgarsko-polskim słowniku on line*, w którym wyłącznie verbum zostało scharakteryzowane za pomocą semantycznych klasyfikatorów. W *Rosyjsko-bułgarsko-polskim słowniku* semantyczne klasyfikatory dotyczyć będą verbum, wprowadzony zostanie także klasyfikator z kwantyfikacją adwerbiów we wszystkich trzech językach.

4.3. Wszystkie trzy, opisywane w artykule, słowniki mają związek z korpusami równoległymi i mogą być nazwane „współczesnymi“ ze względu na położenie w przygotowywanym materiale językowym akcentu na najnowszą i współczesną leksykę, a także ze względu na analizę „częstotliwości użyć“ weryfikowaną poprzez wymieniane tu korpusy równoległe.

4.3.1. Przykładowy fragment trzyjęzycznego korpusu równoległego z anotacją semantyczną:

Когато <i>наблизхи време да роди</i> (sequence of events and states, finally ended with event) своите мечета, старата мечка (ix)P(x) <i>премина</i> (event) билото на планината и <i>слезе</i> (event) в северните ѝ склонове.	Kiedy <i>zbliżał się czas urodzenia</i> (sequence of states and events finally ended with state) małych, mama niedźwiedzica (ix)P(x) <i>przeszła</i> (event) ścieżkami, miedzami i rowami, aby <i>znaleźć się</i> (event) po drugiej stronie gór, w ich północnej części.	Когда старой медведице ?(ix)P(x) подошло время <i>родить</i> (sequence of events and states, finally ended with event), она <i>перевалила</i> (event) через хребет и <i>спустилась</i> (event) на северный склон горы.
Тук горите (iX) P(X) <i>бяха гъсти и непристъпни</i> , а на много места <i>се срецаха</i> (sequence of states and events finally ended with state) скали.	Lasy <i>były</i> (sequence of states and events finally ended with state) tam (iX)P(X) <i>gęste i niedostępne</i> , skały ostre i urwiste.	Лес тут (ix)P(x) <i>был частый, дремучий</i> (state), в нем <i>нередко встречались</i> (sequence of states and events finally ended with state) скалы.

Тя (ix)P(x) <i>си спомни</i> (event) (iX)P(X) за един уединен кът, в който <i>неведнъж беше</i> <i>отдыхала</i> (∃X)P(X) (sequence of states and events finally ended with state) след дългите си есенни скитания.	Niedźwiedzica (ix)P(x) <i>znała</i> (state) (iX)P(X) pewne ustronne i przytulne miejsce, gdzie <i>nieraz odpoczywała</i> (∃X)P(X)(sequence of states and events finally ended with state) podczas długich jesiennych wędrówek.	Она (ix)P(x) <i>вспомнила</i> (event) об одном уединенном уголке, где <i>не</i> <i>раз отдыхала</i> (sequence of states and events finally ended with state) после долгих осенних скитаний.
---	--	--

Uwaga! Znak „?” sygnalizuje niedopowiedzenie kwantyfikacji (Koseska-Toszewa 2006).

Klasyfikatory semantyczne dotyczące kwantyfikacji nomen i predykatów wprowadzamy początkowo w „Równoległym korpusie polsko-bułgarsko-rosyjskim” (opracowywany przez nas korpus powstaje w Europejskim Projekcie Clarin¹). Z tego Korpusu przenosimy materiał językowy do zaprojektowanego słownika trzyjęzycznego.

4.4. W pracach leksykograficznych najwięcej problemów stwarza nam trzyjęzyczny słownik rosyjsko-bułgarsko-polski ze względu na metodyczne założenie dotyczące opracowywanych haseł we wszystkich językach, które zakłada, że należy tak opisać materiał, by bez komplikacji można było utworzyć bazę danych dla przyszłych słowników, **także elektronicznych**. Oznacza to m.in., że hasła powinny zawierać znaczenia i klasyfikatory w każdym z języków, a nie tak, jak jest to w tradycyjnych dwu i trzyjęzycznych słownikach, gdzie znaczenia i klasyfikatory dotyczą tylko wyjściowego języka.

4.5. Przykładowe zestawienie czasowników rosyjskich, bułgarskich i polskich uwzględniające w każdym z trzech języków wyżej opisane klasyfikatory semantyczne:

(ros.) **писа́ть** *vi. state, transitive* (bułg.) **пи́ша** *vi. state, transitive* (pol.) **писа́ć** *vi. state, transitive*

(ros.) **написа́ть** *vp. event, transitive* (bułg.) **напи́ша** *vp. event, transitive* (pol.) **писа́ć** *vp. event transitive*

(ros.) **заклейми́ть** *vp. event, transitive* (bułg.) **заклеймѝ** *vp. event, transitive* (pol.) **napiętnować** *vp. event, transitive*

(ros.) **кле́йми́ть** *vi. state, transitive* (bułg.) **кле́ймѝ** *vi. state, transitive* (pol.) **piętnować** *vi. state, transitive*

(ros.) **жа́леть** *vi. state, transitive* (bułg.) **съжаля́вам** *vi. state, transitive* (pol.) **żałować** *vi. state, transitive*

Zdajemy sobie sprawę z tego, że nasz Projekt jest wieloletni i że jego główną wartością jest optymizm niewielkiego Zespołu Lingwistyki Korpusowej i Semantyki IS PAN.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Common Language Resources and Technology Infrastructure – projekt naukowy, który w lutym 2012 roku otrzymał status prawny ERIC (European Research Infrastructure Consortium) Komisji Europejskiej. Założycielami Clarin ERIC są Austria, Bułgaria, Czechy, Dania, Estonia, Niemcy, Holandia i Polska. CLARIN jest projektem z tzw. mapy drogowej ESFRI (European Roadmap for Research Infrastructures, European Strategy Forum on Research Infrastructures). Głównym celem projektu jest połączenie zasobów i narzędzi językowych dla języków europejskich w jedną wspólną, ujednoliconą sieć, która ma się stać ważnym narzędziem pracy naukowców z szeroko pojętych humanistycznych gałęzi nauki.

ЛИТЕРАТУРА

- Bogusławski 2003:** Bogusławski, A. *Aspekt i negacja*. Warszawa.
- Dimitrova et al. 2009a:** Dimitrova, L., V. Koseska-Toszewa, R. Dutsova, R. Panova. Bulgarian-Polish online Dictionary – Design and Development. // V. Koseska, L. Dimitrova, R. Roszko (Eds.). *Representing Semantics in Digital Lexicography. Proceedings of the MONDILEX Fourth Open Workshop, 29 June – 1 July, 2009, Warsaw*. Warsaw: SOW, pp. 76–88.
- Dimitrova et al. 2009b:** Dimitrova, L., V. Koseska-Toszewa, J. Satoła-Staškowiak. Towards a Unification of the Classifiers in Dictionary Entry. // R. Garabik (Ed.). *Metalanguage and Encoding Scheme Design for Digital Lexicography. Proceedings of the MONDILEX Third Open Workshop, 15 – 16 April, 2009, Bratislava*. Bratislava, pp. 48–58.
- Dimitrova et al. 2009c:** Dimitrova, L., R. Panova, R. Dutsova. Lexical Database of the Experimental Bulgarian-Polish online Dictionary. R. Garabik (Ed.). *Metalanguage and Encoding Scheme Design for Digital Lexicography. Proceedings of the MONDILEX Third Open Workshop, 15 – 16 April, 2009, Bratislava*. Bratislava, pp. 36–47.
- Dimitrova et al. 2012:** Dimitrova, L., V. Koseska-Toszewa, J. Satoła-Staškowiak. Neologisms in Bilingual Digital Dictionaries (on the example of Bulgarian-Polish Dictionary). // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 12. Warsaw: SOW, pp. 107–114.
- Dimitrova, Dutsova 2012:** Dimitrova, L., R. Dutsova. Implementation of Bulgarian-Polish Online Dictionary. // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 12. Warsaw: SOW, pp. 219–229.
- Dimitrova, Koseska-Toszewa 2009a:** Dimitrova, L., V. Koseska-Toszewa. Bulgarian-Polish Corpus. // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 9. Warsaw: SOW, pp. 133–141.
- Dimitrova, Koseska-Toszewa 2009b:** Dimitrova, L., V. Koseska-Toszewa. Classifiers and Digital Dictionaries. // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 9. Warsaw: SOW, pp. 117–131.
- Dimitrova, Koseska-Toszewa 2012:** Dimitrova, L., V. Koseska-Toszewa. Bulgarian-Polish Parallel Digital Corpus and Quantification of Time. // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 12. Warsaw: SOW, pp. 199–207.

- Feleszko et al. 1974:** Feleszko, K., V. Koseska-Toszeza, I. Sawicka. Związki aspektu z temporalnością w językach południowosłowiańskich. // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. T. XIV, s. 183–187.
- Garabík et al. 2011:** Garabík, R., L. Dimitrova, V. Koseska-Toszeza. Web-presentation of bilingual corpora (Slovak-Bulgarian and Bulgarian-Polish). // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 11. Warsaw: SOW, pp. 227–239.
- Gołąb et al. 1968:** Gołąb, Z., A. Heinz, K. Polański. *Słownik terminologii językoznawczej*. Kraków.
- Karolak 2008:** Karolak, S. O kompozycjonalnym ujęciu aspektualnej struktury verbum. // *Językoznawstwo historyczne i typologiczne: w 100-lecie urodzin profesora Tadeusza Milewskiego*. Seria: Rozprawy Wydziału Filologicznego / Polska Akademia Umiejętności. Kraków, s. 279–287
- Koseska-Toszeza 2006:** Koseska-Toszeza, V. *Semantyczna kategoria czasu. Gramatyka Konfrontatywna Bułgarsko-Polska*. T. 7. Warszawa: SOW.
- Koseska-Toszeza 1974:** Koseska-Toszeza, V. Z problematyki temporalno-aspektowej w języku bułgarskim (Relacja imperfectum – aoryst). // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. T. XIV, s. 213–226.
- Koseska-Toszeza et al. 2011:** Koseska-Toszeza, V., M. Duszkin, J. Satoła-Staśkowiak. Słownikowe kłopoty. // *Glosa do leksykografii polskiej w 150-lecie słownika wileńskiego i 100-lecie Słownika gwar polskich Jana Karłowicza*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Fundacja Języka Polskiego oraz Narodowy Korpus Języka Polskiego <http://www.glosa.uw.edu.pl/?page_id=11>
- Koseska-Toszeza et al. 2012a:** Koseska-Toszeza, V., J. Satoła-Staśkowiak, M. Duszkin. Теоретические и методологические аспекты создания польско-болгарско-русского словаря. // *MegaLing'2011. Збірник наукових праць. Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології*. Київ: Національна Академія Наук України, Український Мовно-Інформаційний Фонд, s. 213–222.
- Koseska-Toszeza et al. 2012b:** Koseska-Toszeza, V., J. Satoła-Staśkowiak, M. Duszkin. Polish-Bulgarian-Russian, Bulgarian-Polish-Russian or Russian-Bulgarian-Polish Dictionary? // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 12. Warszawa: SOW, pp. 227–239.
- Koseska-Toszeza, Mazurkiewicz 1988:** Koseska-Toszeza, V., A. Mazurkiewicz. Net Representation of Sentences in Natural Languages. // *Lecture Notes in Computer Science 340. Advances in Petri Nets 1988*. Springer-Verlag, pp. 249–266.
- Koseska-Toszeza, Mazurkiewicz 2010:** Koseska-Toszeza, V., A. Mazurkiewicz. *Time flow and Tenses*. Warszawa: SOW.
- Mazurkiewicz 1986:** Mazurkiewicz, A. Zdarzenia i stany: elementy temporalności. // *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. T. 1. Temporalność*. Red. V. Koseska-Toszeza, I. Sawicka, J. Mindak. Wrocław, s. 7–21.
- Satoła-Staśkowiak 2010:** Satoła-Staśkowiak, J. Polsko-bułgarskie odpowiedniości przekładowe czasów przeszłych. Warszawa: SOW.
- Satoła-Staśkowiak 2013a:** Satoła-Staśkowiak, J. Neologizmy bułgarskie, polskie i rosyjskie w ujęciu konfrontatywnym. // *Проблеми на неологията в славянските езици*. Софія (w druku).
- Satoła-Staśkowiak 2013b:** Satoła-Staśkowiak, J. Contemporary Contrastive Research the Polish, Bulgarian and Russian Neologisms and Parallel Digital Corpora. // *International Journal Cognitive Studies/Études Cognitives*. Vol. 13. Warszawa: SOW (w druku).

- Ślawski 1987:** Ślawski, F. *Podręczny Słownik Bułgarsko-Polski z suplementem*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- БТР 1973:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, И. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. 3. изд. София: Наука и изкуство.
- Леков 1944:** Леков, Ив. *Полско-български речник*. София: БАН. 228 с.
- Леков, Славски 1961:** Леков, Ив., Ф. Славски. *Полско-български речник*. София: БАН. 1119 с.

PRINCIPES LEXICOGRAPHIQUES ET PROBLÈMES REDACTIONNELS DANS LES DICTIONNAIRES EXPLICATIFS ROUMAINS

Abstract: The purpose of the paper is to discuss a few lexicographical principles in explanatory dictionaries. To this end, we investigated examples excerpted from three Romanian reference dictionaries, elaborated by the Lexicology and Lexicography Department of the Institute of Linguistics “Iorgu Iordan – Al. Rosetti” of Bucharest. We approached issues such as: the structure of definitions, the verbal nouns and the change of words morphological category. We highlighted the importance of using the electronic texts corpus and the dedicated sites. For each problem discussed, we also proposed solutions in order to simplify and modernize the lexicographic work and to increase the dictionaries reader’s benefits.

Key words: definition, structure, grammatical category, impersonal verbal modes

1. Argument

Il est bien connu le fait que les dictionnaires académiques représentent souvent des références obligatoires pour beaucoup de recherches scientifiques en général (en fonction du domaine) et notamment pour des recherches linguistiques et philologiques. Ils peuvent influencer ces recherches d’une façon déterminante (par exemple par les indications sémantiques, par les indications concernant l’âge ou l’origine d’un mot etc.). Les langues évoluent, les réalités linguistiques aussi, alors il faut que les lexicographes se conforment aux exigences de ce dynamisme perpétuel. La rédaction doit être toujours actuelle et respecter les exigences de lecture, de vocabulaire et d’usage dans la contemporanéité, autrement les dictionnaires ne seront autre chose que des catalogues, des glossaires, toujours périmés par rapport à l’actualité linguistique. Les principes lexicologiques généraux, les méthodes lexicographiques modernes et la rédaction effective doivent s’harmoniser donc de façon également profitable pour la démarche scientifique (théorique) et pour l’utilisateur du dictionnaire.

On se propose de discuter dans ces pages quelques principes lexicographiques de rédaction dans les dictionnaires explicatifs, en prenant pour étude des exemples extraits de trois dictionnaires élaborés par le collectif du Département de lexicologie et lexicographie: le “Dictionnaire explicatif de la langue roumaine” (DEX), le “Petit dictionnaire académique” (MDA) et le “Dictionnaire de la langue roumaine” (DLR). On a abordé des aspects tels que: la rédaction de la définition, le

problème de l'infinitif long (devenu substantif abstrait) et des substantifs neutres d'origine verbale (les supins substantivés), et, enfin, le problème du changement de la catégorie morphologique des mots (ou la conversion), telle qu'elle se reflète dans les dictionnaires. Pour chaque question discutée, on a envisagé des solutions pour simplifier et moderniser le travail lexicographique (en incluant l'utilisation des moyens électroniques) aussi bien que la lecture et la compréhension des informations fournies par les dictionnaires. D'ailleurs, cette contribution s'inscrit dans le contexte plus large de nos préoccupations antérieures liées aux travaux de lexicographe et concrétisées dans quelques articles antérieurs (Popescu 1999; Popescu 2009).

Les dictionnaires académiques dont on parle ont les caractéristiques générales suivantes: ils sont explicatifs, historiques – excepté le DEX – et étymologiques et fournissent au lecteur des informations multiples, variées et complexes (sémantiques = définition, relations de synonymie, rapports entre les sens, et autres indications telles “concrétisé”, “par extension”, etc., catégorie morphologique, indications grammaticales, indications d'usage, de fréquence, de domaine). Ils représentent donc de bons exemples pour illustrer la relation parfois conflictuelle entre le système et l'actualisation, entre la compétence et la performance, entre les consignes de rédaction et la pratique lexicographique.

2. Problèmes concernant la structure de la définition. Étude de cas

Le travail de rédaction de tout dictionnaire implique l'établissement préalable d'un corpus de consignes, et de principes, situés du côté du système de la langue. Une bonne rédaction s'efforce d'adapter ces principes à l'actualisation, aux faits concrets et à l'état actuel de la langue. Les lexicographes rédigent les explications des mots en conformité avec des schémas préétablis, de façon qu'ils assurent l'uniformité des sémèmes appartenant à la même catégorie morphologique et grammaticale.

Dans deux des dictionnaires mentionnés, DLR et DEX, on pratique un type spécial de définition, que les générations antérieures de lexicographes roumains nommaient “définition brisée” et qui désigne une sorte de “définition dissociée”. Cette définition est composée de deux parties, séparées par le signe “ ; “. À la différence de ces deux dictionnaires, le MDA adopte la définition atomisée, la séparation totale et conséquente des sens, en marquant les différences sémantiques les plus petites. On a attiré l'attention sur le type de la “définition brisée” dans nos contributions antérieures (Popescu 2009), mais maintenant on va la discuter en détail, en soulignant tous ses inconvénients:

a) Le terme même “définition brisée” est inadéquat, parce que ce type de définition ne sépare rien, elle réunit plutôt et mélange, sans aucune justification, des sens apparentés du même lexème.

b) La lecture des dictionnaires est, pratiquement, le processus par lequel le destinataire entre en contact non seulement avec le corpus systématisé de la langue,

mais aussi avec le travail du lexicographe. Alors, la compréhension peut être considérée une sorte de *feed back*. C'est pourquoi il faut que ce processus se déploie dans des conditions claires, sans obstacles pour le lecteur et sans ambiguïtés. On évite donc la circularité des définitions, les informations inutiles ou redondantes, etc. La formule de la définition divisée par „;“ induit une certaine confusion, étant donné le fait qu'elle mélange des significations du mot plus ou moins proches.

c) Les deux parties de ce type de définition peuvent avoir parfois des genres prochains différents, ce qui vient confirmer le fait qu'on a affaire à deux sens et, par conséquent, à deux définitions différentes, et qu'il n'y a aucun motif pour qu'elles soient rédigées ensemble.

d) L'apparition du signe „;“ à l'intérieur de la tranche sémantique et grammaticale qui est la définition proprement dite, explicative, induit la confusion avec la tranche constituée par les synonymes. Cette dernière est, dans la plupart des cas, seulement un achèvement de la définition explicative et une modalité de mettre en évidence les relations sémantiques entre les mots de la langue, non pas une modalité de définir dans un dictionnaire explicatif. Pourtant, la section des synonymes est séparée de la définition explicative dans DEX et DLR par le même signe graphique: „;“.

En tenant compte aussi des discussions à l'intérieur du *Département de lexicologie et de lexicographie de l'Institut de linguistique Iorgu Iordan – Al. Rosetti* de Bucarest, dont les chercheurs actuels comptent aussi parmi les auteurs des dictionnaires en question, on a proposé, pour les nouvelles éditions de DEX et de DLR, la numérotation séparée des sens et des parties de définitions en question. À ce propos, on peut utiliser le corpus de textes en format électronique de l'Institut de Linguistique “Iorgu Iordan – Al. Rosetti” de l'Académie Roumaine, qui est en cours d'achèvement et est constamment enrichi, aussi bien que les sites spécialisés^{1,2}, pour en extraire des citations illustratives pour chaque sens (pour le DLR, car DEX n'est pas un dictionnaire à citations). De même, on fait appel à “Lucon”³ (nouvelle variante), programme qui ordonne alphabétiquement tous les mots d'un texte en nous aidant aussi à le repérer dans son contexte et dans la page où il apparaît.

Puisque tout exemple concret a le mérite de mieux faire comprendre un problème et la solution afférente, on va en donner quelques-uns⁴:

(1) DELÍCT, *delicte*, s.n. Fapt nepermis de legea penală; infracțiune de mai mică gravitate, care se sancționează cu amendă penală sau cu închisoare corecțională. (= Fait interdit par la loi pénale; infraction mineure, sanctionnée par amende pénale ou par emprisonnement correctionnel.) (DEX)

Il est évident que les deux séquences de la définition correspondent à deux réalités sémantiques différentes qui se trouvent dans une relation *genre – espèce*.

(2) DA [...] 11. [...] *A da la lumină* (sau *la iveală*, *în vileag* etc.) A descoperi, a arăta; a publica o scriere. (= Dévoiler, montrer ; publier un texte). (DEX)

Dans l'exemple (2) la situation est encore plus compliquée parce que, d'un côté, on peut considérer qu'on a affaire à deux expressions à expliquer, c'est à dire à deux termes *definiendum*: a) *A da la lumină* sau *la iveală* et b) *A da la lumină* (sau *la iveală, în vileag*). De plus, il s'agit de trois sens différents: 1. Montrer (sens général). 2. Dévoiler (un fait blâmable). 3. Publier un texte.

La réalité linguistique nous montre pourtant qu'entre les trois sens énumérés la différence est appréciable et que la formule de la "définition brisée" la fait s'estomper. Mêler les sens produit des difficultés pour le destinataire engagé dans la lecture de la définition et nuit, évidemment, à la compréhension.

On peut offrir d'autres exemples, tels (3), (4), (5) où l'option pour la "définition brisée" conduit à des redondances regrettables:

(3) **SĂLĂȘ** s.n. [...] 5. Mică așezare de țigani (nomazi); grup de familii de țigani (nomazi) sub conducerea unui vătaf. (= Petite habitation de gitans (nomades); groupe de familles de gitans (nomades) dirigés par une sorte de chef superviseur). (DEX)

(4) **SEMIFLUID**, -Ă adj. (Adesea substantivat, n.) Care este parțial fluid; puțin fluid. (= Qui est partiellement fluide; peu fluide.). (DEX)

(5) **DECAPITĂT**, -Ă adj. Ucis, executat prin tăierea capului; căruia i s-a tăiat capul; (învechit) descăpățânat. (= Tué, exécuté par décapitation; dont on a fait détacher la tête du corps).

L'analyse de tous ces exemples (et la présence de beaucoup d'autres dans DEX et DLR) mettent en évidence un certain désaccord entre un principe lexicographique et une consigne de rédaction vieillis (qui permettaient de grouper et de rédiger ensemble les définitions des sens proches) et la réalité linguistique, d'un côté, et les exigences de lecture, de l'autre. À la différence de ces deux dictionnaires mentionnés, MDA renonce à ce type de définition, en optant pour les définitions atomisées (même si parfois il en abuse).

La conclusion qui s'impose est donc que la meilleure solution à ce désaccord entre principe et réalité serait de renoncer à la "définition brisée" à la faveur d'une nouvelle modalité de rédiger les explications des mots, par laquelle chaque sens bénéficie de sa propre numérotation et définition.

3. Problèmes grammaticaux

3.1. L'infinitif long et les substantifs neutres provenant de verbes au supin

Un problème de principe et en même temps de consigne de rédaction, qui préoccupe les membres du *Département de lexicologie et lexicographie* de l'*Institut de Linguistique "Iorgu Iordan – Al. Rosetti"*, en vue de la réalisation des nouvelles éditions de DEX et DLR est la rédaction des modes verbaux impersonnels:

- a) les infinitifs terminés *en -are,-ere, -ire*, autrement dit les “infinitifs longs” en tant que substantifs abstraits;
- b) les supins substantivés.

Il faut préciser qu'en roumain l'infinitif long a perdu complètement sa valeur verbale⁵ et fonctionne dans la langue moderne en tant que substantif abstrait (avec toutes les caractéristiques afférentes), enregistré et glosé en tant que tel (ses liaisons avec les valeurs verbales étant de nature étymologique), tandis que le supin peut avoir une double valeur – mode verbal impersonnel et substantif neutre.

Plus précisément, le problème en discussion est s'il faut garder ou non les infinitifs longs et les substantifs neutres en tant qu'entrées distinctes, séparées, dans les dictionnaires ou les mentionner à la fin des verbes dont ils dérivent, selon le modèle de *Oxford English Reference Dictionary*, comme dans les exemples suivants:

disobey [...] v. tr. fail or refuse to obey [...] **disobeyer** n.

disorder n. & v. **1.** lack of order. **2.** [...] **disordered**.

ecology n. **1.** The branch of biology dealing with the relations of organisms to one another and to their physical surroundings. [...] **ecologist** n. **ecological** adj. **ecologically** adv.

On observe que dans le dictionnaire cité on définit le mot de base, tandis que les autres mots apparentés sont énumérés à la fin de l'article. Dans les éditions actuelles des dictionnaires roumains en question on rédige les mots de la même famille selon le modèle suivant:

GAFĂ, *gafez*, vb. I. Intrans. A face o gafă. (verbe = Faire une gaffe).

GAFĂRE s.f. Faptul de a *gafa*. (infinitif long = Le fait de *gaffer*).

BOCÍ, *bocesc*, vb. IV. Intrans. și refl. A plânge tare (cu vaiete și strigăte).

♦ Trans. A recita bocete la înmormântarea cuiva. (verbe = pleurer (avec des lamentations et des cris) ♦ verbe = réciter des chants spécifiques aux funérailles de quelqu'un).

BOCÍRE, *bociri*, s.f. Acțiunea de a (*se*) *boci*. (infinitif long = L'action de *boci*)

BOCÍT s.n. Faptul de a (*se*) *boci*. (... = Le fait de *boci*)

Les avantages du modèle anglais de rédaction seraient:

- a) on évite les redondances, les reprises du noyau sémantique d'une définition à l'autre (dans le cas des mots qui appartiennent, évidemment, à la même famille lexicale);
- b) on obtient une économie d'espace relativement significative, car ces situations sont fréquentes, on pourrait dire même spécifiques à la langue roumaine.

Pendant les débats concernant ce problème, on a proposé même de mentionner les mots obtenus des modes verbaux impersonnels (infinitif, supin, participe) à la fin de la définition de chaque verbe correspondant, en exceptant les situations où ils développent des sens nouveaux, différents par rapport aux sens du verbe de base.

À l'égard de toutes ces opinions, on va présenter nos propres observations:

a) Le problème de l'économie d'espace n'est un problème réel que pour DEX, qui est publié, traditionnellement, dans un seul volume, qui est susceptible d'un enrichissement de mots-entrées et de sens nouveaux et qui s'adresse au grand public (étant le dictionnaire roumain le mieux vendu de tous les temps); quant à MDA, on n'a pas en vue, pour le moment, une nouvelle édition. À son tour, le DLR ne pose aucun problème d'espace, avec tout l'enrichissement de mots et de sens qu'on opère en ce moment-ci, car, étant un *Dictionnaire Trésor*, il n'est pas contraint par le problème d'espace.

b) Essayer de rapporter les procédés de rédaction des mots dans les dictionnaires roumains à ceux des meilleurs dictionnaires étrangers représente un bénéfice incontestable, mais il ne faut pas oublier que les structures des langues en question peuvent être plus ou moins apparentées (par exemple, le roumain est beaucoup plus proche du français que de l'anglais, appartenant à la famille des langues romanes). Par exemple, deux types controversés de définition sont "L'action de ...", "Le fait de". On pourrait les éliminer en bonne partie, en procédant selon le modèle anglais présenté ci-dessus. Le *Trésor de la langue française*⁶ garde pourtant la définition "L'action de ...". De même, il faut tenir compte du fait que, étant donné les procédés de dérivation en roumain, ces types de définitions sont très fréquents. On leur reproche un certain manque de contenu sémantique supplémentaire, différent, par rapport au verbe de base et, sans doute, elles deviennent évidemment ennuyantes parce que répétables.

c) On rencontre l'infinitif long, substantivé, surtout dans le langage écrit, dans la variante littéraire de la langue roumaine, tandis que les substantifs neutres d'origine verbale sont préférés par le langage populaire (désignant d'habitude des noms de métiers et d'actions caractéristiques des travaux champêtres ou domestiques).

d) En roumain, il y a des cas (peu fréquents, mais auxquels il faut pourtant faire attention) où les supins substantivés n'ont pas de verbes attestés correspondants.

e) Quant aux infinitifs, les situations où ils n'ont pas de verbe correspondant sont beaucoup plus fréquentes (Carabulea, Popescu-Marin 1969: 293–294). Dans tous ces cas, il est évident que les mots respectifs devront être définis en tant qu'entrée individuelle.

En conclusion, avant de procéder au changement des principes de rédaction il faut bien analyser tous les avantages et les inconvénients des solutions nouvelles, de sorte qu'on ne porte pas préjudice à l'uniformité du dictionnaire et au juste traitement des mots et pour garder toutes les informations exigées par les types de dictionnaires dans lesquels ils apparaissent: catégorie grammaticale, définition, indications stylistiques, d'usage et de domaine, étymologie.

3.2. La conversion ou le changement de la catégorie morphologique

Un autre problème de rédaction est soulevé par les mots qui s'enrichissent d'une nouvelle valeur morpho-grammaticale que celle correspondant au sens primaire. En analysant la modalité par laquelle on indique la catégorie grammaticale des mots qui cumulent une autre catégorie morphologique que celle initiale on observe l'usage d'étiquettes telles que (*Adesea adverbial*) (*Adverbial*) (*Adesea substantivat*) (*Substantivat*) (*Adjectival*), etc. qui essaient de surprendre le glissement sémantique, grammatical et contextuel d'un mot qui passe d'une catégorie morphologique à l'autre. Les exemples suivants illustrent ces situations:

JÁLNIC, -Ă, adj. (*Adesea adverbial*) Foarte trist, dureros. (*Fréquentement adverbial*). (DEX)

JAPONÉZ, -Ă, s-m. și f., adj [...] ♦ (*Substantivat, f.*) Limba vorbită de japonezi. (*Substantivé, au féminin*). (DEX)

JOI s.f. ♦ (*Adverbial, în forma joia*) În cursul zilei de joi; în fiecare joi. (*Adverbial, dans la forme joia*). (DEX)

SARCÁSTIC, -Ă adj. (*Adesea adverbial*) Plin de sarcasm, batjocoritor, caustic, usturător. (*Fréquentement adverbial*). (DEX)

LACTÁT adj. [...] (*Substantivat, f. pl.*) Produse fabricate pe bază de lapte. (*Substantivé, au féminin pluriel*). (DEX)

LEGÍST, -Ă adj. (În sintagma) *Medic legist* (și *substantivat*) = medic însărcinat...(*et substantivé*). (DEX)

LINGUȘITÓR, -OÁRE adj. (*Adesea substantivat*) Care (se) lingusește. (*Fréquentement substantivé*). (DEX)

SEMÉT, -EÁȚĂ adj. [...] 1. (*Adesea substantivat*) Mândru, falnic, măreț; trufaș, sfidător, obraznic. ♦ (*Adverbial*) *Privește semeț*. (*Fréquentement substantivé*) ...♦ (*Adverbial*). (DEX)

SIMȚITÓR, -OÁRE adj. [...] (*Adesea adverbial*) Apreciabil, considerabil, important. (*Fréquentement adverbial*). (DEX)

Avant tout commentaire, il faut préciser que DLR pratique la même façon d'indiquer le glissement de l'usage d'un mot d'une catégorie morphologique à l'autre, tandis que MDA fait un sens séparé de chacune des catégories morphologiques enregistrées par un mot, en gardant la même préférence pour la définition atomisée. Ce sont les raisons pour lesquelles on a tiré tous les exemples d'en haut du DEX.

En ce qui nous concerne, on considère nécessaire de tenir compte des observations suivantes:

a) le passage d'un mot d'une certaine catégorie morphologique à l'autre, plus exactement l'enrichissement de celui-ci d'une nouvelle catégorie peut être un processus plus rapide ou plus lent, généralement développé avec succès, parfois non, qui reflète l'évolution sémantique et grammaticale du lexème respectif dans la langue roumaine;

b) c'est ainsi que, par l'intermédiaire des classes contextuelles où ils apparaissent et par la fréquence d'usage, les mots peuvent s'enrichir d'une nouvelle catégorie grammaticale ou peuvent l'acquérir accidentellement, dans quelques contextes isolés (et même dans un seul contexte).

Par conséquent, les situations différentes devraient être résolues par des moyens différents. Autrement dit, dans les cas où il est évident que, par la fréquence des occurrences (vérifiable à l'aide du corpus de textes en format électronique), un certain mot s'est imposé avec une nouvelle catégorie morphologique, les étiquettes (*fréquemment adjectival, substantivé, adverbial*) deviennent inopérantes et elles doivent être remplacées par la catégorie grammaticale même (*adjectif, substantif, adverbe*). Pour les cas où les mots acquièrent accidentellement une autre catégorie morphologique, on pourrait utiliser les étiquettes (*parfois/rarement adjectival, substantivé, adverbial*).

4. Conclusions

Étant donné l'évolution de la langue, aussi bien que les exigences des utilisateurs des dictionnaires académiques, dictées par leur diversification sociale et professionnelle, les prochaines éditions de ceux-ci vont s'inscrire sur le chemin de la modernisation continue.

Au delà de l'enrichissement perpétuel de l'inventaire de mots et de sens, les rédacteurs des futures éditions devront réévaluer leur position à l'égard de la relation entre *les principes* et *les consignes* lexicographiques qui assurent l'uniformité du matériel dans les dictionnaires et la *réalité linguistique*, de sorte qu'ils reflètent correctement toutes les actualisations des mots, toutes leurs données dans l'esprit de la langue roumaine actuelle.

ABRÉVIATIONS

DEX: Dictionnaire explicatif de la langue roumaine.

MDA: Petit dictionnaire académique.

DLR: Dictionnaire de la langue roumaine.

NOTES

¹ <<http://www.dacoromanica.ro/>>

² <<http://documente.bcucIuj.ro/>>

³ Voir "Lucon", sur: <<http://sourceforge.net/directory/os:windows/freshness:recently-updated/?q=lucon>>, auteur Cătălin Mititelu

⁴ Certains exemples de cet article ont été utilisés aussi dans Popescu 2009.

⁵ Fonction rencontrée dans la langue roumaine ancienne.

⁶ "Trésor de la Langue Française informatisé", <<http://atilf.atilf.fr/>>

BIBLIOGRAPHIE

- Bidu-Vranceanu 1993:** Bidu-Vranceanu, A. *Lectura dicționarilor*; București: Editura și Atelierele Tipografice Metropol.
- Bidu-Vranceanu 2007:** Bidu-Vranceanu, A. *Lexicul specializat în mișcare. De la dicționare la texte*. București: Editura Universității din București.
- Carabulea, Popescu-Marin 1969:** Carabulea, E., M. Popescu-Marin. *Exprimarea numelui de acțiune prin substantive cu formă de infinitiv lung și de supin*. // *Studii și materiale privind formarea cuvintelor*, vol. IV, București, p. 277–320.
- Mortureux 1997:** Mortureux, M. F. *La lexicologie entre langue et discours*. Paris. Éditions Sedes.
- Popescu 1999:** Popescu, M. *Argument pentru o a treia ediție a Dicționarului explicativ al limbii române (DEX)*. // *Limba Română*, № 5–6, pp. 405–413.
- Popescu 2009:** Popescu, M. *Observații și propuneri pentru o nouă ediție a DEX*. // *Limba Română*, № 4, pp. 536–544.
- Stan 2003:** Stan, C. *Gramatica numelor de acțiune din limba română*. București, 2003.

SOURCES

- Dicționarul explicativ al limbii române. Ediția a doua (DEX²)*. București. Academia Română, Institutul de Lingvistică “Iorgu Iordan-Al. Rosetti”. Editura Univers Enciclopedic, 1998.
- Dicționarul explicativ al limbii române. Ediția a II-a revăzută și adăugită*. București. Academia Română, Institutul de Lingvistică “Iorgu Iordan-Al. Rosetti”. Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009.
- Micul dicționar academic (MDA)*. Vol. I–II. București. Academia Română. Institutul de Lingvistică “Iorgu Iordan-Al. Rosetti”. Editura Univers Enciclopedic Gold, 2010.
- Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris, 2006.
- Oxford English Reference Dictionary*. Second Edition. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Le Petit Larousse (grand format)*. Paris: Éditions Larousse, 2006.
- Le Trésor de la Langue Française informatisé* <<http://atilf.atilf.fr/>>

КАК СЕ ПРАВИ РЕЧНИК ОТ ЕДИН МАЛЪК ЕЗИК ЗА ЕДИН МАЛКО ПО-ГОЛЯМ ЕЗИК ПОЧТИ БЕЗ СРЕДСТВА (норвежко-български речник)

Abstract: The article reviews tools and general conditions for low-budget lexicography, from data collection to print, outside professional lexicographic institutions. It ranges from tools available at the end of the 1990 s up to the present day, with focus shifting from strictly one-platform solutions at the start to multi-platform tools at the present time.

Keywords: lexicography, bilingual dictionaries, XML, XSLT

Към първата част от заглавието може да се добави и „за доста дълго време“, защото работата вече премина границата на две столетия и още не е завършена... Ключът към разбирането на този факт лежи във фразата „почти без средства“ – проектът се извършва от ентузиаста и е имало паузи от няколко години поради промени в заетостта на участниците.

Инициативата е подета през 1998 г. от български езиковед – скандинавист, който предложи да се направи норвежко-български речник с малък или среден по размер словник. В годините след това неколцина други ентузиаста вземат участие в работата (някои от тях продължават), като авторът на тази статия е участвал като коректор на обработените файлове – главно като програмист и технически редактор. През това време настъпват промени в развитието на информационната технология, поради което част от взетите решения стават неприложими в бъдеще. В тази статия ще се спрем на някои от тях.

Поради оскъдността на средства и време началната задача беше да се намери готов словник: секцията „Лексикография“ при Катедрата за лингвистика и скандинавистика при Университета в Осло ни предостави безвъзмездно електронната база на *Bokmålsordboka 1993*, еднотомен тълковен речник на „букмол“, най-разпространеният от двата писмени варианта на норвежкия език. Беше ни предоставен не само словникът заедно с тълковните дефиниции, а и граматическата анотация и фразеологията. Базата от лексикални данни съществуваше в два формата: текст с кодираня, базирани върху неазбучни знаци (#, >, \$, @, ...), които съответстват на съставните елементи на речниковата статия, и текст във формат SGML. Тъй като последният вариант беше твърде сложен (а „по-простият“ му наследник XML беше по това време съвсем нов), избрахме варианта с неазбучните кодираня, за който предлагаме един пример:

```

NB001 abbed
NB001a M1
ARTNR 13
TR007
..OPP #>$Cabbed@ m1
..ETY (lat. $Babbas@, opph arameisk $Babba@ ,far; munk`,
jf norr $Babb$lati@)
..DEF leder for et munkekloster
=
NB001 abbedi
NB001a N5
ARTNR 14
TR007
..OPP $Cabbedi>@ n3
..ETY (gj lty fra mlat)
..DEF kloster som blir ledet av en abbed
=

```

Показани са две речникови статии. Това, което ни интересува, бяха заглавните думи (..OPP; *oppslagsord* ‘заглавна дума’): abbed ‘игумен, абат’ и abbedi> ‘манастир, абатство’, заедно с кодовете за род и родов разред (m1, n3) и норвежкото тълкуване (..DEF; *definisjon* ‘тълкуване’). Последното не е част от новия речник, а е само в помощ на авторите на речника, за да намерят най-подходящите български преводи. При по-сложни статии има, разбира се, по няколко значения и/или фразеология към заглавната дума. Важно е означаването на ударени гласни, например „i>“ в abbedi> – ударението в повечето домашни норвежки думи и в много чужди пада върху първата сричка и затова в този речник, ако ударението не е отбелязано, това означава по подразбиране ударение на първата сричка.

Особена трудност представляваше отбелязването с тилда в оригиналното кодиране, тъй като съставните думи трябваше да бъдат представени като отделни статии:

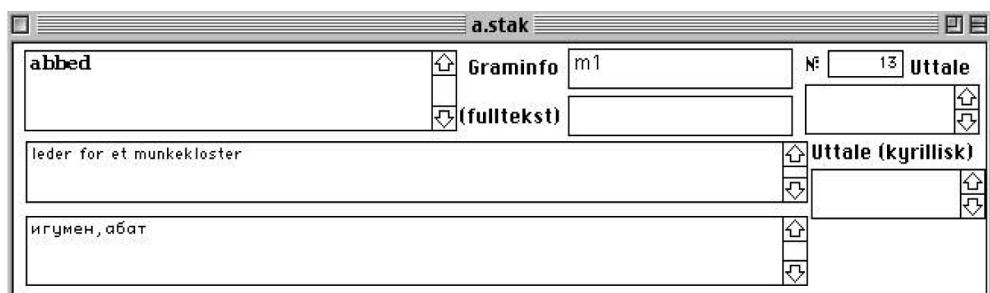
```

NB001 alarm
NB001a M1
ARTNR 681
TR007
..OPP #>$Calar>m@ m1
=
NB001 alarmapparat
ARTNR 682
TR007
..OPP $C~apparat@
=

```

В горния пример тилдата при втория код ..OPP трябваше да се възстанови заедно с форматираното съдържание на първия код ..OPP: *alar'm*, за да може да се получи втората заглавна дума *alar'mapparat*. Материалът от кода NB001 не можеше да бъде използван, тъй като е предназначен само за горните колонтитули и не съдържа информация за ударението.

Следващата стъпка беше избирането на лексикографска среда за работа. Техническият редактор реши, че въпреки че изтъкнати лексикографи създават големи речници в текстообработващи програми (например Word) и даже успяват да спазват унифицирано структуриране на речниковите статии, за този проект е необходим по-строг режим на работа, който да налага стриктно спазване на приетата структура. Избраната среда за работа беше програмата HyperCard на Apple – програма, която съчетава бързо търсене в база от данни и визуално представяне на данните, подредени в отделни графи, отговарящи в нашия случай на структурни елементи на речниковата статия (виж Фигура 1 по-долу).



Фиг. 1. Представяне на данните в HyperCard

Извличането на нужните данни от лексикалната база беше направено със скриптовия език Applescript. Във времето преди Unicode кирилицата беше кодирана с AppleCyrillic. Отделните автори нямаха възможност да видят резултатите от създаването и редактирането на речниковите статии в графично оформен вид като страница от речник. Техническият редактор извършваше две стъпки: конвертиране на изходния формат посредством вложените възможности в HyperCard в текстовия формат MIF (Maker Interchange Format, специфичен за издателската система FrameMaker и далечен родственик на HTML), който се чете от FrameMaker и позволява да се създаде PDF файл. Получените PDF-и се предоставяха на сътрудниците на речника. Това усложнение се дължеше на вече споменатото условие „почти без средства“ – само техническият редактор разполагаше с тази (относително скъпа) програма.

След 2004 г. HyperCard вече не се поддържаше и от Apple и старата ни технология стана невъзможна за употреба. Частично решение беше средата

за програмиране Runtime Revolution (сега преименувана в LiveCard), нещо като наследник на HyperCard, с разширен вариант на езика за програмиране и с възможност да се генерират версии за различни платформи.

По това време вече от няколко години беше разпространен Unicode, но Runtime Revolution трудно се справяше с него и бяхме принудени да прибягнем до транслитериране на кирилските символи. Това не беше голям проблем, защото с AppleScript транслитерираният текст можеше да се конвертира в стандартна кирилица.

На този етап материалът се състоеше от файлове с обем около три четвърти от крайната цел; най-новите във формат Runtime Revolution/LiveCard, съвместим донякъде, но не напълно, с формата на HyperCard. Главният проблем беше, че програмата FrameMaker, която преди се използваше за генериране на типографски оформени страници, вече не съществуваше за платформата Макинтош. Техническият редактор прецени, че XML е единственото решение, което ще позволи пълноценна бъдеща работа (тук може да се подчертае погрешното първоначално решение да се избере неазбучно кодиране вместо SGML). Аргументите в полза на XML бяха няколко: за всички по-големи платформи има безплатни или не много скъпи програми за редактиране на XML; с помощта на XSL трансформации отделните сътрудници могат с XML редактор бързо да генерират графично оформена уеб страница от файла, над който работят; конвертирането от „картовия“ формат към XML е сравнително просто, понеже графите в HyperCard съответстват точно на елементите в XML. Данните във Фигура 2 по-долу могат да се представят в XML фрагмент, както следва:

```
<headword>abonnement</headword>
<pronounce>-man 'g</pronounce>
<graminfo>n3</graminfo>
<bgtransl>абонамент</bgtransl>
```

Фиг. 2. Данни от речниковата статия

В началото намаляването на словника приблизително наполовина (от около 65 хиляди думи в изходния тълковен речник) се правеше ръчно, като в качеството на ръководство (при липса на друго) се използваше друг двуезичен речник с приблизително същите размери като желаните от нас. Друго предимство от развитието на информационните технологии беше, че след като получихме от Катедрата по лингвистика и скандинавистика списък на 50 000-те най-често срещани лемми в норвежкия език, въведохме в XML версията при всички заглавни думи/лемми анотация, показваща ранга на леммата в този списък. Изключването на лемми продължава да е ръчно по преценка на сътрудниците, като се вземат пред вид особеностите на двуезичния речник в сравнение с тълковния.

Все още има какво да се прави преди окончателната предпечатна обработка на речника, но тя по всяка вероятност ще стане чрез импортиране на XML файловете в издателската система InDesign. При този процес всеки отделен XML елемент ще има свое съответствие в даден стил за абзац и текст в InDesign, като стиловете ще са предварително форматиран за нуждите на книжното тяло. Безплатно решение би било конвертиране с XSL-FO трансформации във Formatting Objects, т.е. вид XML, в който елементите не описват функции като заглавна дума, граматическа анотация, превод и др., а типографски части от печатната страница. XML-ът може да се конвертира в PDF с помощта на добър XML редактор, платен или безплатен. Има и решение с Word и малко повече ръчна работа: след селектиране се копира уеб страницата, получена от XSL трансформация (вж. горе), и се вмъква в Word. При тази операция се запазва в общи линии форматирането, макар че се губи предимството на работа със стилове за абзаци и текст. Word разполага с възможност за създаване на активни заглавни колонтитули, но за да се използва, е необходимо заглавните думи да се форматираат уникално, което да позволява превръщане в стил посредством търсене и замяна.

На фона на това сравнително сполучливо и почти безпроблемно прехвърляне от един забравен от историята формат в XML няма да е излишно да хвърлим поглед на друг все още съществуващ формат и възможностите за конвертиране в XML. Техническият редактор участва в още един проект за речник: норвежко-литовски речник. За този проект получихме безвъзмездно словника от Берков и др. 2003, *Большой норвежско-русский словарь*, в Word. Съществува и TeX за предпечатна обработка, но тази версия е собственост на издателството и не ни беше предоставена. Проблемите, свързани с конвертирането на този речник, са описани в Хауге & Берг-Улсен 2005 и тук стига да се спомене, че форматирането (шрифт, курсив, ...) е база за приписването на XML елементи, но броят на потенциални елементи е по-голям от броя на комбинациите за форматиране и затова трябва да се вземе предвид и мястото на елемента в речниковата статия, което усложнява задачата. След публикуването на статията през 2005 г. се е появил новият формат .docx, който в основата си е XML, а потребителят го „вижда“ като типографично форматиране. Този

формат позволява експортиране в много сложен XML, труден за по-нататъшно обработване, понеже трябва да поддържа всички възможности за форматиране на Word. По-добра алтернатива за получаване на XML от формата .docx е да се работи с друга програма, която има опция за експортиране във формат XML. TextEdit за Макинтош дава по-прости резултати от Word, а най-добрите са на OpenOffice (или NeoOffice за Макинтош), с точно превеждане на форматирането в XML елементи, които понякога са повече, отколкото са необходими, но лесно може да бъдат сведени до минималния необходим брой.

ЛИТЕРАТУРА

- Берков и др. 2003:** Berkov, V., H. Haraldsson, St. Kottum. *Stor norsk-russisk ordbok* // *Большой норвежско-русский словарь*. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Хауге & Берг-Улсен 2005:** Ро Хауге, Х., Ст. Берг-Улсен. Конвертиране на речник от Word в XML: норвежко-литовски речник. // *Лексикографски преглед*, № 8, с. 41–46.
- Bokmålsordboka 1993:** *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. Oslo: Kunnskapsforlaget.

O MODELU SKŁADNI SEMANTYCZNEJ W PERSPEKTYWIE OPISU LEKSYKOGRAFICZNEGO CZASOWNIKÓW (NA MATERIALE JĘZYKA BUŁGARSKIEGO I POLSKIEGO)

Abstract: The article presents the foundations of lexicographic description in compliance with contemporary linguistic knowledge in the field of semantic (explicative) syntax and demonstrates the use of that model for the systematization of dictionary descriptions of Polish and Bulgarian verbs. It is shown that the use of the model of explicative syntax requires one to adopt transparent criteria of the analysis of verbs during the creation of entries of a semantic-syntactic dictionary: such a type of description allows for a consequent, systematized, objective segmentation of the dictionary entry, i.e. singling out particular lexical meanings, establishing their hierarchy and exemplifying the potency of a given unit to create sentential phrases, or at least – their most typical forms.

Key words: lexicography, semantics, syntax, Bulgarian, Polish

1. Podobnie, jak inne dziedziny nauki, także leksykologia i leksykografia współczesna stoi przed nowymi wyzwaniami, które określają z jednej strony sami badacze, chcący udoskonalać swój warsztat, a z drugiej – użytkownicy współczesnych kompendiów słownikowych, którzy chcą być coraz lepiej i coraz sprawniej informowani. Te nowe wyzwania przynajmniej po części stają się realniejsze niż jeszcze kilka dziesięcioleci temu, a wiąże się to z nowymi technikami informacyjnymi, za pomocą których można udostępniać ogromne nieraz ilości faktów językowych. Przechodząc do konkretów związanych z tematyką tego artykułu warto wskazać pewne problemy, które są zauważalne przy analizie tradycyjnych opisów haseł słownikowych dotyczących czasowników. Należą do nich:

- a) niejasne decyzje dotyczące podziału hasła na tzw. odmianki znaczeniowe, co w warstwie teoretycznej oznacza decyzje należące do zjawisk homonimii i polisemii, oraz
- b) także niejasna niejednokrotnie pod względem doboru i sprawiająca sporo kłopotów użytkownikom opracowań egzemplifikacja użycia danych jednostek w kontekstach zdaniowych, zwłaszcza jeśli chodzi o ilustrowanie możliwych dla danej jednostki słownikowej typów struktur zdaniowych.

Problemy te, jak się wydaje, są istotne dla współczesnej leksykografii i warto im poświęcać uwagę. Stajemy więc wobec pytania, czy pożądanym i możliwym jest taki model opisu, w którym styk leksykografii i składni miałby uzasadnienie w zastosowanym modelu teoretycznym. W artykule tym chcielibyśmy przedstawić

właśnie taką propozycję teoretyczną, która dysponuje m. in. jawnie sprecyzowanymi kryteriami klasyfikacyjnymi – zarówno w stosunku do odmianek znaczeniowych leksemów czasownikowych, jak i do reguł egzemplifikacji możliwych dla danej jednostki struktur zdaniowych.

2. W ramach teorii składni semantycznej za podstawowy uznaje się wpływ cech semantycznych predykatu, realizowanego przez czasownik autotematyczny lub wyrażenia analityczne (typu *wpadać w złość* / *узнадам в захлест* itp.) w pozycji orzeczenia zarówno na poziomie semantycznym propozycji, jak i na poziomie formalnym struktury zdaniowej (Karolak 2002; Kiklewicz 2009). Z tego założenia warto wyciągnąć wniosek, który zbliża nas do problemów leksykograficznych: zbiór zdań tworzonych przez dany leksem czasownikowy bardzo często nie może być uznany za niepodzielny – często trzeba go podzielić na podzbiory, właśnie z powodu odmienności cech semantycznych jednostki, która pełni funkcję predykatu¹.

Składnia semantyczna (/ eksplikacyjna) modeluje strukturę zdaniową opierając się na typach klas predykatów, charakteryzowanych jako struktury predykatowo-argumentowe – struktury propozycyjalne. Charakterystyką semantyczną predykatu jest typowa dla niego struktura propozycyjalna, a więc rodzaj i ilość otwieranych przez niego pozycji dla argumentów. Jak wiemy, argumenty mogą być przedmiotowe lub propozycyjalne (te ostatnie mogą być realizowane np. poprzez zdania podrzędne), co stanowi podstawę podziału predykatów na predykaty pierwszego i drugiego rzędu. Struktura propozycyjalna jest swoista dla danej jednostki znaczeniowej czasownika, a więc nie jest możliwe przypisanie jej dwu różnych struktur predykatowo-argumentowych. Predykat jest realizowany w powierzchniowej konstrukcji zdaniowej poprzez czasownik w formie osobowej w pozycji orzeczenia.

Przyjęta procedura badawcza zakłada ustalenie cech leksemu werbalnego jako predykatu, co oznacza ustalenie struktury predykatowo-argumentowej. Następnym krokiem analitycznym jest wyodrębnienie zbioru możliwych dla danego czasownika powierzchniowych struktur zdaniowych. Jeśli zbiór ten jest wieloelementowy, należy wyodrębnić strukturę zdaniową, która pozwala na realizację w maksymalnym stopniu cech semantycznych danego predykatu – struktura ta ma walor podstawowej struktury zdaniowej. Wielość możliwych struktur zdaniowych jako realizacja cech predykatu nasuwa kolejne pytanie o to, w jakiej relacji pozostają one w stosunku do struktury podstawowej. Mogą one stanowić:

- a) wariant głównie formalny struktury podstawowej
- b) efekt pewnych procesów semantycznych, polegających na redukcji części treści względem struktury podstawowej; wówczas część treści z pewnych powodów nie jest wyrażona. Uzupełniając te braki można wykazać, że struktury te są wywodliwe ze struktury podstawowej (Kiklewicz, Korytkowska 2010).

2.1. Przyjrzyjmy się przykładom interpretacji struktur zdaniowych, które pozostają w pewnej relacji do struktury podstawowej.

2.1.1. Niektóre procesy są głównie formalne, do nich można zaliczyć nominalizację argumentu propozycjonalnego, który może mieć formę frazy nominalnej. Por. np.:

wierzyć – вярвам

typ predykatu $P_{(x, q)}$

Struktury zdaniowe:

A) podstawowa, w której argument propozycjonalny q realizowany jest przez zdanie podrzędne ($V_q \dots$):

*Wierzę (w to), że **Piotr jest uczciwy / szczery**. – Вярвам (в това), че **Петър е честен / искрен**.*

B) pochodna, w której zaszedł proces nominalizacji (NV_q) (Korytkowska, Małdziewa 2002):

*Wierzę w **szczerłość Piotra**. – Вярвам в **искреността на Петър**.*

W wielu innych przypadkach w różnych typach struktur zachodzą procesy semantyczne, umożliwiające pominięcie (brak wyrażenia) pewnych treści. Może to wynikać z tego, że mówiący nie jest w stanie tej treści wyrazić (nie zna jej), bądź też z tego, że pomija ją świadomie. Do takich procesów, które można nazwać kondensacyjnymi (kompresyjnymi), obserwowanych w pewnych strukturach zdaniowych należą poniższe przykłady:

myśleć – мисля

typ predykatu: $P_{(x, q)}$

Struktury zdaniowe:

A) podstawowa, w której argument q realizowany jest przez zdanie podrzędne ($V_q \dots$):

*Anna myślała (o tym), że **syn jest w trudnej sytuacji**. – Ана мислеше (за това), че **синът ѝ е в трудно положение**.*

B) struktura pochodna, w której wyrażony jest jedynie jeden z argumentów pozycji q (N_{aq}) (Korytkowska, Małdziewa 2002):

*Anna myślała **o synu**. (= coś o synu). – Ана мислеше **за сина си** (нещо за сина си).*

C) struktura pochodna, w której treść q jest obecna, ale syntaktycznie „wyniesiony” jest jeden z argumentów q (N_q), por.:

*Ана мислеше **за сина си**, **че той е в трудно положение**.*

Brak realizacji pozycji argumentowej jest kolejnym procesem kondensacyjnym, por.:

rozmawiać – разговарям

typ predykatu: $P_{(x, y, q)}$

A) struktura podstawowa, w której zrealizowane są wszystkie pozycje argumentowe:

*Ojciec długo rozmawiał z Piotrem o tym, że **muszą oszczędzać**.*

B) struktura pochodna od podstawowej, w której argument propozycyjalny nie jest w ogóle realizowany (\emptyset_q):

Ojciec długo rozmawiał z Markiem. – Бащата дълго разговаряше с Марко.

2.1.2. W toku analizy zbioru możliwych zdań z danym leksemem czasownikowym wyodrębniane są niejednokrotnie takie struktury zdaniowe, których nie da się wyprowadzić z wzorca podstawowego. Zbiór taki wymaga wówczas podziału na podzbiory – są to podzbiory zdań, realizowane przez odmianki semantyczne analizowanego leksemu. Podzbiory te pozostają w relacji wobec struktury podstawowej.

Poniżej ukazane są przykłady takiego opracowania² dla odpowiedników pol. *uważać* oraz bułg. *зная*.

UWAŻAĆ₁ → ВНИМАВАМ₁

klasa predykatu: $P_{(x,q)}$

1. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow V_q \dots$

pol. *Jakub uważa (na to), jak postępuje / dokąd jedzie.*
Дziecko uważa (na to), co się dzieje.

bułg. *Детето внимава какво говори учителката.*
Данчо внимава как да постъпва.

2. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow \emptyset_q$

pol. *Zosia w szkole uważa.*
Kobiety uważają tylko 15 minut, [jeśli się nudzą].

bułg. *Мичето винаги внимава.*
Жените внимават само 15 секунди, [когато им е скучно].

UWAŻAĆ₂ → ВНИМАВАМ₂

klasa predykatu: $P_{(x,q)}$

1. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow V_q \dots$

pol. *Jeździec uważał, aby nie spaść z konia.*
Moja mama uważała (na to), aby w moim pokoju zawsze był porządek.

bułg. *Момчето внимаваше да не падне от коня.*
Майка ми винаги внимаваше (за това) да има ред в стаята.

$$2. x \rightarrow N_x$$

$$q \rightarrow NV_q \dots$$

pol. *Kuba uważał na zdrowie.*

Uważaliśmy na próby przekupstwa.

bułg. *Лекарят ми внимава с дозировката на антибиотици.*

Учителят внимава в шегите си.

Властта внимава в отношението си към съдиите.

$$3. x \rightarrow N_x$$

$$q \rightarrow N_{aq}$$

pol. *Anna zawsze uważa na dzieci / na siebie.*

Kasjerka zawsze uważa na potwierdzenia wpłaty.

bułg. *Англия внимава с кралицата.*

Управителят внимава с важните документи.

$$UWAŻAĆ_3 \rightarrow SMYTAĆ_n$$

klasa predykatu: $P_{(x, q)}$

$$1. x \rightarrow N_x V_q \dots$$

pol. *Mąż Marii zawsze uważał, że to była jej wina.*

Prezydent uważa, że stosunki między naszymi krajami muszą się poprawić.

bułg. *Мъжът на Мария винаги смяташе, че тя беше виновна.*

Президентът смята, че отношенията между нашите страни трябва да се подобрят.

$$2. x \rightarrow N_x$$

$$q \rightarrow N_{aq} N_q$$

a) pol. *Uważam postępowanie Piotra za niepoważne.*

Słuchacze uważają wypowiedź posła za skandaliczną.

bułg. *Смятам причината на постъпката на Петър за несериозна.*

Слушателите смятат изказването на депутата за скандално.

b) pol. *Wszyscy uważali go za ideał.*

Nie uważała siebie za brzydką.

bułg. *на смяташе приятеля си за отговорен.*

Ние го смятаме за способен.

(Warianty a) i b) zależą od charakteru argumentu w ramach q – por. niżej, 2.1.3.).

ЗНАЯ₁ → WIEDZIEĆ, ZNAĆ₁

Klasa predykatu: P_{x, q}

1. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow V_q \dots$

bułg. *Бащата знае, че Петър е смазал колата на съседа.*
Зная каква е истината.
Ана знае за къде е заминал Марин.

pol. *Olga wie, że Piotrek często kłamie.*
Wiem, jak wyglądają te ptaki.
Anna wie, dokąd pojechał Marcin.

1. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow NV_q \dots$

bułg. *Майка ми знае истината.*

pol. *Znam prawdę.*

1. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow N_{aq}$

bułg. *Баща ми знае за колата на съседа.*
Ние всички знаем такива птици.

pol. *Ojciec wie o samochodzie sąsiada.*
Wszyscy znamy takie ptaki.

1. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow N_{aq} N_q$

bułg. *Ние го знаем за способен.*
Те знаеха Павлов като добър кмет.

pol. *Znamy go jako człowieka zdolnego.*
Znali Kowalskiego jako dobrego soltysa.

ЗНАЯ₂ → ZNAĆ₂, UMIEĆ

klasa predykatu: P_(x, q)

1. $x \rightarrow N_x$
 $q \rightarrow V_q \dots$

bułg. *Петър **знае** да кара лека кола.*

pol. *Piotr **umie** prowadzić samochód.*

$$x \rightarrow N_x$$

$$q \rightarrow NV_q \dots$$

bułg. *Марин знае (добре) математика.*

pol. *Marcin (dobrze) zna / umie matematykę.*

ЗНАЯ₃ [pot.] \rightarrow **ЗНАЌ₃**

klasa predykatu: $P_{(x, y)}$

$$x \rightarrow N_x$$

$$y \rightarrow N_y$$

bułg. *Зная Данчо [още от гимназията].*

pol. *Znam Jurka [jeszcze ze szkoły].*

2.1.3. Wyróżnione w toku takiej analizy odrębne funkcjonalnie jednostki ukazują typy różnic, jakie mogą między nimi zachodzić. Podstawowa różnica wiąże się z przynależnością do odmiennych klas predykatów, a więc przede wszystkim do klasy predykatów pierwszego i drugiego rzędu, co z reguły świadczy o polisemii czasownika i skutkuje wyodrębnieniem wyrazu hasłowego (por. w cytowanych wyżej przykładach *зная₁*, *зная₂*, oraz *зная₃* – ‘poznaвам’). Różnice bardzo często dotyczą realizacji poszczególnych / niektórych pozycji argumentowych, a podstawowym problemem na tym poziomie analizy staje się wyodrębnienie zbioru / zbiorów dopuszczalnych procesów kondensacyjnych. Podstawą dla wyodrębnienia kilku takich zbiorów jest brak możliwości wykazania, że mają one charakter hierarchiczny (zawierają się w sobie). Tak więc ten typ kategoryzacji doprowadza do wyodrębnienia wariantów znaczeniowych badanej jednostki leksykalnej (czasownika). Każdy z tych wariantów dysponuje więc specyficznym zbiorem potencji semantyczno-syntaktycznej. W ten sposób wyklucza się wyodrębnianie tzw. odmianek znaczeniowych czasownika wyłącznie ze względu na cechy składniowe tworzonych zdań. Decydującym czynnikiem są tu cechy semantyczne, przede wszystkim możliwość wykazania, że różnice mają źródło w powierzchniowej realizacji pozycji argumentowej, a ten fakt nie wpływa jeszcze na zmiany w funkcji samego czasownika – predykatu, a więc nie stanowi podstawy dla wyróżnienia tzw. odmianki znaczeniowej. Przykładem takich procesów mogą być na przykład ukazane wyżej struktury typu:

pol. *Uważam postępowanie Piotra za niepoważne. –*

bułg. *Смятам постъпката на Петър за несериозна.*

pol. *Anna uważała swojego przyjaciela za odpowiedzialnego. –*

bułg. *Ана смяташе приятеля си за отговорен.*

a także:

bułg. *Ние го знаем за способен.* –

pol. *Znamy go jako człowieka zdolnego.*

Те знаеха Павлов като добър кмет. – pol. *Znali Kowalskiego jako dobrego sołtysa.*

Struktury te ilustrują procesy, które związane są ze specyfiką realizacji pozycji argumentowej *q*, a więc z występowaniem w niej określenia predykatywnego (predykatu z *q*) w formie analitycznej (należy też wziąć pod uwagę fakt, że w ramach *q* mogą także zachodzić procesy kondensacyjne, np. w postaci nominalizacji argumentów propozycjonalnych w *q*, jeśli takie w jego ramach występują), por. np.:

Смятам, че постъпката на Петър е несериозна. (*Смятам, че това, как Петър беше постъпил, е несериозно*). – *Уважаю, че поступование Пьотра jest niepoważne.* (*Уважаю, że to, jak Piotr postąpił, jest niepoważne*).

Ние го знаем за способен. – *Ние знаем, че той е способен.* – *Znamy go jako człowieka zdolnego.* – *Wiemy, że on jest zdolnym człowiekiem.*

Oczywiście na poziomie analizy struktur powierzchniowych jako realizacji poszczególnych typów procesów kondensacyjnych opis powinien uwzględniać cechy formalne zdań i ich komponentów, ale kluczowym problemem jest problematyka, na której skupiony jest ten artykuł, a więc konsekwentnie przeprowadzana klasyfikacja struktur zdaniowych z danym czasownikiem ze względu na zachodzące procesy kondensacyjne. Można wskazać, że segmentacja haseł w istniejących opracowaniach słownikowych nasuwa nieraz wątpliwości. Dla przykładu można wskazać opracowanie hasła *зная* w wielotomowym słowniku języka bułgarskiego (por. Słownik 1987). Jako odmianki znaczeniowe (wyodrębnione kolejną numeracją części hasła) uznaje się cechy, które w proponowanym w tym artykule ujęciu są jedynie dowodem na różne możliwości realizowania pozycji *q*: tak więc wyodrębnia się odmianki ze względu na rodzaj więzi syntaktycznej, wprowadzającej zdanie podrzędne (*как, къде* lub *че*); w ramach znaczenia *зная* jako ‘poznaвам’ wskazuje się konstrukcje typu *Родителите му го знаеха за умен.*, które, jak wskazano wyżej (por. 2.3.2.), stanowią skondensowaną postać zdania podrzędnego z orzeczeniem analitycznym i są w proponowanym tu ujęciu realizacją *зная*.

3. Efekty tego typu analizy postrzegamy jako wkład do opisów leksykograficznych, jeśli chodzi o podstawę teoretyczną wydzielenia odmianek znaczeniowych poprzez możliwość wyznaczenia granic danego znaczenia w różnych realizacjach zdaniowych. Często poszczególnym typom struktur, w istocie realizujących ten sam predykat, przypisywano różnice znaczenia, co nie było właściwą interpretacją z punktu widzenia funkcji czasownika jako predykatu. Istotną wartością omawianego podejścia jest też konsekwentne egzemplifikowanie możliwych struktur zdaniowych w ramach haseł słownikowych. Jest to niezwykle istotne np. dla osoby, która nie opanowała we wszystkich szczegółach obcego języka i nie wie, czy – powielając znane jej schematy – może utworzyć pewną, znaną jej, strukturę zdaniową z danym czasownikiem. Tego typu informacje znajduje się z reguły przypadkowo – opieram się tu na własnych doświadczeniach i to dotyczących słowników różnych języków.

Wzbogacenie opracowań leksykograficznych o konsekwentnie podawane informacje o możliwych dla danej jednostki strukturach zdaniowych w istotny sposób wzbogaciłoby te źródła, a współczesne możliwości techniczne urealniają tego typu zamierzenia w postaci na przykład pewnych aplikacji, tezaurusów powiązanych z tradycyjnym opisem słownikowym, które mogą mieć różną formę – także formę przyjazną dla użytkownika niewprowadzonego w problemy składniowe.

SKRÓTY

$P_{(x,q)}, N_{(x,y,q)}$	– oznaczenie klasy predykatu i pozycji argumentowych
x, y	– pozycje argumentów przedmiotowych
q	– pozycja argumentu propozycjonalnego
NV_q	– fraza nominalna jako efekt nominalizacji zdania
$V_q \dots$	– realizacja predykatu w osobowej formie czasownika
N_{aq}	– fraza realizująca pozycję argumentu z q
N_q	– fraza (z nomen / adjectivum) jako realizacja predykatu z q
\emptyset_q	– brak realizacji pozycji argumentowej q
$N_{aq} N_q$	– realizacja argumentu z q oraz fragmentu orzeczenia z q

ODSYŁACZE

- ¹ Tekst artykułu związany jest z realizacją projektu, który stanowi analizę właściwości składniowych czasowników (Olsztyn – Warszawa – Łódź). Projekt ten, mający poszerzyć tradycyjny opis leksykograficzny, jest oparty na materiale trzech języków słowiańskich – języka bułgarskiego, polskiego i rosyjskiego.
- ² Schemat klasyfikacyjny nie obejmuje szczegółowych danych o formach syntagm realizujących w obu językach pozycje argumentowe.

LITERATURA

- Karolak 2002:** Karolak, S. *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Kiklewicz, Korytkowska 2010:** Kiklewicz, A., M. Korytkowska (red.). *Podstawowe struktury zdaniowe języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski*. Olsztyn: UWM.
- Kiklewicz 2009:** Kiklewicz, A. Zum propositionalen Explikationsmodell einer semantischen Kategorie. // *Kwartalnik Neofilologiczny*, LVI/1, s. 63–78.
- Korytkowska, Małdziewa 2002:** Korytkowska, M., W. Małdziewa. *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego (nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim)*. Toruń: UMK.
- Słownik 1987:** *Речник на българския език*. Т. 5. София: БАН.

ПЪРВИЯТ БЪЛГАРСКИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕН РЕЧНИК

Abstract: The subject of this paper is an hand-written work, created in 1843 by M. Popovich – trade book-man of the Bulgarian national revival. Special attention is paid to the collection of terms disposed at the end of its second part. The next issues discussed are the evaluation of this collection as a real dictionary and as the first Bulgarian terminological dictionary; macro- and microstructure of this terminological dictionary.

Key words: collection of terms, terminological dictionary, macro- and microstructure

Сбирката от термини, както въвеждащо и в най-общ смисъл ще нарека съчинението, на което бих искала да спра вниманието, представлява ръкопис от 1843 г., съхраняван в Научния архив на БАН като *фонд 84 к. Ръкописът* е на неизвестния български възрожденец Михаил Попович със заглавие „Взаимнодвойноописание сирѣчь Списание Торговскаго Взаимноописанія и Двойноописателныхъ списниковъ. Сочиненіе Михаила Поповича Ловчанскаго. Нынѣ перво издаденна по нынѣшному Новославяноболгарскому языку“¹. В него на последните страници се намира първият български терминологичен речник, озаглавен „Словарь употребленихъ разнихъ торговыхъ рѣчей“. Съчинението е открила проф. Надя Данова, но се е обърнала към известната лексикографка проф. Веса Кювлиева, която първа съобщава за него. В монографията си „Българското речниково дело през Възраждането“ тя го определя като „факт ... съществен и показателен за началото на функционално-стиловата диференциация на изграждащия се книжовен език“ (Кювлиева 1997: 237). Но поради своя интерес главно към общите речници и към развитието на книжовния език В. Кювлиева, доколкото се занимава с него, спира вниманието си върху прокарваната и осъществяваната в езиковата форма на термините („торговски рѣчи“) авторова идея, че „стабилен език може да се изгради с помощта на граматика и речник“ (цитатът е по нормализираното написание от Кювлиева 1997: 235).

Затова тук си поставям за цел да го разгледам и опиша от терминографско гледище. Но преди да направя това, бих искала да отбележа, че двете квалификации в заглавието – *първ* и *речник* – не са императивни поради следните причини:

– При такова богатство от все още непребродени архиви винаги съществува възможност да се открие и друг речник, който да се окаже по-ранен от визирания тук. В този смисъл за квалификацията *първ* се позовавам на из-

следванията на В. Кювлиева за речниците през Възраждането и на Б. Вълчев за възрожденските граматики на българския език. Така въз основа на техните данни поне в настоящия момент може да се смята, че това определение за пръв български терминологичен речник е коректно.

– От съвременно гледище при настоящото развитие на терминологичната теория и на терминографията може би не всички ще са готови да го наричат речник. Самата В. Кювлиева го квалифицира по различен начин: *речник, кратък речник, терминологично речниче, речниково приложение, терминологичен списък* (с. 235–237). Затова трябва да подчертая, че без уговорки приемам да го наричам *речник*. И то не само затова, че В. Кювлиева не му отказва напълно статута на речник, или заради факта, че неговият автор Михаил Попович, специалист по търговия и търговско счетоводство, го е нарекъл *Словарь*.

Несъмнено, налице е една терминологична сбирка от речников тип, ако приемем, че понятието ‘сбирка’ е надредно, родово за видовете съвкупности от термини. И щом от съвременно гледище видовете сбирки с термини могат, според мене, да се субкатегоризират в редицата *индекси (списъци), глосарии, речници, тезауруси, енциклопедии, бази с данни*, евент. и *корпуси*, то тази сбирка от термини би следвало да намери място сред глосариите и речниците. Така, ако се вземе под внимание постановката за значение и съдържание на термина, която развивам в трудовете си (вж. напр. Попова 1990, Попова 2012), то може изцяло и напълно основателно, без каквото и да е снизхождение поради ранната поява на съчинението, „торговските речи“ да се подведат под нея. Разпределени по тематични групи във Втората част, „торговските речи“, т.е. термините, се представят всеки поотделно по един много прегледен образец. Най-напред се дава дефиниция за значението на термина, а след нея следва подробно описание на съдържанието му. В езиково отношение структурата е подчинена на формулата ‘Х ся нарича що’ (за неодушевени същности) и ‘Х ся нарича онъ, който/що’ (за лица), която въвежда дефиниция само от едно изречение, а след нея се описва съдържанието, обикновено много подробно. Като пример ще приведа този случай, който може да се представи най-кратко. Срв. „О пѣнязоразмѣнителѣ. Пѣнязоразмѣнителъ ся нарича онъ що зема и дава пари с лихви. Купува и продава Соразмѣнителницы. Нему принадлежаватъ слѣдующій списницы. 1. Пѣнязохранилищникъ. 2. Соразмѣнителникъ. 3. Преписникъ. 4. Каждодневникъ. 5. Кормчее“ (Трета тетрадка, с. 14). Както ще докажа със следващото изложение, макро- и микроструктурата на *Словара*, макар и все още в по-начално състояние, има всички белези на стандартното речниково описание. Тук би било уместно да се вземат под внимание и въвеждащите думи на автора, които са в пълно съответствие с първите научни опити от XVIII и XIX в. за систематизация на терминологията с цел да се организира знанието и да се осигурява комуникацията между специалистите. Както вече отбелязах, трудът на М. Попович е бил готов за публикуване през 1843 г. За сравнение с европейската традиция би следвало да се обърне внимание и на следните факти. Като се изключи дейността на Антуан Лаво-

азие и Клод Бертоле в химията и на Карл Линей в ботаниката и зоологията през XVIII в., трябва да се посочи, че изискванията на европейските учени към формулирани термини за техните дисциплини са изразени през 1867 г. от ботаниците, през 1889 г. от зоолозите и през 1892 г. от химиците на техни интернационални срещи (по Кабре 1999: 1). Както се вижда, повече от 20 години преди тях Михаил Попович също е предприел опит в тази насока, макар самостоятелен и освен това – останал в ръкопис. Все пак трябва да кажа, че сред оскъдните данни за автора не са намерени сведения дали е бил запознат с терминологичните търсения на времето си. Но не може да се пренебрегне фактът, че от двете предисловия, както и от целия ръкопис, малка част от който е интересуваният ни речник, става ясно, че на научната мисъл във възрожденска България не е била чужда осъзнатата необходимост от обособяването и систематизирането на специалната лексика.

Цялото съчинение, включително и приложеният в него речник, е ценен извор на знания както за формирането на българската терминология, така и за развитието на новобългарския книжовен език. Тук обаче ще спра вниманието си само върху речниковите особености на приложения терминологичен *Словарь*.

Както може да се установи от цялостното проучване на съчинението, авторът му е създал учебник или ръководство за нуждите на една по-специална дейност, а именно търговията с нейното счетоводство. Това според мене също е основание М. Попович, макар и останал неизвестен в историята, да бъде причислен към родолюбивата възрожденска интелигенция и да бъде признат за един от строителите на българската научна терминология (което още по-силно се налага, като се вземе под внимание и неговото терминотворчество – но това е въпрос на друга тема).

Предмет на следващото изложение е речникът с оглед на неговата макро- и микроструктура.

I. МАКРОСТРУКТУРА НА РЕЧНИКА

За да представя макроструктурата на Речника, ще се спра на въпросите, засягащи състава на словника и неговата организация въз основа на съвременните разбирания в терминографската теория.

1. Словник

Словникът се състои от 150 статии, подредени по азбучен ред.

2. Заглавките, съставлящи словника

Заглавките термини са както думи, така и словосъчетания. Заглавките терминоеlementи, които са малко на брой, са думи.

Значително преобладаващи са думите, от които: 114 прости думи – непроизводни и производни, напр. *артиколь*, *грошъ*, *даціо*, *каса*, *кормчее*, *лихва*; *должникъ*, *завѣщатель*, *засвидѣтелствованіе*, *изданіе*, *изношеніе от окружителъ*, *отсроченіе*, *падежъ*, *разправленіе*; 24 сложни думи, напр. *вза-*

многочисленноописание, каждодневникъ, писмодействие, пьязоразмънитель, пьязотечение, скороходство. Словосъчетанията са значително по-малко – 12, напр. *введенная полица, главное имъние, средній торговецъ, отвлеченная полица; версть торговскіи, образъ торговскій, составъ торговскіи*.

3. Принципи на организация

Както вече отбелязах, основният принцип, който се използва за организиране на словника, е азбучният ред.

От другите принципи, които се прилагат в терминографията и спрямо които се оценяват и днешните терминологични речници, на този речник не са чужди системните подходи – понятийно-семантичният и лексикалносемантичният. Те обаче не са прилагани последователно, поради което организацията на Речника не може да се смята за системна, т. е. наблюдава се не система, а съвкупност от термини, в която има и прояви на системност. Такива са:

3.1. Йерархични родово-видови и еднородновидови отношения, напр. *письмо* → *согласительное письмо* и *окружноиделно (циркулярно) письмо*; *разправление* → *разправление на стокитъ*; *списник* → *торгосписникъ*; *перва рука* ↔ *втора рука* ↔ *трета рука*.

3.2. Прояви на лексикалносемантична системност

3.2.1. Синонимни отношения, напр. *отведенна полица* – ‘трата’ и *отвлеченная полица* ‘трата’; *образъ торговскій* и *подпись торговскій* (*образъ* = *подпись* – бел. моя); *полица* = *соразмънительница* и *соразмънительница* = *полица*.

Трябва обаче да се отбележи, че при последните три случая въпросът се отнася и за кръгови дефиниции.

3.2.2. Антонимни отношения, напр. *изношеніе* и *вношеніе*, при което вторият антоним няма самостоятелно място в словника като заглавка, а е даден в статията на *изношеніе*, срв. „*Изношеніе* – фатура на стокитъ, що изпращае на вонъ, каквото и *Вношеніе* – фатура на стокитъ що ни изпращать от вонъ“; *добивки* и *пагуби*.

4. Според характеристиката ‘части на речта’ заглавките се отнасят предимно към категорията на съществителните имена, като трябва да се вземе под внимание и фактът, че дванадесетте словосъчетания, които са с главен член съществително име, се отнасят към тях. От останалите 14 заглавки: 4 са субстантивирани прилагателни, напр. *долуподписаній*; *нижеподписаній*; *общепръдельній*, срв. ‘опредѣленно что – главность’; *послѣдующій*; 3 са субстантивирани наречия, срв. *Наручно* = *пешимъ* (означава ‘броене на парите при покупката’ – бел. моя); *цѣлокупно* = *топтан* (‘цялото количество на някоя стока’ – бел. моя); *чисто* = *нето*, *сафе* (‘чистото тегло на стоката – без опаковката и др.’); 3 прилагателни в ср. р. като терминоелементи в състава на термини словосъчетания, напр. *измѣстно*, срв. *измѣстно* *торгованіе* *среднаго* *торговца*; *прутно* и *самоцветно*, които също са терминоелементи, но в състава на термини, които не принадлежат към дадената терминология, срв. *ляхури прутны*, *нанчины самоцветны*, *нанчины прутны*, които означават ‘стоки’;

2 прилагателни, срв. *истій* и *тождій*; 3 наречия, срв. *взаимно* = Назаемъ; *самоначерствено* = от един калемъ, монокондиліа; *смѣшенно* = спорко, които, без да са термини, се отнасят към по-широкия обем на специалната лексика.

Не само във връзка със състава на словника, но и в контекста на въпроса, който и днес занимава терминологите с оглед формата на термина като част на речта, интерес предизвиква фактът, че няма нито една заглавка (т.е. нито един термин), която да е глагол.

5. Стилистична характеристика на словника

Интересен въпрос, засягащ словника на Речника, е въпросът за неговото стилистично разслоение, т.е. отнасящ се за това дали включените заглавки (термини и терминоеlementи) принадлежат само към дадената търговско-счетоводна терминология или има и такива, които се отнасят към други области. Също така – използват ли се като термини думи от общоупотребимата лексика и променя ли се тяхното значение (т.е. дали се терминологизират). Това са все теми, изискващи специални изследвания. Освен това те се отнасят предимно за състава на самата терминология и особено за терминообразуването и терминологичната номинация. Затова тук те няма да бъдат разисквани. Но не мога поне най-общо да не отбележа, че основната част от термините принадлежат на дадената област. Същевременно обаче са налице и термини от съседни области, както и от тогавашната общоупотребима лексика както с известното, така и с новото си значение (главно по данни от Речника на Н. Геров), напр. *корабль*, *корабленачальникъ*; *грошъ*, *икосаръ*, *Новцы*, *фіоринъ* ‘монети’; *дѣйствіе*, *дѣяніе*, *зъчало*; *краски*; *ковчегъ*.

II. МИКРОСТРУКТУРА НА РЕЧНИКА

Във връзка с микроструктурата на Речника ще се спра на следните въпроси, засягащи особеностите в съдържанието и строежа на речниковата статия.

1. Особенности според начина за дефиниране на значението

Организацията, т.е. структурата на речниковите статии според начина, по който се дефинира значението, може да се характеризира в 3 типа: чрез синонимия, чрез описание, чрез структурно-словообразователно съотнасяне, а също така – и чрез съчетание на два или повече начина, т.е. смесен тип.

1.1. Дефиниране на значението чрез синонимия

Това е преобладаващият начин за дефиниране в Речника, напр. с един синоним, срв. *должникъ* – *борчлия*; *завѣщатель* – *комисіонеръ*; *заключеніе* – *салдаризмъ*; *количество* – *сума*; *отняніе* – *азіе*; *корабленачальникъ* – *реизъ*; *кориспонтентъ* – *соответникъ*; *настойникъ* – *епитропъ*; *окужистель* – *жирантъ*; *подпись* – *чиза*; *поручителство* – *кифиллеме*; *равновѣсіе* – *теразіа*; *торговецъ* – *купецъ*; *увѣритель* – *кредиторъ*; с два и повече синонима, срв. *добивка* – *печѣлба* – *кяръ*; *дѣйствіе* – *дѣяніе* – *упражненіе*; *лихва* – *лихвоимство* – *фаизъ* – *файда*; *остатокъ* – *ресто* – *кусуръ*; *пагуба* – *погубление*

– зараръ; пѣца – торжище – пазаръ; порока – поручаніе – смарлама; принятодажбіе – даравера – алишверишиъ; связь – колетъ – денгъ; содружество – ортакликъ – тваршество.

Докато за заглавки на статиите и респ. като форма за търговските термини авторът предпочита домашни думи – съществуващи в тогавашния език или новообразувани от него, в тълкувателната, т.е. в дефиниционната част той използва синоними и от други езици – турски, гръцки, руски, западно-европейски. Поради целта, на която служат, а именно да направят достъпно значението на съответния термин, може да се предположи (а това предположение и съответно да се провери в съществуващата тогава книжнина и особено в речниците), че М. Попович е използвал такива синонимни думи, които са били най-широко разпространени и най-разбираеми, ако не все пак за цялото население, то поне за интелигенцията, и по-специално за търговците. Несъмнено едно допълнително пълно изследване на тази лексика ще хвърли необходимата светлина по този въпрос.

1.2. Дефиниране на значението чрез описание

Начините на описанието според лексикално-граматичната характеристика на главната съставка са основно два – чрез именен и чрез глаголен израз.

1.2.1. Чрез израз, представляващ именно словосъчетание, напр. *Взаимно-описание* – Соотвѣтствованіе писмомъ; *Дацио* – Дажбіе градскія ради подоби. *Дѣяніе* – Правеніе на едно какво да е дѣло. *Каса* – Общепредѣльная частица пѣнязнаго принятодаждія. *Кормчее* – Торговскій списникъ. *Округъ* – Вторій подписъ полицы. *Падежъ* – Падежный день полицы, платный день. *Попечительность* – Плата на комисіонарскій трудъ. *Провозство* – Плата за пренесеніето на стокитъ. *Титуль* – Нарѣчіе еднаго Содружства. *Увѣродолженіе* – Писмодѣйствиє списниковъ.

1.2.2. Чрез глаголен израз, представляващ подчинено определително изречение, напр.

Верховній Торговецъ – Торговецъ що ся работи с различни градове и тържища. *Средній Торговецъ* – Он що купува и продава измѣстно подробно. *Изношеніе* – Фатура на стокитъ що изпращаме на вонъ. *Прецѣненіе* – Едно нѣчто що ся превожда от една цѣна в друга.

1.2.3. Чрез глаголен израз, представляващ друг вид подчинително изречение, напр. подчинено обстоятелствено изречение, срв. *Преписникъ* – Списникъ въ когото преписуваме взаимно описателнія писма; подчинено изречение за цел, срв. *Столпъ* – Начертаніе въ списницыти за да опредѣлявать количеството.

1.3. Структурно-словообразователно дефиниране

Така наричам този начин за дефиниране на значението, при който то се разкрива чрез словообразователното отношение между заглавната дума и обяснителната част на статията. Наблюдава се в две разновидности. Едната, когато двете езикови единици принадлежат към едно словообразователно гнездо и имат еднакво словообразователно (структурно) значение, което

е изразено с обща основа и с дублетни суфикси, напр. *Пагуба* – пагубление. *Погодь* – погождение. При другата разновидност словообразователното значение на заглавната дума съвпада със структурното значение на обяснителното словосъчетание, като основата от заглавката и определението от дефиницията съвпадат и формално (т.е. еднакви коренови лексеми), а категорията на наставката е конкретизирана чрез съответна лексикална единица, напр. наставката *-никъ* със *списникъ*: *магазіатникъ* – с п и с н и к ъ магазіатный; *соразмѣнителникъ* – с п и с н и к ъ соразмѣнителничній; *уравнителникъ* – с п и с н и к ъ уравненія, а също така – с *книга*, срв. *каждодневникъ* – к н и г а каждодневна.

1.4. Смесено дефиниране на терминологичното значение

За смесени смятам тези дефиниции, в които се използват двата или и трите горепосочени начина за тълкуване на термините заглавки, напр. *Дѣяніе* – Твореніе – Правеніе на едно какво да е дѣло. *Округъ* – Вторій подписъ полицы – Жиръ. *Предназначителникъ* – Предручній листъ – Прохиронъ – Приманота. *Счислителникъ* – Списникъ що преписуваме счисленията – Конте Коренте. *Каждодневникъ* – Журналъ – Книга каждодневна.

2. Съставни части на речниковата статия

Откъм състав речниковите статии не са богати: лексикалносемантичните отношения се отбелязват само в някои случаи, без да се експлицират; допълнителни сведения почти няма.

Случаите с по-сложна структура на речниковата статия се дължат на отразената в тях многозначност на термина заглавка или на предложените илюстрации – примери и обяснения за употребата на съответния термин.

Така от 150 статии 7 са с фиксиране на многозначност – 6 термина заглавки са с по две значения и един – с три значения, при което с цифра е означено само второто и евентуално третото значение, напр. *Довѣреніе* – Доувѣреніе остаточнаго долга. 2) Доказателство. *Имѣніе*. – Имотъ. 2) Стока. *Посилатель*. – Рѣчь полицы. 2) Посилающій на введенія полицы.

Макар и много оскъдни, в някои от речниковите статии са приведени и примери за употребата на съответните термини, напр. *Артиколь*. – Видъ. Нѣкой артиколь стока – Нѣкой видъ стока. *Счетъ*. – Хесапъ, за мой счетъ купихъ тая стока.

Също така оскъдни са и случаите с граматическа характеристика за заглавната дума. Доколкото я има в две от статиите, тя не е експлицитно категоризирана (напр. ед. ч., мн. ч., м. р., ж. р.), а е дадена в разгърнат, но имплицитен вид, срв. *Истій, истая, истое; Тождій, тождая, тождее*.

Като извод от разгледаната макро- и микроструктура на речника преди всичко бих искала да отбележа, че колкото и да е скромнен откъм количество на речникови статии и откъм богатство на начини за речниково представяне, не може да не се отчете, че в този речник са заложени основните очертания на терминографското описание, които по-нататък във времето се развиват като трайна насока в приложената терминологична дейност.

В този ред на мисли обаче неминуемо възниква въпросът, дали това съчинение, останало в ръкопис, е само свидетелство, паметник за високото развитие, до което е достигнала българската научна (в частност терминологична) мисъл през Възраждането, или е изиграло роля в оформянето на българската терминографска традиция. Поне в настоящия момент отговор нямам. Но не мога да не предположа, че неговият автор Михаил Попович, принадлежащ към малобройната специалнонаучна интелигенция, със своята практическа дейност (вероятно преподавателска и несъмнено реално търговска и счетоводна), не е възможно да не е оказал влияние върху формирането на това направление в българското специалнонаучно развитие през Възраждането. Бъдещите изследователи, които ще разгърнат архивите, достигнали до нас, но все още покрити от праха на времето, надявам се, ще дадат отговор и на този въпрос.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ При примерите и другите цитати от разглежданото съчинение, доколкото е възможно, се спазва написанието на автора му. Малките отклонения са във връзка с употребата на главни букви (в някои случаи) и с използването на ръкописни графични знаци, които нямат съвременни печатни съответствия.

ЛИТЕРАТУРА

- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Кабре 1999:** Cabrè, M. T. *Terminology. Theory, methods and applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Попова 1990:** Попова, М. *Типология на терминологичната номинация*. София: БАН.
- Попова 2012:** Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак '94.

УДВОЕНИТЕ ПРЕДЛОЗИ И ТЯХНАТА ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАБОТКА

Abstract: The paper presents the combinations of two or more prepositions in contact position which function in direct relation with each other and are interpreted as inseparable semantic units. The focus is on the manner of their formation and their usage. The multiple prepositions are distinguished from compound and complex prepositions. The paper offers detailed justification of the necessity to include the multiple prepositions in the dictionaries and discussed their lexicographic interpretation.

Key words: multiple preposition, doubled prepositions, reduplication, construction, compound preposition, complex preposition, formal and predicate prepositions

В българския език, както в писмената, така и в разговорната реч, се срещат съчетания от два предлога, разположени един след друг и образуващи неразривно семантично цяло. В тези съчетания предлозите запазват до голяма степен самостоятелните си значения, ясно се разграничават и осмислят отделно, без да се сливат, за да изразят по-сложни отношения между думите. Например: *Прекараха от самара му до пред самата му глава едно дърво* (Хр. Ботев), *Те му правеха овации като на* **някой** *маестро, Стана и тръгна за у дома* (Ив Вазов), *От това не произтича нещо за пред кума* (Ал. Константинов), *Други са с по едно око, Сватбата трябваше да се направи за пред хората* (Г. Караславов), *Да донесе вода за през нощта, Тука той се спря като на раздяла* (Д. Талев), *Тримата четници от пред казармата бегом се изтеглят* (О. Василев), *Нако беше само за в затвора* (Кр. Велков). Рядко се срещат и съчетания от три предлога: *Облече се като за пред хора, Образуват групи с по над 50 души, Вдигат къщи за по над сто хиляди, По-добре да го оставим за след като се върна, Структури с по над 60 души*.

Съчетанията от предлози и тяхната употреба са факт на езика, но все още те не са цялостно и системно проучени. Бегло се отбелязват само в някои граматики. Не се включват и описват и в речниците, когато се тълкуват значенията на отделните първични предлози, с които се съчетават. Липсва единство и при терминологичното определяне на вида и характера им. Отбелязват се по различен начин като **предложни групи, предложни конструкции и предложни съчетания, удвоени или двойни предлози, двойно предлогизуване, полипредложни конструкции, редупликация на предлози, комбинация от предлози**.

Съчетанията от два предлога трябва да се разграничават от сложните и съставните предлози с неелементарна формантна структура. Сложните предлози, за разлика от удвоените, се образуват от сливането на два предлога, на предлог с име или наречие. При сложните предлози например един предлог се прибавя към друг само за да засили или отчасти да отсени значението му: *посред, помежду, покрай, поради* (Андрейчин 1942: 391). Обикновено се сливат предлози, чието значение съвпада по някои признаци на отношението, което изразяват, и най-често по признака посока на приближаване или отдалечаване от предмет – *закъм, докъм*, но и *откъм*, по признака ограниченост – *всред*, по някакъв по-общ признак за отнесеност – *поради* (Георгиев 1983: 56). Сложните предлози, които се определят също и като двойни, генетично и структурно са сходни с удвоените и вторично възникналите от адвербиални изрази. Сложните предлози образуват една смислова цялост, в която мотивационните връзки на елементите могат да бъдат най-разнообразни. Разликите им се свеждат да наличието на отделни характерни семантични позиции при конкретизиране на значенията за движение или разположение.

Към двупредложните съчетания не трябва да се причисляват и двойните предлози, с които се означава начало и край и определена граница във времето и пространството: *от век на век, от зори до тъмно, от игла до конец*. Често в простото изречение се употребяват и два предлога, свързани със съюза *и*, които също не трябва да се причисляват към двупредложните съчетания: *В музея ще бъде приложена иновативна технология за разкриване на известни детайли по и под повърхността, Продължава работата по изграждане на жп естакада към и на моста, Активната роля на Турция в събитията в и около Сирия откри и една друга тема, Той желае да доминира на и извън терена*.

Съставните предлози, за разлика от удвоените, се образуват от два или три компонента, единият от които е десемантизирано име, а останалите са прости предлози. Под влияние на руския език или като резултат от процесите на интелектуализация в книжовния език са навлезли някои устойчиви по тип словосъчетания, обстоятелствени думи и изрази с определени предлози. Тяхната служебна функция е обусловена от необходимостта да се разграничат някои по-нови значения и да се изразят допълнителни разновидности на смислово-синтактичните отношения, свързани със семантиката на именните или глаголните компоненти. С предлога *на* например се образуват предложно-именни съчетания като: *по отношение на, по пътя на, по повод на, по линията на, въз основа на, без оглед на*, също и във връзка *с*, в сравнение *с*, съгласно *с* и др. Те изпълняват ролята на предлози, които означават само логически отношения, вписват се в семантичната подсистема на предлозите и я обогатяват.

Като удвоени или двупредложни конструкции тук се разглеждат само такива съчетания от два или повече предлога в контактна позиция, всеки от които напълно ясно се разграничава от другия и се употребяват в пряка връзка

пomeжду си в едно смислово свързано цяло. Освен това и двата предлога се употребяват самостоятелно в други конструкции. Важен компонент на двупредложните съчетания е и тяхното значение – двата предлога в съчетанието означават отделни самостоятелни понятия (отношения), които до известна степен се основават на тези значения, които имат предлозите, употребени отделно, но без да се ограничават винаги предимно с тях.

Удвоените предложни конструкции се срещат главно в спонтанната неформална реч, откъдето проникват и в официалния публичен език, в пресата и в текстове от художествената литература. В съчетанията участват най-фреквентните първични предлози, които не се свързват с живи мотивационни отношения с някакви пълнозначни думи. В направените описания на полипредложните съчетания се изброяват около 20 предлога, които участват в такива съчетания като първи член (Ликоманова 1994: 169–175; Баракова 2006: 330–336). Най-много съчетания образуват предлозите *за, от, в, на*. Към тях трябва да прибавим и *като*, който функционално и семантично е преминал към служебните думи. Предлогът *за* като първи член влиза в почти всички възможни комбинации с други предлози във втора позиция, които го допълват при синонимните, корелативните и плеонастичните отношения при изразяване на пространствени, времеви и целеви значения: *Купих цветя за по два лева, Правя го за без пари, Искам го за след празниците, Скарахме се по пътя за у нас, Заседанието се отложи за след два часа, Набавих дърва за през зимата, Купих апартамент за около шест хиляди*. Характерно за съчетанията с предлог *за* е възможността за отстраняване на единия предлог, най-често препозиционния, без изменение на значението: *Поех пътя (за) към София, Това ми трябва (за) пред хората*. Отделянето на втория предлог придава на конструкцията по-общо значение: *Ще го взема за (в) краен случай*.

Ето и съчетания с препозиция на предлога *до*: *Бях там до към полунощ, Ще се приготвя до в другия ден. Остани до към 5 часа*; с предлог *от*: *Самолетите ще пускат бомби от над 10 километра, Грабнах пистолета от под възглавницата, но не стрелях*; с предлога *по*: *После по на две, по на две крачки се изкачи по останалите стъпала*; с предлог *през*: *Мина през сред града*; с предлог *с*: *Ще оставят училища с до 100 ученика*; с предлог *след*: *Какво би станало, след като и без това сме на дъното*. Съчетанията с предлог *като*, сигнализиращи сравнение, уподобяване и сходство, също са чести: *Работиш като за двама и половина, плащат ти като за половина човек, Грижи се за малкото куче като за дете, Говори гладко като по книга*. Активност като първи и втори член в съчетанията проявяват и някои вторични предлози: *Как биха изглеждали нещата у нас след около 20 години, Работя и на нивата освен на лозето, Пиша с молив вместо с мастило, Видях го преди около два месеца, Ще се видим у нас след около 20 дни*.

Като се употребяват отделно, без да се сливат напълно в едно предложно значение и без всякаква лексикализация и морфологизация, двупредложните конструкции играят важна роля в информационната структура на изказването.

Тази роля се обуславя от необходимостта в изказването с отделните самостоятелни значения на предлозите да се разграничат нови значения и да се изразят максимално с минимални езикови средства разновидности на синтактично-смисловите отношения. Свързването на предлозите в едно семантично цяло, от друга страна, води до комбиниране на значенията им, спомага да се внесе в изречението допълнителна семантика и да се уточнят взаимоотношенията между езиковите единици. Когато трябва например да се означа движение от място, което се намира под даден предмет или между дадени предмети, се използва съчетанието *из под* (*развалините*), *из между* (*къщите*). Когато искаме да изразим движение от дадено място, без да се означава движение от това място, използваме съчетанието *от* към, в което предлогът *към* засилва и уточнява посоката на движение: *От към планината задуха силен вятър*. Ако се сравнят двата изрази *Той излезе зад вратата* и *Той излезе из зад вратата*, ще доловим как отделните предлози реализират новата и по-различна семантика, която обикновено е свързана с обстоятелствени отношения за място, начин и цел. В първия израз съчетанието *зад вратата* се възприема като адвербиална синтагма за място, а във втория предлогът *из* се отнася вече към цялата синтагма, а не само към съществителното име, и означава детайл от ситуацията за движение. В изреченията *Ще се разходя до гората* и *Ще се разходя до към гората* удвоените предлози също реализират различна семантика. В зависимост от конкретните условия движението не е до самата гора, а само приблизително близо до нея. Някои предложни съчетания се възпроизвеждат и като клишета в определени ситуации, като фразеологични изрази за означаване предназначение, причинност, конкретност или абстрактна отнесеност спрямо предмет, който се определя за обект на дейност, и при изразяване на сравнение: *Да отидем на по бира*, *Качват се у тях за по кафе*, *Тъмно е като в рог*, *Не е за пред хора*.

Причините за удвояването на предлозите са различни. Най-често те се определят от загубата или отслабването на диференциалните значения на предлозите в адвербиалните конструкции. Когато единият предлог в конструкцията не определя достатъчно точно отношението, към него се прибавя друг, който уточнява и конкретизира неутралното му значение, без да го отрича, и придобива структурно място в съчетанието: *Преместих се (до) към прозореца*. Удвояването може да бъде резултат и от компенсация, когато семантичната дистинкция при свързването на предлозите отслабва в елиптични конструкции при изпускане на девербативи или конюнктиви. Комбинираното значение на предлозите *за* и *след* в изрази *крем за след бръснене* може да се възстанови например от изходната конструкция *крем за употреба след бръснене*.

Предложните съчетания могат да се употребяват приименно и прилагателно, като задпоставени разширени пояснения на съществително име, като несъгласувани определения, които определят качеството му, и да въвеждат обстоятелствени пояснения и цели изречения: *Няма нищо по-хубаво от добре*

свършената работа освен бутилка, след като си свършил работа как да е. Удвоените предлози заместват нетипичното за устната реч обособяване, съчетават в едно две и повече идеи по възможно най-икономичния начин, променят ритъма на речта и словореда в изреченията. Комбинацията от предлози формира в тях и своеобразни хипербати, които нарушават синтактичната последователност на думите: *Живял съм със съпругата си два пъти повече от с когото и да било* (Баракова 2006: 366).

Удвояването на предлозите и засилената им употреба в разговорната реч обикновено се свързва с изчезването на падежите и отпадането на тяхната функция. Известно е, че развитието на българския език към аналитизъм предизвиква промени в означаване на семантичните отношения. Разпадането на склонението и сложната система за съчетаване на предлозите с определени падежни форми засилват ролята на предложните съчетания, които при изразяване на определени отношения стават единствени и решаващи за уточняване на синтактичните и лексикалните значения. Всичко това влече след себе си развитието на самите предлози, на тяхната съчетаемост и система. В този смисъл предложните съчетания стават дистрибутивни форми на пълнозначни думи и изпълняват ролята на синтактичен формант.

Удвоените предлози са характерна особеност и на диалектите. В тях има богато разнообразие от множество семантични структури от първични предлози, които очертават архаизми и нови съчетания, интересни за изследване, защото разкриват тенденции за историята, развитието и промените на предлозите. Най-често различията в диалектните предложни съчетания са комбинирани – едновременно инвентарни и семантични и в много случаи според разпространението им – ареални. Важното в случая е, че видът на съчетанията, основата, върху която се изграждат, и семантиката им са сходни с книжовните. Ето само някои по-характерни случаи: *Иде ут пу луз'ата*, *Жъ ръбѡтим ду към икиндиѐ* (Карловско), *Вързувам кубѡлата ду ф р'аката*, *Свадбата пѡчнува ъф ут четвѣртѣк* (Дедеагачко), *Кѹчето тѹчашие сѐ на по мѐн* (Пирдопско), *На връз чурѡпету ѝдат скѡрните* (Кукушко), *Од под мѡйка детѐ краднем* (Босилеградско), *От по зат сѐлото ѝма чукѡри* (Радовишко), *Од нади пол'ана се спушта мѡгла* (Трънско), *Од на глѡва му ѝа соннеа кѡпата* (Реканско) и мн. др.

Направеното описание на предложните конструкции показва, че удвояването на предлозите е реален езиков факт и характерна особеност на българската предложна система. Разнообразните комбинации на предлозите, които разговорната реч предлага, естествено повдигат въпроса и за тяхното включване в речниците и лексикографската им обработка в речниковите статии за отделните първични предлози и образуваните с тях сложни предложни съчетания. Пръв, който дава подробни описания на удвоените предлози, е Найден Геров. В своя многотомен речник (Геров 1895–1908) той включва сравнително голям брой от съчетанията и определя значенията им. Интересът на автора към удвояването се дължи на желанието му да включи в речника огромното

богатство на народната реч, в която съчетанията се срещат често. Н. Геров определя речника си като „речник на живия български народен език“, от който взема примерите, за да илюстрира удвояването на предлозите. Така например за предлога *из* отбелязва, че той „се употребява и сложен с други предлози подир него, та прави с тях двойни предлози *из зад, из между, из под, из пред*“. За предлога *за* се описват двойните предлози *за в, за до, за към, за на, за от, за по, за пред, за през, за след, за у*, като употребата им се илюстрира с много примери. За предлога *от* се дават съчетанията *от при, от под, от пред, от сред* с употребата им в изречения от народните говори и народното творчество. За предлога *на* отбелязва, че се „наставя с предлозите *въз, до, подир*, та прави сложни предлози *на въз, на до, на по*.“ (Геров 1895–1908).

Ст. Младенов в недовършения *Български тълковен речник* (Младенов 1951) използва описаните от Н. Геров предложни конструкции и техните значения и прави някои уточнения за употребата им. Включването на удвоени предлози в речниковите статии вероятно също е резултат на уточнението, че речникът е съставен „с оглед на народните говори“.

В по-късно издадените еднотомни речници, въпреки големия им обем, удвоени предлози не се включват. В многотомните речници, в които се отразява изчерпателно словното богатство на българския език по възможност с най-голяма пълнота, също липсва обективно и прецизно описание на комплексите предлог + предлог + пълнозначна дума. В *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ 1954–1959) те се отбелязват епизодично и не във всички случаи. Примери има само за съчетанията с *до* и *из*. Липсват сведения за съчетанията на предлозите *между, на, в, към, при, освен*. Въпреки че в *Ръководството* за съставяне на новия многотомен *Речник на българския език* (Ръководство 1966/1999) има указания за включване на удвоените предлози в речникови статии, те не се прилагат последователно. Причината да не се включват удвоените предлози в речниците вероятно се дължи на недостатъчната им граматикализация, на ограничената им честота през определен по-дълъг период, на индивидуалната им употреба предимно в разговорната реч и на убеждението, че значенията им не се вписват пълно в семантичната подсистема на предлозите и не я обогатяват съществено.

В заключение ще отбележим, че въпросът за лексикографската обработка на удвоените предлози не е перифериен за нашата лексикография. Тези предлози трябва да намерят място в речниците, така както първичните, за да бъде лексикографската работа по-обективна.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1942: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София.

Баракова 2006: Баракова, П. Освободеният дух на предлога. // *Политика на различието, езици на близостта*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 330–336.

- Георгиев 1983:** Георгиев, Ст. *Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи)*. София.
- Геров 1895–1908:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 1–6. Пловдив. (Фототипно издание, София: Български писател, 1975–1978.)
- Ликоманова 1994:** Ликоманова, И. Опыт структурного описания двухпредложных конструкций. // *Јужнословенски филолог*. Т. L. Београд.
- Младенов 1951:** Младенов, Ст. *Български тълковен речник (с оглед на народните говори)*. Т. 1. София.
- РСБКЕ 1954–1959:** *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. I, 1954; Т. 2, 1957; Т. 3, 1959. София: БАН.
- Ръководство 1966/1999:** *Ръководство за съставяне на речник на българския език*. София: БАН, 1966. (Допълнено и преработено издание, София, 1999.)

ЖИТЕЛСКИТЕ И НАРОДНОСТНИ ИМЕНА ОТ МЪЖКИ РОД В БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК С ОГЛЕД НА ТЯХНОТО ЛЕКСИКОГРАФСКО ПРЕДСТАВЯНЕ

Abstract: The paper deals with the nouns used to denote persons based on their belonging to a specific inhabited location, with regard to their description in voluminous monolingual dictionaries of Bulgarian and Czech languages. The problem considered is whether masculine nouns in the singular refer to persons marked 'male' or persons unmarked by sex. It is concluded that masculine nouns in both languages express two meanings to be reflected in lexicographic definitions consistently – a general one ('a person unmarked by sex') and a narrower one ('a male').

Key words: names of inhabitants, ethnic names, masculine gender, masculine sex, lexicographic definition, general meaning, narrower meaning

Жителските и народностните имена от мъжки род от типа: *варненец, карловец, габровец, пазарджиклия, добричлия, плевенчанин, добруджанец; българин, чех, поляк, американец, бразилец, турчин*; чеш. *Brňan/Brňák, Pražan/Pražák, Moravan/Moravák, Olomoučan, Evropan; Bulhar, Čech, Angličan, Korejec, Marokánes* и др. са богато застъпени в словника на многотомните речници на българския и на чешкия език – *Речника на българския език* (т. 1 – 13), по-нататък РБЕ, и *Slovník spisovného jazyka českého* (по-нататък SSJČ). Но при анализа на съществителните имена – както в речниците поотделно, така и при тяхната съпоставка, възникват някои въпроси, свързани с лексикалното значение (или значения) на разглежданите имена, и с начина на лексикографското им представяне. Като се има предвид, че многотомният РБЕ все още не е завършен, а от друга страна, вече започна преиздаването на първите му томове (преработени и допълнени), както и че от времето на издаване на първите томове на многотомния речник на чешкия език е изминал половин век¹, смятаме, че поставянето и обсъждането на тези въпроси от днешна гледна точка ще бъде от полза за по-нататъшната лексикографска обработка на изследваните единици.

На първо място, възниква въпросът за това какво точно назовават мъжкородовите съществителни имена от типа *българин, софиянец; Čech, Pražák* – лице без оглед на неговия пол или лице от мъжки пол. На второ място, трябва да се отговори на въпроса дали лексикографските дефиниции по-

сочват адекватно лексикалното значение (лексикалните значения) на тези съществителни.

В SSJČ жителските и народностни имена са представени по два основни начина. Половината от ексцерпираните (общо приблизително 200) съществителни в речника са оставени без тълкуване. Те са посочени в статията на съответния топоним, с който са свързани в мотивационни отношения² в съответствие с принципите за съставяне на речниковите статии, изложени в предговора на речника. Там пише, че съществителните, назоваващи лица според тяхната принадлежност към определено място (*jména obyvatelská*) от мъжки и женски род се представят в статията на съответното название за място, без да бъдат тълкувани, напр. **Eвропа...**; **Европан** (**Европанка**). В някои случаи е обратното – например имената на държавите, завършващи на **-sko**, обикновено не се представят като заглавки, а се включват в статията на съответното народно название, напр. **Дán** (**Дánka**)...; **Dánsko** (SSJČ, I: XVI).

Останалите съществителни се тълкуват в самостоятелни статии, в които на първо място се изписват мъжкородовите съществителни, а след тях в скоби в същия шрифт (получер) – съответните женскородови имена. От този начин на представяне читателят остава с впечатлението, че наред с мъжкородовите, заглавни думи са и женскородовите съществителни, което означава, че дефиницията на лексикалното значение (ЛЗ), която следва, се отнася за двете заглавки. Това впечатление се потвърждава и от предговора на речника (вж. SSJČ, т. 1: XV).

Самите дефиниции съдържат лексеми, назоваващи лице, немаркирано по отношение на признака ‘пол’: *obyvatel* ‘жител’, *rodák* ‘земляк’ и *příslušník*, рядко *člen* ‘член’. Срв. напр.³:

Belgičan, -a m... (**Belgičanka**, -y ž.) *obyvatel Belgie...*

Rakušan, -a m. (**Rakušanka**, -y ž.) *obyvatel Rakouska...*

Hanák, -a... m. (**Hanačka**..., -y ž.) *obyvatel Hané, rodák z Hané...*

Mnichovan, -a (...) m. (**Mnichovanka** (...), -y ž.) *rodák z Mnichova, obyvatel Mnichova...*

Slezan, -a (...) m. (**Slezanka** (...), -y ž.) *obyvatel Slezska...*

Angličan, -a m... (**Angličanka**, -y ž.) *příslušník anglického národa; obyvatel Anglie...*

Bulhar, -a m. (**Bulharka**, -y ž.) *příslušník jihoslovanského národa obývajícího Bulharsko...*

Polák..., -a m. (**Polka**..., -y ž.) *příslušník západoslovanského národa obývajícího Polsko...*

В еднотомния БТР жителските имена са представени по сходен начин. В него обаче двете лексеми – мъжкородовата и женскородовата, са равнопоставени, изписани са една до друга като заглавки на обща статия, което ясно показва, че дефиницията на ЛЗ, която следва, се отнася и за двете единици, срв.:

добруджанец *м.* и **добруджанка** *ж.* Българин, който е роден и живее в Добруджа.

софиянец *м.* и **софиянка** *ж.* Човек, който е роден или живее в София.

тракиец *м.* и **тракийка** *ж.* Жител на днешна Тракия.

словенец *м.* и **словенка** *ж.* Човек от основното население на Словения, гражданин на Словения.

Този начин на представяне на мъжкородовите и женскородовите съществителни е обект на основателни критики (вж. напр. Божилова 1983; Балтова 2007), затова тук няма да бъде коментиран подробно. Не може да не отбележим обаче, че според речниковите статии мъжкородовите и женскородовите жителски имена би трябвало да имат *едно и също лексикално значение* (т.е. би трябвало да се определят като синоними) – факт, който е в противоречие с езиковата действителност.

В многотомния РБЕ, който е във фокуса на настоящото изследване, мъжкородовите, женскородовите (както и среднородовите) жителски имена с основание се тълкуват отделно, в самостоятелни статии. От дефинициите на мъжкородовите имена обаче излиза, че някои съществителни назовават само лице от мъжки пол, а други назовават лице (човек) изобщо, т.е. лице, немаркирано по признака ‘пол’.

Със значението ‘лице’ са представени около 40 от общо приблизително 200 включени в словника съществителни имена, а със синонимното значение ‘човек’ – 16 лексеми, срв. напр.:

АНГЛИЧАНИН... *м.* Лице от основното население на Англия...

ВАРНЕНЕЦ... *м.* Лице, което е родено или живее във Варна.

ИСПАНЕЦ *м.* Лице от основното население на Испания.

ПАНАГЮРЕЦ *м.* Лице, което е родено или живее в Панагюрище.

БЕЛАРУСИН *м.* Човек от основното население на Беларус...

БЛАГОЕВГРАДЧАНИН *м.* Човек, който е роден или живее в Благоевград.

Около 120 съществителни са представени в речника със значението ‘мъж’, напр.:

АЛЖИРЕЦ... *м.* Мъж от основното население на Алжир...

АФРИКАНЕЦ... *м.* 1. Мъж от някой от народите, населяващи Африка...

БУРГАЗЛИЯ... *м.* Мъж, който е роден или живее в Бургас.

Срв. още дефинициите на: *австриец, бразилец, брациговец, брациговчанин, европеец, еленчанин, иракчанин, казанлъчанин, канадец, ломчанин, лондончанин, мексиканец, пазарджиклия* и др.

Няколко съществителни (*балканец, византиец, гасконец, каталонец* и др.) са представени със значение ‘жител’ (като единствено значение или като едно от значенията на многозначните думи), срв.:

АТИНЯНИН... *м.* **1. Истор.** Жител на древногръцкия град държава Атина... **2.** Човек, който е роден или живее в Атина...

БАЛКАНЕЦ... *м.* **1.** Жител на Балканския полуостров...

В няколко случая значението (или едно от значенията) се представя с лексемата ‘гражданин’, срв.:

ВЕЛИКОМОРАВЕЦ... *м.* Гражданин на Великоморавското княжество...

КАЗАХСТАНЕЦ... *м.* **1.** Гражданин на Казахстан... **2.** Мъж от основното население на Казахстан; казах...

ОСМАНЕЦ... *м.* **1. Истор.** Гражданин на Османската империя (по името на Осман I...). **2. Остар.** Турчин... – От тур. собств.

Няколко съществителни са представени в речника с основна форма за мн. ч. Сред тях са: *българи, индонезийци, иракци, нормандци, нубийци* и др., срв.:

БЪЛГАРИ *мн., ед. българин* *м.* **1.** Европейски южнославянски народ с общ език и национално съзнание, който населява територията на Република България и области извън държавните ѝ граници (...). **2.** Жителите (граждани-те) на България, включително и тези с друго, небългарско етническо съзнание (...). **3. Истор.** Древен народ с развита духовна и материална култура, който при преселението си от Средна Азия към Европа (II–X в.) обитавал различни земи и създал няколко държави (Велика България, Волжко-Камска България и др.; прабългари, първобългари...

Показателно е обаче, че в първото издание на 1-ви том от 1977 г. речниковата статия на *българин* е представена от формата за ед.ч. и само с едно значение, срв.:

БЪЛГАРИН, *мн. българи, м.* Мъж от основното население на България.

Срв. също:

ИНДОНЕЗИЙЦИ, *мн., ед. (рядко) индонезиец* *м.* Основното население на Индонезия и Малайския архипелаг...

ИРАКЦИ *мн.* Етническо име на основното население на Ирак...; иракчани.

Но: **ИРАКЧАНИН**, *мн. иракчани, м.* Мъж от основното население на Ирак. (!)

При други съществителни формата за мн.ч. е дадена като ново значение или нюанс в значението (отделено с две наклонени черти), срв.:

ИРАНЕЦ... *м.* **1.** Мъж от основното население на Иран... **2.** Само *мн.* Общо название на група народи, говорещи ирански езици, населяващи Иран, Афганистан...

МАНДЖУРИН... *м.* **1.** Мъж от народностното население, което обитава областта Манджурия... **2.** Само *мн.* Мъжете, жените и децата на това население.

НЕПАЛЕЦ... *м.* Мъж, който е роден или живее в Непал. // Само *мн.* Мъже и жени от основното население на Непал.

НИГЕРЕЦ... *м.* Мъж, който е роден или живее в Нигер. // Само *мн.* Мъже и жени от основното население на Нигер.

НИГЕРИЕЦ... *м.* Мъж, който е роден или живее в Нигерия. // Само *мн.* Мъже и жени от основното население на Нигерия.

НИКОПОЛЧАНИН... *м.* Мъж, който е роден или живее в гр. Никопол... // Само *мн.* Лица (мъже и жени), които са родени или живеят в гр. Никопол.

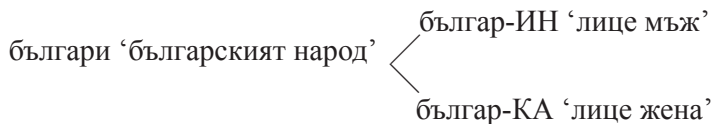
МАЛАЕЦ... *м.* **1.** Само *мн.* Група родствени народи, населяващи Малайзия и част от Индонезия... **2.** Мъж, който произхожда от тези народи...

НОРВЕЖЕЦ... *м.* **1.** Само *мн.* Германоезична народност – основната, преобладаваща част от населението на Норвегия... **2.** Мъж от тази народност.

От примерите се вижда, че преобладаващата част от съществителните в м.р. съдържат в дефинициите на лексикалното си значение лексемите *лице*, *човек* (които са синоними) и *мъж*; останалите, чието ЛЗ се тълкува с помощта на лексемите *жител* и *гражданин*, също съдържат в значението си семата ‘лице’/‘човек’ която е немаркирана по признака ‘пол’. Следователно от парафразите на ЛЗ излиза, че половината от съществителните назовават лице (човек) без оглед на неговия пол, а другата – лице от мъжки пол.

Има ли основания за подобни различия в тълкуването? Езиковата действителност според нас показва, че няма. Това означава, че лексикалните дефиниции на разглежданите съществителни би следвало да се уеднаквят. Кое от двете значения обаче – ‘лице’ или ‘лице от мъжки пол’, изразяват тези имена – значение, което би следвало да бъде отразено в речника?

Някои български езиковеди смятат, че за основна, речникова форма на названията на лица според тяхната народностна принадлежност (етнонимите) трябва да се приеме формата за мн.ч., тъй като тя изразява събирателно значение (вж. напр. Димов 1983; Балкански 1987; Буров 2004: 171 и цитираната там литература). Привържениците на това мнение основават идеята си на твърдението, че мъжкородовите съществителни в ед.ч. изразяват само значението ‘мъж’, т.е. те са маркирани по признак ‘пол’, така, както са маркирани и женскородовите съществителни, т.е. *българин* и *българка* се намират помежду си в еквиполентна опозиция (вж. по-подробно Буров 2004: 171–172). Срв.:



(Буров 2004: 172).

Според Ст. Буров семантичната асиметрия между формите за ед. и мн.ч. на етнонимите може да бъде представена по следния начин:

естонец

1. естонци (само множ. число). Естонският народ.

2. естонец (ед. – множ. число). Мъж, който по произход принадлежи към основното население на Естония (Буров 2004: 171).

Както бе показано по-горе, авторите на РБЕ сякаш са се вслушали в тези препоръки и във второто, преработено издание на първи том (пренебрегвайки мнението на един от членовете на авторския колектив в лицето на М. Божилова – вж. Божилова 1983) са представили събирателното значение или, по определението на Божилова, „значението за съвкупност“ като първо, респективно – формата за мн.ч. като представителна. Дали това е оправдано?

Още М. Божилова по повод критиката на Д. Димов (Димов 1983) справедливо отбелязва, че формата за мн.ч. не означава само много или всички лица (мъже и жени), но и много или всички мъже (Божилова 1983). Впрочем, този факт е отразен при представянето на съответните лексеми в РБЕ. Дори когато дадено съществително е представено с форма за мн.ч. (срв. *българи*, *индонезийци*, *иракци* и др.), задължително след това е посочена неговата форма в ед.ч. Това означава, че значенията, които следват, се отнасят за *двете граматически форми* на съответната лексема – в ед. и мн.ч.

Ако се вгледаме в употребата на мъжкородовите съществителни в ед.ч. от типа *българин*, *софиянец* в речта, ще видим, че те изразяват две значения – тясно (‘лице от мъжки пол’) и по-широко, генерично (‘лице/човек без оглед на неговия пол’). Същото се отнася и за чешкия език. И в двата езика обаче много по-често общото значение се изразява с помощта на формата за мн.ч. на мъжкородовите съществителни, поради което в текста често двете форми – за ед. (в генерична употреба) и за мн. ч., се редуват. Срв. напр.:

Co Čech, to muzikant (посл.). *To by Čech neřekl.*

*Sedm zvyků, které Evropan nepochopí.*⁴

*Nejhorší řidič? No přece Pražák! (...) Logicky by se dalo soudit, že styl jeho řízení nezáleží na tom, kde člověk žije. S tímto tvrzením já však zásadně nesouhlasím. Takže – kdo jsou nejhorší řidiči? Říká se, že jsou to Pražáci. (...) Na silnici dle mého názoru mohou způsobit více problémů, než řidič agresivní (tedy ten údajný Pražák)...*⁵

*Dopravní nehody: Pražák bourá méně než Ostravák! (...) Ostraváci předběhli Pražáky a umístili se na předním místě v nehodovosti.*⁶

*Eurobarometr: Češi si zapálí častěji než průměrný Evropan.*⁷

*Evropan věří obyčejnému člověku – díky Facebooku.*⁸

*Průměrný Evropan nakoupí na internetu 2-3krát měsíčně.*⁹

Със 167 лв. средно на месец живее *софиянецът*, а семействата в столицата разполагат средно с 434 лв., показаха предварителните данни от изследване на НСИ.¹⁰

Българинът, поне живеещият в София българин, е изправен пред вълнуващ избор.¹¹ Кой българин, освен Лили Иванова, е пял в зала „Олимпия“ в Париж?¹²

В шоубизнеса засичали ли сте се със Силви Вартан? – Никога не се е случвало. Но тя е първият българин, изнесъл не един, а десетки концерти в зала „Олимпия“.¹³

Интересно е, че застъпниците на хипотезата в българския език представителната, речниковата форма на мъжкородовите съществителни за народностна принадлежност да е формата за мн.ч., не споменават нищо за жителските имена, които не назовават народности, като *софиянец*, *европеец* и др. Тъкмо обратното – те сами посочват възможността чрез мъжкородовата форма в единствено число на тези съществителни (както и на съществителни от други семантични групи) да се назове и лице от женски пол. Ще си позволим един по-голям цитат от изследването на Ст. Буров „Познанието в езика на българите“: „Изискването за координация по женски пол в биноминативни изречения (...), които съответстват на съждения от типа the so-and-so is the so-and-so, напр. *Елена Мутева е първата българска поетеса*, може да бъде нарушено, ако координацията създава условия за двусмислица. В посочения пример сингуларният израз *първата българска поетеса* се отнася до екстензионала на жените поети, като знанието за това е предимно екстралингвистично, но изречението *Тя е първата студентка, завършила с пълно отличие* може да бъде разчетено като (1) първата студентка от екстензионала изобщо на студентите и (2) първата студентка от екстензионала на студентките“ (Буров 2004: 185–186). По същия начин авторът коментира и изречението *Камелия Тодорова е първият актьор, подписал договор за предстоящия сезон*. „Макар и двата именни изрази *Камелия Тодорова* и *първият актьор* да имат тъждествен референт – изтъква Буров – не може да се използва съществителното актриса вместо актьор, тъй като това би довело до съществена промяна в информационната стойност на изказването.“ (Буров 2004: 186). В подкрепа на своята теза авторът цитира и примерите на В. Сумрова (Сумрова 2001–2002: 121): *Госпожа Л’Ореал е най-богатият европеец, защото, както се оказва, тази жена е най-богатият човек в Европа; Тя не е само най-богатата жена в Европа, тя е най-богатият европеец*. Продължавайки разсъжденията на Буров, ще кажем, че в горния контекст употребата на женскородовото съществително *европейка* би означавало, че госпожа Л’Ореал е най-богатата сред европейките, но не и сред европейците изобщо.

Ако се върнем на цитираните по-горе примери за употреба на съществителното *българин* по отношение на лице от женски пол (Силви Вартан, Лили Иванова), ще видим, че между тях и цитираните от Ст. Буров примери за употребата на *европеец* няма разлика. Могат да бъдат посочени още много случаи на подобна употреба.

В заключение: мъжкородовите съществителни от типа *българин, софиянец, Čech, Pražan* в българския и чешкия език назовават: 1) лице, принадлежащо към определено географско място и/или народност; 2) мъж, принадлежащ към определено географско място и/или народност. Генеричното, общото значение се разкрива само в контекст. Употребено изолирано, извън контекст, мъжкородовото съществително се свързва на първо място със значението ‘лице от мъжки пол’. Този факт би трябвало да бъде отразен последователно в дефинициите не само на многотомните, но и на еднотомните тълковни речници на двата езика.

СЪКРАЩЕНИЯ

ЛЗ – лексикално значение

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Първото издание на речника излиза в годините от 1960 до 1971. Второто (от 1989 г.) е препечатка на първото с малки допълнения и корекции.
- ² За разлика от българския, в словника на чешкия многотомен тълковен речник са включени и някои собствени имена (антропоними, топоними и др.). В съответствие с чешката традиция производните от топоними жителски и народностни имена също се смятат за собствени и се изписват с главна буква.
- ³ Тук и навсякъде запазваме оригиналния начин на представяне на разглежданите съществителни в речниците.
- ⁴ 16.09.2012. <http://cestovani.lidovky.cz/sedm-zvyku-ktare-evropan-nepochopi-d6k-/aktuality.asp?c=A120625_112549_aktuality_ape>
- ⁵ 16.09.2012. <<http://www.cz-milka.net/ke-cteni-blog/nejhors-ridic-no-prece-prazak/>>
- ⁶ 16.09.2012. <<http://www.blesk.cz/clanek/zpravy-udalosti/178357/dopravni-nehody-prazak-boura-mene-nez-ostravak.html>>
- ⁷ 16.09.2012. <<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/relax/179144-eurobarometr-cesi-si-za-pali-casteji-nez-prumerny-evropan/>>
- ⁸ 16.09.2012. <<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/ekonomika/176673-evropan-veri-obycejnemu-cloveku-diky-facebooku/>>
- ⁹ 16.09.2012. <<http://www.pwc.com/cz/cs/tiskove-zpravy/2012/prumerny-evropan-na-koupi-na-internetu-2-3krat-mesicne.jhtml>>
- ¹⁰ 10.06.2012. http://obichamsafia.com/show_news.php?id=195&type_id=3
- ¹¹ <http://obichamsafia.com/show_news.php?id=195&type_id=3>
- ¹² < <http://e-vestnik.bg/5433>>
- ¹³ <<http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=526732>>

ЛИТЕРАТУРА

- Балкански 1987:** Балкански, Т. Етнонимите като лексикографски проблем в тълковния речник. // *Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади 3. Съвременен български език.* Съст. Б. Огнянов. София: БАН, с. 388–400.
- Балтова 2007:** Балтова, Ю. Семантичната категория ‘персоналност’ и нейното изразяване в словообразуването на славянските езици. // *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung.* H. Burkhardt, A. Nagórko (ed.). Hildesheim – Zürich – New York: Olms, с. 101–110.
- Божилова 1983:** Божилова, М. За и против оценката на Д. Димов. // *Български език*, № 3, с. 207–211.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността.* Велико Търново: Фабер. 435 с.
- Димов 1983:** Димов, Д. Отразяването на някои названия за лица в многотомния речник на българския език. 1. Една оценка. // *Български език*, № 3, с. 204–206.
- Сумрова 2001–2002:** Сумрова, В. Проблемът за маскулинизацията на съществителните имена. // *Български език*, № 1, с. 120–125.

ИЗТОЧНИЦИ

- БТР 1994:** *Български тълковен речник.* IV-то изд., допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство.
- РБЕ:** *Речник на българския език.* Т. I–XIII. София: БАН, 1977–2008.
- SSJČ:** *Slovník spisovného jazyka českého.* I–VIII. Praha: Academia, 1989.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО ДА СЪСТАВИШ РЕЧНИК

(Представяне на тематичния *Словашко-български речник*
и подготвяния *Словашко-български речник*
на икономическите термини)

Abstract: The report presents the main specificities, approaches and problems in the work on compiling two dictionaries – *Slovakian-Bulgarian Thematic Dictionary* (approx. 10,000 lexical items) released in print in 2012, and *Slovakian-Bulgarian Dictionary of Economic Terms* (planned to comprise approx. 5,000 lexical items), which is currently under preparation. Both dictionaries represent first-time attempts by the team of authors in the field of lexicography.

Key words: thematic dictionary, dictionary of economic terms

1. Състояние на българско-словашката лексикография

Списъкът на лексикографските двуезични българско-словашки и словашко-български издания не превишава няколко реда¹. Най-обемният към момента речник (Словашко-българският), издаден през 1970 г., отдавна е скъпа библиографска находка, в която, съвсем естествено, липсва новата политическа, икономическа, научно-техническа лексика. От новия Българско-словашки речник към момента е излязъл първият том. Него можем да смятаме за най-съвременния, прецизен и изчерпателен лексикографски справочник, отразяващ актуалното състояние на лексиката в двата езика. Специализирани двуезични речници почти липсват². Всеки специалист, преподавател, обучаващ по чужд и на чужд език, както и преводачите, занимаващи се със специализирани преводи, знаят какво означава да се търси значението на дума, още повече на термин, през всякакви други комбинации от езици; през справки и консултации, през интернет речници – с цялото съзнание за неточностите, да не кажем направо абсурдите, на предлагания превод.

2. Словашко-български тематичен речник (СБТР 2012)

След като бе изградена интернет страницата на специалността словашка филология³, на която функционират първите електронни двуезични речници (словашки и български език), създадени от словакисти⁴, бе очевидно, че

изготвянето на книжен речник е повече от наложително. Работните речници към всяка урочна единица, съставяни в продължение на години за целите на обучението по словашки език, се оказаха недостатъчни.

В рамките на проект „**Обновяване на лексикографските ресурси на българската словакистика. Част I. Кратък тематичен словашко-български и българско-словашки речник (Проект № 165 по НИС за 2011 г.)**“ за период от почти 10 месеца бе създаден първият тематичен словашко-български речник.

В процеса на работа се наложи корекция в концепцията – поради ограниченото време бе съкратена българско-словашката част на речника. Вместо нея бе приложен азбучен показалец на българските думи.

Обхват на речника. Първоначално бяха планирани 3 500 думи, представляващи базова общоупотребима лексика, свързана с лексикални теми, които са релевантни в първите нива на обучение при всеки чужд език – *дом, семейство, хранене, средства за комуникация и пътуване, отдих и свободно време, човешкото тяло* и т.н. За достатъчен следваше да се приеме словният запас, обхванат в учебниците по словашки език за чужденци, по които се обучават словакистите в първи курс. Материалът за словника е ексцерпиран от учебници и учебни тетрадки, издадени през последните 20 години⁵. След анализ и сравнение на различни едноезични и двуезични тематични речници⁶ установихме, че обемът на лексикалния материал в такъв тип речници може да варира в широки граници в зависимост от броя на представяните теми и включването на контекстуални употреби на отделните думи (в синтактично отношение – изрази или цели изречения).

В процеса на работа към първоначалните 10 лексикални теми бяха добавени още 12 (изучавани от словакистите във втори курс) специализирани теми предвид усвояваните по-сложни понятия, явления от живота и заобикалящата среда като *образование и наука, изкуство, икономика, обществено-политически отношения, религия, обичаи, растителен и животински свят* и т.н. Като резултат количеството на включената лексика нарасна три пъти, което бе предпоставка речникът да премине първоначално зададените граници на учебно лексикографско помагало и да бъде полезен за много по-широк кръг ползватели.

Всяка тема е разделена на подтеми, което цели да подпомогне комуникацията, поднасяйки подходящата лексика за възможно най-голям брой „частни“ теми:

22. *Vesmír* Космосът

22.1. *Teória veľkého tresku* (Big Bang) Теорията за Големия взрив

22.2. *Vesmír/Kozmos* Вселената/Космосът

22.3. *Planéta* Планета

22.3.1. *Planéty slnečnej sústavy* Планетите от Слънчевата система

22.4. *Výskum vesmíru* Изследване на космоса

Представяне на речниковите единици. Словникът на всяка конкретна подтема е структуриран по азбучен ред на заглавките, представяни и чрез типични контекстуални употреби (понятията не се класифицират по родово-видови отношения):

lavína ж лавина: padanie ~ín падане на лавини; skalná ~ скална лавина; snehová ~ снежна лавина

pohroma ж бедствие: živelná ~ стихийно бедствие

požiar м пожар: lesné ~е горски пожари

povodeň/záplava ж наводнение

В някои случаи се оказа подходящо речниковата статия да бъде развита на базата на партитивно или асоциативно отношение:

stolička ж: noha ~у, operadlo ~у, sedadlo ~у

stav м: rodinný ~ (rozvedený; slobodný; stará dievka; starý mládenec; vydatá; ženatý; ženatý človek)

Морфологични характеристики. За да бъде речникът функционален и адаптивен и за хора, които не са изучавали системно словашкия език като чужд, следователно нямат специална подготовка да разпознават граматични категории като род (важно за съгласуването), вид (сериозна разлика при свършения вид на словашките и българските глаголи, най-вече в спрежението за презент и футур), задължително бе поне въвеждането на минимални морфологични квалификатори: *rod* при съществителните имена, обозначението *прил.* при прилагателните, *вид* при глаголите. Не се посочва генитивната форма на съществителните, както и други падежни форми, при които има особености в рамките на дадения склонитбен тип. Прилагателните се дават само в речниковата си форма за м.р. Не се дават окончанията за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. на глаголите, които обичайно присъстват в различните издания на тълковния речник на словашкия език. Падежно окончание на субстантива и родово окончание на адектива се посочва в контекстуалните употреби, а заглавките се заместват с тилда (~). В повечето случаи глаголите се въвеждат като видова двойка – с формите си за свършен и несвършен вид:

čepel' ж петура

jazykovitý прил езиковиден

presvedčiť св / **presvedčovať** нсв убежда/убеждавам

Лексикосемантичната вариантност в семантиката, намираща израз в полисемията и омонимията, е решена, като в рамките на съответната тема/подтема лексемата се въвежда само със значението, с което функционира конкретно в тази тема. При употреба в друга тема се посочва следващото релевантно за нея значение.

1. **spoločnosť** ж общество → в темата Štát a spoločnosť Държава и общество

2. **spoločnosť** ж дружество → в темата Ekonomika Икономика

rys₁ м черта, очертание → в темата Umenie Изкуство

rys₂ м рис → в темата Živočíšna ríša Животинско царство

Постига се и друга цел – с търсенето на една лексема може да бъде установен/усвоен представеният набор от значения и употреби, както и да се избегне вътрешноезиковата и междоезиковата омонимия.

Не е прилагана специална концепция за *парадигматичните лексикални явления* като *синонимия* и *антонимия* (антонимни отношения не са отбелязвани). Когато синонимни лексеми имат широко разпространение в **словашкия** език, се посочват и двата/трите синонима, като обозначение за род при съществителните (и вид при глаголите) се поставя зад всяка отделна лексема от синонимната група, ако има различия в категориите:

záchod м / **toaleta** ж

ľúbit'/**mať** **rad/milovať** нсв

Синонимията може да бъде базирана върху съотношението чужда (навлязла наскоро) дума : домашна дума:

hobby ср / **koníček** м / **záľuba** ж

Функционално-стилистичните особености на словника се определят от това, че той съдържа преди всичко книжовно-неутрална лексика, тъй като при изучаването на чуждия език акцентът е именно върху този пласт лексика. Включени са обаче и някои разговорни лексеми, без това да се отбелязва последователно:

motorka ж мотоциклет

Мотив за включването им бе тяхната широка употреба, евентуалните затруднения при дешифрирането им (например на лексемите универбати като **bytovka** от **obytný dom**), но също така стремежът да бъдат обхванати и нови думи:

popkornovač м машина за пуканки

sendvičovač м сандвич-тостер

Онагледяват се активни словообразователни процеси като образуването на композитуми с чужди префиксоиди (напр. **termo-**, **video-**: **termoff'aša**, **videohra**), сложни думи (**vodoínštalácia**, **cyklotrasa**, **rádiobudík**, **windsurfista**), изградени с изцяло словашки лексикален материал, словашки и чужд, съответно частично адаптирани чужди лексеми.

Високата фреквентност на някои абривиатури (SMS, MMS, CD, DVD, PIN, SIM), както и фактът, че в словашкия език чрез деривация от абривиатури се образуват популярни съществителни имена (**esemeska** от SMS, **emeska** от MMS и т.н.), обуслови решението те да бъдат включени в речника.

3. Кратък словашко-български речник на икономическите термини (КСБРИТ)

В българския и словашкия речников състав през последните десетилетия се появиха или актуализираха огромен брой термини от областта на икономиката, което е достатъчна причина да се помисли за речник на икономическите термини. Такива речници (едноезични или многоезични) и енциклопедии има и в двете страни⁷ – речник на икономическите термини, на финансовите термини, на пазарната икономика, икономически енциклопедии и под. Словашко-български или българско-словашки икономически речник обаче не е издаван. Това обстоятелство затруднява ползването и превода на текстове с икономическа⁸ тематика от и на двата езика, особено по-специализирани, с концентрирана употреба на термини. За изключение можем да приемем СБТР 2012, който в частта *Икономика* съдържа около 450 речникови статии с термини и терминологична лексика от изброените подобласти. Опит за частично решение е КСБРИТ (**Проект № 192 по НИС за 2012 г. Обновяване на лексикографските ресурси на българската словакистика. Част II. Кратък словашко-български речник на икономическите термини**), върху който работят в момента авторите на СБТР 2012 и чието издаване предстои в края на 2012 г.

Обхват на речника, подбор на словника. Речникът е планиран като кратък специализиран тип речник с обем около 5 000 терминологични единици, преди всичко общоикономически термини (отделен, специализиран речник на финансовите термини ще бъде разработен в рамките на следващ проект). Материалът за речника се екскерпира от едноезични (български, словашки) и многоезични (от които единият език задължително е български или словашки) лексикографски справочници – икономически и финансови терминологични речници и енциклопедии, издадени след 1989 г. Минимален критерий за потвърждаване на терминологичната валидност на съответната единица и за включването ѝ в речника е нейното срещане като термин в поне две специализирани лексикографски издания с различни авторски колективи.

Проверка на следващо ниво се осъществява и чрез РССЕа и РССЕв⁹, в които последователно се отбелязва икономическата и финансовата принадлежност на съответния термин.

По отношение на употребите и колокациите на термините се ползват някои основни икономически закони (Търговски закон, Закон за несъстоятелността, Закон за обществените поръчки и др.¹⁰), публикации в икономически печатни и онлайн издания (вестници и списания).

За да се гарантира коректността в подбора на словника, точността в представянето на българските еквиваленти и пр., ще бъдат проведени консултации със словашки и български специалисти икономисти.

Проблемът с глаголите и универбатите в терминологичен речник. Макар да няма единно мнение по въпроса за това, дали глаголите могат да бъдат включени като заглавки в терминологичен речник (виж Попова 2010: 171 и цитираната там литература), такива ще бъдат включени в КСБРИТ. Ще бъдат обхванати и широко използвани в специализирания печат универбати на термини словосъчетания, макар да се смята с основание, че силно изразената експресивност и разговорност на универбатите ги причисляват по-скоро към професионалните жаргони, а компресираната им форма затруднява тяхното еднозначно разбиране. В случая обаче става въпрос за универбати, които са широко разпространени и разпознаваеми, поради което ще ги приемем за функционално-стилистични синоними на термините. Функционално-стилистичната им особеност ще бъде отбелязвана с квалификатор, ще се дава препратка към разгърнатия термин.

Представяне на термините в речника. Термините ще бъдат представяни в азбучен ред по първата си буква, съответно по първата буква на първия член от термина словосъчетание. Ще се приложи в опростен вид понятийно-семантично групиране по признака *род – вид*. В речниковата статия, отразяваща родовия термин, ще се дават примери за фреквентни употреби и ще се посочват препратки към съответните видови термини:

akcia акция: ~ie kótované na burze акции, които се котират на борсата; ~ie stúpajú акциите се повишават/вдигат; ~ie klesajú акциите се понижават/падат; kategória a druh ~íí класове и видове акции; kontrolný balík ~íí контролен пакет акции; upísať ~ie запиша акции; vydať ~ie издам акции; zaznamenanie ~ie регистриране на акциите

виж също: akcie bez hlasovacieho práva, kmeňové akcie, listinné akcie, prevoditeľné akcie, prioritné akcie, zaknihované akcie, zamestnanecké akcie, zlatá akcia

akcie bez hlasovacieho práva акции без право на глас

kmeňové akcie обикновени акции

listinné akcie налични акции: ~ie na doručiteľa акции на приносител; ~ie na meno поименни акции

prevoditeľné akcie прехвърляеми акции

prioritné akcie привилегировани акции

zaknihované akcie безналични акции

zamestnanecké akcie акции на персонала, трудови акции

zlatá akcia златна акция

Лексико-семантични отношения. Полисемията, ако съществува, ще се отбелязва в речниковата статия на съответния термин, като се указва и частната област, за която е релевантно съответното значение.

Синонимите (например интернационален и домашен термин) ще се въвеждат в отделни речникови статии с препратка към другия синоним.

Прилагането на азбучен показалец на българските термини ще зависи от обема на речника.

Всички евентуални пропуски и неподходящи лексикографски решения, обусловени от краткото време за реализация на проектите, ще бъдат поправени при бъдещо преиздаване на двата речника.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ *Словашко-български речник*. София, БАН, 1970, 1982; *Slovensko-bulharský a bulharsko-slovenský turistický slovník*. Bratislava, SPN, 1979; Zemková, L. *Bulharsko-slovenský slovník*, Bratislava, SPN, 1977; *Bulharsko-slovenský slovník. I (A–K)*. Bratislava, Slavistický kabinet SAV, 2004; *Българско-словашки разговорник*. Плевен, Грамма, 2006.
- ² Виж напр. *Многоезичен речник за целите на туризма*. София, Валентин Траянов, 2008.
- ³ www.slovakistikabg.com – Проект „Българска виртуална словакистика“ 1–3 част (проект 183 по НИД за 2008 г., проект 147 по НИД за 2009 г. и проект 128 по НИД за 2010 г.).
- ⁴ Доц. В. Панайотов, гл. ас. Д. Иванова.
- ⁵ Виж в библиографията следните издания: *Krížom-krážom (A1)*, *Krížom-krážom (B1)*, *Krížom-krážom (A1+A2, cvičebnica)*, *Slovenčina pre cudzincov*.
- ⁶ Поради ограничения обем на доклада в библиографията са посочени само част от речниците.
- ⁷ В библиографията са посочени като примери само по няколко словашки и български речника, които не изчерпват разнообразието от подобни лексикографски издания след 1989 г.
- ⁸ В съдържанието на *икономическа* влагаме идеята за икономиката като надредна област, обхващаща редица подобласти: финанси, банково дело, застраховане, борси, промишленост, селско стопанство, туризъм, търговия и т.н.
- ⁹ До буква L, за следващите букви контролът се осъществява чрез нормативния *Кратък речник на словашкия език* на: <http://slovník.juls.savba.sk/>.
- ¹⁰ Текстът на законите, съответно техните изменения и допълнения, могат да бъдат намерени в онлайн изданията на „Държавен вестник“ (<http://dv.parliament.bg/DVWeb/index.faces>) и Сборник закони (<http://www.zbierka.sk/>).

ЛИТЕРАТУРА

Попова 2010: Попова, М. Въпроси на макроструктурата в терминологичния речник. // *Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова*. София: Емас, с. 166–173.

ИЗТОЧНИЦИ

- АСДИР 2006:** *Anglicko-slovenský dvojazyčný ilustrovaný slovník*. Bratislava: Slovart. 360 s.
- ГИЕ 2002:** Šibl, D. a kol. *Veľká ekonomická encyklopédia*. Bratislava: Sprint. 967 s.
- Дратва, Бузнова 1998:** Dratva, T., V. Buznová. *Slovenčina pre cudzincov*. Bratislava: SPN. 281 s.
- Иворикова 2009:** Ivoríková, H. a kol. *Krížom-krážom (Slovenčina A1+A2, cvičebnica)*. Bratislava: Univerzita Komenského. 231 s.
- Каменарова 2007:** Kamenárová, K. a kol. *Krížom-krážom (Slovenčina A1)*. Bratislava: Univerzita Komenského. 187 s.
- Каменарова 2011:** Kamenárová, K. a kol. *Krížom-krážom (Slovenčina B1)*. Bratislava: Univerzita Komenského. 254 s.
- КРСЕ 1997:** Škvareninová, O. *Obrázkový slovník slovenčiny*. Bratislava: SPN. 239 s.
- НРТРКПП 1996:** Keprtová, M. *Nemecko-český tematický slovník pro konverzaci, tlumočení a překlady*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc. 542 s.
- ПТБР 2009:** *Петезичен тематичен бизнесречник*. София: Колибри. 392 с.
- РПИ 1992:** Цачев, Х., А. Хаджистойчева. *Речник по пазарна икономика*. София: Люрен. 224 с.
- РССЕа 2006:** *Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G*. Bratislava: Veda. 1134 s.
- РССЕв 2011:** *Slovník súčasného slovenského jazyka. H–L*. Bratislava: Veda. 1088 s.
- СБЕ 2008:** *Световна бизнес енциклопедия*. София: Труд. 704 с.
- СБТР 2012:** Панайотов, В., Д. Иванова, С. Лиханова. *Словашко-български тематичен речник*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 240 с.
- СРЮИР 2000:** Grigorjanová, T., D. Kollar. *Slovensko-ruský právnicko-ekonomický slovník*. Bratislava: SPN. 256 s.
- ТРЕТ 1992:** Šlosar, R., A. Šlosárová, Š. Majtán. *Výkladový slovník ekonomických pojmov*. Bratislava: SPN. 318 s.
- ТФР 2012:** Vlachynský, K. a kol. *Finančný slovník výkladový*. Bratislava: Iura Edition. 504 s.

**ЗА СЕМАНТИКАТА И ЛЕКСИКОГРАФСКОТО
ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИ
ОТ РОДНИНСКИ НАЗВАНИЯ**
(върху материал от *Речник на българския език*
и *Българско-словашки речник*)

Abstract: The article focuses on the semantics of adjectives derived from family names. The meanings of these adjectives are found out to belong to the same type. Special attention is paid to the fact that they are presented in a different way in *Dictionary of the Bulgarian language* and *Bulgarian-Slovak dictionary*. This article is an attempt to find arguments for both these lexicographical approaches.

Key words: adjectives, dictionaries, Bulgarian language

В концепцията на всеки речник се предвижда уеднаквено представяне на групи думи с обща семантика, тъй като еднотипните дефиниции експлицират системните връзки в лексикалния състав на езика. По този начин се осигурява единство и непротиворечивост на лексикографското представяне и се улеснява използването на речника. Тук ще разгледаме една от тези групи думи.

Обект на наблюдение са прилагателните имена, мотивирани словообразователно и семантично от роднински названия. Целта на изследването е да се направи съпоставка на лексикографското им представяне, главно в *Речник на българския език* и *Българско-словашки речник*.

За разкриване на семантиката на тези прилагателни имена използваме следните софтуерни средства:

- системата за търсене в корпуси на Българския национален корпус (<http://search.dcl.bas.bg/>);
- WordSmith Tools (<http://www.lexically.net/wordsmith/index.html>), софтуер за лексикален анализ, с който ще извлечем статистически данни от специализирания лексикографски корпус;
- Sketch Engine (<http://www.sketchengine.co.uk/>), софтуер за лексикално профилиране.

Насочваме вниманието си към малката и непродуктивна група прилагателни имена като *бабин*, *лелин*, *какин*, *мамин*, *чичов*, *вуйчов*, *дядов*, *татков*, *момин*, *момков* и др. Те се образуват от всички роднински названия, които също представляват една ограничена и затворена група. За разлика от книжовния език, в българските диалекти групата на роднинските названия е

много голяма и съответно производните от тях прилагателни имена също са многобройни.

При съпоставка на лексикографското представяне на тези прилагателни имена в български тълковни речници установяваме, че то е еднотипно – всички прилагателни имена от роднински названия имат едни и същи значения, подредени по един и същи начин, като са използвани и сходни дефиниции. Срв. речниковите статии на прилагателното *лелин* в *Български тълковен речник* (БТР), *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ) и *Речник на българския език* (РБЕ):

БТР: *лелин* *прил.* **1.** Който е на леля. **2.** като *същ.* **лелини** *мн.* Домът и семейството на леля.

РСБКЕ: *лелин*, -а, -о, *мн.* -и, *прил.* **1.** Който принадлежи на леля, който е на леля. **2.** Като *същ.* **лелиният, лелината, лелиното, лелините** (разг.) – галено обръщение на леля към свои; на леля. **3.** Като *същ.* *мн.* **лелини** (разг.) – домът и семейството на лелята.

РБЕ: *лелин*, -а, -о, *мн.* -и, *прил.* **1.** Който е на леля¹, който принадлежи на леля¹. // Обикн. в съчет със с и н, д ъ щ е р я. Братовчед. **2.** Като *същ.* Обикн. членувано **лелин(ият) м. лелината ж. лелиното ср., мн. лелините.** Разг. Галено обръщение на леля¹ (в 1 знач.) към племенник (племенница) или на по-възрастна жена към дете или по-млад човек; на леля. **лелини** *мн.* Домът и семейството на леля¹ (в 1 знач.).

Както се вижда и от речниковите им статии, основната функция на тези прилагателни е да изразяват притежателност. Съответно първите им значения са от вида ‘който е на ...’, който принадлежи на ...’. В РБЕ е отделен нюанс към първото значение за съчетанията *лелиният син, лелината дъщеря*, които също изразяват родова принадлежност. Обикновено те се използват за уточняване на роднинското отношение, тъй като братовчедът може да е лелин, чичов, вуйчов и т.н. син или дъщеря.

Въпреки че в примерите по-горе не откриваме такова значение, обикновено в РБЕ вторите значения на тези прилагателни изразяват свързаност, съотнесеност:

РБЕ: **2.** Който е свързан с кака. *Какиният годееж. Какините песни.*

2. Който е свързан с вуйчо, отнася се до вуйчо. *Вуйчовата сватба. Вуйчов приятел.*

В РСБКЕ такива втори значения липсват, а в еднотомния БТР двете значения често са обединени, като това лексикографско решение е с оглед на обема на речника:

БТР: **1.** Който се отнася до чичо или принадлежи на чичо.

1. Който се отнася до вуйчо, принадлежи на вуйчо.

Това, което прави тези прилагателни по-интересни от другите, е тяхната способност да се субстантивират, т.е. да се използват като съществителни имена. Като субстантивирани разглежданите прилагателни имат 2 значения – с едното те служат за галено обръщение, с другото означават дома и семейството на роднина. В БТР е представено само едното значение, в РСБКЕ и РБЕ – и двете, но по различен начин: в РСБКЕ са обособени две значения, а в РБЕ има едно значение.

В *Българско-словашкия речник* (БСР) на Мария Кошкова и колектив субстантивираните прилагателни са представени като отделни заглавки и са оформени отделни речникови статии за тях. Причината за това е преводният характер на речника, т.е. в него се търсят преводни еквиваленти на българските лексеми.

БСР: бабин -а -о *мн.* -и babkin, babičkin, starkej: **в ~ата стая, слушам ~ите приказки**

бабина(та) *мн.* -ни(те) *ž* diet'a moje, dcérka, miláčik

бабини *рочн.* stárki: **отивам у ~ на гости**

бабин(ият) *мн.* -ни(те) *m* diet'a moje, synku, miláčik: **ела тук, ~**

бабино(то) *мн.* -ни(те) *s* diet'a moje, synček, synku, miláčik: **какво искаш, ~**

Виждаме, че при тези субстантивирани прилагателни преводният еквивалент е съществително име (*синко, дъще*), словосъчетание (*дете мое*) или друго субстантивирано прилагателно (*миличка*). Това са обикновени обръщения.

Така откриваме две лексикографски практики при представяне на прилагателните имена от роднински названия: в българските тълковни речници има една речникова статия, а в *Българско-словашкия речник* – няколко.

За да отговорим на въпроса кой подход е правилен, ще разгледаме по-подробно семантиката на субстантивираните прилагателни, които се явяват лексикографски проблем.

Субстантивираните прилагателни са проучени най-подробно от Лилия Крумова в нейното изследване *Субстантивация на прилагателните имена в съвременния български книжовен език*. Интересуващите ни субстантивирани прилагателни тя разглежда в 2 групи:

1. Субстантивирани прилагателни, названия на лица, мотивирани от притежателни прилагателни имена. Това са ограничен кръг имена: *маминият, бабиният, татковият, бацьовият, дядовият, чичовият, лелиният* и под., тъй като ограничени по количество и непродуктивен тип са самите мотивиращи – притежателни прилагателни на *-ов (-ев)* и *-ин*, изразяващи роднинска принадлежност. Те служат за изразяване на емоционално отношение на говорещия към лицето, към което той се обръща. Изразяват родствена близост, гальовност, умиление (Крумова 1987: 85–86).

2. Субстантивирани прилагателни за лица *pluralia tantum*. Тук влизат и метонимичните значения на субстантивирани прилагателни от типа *мамини*,

бабини, дядови, таткови, чичови, лелини, сватови, момини, момкови и под., които означават ‘домът на лице, обикн. близък или роднина’ и ‘семеиството на това лице’ (Крумова 1987: 92).

Първата група субстантивирани прилагателни функционират в речта като обръщения: *Спи, бабината, спи, че турците ще дойдат да те грабнат*. Ив. Вазов. Това са обратни обръщения, при които адресатът не се назовава със своето роднинско име, а с роднинското име на адресанта – *Спи, бабиното* вместо *Спи, дъще (синко)*. Обратните обръщения *бабиния, бабиното, бабината, бабините* са получени при елипса на определяемото от съчетания като *бабиния юнак, лелиното дете, мамина дъще, дядовите пиленца*. „От обръщенията с притежателни прилагателни, които могат да се употребяват и нечленувани, често се е изпуснало определяемото и притежателното прилагателно е започнало да се употребява самостоятелно, вече само в членувана форма като обръщение.“ (Ницолова 1984: 59).

При обратните обръщения субстантивирани прилагателни се конкурират с роднински имена в дателна, именителна или звателна форма: *Спи, баби*. – *Спи, баба*. – *Спи, бабо*. *Спи, бабче*. Развоят на тези обръщения е изследван от Байрер и Костов (1978): в първата фаза към вокатива *сине* се прибавя роднинското име за говорещия в дателен притежателен падеж – *сине мами*; във втората фаза остава съкратеното обръщение *мами*, в третата фаза падежната форма *мами* се заменя с общата форма *мама*, в четвъртата фаза формата *мама* се заменя с вокатива *мамо*.

Обратните обръщения в именителна и в звателна форма съвпадат с преките обръщения. Извадени от контекста, такива изказвания са двузначни, например *Вземи си, мамо*. *Кажи, татко*. Но участниците в речевия акт правилно разбират съобщението.

Тъй като роднинските имена и получените от тях притежателни прилагателни функционират в речта като обратни обръщения и изразяват един и същ смисъл, в РБЕ намираме същите значения при съществителните *баба* и *леля*, а като синоними са посочени субстантивирани прилагателни:

РБЕ: С форма **баби** – галено обръщение на баба към внуче, към дете или към по-млад човек; бабиният, бабината, бабиното, бабините.

Обикн. дат. **лели** и **леля**. Галено обръщение на леля към племенник (племенница) или на по-възрастна жена към дете или по-млад човек; лелин, на леля.

Тези обратни обръщения изразяват експресивност в различна степен. „Изказванията с обратни обръщения относителни прилагателни се отличават от изказванията с обратни обръщения съществителни имена от роднинската терминология (*мама, баба, леля, чичо* и т.н.) по своята по-силна емоционална зареденост – изразяват отношение на по-голяма близост и галовност (срв. *А и друго да ти кажа, лелиното – А и друго да ти кажа, лельо*)“ (Радева 2011: 20). Подобна стилистична диференциация е забелязана от Св. Иванчев

при членуваните и нечленувани обръщения от типа *детето ми* и *дете мое* – нечленуваното обръщение изразява в по-малка степен гальовност (Иванчев 1978: 215).

Както отбелязва Р. Ницолова, в едно изказване може да има и пряко, и обратно обръщение: – *Ела, мамии, ела синее!* Л. Каравелов. – *А бре, майка, а бре, синее – вика му леля Гена.* Чудомир. – *Стани, Лилке, стани, бабиното.* Чудомир.

Срещат се както обратни обръщения (– *Питка ще меся, бабиното.* А. Каралийчев. – *Син имам там, дядовото.* Ал. Константинов. – *Не може, лелините, не може – думаше Лиса.* К. Константинов), така и преки обръщения, които представляват словосъчетания с притежателни прилагателни (– *Ела, бабиното момиченце, да те прегърна!* А. Каралийчев. – *Хайде сега, дядовото момче, стягай си цървулките!* А. Каралийчев) или словосъчетания с роднински имена и предлога *на* (– *Ох, на баба мъничкото!* А. Каралийчев. – *Ох, сладинкото на баба.* А. Страшимиров. – *Ах, на баба! – ахкаше бабчето.* Ив. Мариновски).

Освен разглежданите субстантивирани прилагателни от роднински имена като обръщения се използват и други субстантивирани прилагателни: – *Е, миличък, твоят род е знаменит.* Елин Пелин. – *Виж какво, малката.* Л. Дилов. *Ей, малкият! Ей, дебелият!* и т.н.

Втората група субстантивирани прилагателни са от типа *pluralia tantum*: *мамини, бабини, дядови, чичови, момкови* и т.н. Тези прилагателни имат по две значения, както отбелязва и Л. Крумова. Лексикографското им представяне обикновено е в едно значение. Примерите обаче показват, че в едни случаи се реализира значението ‘домът на близък или роднина’ (*Отивам у лелини. Обядвах у вуйчови. Бях в бабини*), обикновено в съчетание с предлози *у* и *в*; а в други – значението ‘семейството на близък или роднина’ (*Къде са вуйчови? Какини имат четири деца. Лелини живеят до нас. Казах на чичови да дойдат*).

Освен със субстантивирано прилагателно, значението ‘домът на близък или роднина’ може да се изрази и с роднинско име: *Бях у баба. Ходих у вуйчо*. При другото значение подобна замяна е невъзможна.

За означаване на дома или семейството на познат човек служат и притежателни прилагателни в мн. ч., образувани от собствени имена: *Пенкини, Иванови*. Като пример е достатъчно да споменем заглавието на известна народна песен – *У Недини слънце грее*.

За означаване на група лица, мислени като общност или колектив, се използват и други прилагателни (в мн.ч., членувани) като *домашните, околните, близките, роднините, младите, старите* (*Поздравлявам тебее, домашните ти и съм твой искрен.* Ботйов. З. Стоянов), а също и *нашите, вашите, техните, своите* (*Как са вашите? Нашите ще победят*).

Двете групи субстантивирани прилагателни се различават както по семантика, така и по граматични форми. В единия случай се субстантивират

членуваните форми за мъжки, женски и среден род ед.ч. и формата за мн.ч. *лелиният, лелината, лелиното, лелините*; във втория – само нечленуваната форма за мн.ч. *лелини*. Граматичните им ограничения са отразени в речниците, а от семантичните разлики произтича и различното им тълкуване – първите се представят с дефиниции, с които се посочва при какви случаи се употребяват тези субстантивирани прилагателни, а вторите – с описателни дефиниции.

Употребата на прилагателните имена от роднински названия проверяваме с помощта на софтуерни средства.

Page: 1
Query: лелиното
☐ Regex
Search

Corpora
Assistant

Results

30 random results from 18 found.

- Мистър Дик изпълнява лелиното предсказание +
- Догодина ще ви я подарим, лелиното! +
- Какво ли не опитвахме с него – увещаване го, кърмехме го, биехме го, заведохме го в квартирата ни на Бъкингам Стрийт (където за най-голям ужас на всички присъстващи той веднага се нахвърли върху двете котки)), обаче въпреки всичко това никога не успя да привикне към лелиното общество. +
- Като измени бързо израза си, Агнеса ме запитва дали знам какво е докарало лелиното разорение (вече бяхме дошли много близо до квартирата ми)). +
- Въпреки мистър Микобъровото условие за лелиното присъствие ние бяхме наклонни тя да си остане въкъщи и да бъде представявана на срещата от мистър Дик и мен. +
- През цялата вечер очите му не напушаха лелиното лице и изразът им говореше за най-голямо отчаяние сякаш тя вече бе започнала видимо да слабее. +
- Тази жена е или луда, или пиана — каза мис Мърдстоун, истински отчаяна, че не може да обърне потока на лелиното внимание към себе си. — Подозирам, че е пиана. +
- Новият ми живот траеше вече десетина дни и решението ми да се боря срещу негодите, породени от лелиното разорение, продължаваше да ме крепи. +
- Добре, че ти не си такава, лелиното, и обичаш да помагаш; ей тъй, за бог да прости, дето е речено. +
- Дядовото, чичовото, вуйчовото, какиното, лелиното, на външните не им вярване, ти си наше, с нас си лягало и ставало по нивата, кажи ни, туй за вечно ли ще е, или ще мине и заминне като викрушка? +
- Затуй, лелиното, ще си знаете книжките, ще си слушат Моцарт и ще се обличат с вкус. +
- Но това стана само за миг, в момента, когато влизаше в стаята и когато му хвърлих поглед над лелиното рамо. +
- Мъжът се ражда да блъска и работи, лелиното. +
- Макар че този ден тя бе така остра, както и предишния, и също така често се втурваше срещу наглетата, а и се изпълни с огромно възмущение, когато един млад човек от улицата хвърли поглед на Диканет през прозореца (което беше едно от най-големите нарушения спрямо лелиното достойнство)), тя събуди в мене уважение, ако не и по-малко страх. +
- Седеше и пушеше, мрачен, до него Лопуш, лелиното нагаре, дъвчеше с наслаждение едър бодил. +
- Познах по лелиното лице, че е готова да отстъпи, а и Дора отново светна, като забеляза това. +
- Не мога да опиша какво голямо удоволствие им достави вестта за лелиното разорение и каква утеха и успокоение им донесе тя. +
- Депутацията ще почака малко пред околийското управление, дорде прескоча до Пенбе ханъм да лепне гърлото на лелиното Гинино дете, че се задъшва вече, горкинкото. +

Фиг. 1. Резултати за формата *лелиното* в БНК

Българският национален корпус предоставя възможност за търсене на всички форми на думата, но в нашия случай това е нерелевантно. Затова търсим определени форми. Например за *лелиното* откриваме 18 примера в БНК, от които 5 са обръщения (фиг. 1), *лелината* – сред 28 примера няма обръщения, *лелиния* – 9 примера и също няма обръщения, *лелините* – 17 примера, 1 обръщение; *чичовото* – 77 примера, сред които има 39 обръщения, *чичовата* – 33 примера, от които само 2 обръщения, *чичовия* – 30 примера, няма обръщения, *чичовите* – 17 примера, 1 обръщение. Виждаме, че най-много са обръщенията в ср. р. *лелиното, чичовото*, което е и логичен резултат, като се има предвид, че това са обръщения обикновено към деца.

За формата *лелини* – 54 примера в БНК: в част от тях *лелини* е притежателно прилагателно със синтактична роля на определение (*онези лелини меки*–

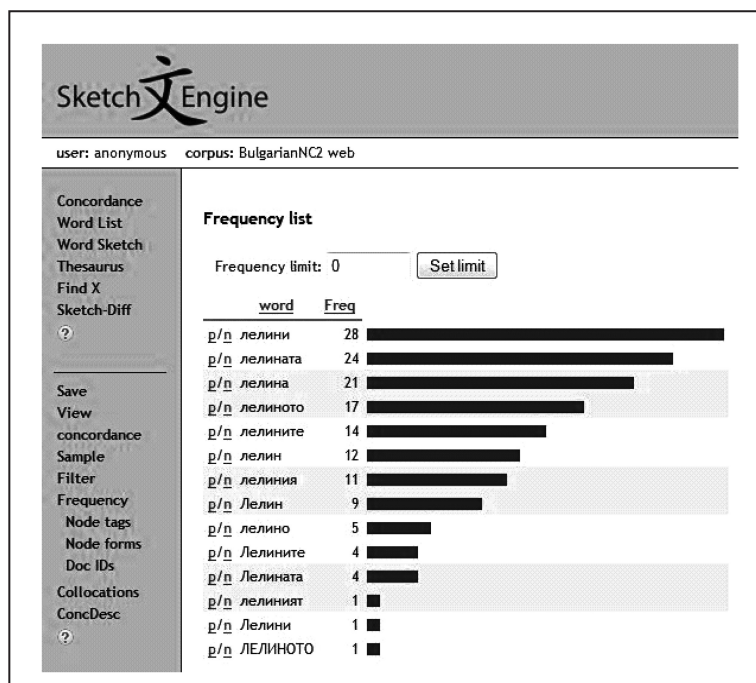
ци, бедните лелини дъщери), в други – определение приложение (*Сиромашки живот живееха лелини Генини. Иди у лелини си Нанкини. И заради дечицата – милите лелини сладурчета!*), в трети – обстоятелствено пояснение за мястото (*Право у лелини си отиде*), в четвърти – подлог или допълнение (*Лелини щяха да нощуват в града. Лелини ѝ имат вила в Павлово. Казах на чичови да дойдат*). Тъй като синтактичните функции са обвързани със значенията на думата, лесно може да се разпредели материалът по значения.

С помощта на WordSmith Tools установяваме, че в специализирания лексикографски корпус най-често се среща формата *лелини* 58 пъти (фиг. 2), след това по фреквентност се нареждат *лелина*, *лелин* (тази форма съвпада с мъжкото роднинско название *лелин*, както и с фамилното име *Лелин*), *лелината*, *лелино*, *лелините*, *лелиното*, *лелиния*. Най-често срещаното предложно съчетание е с предлога *у*, който се съчетава с нечленуваната форма за мн. ч. – *у лелини*. От съчетанията с притежателни местоимения най-често се срещат тези със *си* (*лелини си*).

От примерите се вижда, че и членувани, и нечленувани форми по-често са приложения към собствени имена: *лелини Пенкини*, *лелина Ирина*, *лелиния Иван*, *лелината Софка*; други са приложения към обръщения: *лелини душици мили*, *пиле лелино*.

Concord																			
File Edit View Compute Settings Window Help																			
N	Word	With	elation	Texts	Total	tal Left	al Right	L5	L4	L3	L2	L1	Centre	R1	R2	R3	R4	R5	
1	НА	лелин*	0,000	29	71	40	31	6	4	14	2	14	0	2	16	3	6	4	
2	И	лелин*	0,000	35	64	23	41	6	3	2	8	4	0	11	8	11	3	8	
3	ЛЕЛИНИ	лелин*	0,000	33	63	2	3	0	0	0	2	0	58	0	2	1	0	0	
4	СИ	лелин*	0,000	31	59	13	46	7	1	3	2	0	0	27	2	1	11	5	
5	У	лелин*	0,000	22	50	47	3	4	0	2	2	39	0	0	0	1	1	1	
6	ДА	лелин*	0,000	22	43	19	24	7	7	5	0	0	0	1	5	5	5	8	
7	ЛЕЛИНА	лелин*	0,000	18	35	2	0	1	0	1	0	0	33	0	0	0	0	0	
8	ЗА	лелин*	0,000	15	32	20	12	1	4	1	2	12	0	0	5	0	5	2	
9	ЛЕЛИН	лелин*	0,000	24	29	1	1	0	0	1	0	0	27	0	0	1	0	0	
10	В	лелин*	0,000	15	27	14	13	0	1	4	1	8	0	0	1	6	5	1	
11	ЛЕЛИНАТА	лелин*	0,000	12	27	0	1	0	0	0	0	0	26	0	0	0	0	1	
12	ЧЕ	лелин*	0,000	13	25	12	13	3	1	7	0	1	0	0	2	4	4	3	
13	ТИ	лелин*	0,000	15	25	12	13	0	1	6	0	5	0	10	0	1	2	0	
14	СЕ	лелин*	0,000	11	25	12	13	3	5	2	2	0	0	0	2	4	5	2	
15	ЛЕЛИНО	лелин*	0,000	13	22	3	3	0	0	0	0	3	16	3	0	0	0	0	
16	ОТ	лелин*	0,000	13	19	16	3	1	3	0	2	10	0	1	0	1	0	1	
17	ЛЕЛИНИТЕ	лелин*	0,000	10	17	0	0	0	0	0	0	0	17	0	0	0	0	0	
18	НЕ	лелин*	0,000	12	17	6	11	1	2	1	2	0	0	2	3	3	3	0	
19	МИ	лелин*	0,000	10	17	5	12	0	0	1	2	2	0	5	3	3	0	1	
20	ЛЕЛИНОТО	лелин*	0,000	4	17	0	0	0	0	0	0	0	17	0	0	0	0	0	
21	Е	лелин*	0,000	10	14	8	6	1	3	0	2	2	0	0	2	2	0	2	
22	С	лелин*	0,000	10	14	11	3	1	3	0	2	5	0	0	1	1	0	1	
23	ПИЛЕ	лелин*	0,000	4	13	7	6	0	0	0	3	4	0	3	3	0	0	0	
24	МУ	лелин*	0,000	8	12	7	5	1	2	2	0	2	0	4	0	1	0	0	
25	ЛЕЛЯ	лелин*	0,000	11	11	2	9	2	0	0	0	0	0	0	0	3	0	6	
26	Й	лелин*	0,000	9	10	5	5	0	4	1	0	0	0	4	0	0	1	0	
27	А	лелин*	0,000	8	10	5	5	1	3	0	0	1	0	2	2	0	1	0	
28	КАТО	лелин*	0,000	10	10	4	6	0	0	0	0	4	0	1	1	1	1	2	
29	ЩЕ	лелин*	0,000	7	9	4	5	0	2	2	0	0	0	2	1	0	0	2	
30	ТОДОРЕ	лелин*	0,000	4	8	7	1	0	0	3	4	0	0	0	0	0	1	0	
31	НАЗАД	лелин*	0,000	5	8	1	7	0	0	1	0	0	0	1	0	3	3	0	
32	ЛЕЛИНИЯ	лелин*	0,000	5	8	0	0	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0	0	
33	ДУМАШЕ	лелин*	0,000	7	8	7	1	0	0	7	0	0	0	0	0	1	0	0	

Фиг. 2. Форми и съчетания на прилагателното *лелин*, установени чрез WordSmith Tools



Фиг. 3. Фреквентност на формите на прилагателното *лелин*, установени чрез Sketch Engine

Фреквентността на формите на прилагателното *лелин*, установени чрез Sketch Engine (фиг. 3), е подобна: най-голяма е на формата *лелини*, следват *лелината*, *лелина*, *лелиното*, *лелините* и т.н.

За прилагателното *чичов* получаваме различни резултати. Според WordSmith Tools най-често срещаната форма в лексикографския корпус е *чичови* (фиг. 4), докато в корпуса, обработван от Sketch Engine (фиг. 5), най-често срещани са формите *чичов* (тази форма съвпада с фамилно име, но има и примери с обръщения: *Ама ще ти се карам нещо, чичов. Отде го взе бре, Гунчо, а, чичов?*) и *чичовото*.

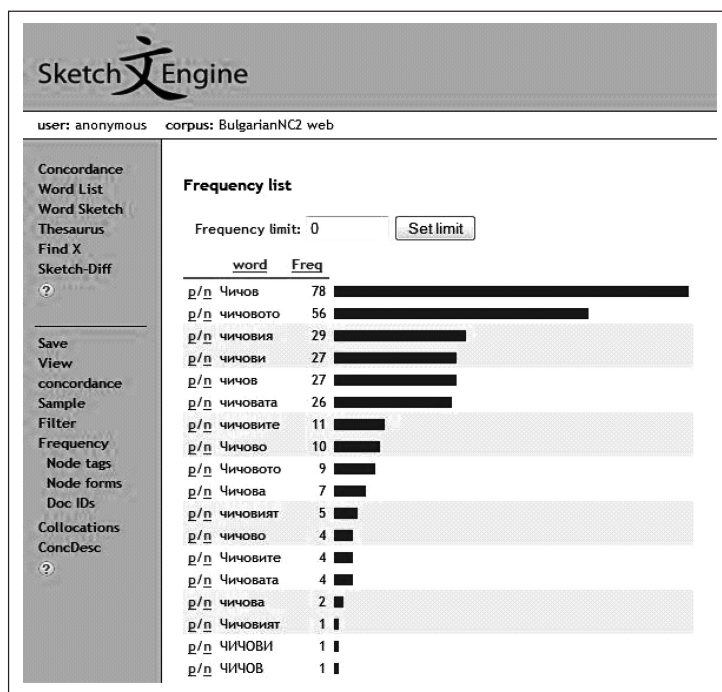
За прилагателното *вуйчов* WordSmith Tools посочва като най-често срещана формата *вуйчовата* (24 примера: *вуйчовата сватба, вуйчовата брада*), *вуйчови* и *вуйчово* (с по 21 примера), Sketch Engine също *вуйчовата* (22 примера), *вуйчовото* (9), *вуйчовия* (7), *вуйчовите* (6), *вуйчови* (5).

За прилагателното *какин* и WordSmith Tools, и Sketch Engine посочват като най-често срещана формата *какини*, но от примерите се вижда, че повечето примери са от типа *какини Гинкини, какини Пенкини*, а също и обръщения – *мили какини краченца*.

Следователно притежателните прилагателни и семантично и словообразователно мотивираните от тях субстантивирани имена се откриват в корпус-

Concord													
File Edit View Compute Settings Window Help													
N	Word	With	elation	Texts	Total	tal Left	al Right	L5	L4	L3	L2	L1	Centre
16	ЧИЧОВИ	чичов*	0,000	47	89	1	1	0	1	0	0	0	87
17	Е	чичов*	0,000	66	84	32	52	9	6	9	6	2	0
18	БРАТОВЧЕДИ	чичов*	0,000	67	81	22	59	1	0	2	10	9	0
19	СА	чичов*	0,000	60	79	32	47	6	4	6	11	5	0
20	ЧЕ	чичов*	0,000	51	66	48	18	8	11	14	4	11	0
21	Й	чичов*	0,000	28	65	24	41	6	1	2	6	9	0
22	ЧИЧОВОТО	чичов*	0,000	41	64	0	0	0	0	0	0	0	64
23	А	чичов*	0,000	49	62	35	27	4	8	7	3	13	0
24	КАТО	чичов*	0,000	41	49	26	23	3	6	6	8	3	0
25	КОИТО	чичов*	0,000	44	49	7	42	2	3	1	1	0	0
26	ЕДИН	чичов*	0,000	44	48	36	12	3	2	10	21	0	0
27	НО	чичов*	0,000	38	48	19	29	7	3	4	1	4	0
28	ЧИЧОВ	чичов*	0,000	27	45	0	0	0	0	0	0	0	45
29	ТИ	чичов*	0,000	31	44	18	26	4	3	3	3	5	0
30	ЩЕ	чичов*	0,000	31	41	18	23	7	5	1	5	0	0
31	ГО	чичов*	0,000	32	39	16	23	2	2	4	8	0	0
32	МОИТЕ	чичов*	0,000	22	37	32	5	0	1	3	2	26	0
33	У	чичов*	0,000	27	37	29	8	0	2	0	1	26	0
34	ЧИЧОВАТА	чичов*	0,000	27	33	0	0	0	0	0	0	0	33
35	ПО	чичов*	0,000	32	32	13	19	3	1	7	2	0	0
36	ПОД	чичов*	0,000	24	31	8	23	1	0	3	4	0	0
37	ЛЕЛИТЕ	чичов*	0,000	26	31	15	16	0	0	3	8	4	0
38	ИЛИ	чичов*	0,000	30	31	14	17	2	3	2	2	5	0
39	ЧИЧОВИЯ	чичов*	0,000	22	30	0	0	0	0	0	0	0	30

Фиг. 4. Форми и съчетания на прилагателното *чичов*, установени чрез WordSmith Tools



Фиг. 5. Фреквентност на формите на прилагателното *чичов*, установени чрез Sketch Engine

сите заедно. Статистическите данни се отнасят и за едните, и за другите. Могат да бъдат разделени чрез синтактичен анализ на примерите.

Това потвърждава заключението на Л. Крумова: „Терминът **лексико-граматични омоними** отговаря най-добре на отношението между субстантивирани прилагателни и мотивиращите ги прилагателни, тъй като те имат еднакво звучене, но се различават по своето лексикално и граматично значение и по своята принадлежност към различни части на речта“ (Крумова 1987: 154).

И така се връщаме отново към въпроса за тяхното лексикографско представяне. Дали субстантивирани прилагателни да са заглавни, или подзаглавни думи?

В *Българския тълковен речник*, *Речника на съвременния български книжовен език* и *Речника на българския език* те са подзаглавни, а в *Българско-словашкия речник* са заглавни думи със своя речникова статия. При тълковните речници на българския език се посочва словообразователната и семантична мотивация на субстантивирани прилагателни, докато в *Българско-словашкия речник* се търсят преводните еквиваленти, които са съществителни имена.

Затова и двата подхода са адекватни и отговарят на целите и вида на речниците.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванчев 1978:** Иванчев, Св. Една неописана употреба на членуваната форма. // *Помагало по българска морфология. Имена*. София, с. 212–222.
- Крумова 1987:** Крумова, Л. *Субстантивация на прилагателните имена в съвременния български книжовен език*. София: БАН. 162 с.
- Ницолова 1984:** Ницолова, Р. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. София: Народна просвета. 192 с.
- Радева 2011:** Радева, Б. *Относителните прилагателни имена в съвременния български език (семантика, граматика)*. Автореферат на дисертация. София, 2011. 49 с.

ИЗТОЧНИЦИ

- БСР:** Кошкова М. и др. *Българско-словашки речник*. Т. I (А–К). Братислава, 2004.
- БТР:** *Български тълковен речник*. 4 изд. София: Наука и изкуство, 2002.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. I–XVI. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1977–2012.
- РСБКЕ:** *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. I–III. София: БАН, 1955–1959.

ПЕРФОРМАТИВНИТЕ ГЛАГОЛИ *ПОЗВОЛЯВАМ*, *РАЗРЕШАВАМ*, *СЪГЛАСЯВАМ СЕ* С ОГЛЕД НА ЛЕКСИКОГРАФСКОТО ИМ ПРЕДСТАВЯНЕ¹

Abstract: The article examines the performatives *позволявам*, *разрешавам*, *съгласявам се* in the modern Bulgarian language. Their lexicographic representation in existing explanatory dictionaries is considered in comparison with their functional aspect. The aim is to establish to what extent the dictionary definitions reflect similarities and differences in the semantics of the verbs.

Key words: performative verbs, permissions, lexicography, corpus-based approach

Както е известно, лексикографията се променя с развитието на компютърните технологии благодарение на възможностите, които те предоставят. Затова не случайно днес успешно се съчетават традиционен и корпусно базиран подход, като основен ресурс за съставянето на различни видове речници стават именно електронните корпуси. Прилагането на корпусен подход в лексикографската практика позволява да се обективизират лексикографските решения и способства за по-прецизното описание на лексикографските единици (вж. Благоева, Колковска 2006; Благоева, Колковска 2011).

Обект на изследване в доклада се перформативните глаголи *позволявам*, *разрешавам*, *съгласявам се*, с които се иска и дава позволение в българския език. Проследява се лексикографското им представяне в съществуващи тълковни речници в съпоставка с функционалния им аспект, при изследването на който се прилага корпусно базиран подход. Целта е да се установи до каква степен речниковите дефиниции отразяват сходствата и различията в семантиката на изследваните глаголи.

За проучването на лексикалната семантика на разглежданите глаголи се проследява представянето им в различни тълковни речници на българския език: *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ 1957; РСБКЕ 1959), *Съвременен тълковен речник на българския език* (СТРБЕ 1995), *Български тълковен речник* (БТР 1997), *Речник на българския език* (РБЕ 2008).

За проучването на функционалния аспект се използва Българският национален корпус (БНК), създаден в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ от сътрудници в Секцията по компютърна лингвистика и Секцията за българска лексикология и лексикография (<http://ibl.bas.bg/BGNC>)

bg.htm). Софтуерните средства за осъществяване на изследването са: система за търсене в БНК (<http://search.dcl.bas.bg/>) и Corpus Query System на Sketch Engine (<http://www.sketchengine.co.uk/>).

1. Позволявам/позволя

Направените наблюдения показват, че в тълковните речници най-често се посочват две значения, с които функционират тези глаголи.

Според тритомния РСБКЕ те имат следната семантика: **1.** Давам право, съгласявам се някой да направи нещо; разрешавам. *Те не позволяваха вече на децата си да се събират и играят заедно.* Елин Пелин. **2.** Давам възможност да се прави нещо; допускам, давам. *На два метра от върха едно издадено камъче позволяваше да се стъпи добре с единия само крак.* Ал. Константинов.

Според СТРБЕ значенията на глаголите са: **1.** *На кого.* Давам право, възможност на някого да извърши нещо; разрешавам. **2.** Давам възможност да се направи нещо; допускам. *Моята работа не ми позволява да спортувам.*

В БТР също са посочени две значения: **1.** Давам някому право да извърши нещо; разрешавам. *Позволих му да замине.* **2.** Давам възможност; допускам. *Здравето не ми позволява да работя много.*

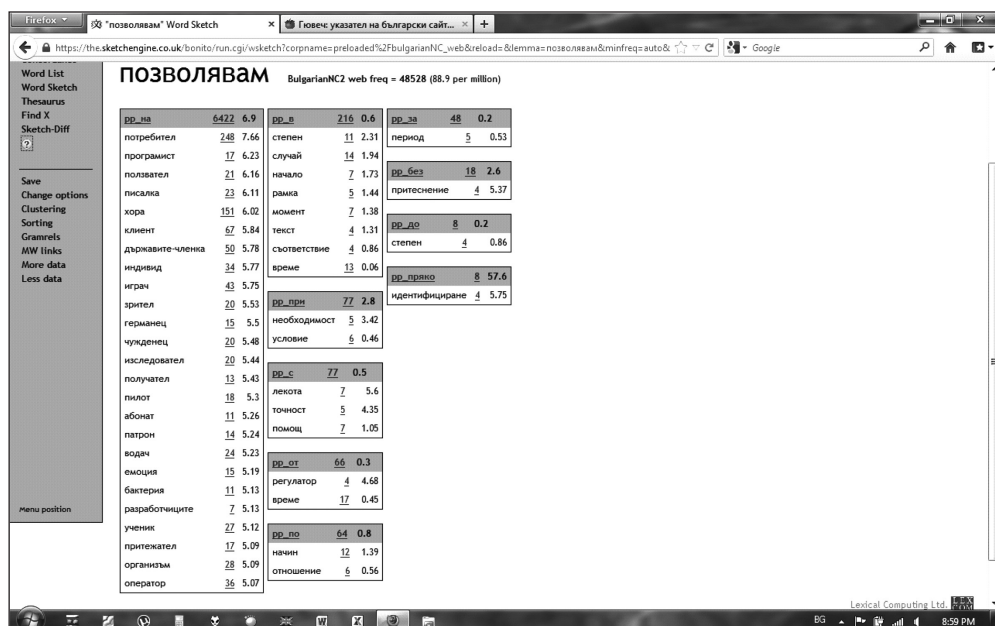
Само в многотомния РБЕ за тези глаголи са обособени три значения: **1.** Давам някому право да извърши нещо; разрешавам. *Не позволи на дъщеря си да иде за вода, самичък не го съдържаха на едно място.* Й. Йовков. **2.** Давам възможност да се извърши нещо; допускам. *Гордостта на художника не му е позволила да отговаря на критици и да влиза в разправи.* П. П. Славейков. **3.** За израз на молба да се получи позволение, разрешение за нещо. *Ако позволите, ще взема за момент речника за справка.* Не трябва да се забравя обаче, че при създаването на многотомния РБЕ от 2005 г. насам се прилага корпусно базиран подход, което неминуемо намира отражение в представената информация (вж. Благоева, Колковска 2006).

Както става ясно от съпоставката между дефинициите, в различните речници за глаголите *позволявам/позволя* се посочват едни и същи значения, като първото от тях се свързва със семантиката ‘давам позволение’. Изключение прави многотомния РБЕ, където е уговорено и значението ‘искам позволение’ (знач. 3.). В останалите тълковни речници това значение не е обособено.

Наблюденията от изследването на лемите *позволявам/позволя* в посочените електронни корпуси за български език дават следните резултати. Според БНК лемата *позволявам/F/* има 42 835 брой срещания, докато лемата *позволя/F/* се среща 61 408 пъти. Според Sketch Engine данните са съответно 48 258 срещания на *позволявам* и 63 495 срещания на *позволя*. Приведените количествени данни показват, че свършеният глагол *позволя* има повече употреби от несвършения *позволявам*.

Използването на функцията Word Sketch на Sketch Engine дава възможност да се проследят типичните колокации на разглежданите глаголи. По от-

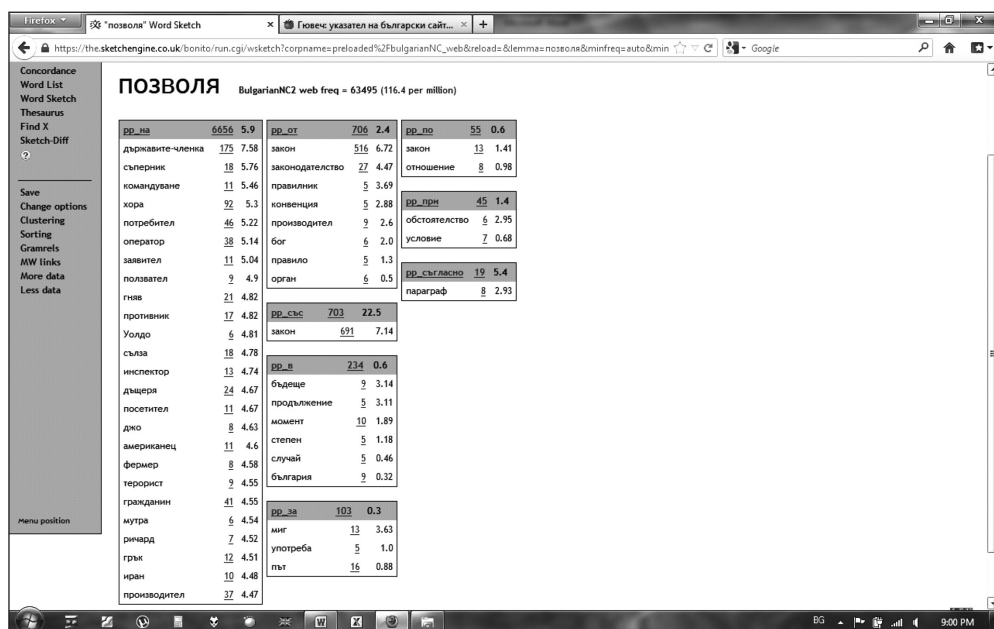
ношение на *позволявам* с най-голяма фреквентност е предложното съчетание *позволявам на* (някого) – 6 422 срещания. Със сравнително по-малка фреквентност са предложните съчетания: *позволявам в* (случай, време, степен, начало, момент и др.) – 216 срещания; *позволявам при* (необходимост, условие) – 77 срещания; *позволявам с* и наречие (лекота, точност и др.) – 77 срещания; *позволявам от* (регулатор, време) – 66 срещания и др. (вж. фигура 1.).



Фиг. 1. Колокации на лемата *позволявам* според Sketch Engine

По отношение на *позволя* с най-голяма фреквентност отново е предложното съчетание с предлога *на* – *позволя на* (някого) – 6 656 срещания. Предложни съчетания с по-малка фреквентност са: *позволя от* (закон, законодателство, производител и др.) – 706 срещания; *позволя със* (закон) – 703 срещания; *позволя в* (даден момент, бъдеще, продължение на и др.) – 234 срещания; *позволя за* (път, миг, употреба) – 103 срещания и др. (вж. фигура 2.).

Както се вижда от представените колокации на *позволявам/позволя*, и в двата случая най-често срещани са предложните съчетания с *на*. Този факт е отразен и при лексикографското представяне на тези глаголи в разглежданите тълковни речници, без обаче да бъде конкретизирано, че позволенieto за извършване на дадено действие е позволение по принцип. В речниковите дефиниции на разглежданите глаголи не са отразени различните нюанси, които намират израз в останалите предложни съчетания и които са свързани с някакво условие, напр. извършване на действието в определена степен, извършване на действието в конкретно време, извършване на действието с помощта на



Фиг. 2. Колокации на лемата *позволя* според Sketch Engine

някого, извършване на действието в съответствие с дадена нормативна рамка и др. Във всички тези случаи се наблюдава стесняване на лексикалното значение.

Йерархичните (в широк смисъл на думата) отношения между искащия и даващия позволение се имплицират чрез речниковите дефиниции и се експлицират чрез използваните примери.

2. Разрешавам/разреша

Направените наблюдения върху лексикографското представяне на перформативните глаголи *разрешавам/разреша* показват, че в тълковните речници и при тях по подобие на *позволявам/позволя* най-често се посочват две значения.

Според тритомния РСБКЕ *разрешавам/разреша* имат следната семантика: **1.** Давам свобода на някого да прави нещо; позволявам. *Рядко някой път ще разреши на децата да прескочи някое с кошничка и да донесе малко грозде.* Ст. Ц. Даскалов. **2.** Намирам, търся или давам правилен отговор на нещо. *Че нали вече всички проблеми ги разрешихме?* Смирненски.

Според СТРБЕ значенията са: **1.** *Какво, на кого.* Давам свобода; позволявам, допускам. *Разрешавам да отидеш на кино.* **2.** *Какво.* Намирам, търся изход, решение; решавам. *Разрешавам проблем.*

Само в БТР са посочени 3 значения: **1.** Давам свобода, право за извършване на нещо; позволявам, допускам. *Разрешават ми да замина.* **2.** Намирам решение; решавам, отгатвам. *Разреших загадката.* **3.** Постигам споразумение, уреждам, намирам изход от нещо. *Разрешихме конфликта.* Това трето значение в БТР всъщност се включва във второто значение от РСБКЕ и СТРЕБЕ.

Съпоставката между дефинициите показва, че в различните речници за глаголите *разрешавам/разреша* се посочват едни и същи значения по подобие на *позволявам/позволя*. От тях отново само първото се свързва със семантиката 'давам позволение'. В разглежданите източници никъде не е експлицирано, че с *разрешавам/разреша* може да се иска позволение в българския език.

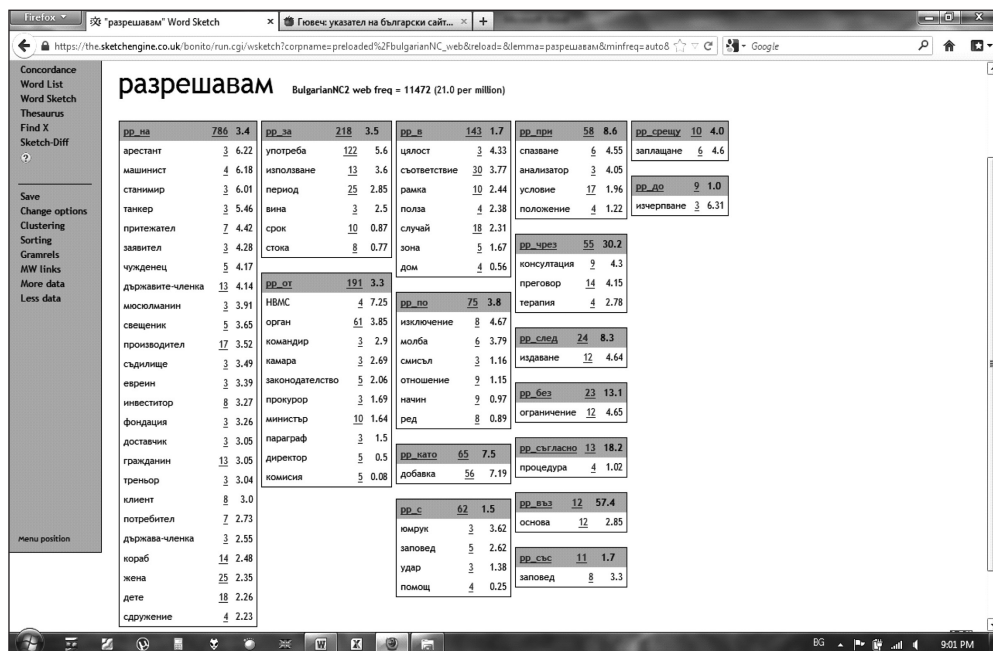
Прави впечатление обаче, че в СТРЕБЕ и в БТР като синоними към първото значение са посочени *позволявам* и *допускам*, които се свързват и с двете значения на *позволявам/позволя*, докато в РСБКЕ като синоним е даден само глаголет *позволявам*, без да се изяснява в кое от значенията му.

Изследването на лемите *разрешавам/разреша* в различните електронни корпуси за български език дава следните резултати. Според БНК лемата *разрешавам/F/* има 10 139 срещания, докато лемата *разреша/F/* се среща 31 867 пъти. Според Sketch Engine данните са съответно 11 472 срещания на *разрешавам* и 31 742 срещания на *разреша*. Приведените количествени данни показват, че свършеният глагол *разреша* има повече употреби от несвършения *разрешавам*, както е и при *позволя/позволявам*. Също така те дават основание да се твърди, че независимо от еднаквите речникови дефиниции на *разрешавам/разреша* и *позволявам/позволя* (в знач. 1.), т.е. в значението 'давам позволение', *позволявам/позволя* се употребяват много по-често в българския език.

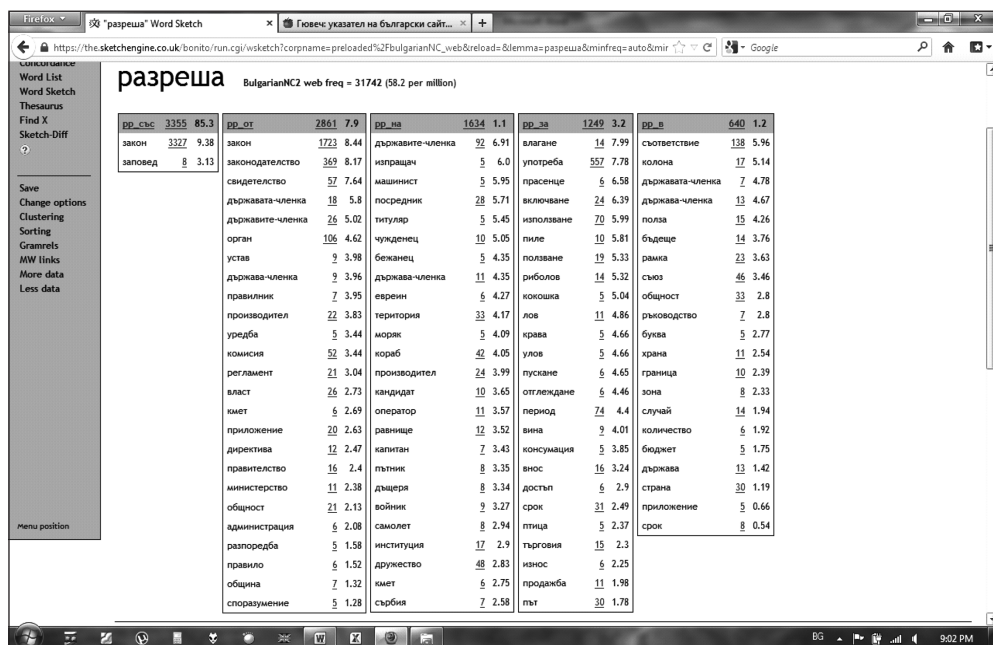
Използването на функцията Word Sketch на Sketch Engine показва, че типичните колокации на *разрешавам* са: *разрешавам на* (някого) – 786 срещания; *разрешавам за* (употреба, определен период и др.) – 218 срещания; *разрешавам от* – 191 срещания; *разрешавам в* – 143 срещания; *разрешавам по* – 75 срещания и др. (вж. фигура 3.).

По отношение на *разреша* с най-голяма фреквентност е предложното съчетание с предлога *със* – *разреша със* (закон, заповед) – 3 355 срещания. Предложни съчетания с по-малка фреквентност са: *разреша от* (закон, орган и др.) – 2 861 срещания; *разреша на* (някого) – 1 634 срещания; *разреша за* (употреба) – 1 249 срещания; *разреша в* (съответствие с нещо) – 640 срещания и др. (вж. фигура 4.).

От представените данни става ясно, че при *разрешавам/разреша* има разлика в най-фреквентните колокации при несвършения и свършения глагол, което не може да се предположи от лексикографското им представяне в разглежданите тълковни речници. Отново, както и при *позволявам/позволя*, в речниковите дефиниции не са отразени различните нюанси, с които могат да функционират разглежданите глаголи. Също така не е конкретизирано, че



Фиг. 3. Колокации на лемата *разрешавам* според Sketch Engine



Фиг. 4. Колокации на лемата *разреша* според Sketch Engine

разрешението за извършване на дадено действие е разрешение по принцип, а йерархията между искащия и даващия позволение и тук е имплицирана чрез речниковите дефиниции и експлицирана чрез използваните примери.

3. Съгласявам се/съглася се

Направените наблюдения върху лексикографското представяне на перформативните глаголи *съгласявам се/съглася се* показват, че в тълковните речници при тях за разлика от *позволявам/позволя* и *разрешавам/разреша* често се посочват три значения.

Според тритомния РСБКЕ *съгласявам се/съглася се* имат следните значения: **1.** Давам съгласието си за нещо. *Гроздан беше предложил на Монката да се сдружат и да работят заедно... Добър и сговорчив, Монката беше се съгласил на драго сърце.* Йовков. **2.** Възприемам чуждо мнение, изразявам единомислието си с някого. *Като се съгласяваше по много въпроси с бай Мичо, чорбаджи Марко беше на съвсем друго мнение по въпроса за въстание.* Вазов. **3.** Признавам, потвърждавам нещо. *То (радиото) ме буди сутрин... Много рано почва, съгласете се.* // Обикн. с отриц. – не одобрявам, не приемам нещо. *Той беше човек положителен и не можеше да се съгласи, че времето може да се губи само с шег.* Йовков.

Според СТРБЕ значенията са: **1.** Изразявам, давам съгласието си (в 1 знач., т.е. в значение ‘утвърдителен отговор’). *Той се съгласи да пътуваме заедно.* **2.** С кого/с какво. Постигам съгласие (във 2 знач., т.е. в значение ‘спорузумение, единомислие, обща гледна точка’), възприемам чуждо мнение. *Не мога да се съглася с тебе.* **3.** Признавам, потвърждавам. *Съгласи се, че не мога постоянно да пътувам!*

Само в БТР са посочени две значения: **1.** Давам съгласието си за нещо, възприемам и поддържам същото мнение като друг. *Съгласявате ли се да работите заедно?* **2.** Признавам, потвърждавам, одобрявам. *Съгласете се, че това не е хубаво.* Тук в значение **1.** са обединени значения **1.** и **2.** от РСБКЕ и СТРБЕ.

Както става ясно от съпоставката между дефинициите, в различните речници за глаголите *съгласявам се/съглася се* се посочват едни и същи значения по подобие на досега разгледаните перформативни глаголи. От тях отново само първото се свързва със семантиката ‘давам позволение’. За разлика от *позволявам/позволя* и *разрешавам/разреша* обаче при *съгласявам се/съглася се* съгласието/несъгласието за извършване на дадено действие не е съгласие по принцип, а съгласие/несъгласие за извършване на конкретно действие.

В разглежданите източници отново никъде не е уговорено, че с глаголите *съгласявам се/съглася се* може да се иска позволение в български.

Изследването на лемите *съгласявам се/съглася се* в различните електронни корпуси дават следните резултати. Според БНК лемата *съгласявам се/F/* има 345 на брой срещания, докато лемата *съглася се/F/* се среща 1 875 пъти.

Според Sketch Engine данните са съответно 4 778 срещания на *съгласявам се* и 36 666 срещания на *съглася се*. От приведените количествени данни се вижда, че свършеният глагол отново има повече употреби от несвършения.

Използването на функцията Word Sketch на Sketch Engine показва, че типичните колокации на *съгласявам се* са: *съгласявам се с/със (нещо)* – 459 срещания; *съгласявам се на (нещо)* – 135 срещания; *съгласявам се за* – 19 срещания и др. (вж. фигура 5.).

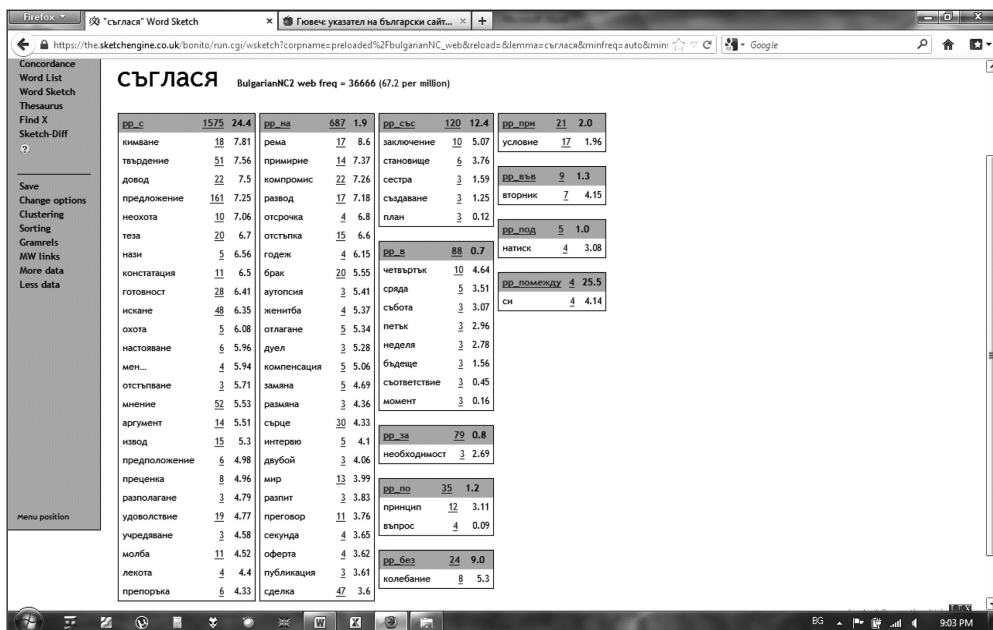


Фиг. 5. Колокации на лемата *съгласявам се* според Sketch Engine

По отношение на *съглася се* с най-голяма фреквентност отново е предложното съчетание с предлога *с/със* – *съглася се с/със (нещо)* – 1 695 срещания. Предложни съчетания с по-малка фреквентност са: *съглася се на (нещо)* – 687 срещания; *съглася в* – 88 срещания и др. (вж. Фигура 6.).

Представените данни показват, че при *съгласявам се/съглася се* по подобие на *позволявам/позволя* няма разлика в най-фреквентните колокации при несвършения и свършения глагол. За разлика от *позволявам/позволя* обаче при *съгласявам се/съглася се* най-често срещаното съчетание е с предлога *с/със*, както е и при *разреша*. Но докато при *съгласявам се/съглася се с* се посочва това, с което говорещият се съгласява (*предложение, искане* и т.н.), то при *разреша със* се уточнява начинът, по който се дава разрешението (напр. *закон*).

Направените наблюдения върху лексикографското представяне на перформативните глаголи *позволявам, разрешавам, съгласявам се*, съпоставени с резултатите от корпусното проучване на функционалния им аспект, показ-



Фиг. 6. Колокации на лемата *съглася се* според Sketch Engine

ват, че корпусните данни може да бъдат основа за открояване на сходствата и различията в семантиката на тези глаголи. Едновременно с това колокациите, извлечени чрез функцията Word Sketch на Sketch Engine, дават възможност да се уловят различните нюанси в значенията на разглежданите глаголи, част от които биха могли да намерят отражение и в речниковите дефиниции.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева, Колковска 2006:** Благоева, Д., С. Колковска. Някои проблеми на корпусната лексикография. // *Светът на речника, светът в речника. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на чл.-кор. д.ф.н. Емилия Пернишка*. В Търново: ИК „Знак’94“, с. 113–121.
- Благоева, Колковска 2011:** Благоева, Д., С. Колковска. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. // *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. София: Авангард Прима, с. 7–45.

ИЗТОЧНИЦИ

БНК: Български национален корпус <http://ibl.bas.bg/BGNC_bg.htm>

БТР 1997: *Български тълковен речник*. 4. доп. и прераб. изд. София: Наука и изкуство. 1093 с.

РБЕ 2008: *Речник на българския език*. Т. XIII. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, ЕТ „Емас“. 1224 с.

РСБКЕ 1957: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. II. София: БАН. 940 с.

РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. III. София: БАН. 692 с.

СТРБЕ 1995: *Съвременен тълковен речник на българския език*. 2. доп. и прераб. изд. Велико Търново: Елпис. 1392 с.

Sketch Engine: *Sketch Engine* <<http://www.sketchengine.co.uk/>>

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОРТРЕТ НА ДУМИТЕ СЪС СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН ВРЪХ ПЪЛКА В МНОГОТОМНИЯ РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК¹

Abstract: The focus of the article is aimed at the lexicographic presentation of the word *парка* and its derivatives in volume 14 of the *Dictionary of the Bulgarian language*. The mechanism for writing the dictionary articles is also mentioned on the grounds of other lexicographic works, material of the lexical card indices and the digital archive, as well as the novelties in structuring the meanings in the dictionary articles of the multi-volume academic dictionary.

Key words: explanatory dictionary, dictionary articles, word-building, word formation nest

1. Речник на българския език и лексикографите

Многотомният академичен тълковен *Речник на българския език* (нататък РБЕ) е лексикографски труд, който обхваща в най-голяма пълнота словното богатство на българския език. В *Речника* детайлно се описва лексиката от последните два века – книжовна, разговорна, просторечие, диалекти и отчасти жаргон.

Емпирична база за създаване на речниковите статии в РБЕ са:

1. традиционните лексикални картотеки на Секцията за българска лексикология и лексикография и

2. електронният корпус с лексикографско предназначение, включващ дигитализирани печатни материали, публикувани през последните шест десетилетия, който е интегрална част от *Българския национален корпус* (<http://search.dcl.bas.bg/>).

Авторите на академичния речник имат свободата да бъдат **творци**, защото **описват семантиката на думите**, откриват **неизследвани територии (нови значения, нюанси към тях)** и чрез средствата на езика ословестяват предмети, явления, признаци, рисуват „портрета“ на думите в българския език. Същевременно лексикографите са и „**редници**“, които знаят и спазват точно правилата (граматични, лексикални, синтактични, пунктуационни, фонетични), знаят и спазват точно концепцията на *Речника*, без която този труд нямаше да бъде така единен, а представянето на лексемите на такова високо (академично) ниво.

2. Обект и цел на изследването

Обект на анализ в това изследване са думите със словообразователен връх *пъпка*, като целта е да се посочи новото в представянето на тези лексеми в том 14 на РБЕ.

3. Представяне на речниковите статии на лексемата ПЪПКА и нейните производни в други речници

3.1. В български тълковни речници

Вниманието първоначално ще бъде насочено към речниковите статии на *пъпка* в няколко тълковни речника – *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ 1957), *Български тълковен речник* (БТР 1994) и *Ръчникъ на българскый языкъ* (Геров 1901), но може да се каже, че те изцяло очертават съществуващата досега практика в българската лексикография.

Речник на съвременния български книжовен език, 1957

пъпка ж. 1. Зачатьк на цвят или на лист в растенията. *Цветни пъпки. Плодна пъпка.* 2. Малка кръгла издатина по повърхността на нещо. 3. Подобна на зърно (възпалителна) подутина, надебеляване по кожата; пришка, брадавица. *Излезли му пъпки по лицето.* ◇ **Синя (лоша) пъпка** — болест антракс; въглен.

пъпкуване ср. спец. 1. Развиване на пъпките на растенията. *Период на пъкуване.* 2. Безполово размножаване при безгръбначни животни и низши растения, при което новите организми се развиват от подутини (пъпки) по майчиния организъм.

пъпч'асвам несл., **пъпч'асам** св. непрх. Излизат ми пъпки, покривам се с пъпки. *Лицето му е пъпчасало.*

пъпчив прил. По който има пъпки (във 2 и 3 знач.).

Пъпчив нос. Пъпчиви листа.

пъпчивост ж. Качество на пъпчив. *Пъпчивост на кожата.*

Български тълковен речник, 1994

пъпка ж. 1. Зачатьк на цвят или на лист в растенията. *Цветни пъпки. Плодна пъпка.* 2. Малка твърда издатина по листата или кората на растение. 3. Подобна на зърно подутина или надебеляване по кожата; пришка, брадавица. *Излезли му пъпки по лицето.* С и н я п ъ п к а – тежка заразна болест, отначало във вид на тъмна пъпка; Anthrax, лоша пъпка, въглен.

пъпк'уване ср. спец. Развиване на пъпките на растенията. *Период на пъкуване.*

пъпч'асвам гл. ... Покривам се с пъпки. *Лицето му е пъпчасало.*

пъпч'ив прил. По който има пъпки (във 2 и 3 знач.). *Пъпчив нос. Пъпчиви листа.*

пъпч'ивост ж. Качество на пъпчив. *Пъпчивост на кожата.*

3.2. В двуезични (българско-чужди) речници

Резултатите от направената справка за *пъпка* в няколко българско-чужди речника (БАР 1961; БРР 1975; БНР 2008) показват следното: срещу единствената в българския език лексема *пъпка* са посочени *най-малко* по **две** нееднокоренни **лексеми**, с които се назовават **две** различни **понятия** – ‘подобна на зърно (възпалителна) подутина’ и ‘зачатък на цвят или на лист в растенията’ (вж. таблица 2 по-долу).

	1	2	3	4
	пъпка	пъпкуване	пъпчасвам	пъпчив
Нов универсален речник. Българско-немски 2008	1. бот. Knospe f. листна ~ Blattknospe , цветна ~ Blutenknospe 2. (по кожата) Pickel m.	> Knospenbildung	 > Pickel becommen	> pick(e)lig
Българско-английски речник 1961	1. бот. bud 2. (по кожата) pimple , blotch , мед pustule	> budding	 > become pimple/blotchy	> pimpled , pimpley , blotchy
Българско-руски словарь 1975	1. почка 2. бутон 3. прыщ	> почкование	 > прыщаветь	> прыщавый

Таблица 2

Съответно и производните лексеми *пъпкуване*, *пъпчасвам*, *пъпчив* (коло-
но 2 – 4 от таблицата) имат различни произвеждащи основи.

4. Представяне на речниковите статии на лексемата ПЪПКА и нейните производни в академичния Речник на българския език

При обработка на текстовия материал (от лексикалните картотеки и от електрония архив) за лексемата *пъпка* бяха дефинирани общо **шест** значения и **два** нюанса. Ако се следваше традицията от предишните български тълковни речници, в РБЕ тази лексема **можеше** да се представи като многозначна дума със следната семантична структура:

1. Вегетативен орган при висшите растения във формата на малка топчица, издуптина, в която се намира зачатък на цвят, листо или клонка.

2. Неразцъфнал напълно цвят на растение.

3. Малко, подобно на зърно възпалително образуване, подутина върху кожата на човек или животно, понякога с гнойно връхче; пришка.

4. Малка заоблена издатина върху нещо, по повърхността на нещо.

5. Брадавица.

6. Връхна заоблена част на гръд или виме; зърно.

Въз основа на речниковата статия на Н. Геров и на лексикалните картотеки на Секцията за българска лексикология и лексикография бяха определени и два нюанса (загубили своята актуалност днес), които биха могли да бъдат добавени съответно към трето и четвърто посочено по-горе значение, а именно – *пъпка* като ‘цирей’ и *пъпка* като ‘изпъкнала част от предмет, която е със заоблена форма’.

От посочените дефиниции **обаче** се вижда, че между първите две значения и останалите четири съществува разкъсана семантична връзка, която подсказва за съществуваща омонимия. Първото значение и третото се оформят като основни, водещи, чрез които се назовават две различни понятия. Разбира се, при един логически анализ между тези две значения може да се долови смислова връзка. Тя обаче изчезва при употребата на *пъпка* в текста, срв.: *Хризантемите ще имат красиви цветове, ако страничните пъпки се оронят.* (Земя, 2008, бр. 168) и *Когато детето порасне и настъпи пубертетът, рядко може да избегне пъпките – те са резултат от усилена хормонална дейност.* (Женски тайни, 2006, бр. 42).

Основание за определяне на омонимична двойка *пъпка*¹ и *пъпка*² в т. 14 на РБЕ не е само наличието на разкъсана семантична връзка между значенията. В случая са следвани и други два критерия:

1) наличие на синоними към отделните омоними, които да са без синонимична връзка помежду си;

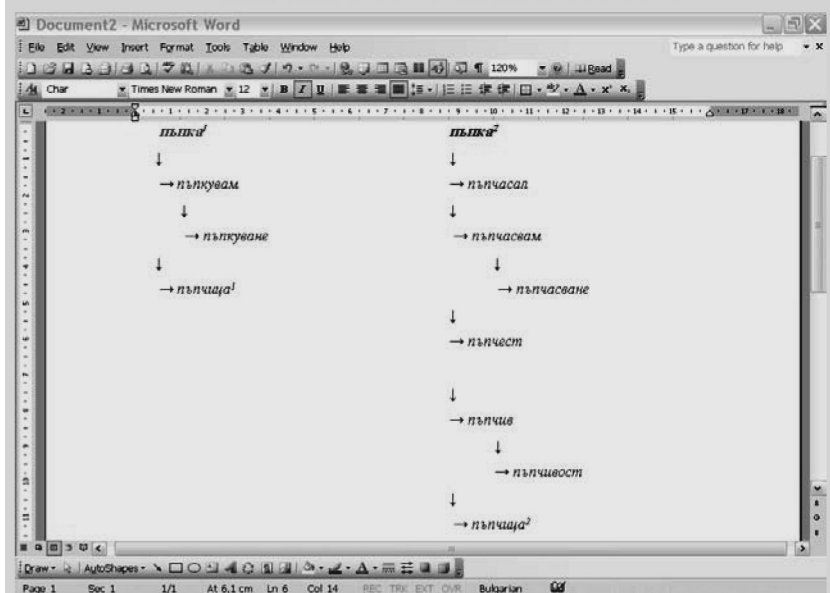
2) наличие на производни думи, които са различни по структура и семантика (относно омонимията вж. по-подробно Чолакова 1959).

По първия критерий лексемата *пъпка*¹ няма синоним, а *пъпка*² в различни текстове може да бъде синонимизирана с *пришка*, *цирей*, *брадавица*, *зърно* (на гръд, виме).

По втория критерий лексемата *пъпка*¹ е в словообразователни отношения с дериватите *пъпкувам*, *пъпкуване*, *пъпчица*¹, а *пъпка*² – с дериватите *пъпчасал*, *пъпчасвам*, *пъпчасване*, *пъпчест*, *пъпчив*, *пъпчивост* и *пъпчица*².

Всъщност, вторият критерий обособява две словообразователни гнезда. Както се вижда на долната схема, в първото (с връх *пъпка*¹) има три деривата, във второто (с връх *пъпка*²) – седем деривата.

Словообразователно гнездо на ПЪПКА¹ и ПЪПКА² в РБЕ



И така, в т. 14 на РБЕ речниковата статия за *пъпка*¹ се състои от две значения:

1. Вегетативен орган при висшите растения във формата на малка топчица, издуптина, в която се намира зачатък на цвят, листо или клонка. *Цветна пъпка. Листна пъпка. Връхна пъпка. Плодна пъпка.*

2. Неразцъфнал напълно цвят на растение. *Трендафилова пъпка. Карамфилова пъпка.*

*Пъпка*² е представена чрез четири значения (и два нюанса).

1. Малко, подобно на зърно възпалително образувание, подуптина върху кожата на човек или животно, понякога с гнойно връхче; пришка. *Пъпки и циреи не бива да се изстискват. // Остар. и диал. Цирей (Н. Геров, РБЯ).*

2. Малка заоблена издатина върху нещо, по повърхността на нещо. *Единият край на жичката е споен към винтообразната част на цокъла, а другият – към металната пъпка.* Ел XI кл 1965, 65. // *Остар.* Изпъкнала част от предмет, която е със заоблена форма. *Владиката удари пъпката на звънчето, извика слугата.* Т. Харманджиев.

3. Разг. Брадавица. *Където и да е пъпката, той гореше болните винаги на едно и също място – отзад под темето.* Й. Йовков.

4. Връхна заоблена част на гръд или виме; зърно. *Девето лакомо налага млечната пъпка и, без да отвори очи, засмука.* К. Петканов. *По-едрите глиганчета уловиха пъпките [на майчиното виме] при задните крака на свинята.* К. Трайков.

Както се вижда, при дефинирането на двата омонима са използвани предимно описателни дефиниции (изключение прави синонимното тълкуване на трето значение и на нюанса към първо значение при *пъпка*²). Липсата на семата ‘възпалително образуване’ е основание значенията на *пъпка*² ‘брадавица’ и ‘зърно на гръд или виме’ да бъдат посочени като отделни значения.

Определянето на два омонима изисква обособяване на самостоятелен фразеологичен блок към всяка речникова статия. Към *пъпка*¹ се отнася диалектният фразеологизъм, при който е налице семантично преобразуване на компонентите – **откъсвам / откъсна пъпката** ‘умирам’. Интерес представлява фразеологичният блок на *пъпка*², който включва три устойчиви съчетания (две разговорни и едно диалектно): **лоша пъпка** *диал.*, **младежки (юношески) пъпки** *разг.* и **синя пъпка** *разг.* Тъй като съчетанието **лоша пъпка** има диалектен характер, според ръководството на РБЕ (РС РБЕ 1966) то следва да се дефинира синонимно с медицинския термин антракс, а след знак [:] да се дадат в точно определен ред други синоними (разговорни и диалектни), т.е. *синя пришка* (разг.), *синя пъпка* (разг.), *лоша пришка* (диал.), *лош въглен* (диал.). (С цел постигане на системност, е направена справка в същия том при думата *пришка* и в том 2 при *въглен* за наличност и дефиниране). При разговорното съчетание **синя пъпка** синонимният ред изключва посочването на диалектни думи и съчетания. Затова тук освен термина *антракс* се посочва само разговорното сложно название *синя пришка*, с което не се нарушава установеният принцип за дефиниране. При третото съчетание – **младежки пъпки** ‘акне’ – вариантът, посочен в скобите (т.е. **юношески пъпки**), изисква при съставяне на прилагателното *юношески* това да бъде отразено в неговия фразеологичен блок.

При дефиниране на посочените по-горе в словообразователните гнезда производни думи в РБЕ са използвани различен тип дефиниции:

* структурна

- **пъпчясване** ... *отгл. същ. от* пъпчасвам (напр.: *пъпчясване на лицето*);
- **пъпчица**¹ ... *умал. от* пъпка¹ (напр.: *разпукнати пъпчици на дървото*);
- **пъпчица**² ... *умал. от* пъпка² (напр.: *ситни пъпчици по лицето*);

* структурно-описателна

- **пъпчясвам** ... покривам се с пъпки² (в 1 знач.), излизат ми пъпки² (в 1 знач.) (напр.: *бях на диета от шоколад и евтина храна и пъпчасах*);
- **пъпчив** ... **1.** за част от човешко тяло – по който има пъпки² (в 1 знач.), който е покрит с пъпки² (в 1 знач.); пъпчест, пъпчасал (напр.: *пъпчиви гимназисти, пъпчиво лице*); **2.** за животно, растение или предмет – по повърхността на който има издатини, неравности във вид на пъпки² (във 2 знач.); пъпчест;
- **пъпчивост** ... качество на пъпчив (в 1 знач.) (напр.: *пъпчивост на кожата*).

Понякога се съчетават два вида дефиниции:

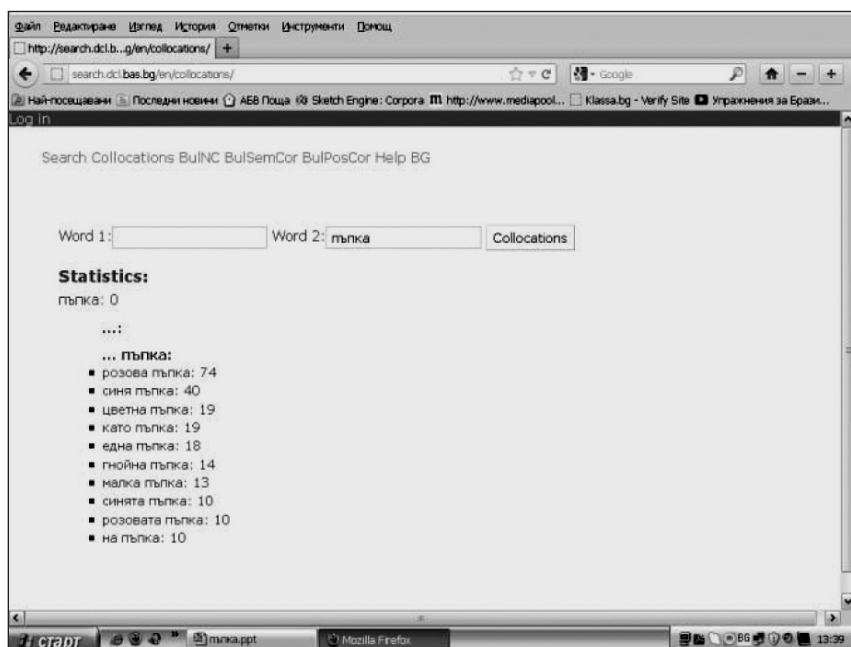
* структурна и синонимна

- **пъпчàсал** ... *прич. мин. св. деят. от пъпчасам като прил. ...* Пъпчив (в 1 знач.), пъпчест (във 2 знач.) (напр.: *пъпчасали гимназисти, пъпчасало лице*);

* структурно-описателна и синонимна

- **пъпчйв** ... **2.** За животно, растение или предмет – по повърхността на който има издатини, неравности във вид на пъпки² (във 2 знач.); пъпчест.

Както вече беше посочено, значенията на отделните лексеми бяха формулирани въз основа на текстовия материал, който предлагат лексикалните картотеки и електронният архив на Секцията. Тези значения са придружени от подходящ илюстративен материал, като за посочване на най-типичните съчетания бяха използвани и възможностите на *Българския национален корпус*. Статистическите данни предлагат обективен критерий за извличане и подреждане на най-честите срещания. Така например беше определена типичната съчетаемост на словоформата *пъпка*. Функцията Collocations на системата за търсене в *Българския национален корпус* определи, че тя най-често се съчетава с прилагателните *розова, синя, цветна, гнойна* и *малка*.



Съчетанията *цветна пъпка* и *гнойна пъпка* са посочени в края на илюстративния материал към първите значения съответно на *пъпка*¹ и на *пъпка*².

Понякога обаче не е достатъчно да се отчете дистрибуцията на многозначната лексема само с една дума в лясв или десен контекст. Такъв е случаят със *синя пъпка*, *розова пъпка*, *малка пъпка*, където единствено в по-широк контекст думата може да реализира конкретно свое значение.

5. Заключение

И така, т. 14 на РБЕ предлага не едно, а две словообразователни гнезда на *пъпка* с общо 12 речникови статии – едното с връх *пъпка*¹ (+ три деривата), второто – с връх *пъпка*² (+ седем деривата). Двете лексеми *пъпка*¹ и *пъпка*² принадлежат към една и съща лексико-граматическа категория думи – тази на съществителното име. Те са пълни омоними, които са възникнали в резултат на разкъсване на семантичната връзка между основните им номинативни значения ‘орган при висшите растения във формата на малка топчица, в която се намира зачатък на цвят, листо или клонка’ и ‘малко, подобно на зърно възпалително образувание, подутина върху кожата’. Обосновка за омонимия е и наличието на две словообразователни гнезда. Обособяването на два омонима *пъпка*¹ и *пъпка*² е новост в досега съществуващата българска лексикографска практика. Този факт говори за творческите възможности, които, основани на научна основа, предоставя многотомният академичен *Речник на българския език*.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.

ЛИТЕРАТУРА

- РС РБЕ 1966: Генадиева, З., К. Ничева, С. Спасова, Кр. Чолакова. *Ръководство за съставяне на Речник на българския език*. София: БАН.
- Чолакова 1959: Чолакова, Кр. Омоними в съвременния книжовен български език. // *Известия на Института за български език*, VI, с. 65–98.

ИЗТОЧНИЦИ

- БАР 1961:** Чолаков, Г., Ил. Лаков, Здр. Станков. *Българско-английски речник*. София.
- БНР 2008:** *Нов универсален речник. Българско-немски*. 4 изд. PONS.
- БРР 1975:** Бернштейн, С. *Българско-руски словарь*. 2 изд. Москва.
- БТР 1994:** *Български тълковен речник*. 4 изд. София: Наука и изкуство.
- Геров 1901:** Геров, Н. *Рѣчникъ на блѣгарскый языкъ*. т. П., ч. IV. Пловдив.
- РБЕ 2012:** *Речник на българския език*. т. 14. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- РСБКЕ 1957:** *Речник на съвременния български книжовен език*. т. II. Л – П. София: БАН.

НЕОСЪЩЕСТВЕНИЯТ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПРОЕКТ НА ПИСАТЕЛЯ ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ

Abstract: Object of analysis in the current paper are the structural and content features of the conceptual project of Yordan Valchev for creating a dictionary in which all proto Bulgarian words will be arranged and described. Special attention is paid to the methodology and methods of the long lasting lexicographical work of the writer. The main points of the linguistic concept of the researcher are presented as well some of his etymological analyses and speculations. Attention is paid to the successful aspects, the controversial moments and errors in his linguistic research works.

Key words: dictionary, proto Bulgarian words, etymology, speculations

През втората половина на петдесетте години на миналия век Йордан Вълчев започва работа по съставянето на един, както той го назовава, *Българо-български речник*. Основен мотив за амбициозното лексикографско начинание е желанието на писателя да защити аргументирано схващането си за големия прабългарски речников влог в съвременния български език.

Йордан Вълчев е потресен от безкритичното приемане в нашата езиковедска наука на твърдението на професор Стефан Младенов, че в езика ни са запазени само около 10–12 прабългарски думи. Тезата на авторитетния български езиковед, споделяна и от други български учени и защитавана от чуждестранни изследователи, влиза в остър сблъсък с ценностната система и нормите на съзнанието на писателя, който е убеден, че осмислянето на историята и на езика е най-важната съставка във възпитанието на един народ. Според Йордан Вълчев: *Тази теза е невероятно порочна. Дали най-големите ни държавни и националнопсихологически беди не идват тъкмо от тази лъжа, от тази съзнателно прокарана от чужденци лъжа, за каузата на която се борят и българи! Борбата срещу тая лъжа ще е дълга, мъчителна и унижителна – но няма какво да се прави. Животът е даден за борба* (Вълчев 2005: 173). Ето защо писателят не само отхвърля рязко и категорично твърдението на проф. Младенов, но и решава да състави българо-български речник *за борба срещу заблудата на българските учени да твърдят, че от народа, който създаде държавата ни и националните ни добродетели, са останали само 10–12 слова* (Вълчев 2012: 24).

В началото Йордан Вълчев няма точна представа за мащабността и сложността на делото, с което се е захванал. Едва по-късно той ще осъзнае неговите реални измерения и ще изпита известни притеснения, но вътрешно е твърдо решен да понесе огромния и отговорен товар на плещите си, защото е човек

на дълга. *Пристъпвам* – изповядва пред себе си смутеният изследовател – *плахо-плахо* към уводите на моя речник. Виждам, че ще бъде непосилна работа – чак сега, след двайсетгодишно събиране на фишове, виждам и съзнавам това. А не можеш да кажеш – който се плаши от врабци, да не сее просо¹.

Работата на писателя по съставянето на речника се извършва в две основни посоки. Първата от тях е свързана със събирането на конкретен материал за изследване. Йордан Вълчев е неуморен в издирването на прабългарски думи – преглежда речници, следи внимателно написаното в областта на прабългаристиката, в честите си пътувания из страната по различни поводи той привлича свои информатори, търси помощта на роднини, извършва и конкретни теренни проучвания в някои селища, непрекъснато си води езикови бележки. В писмо до академик Иван Радев от 11 декември 1973 г. Вълчев пише: *И, както знаеш, все повече затъвам в нови и нови проекти и реализации: събирам фишове за един речник, в който, след като претърся от А до Ъ общия български речник, да отделия прабългарските слова – фишовете са вече хиляди-хиляди и може би едно 10 000 думи ще се окажат отвъд досегашната бариера* (Радев 2007: 28)².

Известна представа за начина, по който работи Вълчев, дава следният текст от архива му: 12 ноември, 1971. *Връщане от Габрово. Три дни над книгата Миналото на Габрово, 1935, от д-р Петър Цончев. Към книгата се намират и три речника: Речник на габровския диалект, Речник на думи, които възрастните хора употребяват при общуването си с деца и Речник на медицинските народни термини, употребявани в Габрово и Габровско. От тези речници извадих няколко по-особени думи, които могат да послужат за моята работа:...* По-нататък писателят е записал думите: *алебарда, гугутка, тояк, угурлен, бо, чепак, шабари, сага, сима, тонес / тоняз, уттала, арбат, ваганчест*. След всяка от тях е направил кратък коментар. Например: *Алебарда = копие с брадва: сравни ала = ръка (чувашко) и пурта(бурдъ) = топор (чувашко). И ние правим разлика между топор и брадва. И алебардата е именно копие с топор, а не с брадва!; Гугутка – гълъб. Гълъб е вероятно славянска дума, а гугутка е прабългарската. Думата се състои от две части: „гугу“ и „утка“. „Ут“ на чувашки значи вървя, ходя, идвам, от където руснаците са взели думата за патица – на руски – утка. Освен това на чувашки значи още кон. Думата има много производни, някои от производните са свързани с „лятя“ – „уткан“ – лятя вихрено. Това ни убеждава, че думата е свързана с една основа „ут“, което първоначално е значело „лятя“ – и наистина в уйгурски „ут“ = летя. В такъв случай можем да сметнем, че гугутка значи птица, която произнася гугу.; Тояк = дива пуйка. Сравни с токачка = дива кокошка, тояш = яйце (унгарски), а също с тохт = кокошка на прабългарски.; Угурлен = възмъжал; у - гур - лен = въз - мъж - ал, където „гур“ е мъж. Сравни хуно-гури = мъже-хуни. Хуни и хуногури е едно и също!! С това доказваме, че хунският съюз е всъщност съюз на сродни български племена, понеже хуногурите се смятат за главно българско племе. Гур е мъж, вероятно е множествено число, понеже ар на чувашки е мъж. „Гар – гор – гур“ ще да е именно*

мъже. В такъв случай българ – е мъже велики, а българ-ин е син на българите, защото „ин“ е = син по прабългарски.; Бо = голям, пораснал, голям-порасъл. Тук виждаме запазена важната словообразователна частица бо, от която идва боил, боляр, бог, богат, бостан, буен, бой = ръст и пр. и пр.

Втората посока на работата по българо-българския речник има теоретично-изследователски характер. Йордан Вълчев замисля пространен увод към речника и в началото прави подробен план-конспект на изложението, който нарича *скица*. Тази скица по същество е програма за бъдеща проучвателска дейност, която отразява логиката на структурно-смысловото разгръщане на концепцията на писателя за същността и особеностите на българския език. Уводът се състои от десет тематични раздела: 1. *Предговор*; 2. *Езиковедение*; 3. *Българско езиковедение*; 4. *Кратка характеристика на българския език*; 5. *Историята – основа и основание за езиковедските проучвания и езиковедските изводи*; 6. *Език и писмо на прабългарите*; 7. *Как и защо българите усвояват за своя официална писмена употреба славянския език*; 8. *Из общата теория на езика*; 9. *Правоговор и правопис*; 10. *Върху техниката на речника*. По-обстойно са разработени първи, трети и четвърти раздел. В тях Йордан Вълчев посочва мотивите за създаването на речника, формулира основните задачи на лексикографския си труд и поставя акценти върху отличителните страни на нашата национална традиция в езикознанието, върху политизирането на езиковедската наука като основна пречка за нейното нормално развитие във времето, а също така и върху принадлежността и уникалността на българския език. Тук той прави и опит да даде едно по същество психолингвистично обяснение на някои специфични черти на българския език (Вълчев 2012: 23–41).

Интересно е виждането на писателя за подбора на думите и структурата на подготвяния речник. На отделен лист от архива той е отбелязал: 25 466. *Отново размисъл за речника. Той би могъл да обхване и всички думи в българския език, не само прабългарските. Като прабългарските биват печатани с по-особен шрифт или пък другите. Така ще можем да го направим цифрово сравнителен. Прабългарските думи могат да се вписват по гнезда и индивидуално. При индивидуалното вписване ще се упоменава древната принадлежност и ще се препраща към гнездото. Гнездата ще представляват в същност статии – разяснителни, дискуссионни и прочее. Освен това трябва да се представи и двуплеменността на някои думи – напр. огън – вут-хем, огън-огън, а също разноречивостта на някои думи, напр. кал – кол, гьол (мокра пръст). Тези две понятия – двуплеменност и разноречивост ще трябва да бъдат изяснени в предговора чрез дълга статия.*

Наблюденията върху архивните материали показват, че Йордан Вълчев работи планомерно, целенасочено и задълбочено по очертания кръг от проблеми. Вероятно той е замислял и издаването на книга, в която да представи своите идеи и конкретните си прабългаристични проучвания. Към такова предположение насочва следното съдържание, което писателят е напечатал на отделен лист, запазен в архива му: **Съдържание:** 1. *Увод*. 2. *Фонетика на предписмения човек*. 3. *Трите ефекта на говорната мелодия или Система на*

формиране на езика на предписмения човек. 4. Държавно и обществено устройство на древна България. 5. Наименование на домашните животни. 6. Защо българският език е аналитичен. 7. Азбучното благословение на Кирил и Методий към българския народ. 8. Образец на речника на българския език. Шестата точка е прибавена по-късно и е написана на ръка, което говори за внимателно обмисляне на композиционно-смисловото изграждане на бъдещ самостоятелен и цялостен научен труд.

Основните тези в лингвистичната концепция на Йордан Вълчев са: 1. Езикът на древните българи, които произхождат от най-древния народ – хунори, е прабългарски; 2. Чувашкият език е прекият продължител на древния български език; 3. В образуването на съвременния български език участват равнопоставено прабългарският, славянският и тракийският език; 4. Най-големия влог в речниковия фонд на съвременния български език внася езикът на прабългарите, защото те са многоброен етнос и главен национален и държавно-творчески елемент в основаването на Аспаруховата Дунавска България; 5. Глаголицата е била подготвяна първо за България и нейните буквени названия имат общ смисъл – Азбучно послание на Кирил и Методий към българския народ; 6. Буквите на глаголицата са сравнително пълен комплект от древнобългарски писмена.

Йордан Вълчев доказва представените тези с разнопосочни и многоаспектни езиковедски изследвания – етимологични проучвания за отделни думи (*баги, кал, камбана, кът, мандам се, раса, сапанки, спорт*), включително и на етоними, антропоними, топоними и зооними (*българин, арменец, поляк, казак; Асен, Бабак, Йорваки, Йордован, Йордан; Полша, Вардар; док, докс, еритак, етх, таг, тек, тих, тах, тох, маймун, маймуна, писан, писана, куче, прасе*); разработки по фонетика на предписмения човек; аналитични наблюдения и полемични бележки върху българската азбука, правоговора и правописа, върху езика и стила на писателите.

Вълчев се вижда много внимателно във всяка проучвана дума, продължително и задълбочено я наблюдава и изучава, без да бърза да полага на белия лист личните си догадки или открития. На четвъртинка листче от архива той е отбелязал: *Работейки над прабългарските слова, установявам интуитивно, а после ще се опитам да го докажа, че прабългарският език има удивителен усет за правилното редуване на гласни и съгласни, не е като славянските езици, където има натрупване на съгласни. Ако това се докаже, тогава лесно можем да си обясним защо в някои диалекти народът поставя при говор апострофи или донадва звуци, например по кулски – аз щ'ида у вазе – това е звуковото, музикалното влияние на прабългарския в съвременния български език! Ето няколко примера от прабългарски думи, където неотменно гласни и съгласни се редуват: Бано, Йото, Куно, кутам, куче, кумир, чипаг, боган, погача, бара, карам, ука, 3.X.1963.*

Показателно е, че Йордан Вълчев анализира думите като езикови знакове, създадени от човека, който в качеството си на емоционално и мислещо същество, може да различава действителността, да я преживява и осмисля,

да я класифицира, категоризира и обозначава посредством съответен звуков комплекс. В резултат на това във формата на думата винаги обитава осмислена същност, която е знаково свързана с нея и винаги е културно-исторически определена. Това разбиране на Вълчев за думите обуславя виждането му за основната цел на филологическите изследвания: *Ще поставим въпрос – пише той – за основната цел на филологическите издирвания: всички филологически дисциплини добиват върховната си изява тогава, когато на всеки въпрос, свързан с езика, можеш да отговориш КАК НЕЩО Е СТАНАЛО и ЗАЩО Е СТАНАЛО – как са започнали да се формират човешките звукове, как се превръщат на думи, как се развиват думите, как от думите се развиват специализираните думи (съществително, прилагателно, глагол и пр.) и защо именно така са започнали думите, защо именно така се специализират.*

Страст на Йордан Вълчев са етимологичните анализи. Той ратува за разбираема етимологична наука, която, освободена от атомизма си, да бъде средство за истинско общуване с хората. Затова извършва етимологичните си проучвания на широка основа, като се придържа към добре познатия тезис за връзката на историята на думата с историята на народа, както и с историята на словесно обозначения обект. За него е много важна и връзката език – култура – народ: *Защото нищо не ни свързва така с миналото, както езикът, нищо така сигурно не съхранява културата, както езикът, и нищо така сигурно не ни дава надежди и гаранции за бъдещето, както езикът.* Системния или съпоставителния езиков анализ на различните страни на думите той съчетава с етнолингвистични или лингвокултурни наблюдения, характеризирайки отделните езикови единици като езикови прояви на менталността и менталитета на народа. Вълчев непрекъснато изтъква възможното влияние на прабългарския език върху други езици и най-вече върху турския език. Той се стреми да следва строгите правила на научното изследване, но никога не престава да се вслушва в тълкуванията на народната етимология и да се опира на някои от тях в собствените си проучвания. Йордан Вълчев оценява високо езиковия усет на обикновения носител на българския език и ясно посочва своята народна етимологична школа: *Още от най-крехка възраст вода „етимологични“ разговори с майка ми и баба ми...* Последната е безспорен авторитет за него: *Моята проста баба можеше да даде по-смислени обяснения от много учени. Като я питах защо нарича каракудата каракуда (каракуда е четириножка, върху която се поставя коритото за пране или ноцвите за месене на хляб), тя отговаряше – защото има караци. А какво е това караци, питах я по-нататък. Тя отговаряше – караците са крака. И добавяше – заради това някои по наше село наричат каракудата още кракуда. От това разяснение става ясно, че „крак“ е едно съкращение от карак, нещо, което подкарва. И наистина краката са, които ни подкарват. Думата карам фигурира в най-различни производни в чувашкия език, няма я в славянските езици, славяните нямат дума крак, а нога, но ние не казваме, че крак е прабългарска дума, а камо ли пък да допуснем, че тя може да е предадена от прабългарите и на други народи по земята.*

За Йордан Вълчев е отличително настойчивото търсене и разработване на свои, оригинални подходи за разпознаване на прабългарските слова. Той съставя, по неговите думи, *една нова фонетика*, същността на която представя най-общо в автобиографията си: *Почти ми е готов ръкописът за наченките и развитието на човешкия говор. Не съм срещал и не съм чул за подобно съчинение, свързано с класификацията на предписмен и следписмен говор; за трите ефекта на говорната мелодия. Ако успея, успея!*

Писателят се опитва да докаже древността на българския език, като се опира на някои основни „правила“ и факти, свързани с общочовешкото езиково развитие: наличието във всеки национален език, при неговото зараждане, поне на една дума за изразяване на две противоположни понятия, размяна на звучни и беззвучни съгласни, уточняване на противоположността в значенията на думите (енантиосемия) с появата на писмеността. Докато в хода на историческото развитие на останалите езици противоречивите думи, както ги нарича изследователят, намаляват, то в българския език те се увеличават по различни причини, вследствие на което се наблюдават промени в коренните гласни, промени на коренните съгласни, обилна употреба на представки и звуков символизъм. Според Вълчев това са най-значимите идентификационни белези, по които можем да „разконспирираме“ прабългарските слова в нашите диалекти и речници.

Ясна представа за езиковедското мислене и методиката на изследване, която Йордан Вълчев използва, дава следното негово аналитично наблюдение:

Да вземем за пример една много характерна, с неизброимо много производни, прабългарска дума: кутам – „кроя, спастрям“.

Кутам е равнозначно с гудам – и то е кроя, спастрям. Разликата между двете думи е в отношението, което говорещият изразява към единия вид криене и към другия вид криене. Кутам е общозначимо, обикновено, а гудам – по-интимно, нежно и тайнствено. Причината кутам да е израз на обикновеното, общозначимото криене, а гудам – на нежното и тайнствено криене трябва да дири в характера на съгласките: беззвучните съгласки от кутам създават острота, а звучните съгласки от гудам придават на думата нежност.

И така виждаме, че гудам и кутам са една и съща дума, която благодарение на това, че не е била фиксирана у нас писмено преди хиляда години, е останала у народа да се развива първично, според по-високия или по-ниския тон и така е фиксирана от българските възрожденци и тези след тях до наши дни с два писмени и вече с два говорими образа.

Всяка от тези две думи обаче продължава да има други и други двойници: гудам например дава гутам, гътам – едното криене, а другото изхвърляне; кутам дава кудам, кудя – едното криене, а другото пропъждане. Всяка една от тези думи дава нови двойници: гутам, гътам дава гуцам – едната дума изразява блъскане, изхвърляне, а другата дума изразява спънато, насечено движение; кудам дава куцам – кудам е пропъждане, а куцам отново

насечено движение, но вече строго определено от категоричността на беззвучната съгласка *к*. Интересно е да се спрем на две други производни от *гудам* – *кутам*: от *гудам* идва *гуджо*, а от *кутам* – *куче*. И *гуджо* и *куче* са все наименования за куче. Звуквата разлика трябва да дири отново в качествата на съгласките – звучното *г* придава на думата интимност, сякаш наричайки кучето *гуджо*, ние го оцеляваме с едното значение на *гудам* – *кутам* „пазя, крия“, а наричайки го *куче*, ние му придаваме другото качество на *гудам* – *кутам* – наричаме го *пропъждач*, *кудач*.

Йордан Вълчев не е специалист филолог – факт, който самият той нееднократно посочва и подчертава в проучванията си. Но към написаните от него текстове в тази област на знанието не трябва да се отнасяме нито снизходително, нито високомерно или пък да ги пренебрегваме с безразличие, защото те притежават всички качества на езиковедски трудове. Филологическата нагласа на Вълчев е безспорна, а неговата лингвистична интуиция и езиковедската му компетентност са на такова равнище, което му позволява да извършва изследвания с действителна научна стойност, макар и в тях да се откриват грешки, неточности и противоречия. Недостатъците в разработките на писателя са преди всичко резултат от невъзможността му да поддържа постоянно крехкото равновесие между рационалното и емоционалното у себе си. Понякога емоцията взема връх и съчетавайки се с едно още по-трудно удържимо творческо въображение, тя става причина за излишни увлечения и недостатъчна прецизност, за грешни или необосновано категорични твърдения, предположения, оценки и заключения, за някои несъответствия с фактите на езика.

„Палавата“ от време на време емоция обаче не пречи на Йордан Вълчев да бъде добър изследовател, разработките на когото ни представят не само виждания и констатации, чиято истинност времето потвърди, но и пораждат спорове (впрочем една от целите на писателя *прабългарист* е била точно такава!), предизвикват възражения и размисли, тласкат по нови изследователски пътища. Удивително е, че неговите занимания в областта на *прабългаристиката*, започнали още през далечните 50-те години на XX век, обхващат голям кръг от проблеми и аспекти, по които днес работят със същата преданост някои български изследователи.

Своята мечта за създаване на *Българо-български речник* писателят ще следва през целия си живот вдъхновено и пристрастно, с пламенна вяра и последователност, с присъщата си енергия и воля за творчество. И няма да успее да я осъществи. Неговият родолюбив филологически порив и дълголетните му изследователски усилия не намират реален израз в завършен и издаден приживе лексикографски труд. Така амбициозната идея на Йордан Вълчев остава като своеобразно завещание към българските езиковеди *прабългаристи*.

Филологическите проучвания на писателя се нуждаят от внимателен прочит – доброномерен, професионален и критичен, в съответствие със собствената висока критическа мяра на техния автор, за да бъде реално

оценен приносът им в българската хуманитаристика. Към такъв прочит ни приканват не само индивидуално-авторският стил на мислене и начинът на писане, но и прозорливостта и хуманизмът на автора, които говорят мъдро и загрижено от пожълтелите архивни страници: *Човекът съществува от близо два милиона години. Неговата памет е неговият език. Проучването на езика ни дава обяснение за развитието на човешкото съзнание. Проучването на човешкото съзнание повече от всичко ни свързва с целия свят, разрушава напластените прегради и ни отправя в ония рамки на висша справедливост, към които най-светлите умове на човечеството се стремят от край време. В нашата епоха висшата справедливост не може да остане само блян и пожелание – тя е вече необходимост. Ако човечеството не употреби запасите си от култура и опит, за да се организира справедливо, то е обречено на загиване. По всичко личи, че отиваме към загиване. Ще успеем ли да се спасим?*

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Цитираният текст е от личния архив с езиковедски изледвания на Йордан Вълчев, предаден от неговата съпруга, д-р Владка Вълчева, на академик Иван Радев, който от своя страна ни го предостави за наблюдения и анализ. Текстовете на писателя, които се цитират по-надолу в изложението без посочване на литературния източник на цитиране, са също от неговия личен архив.
- ² Многобройни са фишовите в архива на автора. На едни от тези фишове са записани отделни думи с кратък езиковедски коментар, на други се правят опити за съпоставителни анализи, на трети са фиксирани етимологични размисли и догадки. Има и фишове с подобрени групи от думи за по-нататъшно специално изучаване. Така например на един от пликите е указано изрично, че съдържа листчета със *старобългарско-турско-български думи, по които можем да спорим и да проучваме*. Йордан Вълчев е започнал да създава азбучна картотека с фишове, които е поставил в отделни пликове за писма. Сред архивните материали се намират и немалко листове от тетрадки с различен формат, на които са направени списъци от думи или са отразени разноаспектни езиковедски разсъждения и анализи на писателя. Събирателската дейност е извършвана с трогателна обич към българското слово, с голям размах и удивително постоянство.

ЛИТЕРАТУРА

- Вълчев 2005:** Вълчев, Й. *Дневници (1947–1991)*. 2. доп. из. Предговор, съставителство и редакция акад. Иван Радев. Велико Търново: Слово. 173 с.
- Вълчев 2012:** Вълчев, Й. *Апология на българския език*. Предговор, съставителство, бележки и редакция доц. д-р Руси Русев. Русе: Лени Ан, 2012.
- Радев 2007:** Радев, Ив. Йордан Вълчев. // Радев, Ив. *Ното epistularum и животът вчера*. Велико Търново: Слово.

ОБРАДА ТРПНИХ ПРИДЕВА У ДЕСКРИПТИВНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА¹

Abstract: The article focuses on passive participle and [it's] treatment in descriptive dictionaries of Serbian language. Our research aims to discover the circumstances under which this formally known as a verb form becomes proper adjective, as well as to find out when it is being lexicalized and accepted as an independent dictionary entry. Lexicographical analysis which this article presents indicates that there is no uniform systemic standpoint in lexicographic treatment of this type of lexemes. Undoubtedly, this problem is closely related to functional, morphological and semantic characteristics of the passive participle in Serbian language. Therefore, we will seek to describe some of the difficulties that lexicographers are faced with in lexicographic descriptions of these words. We will also discuss different treatment of various examples which contain passive participle preceding noun as an attribute (noun-modifier).

Keywords: passive participle, adjective, attributive function, grammatical definition, descriptive definition

0. Захваљујући својој двојакој природи, трпни глаголски придев привлачи већ дуго пажњу истраживача и у српској лингвистици приступа му се са различитих становишта – морфолошког, синтаксичког, семантичког, а у новије време – и лексикографског. Још су Петар Ђорђевић (Ђорђевић 1931) и Александар Белић (Белић 1935; Белић 1937) указали на способност трпног придева да развије придевско и глаголско значење, објашњавајући дато својство са дијакхроничког аспекта, партиципским пореклом² овог облика. Познато је да глаголска компонента значења доминира у случајевима када се трпни придев појављује у функцији предиката реченице у пасивној форми (Стевановић 1979: 726; Танасић 2001: 33), док у атрибутој, апозитивној и предикативној функцији – трпни придев развија семантичку вредност правог придева (Стевановић 1979: 726). Према нашем увиду у литературу посвећену сложеној семантици трпног придева, досадашња истраживања текла су у два смера – поједини лингвисти су се усредсређивали на то да утврде морфо-семантичка обележја глагола чији трпни придеви развијају значење и функцију правих придева (Белић 1934; Белић 1937; Стевановић 1962), док су други у фокус стављали конструкцију са трпним придевом и глаголом *бити*, утврђујући притом када се њоме изражава пасивна дијатеза, а када трпни придев функционише као именски део предиката (Милошевић 1972; Милошевић 1973; Танасић 1982; Танасић 1996; Танасић 2001). У вези са овим питањем, С. Танасић (Танасић 1996) први се осврнуо на проблем пред којим се често налазе

лексикографи, сусрећући се у грађи са примерима у којима се јављају трпни придеви³. Недавно је и М. Спасојевић⁴ посебну пажњу посветила третману трпног (и радног) глаголског придева у дескриптивним речницима, анализирајући добре и лоше стране лексикографских поступака у њиховом представљању и истичући нужност изналажења одговарајућег системског решења у обради овог типа лексема.

1.0. У овом раду трпном глаголском придеву приступићемо са лексикографског становишта, интересујући се пре свега за статус који лексеме овог типа добијају у дескриптивним речницима српског језика. Циљ нам је да испитамо када се и на који начин овај формално глаголски облик лексикализује у српском језику, при чему му се у лексикографској обради даје статус самосталне речничке одреднице. Указаћемо на неуједначеност која је карактеристична за дефинисање овог типа лексема у домаћој пракси израде речника, а која је заправо последица функционално-граматичке и семантичке специфичности трпних придева у српском језику. С тим у вези, настојећемо да опишемо неколико проблема на које лексикографи наилазе када су у питању примери из грађе у оквиру којих постоји конструкција са трпним придевом. Притом ћемо се посебно осврнути на различито третирање примера са трпним придевом у атрибутској функцији (иначе карактеристичној за праве придеве), које постоји у домаћој лексикографској пракси. Недоследност се, наиме, огледа у чињеници да лексикографи овакве примере каткад наводе у структури речничког чланка глаголске одреднице, илуструјући њима неко од значења глагола, док их каткад дају као потврду лексикализованих трпних придева.

1.1. Као извори за формирање корпуса за наше истраживање послужили су нормативни речници српског језика – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (даље у раду РСАНУ) и *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске (даље РМС). У наведеним лексикографским делима посматрали смо одреднице које имају форму трпног придева, поклањајући посебну пажњу начинима њиховог дефинисања и примерима који се иза дефиниције у речнику наводе као потврде придевског значења. Поређењем речничких чланака ових двају описних речника, приметили смо да се у њиховој изради примењује различита пракса при обради лексикализованих трпних придева, при чему дивергентност у лексикографском опису не изостаје чак ни у оквиру истог тома неког речника.

1.2. Према *Упутствима* за израду РСАНУ⁵, „трпне глаголске придеве треба давати као засебне одреднице само кад су постали прави придеви (нпр. *ваљан*, *васпитан* итд.), а постали су прави придеви ако се могу дефинисати тако да дефиниција не буде с каквим трпним придевом: нпр. *одеран* (трпни придев): (*који је*) *поцепан*, *васпитан* (прави придев): *који се уљудно, учтиво понаша*“. Притом се сугерише да приликом дефинисања трпних придева не треба наглашавати да су посредни глаголски придеви, већ их треба обрађивати као праве придеве. У оквиру члана 302 *Упутстава* напомиње се такође и да

при обради глаголских лексема треба уносити примере са облицима трпних придева само уколико они „значе јасну акцију“.

Из овога следи да је критеријум који се у РСАНУ узима у обзир при потпуној лексикализацији трпног глаголског придева начелно семантички. Сугерише се, дакле, да трпни придев треба да добије статус самосталне речничке одреднице тек у случајевима где је претходно дошло до развијања неке нове семантичке компоненте у односу на структуру глаголске лексеме од које је овај облик добијен, као и да га тада треба дефинисати описно. Примећујемо, међутим, да код 23 од укупно 284 лексеме које су из РСАНУ ексцерпиране за потребе овог истаживања, начин дефинисања одступа од сугерисаног. У таквим случајевима, трпни придев дефинише се функционално-граматичком или само граматичком дефиницијом „у прид. служби: трп. пр. од ...“ / „трп. пр. од ...“, којима се указује на уобичајену синтаксичку функцију одредничке лексеме и/или на њене граматичке (морфолошке) карактеристике, док се негде пак функционално-граматичка дефиниција бележи као примарна, да би се затим, у полисемној структури, бележила и описно дефинисала она значења која су типично придевска. Искључиво граматички опис јавља се у РСАНУ тек спорадично (само 2 примера у нашем корпусу), и то, чини се, у случајевима где деривација трпног придева од глагола подразумева какве фонетске промене, те бисмо морфолошкој дефиницији овде могли приписати упућивачки карактер. Тако се придеви *везен* и *натрвен* у РСАНУ дефинишу искључиво са аспекта морфологије, као „трп. од вести“ и „трп. од натрти (се)“, при чему се у оквиру чланка не наводе примери који илуструју њихову употребу у контексту. У лексикографској пракси Речника САНУ нешто је уобичајеније да се трпни придев опише искључиво својим функционално-морфолошким својствима, те су тако придеви *задивљан*, *истанчан*, *истањен* и *истлачен* у овом речнику дефинисани помоћу конструкције „у придевској служби: трп. прид. од ...“. Уочавамо притом да лексикографи за илустрацију њиховог значења махом бирају примере у којима се одредничка реч јавља у функцији атрибута (нпр. Луташе у пустој *задивљаној* њиви; Нос [јој] *танахан*, *шиљаст*, *носнице истанчане*), док примере са трпним придевом у конструкцији са помоћним глаголом *бити* налазимо само тамо где је на основу контекста несумњиво да не може бити посредни пасивна дијатеза⁶.

Међу трпним придевима који су примарно у РСАНУ дефинисани функционално-граматички, а затим и описно (или синонимски), налазимо следеће: *надувен* „1. трп. пр. од надути (се). 2. својствен надутим, уображеним особама, који одаје уображеност“; *обојен* „1. трп. пр. од обојити (се). 2. а. који није беле расе (најчешће о људима црне расе, о црнцима)“; *одабран* „1. трп. пр. од одабрати (се). 2. а. који се по својим врлинама, положају у друштву и др. истиче, који спада у најбоље представнике своје средине, виђен, истакнут“; по истом принципу дефинисани су и придеви *овејан*, *одељен*, *одичен*, *одрт*, *одсечен*, *окривљен*, *осигуран*, *основан*, *осољен*, *очуван*. Сви остали трпни придеви из корпуса који је ексцерпиран из РСАНУ (укупно њих 261) дефинисани су

као прави придеви, у складу са напоменама у *Упутствима* за израду Речника САНУ. То су, између осталог, придеви *виђен* „који има велики углед, уважен, познат“, „који пада у очи, који се нечим истиче, упадљив, знатан“; *забачен* „удаљен, усамљен, забитан, пуст“; *завијен* „у којему се избегава јасно, отворено саопштавање, околишан, заобилазан“; *набијен* „добро ухрањен, дебео, пун; једар“, као и придеви *гледан*, *грађен*, *забарушен*, *заклољен*, *заљубљен*, *избачен*, *избезумљен*, *изгубљен*, *истурен*, *камуфлиран*, *куван*, *култивисан*, *маркиран*, *млаћен*, *наборан*, *накинђурен*, *намриштен*, *научен*, *обједињен*, *огарављен*, *одрешен*, *одсечен*, *осољен*, *оцарињен* и др. Творбено-семантичка анализа описно дефинисаних трпних придева показује да су у РСАНУ статус самосталне речничке одреднице махом добијали они глаголски придеви који су добијени конверзијом свршених, префиксираних глагола, с префиксима *за-*, *из-*, *на-*, *о-*, *од-*. Још су А. Белић (Белић 1934: 39) и М. Стевановић (Стевановић 1962: 208) истакли да трпни глаголски придев прелазних глагола у атрибутској функцији развија значење „особине предмета на коме је дотична радња вршена или извршена“, добијене „у резултату тог вршења, односно извршења“⁷. Стевановић је, такође, у више наврата (Стевановић 1940: 197–198; Стевановић 1962: 208) истицао да се у функцији правих придева са значењем стања, особине и сл. може наћи трпни придев *свих прелазних глагола* (курзив – Ј. Ј.). Међутим, од укупно 263 лексикализована трпна придева које смо ексцерпирали из РСАНУ – свега је њих 8 добијено од несвршених глагола (*везен*, *грађен*, *жежсен*, *жељен*, *жењен*, *кићен*, *куван*, *млаћен*). Отуда проистиче да је један од значајних параметара при утврђивању потпуног осамостаљења и лексикализације трпног придева у дескриптивном речнику – заправо категорија вида глагола од ког је овај облик добијен.

1.3. Анализа речничких чланака трпних глаголских придева који су у РМС добили статус самосталне одреднице, показује да је у изради овог речника примењена другачија лексикографска пракса у односу на РСАНУ. Предност се при уређивању чланка даје граматичком дефинисању овог типа лексема, о чему сведочи податак да код чак 313 од 345 ексцерпираних трпних придева у РМС под бројем 1. налазимо граматички опис „трп. прид. од ...“, док су остала значења дефинисана описно или синонимски. Тако је придев *виђен* примарно дефинисан као „трп. прид. од видети“, а секундарно као „цењен, уважен, угледан“; *завијен* је примарно „трп. прид. од завити“, а секундарно „заобилазан, околишан, који се изражава у посредним наговештајима“; *набијен* је примарно „трп. прид. од набити“, а тек секундарно „здепаст, дебео“ итд. У овом речнику далеко ређе наилазимо на одреднице које формално представљају трпне глаголске придеве, а које се притом не доводе у везу са глаголском лексемом, већ се дефинишу описно, добијајући притом статус самосталног придева. Такав је нпр. у РМС случај са придевима *змишљен* „а. утонуо у мисли. б. који постоји само у мислима“, *изненађен* „који одражава изненађење, изазван изненадним догађајем“, *изношен* „дотрајао од употребе, похабан“, *кићен* „1. украшен ... 2. леп, красан“ итд. Системско решење,

тј. јасан критеријум по коме се трпни придев у потпуности осамостаљује, при чему му се у лексикографском опису даје статус правог придева – у Матицином речнику нису прецизно утврђени. Тако, рецимо, остаје под знаком питања зашто је придев *уједињен* у РМС примарно дефинисан граматички, као „трп. прид. од ујединити (се)“, а код блискозначног (и истим префиксом деривираног) придева *удружен* налазимо синонимску дефиницију „спојен, здружен, уједињен“.

2. Са аспекта лексикографије важно је размотрити још један проблем који је у тесној вези са третманом трпних глаголских придева у једнојезичним речницима српског језика. Примена семантичког критеријума у лексикализацији трпног придева има за последицу чињеницу да лексикографи каткад у структури речничког чланка глаголске одреднице, као потврду глаголског значења, бележе примере у којима се трпни придев појављује у атрибутској функцији. Наиме, лексичко-семантички приступ подразумева да се у речнику лексикализују само трпни придеви који су у придевској функцији потврђени у значењима која не налазимо код глаголске лексеме. Другим речима, сви примери у којима трпни придев у придевској функцији не развија неку нову значењску компоненту у односу на глаголску лексему, већ само показује да је на датом предмету вршена или извршена радња означена глаголом – биће забележени код глаголске одреднице. Овакав третман начелно је проблематичан, јер доводи до тога да се глаголској лексеми посредно приписују граматичке категорије именских речи – падеж и род. Тако је у РСАНУ глагол *изоштрити* илустрован примером *Харпуна је била копље на чијем се врху налазио **изоштрен** челични шиљак*; гл. *оголити* примером ***Огољене** књиге улазе у машину за сечење хартије*; гл. *огулити* примером *Људи су... сушили **огуљене**, кржаве, набрекле говедске коже* итд. Сматрамо да би оваква решења требало избегавати, те да би наведеним примерима требало илустровати значења лексикализованих трпних придева (у РСАНУ су као самосталне одреднице обрађени придеви *изоштрен*, *огољен*, *огуљен*). У прилог оваквом становишту говоре и две Танасићеве констатације – прва, да се приликом одабира примера који у једнојезичним речницима служе као потврда значења приписаних некој лексеми „мора водити рачуна о разним граматичким питањима везаним за дату категорију ријечи која се обрађује“ и друга, да је „логично да се за илустрацију значења неког глагола наводе такви примјери гдје трпни придјев има глаголску вриједност“ (Танасић 1996: 24–25). Отуда произлази да морфосинтаксичком аспекту треба дати предност над семантичким када је посреди лексикализација и дефинисање трпних придева у дескриптивним речницима.

2.1. Упркос чињеници да су први радови о трпном глаголском придеву и његовој функционално-семантичкој дивергентности објављени још 30-их година прошлог века, тек у новије време у српској лингвистици поклања се пажња третману ових лексема у дескриптивној лексикографији⁸. Проучавајући атрибутску употребу трпних придева, ранији лингвисти махом су се усредсређивали на то да ли специфична синтаксичка позиција условљава се-

мантичку промену која је карактеристична за трпне придеве у српском језику. С тим у вези нарочито су значајна два Белићева запажања, која су умногоме утицала и на лексикографску обраду трпних придева: прво – да функција једног облика није довољна „да се њоме објасни његова стварна вредност“ и друго – да значење пасивног партиципа (данашњег трпног придева) треба тражити у сложеном односу између функције коју овај облик обавља, његовог значења и значења конкретне речи у чијој се функцији он јавља (Белић 1937: 129–130). Одавде следи да је при успостављању значења трпног придева неопходно „одредити значење целог реченичног дела или синтагме“ у којима налазимо тај облик (Белић 1937: 130). Када је реч о атрибутској употреби трпног придева у српском језику, Белић помиње две могућности. Атрибутски употребљен трпни придев може постати прави придев, уколико му то „однос његова значења према именичком значењу допушта“. Постоје, међутим, и случајеви када атрибутски употребљен трпни глаголски придев „не може никако да добије значење резултативности“, већ задржава своје партиципско временско значење и у таквим примерима њиме се заправо само „скраћује каква реченица“ (Белић 1937: 130). Наше истраживање показује да управо такви примери задају највише проблема практичној лексикографији, јер на основу контекста није увек могуће поуздано утврдити да ли је трпни глаголски придев у атрибутској функцији изгубио временско обележје или је нијанса пасивности у њему и даље уочљива. Другим речима, у пракси је каткад тешко одвојити стање/особину коју неки предмет развија од радње глагола који проузрокује то стање.

2.2. Према је семантички аспект неизоставни део сваког лексикографског подухвата, при обради трпних придева и разврставању примера где се ови облици јављају у атрибутској функцији – показао се као недовољан. Последица семантичке дивергентности атрибутски употребљеног трпног придева јесте чињеница да лексикографи њиме неретко илуструју значење глаголске лексеме, те их тако налазимо у речничком чланку глаголске одреднице. На тај начин пренебрегавају се морфолошке специфичности и категоријална припадност глаголских и придевских речи, што корисницима речника (посебно онима којима српски није матерњи језик) – умногоме отежава разумевање.

У лексикографској обради неопходно је зато успоставити јасно системско решење када је посредни третман примера у којима се трпни придев јавља у атрибутској функцији и ваљало би да то решење буде засновано на његовим функционално-граматичким својствима у тој позицији. Сматрамо да би трпном глаголском придеву у речнику увек требало дати статус самосталне одреднице уколико у грађи постоје примери за његову атрибутску употребу, јер атрибутска позиција даје овом облику обележје одређеног вида, а неретко и семантичке специфичности, указујући истовремено на могућност његове промене кроз падеже. Лексикализовани трпни придев примарно би ваљало дефинисати функционално-граматичком дефиницијом „у *прид.* *служби*: *трп. пр.* *од*

...“, док секундарна значења (уколико она постоје) треба дефинисати описно (конструкцијом са релативном заменицом *који*) и/или синонимски. Коначно, примере у којима је трпни придев атрибутски употребљен не би требало бележити као потврде глаголског значења, већ искључиво у оквиру речничког чланка чију одредничку лексему представља лексикализовани трпни придев.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.
- ² Данашњи трпни глаголски придев води порекло од старијег партиципа перфекта (Ђорђевић 1931: 273), а, како истиче А. Белић (Белић 1999: 386), сачувао се и у придевској и у глаголској употреби, при чему у оба случаја развија другачије значење.
- ³ Говорећи о хомонимичности конструкције са трпним придевом уз помоћни глагол у српском језику, С. Танасић (Танасић 1996: 25) указује на неке аспекте обраде глаголских лексема у дескриптивним речницима.
- ⁴ Рад М. Спасојевић *О радном и трпном глаголском придеву са лексикографског аспекта* саопштен је на 42. међународном научном састанку слависта у Вукове дане 13. септембра 2012. године.
- ⁵ *Упутства* су намењена за интерну употребу обрађивачима *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*.
- ⁶ О посредном утврђивању значења трпног придева у пасивним конструкцијама в. у Милошевић 1972, Милошевић 1973.
- ⁷ Белић нпр. објашњава да синтагма *плетене венце*, у примеру *Донели су плетене венце* „значи – венце извесне врсте, извесне особине, [...] чиме се „обележава да се нешто, додавањем партиципа именици *венци*, у њој изменило“ (Белић 1937: 130).
- ⁸ О томе је посредно, са аспекта пасивне дијатезе, говорио С. Танасић (Танасић 1996: 24–34), док се овим питањем подробно, са лексикографског аспекта, на обимној грађи из РСАНУ и РМС бави тек М. Спасојевић у поменутом реферату.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1934:** Белић, А. О променљивости радног (прошлог) глаголског придева. // *Наш језик*, бр. II, с. 33–39.
- Белић 1937:** Белић, А. Више семантике! // *Наш језик*, бр. V, с. 129–135.
- Белић 1999:** Белић, А. *Историја српског језика. Изабрана дела Александра Белића. Т. 4.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. 488 с.
- Ђорђевић 1931:** Ђорђевић, П. О старословенским трпним придевима. // *Јужнословенски филолог* XI, с. 89–173.
- Милошевић 1972:** Милошевић, К. Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивне (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику. // *Књижевни језик*, I/3–4, с. 63–84.

- Милошевић 1973:** Милошевић, К. Темпорално значење и синтаксичка вриједност конструкција *Сор. (praes. perf.) – part. pass.* у српскохрватском језику. // *Јужнословенски филолог* XXX, с. 423–437.
- Стевановић 1940:** Стевановић, М. Рефлексивни глагол и променљивост радног глаголског придева. // *Наш језик*, бр. 7, с. 196–205.
- Стевановић 1962:** Стевановић, М. Придевска служба трпног придева од глагола који немају тог облика. // *Наш језик*, бр. 12, с. 201–208.
- Стевановић 1979:** Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма) II. Синтакса*. Београд: Научна књига. 902 с.
- Танасић 1982:** Танасић, С. Пасивне конструкције са трпним придјевом у српскохрватском језику. Синтаксичко-семантичка интерпретација. // *Радови Института за језик и књижевност у Сарајеву*, бр. IX, с. 66–124.
- Танасић 1996:** Танасић, С. Глагол између рјечника и синтаксе. // *Наш језик*, бр. 31/1–5, с. 24–34.
- Танасић 2001:** Танасић, С. Опозиција референцијалност/нереференцијалност и пасивна дијатеза. // *Јужнословенски филолог* LVII, с. 33–40.

ИЗВОРИ

- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска. 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I –XVIII*. Београд: САНУ. 1959–.

ГРАМАТИКАТА В РЕЧНИКА – ПРЕДСТАВЯНЕ НА ОПТАТИВНИ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИТЕ РЕЧНИЦИ

Abstract: The article discusses Bulgarian optative constructions as: *гледа ми се (филм), доспива ми се / доспи ми се, приревава ми се / приреве ми се* to see how these constructions are recognized in modern dictionaries. Material from 8 different latest dictionary of modern Bulgarian was compared with data from the Bulgarian National Corpus. It was found that dictionaries include several times less optative constructions than are used in speech. Dictionaries present mainly optative constructions with derivatives verb as *прияжда ми се* while in speech dominated optative constructions with non-derived verb as *пътува ми се*.

Kew words: optative constructions in Modern Bulgarian, lexicographical description

Предмет на настоящето изследване са българските оптативни конструкции от типа *гледа ми се (филм), доспива ми се / доспи ми се, приревава ми се / приреве ми се*. Цел на изследването е да се провери върху достатъчно пълен и обхванат материал дали и как се отразяват оптативните конструкции в речниците на българския език.

На оптативните конструкции се отделя повече внимание в изследванията по българска граматика от последните 15–20 години, срв. напр. Пенчев 1998: 146–157; Малджиева 2003: 75–87; Малджиева 2004: 129–143; Коева 2005: 120–121, 123–124; Ницолова 2008: 240–241, 246; Малджиева 2009: 120–121; Иванова 2009: 291–292. Тези конструкции се описват от различни гледни точки, в различна степен на пълнота и чрез разнообразен теоретичен апарат, което води до известни разлики в таксономичното им определяне и в интерпретацията на граматичната им същност¹.

В настоящото изследване под оптативни конструкции разбираме конструкции с девербален глагол, образуван от глагол със следните селективните ограничения: външен аргумент Агенс или Експериентор с признак [+одушевеност]; първи вътрешен аргумент Тема с признак [-одушевеност] или липса на първи вътрешен аргумент. Такива оптативни конструкции имат следните характеристики:

В семантичен план. Оптативната конструкция има сложна семантична структура. Тя представя две ситуации. Актуалната ситуация е свързана със семантиката ‘желание да се извърши назованото действие’. Възможната ситуация е описана чрез назованото действие. Именно това причислява оптатив-

ните конструкции към средствата за изразяване на модалност. В българския език съществуват различни по семантика и еднакви по форма конструкции от глагол в 3 л. + кратко дателно лично местоимение + *се*. Към оптативните причисляваме само тези, които имат описаната сложна семантична структура с актуална семантика ‘**желание да се извърши назованото действие**’. Конструкции като *повдига ми се, гади ми се, присънва ми се / присъни ми се* въпреки формалната прилика не са оптативни по семантични причини.

Във формален план. Оптативната конструкция има винаги тричленна структура: глагол в 3 л. + кратко дателно лично местоимение + *се*. Глаголът е с дефективна персонална парадигма и се реализира само в трето лице. Номералната парадигма се определя от формалните особености на изходния глагол. При преходен изходен глагол глаголът в оптативната конструкция има пълна номерална парадигма, напр. *решава ми се задача – решават ми се задачи; книгата (не) ми се дава – толкова пари (не) ми се дават; гледа ми се нов филм – гледат ми се нови филми*. При това възможността за пълна номерална парадигма следва особеностите на преходността на изходния глагол. Ако този глагол има и абсолютна употреба, напр. *ям по много*, производната оптативна конструкция се реализира само в единствено число: *яде ми се по много*. Краткото дателно местоимение посочва субекта на желанието от актуалната ситуация и представя аргумент със семантична роля Експериентор. В изходния глагол този аргумент задължително присъства като външен аргумент със семантични роли Агенс или Експериентор.

Изразяването на семантиката ‘**желание да се извърши назованото действие**’ не може да се припише самостоятелно на нито един от елементите на оптативната конструкция. Семантиката се носи комплексно от третоличната глаголна форма, кратката дателна клитика със семантична роля Експериентор и възвратната клитика *се*. Всеки от тези елементи има свой принос в изразяването на оптативността.

В словообразователен план. Разграничаваме два словообразователни типа: обикновени оптативни конструкции и оптативни конструкции с префиксално произведен глагол².

Глаголът в обикновените оптативни конструкции съответства на непрефигиран или префигиран изходен глагол, напр. *идва ми се – идвам; говори ми се – говоря; играе ми се – играя; пътува ми се – пътувам; заяжда ми се – заяждам се, повръща ми се – повръщам; разхожда ми се – разхождам (се)*.

Глаголът в оптативните конструкции с префиксално произведен глагол се образува чрез трите представки *до-*, *при-* и *от-* и функционира само в конструкцията със семантика ‘**желание да се извърши назованото действие**’³: *допива ми се/допие ми се, приспива ми се/приспи ми се, отяжда ми се/отяде ми се*. В семантичен план към основната за оптативната конструкция семантика ‘**желание да се извърши назованото действие**’ представките *до-* и *при-* добавят сема ‘начало’, срв. *пие ми се – допие ми се; припие ми се*, а представката *от-* добавя сема ‘не (отрицание)’, срв. *яде ми се – отяжда ми се*⁴. Глаголите с

представки *до-* и *при-* принадлежат към ингресивния начин на действие, а глаголите с представка *от-* – към финитивния начин на действие (Иванова 1974: 51–52, 94, 107). Според К. Иванова опативната (десидеративната по нейна терминология) семантика не се носи от представката (Иванова 1974: 55).

За целта на настоящото изследване в няколко етапа беше проследено отразяването на опативните конструкции в различни актуални речници на българския език, съставени/редактирани и издадени през последните 15–20 години. (За всички данни вж. Приложението в края на статията.)

1 етап. Бяха извлечени опативните конструкции, регистрирани в последните два речника на българския език: *Официалния правописен речник* (ОПРБЕ) и *Обратния речник* (ОРБЕ). Бяха извлечени регистрираните в *Българския национален корпус* (БНК) опативни конструкции. Сравнението между двете групи данни показва следното.

В ОПРБЕ и ОРБЕ са включени опативни конструкции с префиксално произведен глагол (над 95% от извлечения материал), основно с представки *до-* и *при-*: *додрямва ми се/додреми ми се, допушва ми се/допуши ми се, поприщява ми се/поприще ми се, припица ми се/припице ми се*; конструкциите с глагол с представка *от-* са само *отщява ми се/отщя ми се* и *отяжда ми се/отяде ми се*. Обикновените опативни конструкции (едва 5 % от извлечения материал) в двата речника са три: *ляга ми се, спи ми се* и *яде ми се*.

Данните от БНК показват различна картина. В българските текстове обикновените опативни конструкции се срещат над два пъти повече. Опативните конструкции с префиксално произведен глагол са по-редки, като много от включените в двата последни речника не фигурират в БНК, напр. *добълва ми се, додремва ми се* и *додрямва ми се/додреми ми се, доплаква ми се/доплаче ми се, припушва ми се/припуши ми се* и т.н.

2 етап. Другите актуални речници на българския език бяха обособени в две групи: правописни и тълковни. В групата на правописните речници влязоха: *Нов правописен речник* (НПР), *Правописен речник на българския език* (ПРБЕ) и *Речник за правоговор, правопис и пунктуация* (РППП). ПРБЕ е първият български речник, базиран на голям електронен корпус – Бултрибанк (ПРБЕ 2003: 5). РППП е първият български речник, при който са използвани компютърните технологии при обработката на словника и словоизменителните образци (РППП 1998: 9). По отношение на първата група речници беше любопитно да се проследи дали има промяна в отразяването на опативните конструкции в две последователни съвременни издания на правописния речник на Института за български език (НПР и ОПРБЕ) и дали използването на високи технологии и голям корпус влияе върху отразяването на опативните конструкции.

Материалът, извлечен от НПР, съвпада почти напълно с материала, извлечен от ОРБЕ и ОПРБЕ и по същия начин се различава от данните в БНК.

В РППП като цяло има по-малко опативни конструкции в сравнение с ОРБЕ и ОПРБЕ, но представянето им има същия характер: категорично преобладават опативните конструкции с префиксално произведен глагол.

В ПРБЕ са включени само няколко оптативни конструкции, повечето също с префиксално произведен глагол: *спи ми се, плаче ми се, допие ми се, приисква ми се/прииска ми се, пристива ми се/приспи ми се*.

3 етап. За да проследим в каква степен лексикографската обработка на българския език се отразява на представянето на оптативните конструкции като актуални тълковни речници разгледахме: *Речник на българския език*, т. 1–14 (РБЕ), *Съвременен тълковен речник* (СТР) и *Български тълковен речник* (БТР).

Съставът на оптативните конструкции с префиксално произведен глагол в БТР и РБЕ съвпада с този от ОРБЕ и ОПРБЕ с незначителни разлики. В СТР са представени по-малък брой оптативни конструкции с префиксално произведен глагол: *доисква ми се/доиска ми се, доплаква ми се/доплаче ми се, доспива ми се/доспи ми се, доще ми се/доицвява ми се, дояжда ми се/дояде ми се, приисква ми се/прииска ми се, приисква ми се/прииска ми се, приицвява ми се/приице ми се*. От трите обикновени оптативни конструкции от ОРБЕ и ОПРБЕ: *ляга ми се, спи ми се* и *яде ми се* в БТР и РБЕ присъства по една, а в СТР – нито една.

Сравнението на тълковните речници с материала от БНК показва същото съотношение, както и при правописните речници: в БНК преобладават обикновените оптативни конструкции, а в тълковните речници – оптативните конструкции с префиксално произведен глагол. От всичките над 40 обикновени оптативни конструкции от БНК в тълковните речници присъстват само незначителна част: в БТР – *играе ми се, иска ми се, спи ми се, ще ми се*; в СТР – *иска ми се, спи ми се, ходи ми се*; в РБЕ – *вярва ми се, иска ми се, пие ми се*⁵.

Очевидна е и разликата в лексикалния състав на представените в различните тълковни речници обикновени оптативни конструкции.

Оптативните конструкции с префиксално произведен глагол са представени еднотипно в разглежданите три тълковни речника – чрез самостоятелна заглавка и лексикална дефиниция. Представянето на обикновените оптативни конструкции в тълковните речници обаче е различно. В БТР и СТР тези конструкции са включени в речниковата статия на произвеждащия глагол, но е посочено оптативното им лексикално значение. В РБЕ конструкциите са оформени като самостоятелни речникови статии.

Наблюденията върху отразяването на оптативните конструкции в българските речници може да се обобщят в няколко пункта.

Всички речници отразяват нещо по-различно от това, което се среща в българските текстове. Оптативните конструкции в речниците и в БНК се различават както по тип, така и по лексикален състав.

Оптативните конструкции с префиксално произведен глагол в речниците представляват почти еднакъв списък. Изключение правят РППП, ПРБЕ и СТР, които почти не включват оптативни конструкции.

Обикновените оптативни конструкции в речниците присъстват в минимален обем, въпреки че те са много по-чести в текстовете по данни от БНК.

Всички изследвани речници включват по няколко оптативни конструкции от този тип, но в повече от един речник се срещат само конструкциите *излиза ми се*, *играе ми се*, *спи ми се* и *ляга ми се*, като последната не се среща в данните от БНК.

Лексикографското представяне на оптативните конструкции в българския език е свързано и с граматическата им интерпретация. Досега тези конструкции остават недостатъчно пълно проучени и са обект на интерпретация от различни теоретични гледни точки. Този факт се проявява също и при представянето на оптативните конструкции в българските речници.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Анализ на подходите в описанието на оптативните конструкции вж. у Димитрова 2010: 25–27.
- ² Й. Пенчев посочва, че оптативни конструкции се образуват и от невъзвратни, и от възвратни глаголи (Пенчев 1998: 154). С. Коева отбелязва, че личните глаголи рефлексива тантум не образуват оптативни диатези поради факта, че външният им аргумент не е Агенс (Коева 2005: 121, 124). Възможността за образуване на изречения като *Не ми се смее на тѣти вицове*; *Гордее му се с успеха, но се стеснява* показва, че оптативни конструкции могат да се получат и от възвратни глаголи с външен аргумент Експериентор.
- ³ На префиксално производния оптативен глагол формално може да съответства неоптативен глагол, напр. *дояждам/доям* и *дояжда ми се/дояде ми се*, *приспивам/приспя* и *приспива ми се/приспи ми се*. Разликата по начин на действието между оптативния и неоптативния глагол доказва, че това са лексеми, които са резултат от различни словообразователни процеси.
- ⁴ Глаголите с представки *при-* и *от-* могат да бъдат допълнително префигирани с представка *по-*, като това не променя оптативната семантика на конструкцията, срв.: *попридრѣмва ми се* и *попридрѣмва ми се/попридрѣме ми се*; *поотѣпява ми се/поотѣпе ми се*.
- ⁵ За думите след буква П няма информация, което е отразено и в Приложението със знак 0.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова 2010:** Димитрова, М. Българските оптативни конструкции в езика и речта: някои наблюдения. // *XV Державинские чтения: Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики: Материалы XXXIX Международной филологической конференции, 16–18 марта 2010 г., Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбУ, с. 25–34.
- Иванова 1974:** Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. София: БАН.
- Иванова 2009:** Иванова, Е. *Сопоставительная болгарско-русская грамматика. Т. 2. Синтаксис*. София: Велес.

- Коева 2005:** Коева, С. Синтактични трансформации. // *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. София: Сема РШ, с.106–139.
- Малджиева 2003:** Maldijeva, V. *Modalność: hipotetyczność, irrealność, optatywność i imperatywność, warunkowość. Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska*. T. VI. Cz. 3. Warszawa: SOW i Wydawnictwo UMK.
- Малджиева 2004:** Малджиева, В. VI том на БПСГ, ч. 3: Модалност: хипотетичност, иреалност, оптативност и императивност, условност. // *Българо-полски граматични студии. Том VII. Справочник по академичната Българско-полска съпоставителна граматика*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 129–143.
- Малджиева 2009:** Малджиева, В. Български език. // Малджијева, В., З. Тополинска, М. Ђукановић, П. Пипер. *Јужнословенски језици: граматичке структуре и функције*. Београд: Београдска књига, с. 19–141.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив.

ИЗТОЧНИЦИ

- БНК:** Български национален корпус <www.ibl.bas.bg/BGNC_bg.htm; <http://search.dcl.bas.bg/>>
- БТР:** Български тълковен речник. Андрейчин, Л. и др. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1995.
- НПР:** Нов правописен речник. София: Хейзъл, 2002.
- ОПРБЕ:** Официален правописен речник на българския език. София: Просвета, 2012.
- ОРБЕ:** Обратен речник на българския език. София: Изток-Запад, 2011.
- ПРБЕ:** Попов, Д., К. Симов, С. Видинска, П. Осенова. *Правописен речник на българския език*. София: Наука и изкуство, 2003.
- РБЕ:** Речник на българския език. Т. 1–14. София: АИ „Проф. М. Дринов“. 1977–2012.
- РППШ:** Попов, Д., К. Симов, С. Видинска. *Речник за правоговор, правопис и пунктуация*. София: Атлантис КЛ, 1998.
- СТР:** Буров, С., В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. *Съвременен тълковен речник*. Велико Търново: Елпис, 1994.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Обикновени оптативни конструкции

ОПРБЕ	ОРБЕ	НПР	ПРБЕ	РППП	РБЕ	СТР	БТР	БНК
-	-	-	-	-	-	-	-	бие ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	виси ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	върща ми се
-	-	-	-	-	вярва ми се в 1. значение	-	-	вярва ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	гледа ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	говори ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	дава ми се
-	-	-	-	-	-	-	дреми ми се	-
-	-	-	-	-	-	-	-	задава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	занимава ми се
-	-	-	-	-	играе ми се	-	В: играя	играе ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	излиза ми се
-	-	-	-	-	иска ми се	В: искам	В: искам	иска ми се
ляга ми се	ляга ми се	ляга ми се	-	-	ляга ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	мисли ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	мъкне ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	остава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	оставя ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	отива ми се
-	-	-	-	-	пие ми се	-	-	пие ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	пише ми се
-	-	-	плаче ми се	(плаче ми се)*	плаче ми се	-	-	плаче ми се
-	-	-	-	-	повръща ми се	-	-	повръща ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	поиска ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	помисля ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	посака ми се

-	-	-	-	-	-	-	-	прави ми се
-	-	-	-	-	прибере ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	прибира ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	пуши ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	пътува ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	работи ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	разделя ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	разхожда ми се
-	-	-	-	(реве ми се)*	-	-	-	реве ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	решава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	седи ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	слуша ми се
спи ми се	спи ми се	спи ми се	спи ми се	спи ми се	0	В: спя	В: спя	спи ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	танцува ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	тренира ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	тръгва ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	учи ми се
-	-	-	-	-	0	В: ходя	-	ходи ми се
-	-	-	-	-	0	-	-	чете ми се
-	-	-	-	-	0	В: ща	-	ще ми се
-	-	яде ми се	-	-	0	-	-	яде ми се

* Лексемите не са включени в словниковата част на РППП, но присъстват в справочната част като примери към словоизменителните образци.

2. Оптативни конструкции префиксално произведен глагол

ОПРБЕ	ОРБЕ	НПР	ПРБЕ	РПШ	РБЕ	СТР	БТР	БНК
-	-	-	-	-	доака ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	доаква ми се	-	-	-
добълга ми се	добълга ми се	добълга ми се	-	(добълга ми се)	добълга ми се	-	добълга ми се	-
-	-	-	-	-	довива ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	довие ми се	-	-	-
-	-	догади ми се	-	-	-	-	догади ми се	-
-	-	догажда ми се	-	-	-	-	догажда ми се	-
додреме ми се	додреме ми се	додреме ми се	-	додреме ми се	додреме ми се	-	додреме ми се	-
додрямва ми се и додремва ми се	додрямва ми се и додремва ми се	додрямва ми се и додремва ми се	-	додрямва ми се и додремва ми се	додрямва ми се	-	додрямва ми се и додремва ми се	-
-	-	-	-	-	долъвка ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	долъвква ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	долъвче ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	доженва ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	дожени ми се	-	-	-
-	-	-	-	-	дозобва ми се	-	-	-

-	-	-	-	-	дозоба ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	доиграва ми се	-	-	В: доигравам	-
-	-	-	-	-	доиграе ми се	-	-	В: доигравам	-
доиска ми се	доиска ми се	доиска ми се	-	доиска ми се	доиска ми се	доиска ми се	доиска ми се	доиска ми се	доиска ми се
доискава ми се	доискава ми се	доискава ми се	-	доискава ми се	доискава ми се	доискава ми се	доискава ми се	доискава ми се	доискава ми се
-	-	-	-	-	долежава ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	долежи ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	домрежва ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	домрежи ми се	-	-	-	-
допива ми се	допива ми се	допива ми се	-	-	допива ми се	-	-	допива ми се	-
допие ми се	допие ми се	допие ми се	допие ми се	допие ми се	допие ми се	-	-	допие ми се	допие ми се
допикава ми се	допикава ми се	допикава ми се	допикава ми се	допикава ми се	допикава ми се	-	-	допикава ми се	-
допикае ми се	допикае ми се	допикае ми се	-	-	-	-	-	допикае ми се	-
доплаква ми се	доплаква ми се	доплаква ми се	-	(доплаква ми се)	доплаква ми се	доплаква ми се	доплаква ми се	-	-
доплаче ми се	доплаче ми се	доплаче ми се	-	доплаче ми се	доплаче ми се	доплаче ми се	доплаче ми се	-	доплаче ми се
доповръща ми се	доповръща ми се	доповръща ми се	-	доповръща ми се	-	доповръща ми се	-	доповръща ми се	-
допушва ми се	допушва ми се	допушва ми се	-	допушва ми се	допушва ми се	допушва ми се	-	допушва ми се	-

допуши ми се	допуши ми се	допуши ми се	-	допуши ми се	допуши ми се	-	допуши ми се	-
-	-	-	-	допява ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	допее ми се	-	-	-	-
доревава ми се	доревава ми се	доревава ми се	-	-	доревава ми се	-	доревава ми се	-
дорева ми се	дорева ми се	дорева ми се	-	дорева ми се	дорева ми се	-	дорева ми се	дорева ми се
-	-	-	-	досвирва ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	досвири ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	досере ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	досира ми се	-	-	-	-
доспи ми се	доспи ми се	доспи ми се	-	доспи ми се	доспи ми се	-	доспи ми се	доспи ми се
достпива ми се	достпива ми се	достпива ми се	-	достпива ми се	достпива ми се	-	достпива ми се	-
доще ми се	доще ми се	доще ми се	-	доще ми се	доще ми се	-	доще ми се	доще ми се
дошява ми се	дошява ми се	дошява ми се	-	дошява ми се	дошява ми се	-	дошява ми се	дошява ми се
-	доядва ми се	-	-	-	-	-	-	-
дояде ми се	дояде ми се	дояде ми се	-	дояде ми се	дояде ми се	-	дояде ми се	дояде ми се
дожда ми се	дожда ми се	дожда ми се	-	дожда ми се	дожда ми се	-	дожда ми се	-
-	-	-	-	-	-	-	-	отжени ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	отпива ми се

попридирява ми се и попридирема ми се	придирява ми се и придирема ми се	придирява ми се и придирема ми се	-	придирява ми се и придирема ми се	придирява ми се и придирема ми се	-	В: придирявам	-
прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	прииска ми се	В: приискам	прииска ми се
приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	приискава ми се	В: приискавам	приискава ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	-
припиива ми се	припиива ми се	припиива ми се	-	припиива ми се	припиива ми се	-	припиива ми се	-
припиива ми се	припиива ми се	припиива ми се	-	припиива ми се	припиива ми се	-	припиива ми се	-
припиивава ми се	припиивава ми се	припиивава ми се	-	припиивава ми се	припиивава ми се	-	В: припиивавам	-
припиивае ми се	припиивае ми се	припиивае ми се	-	припиивае ми се	припиивае ми се	-	В: припиивавам	-
-	-	-	-	-	-	-	-	припиива ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-
приплаква ми се	приплаква ми се	приплаква ми се	-	приплаква ми се	приплаква ми се	-	В: приплаквам	приплаква ми се
приплаче ми се	приплаче ми се	приплаче ми се	-	приплаче ми се	приплаче ми се	-	В: приплаквам	приплаче ми се
-	-	-	-	-	-	-	-	приповръща ми се
припушва ми се	припушва ми се	припушва ми се	-	припушва ми се	припушва ми се	-	припушва ми се	-

припуши ми се	припуши ми се	припуши ми се	-	припуши ми се	припуши ми се	припуши ми се	-	припуши ми се	-
-	-	-	-	-	припее ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	припява ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	приработва ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	приработи ми се	-	-	-	-
приревава ми се	приревава ми се	приревава ми се	-	приревава ми се	-	-	-	В: приревавам	-
приреве ми се	приреве ми се	приреве ми се	-	приреве ми се	-	-	-	В: приревавам	-
приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	приспи ми се	-	-	В: приспивам	приспи ми се
приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	приспива ми се	-	-	В: приспивам	приспива ми се
-	-	-	-	-	приходи ми се	-	-	-	-
-	-	-	-	-	прихожда ми се	-	-	-	-
прище ми се	прище ми се	прище ми се	-	прище ми се	прище ми се	прище ми се	прище ми се	прище ми се	прище ми се
прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се	-	прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се	прищява ми се
-	приядва ми се	-	-	-	-	-	-	-	-
прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се	-	прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се	прияде ми се
прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се	-	прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се	прияжда ми се

K NIEKTORÝM KONCEPČNÝM OTÁZKAM SLOVNÍKA SLOVNÝCH SPOJENÍ SLOVENČINY. PRÍDAVNÉ MENÁ¹

Abstract: The paper is aimed at several conceptual questions on *The Dictionary of Slovak Collocations. Adjectives*. The Dictionary is uniquely structured; the structure of each entry is based on combinatorial potential (collocability) of the Slovak adjectives. Linguistic data obtained from the Slovak National Corpus, version prim-5.0 containing 719 million tokens, was a source of material used for creating the collocational profiles. The article also provides an overview of several editing difficulties and suggests solutions for the best selection of collocations. The paper attempts to find certain principles to differentiate the fixed collocations from the free word combinations.

Key words: collocation, collocability, collocational structure, fixed word combination, typical phrase

Použitie korpusových zdrojov pri tvorbe slovníkov je v súčasnosti nevyhnutnou súčasťou lexikografickej praxe. Tento fakt platí dvojnásobne pre frazeologické slovníky či slovníky slovných spojení, kde štatistické nástroje v nemalej miere uľahčujú rozhodovanie o výbere správnych kandidátov ustálených spojení.

Projekt *Slovníka slovných spojení slovenčiny. Podstatné mená* (2009–2011) bol motivovaný tým, že oblasť lexikálnej spájateľnosti stále nie je dostatočne prebádanou a záujem o poznanie stavebných prvkov komunikácie je aktuálny nielen v jazykovede, ale aj prekladateľstve a výučbe jazykov. Vznik projektu podporila aj existencia rozsiahleho korpusu textov v databázach Slovenského národného korpusu (<http://korpus.juls.savba.sk>), ktorý poskytol materiálové podložie pre výskum slovných spojení. Na projekt plynule nadväzuje koncepčne príbuzný *Slovník slovných spojení slovenčiny. Prídavné mená*, ktorý v súčasnosti vzniká v rámci projektu *Sémantická a distribučná analýza adjektív v nemčine a slovenčine* (2011–2013) ako výsledok spolupráce Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave a Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave.

Autorom koncepcie je prof. Peter Ďurčo, ktorý za základné východisko považuje pojem kolokácia. Kolokáciou rozumie spojenie dvoch alebo viacerých lexém, ktoré je vzhľadom na korpus štatisticky signifikantné a zároveň sémanticky kompatibilné. Úlohou slovníkov je zachytávať kolokácie, ktoré sú prezentované v takzvaných kolokačných profiloch, a tým podávať informácie o kolokačnom správaní sa lexikálnych jednotiek. Metodologickým nástrojom pre vytváranie kolokačných profilov substantív a adjektív sú korpusové dáta a nástroje (Ďurčo 2007: 43–44).

Jedinečnosť oboch slovníkov spočíva v štruktúre slovníkovej jednotky. Štruktúra vychádza z delenia kolokácie na bázu (heslové slovo) a kolokát. Kolokát predstavuje tie slovné druhy, s ktorými báza (substantívum, resp. adjektívum) môže vytvárať kombinácie. Tieto binárne kombinácie a všetky potenciálne paradigmatické tvary týchto kombinácií sa stali základom pre vytvorenie kolokačnej šablóny tvoriacej jadro slovníkovej jednotky (Ďurčo 2007: 45).

Štruktúra adjektívneho hesla v slovníku:

Heslo
Významy
Kolokácie
Adj + SubNom
Adj + SubGen
Adj + SubDat
Adj + SubAku
Adj + SubLok
Adj + SubIns
Adj + Adj
Adv + Adj
Adj + Verb
Adj + Sub + Verb

Na vytvorenie kolokačných profilov adjektív boli v prvej fáze koncipovania použité dáta Slovenského národného korpusu vo verzii prim-5.0 (719 mil. tokenov) a štatistické nástroje, ktoré poskytuje klient Bonito a lexikografický nástroj Sketch Engine.

Slovník slovných spojení slovenčiny. Prídavné mená bude vo finálnej podobe obsahovať kolokačné profile 500 najfrekvencovanejších slovenských adjektív, v ktorých bude zachytená celá škála slovných spojení, od systémových slovných spojení – frazém, lexikalizovaných spojení až po typické, frekvencované spojenia a typické frázy.

V našom príspevku sa budeme venovať riešeniu koncepčných otázok týkajúcich sa tvorby kolokačných profilov adjektív, ako aj problému odlíšenia ustálených, typických a voľných spojení.

Selekcia kolokácií pre jednotlivé štruktúrne typy

Spájateľnosť adjektív súvisí s ich syntaktickou funkciou, ktorou je atributívne a predikatívne postavenie vo vete. V atributívnej pozícii sa v štruktúrnom type **Adj + SubNom** nachádzajú rôzne typy kolokácií – typické a zároveň frekvencované spojenia dvoch slov *voľný víkend*, *horúci kúpeľ*, *cenová ponuka*, ustálené systémové slovné spojenia, resp. lexikalizované spojenia *horúca linka*, *modrá knižka* a frazeologické jednotky *veľké zviera*, *pravá chvíľa*. V tejto kolokačnej štruktúre

zachytávame základné tvary kolokácií, ktoré sa v kontextoch môžu vyskytovať vo všetkých svojich tvaroch, teda nemajú tvarové reštrikcie, naopak, sú charakteristické pravidelnou morfológickou paradigmou.

Kolokačnú štruktúru Adj + SubNom tvoria okrem adjektív atributívneho typu aj adjektíva v predikatívnom postavení, ktoré sa spájajú so substantívom pomocou podradovacej spojky *ako*, ide o ustálené frazeologické prirovnania, napr. *sladký ako med*, *biely ako sneh*, *voľný ako vták*.

Ak sa v rámci kolokácie vyskytujú fakultatívne členy, zachytávame ich ako syntagmatické varianty slovných spojení, napr. *plný (pracovný) úväzok*, *silné (dažd'ové/snehové) zrážky*. Pritom platí, že adjektívum, ktoré je heslovým slovom, nemôže stáť súčasne v pozícii fakultatívneho člena kolokácie, napr. adjektívum *silný* v spojení *silná výpovedná hodnota* nie je stabilným prvkom spojenia a je ľahko nahraditeľné podobným výrazom (*veľká výpovedná hodnota*).

Paradigmatické varianty kolokácií zachytávame len v prípade frazém. (Na porovnanie, vo frazeologických slovníkoch sú alternácie frazém riešené rovnako, napr. *odstrašujúci príklad/případ*, pozri SČFI-VN: 63, 281.) Sémanticky ekvivalentné, resp. synonymné kolokácie nefrazeologického typu sa nepovažujú za paradigmatické varianty jednej kolokácie (**voľná diskusia/debata*), ale ako samostatné kolokácie *voľná diskusia*, *voľná debata*. Ich autonómnosť možno často dokladovať odlišným lexikálnym okolím či sémantickými odtienkami. Za variantné rovnako nepovažujeme stupňované tvary adjektív *široká* a *širšia* v kombinácii so slovom *verejnosť* (*široká verejnosť*, *širšia verejnosť*).

V základnej adjektívnej kolokačnej šablóne neoddeľujeme singulárové a plurálové formy kolokácií (ako je to v substantívnej kolokačnej štruktúre, pozri SSSS-PM). Singulárový a súčasne plurálový tvar kolokácie zaznamenávame len v prípade, keď sú zjavné ich sémantické diferencie. Takéto prípady sú však ojedinelé, zachováваме singulár, pokiaľ je distribúcia tvarov rovnovážna. Preferenciu plurálu pozorujeme v kolokáciách *silné reči*, *zdravotné ťažkosti*, *silné (dažd'ové/snehové) zrážky*.

Za kritérium výberu kolokácií typu Adj + SubNom sme si zvolili hodnoty frekvenčnej distribúcie vzájomného spoluvýskytu komponentov spojenia. Kým vysoké frekvenčné hodnoty nám pomohli vyhľadať frekventované, typické spojenia, menej frekventované spojenia, ktorými sú často ustálené frazeologické jednotky, sme identifikovali pomocou štatistických hodnôt vzájomného spoluvýskytu (MI-score, t-score, salience). Uspokojivé výsledky sme napokon dosiahli kombináciou štatistických mier. (porov. Majchráková, Ďurčo 2010: 108)

V štruktúrnych typoch **Adj + SubGen**, **Adj + SubDat**, **Adj + SubAku**, **Adj + SubLok**, **Adj + SubIns** sme výber vhodných kolokácií neobmedzili len na ich hodnoty frekvenčnej distribúcie, ale kritérium sme posunuli smerom k stupňu tvarovej ustálenosti. Tvarové obmedzenia sú charakteristické predovšetkým pre frazémy typu *o dušu spasenú*, *jedným dychom* a môžu sa týkať morfológických kategórií pádu, čísla, predložkovej či bezpredložkovej formy (Mlacek 2001: 28–

29). Anomálnosť frazeologických jednotiek, ktorá sa prejavuje predovšetkým na sémantickej rovine ako významový posun komponentov spojenia alebo nemotivovanosť významu frazémy (Čermák 2009: 1229), tak funguje aj na formálnej rovine v podobe morfológických reštrikcií. Náš materiál ukázal, že tvarové obmedzenia platia nielen pre frazémy, ale aj pre slovné spojenia, ktoré doposiaľ nie sú zaradené do systému ustálených spojení a v prípade ktorých sa táto vlastnosť prejavuje v rozličnej miere a intenzite. Napriek tomu si zasluhujú pozornosť práve pre štatisticky merateľné kolokačné a formálne obmedzenia, čím sa stávajú príznakovými vzhľadom na bežné spojenia.

Ak berieme do úvahy definíciu frazémy ako spojenia s citovo-hodnotiacim prvkom vo význame (Jarošová 2000: 147), potom za takéto jednotky môžeme považovať kolokácie typu *na celej čiare, (len) pre silné žalúdky, na voľnej nohe, celú večnosť, voľným okom*. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že si dané kolokácie vyžadujú slovesný komponent. Keď sa pozrieme na lexikálne okolie týchto kolokácií, vidíme, že výber „vhodného“ slovesného kolokátu by bol problematický:

na celej čiare: prehrať/sklamať sa/vyhrať/zlyhať/...

voľným okom: pozorovať/sledovať/vidieť/...

celú večnosť: byť niekde/čakať na niekoho/nevidieť sa/trvať/...

na voľnej nohe: byť/pôsobiť/žiť/...; herec/spisovateľ/umelec/...

celou silou: buchnúť do niečoho/udrieť niekoho/vraziť do niekoho/...

Okrem prenesenosti významu je hlavným znakom ustálenosti týchto frazém tvarová zmeravenosť, ktorú dokazuje neexistencia základného nominatívneho tvaru: *celá čiara, *voľné oko, *voľná noha, *celá sila. Ustálenosť v ich prípade podčiarkuje aj ustálené, resp. typické lexikálne okolie, ktoré môžu tvoriť lexikálni partneri slovesného alebo substantívneho typu patriaci do spoločnej sémantickej triedy.

Adjektívno-substantívne kolokácie, v ktorých jednotlivé komponenty vystupujú v doslovných neprenesených významoch, teda nie sú považované za frazémy, a zároveň sa pre svoju tvarovú anomálnosť nemôžu zaradiť k bežným voľným spojeniam, sú dvojakého typu:

– kolokácie s príslovkovou platnosťou – syntaktickou aj sémantickou
v osobnom vlastníctve, v nedávnom čase, v dnešnej dobe, v dobrom úmysle

Ustálenosť týchto jednotiek dokazuje existencia ich jednoslovných ekvivalentov: *v nedávnej dobe* – *nedávno*, *v dnešnej dobe* – *dnes*. Na druhej strane tvarová anomália sa nemusí prejavovať absolútne (ako je to v prípade frazém), v textoch sa bežne vyskytujú nominatívne tvary *osobné vlastníctvo, dnešná doba, dobrý úmysel*. Rovnako lexikálne okolie je rôznorodejšie, menej ustálené v týchto typoch spojení, preto sa na ich ustálenosti podieľa najmä príslovková platnosť, ktorá z nich vytvára samostatné jednotky slovnej zásoby.

– kolokácie s časticovou platnosťou – syntaktickou aj sémantickou
podľa môjho osobného názoru, v najhoršom prípade, v prvom rade

Pre kolokácie príslovkového a časticového typu je príznačné, že sa v nich adjektíva spájajú so substantívami s abstraktným významom, produktívne sú najmä kolokácie s abstraktnými podstatnými menami s časovým významom.

Okrem spojení s príslovkovou a časticovou funkciou zaznamenávame aj spojenia, ktoré síce nie sú ustálené, ale typické najmä pre vysokú frekventovanosť jedného tvaru, napr. *pod obchodným názvom* (podnikať/pôsobiť/predávať/...). Dôležitým indikátorom typickosti v takýchto spojeniach je špecifické lexikálne okolie.

Ďalšími kolokačnými štruktúrami adjektívneho kolokačného profilu sú spojenia dvoch adjektív, spojenia adjektíva s adverbium a adjektíva s verbom. Štruktúrny typ **Adj + Adj** tvoria typické a frekventované spojenia dvoch adjektív, ktoré v kombinácii so sponovým slovesom plnia vo vete predikatívnu funkciu, napr. *silná a stabilná* (mena/vláda/...), *silný a odolný* (človek/materiál/konštrukcia/...). Podobne v kolokačnom type **Adv + Adj** zaznamenávame spojenia *detsky jemný, extra jemný, hodvábne jemný*. Primárne sa tieto kolokácie zachytávajú v tvare jednotného čísla mužského rodu, pokiaľ vzhľadom na lexikálne okolie nie je typický iný tvar. Pre štruktúrny typ **Adj + Verb** sú len niektoré adjektíva produktívne. Patria sem kolokácie *celý sa chvieť, celý sa nechať pohltiť niečím*. Pri výbere uvedených troch typov kolokácií sme brali do úvahy predovšetkým frekvenčné hľadisko.

V jedinej trojčlennej kolokačnej štruktúre **Adj + Sub + Verb** zaznamenávame slovesné frazémy a typické frázy vykazujúce frekventovaný výskyt v korpuse. Najmä typické vety nefrazeologického typu sú zachytené vo svojej uzuálnej podobe, v akej sa v textoch bežne a frekventovane vyskytujú, napr. *To je celá večnosť!* Slovosled komponentov kolokácie musí odrážať ich prirodzenú realizáciu v jazyku, preto nie je nevyhnutné zachovávať poradie prvkov kolokačnej štruktúry. Kolokácie tohto typu sú zaradené do heslovej štruktúry najmä pre komplexnejší obraz kombinatorických možností adjektív.

Záver

V príspevku sme sa snažili priblížiť rôzne kritériá výberu vhodných kolokácií pre jednotlivé kolokačné typy. Kým v nominatívnom adjektívno-substantívnom kolokačnom type bola hlavným kritériom frekvencia kolokácií a do štruktúry sa zaraďovali okrem ustálených a uzuálnych spojení frekventované voľné spojenia, v ostatných adjektívno-substantívnych kolokačných typoch sa ukázalo, že otázka rozlíšenia ustálených a typických kolokácií od voľných spojení je závažnejšia a úzko súvisí s mierou ich tvarovej ustálenosti a kolokačnej anomálnosti.

POZNÁMKY

- ¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 1/0947/11 *Sémantická a distribučná analýza adjektív v nemčine a slovenčine*.

LITERATÚRA

- Čermák 2009:** Čermák, F. České frazémy a idiomy verbální. // *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 3. *Výrazy slovesné*. Praha: LEDA, s. 1217–1247.
- Ďurčo 2007:** Ďurčo, P. Collocations in Slovak (Based on the Slovak National Corpus). // *Computer treatment of Slavic and East European Languages*. Bratislava: Tribun, pp. 43–50.
- Jarošová 2000:** Jarošová, A. Lexikalizované spojenie v kontexte ustálených spojení. // *Princípy jazyka a textu*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 138–153.
- Majchráková, Ďurčo 2010:** Majchráková, D., P. Ďurčo. Compiling the First Electronic Dictionary of Slovak Collocations. // *Lexicographica*, Series Maior, p. 105–114.
- Mlacek 2001:** Mlacek, J. *Tvary a tváře frazém*. Bratislava: STIMUL. 171 s.
- SČFI-VN:** *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 2. *Výrazy neslovesné*. Praha: LEDA, 2009. 552 s.
- SSSS-PM:** Ďurčo, P., D. Majchráková a kol. *Slovník slovných spojení slovenčiny. Podstatné mená*. Bratislava, Veda (v tlači).

ЕТНОЛИНГВИСТИЧКЕ ИНФОРМАЦИЈЕ У ДЕСКРИПТИВНОМ РЕЧНИКУ (на примерима лексема *дом*, *домовина* / *отаџбина* и *мајка*)¹

Abstract: Corpus for these research was *The Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language and Vernaculars*. In this paper we signify the culture stereotypes of concepts *home*, *fatherland* and *mother* in Serbian language. Our aim is to indicate the most frequent connections and similarities between above mentioned stereotypes.

Key words: stereotype, concept

1.0. Когнитивнолингвистичка проучавања подразумевају да је одређени језички израз тек уобличена ментална представа здружена са искуством, те је фокус ових истраживања на концептуализацији појмова који стоје *иза* тог језичког изрази. Појам когнитивне лингвистике окупља више теорија са неколико жаришних тачака: теорија прототипа, теорија појмовне метафоре, когнитивна семантика итд. Поменуте теорије базиране су на јединственом пољу проучавања: односа између човекових когнитивних способности и језика, дакле, односа између ума и језичког значења и изрази.

1.1. Когнитивна етнолингвистика има сличан појмовни апарат, па „када се бави питањем повезаности језика и менталитета људи који њим говоре, постаје блиска савременој когнитивистици“ (Бартмињски 2011: 20). Међутим, за разлику од когнитивне лингвистике, која се бави процесима разумевања и сазнавања апстрактних процеса на основу језичког материјала, крајњи циљ истраживања когнитивне етнолингвистике јесте да допре до система вредности којима се носилац једног језика руководи, али и до његовог менталитета (Бартмињски 2011: 21). Појам који повезује језик и мишљење на нивоу колектива који говори једним језиком, дакле, веза између онога што је језичко и онога што је заједничко за читаву нацију која се одређеним језиком служи, јесте појам језичке слике света (Бартмињски 2011: 41). Проучавање језичке слике света подразумева да се проучавају језичке чињенице у контексту целокупног језичког и ванјезичког искуства, али и механизма стварности до којих се може допрети анализом језичких конструкција (Поповић 2008: 9). Језичка слика света зависи од установљеног система вредности оличеног у одређеној култури (Бартмињски 2011: 74–75), а те вредности су повезане тачком гледишта и перспективом опажања света, које су такође условљене социо-културном средином. У том смислу, под стереотипом се подразумева „туђе искуство које је у вези са фрагментом екстралингвистичке стварности

[...] чијим преузимањем говорник стиче фрагмент колективне традиционалне језичке слике света“ (Поповић 2008: 11).

2.0. Предмет овог рада су стереотипи у језичкој слици света носилаца српског језика истражени на примерима лексема *дом*, *домовина* (*отаџбина*) и *мајка*. На лексикографском материјалу тезаурусног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (у даљем раду РСАНУ) представићемо стереотипе које је могуће потврдити на основу полисемне структуре лексема *дом*, *домовина*, *отаџбина* и *мајка*, али и на основу израза, фразеологизама, творбених деривата и других језичких јединица које се налазе у поменутом речнику. За анализу узети су управо поменути појмови јер сматрамо да човека као јединку једне заједнице најбоље одређује с једне стране однос према микрозаједници каква је породица у оквиру дома, а са друге стране, припадност нацији и однос према домовини.

Бартмињски скреће пажњу на то да се „мајка третира као централна тачка концептосфере домовине и функционише као прототип домовине“ наводећи примере у којима са стереотипом домовине стереотип мајка дели просторну, социјалну и културну димензију: мајчино тело је човекова прва просторна средина, човекова веза с мајком је егзистенцијално прва и први духовни свет се добија од мајке (Бартмињски 2011: 258). Међутим, Бартмињски се није детаљније бавио односом оца и домовине, бар не на онај начин који је нама послужио да овим радом укажемо на заједничке аспекте ових стереотипа.

2.1. Будући да су на материјалу српског језика стереотипи мајке и дома детаљно обрађени (Ристић 2012а; Ристић 2012б; Ристић, Коњик 2012), циљ овог рада је представити заједничке аспекте стереотипа мајка, дом и домовина (отаџбина). Полазимо од хипотезе да ће у складу са стереотипном поделом улога заснованој на опозицији мушко \neq женско² стереотипи дом и мајка имати заједничке аспекте на основу сличних социолошких и културних модела, а са друге стране ће стајати стереотип домовине (отаџбине) као стереотип близак стереотипу оца.

3.0. У тезаурусном Речнику САНУ лексема *мајка* представљена је у 5 главних значења и 7 подзначења у оквиру главних. На основу њих, али и на основу фразеолошких израза, синонима и творбеног гнезда са мотивном речи *мајка*, издвојене су основне семантичке особине које чине базу, језгро стереотипа мајка у српском језику, и из њих изведене особине које чине његову периферију, а које се на основу различитих аспекта могу сврстати у семантичке поткатегорије. Ове семантичке особине, осим типичних, обухватају и све оне које у сазнању носилаца српског језика граде стереоти „праве“ мајке. Тако су за српски стереотип мајка издвојене следеће: 1. биолошке особине, 2. психолошке особине; 3. социјалне особине (однос према другим људима); 4. особине везане за свакодневни живот; и 5. етичке особине (о овоме више у Ристић 2012а; Бартмињски 2011).

3.1. На основу социолошких аспеката заснован је велики број особина стереотипа мајке. Тако је значење „очева супруга“, у оквиру брачног модела,

засведочена примером фигуративне употребе варијантне лексеме *мати*: „Ми, сестре ... смо њој и *мати* и *отац* (Петровић В.)“, као и дериватом *мајкавић* „брат по мајци, а не по оцу“. Истом моделу припада и особина „живи за своју децу“, потврђено изразима: *бити мајка, живети као мајка* и примером употребе деривата *мајковати*: „Престала /је/ младовати и већ давно /је/ *мајковала*“ (Јамбречак Д., Виенац 1871: 331); затим, особина „штити, чува своје дете, децу, жртвује се“, засведочена изразом *бити мајчино дете* 'бити заштићен', као и дериватима *материн* и *матерњи* у примеру: „Зар ми нисмо *материни синови*, или смо ваљда кучкини?“ (Московљевић М.), као и у спојевима *материње њежности, значај материњи*.

3.2. Висока друштвена позиција мајке садржана је у особини „заузима важну, најважнију позицију“, потврђено лексемом *мати* у значењу 'старешина женског манастира, игуманија', која се употребљава у обраћању или упућивању игуманији, без употребе личног имена или уз име (Ристић 2012а).

3.3. У оквиру породичног модела развила се особина „пружа уточиште, сигурност, топлину“, видљива у изреци: *Мајка је стожер породице, родног дома*, као и у фигуративној употреби лексеме *мати*: „Сад нам је *иума мати* а борба све“ (Поповић Ј.) (уп. Ристић 2012а).

3.4. На основу високог друштвеног вредновања мајке и особине „пружа уточиште“ развио се родољубиви модел стереотипа мајке преко фигуративног значења лексеме *мајка* добијеног метонимијски проширењем 4.б. „домовина, завичај“. То је реализовано захваљујући традиционалним симболичким формулама: *мајка Србија, мајка земља, мајка домовина*. На симболичном плану *мајка домовина*, у језичкој слици света носилаца српског језика заснивају се следеће особине мајке: „спремна да жртвује своју децу“, „мученица је, пати због страдања своје деце“ и „сурова је у својој спремности на жртву“: „Да ли ће ... да се наше тежње ... потпуно остваре у овој *намученој мајци Србији*“ (Домановић Р.); „Наши најбољи јунаци ... служе другоме, а *мати Србија цвили*“ (Игњатовић Ј.); „*Сурова и врлетна мајка Босна* ... не да ти ни у последњим тренуцима расанка да се нагледаш свога најрођенијега“ (Попић Б.) (Ристић 2012а).

4.1. Стереотип дома у српском језику одговара значењу које је у РСАНУ представљено као прво, примарно значење лексеме *дом*: 1. а. „кућа као место где човек живи са својом породицом“. Примећено је да су у првом значењу наведеном у РСАНУ заједно представљене семе дома као физичког објекта ('зграда') и као друштвене заједнице ('породица': 1. б. „домаће огњиште, породица, породична заједница“), што је у складу са уобичајеним начином концептуализације овог појма у српском језику (Ристић, Коњик 2012). Важно је, због природе нашег истраживања, приметити да се најпре издваја као подзначење оно које се односи на породицу, не само као на најмању јединицу друштва, већ и као на интимнију, личнију представу у односу на представу дома као „родног краја, постојбине, отаџбине“ (1. в.), која је чак маркирана квалификатором *фиг.*

4.2. Поред језгрених физичких карактеристика стереотип дома у српском језику обухвата и друге битне особине на основу којих се структурира као вишедимензионална категорија која укључује различите параметре: физичке, друштвене, функционалне, емоционалне и аксиолошке (исп. Ристић, Коњик 2012; Бартмињски 2011).

4.3. У српском језику друштвени аспекти дома на синтаксичком плану реализују се у синтагматским спојевима и предикатским јединицама истовремено са аксиолошким и емотивним аспектима. Стереотип дома као породице потврђују примери: *породични дом/кућа, родни дом, домаће огњиште, стећи свој дом/кућу, заснивати дом*, који је профилисан и емотивним параметрима, што потврђују и спојеви типа: *опростити се са домаћим својим, поштовати свој дом* (исп. Ристић, Коњик 2012). Друштвени аспекти у стереотипу дома допуњују се и другим вредностима, као изразом личног, индивидуалног искуства, сазнања, па је на плану друштвене конвенције дом конципиран и као брачна заједница са основним, патријархалним вредностима, у којима су *домаћин* и *домаћица* стубови дома, породице, брачне заједнице и родоначелници новог нараштаја (Ристић, Коњик 2012).

4.4. У досадашњим истраживањима стереотипа дома примећено је да поједини примери указују на амбивалентан однос према жени и њеној улози у породици, видљиво у изрекама *не стоји кућа на земљи, него на жени; на жени кућа стоји* „жена знатним делом одржава кућу, породицу“ или се релативизује: *женски пород туђа кућа* „женско дете удајом прелази у туђу кућу“ (према Ристић, Коњик 2012). Укореењеност овог стереотипа огледа се и у самом примеру који је гномског карактера, дакле, последица колективног искуства народа, а не последица стилске употребе лексеме.

4.5. Функционални аспект стереотипа дома који подразумева модел „обављања службе“ (на основу примера *војна (војничка) кућа* „војне јединице додељене владару“) заједнички је за стереотипе домовина (отаџбина) и стереотип оца (мушкарца који је задужен за друштвену улогу у односу на мајку која је задужена за емотивну улогу уп. Бурдје 2001: 57).

4.6. Једна група деривата лексеме *дом* показују да дом дели више аспеката са стереотипом домовине (отаџбине), с тим што квалификатори који указују на временску раслојеност лексике (*заст.* и *ист.*) указују и на варирања њихових заједничких аспеката кроз време: *дома* прил. „у свом крају, у домовини, отаџбини“, „у свој крај, у своју постојбину“; *домаја* заст.; *домовина*; *домобран*; *домољуб*, *домољубље*, *домородство* и др. На периферији творбеног гнезда лексеме *дом* налазе се деривати који именују реалије ван овог семантичког поља, али припадају поменутиим заједнички аспектима стереотипа дом и домовина: „документ“: *домовница*; „непостојање дома“: *бездом*, *бездоман*; *издомити*; „туђина, туђе“: *недомаћи*; *недомаћин*; *недомаћински* и т.д.

4.7. Емотивни и родољубиви аспекти стереотипа дома и домовине доводе се у везу у поетским примерима у РСАНУ: „Не љубит тебе мученички доме, |

... Ој как' бих мого“ (Крањч. С. 3, 7); „Сјај ми сунце домовини слаткој | ... Шта ја не ћу, да угледат можеш, | Да ми дом мој слободу доживи! (Бот. 2, 140) “.

5.0. Отаџбина / домовина, према речима Бартмињског, припада појмовима који су општеевропски и са дугом традицијом (Бартмињски 2011: 245). У просецу историјског обликовања овог појма у почетку је схватање домовине било везано за дом, кућу, оца и наследство по оцу, а касније углавном за институцију државе (Бартмињски 2011: 245). У језичкој слици света носилаца српског језика у обликовању стереотипа домовине, ОТАЦ (чак и корен синонима *отаџбина*, уп. енгл. *fatherland*, лат. *patria* и сл.) и дом су два најважнија појма, али је стереотип домовине на различитим нивоима и по различитим параметрима и, свакако, неуједначено с њима повезан.

5.1. У српском језику стереотип домовине (отаџбине) проучавали смо на основу лексичкосемантичког, творбеног и синтагматско-парадигматског потенцијала две лексеми *домовина* и *отаџбина*. Интересантно је да постоји још један синоним, стилски маркиран, *отачаство*, чија је мотивна реч *отац*, дакле, иста као и у *отаџбини*, што сведочи о мушком принципу, за који су углавном везане све симболичне и стереотипне представе у вези са „обављањем дужности“. Исто је и са дериватима лексеми *домовина* и *отаџбина* који се преко мотивне речи чешће доводе у везу са појмом дом односно ОТАЦ, а тек се преко значења и контекста открива да се односе на домовину: *отачаствољубље*, *отаџбеница*, *отаџбеништво*, *отаџба*, *отаџбеник* (са заст.), *домољуб*, *домораништина* (са пејоративним и ироничним призвуком), *домобранство*, *домобрижан*, *домољубље*, *домобран*, *домобранац*, *домољуб*, *домољубац*, *домољубан*, *домољубив*, *домољубље*, *домољубив* итд.

5.2. На заједничким аспектима стереотипа дома и домовине заснива се и значење придева *домаћи* (4. а. *који се односи на сопствену земљу, домовину*, засведочено у примеру: „Како ти је чудно при души кад у туђем свијету штогод домаће видиш“) именице *колевка* (3. а. „домовина, отаџбина“, засведочено у примеру: „Дижемо устанак у Шумадији, колијевци првог српског устанка“), као и именице *огњиште* (3. б. фиг. „родни крај, постојбинам домовина, завичај“, засведочено у примеру: „Зашто ти несрећници оставише своје огњиште да би им се кости развлачиле по туђим пољима“). Лексема *домовина* у РСАНУ у значењу маркираном квалификатором заст. под 5. означава „мужеву породицу и родбину“, што је још један показатељ преовлађујућих мушких принципа у стереотипу домовине.

5.2. Опажа се да се стереотип домовине повезује са женским принципом, изузетно, у фразеологизму *мекано је крило материно* са значењем *најбоље се живи у својој кући, у својој домовини*.

5.3. У конституисању стереотипа домовине учествује и опозиција *јавно, заједничко* наспрам *приватног и интимног*, што је такође могуће посматрати кроз опозицију мушко наспрам женског, када се у обзир узму значења лексеми *домовина*: кроз значења 1. и 2. (1. „земља, држава у којој се неко родио и у којој је одрастао, постојбина, отаџбина“ и 2. „земља или крај одакле нешто

води порекло“) формира се димензија националног идентитета, места рођења и порекла, кроз значења 3. и 4. (3. „в. дом“ и 4. „в. домаћинство“) димензија родне куће, дома. Овај принцип уочљив је још у примеру за лексему *домаја*: „Сви на кућу мисле, на домају своју“ који, према РСАНУ, илуструје значење *отаџбина, постојбина; домовина, завичај*.

Закључна разматрања

6.0. На парадигматском и синтагматском језичком потенцијалу лексема *мајка, дом, домовина* и *отаџбина* у овом раду представљени су заједнички аспекти стереотипа *МАЈКА, ДОМ* и *ДОМОВИНА*, а истовремено је указано на могућност коришћења тезаурусних речника као извора етнолингвистичких информација.

6.1. Показали смо да је заједнички именитељ за стереотипе *МАЈКА* и *ДОМ*, поред породичног модела 'мајка као стожер породице, породичног дома', заснован на психолошким елементима топлине, сигурности и социјалним елементима присности и заједништва са породицом, јесте и метонимијски однос између стереотипа *ДОМ* и стереотипа *ДОМОВИНЕ (ОТАЏБИНЕ)* као 'мајчиног односно очевог просторног домена' (у смислу родне поделе улога, мајка је заштитница у кући, везана за емотивни принцип, а отац је заштитник ван куће, везан за рационални, борбени принцип). Дакле, стереотипи *ДОМОВИНА* и *МАЈКА* углавном су повезани на основу просторне димензија (*мајка је у кући*), а *ДОМОВИНА* и *ОТАЦ* на основу социјалне димензије (*отац је бранитељ, чувар и дома и домовине*), међутим, детаљна истраживања стереотипа *ОЦА* и *ЊЕГОВОГ* односа према стереотипу *ДОМОВИНЕ* и *ДОМА* тек предстоје.

БЕЛЕШКЕ

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије.

² О подели на мушки и женски принцип видети социолошку студију Пјера Бурдјеа (Бурдје 2001).

ЛИТЕРАТУРА

- Бартмињски 2011:** Бартмињски, Ј. *Језик – Слика – Свет*. Приредио Ајдачић, Д. Превела Бјелетић, М. Београд: Slovo Slavia. 569 с.
- Бурдје 2001:** Burdje, P. *Vladavina muškaraca*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore. 178 s.
- Поповић 2008:** Поповић, Љ. *Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе*. Београд: Филолошки факултет. 308 с.

- Ристић, Коњик 2012:** Ристић, С., И. Лазић-Коњик. *Дом у српском језику* (у штампи).
- Ристић 2012а:** Ристић, С. Стилски аспекти концептуализације појма ДОМ у књижевном дискурсу. // *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 42. Зборник радова са научног скупа. Београд: МСЦ (у штампи).
- Ристић 2012б:** Ристић, С. Концепт дома у религијском дискурсу. // *Теолингвистичка истраживања српског и других словенских језика*. Тематски зборник. Београд: Одељење језика и књижевности САНУ (у штампи).

ИЗВОРИ

- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. Књига IV, 1966 и Књига XI, 1981. Београд: Институт за српскохрватски језик, САНУ.

КАТЕГОРИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ОБЪЕМ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ В ТАКСОНОМИЧЕСКОМ СЛОВАРНОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ¹

Abstract: The article focuses on the correlation of the use of a system of scientific classifiers in taxonomic lexicographic definitions of animal and plant names in present day dictionaries of the English language used to represent scientific biological information about animals and plants and the level of categorization a defined word belongs to. The system includes three types of classifiers: scientific terms (*mammal, gastropod, etc.*), taxonomy markers (*genus, class, order, etc.*) and Latin names (e.g. *Barathra brassicae, Agrimonia eupatoria*) which are used differently: basic level name definitions contain all types of scientific classifiers, definitions of genera names usually contain some of them, and definitions of names denoting life forms do not display any scientific knowledge at all. Our conclusion is that the more important the level of categorization is, the more scientific information the definition includes.

Key words: categorization, taxonomic definitions, classifiers, scientific knowledge

Одной из задач лексикографии на современном этапе является фиксация изменений в значении слова, которые являются следствием накопления человечеством новых типов знаний. Конец XX в. и начало XXI в. характеризуются быстрым накоплением научного знания. Так, в 50-е года объем знания удваивался каждые десять лет, в 70-е – каждые пять лет, а в начале XXI в. объем знаний удваивается каждые два года (Барсукова 2004).

Для репрезентации научного знания, а именно научной биологической информации о представителях животного и растительного мира, в таксономическом словарном определении используется система научных классификаторов. Под классификаторами мы понимаем определяющие лексемы в дефиниции, раскрывающие значение лексикографируемой единицы путем отнесения ее к определенному классу и имеющими более широкую семантику. Данные классификаторы являются языковой репрезентацией классификационной деятельности человека, которая, в свою очередь, „является основой всей нашей когнитивной деятельности“ (Estes 1994: 4), поскольку она основывается на процессах категоризации и концептуализации. Благодаря этим процессам человек может опосредовать все многообразие окружающего человека мира. На наш взгляд, анализ типов классификаторов, которые в имплицитной форме содержат большой пласт информации об

объектах, а также их сочетаний в таксономических словарных определениях помогут глубже понять особенности процессов категоризации и концептуализации.

Анализ таксономических лексикографических определений наименований животных и растений из толкового словаря современного английского языка *New Webster's Dictionary of the English Language* показал, что для репрезентации научного биологического знания о животных и растений используются несколько типов научных классификаторов, выполняющих различные функции. Они позволяют не только отнести тот или иной вид к определенному классу, т.е. классифицировать его, но и представить место данного вида в рамках научной биологической систематики, а также привести точное название вида, которое используется в научном биологическом сообществе. Таким образом, можно говорить о системе научных классификаторов, использование которой в словарном определении позволяет разносторонне представить специфическую научную биологическую информацию о видах, ибо научное знание всегда стремится к системности (Субботин 2001).

Первый тип классификаторов, репрезентирующих научное знание – это научные термины (типа *anthozoan*, *arachnid*, *arthropod*, *bivalve*, *carnivore*, *cephalopod*, *cetacean*, *decapod*, *echinoderm*, *hydrozoan*, *quadruped*, etc.), которые являются языковой репрезентацией специальных научных понятий: *armadillo* 'a **mammal** peculiar to warm regions of N. and S. America, covered with a hard bony shell divided into small separate plates like a coat of mail'; *krill* 'a type of small **crustacean** inhabiting open oceanic waters, constituting the basic food of some whales'. Мы предполагаем, что данные классификаторы имеют терминологический характер на следующих основаниях:

1) Данные лексемы являются новолатинскими наименованиями, которые были искусственно созданы учеными для обозначения высокого уровня таксономических категорий в рамках научной биологической систематики. Об этом свидетельствуют соответствующие пометы в их словарных определениях (NL (New Latin), Gr (Greek), L (Latin)): *anthozoan* [N.L. < Gr. **anthos**, flower, and **zoon**, animal] 'any marine coelenterate of the class *Anthozoa*, as corals and sea anemones, a class of marine animals corresponding inexactly to the actinozoan; *cetacean* [L. **cetus**, Gr. **kēto**, any large sea monster, a whale] 'a marine animal of the order *Cetacea* including whales, dolphins, and porpoises'.

2) Поскольку данные научные термины обозначают таксономические категории высокого уровня, характеризующиеся высокой степенью обобщения, можно предположить, что дефиниции должны содержать сведения о составе этих категорий, а также о признаках, на основании которых сформированы данные таксономические категории. Действительно, в словарных определениях научных терминов содержатся сведения о составе таксономической категории и описание общих для ее членов: *gastropod* 'any of the **Gastropoda**, a class of mollusks, including the snails, whelks, and slugs, the members of which

usually have a **univalve shell and a disklike foot on the ventral surface of the body by means of which the move about**'. Необходимо отметить, что классификаторы-научные термины были зафиксированы исключительно в таксономических определениях наименований животных, в то время как в дефинициях фитонимов классификаторы репрезентируют обыденное знание (см. подробнее (Кузьмина 2008)).

Следующим типом классификаторов, репрезентирующих научное знание, являются таксономические маркеры (например, *family, genus, class, order, suborder, etc.*). Они в эксплицитной форме относят таксон (конкретный вид) к определенной таксономической категории, тем самым указывая его место в рамках научной классификации и дополняя сведения, которые передают научные термины: *syrphid* 'any of the *Syrphidae*, a **family** of dipterous insects or flies, **feeding on nectar and pollen of flowers, and esp. beneficial because their larvae feed on plant lice**'; *pyracantha* 'any of several hardwooded thorny evergreen shrubs of the **genus** *Pyracantha*, in the rose **family**, esp. *P. coccinea*, grown as an ornamental and bearing large flat-tapped clusters of white flowers and orange to scarlet, small pome fruits'; *schizopod* 'any of the former **order** now placed in the **subclasses** *Malacostraca* and *Euphausiacea*, of crustaceans with a soft carapace and with branched and apparently double thoracic appendages, which comprises the opossum shrimps and their allies'.

Целью третьего типа научных классификаторов – латинских наименований – является точная дифференциация различных видов животных и растений. Обычно латинские наименования состоят из двух частей, первая из которых является родовым наименованием. Оно называет таксономическую категорию в рамках биологической иерархии, которой принадлежит вид. Вторая часть латинского наименования, если она приведена – это название конкретного вида: *monkshood* 'a poisonous plant of the genus *Aconitum*, esp. *A. napellus*, with a large, arched, hoodlike sepal'; *mink* 'a semi-aquatic carnivorous mammal, genus *Mustela*, with a slender, weasel-like body, esp. *M. vison*, a common N. American species'.

Представляется интересным, что все эти научные классификаторы неодинаково используются в таксономических определениях. В некоторых используются все типы классификаторов (*bird* 'any of the *Aves*, a **class** of warm-blooded **vertebrates** having a body more or less completely covered with feathers, and the forelimbs so modified as to form wings by means of which most species fly in the air' или *horse* 'a large, solid-hoofed **quadruped** of the **family** *Equidae*, *Equus caballus*, domesticated since prehistoric times, and employed as a beast of draft and burden and for carrying a rider'). А в некоторых – только отдельные классификаторы: *forester* 'a large, gray kangaroo, *Macropus canguru*'; *gecko* 'a small, harmless lizard of the **family** *Gekkonidae*, common in warm countries, having toes with adhesive disks'.

Как показывает анализ, объем научной информации, представленной в таксономическом словарном определении, зависит от уровня категоризации,

которому принадлежит дефинируемая лексема. Так, в дефинициях зоонимов, принадлежащих базовому уровню категоризации (например, *beetle*, *bird*, *butterfly*, *cat*, *deer*, *dog*, *fish*, *fly*, *horse*, *monkey*, etc.), представлены все типы научных классификаторов: научные термины, таксономические маркеры и латинские наименования. В латинских наименованиях характерно использование только родового имени, а употребление научных терминов в качестве классификаторов также свойственно дефинициям слов, принадлежащих базовому уровню категоризации. Например, *fish* ‘a cold-blooded, completely aquatic **vertebrate**, having an elongated body, often covered with scales and with fins and gills, including the **classes** *Cyclostomata*, *Chondrichthyes*, and *Osteichthyes*’ (по сравнению с дефиницией видового наименования *butterfish* ‘any of various fishes with a smooth, slippery coating’).

На наш взгляд, это может быть объяснено двумя причинами. Во-первых, значение имеет место в биологической иерархии, которое занимают данные категории: практически все наименования, принадлежащие базовому уровню категоризации, соотносены с таксонами, относящимся к высоким биологическим таксономическим категориям класса и семейства. По мнению С. Пинкера и А. Принса, „достаточно знать лишь несколько признаков для того, чтобы отнести объект к категориям высокого уровня“ (Pinker, Prince 2002: 247), т.е. чем выше уровень категории, тем меньшее количество признаков необходимо знать, чтобы отличить ее членов, от членов других категорий. Так, для отнесения объекта к категории *mammal* необходимо знать, что животное растет, дышит, двигается и вскармливает детенышей молоком. Если мы рассмотрим признаки американского кролика, который представляет категории низшего уровня (родовидовые), то они включают следующие: он „растет, дышит, двигается, был вскормлен молоком, живет на открытых пространствах, распространяет туляремию и может быть носителем миксоматоза“ (Pinker, Prince 2002: 247).

Во-вторых, наличие различных типов научных классификаторов в таксономических словарных определениях слов, принадлежащих базовому уровню категоризации, может быть объяснено высокой степенью значимости, который имеет данный вид категоризации. По мнению Э. Рош (Rosch 1976), объекты в первую очередь категоризируются на этом уровне, соответственно, дети сначала усваивают наименования предметов, относящихся к базовому уровню. Подобная „легкость категоризации на базовом уровне зависит от того, что объекты этого уровня имеют большее число схожих признаков, нежели объекты, принадлежащие субординатному уровню категоризации“ (Estes 1994: 56).

Словарные определения наименований видов содержат лишь отдельные типы научных классификаторов, такие как научные термины, таксономические маркеры или латинские наименования. В отдельных случаях употребляются два классификатора: *rainbow trout* ‘a trout, *Salmo gairdnerii*, native to the mountain streams of western N. America and named from its coloring’;

bramble ‘a prickly trailing **shrub** of the rose **family** growing in hedges and waste places, and bearing a black berry somewhat like a raspberry’; *cougar* ‘a **quadruped** of the cat **family**, one of the most dangerous animals of the Americas’. Данные наименования объектов, принадлежащих субординатному уровню категоризации, не настолько частотны и значимы, как наименования объектов, относящихся к базовому уровню. В связи с этим, в них зафиксированы лишь отдельные научные классификаторы, содержащие информацию значимую для дифференциации видов.

Дефиниции наименований, обозначающих жизненные формы (*animal*, *plant*), вовсе не содержат каких-либо типов научной биологической информации, репрезентированной классификаторами. Это, как нам кажется, связано с тем, что они являются словами общей семантики, а научное знание всегда специфично и детально (Степин 2000): *animal* ‘a living being characterized by having sensation and voluntary motion’; *plant* ‘one of the organisms of the vegetable kingdom, as distinct from the animal kingdom, having cellulose cell walls, often containing chlorophyll, lacking a nervous system and the power of locomotion and in green plants able to manufacture food from inorganic materials’.

Таким образом, объем научной информации, содержащийся в таксономических определениях наименований животных и растений, зависит от степени важности уровня категоризации, которому принадлежат объекты, именуемые зоонимами и фитонимами: чем значимее уровень категоризации, тем больше объем научной информации содержится в соответствующих дефинициях.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Подготовлено в рамках проекта, реализуемого при поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований (договор № Г11Р-030 от 15.04.2011 г.).

ЛИТЕРАТУРА

- Барсукова 2004:** Барсукова, Е. А. *Научный термин в общем и терминологическом толковых словарях русского и английского языков (на материале медицинской и компьютерной терминологий)*. Автореф. диссертации канд. фил. наук: 10.02.20. Москва: МГУ. 24с.
- Кузьмина 2008:** Кузьмина, И. В. Таксономическое определение как часть словарной дефиниции. // *Вестник МГЛУ*, № 6, с. 34–42.
- Степин 2000:** Степин, В. С. *Теоретическое знание*. Москва: Прогресс–Традиция. 744 с.
- Субботин 2001:** Субботин, А. Л. *Классификация*. Москва: Изд-во Института филологии РАН. 94 с.

- Estes 1994:** Estes, W. K. *Classification and Cognition*. New York: Oxford University Press. 360 p.
- Pinker, Prince 2002:** Pinker, S., A. Prince. The Nature of Human Concepts: Evidence from an Unusual Source. // *Language, Logic and Concepts: essays in memory of John Macnamara*. Cambridge: MA, pp. 221–261.
- Rosch 1976:** Rosch, E.H. Basic objects in natural categories. // *Cognitive Psychology*, pp. 382–439.

ИСТОЧНИКИ

- NWDEL:** *New Webster's Dictionary of the English Language*. Delhi: Surjeet Publications, 1989. 1824 p.

ФРАЗЕОЛОГИЈА У ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА САНУ И БАН: О ЛЕПОМ

Abstract: The paper analyses components of the “fairy” model of corporeal beauty in Serbian, as compared with Bulgarian and Russian languages, on the basis of phraseological comparison “beautiful as a fairy”. A fairy, as a projection of collective unconsciousness within the concept that has relevant qualities related to natural phenomena, retains even today an important expressive function as a standard in phraseology as well as in mythipoetic structure of a text. But in the contemporary language, the “fairy” concept retreats before language stereotypes founded on experience.

Key words: phraseology, concept, beauty, fairy, dawn, colour, rose

1. Бавећи се семантиком телесних боја у српском језику, Милка Ивић је још пре двадесетак година запазила да су већ у време стандардизације српског језика (19. век) постављени критерији процењивања женске лепоте. Као пример навела је антрополошку студију Владимира Карића из 1887. године, где се као пожељан истиче „црномањаст тип, црних очију, обрва и трепавица, а код мушкараца мрких бркова“. Ову слику М. Ивић допуњава чињеницом да се пожељном сматрала и „коса црне боје“ (Ivić 1995: 53).

Поставља се питање да ли је овај стереотип који је, по мишљењу истраживача, с очигледним ослањањем на фолклор, и вероватно подржан порастом популације с назначеним особинама постао типичан, у фолклору ипак имао конкуренцију. Ако је постојао и други идеални тип, што желимо да покажемо, у чему је његова особеност и зашто је изгубио у том надметању.

2. Овде мислимо на још један у фолклору јасно оцртан тип лепоте, садржан у културним информацијама сачуваним у српској фразеологији, али и у фразеологији сродних словенских језика. Мислимо на поређење *леп као вила*, са митологемом вила којом се означава најпознатије и најпопуларније митско биће српских предања.

Вук Караџић је забележио да се виле замишљају као „младе дјевојке у бијелу танку хаљину обучене и дугачке низ леђа и прси распуштене косе“ (Караџић 1935: 64). Изучаваоци српске етнологије, фолклористике, митологије видели су у вилама бића слична грчким нереидама (које су замишљане као жене витка стаса и изванредне лепоте, у белом оделу и окићене ружама и другим цвећем (Ђорђевић 1953: 58), пољске и шумске демоне вегетације, демоне атмосферских појава (Чајкановић 1994: 228–247), остављајући простора и за претпоставку да су предања о вилама Јужни Словени донели из

прапостојбине на Балкан (Зечевић 1981: 40). Разматрајући појам лепог у српском, истакли смо да се поређење *леп као вила* може односити на: а) женску лепоту, б) лепоту витког, стаситог младића, али и в) на коња, као вила брзог, светле длаке, крилатог (Мршевић-Радовић 1996: 103). Овом приликом задржаћемо се само на вили као еталону женске/девојачке лепоте.

Упоредићемо у науци већ разматране параметре лепоте који припадају „црномањастом“ типу, а то су: боја коже, пути, боја лица, посебно образа, боја очију и боја косе (обрва, трепавица), са такође фолклорним типом, који ћемо означити као „вилински“, а који је посведочен у народним песмама, а још више у приповеткама, предањима. Кад је реч о „вилинском“ типу, треба додати и особености стаса, као и узраст. Размотрићемо их редом.

а) Боја коже, пути

3. Ако упоредимо ова два типа, као заједничка црта показује се светла пут. У „црномањастом“ типу „бело лице“ заправо и није беле боје, како каже М. Ивић, већ ружичасто, што је карактеристична боја лица становника нашег поднебља. О којој је нијанси ружичастог реч, можемо судити уз помоћ великог Литреовог историјског речника француског језика у којем се ружичасто, кад је реч о тену, дефинише као боја која је између боје трешње и боје руже (Littré 1876: 1759). У истом смислу треба посматрати руске поредбене фразеологизме *как роза, розочка* који се употребљавају „об очень красивой, с нежным розовым цветом лица девушки“ (Бирих и др. 1997: 105)¹.

У „вилинском“ пак моделу за светлу пут је резервисана бела, еклатантна бела боја, изражена сталним епитетом *бела, бијела* (о вили), као и супстантивизираним обликом *беле, бијеле* у значењу „виле“, манифестована белином одеће или белином вилинске пути. Бројне су потврде у језику фолклора према којима се виле појављују „у бијелом руху“ (Самобор, Хрватска), „у белој одећи“ (Славонија), обучене у бело одело „као пребели снег“ (Пољице, Далмација) и сл.; или, кад је о пути реч, за вилу се каже да је „бјеља од снијега“, „саздана од снијега“, „бијела као лијер“ (Црна Гора) и др. (Nodilo 1981: 356). Између две прототипске концептуализације беле боје у српском језику, „боје снега“ и „боје млека“, само би боја млека била телесна боја, док се сјајна, бљештава боја снега (Поповић 2001) односи на свет феномена у природи, а којем несумњиво припада и вила.

б) Боја лица, образа

4. У српском стереотипу лепог и здравог изгледа лица уз бледоружичасти тен, конститутивни елемент представља руменило образа, по чему се овај стереотип не разликује од оног у руском, украјинском, бугарском и другим сродним словенским језицима. У једној лирској песми из Вукове збирке (I, 427), коју наводи и Афанасјев (Афанасьев 1865, т. 1: 669), девојка каже: „Млеком би се умивала, / Да би била лепа, / Ружом би се утирала, / Да б' румена била“. Кад је реч о „вилинском“ моделу, овде постоји подударње: вила је

„румена као ружица“ (Херцеговина), „румена у образу као румена јабука“ (Пољице) и сл. (Ђорђевић 1953: 58, 59).

Руменој боји лица (образа) у српском одговара црвена боја у македонском, па је забележено да се виле по имену не спомињу, већ се за њих каже „беле-црвене“, „то јест лепе“ (Охрид, Ђорђевић 1953: 58), а слично је и у бугарском, украјинском језику. Истраживачи у 19. веку – Афанасјев, Потебња и други, ову телесну боју не посматрају одвојено од ружичасте, доводећи их у везу с природним сценаријем – јутарњим свитањем, и интерпретирајући је као карактеристичну боју персонификованог божанства Зоре (грчке Еоје, римске Ауроре). У Речнику грчке и римске митологије каже се: цело Еојино тело, посебно прсти, „ружичасте су боје“². Ову класичну представу Зоре потврђујемо примерима из превода Хомерове „Илијаде“, па је тако „*rododaktilos Eos*“ у француском – „*Aurore aux doigts de rose*“ (Littré 1876: 1759), руском – „розоперстая Зоря“ (Афанасјев 1865, т. 1: 224), српском – „ружопрста Зора“ (Ђурић 1985:11). У српском зора као „прва јутарња светлост при појави дана, свитање“ има стални епитет „румена“ (РСАНУ 1971: 149–150), док је у руском *красная заря*, с епитетом „красан“ који стоји и уз лето, сунце, пролеће. Да се румена зора (красная заря) може довести у везу с фолклорном формулом у руском *красная девица*, потврђују примери заклињања: „Зоря, Зоряница, красная девица, полуночница...“ (Афанасјев 1865, т. 1: 224); уп. такође: „заря-зорица, красная девица“ (Вологодска област), где се под овим феноменом подразумева персонификовано или антропоморфизовано биће неживе природе (Черепанова 1983: 17)³.

Придев „румен“, заједнички епитет и за ружу и за зору, етимолошки се изводи од прасловенског *rud* са значењем „рић, црвен, црвенкаст“ које је од индоевропског **reudh-* у превоју **roudh-* са значењем „црвен“ (уп. *зора руди, румена, рујна зора* и сл.).

5. Изван ових потврда у којима се лепа/здрава боја образа доводи у везу с бојом ружиног цвета, ређе су потврде за румене девојачке образе боје крви. У српском, крв у образима асоцира са стањем емоционалне напетости или болести, али не и лепоте. Међутим, кад је реч о природним феноменима, то није нимало необично кад је реч о изгледу руменог јутарњег или вечерњег неба (уп. *вечерња зора*; „Небо се почело да крвари“ (Ј. Дучић); „Гребени и литице... почињу да се кржаве“ (Ј. Ђонових) – примери из РСАНУ 1971: 149–150). Занимљиво је да се у једној причи чију интерпретацију доноси Н. Нодило, каже како би царев син желео да се венча с девојком белом као снег и руменом као крв. Из даље интерпретације види се да је реч о вили, персонификацији Зоре (Nodilo 1981: 172). Дакле, за разлику од српског стереотипа лепоте, у „вилинском“ моделу није немогуће да се боја лица (образа) доводи у везу с црвеном бојом чија је прототипична вредност „боја крви“.

6. Овде треба поменути још један фразеологизам *кровь с молоком* који у руском језику, према Молоткову, има значење „здрав, који цвета од здравља, лепе боје лица, румен (посебно о образима)“ (Молотков 1967: 214). У Руско-

бугарском фразеолошком речнику за овај руски израз даје се значење „који пуца од здравља“, „румен“ (бял-червен), а указује се и на његову употребу као формуле за изражавање женске лепоте (РБФС 1980: 310–311).

Већ смо указали на то да спој „беле-црвене“ може да значи „румене“ (у македонском) и да се односи на виле. Код истраживача у 19. веку, који су митска бића нарочито доводили у везу са атмосферским и метеоролошким појавама, као што је Афанасјев, у овом обрасцу женске/девојачке лепоте бела боја лица асоцира с млеком, а руменило образа доводи се у везу с крвавом/руменом бојом зоре. Као аргумент за ово тумачење Афанасјев узима обичај код Чеха да се уочи 1. маја скупља роса којом девојке треба да се умију да би биле „здраве и лепе“, што се, како он наводи, означава као *кровь с молоком* (Афанасјев 1865: 669; Афанасјев 1869: 492). За нас је важно и да се овај обичај везује за *мај месец*, месец пролећног преображаја природе, и за јутарњу (мајску) росу. Већ је овде речено да се у српској песми каже како се девојка умива *росом* и брише лице *руменом ружом* да би била „бела, румена“⁴.

Показаћемо да је (мајска) роса, као елемент космичког јутарњег сценарија, од значаја за конституисање „вилиноског“ концепта лепоте.

в) Младост, као специфично животно доба (узраст)

7. У „вилиноски“ концепт лепог укључена је и младост као пожељни стадијум узраста (животног доба). Виле су „младе, лепе девојке“ (Вук), па би се овај концепт могао одредити и као концепт првенствено девојачке лепоте. Виле своју младост можда дугују чудесном зачећу и рођењу. У једној причи (коју је забележио Вук Врчевић) каже се како се „виле не рађају као остала божја створења, већ као воћка или цветови, у пролеће остају бређе (бремените) спрам сунца и јутрене росе, а рађају се зими по пећинама“. Такође, у Црној Гори кажу да се „виле не рађају, него се замећу од росе“ (уп. Ђорђевић 1953: 70). Чини се да довођење виле у везу с росом није случајно: у миту, роса је обавезни пратилац јутарње зоре, зора је просипа, баш као и руменило које се пореди с латицама ружа. Али знамо и да је роса краткотрајна и да са сунцем ишчежава, одакле потиче мотивација поређења *млад као роса* (о сасвим младом бићу). (Уп. кад је реч о старијој особи, иронично поређење *млад као роса у подне*).

г) Боја косе

8. „Црномањаста“ језички стереотип не подудара се с „вилинским“ ни кад је реч о пожељној боји косе. Док је у српском језику, како сматра М. Ивић, на цени коса црне боје, у „вилиноском“ моделу пожељна боја косе је златна или руса. С. Зечевић говорећи о вили, наводи да се у народном стваралаштву и не помиње црна, смеђа или коса какве друге боје, што указује на „плаву и риђу комплексију (телесни склоп и особеност) наших предака“ (Зечевић 1981: 43). Придев рус временом су потиснули придеви црвен, румен, али се у фолклору с истим значењем сачувао кад је реч о боји косе (уп. Skok 1975: 173).

д) Боја очију

9. Боја очију је још један елемент који се у разматраним концептима лепоте не подудара. Заправо, ако је у српском стереотипу означеном као „црномањаста“ тип црна боја наглашено пожељна боја, у „вилинском“ концепту боја очију не игра улогу, а подаци су сасвим оскудни, индиректни. (Тако се у једној уметничкој песми каже: „Тамније од ноћи/ беху само вилине очи“. Тамара Лујак, „Приче са облака или Генеалогичка неба“ (<http://www.rastko.rs>).

Једини податак је посредан и узели смо га из РСАНУ, где је забележен ботанички назив *вилино око* (здравињак) – „вишегодишња зељаста биљка тамнољубичастих цветова, *Geranium phaetum* iz f. *Geraniceae*“ (РСАНУ 2006: 426). До овакве концептуализације долази можда и стога што се верује да се виле појављују с раном зором, на размаку ноћи и дана, када се тамнило раздваја од плаветнила које са сунцем тек треба да надвлада.

ђ) Виткост, као особеност стаса

10. Стаситост, виткост као пожељне телесне особине долазе до изражаја у „вилинском“ моделу и кад је реч о девојачкој, али нарочито о лепоти младића. Телесни недостаци, као што су копита, односно папци уместо стопала као териоморфна обележја доњих екстремитета, не играју у овом случају никакву улогу и не представљају препреку да овај еталон заузме стабилно место у концептуализацији лепог у српском језику.

е) О ружи

11. Вратимо се почетку разматрања „вилинског“ модела и небеској драми јутарњег свитања, представљеној митском сликом у којој богиња зоре просипа ружине латице по небеском своду и/или шири своје ружичасте прсте док шаље росу на земљу. У овом сценарију, којем припада и вила, ружа и роса повезују се још по једном заједничком детаљу, осету нежности и финоће који се јавља при додиру. Латице ружа у језику пореде се са свилом, сомотом (уп. баршунасте латице), скерлетом (као крв фином црвеном чохом)⁵. С друге стране, капљице росе јесу нежне, роса је увек млада. Занимљиво је да је у француском језику ово својство мотивисало поређење, које се, према Литреу, употребљава кад је реч о неким животним намирницама, као што је месо – *tendre comme la rosée* са значењем „врло меко (о месу)“ (Littré 1876: 1759). У српском језику ову функцију, на пример кад је реч о хлебу, има *душа*, уп. *мек као душа*.

Можда се баш захваљујући и овој особини у француском доводи у везу с ружом оно што изазива и појачава осећај задовољства (*ходати по ружама, бити окружен ружама* и сл.), али и *être sur les roses, être couché sur des roses, sur un lit des roses* („vivre dans la molesse, jouir d’une félicité parfaite“) (Littré 1876: 1759).

12. На крају, може се закључити да вила, митско биће и пројекција колективно несвесног у концепту чије се релевантне карактеристике односе на фе-

номене у природи, задржава и данас значајну експресивну функцију као еталон у фразеологији, као и у митопоетском структурирању текста. Међутим, „вилински“ концепт уступа у савременом језику пред језичким стереотипима заснованим на искуству.

Што се тиче „ружичастог“, није ли *couleur de la rose* она ружичаста боја небеске богиње – боја земаљског ружичњака, кад се планина са трњацима, шипковим грмовима у пролеће окити латицама дивљих ружа, ружицама које нису ништа друго до цвеће *coloris rosacei*. Није ли то лепота овог и оног света, небеског и земаљског у прожимању о којем пева и српски песник Милосав Тешић у сјајној песми „*Rosa canina*“⁶.

НАПОМЕНЕ

¹ Посебну семантичку функцију има у француском придев *rose* („ружичаст“) као компонента фразеологизама у којима ружичаста осветљеност предмета и појава у свету око нас, при погледу на њих изазива доживљај лепог будући осећање пријатности и среће (дејство лепог је „да обећава срећу“, „*une promesse de bonheur*“ (Стендал, уп. Мршевић-Радовић 1996: 102). Уп. фр. *voire tout couleur de rose, voire tout en rose* у значењу „*voire tout en beau*“ (видети све улепшано), као прототип интернационалних фразеологизама који у српском гласе *гледати кроз ружичасте наочаре, видети* (нешто) *у ружичастом светлу*, у руском – *смотреть сквозь розовые очки* (на кого), *смотреть сквозь розовые стекла, розовую призму, окрашивать в розовый свет* (что) и сл., у бугарском – *представям в розова светлина, в розово благоприятно осветление* („в идеализованом виде“, „идеализирам нешто“) и др. (Matešić 1982: 594; РБФС 1980: 380).

² Уп. „Њена одећа је боје шафрана и злата, а златна су и њена кола и узде. Док излива росу на земљу, све се пољане смеше и сва бића радосно поздрављају рађање новог дана“ (Срејовић 1997: 137–138). Према Нодиловом тумачењу, у једној приповеци из Војводине, девојка „сјајнија од сунца, коса јој се златна сјаји, на глави ружа цвета, за њом трава расте, и ту траву златан коњ пасе“, представља „зору“ (Nodilo 1981: 181).

³ У овој фолклорној формули (*красная девица*) Мокијенко мисли да се епитетом „красная“ не означава боја, већ изузетна блистава лепота (Мокиенко 1986: 219).

⁴ Да је ружа повезана с митологијом неба, сматрао је и Павле Софрић Нишевљанин, наводећи у својој митологији биља као илустрацију приповетку из Вукове збирке „Маћеха и пасторка“. У њој се каже како маћеха (која представља земљу зими) отера од куће пасторку (сунчани зрак) и она зађе по шуми. Деси се да успут да помогне некој жени у невољи, а то је била вила, која је у знак захвалности благосиља: „Куд ходила срећна била; кад плакала бисер ти ишао из очију (јутарња роса); а кад говорила, ружа ти златна из уста излазила (румена зора). Овако благословљена уда се за царевића – пролећно сунце“ (Софрић 1990: 194).

⁵ У једном мистичком тексту („*Le songe de Poliphile*“) који Јунг наводи у „Алхемијским студијама“, једна мајска као скерлет црвена ружа с капљицама росе (*Rosa mystica*) појављује се као симбол узвишене, духовне чежње и жудње, као алегориска представа духовног уздицања које се дешава у мају, месецу преображавања

у природи, као духовно сједињење женика и невесте у небеској свадби, Сунца и Месеца (Jung 1997: 101).

- ⁶ Почињући песму „*Rosa canina*“ стихом „Сјани ми, сјани ми, дивља ружице“, завршава је стиховима „Од луде судње љубице блесну, / пакао с рајем под сунцем сања / О леден камен небеса тресну / и с венца плану седма свитања / Казујем тајну, тајну чудесну, / плачем радосним, знаком питања / Из срца Оца кроз срце Сина / цвати ми, цвати *Rosa canina*“ (Купиново. Београд, Изд. БИГЗ, 1986, с. 73–76).

ЛИТЕРАТУРА

- Афанасјев 1865–1869:** Афанасјев, А. Н. *Поэтический воззрения славян на природу*. Москва: К. Солдатенкова. т. 1, 1865. 803 с.; т. 3, 1869. 842 с.
- Бирих и др. 1997:** Бирих, К. А., В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. *Словарь фразеологических синонимов русского языка*. Ростов на Дону: Феникс. 349 с.
- Ђорђевић 1953:** Ђорђевић, Т. Р. *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*. Београд: САНУ, Српски етнографски зборник LXVI (посебни отисак). 146 с.
- Ђурић 1985:** Хомер. *Илијада* (превод Милоша Ђурића). Нови Сад: Матица српска. 605 с.
- Зечевић 1981:** Зечевић, С. *Митска бића српских предања*. Београд: Вук Караџић и Етнографски музеј. 227 с.
- Караџић 1935:** Караџић, В. С. *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Четврто државно издање. Београд. 880 с.
- Мокиенко 1986:** Мокиенко, В. М. *Образы русской речи*. Ленинград: Изд. Ленинградского университета. 278 с.
- Молотков 1967:** Молотков, А. И. *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: Советская энциклопедия. 543 с.
- Мршевић-Радовић 1996:** Мршевић-Радовић, Д. О лепом. // *Српски језик*, г. I, № 1–2, с. 102–113.
- Поповић 2001:** Поповић, Љ. О прототипском и стереотипском начину концептуализације боја у језику. // *Кодови словенских култура*. т. 6, с. 14–31.
- Софрић 1990:** Софрић, П. *Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба*. Београд: БИГЗ. 280 с. (фототипско издање из 1912)
- Срејовић 1997:** Срејовић, Д., А. Цермановић-Кузмановић. *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга. 573 с.
- Чајкановић 1994:** Чајкановић, В. *Стара српска религија и митологија*. // *Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књига пета. Београд: Српска књижевна задруга. 438 с.
- Черепанова 1983:** Черепанова, О. А. *Мифологическая лексика русского Севера*. Ленинград: Изд. Ленинградского университета. 169 с.
- Ivić 1995:** Ivić, M. О glagolima izvedenim od naziva „ljudskih boja“. // *O zelenom konju*. Београд: Slovoграф, с. 47–58.
- Jung 1997:** Jung, K. G. *Alhemijske studije*. Београд: SPIA „Atos“. 455 с.
- Littre 1876:** Littre, E. *Dictionnaire de la langue française*. Paris, т. 3.
- Matešić 1982:** Matešić, J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga. 808 с.

Nodilo 1981: Nodilo, N. *Stara vjera Srba i Hrvata*. Split: Logos. 705 s.

Skok 1975: Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. t. 3. Zagreb: JAZU. 703 s.

ИЗВОРИ

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. I. София: БАН, 1977. 910 с.

РБФС: *Русско-болгарский фразеологический словарь (Русско-български фразеологичен речник)*. Москва: Русский язык – София: Наука и искусство, 1980. 584 с.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. VII. Београд: САНУ, Институт за српски језик, 1971. 798 с.; Књ. XVII, 2006. 800 с.

СМР: Кулишић, Ш., М. Пантелић, С. Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит, 1970. 317 с.

**ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ
СЛОВАРНОЙ СТАТЬИ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ
ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА¹**

Abstract: The article focuses on the structure of *Axiological Phraseological Dictionary of the French Language* that contains idioms representing axiological dyads. Particular attention is paid to etymologic commentary of idioms.

Key words: idiom, axiology, value, antivalue, dyad, etymology, commentary

Аксиологический фразеологический словарь французского языка: словарь ценностей и антиценностей построен по аналогии с *Аксиологическим фразеологическим словарём русского языка* (Байрамова 2011а) и *Аксиологическим фразеологическим словарём английского языка* (Байрамова 2011б). Ранее был издан *Аксиологический французско-русский фразеологический словарь*, посвященный аксиологической диаде „Жизнь/Смерть“ (Байрамова 2011в).

Аксиологический фразеологический словарь французского языка: словарь ценностей и антиценностей охватывает такие конвенциональные ценности, как Жизнь, Здоровье, Счастье, Смех, Труд, Богатство, Ум, Правда, Родина, Рай, а также противопоставляемые им антиценности Смерть, Болезнь, Несчастье, Плач, Безделье, Бедность, Глупость, Ложь, Чужбина, Ад.

Конвенциональными ценностями исследователи называют то, что обществу или определенной группе, классу нужно, полезно. „Понятие полезности употребляется здесь в самом общем и широком смысле, свойственном этому понятию, а не только в смысле материальной выгоды, и поэтому относится и к духовным, этическим, эстетическим и прочим ценностям. [...] Таковыми ценностями для всей истории человечества являются, например, факторы, способствующие общественному прогрессу, а также личность человека, его жизнь, свобода, достоинство, благосостояние, счастье“ (Тугаринов 1966: 15, 20). Понятием антиценность выражается противоположность ценности.

При составлении *Аксиологического фразеологического словаря французского языка: словаря ценностей и антиценностей* ставилась цель представить русскоязычному читателю, как французская фразеология отражает указанные конвенциональные ценности и антиценности.

Словарь имеет следующую структуру: аксиологические фразеологизмы, репрезентирующие ценности и антиценности, систематизируются в виде

фразеологических парадигм гиперонимных аксиологем (жизнь – смерть; здоровье – болезнь; счастье – несчастье; родина – чужбина; труд – лень, безделье; богатство – бедность; ум – глупость; правда – ложь; смех – плач; рай – ад), которые „расшифровываются“ гипонимами двух уровней: гипонимами₁ – гипонимными слотами (< англ. slot – щель); эти слоты (буквально „щели“) заполняются гипонимами₂ – фразеологизмами и выполняют функцию своеобразного общего семантико-дефиниционного знаменателя входящих в них фразеологизмов. Некоторые слоты могут детализироваться, выступая ещё и как слоты-конкретизаторы. К фразеологизмам в аксиологических словарях даётся индивидуальная дефиниция, буквальный перевод, а также этимологическая, мифологическая, прототипическая, культурологическая и интралингвистическая информация, обозначаемая в Словаре знаком * со ссылкой на источник.

В целом аксиологические фразеологические словари имеют следующую структуру: гиперонимная аксиологема (понятие ценности или антиценности и его наименование) → гипонимы₁ (слоты) → гипонимы₂ (фразеологизмы).

Корреляция фразеологизма с той или иной ценностью/антиценностью определяется через его дефиницию: *la poule au pot* ‘сытная жизнь’ коррелирует с ценностью „Жизнь“; *travaux d’Hercule* ‘гигантский труд’ – с ценностью „Труд“; *envoyer à la lanterne* ‘казнить’ – с антиценностью „Смерть“; *porter le bonnet vert* ‘быть банкротом, несостоятельным должником’ – с антиценностью „Бедность“ и т. д.

Фразеологический фонд *Аксиологического фразеологического словаря французского языка: словаря ценностей и антиценностей* показывает, что у многих фразеологизмов поверхностная структура не отражает глубинную семантическую структуру. Поэтому в данном словаре большое значение придаётся этимологическому комментарию фразеологизмов. Комментарий, в котором поясняется и детализируется корреляция фразеологизма с приводимой ценностью или антиценностью, составляет основную часть словарной статьи и семантизации французских фразеологизмов.

Так, ценность „Жизнь“ представлена, например, таким фразеологизмом, как *la poule au pot*, сопровождаемым стилистическими пометами: книжн., ирон., устар.; дефиницией ‘сытная жизнь, жизнь в довольстве’; буквальным переводом – курица в горшке. Комментарий к данному фразеологизму констатирует, что он берёт начало от слов французского короля Генриха IV, который однажды обратившись к герцогу Савойскому, сказал: „*Je veux que dans mon royaume il n’y ait si pauvre paysan qui ne puisse le dimanche avoir la poule au pot*“ – „Я хочу, чтобы в моем королевстве не было настолько бедного крестьянина, который не мог бы по воскресеньям иметь курицу в горшке“ (Guédon 2008: 27; Бирих 2007: 367). С течением времени курица в горшке – *la poule au pot* – стала ассоциироваться для французов с жизнью в довольстве.

Другой фразеологизм, *roi d’Ivetot*, также коррелирующий с ценностью „Жизнь“, имеет дефиницию ‘человек, ведущий спокойный и простой образ

жизни’, буквальный перевод – король Ивето. Дефиниция выражает корреляцию фразеологизма с ценностью „Жизнь“, а комментарий поясняет эту корреляцию: фразеологизм произошёл от названия популярной песни Пьера Беранже (1780–1857), написанной в мае 1813 года (Хайитов 1997: 22):

*Il était un roi d'Yvetot
Peu connu dans l'histoire;
Se levant tard, se couchant tôt,
Dormant fort bien sans gloire
Et couronné par Jeanneton
D'un simple bonnet de coton,
Dit-on.*

Жил да был один король, –
Где, когда – нам неизвестно
(Догадаться сам изволь).
Спал без славы он чудесно,
И носил король-чудак
Не корону, а колпак.
Право так!

(Перевод И. и А. Тхоржевских)

Герой этой песни – король Ивето – ничем не выдающийся человек, ведущий тихий и неприметный образ жизни, послужил основой данного фразеологизма.

Фразеологизм *envoyer à la lanterne* коррелирует с антиценностью „Смерть“ и семантизируется дефиницией ‘казнить; отправить на виселицу’ (букв. отправить на фонарь). В *Словаре* даётся комментарий, содержащий историческую информацию, объясняющую семантику фразеологизма: в выражении имеется в виду знаменитый уличный фонарь на углу Гревской площади и улицы де ля Ванери, на котором начиная с 1789 г. повесили многих врагов революции (Назарян 1968: 156).

Фразеологизмы *épouser la veuve* (букв. жениться на вдове) и *régaler la veuve* (букв. угостить вдову) сопровождаются дефиницией ‘попасть на гильотину, быть гильотинированным’. Данная семантика объясняется тем, что слово *veuve* ‘вдова’ во французском аргю – орудие смертной казни: первоначально виселица, а в последствии гильотина. Ассоциативная связь между *veuve* ‘вдова’ и *veuve* ‘гильотина’ построена на следующем метафорическом образе: гильотина является вдовой всех, кто на ней „женится“, т.е. погибает под её ножом (Назарян 1968: 277).

Комментарий к фразеологизму *se porter comme le Pont-Neuf* ‘отлично себя чувствовать, быть здоровым’ (букв. чувствовать себя как Новый Мост), репрезентирующему ценность „Здоровье“, представляет страноведческую информацию. Новый Мост – самый старый каменный мост Парижа. Его

строительство началось в 1578 году при Генрихе III и длилось до 1607 года. Парижане, наблюдавшие за его строительством в течение 29 лет, имели возможность убедиться в высоком качестве строительных работ. За мостом закрепились слава самого прочного. В то время как другие мосты неоднократно уносило течением при наводнениях, Новый Мост оказывался невредимым (Назарян 1968: 224–225; Хайитов 1997: 39). Поэтому его название стало нарицательным для обозначения чего-либо прочного и крепкого, в данном фразеологизме – здоровья.

Коррелирующий с антиценностью „Болезнь“ фразеологизм *filer un / du mauvais coton* ‘быть безнадёжно больным, дышать на ладан’ (букв. прясть плохое хлопковое волокно) сопровождается комментарием, раскрывающим его этимологию. Первоначально фразеологизм употреблялся в форме *jeter un vilain coton* (букв. бросать скверный хлопок) – собственно о поражённом болезнью хлопчатнике, который давал плохую пряжу, а в переносном смысле – о тяжело больном или испытывающем серьёзные трудности человеку. Когда появились прядильные станки, возник современный вариант *filer un mauvais coton*, который в собственном смысле применяется к станкам, плохо работающим и поэтому выдающим некачественную продукцию (Назарян 1968: 88; Guilleron 2010: 73–74). Так, выражение, возникшее в профессиональной деятельности ткачей, вошло во фразеологию.

Профессиональная деятельность учителей отражена в выражении *courir le cachet* ‘давать частные уроки’ (букв. бегать за печатью), репрезентирующем ценность „Труд“. В данном фразеологизме слово *cachet* употребляется в устаревшем значении ‘учётная карточка’, которую ученик вручал своему преподавателю после каждого полученного от него частного урока. На основании этой карточки по истечении определенного срока производили расчёт, и преподаватель получал причитающуюся ему за уроки сумму (Назарян 1968: 58; Guilleron 2010: 41).

Ценность „Труд“ отражена и в выражении *attacher / accrocher le grelot* ‘взять на себя почин, сделать первый шаг в каком-л. трудном или опасном деле’ (букв. привязать колокольчик). Комментарий к этому фразеологизму констатирует, что он восходит к басне Лафонтена „Совет мышей“ („Conseil tenu par les rats“). Однажды мыши решили повесить на шею кота колокольчик, с тем чтобы слышать его приближение. Таким образом, кот не смог бы застать их врасплох. Но когда возник вопрос о том, кто должен привязать этот колокольчик, никто не захотел взяться за это опасное дело. В конце концов мыши разошлись, не договорившись ни о чём. Как пишет Лафонтен, „la difficulté fut d’attacher le grelot“ – „сложность состояла в том, чтобы привязать колокольчик“ (Назарян 1968: 133–134; Henry 2004: 205–206).

Комментарий к фразеологизму *travaux d’Hercule* ‘подвиги Геракла; гигантский труд’ (букв. труды Геркулеса / Геракла), также коррелирующему с ценностью „Труд“, содержит мифологическую информацию. Фразеологизм произошёл от древних мифов о Геркулесе (в Древнем Риме) или Геракле (в

Древней Греции), который совершил множество великих деяний: очищение Авгиевых конюшен, укрощение адского трёхглавого пса Цербера, уничтожение лернейской гидры, истребление медноклювых птиц и др. Такие подвиги требовали огромных усилий, на который способен лишь полубог – античный герой Геракл (Бирих 2007: 545).

Обычай, соблюдавшийся в прошлом в Парижском парламенте – высшем судебном учреждении столицы Франции – послужил основой возникновения фразеологизма *sortir par la belle / grande porte* ‘уйти с честью с занимаемой должности или в отставку’ (букв. выйти через парадную дверь). По этому обычаю заключённых, признанных невиновными и подлежащих освобождению, с почётом провожали через парадную дверь, которая выходила на широкие лестницы двора и называлась *belle porte* (Назарян 1968: 227).

Фразеологизмы *se fouler la rate* ‘надсаживаться, надрываться; изводить себя чрезмерным трудом’ (букв. вывихнуть селезёнку) и *ne pas se fouler (la rate)* – ‘не утруждать себя работой’ (букв. не утруждать себя / (свою селезёнку)) соотносятся с ценностью „Труд“ и антиценностью „Безделье“ соответственно. Выражения связаны с тем, что раньше медицина считала селезёнку средоточием желаний и страстей человека, а также его воли. Не утруждать её – значит, не проявлять никакого желания что-либо делать (Guilleron 2010: 177–178). Таким образом, комментарий раскрывает научные представления прошлого.

Антиценность „Безделье“ отражается и таким фразеологизмом как *les bras croisés* ‘сложив руки, ничего не делая’ (букв. скрещенные руки). Образ фразеологизма понятен: скрестив руки, трудно сделать что-либо. Но комментарий детализирует и углубляет этот образ, показывая насколько глубоки корни этого фразеологизма. Выражение встречается в Ветхом Завете: „Jusques à quand, paresseux, resteras-tu couché? Quand te lèveras-tu de ton sommeil? Un peu dormir, un peu s’assoupir, un peu croiser les bras en s’allongeant, et, tel un rôdeur, viendra l’indigence, et la disette comme un mendiant.“ (Proverbes 6: 9–11) „Доколе ты, ленивец, будешь спать? Когда ты встанешь от сна твоего? Немного поспишь, немного подремлешь, немного, сложив руки, полежишь: и придёт, как прохожий, бедность твоя, и нужда твоя, как разбойник.“ (Притч. 6: 9–11) (Дубровина 2010: 599–600). Данная этимологическая информация подчеркивает взаимосвязь антиценности „Безделье“ с антиценностью „Бедность“.

Фразеологизм *corne d’abondance / d’Amalthée* ‘рог изобилия’ (букв. рог изобилия / Амалфея) коррелирует с ценностью „Богатство“. Амалфея – нимфа, вскормившая младенца Зевса (Юпитера) козьим молоком. Согласно одной из версий, когда коза отломала себе рог, Зевс подарил его воспитавшим его нимфам (дочерям Критского царя Мелисса), передав рогу чудодейственную силу наполняться в изобилии всем, чего пожелает его владелец. Амалфею Зевс вознёс на небо и поместил между звёздами (Бирих 2007: 597). По другой версии, рог изобилия – это рог Ахелоя, греческого божества, который, обратившись в быка, сражался с Гераклом; тот отломил рог у Ахелоя, а нимфы

наполнили его цветами и сделали рогом изобилия (Бирих 2007: 597). Данный комментарий раскрывает мифологическую информацию, послужившую источником выражения.

Ещё один фразеологизм, репрезентирующий ценность „Богатство“, – *être (plein) aux as* ‘быть при деньгах, иметь туго набитую кошню’ (букв. быть при (полных) тузах). Этимологический комментарий констатирует, что выражение берёт начало в карточных играх, где туз является самой старшей картой. В покере, например, существует комбинация *plein*, т.е. сочетание из трёх карт одного достоинства и двух карт другого достоинства. Имея такую комбинацию с тузами игрок имеет большие шансы на выигрыш. Также существовал покер на пяти игральных костях: тот, кому выпадала комбинация из пяти тузов (*plein aux as*), выигрывал (Galey 2010: 19; Duneton 2010: 165; Guilleron 2010: 13–14).

Возникновение фразеологизма *porter le bonnet vert* ‘быть банкротом, несостоятельным должником’ (букв. носить зелёный колпак), коррелирующего с антиценностью. „Бедность“, связано с существовавшим во Франции законом, обязывавшем несостоятельных должников носить зелёные колпаки, которые служили признаком бесчестия и позора. Первый случай применения этого закона отмечен в 1580 г., когда Парижский парламент (так называлось тогда высшее судебное учреждение во Франции), сославшись на принятый в Лавале (департамент Майенн) обычай, приговорил банкрота по имени Бюльсиг к ношению зелёного колпака (Назарян 1968: 46–47).

Народное поверье, согласно которому чёрт боится креста, и французские монеты, которые в прошлом чеканились с изображением короля на одной стороне и креста – на другой, привели к возникновению фразеологизма *loger le diable dans sa bourse* ‘быть бедным’ (букв. приютить чёрта в своем кошельке), так как считалось, что чёрт водится лишь в пустых кошельках, ибо в них нет изображения креста (Назарян 1968: 102–103). Народное представление о колдуньях, которые по ночам летают верхом на метле в ад, где сжигают свои метлы, послужило основой фразеологизма *rôtir le balai* ‘вести беспорядочную, распутную жизнь’ (букв. жечь метлу). В XVII веке выражение употреблялось в значении ‘вести нищенское существование’ – у людей не было средств, и они были вынуждены сжечь даже метлу, чтобы обогреться (Rat 2007: 39–40). Данные комментарии по этимологии фразеологизмов поясняют корреляцию приведённых фразеологизмов с антиценностью „Бедность“.

Среди фразеологизмов, репрезентирующих антиценность „Бедность“, фигурируют *marquis d'Argencour* (букв. маркиз Аржанкур) и *marquis de la Bourse Plate* (букв. маркиз де ля Бурс Плат), сопровождающиеся дефиницией ‘нищий барон’. В комментариях к данным выражениям говорится о том, что в их основе лежит игра слов, построенная на сходстве в звучании *Argencourt* и *Bourse Plate* – вымышленных географических названий и выражений *à court d'argent* ‘без денег, без средств’ и *bourse plate* ‘пустой кошелёк’ (Назарян 1968: 170; Хайитов 1997: 6).

Таким образом, в *Аксиологическом фразеологическом словаре французского языка: словаре ценностей и антиценностей* в комментариях, приводимых к фразеологизмам в словарных статьях, представлена этимологическая, историческая, культурологическая, страноведческая информация, которая поясняет и детализирует соотнесение фразеологизма с ценностью / антиценностью.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Статья написана при поддержке гранта РГНФ № 12-04-00389 „Аксиологическая фразеология и её фразеографическое описание в разных языках“.

ЛИТЕРАТУРА

- Байрамова 2011а:** Байрамова, Л. К. *Аксиологический фразеологический словарь русского языка. Словарь ценностей и антиценностей*. Казань: Центр инновационных технологий. 372 с.
- Байрамова 2011б:** Байрамова, Л. К. *Аксиологический фразеологический словарь английского языка: словарь ценностей и антиценностей*. Казань: Центр инновационных технологий. 376 с.
- Байрамова 2011в:** Байрамова, Л. К., Д. Р. Москалёва. *Аксиологический француско-русский фразеологический словарь. Словарь ценностей и антиценностей*. Казань: Изд. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. 121 с.
- Бирих 2007:** Бирих, А. К., В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*. Москва: Астрель – АСТ – Хранитель. 926 с.
- Дубровина 2010:** Дубровина, К. Н. *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов*. Москва: Флинта – Наука. 808 с.
- Назарян 1968:** Назарян, А. Г. *Почему так говорят по-французски*. Москва: Наука. 352 с.
- Тугаринов 1966:** Тугаринов, В. П. *Марксистская философия и проблема ценности. // Проблема ценности в философии*. Москва, Ленинград, с. 14–24.
- Хайитов 1997:** Хайитов, Б. Т. *Французско-русский лингвострановедческий словарь по фразеологии*. Москва: Московский лицей. 49 с.
- Duneton 2010:** Duneton, C. *La puce à l'oreille*. Paris: Litografia rosés. 507 p.
- Galey 2010:** Galey, B. C. *Du coq à l'âne*. Paris: Éditions Tallandier. 271 p.
- Guilleron 2010:** Guilleron, G. *À la file indienne*. Paris: Éditions First-Gründ. 212 p.
- Guédon 2008:** Guédon, J.-F., H. Sorez. *Citations de culture générale expliquées*. Paris: Groupe Eyrolles. 158 p.
- Henry 2004:** Henry, G. *Petit dictionnaire des expressions nées de l'histoire*. Paris: Tallandier. 270 p.
- Rat 2007:** Rat, M. *Dictionnaire des expressions et locutions traditionnelles*. Paris: Éditions Larousse. 448 p.

КОНСУБСТАНЦИОНАЛЬНОСТЬ VS МЕЖПРЕДМЕТНАЯ ОМОНИМИЯ ТЕРМИНОВ В ЗАДАЧЕ ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В ОБЩЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Abstract: The problem of special lexis inclusion and representation in general dictionaries still remains open in contemporary lexicography. The article deals with one of the aspects of this problem – that is the difference between ‘consubstantial’ terms on one side and terms-homonyms on the other. Those differences are revealed through the examples taken from the general dictionaries of Belarusian language. It is also proposed how to represent consubstantial and homonymic special lexis in general explanatory dictionary.

Key words: Lexicography, special lexis, general explanatory dictionaries, consubstantial terms, terms-homonyms

Несмотря на все достижения современной лексикографии, которую часто рассматривают как синтетическую науку, оказывающую „непосредственное влияние на темпы развития и качество методических баз других наук и методологии науки в целом“ (Дубичинский, Метешкин 2005: 3), многие теоретические проблемы и практические задачи самой лексикографии по-прежнему не получили удовлетворительного решения. Среди них в условиях формирования информационного общества и перехода к обществу знания особое место занимают проблемы, связанные с лексикографированием языков для специальных целей. Здесь, прежде всего, необходимо выделить три основные группы проблем, существование которых обусловлено, во-первых, отсутствием единства в понимании такого рода подязыков; во-вторых, неопределенностью статуса элементов систем языков для специальных целей, подлежащих лексикографированию, и в-третьих, неопределенностью критериев отбора и включения специальной лексики в реестр с учетом особенностей ее описания в различных типах словарей как принадлежащих сфере научно-технической лексикографии, частью которой является терминография, так и в собственно филологических словарях, призванных отражать литературную форму общенародного языка.

В современном языкознании отсутствует единство в понимании языков для специальных целей. Большинство лингвистов склонно рассматривать их в рамках научного / научно-технического стиля речи, то есть как часть литературного языка. Тогда – отличие языков для специальных целей от об-

щеупотребительной части литературного языка – лишь функциональное, не случайно их соотносят с предметно-ориентированными подъязыками (Андреев 1967). Важным считается нормирование (жесткая кодификация, вплоть до стандартизации) языков для специальных целей (Авербух 2006), ведущая к снятию неоднозначности терминов: „в научном и техническом языке [...] контекст [...] не в силах справиться с многозначностью. Вот почему многозначность устраняется здесь, так сказать, до контекста. Каждый термин получает одно значение, т.е. с самого начала он приобретает ту однозначность, к какой в общелитературном языке слова приходят лишь в результате их реализации в контексте. [...] Вот почему упорядочение научной и технической терминологии является важной задачей“ (Будагов 1953: 19–20). Очевидно, что речь идет об устранении неоднозначности терминов в рамках каждой отдельной терминосистемы. Что касается элементов, образующих инвентарь систем различных языков для специальных целей, то, по общему мнению, центральное место среди них занимает терминология. Следовательно, именно термины подлежат лексикографированию в первую очередь. Тем не менее, разница в целях создания специализированных терминологических словарей в рамках терминографии, с одной стороны, и общефилологических словарей в рамках лексикографии, с другой, влечет за собой существенные отличия отбора и репрезентации терминологической лексики в этих различных по целям и по выбору адресата типах словарей. Так, специализированные терминологические словари стремятся отражать все многообразие терминов определенного подъязыка, включая составные, в том числе многокомпонентные, единицы, а общефилологические словари, как правило, включают односоставные термины и, в редких случаях, отдельные выражения, относящиеся к специальной сфере употребления. Этот факт отмечал, например, С. И. Ожегов: „Одним из сложных вопросов лексического состава словарей является вопрос о месте специальной терминологии в общих словарях языка. Речь идет главным образом о терминах – отдельных словах, так как составные термины (словосочетания), за исключением вошедших в общее употребление (типа *железная дорога*, *политическая экономия* и т.п.), обычно относятся к сфере узко специального употребления и, как правило, не принимаются в расчет при обсуждении терминологических вопросов в словарях“ (Ожегов 1974: 176).

При представлении терминов в общефилологических словарях необходимо помнить о том, что „многослойность“ значения специальной лексики не сводится „к бинарной оппозиции „специальное – неспециальное“ на семантической шкале развития профессиональных единиц“ (Шелов 2009: 210), учета требует также все еще слабо изученная динамика понятийного содержания термина. Действительно, ставшее традиционным в лингвистике противопоставление „слово – термин“ (Султанов 2007) не является строгим. Граница между терминами и общеупотребительными словами подвижна, проницаема, прежде всего потому, что термин, закрепляя научное и / или

профессиональное знание, одновременно несет в себе и знание собственно языковое, а также имеет определенную значимость в системе того языка, к одной или нескольким терминосистемам которого он принадлежит. Более того, полисемичные единицы языка могут объединять в своем значении как общеупотребительные частные значения, именуемые лексико-семантическими вариантами (ЛСВ), так и специальные ЛСВ. Такая „неспециальная/специальная“ полисемия и обуславливает, прежде всего, свойство консубстанциональности специальной лексики.

Термин *консубстанциональность* „прижился“ в современном терминоведении с легкой руки профессора С. В. Гринева. Вот что он пишет по этому поводу в своем, ставшем уже хрестоматийным, „Введении в терминоведение“: „Во всякой терминологии (предметной области специальной лексики) непременно есть некоторое количество лексических единиц, которые встречаются как в обиходной, так и в профессиональной речи – так называемые „консубстанциональные“ термины, которые вызывают ряд трудностей при выделении терминологической лексики из „словарного состава языка“ (Гринев 1993а: 27). Действительно, существует целый ряд видов деятельности человека, относящихся, как правило, к наидревнейшим профессиям, терминология которых давно и прочно вошла в обиход человека, как и создаваемые в рамках такой профессиональной деятельности артефакты. Так, в своей уже цитированной выше работе С. В. Гринев отмечает: „В строительстве одним из наиболее важных свойств специальной лексики является ее чрезвычайная близость к общеразговорному языку. Это объясняется тем, что строительство является одним из древнейших видов человеческой деятельности, и жилище – такая же обиходная для человека вещь, как еда или одежда. Поэтому в серьезные специальные категории типологии сооружений, архитектурных элементов зданий и т.д. входят такие понятные всем термины, как: одноэтажные, многоэтажные, панельные, кирпичные здания; двери, окна, стены...“ (Гринев 1993а: 27). Вышеизложенное, в определенной степени, объясняет существование в языкознании представления о том, что каждое слово было некогда, в момент своего возникновения, термином, но не всякое слово затем сохраняет свой терминологический статус в языке, то есть, если следовать подобной точке зрения, то большинство обиходных слов языка возникло в результате процессов детерминологизации. Действительно, значительная часть общеупотребительной лексики восходит к терминам, утратившим свою научную новизну в силу общедоступности обозначаемых ими понятий, вошедших в массовое употребление. Ряд таких лексических единиц при этом сохраняет и свое терминологическое значение, что и приводит к развитию специфической (неспециальной / специальной) лексической полисемии. Зачастую это влечет в дальнейшем распад полисемии и формирование „вторичной“ консубстанциональности терминов, в силу существенных расхождений значений исходного слова в обиходном и специальном употреблении, и может являться источником межпредметной омонимии терминов.

Детерминологизацию можно считать одним из наиболее активных процессов пополнения общеупотребительной лексики и в наши дни, поскольку современные „интеллектуализированные“ языки „прирастают“, в основном за счет терминологических единиц (Авербух 2006: 42): давно подсчитано (Гринев 1993б), что свыше 90% новых слов составляет именно специальная лексика. Особый динамизм терминологических единиц, их способность перемещаться из одной сферы функционирования в другую, „от одного полюса употребления к другому“ (Паламарчук 1975: 23) отмечается многими лингвистами, но особенно лексикографами. Так, получившая распространение во многих языках экспансия англицизмов вначале затронула профессиональные сферы, а уж оттуда „выплеснулась“ в повседневное употребление. Причем это коснулось не только терминологии, но и профессионального просторечия.

Процессу детерминологизации в языке противостоит обратный процесс – использования общеупотребительной лексики для пополнения системы номинаций специальных понятий, т.е. процесс терминологизации общеупотребительных лексических единиц. Такой способ пополнения отраслевых терминологий, наряду с использованием „иноязычных, чаще всего интернациональных элементов лексики“ называет в качестве одного из традиционных способов Р. А. Будагов: „Как же образуются термины? Они создаются обычно [...] из уже существующих в литературном языке слов путем придания этим последним особого, дополнительного, терминологического значения.“ (Будагов 1953: 20). Принято считать, что чем больше информации, совпадающей со свойствами познаваемого объекта, содержится в значении общеупотребительного слова, тем выше вероятность избрания именно этого слова для обозначения терминируемого предмета или явления. Интересной, хотя и спорной, представляется точка зрения Н. З. Котеловой о том, что „почти каждое слово общего языка в потенции и реально в подъязыке – термин, так как все шире становится охват реалий разными отраслями знаний, появляются и новые отрасли“ (Котелова 1976: 41). Очевидно, что процесс терминологизации общелитературной лексики также способствует консубстанциональности, но, как правило, не влечет за собой (но и не исключает) межпредметной омонимии терминов.

Оба процесса (терминологизации и детерминологизации) связаны с процессами „вторичной номинации“, в основе которой лежит мыслительная способность человека воспринимать новые факты и понятия на фоне уже имеющейся информации. В этой связи уместным представляется термин „стилистическая транспозиция“, получивший хождение в работах украинских лингвистов (Струганец 2001 и др.) наряду с терминами „**терминологизация**“ и „**детерминологизация**“. Понятийный состав этого термина включает в себя динамичность процессов взаимодействия между общеупотребительной лексикой и терминологией не только в системе, но и в речи, в том числе закрепляемых в узусе. Так, к стилистической транспозиции термина можно

отнести и его употребление в прямом значении в неспециальных текстах, называемое также отдельными лингвистами „функциональной детерминологизацией“ (Непийвода 1983). Именно такое употребление можно считать первым шагом к собственно семантической детерминологизации, которая проявляется в формировании вторичных, переносных значений, которые и закрепляются в качестве неспециальных ЛСВ в общем объеме значения первично специальной лексемы.

Таким образом, в современной терминологической практике понятие „консубстанциональности“ фактически существенно прирастило свой объем (Сорокина 2011), в который теперь включаются как все случаи стилистической транспозиции, так и межпредметная полисемия терминов (а также, с точки зрения диахронии, и межпредметная терминологическая омонимия, возникшая как результат распада предшествующей полисемии). Существует точка зрения, согласно которой „полисемия у терминов, принадлежащих разным терминологиям, практически не мешает правильному их пониманию; обычно контекст исключает двусмысленность“ (Гаранина 1967: 13). Тем не менее, в случае консубстанциональности терминов контекстных различий может быть недостаточно, так как нужно еще и знание разных „ипостасей“ самого термина. Очевидной становится, в связи с этим, одна из прикладных задач толковой лексикографии, связанная с необходимостью представления в общелингвистических толковых словарях: 1) омонимичных общеупотребительным словам специальных лексем; 2) всего набора ЛСВ полисемичной лексической единицы с учетом обиходного языкового употребления данного слова и всех „специальных“ значений, принятых в различных языках для специальных целей, в которых оно употребляется; 3) межпредметных терминов-омонимов.

Отметим, что в данной статье мы рассматриваем проблему консубстанциональности и межпредметной омонимии терминов лишь относительно односоставных лексических единиц. Однако известно, в том числе ранее показано нами на примере Толкового словаря белорусского языка (ТСБМ), что процессы терминологизации / детерминологизации характерны и для неоднословных лексических единиц (Рычкова, Чепикова 2011). Соответственно, проблема лексикографирования консубстанциональных составных терминов осложняется высокой степенью вариативности составных лексем в речи (о типологии и статистике таких вариантов см., например, Daile 2005). Вследствие вынужденной высокой степени неологизации лексики (Rey 2005), представленной в различных языках для специальных целей, консубстанциональность терминов приобретает особую актуальность при изучении и лексикографировании специальной лексики языков, которые по объективным причинам вынуждены „наращивать“ объем терминологического фонда. К таким языкам, вне всяких сомнений, следует отнести и белорусский язык.

Рассмотрим, как отражают консубстанциональность специальной лексики и межпредметную омонимию терминов два основных толковых сло-

варя белорусского языка (ТСБМ, ТСБЛМ). Для характеристики специальной лексики и в ТСБМ, и в ТСБЛМ используется единая, недифференцированная помета *спец.* (специальное). Помимо нее, применяется также помета *гіст.* (историческое), которой помечается как специальная лексика исторического характера, так и собственно историзмы, то есть слова ограниченного употребления, обозначающие исторические реалии. Составители ТСБЛМ в предисловии к словарю заявляют также помету *праф.* (профессиональное), однако фактически эта помета в словаре не используется. Стилистическая помета *спец.* может относиться: 1) к заглавному слову, тогда все ЛСВ этого слова считаются „специальными“; 2) к отдельному(ым) ЛСВ и к его (их) оттенку(ам) заглавного слова; 3) к оттенку значения при отсутствии пометы у ЛСВ, к которому относится помеченный оттенок; 4) к отдельной грамматической форме заглавного слова; 5) к его особой фонетической форме; 6) к составной терминологической единице (устойчивому сочетанию). Информацию о специальном характере словарной единицы можно получить также непосредственно из толкования, так как оно может содержать комментарий с указанием на сферу использования данной единицы в специальном значении (в редких случаях одновременно используются и помета *спец.*, и комментарий).

Для иллюстрации представления специальной лексики в вышеуказанных источниках, а также для выявления отличий между консубстанциональностью и межпредметной омонимией терминов, которые, как представляется, должны получить особую интерпретацию в словарях, рассмотрим произвольно выбранные из ТСБМ и ТСБЛМ примеры словарных статей для аналогичных лексем, в которых использована помета *спец.*, либо использован(а)/(ы) помета и / или комментарий в толковании к отдельному(ым) ЛСВ и к его(их) оттенку(ам):

Заглавное слово	Толкования в ТСБМ	Толкования в ТСБЛМ
База	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ніжняя апорная частка калоны, слупа ў архітэктурным збудаванні. 2. Аснова, тое галоўнае, на чым грунтуецца што-н. 3. Апорны пункт, месца, дзе засяроджаны якія-н. запасы, маюцца спецыяльныя збудаванні і устаноўкі для абслугоўвання чаго-н. 3*. Склад тавараў, матэрыялаў. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>спец.</i> Ніжняя апорная частка збудавання, калоны. 2. Аснова, на чым грунтуецца што-н, (кніжн.). 3. Апорн пункт узброеных сіл краіны на сваёй ці чужой тэрыторыі. 4. Установа, прадпрыемства і пад. па забеспячэнню або абслугоўванню каго-, чаго-н. 5. Склад, месца для захоўвання тавараў, матэрыялаў.

Цяга	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Дзеянне паводле дзеясл.</i> цягнуць (у 1, 5, 8, 9 і 15 знач.) і цягнуцца (у 3, 4, і 9 знач.). 2. Рухаючая сіла, а таксама крыніца такой сілы, якая цягне. 2*. Сукупнасць тэхнічных сродкаў і машын (паравозы, электравозы і пад.), якія забяспечваюць эксплуатацыю рухомага саставу. 3. Рух газаў, дыму (галоўным чынам у топачных і вентыляцыйных канструкцыях), які выклікаецца рознасцю ціску. 4. Імкненне да чаго-н., прыхільнасць да каго-, чаго-н. 5. <i>спец.</i> Стрыжань, прызначаны для перадачы цягавых намаганняў ад адной часткі механізма да другой. 6. У архітэктуры: тынкавальны або каменны паясок, які падзяляе вонкавыя і ўнутраныя сцены, абрамляе столь і пано. 7. <i>спец.</i> Шлюбны палёт самцоў слонак (вальдшнэпаў) пры пошуках самак. 7*. Паляванне ў час такога палёту. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сіла, пры дапамозе якой перамяшчаецца што-н., а таксама крыніца такой сілы (жывёла, машына, электрычнасць). 2. Рух газаў, дыму (звычайна ў топачных і вентыляцыйных канструкцыях), які выклікаецца рознасцю ціску. 3. <i>спец.</i> Стрыжань, які перадае рух ад адной часткі механізма да другой. 4. У архітэктуры: зроблены з тынку або каменны паясок, які падзяляе вонкавыя і ўнутраныя сцены, абрамляе столь і пано. 5. Імкненне, прыхільнасць да каго-, чаго-н. 6. <i>спец.</i> Шлюбны палёт самца слонкі ў пошуках самкі.
Ядро	<ol style="list-style-type: none"> 1. Унутраная частка плода (звычайна арэха), зерня або семя, пакрытая шкарлупінай, абалонкай. 2. <i>спец.</i> Унутраная, звычайна больш шчыльная частка чаго-н. 2*. У геалогіі: самая глыбокая і шчыльная ўнутраная частка Зямлі з радыусам каля 3500 км. 2**. У фізіцы: цэнтральная дадатна зараджаная частка атама, у якой практычна сканцэнтравана ўся маса атама. 2***. У біялогіі: важнейшая састаўная частка ўсякай расліннай і жывёльнай клеткі. 3. <i>перан.</i> Асноўная, найбольш важная частка чаго-н. 4. Сутнасць, аснова чаго-н. 5. Шарападобны каменны або чыгунны снарад ударнага дзеяння, які прымяняўся ў гладкаствольнай артылерыі ў 14-17 стст. 6. Металічны шар для спартыўных практыкаванняў у штурханні. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Унутраная частка плода, семя, пакрытая цвёрдай абалонкай. 2. Унутраная, звычайна больш шчыльная частка чаго-н. 3. <i>спец.</i> Важнейшая частка ўсякай расліннай і жывёльнай клеткі. 4. <i>перан.</i> Асноўная частка якога-н. калектыву, групы. 5. Даўнейшы гарматны снарад у выглядзе шара.

Полужирным шрифтом в таблице выделены номера ЛСВ, имеющих помету *спец.* и /или содержащих комментариев (комментарии также даются полужирным шрифтом). Цифрой со звездочкой обозначены оттенки значений ЛСВ.

Известно, что ТСБМ, издание которого завершилось в 1984 году, опирался на источники, опубликованные в 1951–1976 годах. Изданный позднее ТСБЛМ, как отмечают его составители в предисловии к словарю, во многом опирался на ТСБМ. Тем не менее, как видно из таблицы, наблюдаются существенные расхождения в оценке отдельных значений с точки зрения специалитета, исключены некоторые оттенки значений, а ряд из них переведен в разряд отдельных ЛСВ. Это подтверждает точку зрения В. В. Колесова о том, что „значение и оттенок – чисто лексикографические понятия, в узусе это синонимы“ (Колесов 2011: 21). Статьи с заглавным словом *Ядро* демонстрируют типичную неспециальную / специальную полисемию. Несовпадение наборов ЛСВ, по-видимому, объясняется разными принципами формирования реестров словарей. Консубстанциональность легко выводится из толкований и помет / комментариев, использованных составителями обоих словарей, все ЛСВ, хоть и в разной степени, но сохраняют общность значения. Статья с заглавным словом *База* в ТСБМ не содержит отсылки к специалитету, а в ТСБЛМ помету *спец.* имеет первый (исходный) ЛСВ. Эти статьи – яркий пример детерминологизации. На наш взгляд, составители обоих словарей допустили неточности при подаче первого ЛСВ, не отразив консубстанциональности термина, который именно в этом значении используется как в общелитературном языке, так и в языках для специальных целей. Помимо этой неточности, здесь, как и в статьях с заглавным словом *Цяга*, в состав ЛСВ попали явные, с точки зрения синхронии, омонимы: в случае ТСБМ, это третье значение для *База*, а в ТСБЛМ – три ЛСВ этого значения – № 3, 4, 5 (подается как оттенок значения в ТСБМ); для *Цяга* – это значения 3 (ТСБМ) и 2 (ТСБЛМ), 6 (ТСБМ) и 4 (ТСБЛМ), 7 (ТСБМ) и 6 (ТСБЛМ). Словарная статья со словом *Цяга* отражает также межпредметную омонимию терминов. На наш взгляд, в таких случаях необходимо использовать отдельные словарные статьи либо вводить зону омонимии. В обоих случаях целесообразно использовать также либо дифференцированную помету, либо комментарий, относящие омонимичные термины к конкретному языку для специальных целей.

СОКРАЩЕНИЯ

ЛСВ – лексико-семантический вариант

ЛИТЕРАТУРА

- Авербух 2006:** Авербух, К. Я. *Общая теория термина*. Москва: Изд. МГОУ. 252 с.
- Андреев 1967:** Андреев, Н. Д. *Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении*. Ленинград: Наука. 403 с.
- Будагов 1953:** Будагов, Р. А. *Очерки по языкознанию*. Москва: АН СССР. 280 с.
- Гаранина 1967:** Гаранина, Н. С. *Специальная лексика*. Москва: Изд. МГУ. 48 с.
- Гринев 1993а:** Гринев, С. В. *Введение в терминоведение*. Москва: Московский лицей. 309 с.
- Гринев 1993б:** Гринев, С. В. Терминоведение: Итоги и перспективы. // *Терминоведение*, Вып. 3, с. 5–13.
- Дубичинский, Метешкин 2005:** Дубичинский, В. В., К. А. Метешкин. Место и роль современной лексикографии в методологии науки. // *Слово и словарь*. Гродно: Изд. ГрГУ, с. 3–7.
- Колесов 2011:** Колесов, В. В. Труды и дни Ф. П. Сороколетова. // *Ф. П. Сороколетов. Избранные труды*. Санкт-Петербург: Наука, с. 17–27.
- Котелова 1976:** Котелова, Н. З. Семантическая характеристика терминов в словарях. // *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. Ленинград: Наука, с. 30–44.
- Непийвода 1983:** Непийвода, Н. Про поняття „детермінологізація“. // *Мовознавство*, № 5, с. 64–67.
- Ожегов 1974:** Ожегов, С. И. *Лексикология. Лексикография. Культура речи*. Москва: Высшая школа. 352 с.
- Паламарчук 1975:** Паламарчук, Л. С. Загальномовний словник і термінологія. // *Мовознавство*, № 3, с. 22–32.
- Рычкова, Чепикова 2011:** Рычкова, Л. В., И. А. Чепикова. Адлюстраванне фразеалагізацыі спецыяльнай лексікі ў тлумачальным слоўніку беларускай мовы. // *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*. Гомель: Изд. ГГУ, с. 311–313.
- Сорокина 2011:** Сорокина, Э. А. О связи явления консубстанциональности слов с мышлением. // *Современное гуманитарное образование в социокультурном пространстве столичного мегаполиса*. Москва: Изд. МГПИ, с. 212–219.
- Струганец 2001:** Струганец, Л. В. Стилiстична транспозицiя лексичних одиниць сучасної української літературної мови. // *Науковий вісник Чернівецького університету*, Вип. 117–118, с. 105–117.
- Султанов 2007:** Султанов, А. Х. *Слово и термин. Прологомены к философии имени*. Москва: РУДН. 207 с.
- Шелов 2009:** Шелов, С. Д. Новая парадигма терминоведения: некоторые перспективы. // *Терминология и знание*. Москва: Изд. Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН, с. 207 – 211.
- Daile 2005:** Daile, B. Variations and application-oriented terminology engineering. // *Terminology*, 11: 1, pp. 181–197.
- Rey 2005:** Rey, A. The concept of neologism and the evolution of terminologies in individual languages. // *Terminology*, 11: 2, pp. 311–331.

ИСТОЧНИКИ

ТСБЛМ: *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. Пад рэд. М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко. Мінск: Выд. „Беларуская энцыклапедыя“ імя Петруся Броўкі, 1996. 784 с.

ТСБМ: *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*. Пад аг. рэд. К. К. Атраховіча. Т. 1–5. Мінск: Выд. „Беларуская савецкая энцыклапедыя“, 1977–1984.

ЗА НОВИТЕ ДВУЕЗИЧНИ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ РЕЧНИЦИ И АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЯ ПОДХОД ПРИ ЛЕКСИКОГРАФИРАНЕТО

Abstract: In the image basis of phraseological units data about life and culture of different peoples are decoded. The cultural elements are taken from the denotatum which lies in the basis of the image of the phraseological unit. In bilingual phraseological units it is important not only to select an analogical adequacy but to supply information about their image basis. In this paper a translation of the image basis and a description of the cultural discourse referring to science, history, religion, philosophy, the social sphere, etc., is given. This is an important link in the reconstruction of different fragments of the picture of the world, specific for any linguistic and cultural community.

Key words: phraseological dictionary, phraseme, image basis, culture

Съществуващите двуезични фразеологични речници – руско-български: РБФР (1980), РБТФР (1994) и българско-руски: БРФР (1974) са преводни, т.е. към всяка единица се дава съответен функционален еквивалент, с изключение на тези случаи, „когато такъв еквивалент според авторите липсва или пък не съответства на изходната единица стилистично или граматично“ (БРФР 1974: 10). Те са съставени от български лексикографи русисти преди няколко десетилетия с цел да се подпомогне изучаването и преподаването на руски език, а също така и преводът. Те носят отпечатъка на своето време.

Фразеологичният корпус на всеки език е своеобразен източник на знания за културата на народа. В дълбочинните връзки на устойчивите единици са закодирани сведения за живота на конкретната страна: за нейната история, география, климат, за менталитета на народа и начина му на живот през различни времена и др. Културните елементи се черпят от денотата, който лежи в основата на образа на устойчивата единица, а за да бъде описана тя, трябва преди всичко да се разшифроват метафорите, да се намерят образите, да се намерят верните връзки между думите, словосъчетанията и културните категории и, разбира се, да се опише културният дискурс, а той може да се отнася към науката, историята, религията, философията, социалната сфера и под. Анализът на образната основа (вътрешната форма) на фразеологичните единици в системата на фразеосемантичните полета е важно звено при реконструкцията на различни фрагменти от картината на света, специфични за една или друга лингвокултурна общност. При сравняването на фразеологичните корпуси даже на такива близкородствени езици, каквито са руският

и българският, се откриват генетични връзки, типологични общности, а така също и национално своеобразие на образите.

Засиленият антропоцентричен подход през последните десетилетия при описанието на фразеологичните системи, изоморфизма на езика и културата са едно от основните положения на съвременната научна лексикографска парадигма. В резултат на подобни изследвания и наблюдения се появиха едноезични речници, които представят руските фразеологични единици (ФЕ) в културологичен аспект (БФСРЯ 2006; Алефиренко, Золотых 2008).

БФСРЯ (*Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*) е съставен от колектив руски лингвисти под редакцията на д.ф.н. В. Н. Телия. Съставителите справедливо отбелязват още в Предисловието, че речникът няма аналог в световната лексикографска практика. При тълкуването на 1500 фразеологизми се описва и ситуацията, в която се употребява фразеологичната единица. В заглавието на речниковата статия се дава свитата форма на устойчивото словосъчетание с цел да се намери правилният избор на фразеологизма в обикновената реч (Например: *Без году неделя* делать что-л). Дадено е тълкуването на единицата („Совсем недолго, очень непродолжительное время. Имеется ввиду, что лицо или группа лиц /X/ выполняющие какие-л. профессиональные обязанности или обладают определенным социальным статусом в течение короткого времени, поэтому не имеют достаточного опыта в двоём деле /Р/, мало знакомы с ним“ – БФСРЯ 2006: 28). Стилистичните бележки отразяват условията на употреба на фразеологизма, като се взема предвид демократизацията на съвременната реч („говорится с неодобрением“). С това е свързано и използването на илюстративен материал от всички жанрове на печатната продукция, включително и от интернет. За всеки фразеологизъм е дадена етимологична, страноведска справка и културологичен коментар. За пръв път в световната практика фразеологизмите се описват като културни знаци. Културологичният коментар съотнася описваната единица със сферата на културата като специфична знакова система, която отразява от древността светогледа и светоосъзнаването на света от човека. В този коментар се проследяват линиите на смислови връзки между актуалното значение на фразеологизма и действащата образна основа, а също така и съвременните културни постановки. Те се семантизират от носителите на езика чрез възприемането на образната основа на фразеологизма или изплуват в съзнанието им на ниво на неосъзнатото владение на културнозначимите смисли, например: *обливать грязью, заваривать кашу, перемывать косточки, волк в овечьей шкуре* и др. Речниковата статия в БФСРЯ е своеобразен лингвокултурологичен „портрет“ на фразеологичната единица (БФСРЯ 2006: 6–14).

Съставеният от руските лингвисти Н. Алефиренко и Л. Золотых *Фразеологический словарь. Культурно-познавательное пространство русской идиоматики* дава тълкуването на фраземите в аспекта на съотношението език – познание – култура. (Авторите предпочитат термина фразема – С. Г.). В реч-

никовата статия е представена многостранна интерпретация на фраземите. В нея присъстват три основни части. 1. Заглавна част, обща характеристика на фраземата и обща характеристика на граматичните ѝ свойства и нейните парадигматични свойства: фразеосемантични варианти, синонимни и антонимни отношения (например: *взять быка за рога*; синонимы: *без оглядки; засучив рукава; брать/ взять с бою; ставить/ поставить вопрос ребром*; антонимы: *из-под палки; становится/ стать в тупик; легко сказать!*). 2. Илюстративна част, която разкрива типовата съчетаемост на фраземата, структурните ѝ варианти и смисловото съдържание. 3. Взаимодопълващи се рубрики, които показват: а) функционално-комуникативното своеобразие на фраземата (нейната граматична форма, синтактична роля и, ако е важно, интонационното своеобразие) (например: „в образной речи в функции сказуемого, в некоторых случаях в функции определения. Глагол используется в форме прош. и наст. времени в ед.ч., а также в форме инфинитива“); б) дадена е лингвокултуроведска характеристика; в) представен е лингвопрагматичният потенциал на фраземата (къде, от кого и кога се употребява, към кого е адресирана, с какви комуникативно-прагматични намерения се използва и под. („используется для выражения готовности, не раздумывая, включиться в самую трудную работу для решения самых трудных вопросов“); г) определен е концептът, който лежи в основата на фразеологичното значение („Решительность“); д) даден е лингвокултурният статус на говорещите, които обикновено използват дадената фразема в своята реч („Обыденная лингвокультура“) и е) отбелязани са асоциативно-смисловите средства за запазване на дадената фразема в активната зона на езиковото съзнание („Языковая память поддерживается словами-ассоциатами: 1. *взаимы, деньги, в руки, давать, за горло, чужое, нахрапом*; 2. *Злой, племенной, свирепый упрямый; бычара*; 3. *Копыта, большие, животного* и др.) (Алефиренко, Золотых 2008: 46–47).

Представеният тип фразеография е основана на синергетичното разпределение на информацията за различните свойства на фраземата, подчинена е на главния принцип при лексикографирането: сведенията, които се съдържат в речниковата статия, трябва да са свързани, да се допълват, да осигуряват достатъчна за потребителя информация. По своята информационна значимост при фразеографирането, аспектите, които разкриват свойствата на фраземата, са неравнозначни, но тяхното корпоративно действие позволява максималната ѝ репрезентация. Новият фразеологичен речник описва руската идиоматика в аспекта на руското културно-познавателно пространство. Освен тълкуването, речниковите статии съдържат нов илюстративен материал (главно от съвременната художествена литература и от езика на медиите).

Известно е, че езикът и културата на страната трябва да се усвояват едновременно. Двуетичните речници с лингвокултурологична информация са ориентирани главно към чуждия адресат. Те са добри помощници в чуждоезиковото обучение, превода и в изследователските търсения при описание на картината на света.

Двуетичните фразеологични речници представят семантичния еквивалент на устойчивото съчетание. Например, *баню задавать/ задать/ устроить кому (прост. – б. 1. Тегля калая, един калай някому; трия/ натривам сол на главата на някого/ лук на главата на някого; дам/ давам някому да разбере; калайдисвам/ калайдисам; хокам/ нахоквам някого; 2. Хвърлям/ дръпвам някому един бой; натупвам/ натупам; напердаша/ напердашвам някого* (РБФР 1980: 143). Значението на фразеологизма е: 1. Силно ругая някого; 2. Жестоко бия и под.

Семантичните съответствия в двата езика имат различна образна основа. В руската ФЕ тя е свързана с банята, а в българската – с действия, свързани с калай, лук, физическа разправа.

Компонентът *баня* е външният етнокултурен словесен маркер на руския фразеологизъм. Той е закодиран и в самото значение. Добре е в речниковата статия да се дадат културологични сведения, свързани с дадената фразеологична единица, като например: „културно-семантичната маркираност води началото си от преданието за Болеслав Храбрий, завоевателя на Киев, който, когато отивал на баня, често вземал със себе си провинили се младежи и *задавал такую баню*, за която те дълго не могли да забравят“. Съществува и мнение, че това словосъчетание е една обикновена когнитивна метафора: човек, който излиза от руска баня, изглежда така, като че ли много са му се карали, били са го. Лицето му обикновено е червено, потно, очите уморени. Съществува също представата за миенето в руска баня (сауна) като за доброволно мъчение: намирайки се в банята, засилват парата, заливат с канче нагретите камъни, качват се на по-високо, където е и по-горещо, пляскат се с метли от бреза и оттук следва усещането за опасност, която се съдържа в обобщеното значение на фраземата (Алефиренко, Золотых 2008: 3).

Принципно важно за разбирането на националната специфика на фразеологичния фонд на конкретния етнос е възстановяването на екстралингвистичната (извънезиковата) ситуация, която е обусловила възникването на фразеологичния образ, определянето на неговия изходен (изначален) модел. Фразеологизмите са единици с културна маркираност. В дълбочинните им основи са закодирани сведения за конкретната страна и за живота на хората в нея. Основният принцип при организирането и описанието на материала в двуетичния фразеологичен речник е антропоцентричният подход, прагматичната ориентация (взема се предвид адресатът). При формиране на актуалното фразеологично значение на базовото словосъчетание протичат сложни процеси, следи от които се откриват в образната основа на фразеологичната единица. Специфично-национална, свързана с конкретния етнос, е семиотичната връзка между образната основа и значението на фразеологизма. Ето защо идеята за нов тип фразеологични двуетични речници е не само да се подберат езикови съответствия, които се употребяват в аналогични ситуации, но и да се преведе образната основа на езика на превода. Знанията за образната основа дават ценни културологични сведения за живота и менталитета на носителите на езика.

За да бъде разбран образът, е добре да се даде превод на образната основа. При работа с илюстративния материал при съставяне на Българско-руски речник на фразеологизмите алогизми (съвместно с Л. К. Байрамова) се откриха 2 специфични момента (Байрамова, Георгиева 2011: 1–12).

I. В езика на превода има аналогична ФЕ, но образната ѝ основа е различна, свързана е с жизнения опит, с бита на хората, например:

Паднал е на пъна си – *родился в сорочке/ в рубашке* – употребява се за човек, който е сполучил в живота, който живее много добре, много щастливо и спокойно – (буквален превод) **(Кто-либо) упал на свой пупок** – о човеке, которому повезло в жизни, который живет очень хорошо, счастливо и спокойно (БРФБ 1974: 108);

Парен каша духа – *обжегшись на молоке, будешь дуть и на воду; пуганая ворона и куста боится* – употребява се иронично за човек, който след като е пострадал за нещо, се предпазва и от неща, които не представляват никаква опасност – (буквален превод) **Обжегшийся дует на кашу** – ироническое, о человеке, который пострадал от чего-либо и бережет себя вещей, которые не представляют собой никакой опасности;

Правя на бъзе и коприва някого – *разделить под орех, разносить в пух и прах* – знач. ‘хокам някого, карам му се много’ – (буквален превод) **Превращать кого-либо в бузину и в крапиву** – ‘сильно ругать кого-либо’;

Прави си гаргара с някого / *нещо* – *собаку съест (в чем-л.); щелкать что-л. как орехи; это мне раз плюнуть* – употребява се, когато някой с лекота, без усилие се справя с нещо или с някого – (буквален превод) **(Кто-либо) полоסקает рот (кем-либо/ чем-л.)** – кто-либо легко, без особых усилий справляется чем-либо и кем-либо и др.

II. В езика на превода няма подобен образ и трябва да се търсят други начини за семантизиране на устойчивата единица, например:

Пази си чергата – употребява се за човек, който се старае да постъпва така, че да не го сполети нещо лошо, нищо да не застрашава положението, което си е изградил – (буквален превод) **(Кто-либо) сторожит свой половик** – человек, который старается поступать так, чтобы не произошло что-либо плохое, чтобы не угрожало его положение в обществе, которое он себе создал;

Пет за четири – (приблизително: *небо коптить*) – употребява се пренебрежително, за да се подчертае, че нещо е свършено, направено небрежно, лошо, набързо или че някой живее безсмислено, празно, като не върши нищо полезно – (буквален превод) **Пять за четыре** – пренебрежительное, подчеркивается, что что-то сделано небрежно, плохо, наспех, или что кто-либо живет бессмысленно, не делая ничего полезного, но **(Говоря) пет за четири** – *ломать чепуху; три пишем, два в уме* – знач. ‘Говоря глупости’ – (буквално) **Говорить пять вместо четыре** – знач. ‘Говорить глупости’;

Под вола теле търси – (приблизително) *в чужих глазах видит соринку, в своих и бревна ни видит* – употребява се, когато някой търси най-дребни поводи, за да се заяде с някого, да му причини някаква неприятност – (буквален превод) **(Кто-либо) под волом ищет теленка** – кто-либо ищет мелких поводов, чтобы придраться к кому-либо, причинить ему какую-нибудь неприятность;

Пременил се Илия, погледнал се, пак в тия – употребява се в случаи, когато за някого се твърди, че се е променил, но всъщност промяната е само външна, а неговите навици, обичаи, характер са си останали същите – (буквален превод): **Переделся Илья, посмотрел на себя – он все тот же** – о человеке, который утверждает, что изменился, но в самом деле изменения лишь внешние, а его привычки, увлечения, характер остались те же самые.

Прави силно впечатление голямата конкретност на образа в българските ФЕ и по-голямата обобщеност в руските, например:

Моя хата с краю, ничего не знаю – Ни лук ял, ни лук мирисал; Нет дыма без огня – Има си крушка опашка; Кончил дело, гуляй смело – Шапка на тояга; Не учи ученого – На стар краставичар краставици не продавай и др.

Наблюденията на илюстративния материал показват, че образната основа на голяма част от българските ФЕ е построена на реални битови действия, (понякога и на безсмислени съчетания, например, *краставици на таркалетата*). Те потвърждават мнението на Т. Цивьян, която пише: „фразеологията на балканските народи е монтаж на уникалното от неуникални елементи“ (Цивьян 2009: 4).

Двуезичните фразеологични речници с превод на образната основа и културологичен коментар представляват ярка илюстрация на съчетанието на преводния, тълковния и антропоцентричния принцип при лексикографирането. В този тип речници освен актуалното съответствие на устойчивата единица в речниковата статия е илюстриран и преводът на образната основа на изходната фразеологична единица, а така също и устойчивото съответствие в езика на превода (ако има такова). Преводът на образната основа на фразеологичната единица има за цел да представи начина на мислене на народа, характерен за конкретния етнос, свързан е с неговия бит и начина на свързване на езиковия комплекс с актуалното значение на устойчивата единица.

Съставянето на такъв тип двуезични речници е предстояща задача както за лексикографите, така и за преподавателите по чужд език.

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко, Золотых 2008: Алефиренко, Н., Л. Золотых. *Фразеологический словарь. Культурно-познавательное пространство русской идиоматики*. Москва: ЭЛПИС. 472 с.
- Байрамова, Георгиева 2011: Байрамова, Л. К., С. Георгиева. *Болгарско-русский словарь фразеологизмов-алогизмов (ПРОЕКТ)*. Казань, 12 с.

- БРФР 1974:** *Българско-руски фразеологичен речник*. (Съставители А. Кошелев и М. Леонидова). София: Наука и изкуство – Москва: Руски език. 635 с.
- БФСРЯ 2006:** *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*. (Отв. ред. дфн В. Н. Телия). Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА. 784 с.
- РБТФР 1994:** *Руско-български тематичен речник на фразеологизмите*. (Под ред. на С. Влахов). Велико Търново. 272 с.
- РБФР 1980:** *Руско-български фразеологичен речник*. (Под ред. на С. Влахов). София: Наука и изкуство – Москва: Руски език. 581 с.
- Цивьян 2009:** Цивьян, Т. В. *Модель мира и ее лингвистические основы*. Изд. 4-е. Москва: Книжный дом „ЛИБРОКОМ“. 280 с.

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ-БИБЛЕИЗМОВ: СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ¹

Abstract: The article focuses on the structure and semantics of *Axiological Phraseological Dictionary of Bible* that contains idioms representing axiological dyads.

Key words: idiom, axiology, value, antivalue, dyads, structure

Аксиологический словарь фразеологизмов-библейзов (Байрамова, Бойчук 2012) содержит фразеологизмы (на русском, украинском, белорусском, болгарском, польском, английском, немецком, французском языках), извлечённые из Библии и отражающие основные десять ценностей (жизнь, здоровье, счастье, родина, труд, богатство, ум, знания, правда, смех, рай) и десять антиценностей (смерть, болезнь, несчастье, чужбина, безделье, бедность, глупость, ложь, плач, ад), т.е.: витальные, гедонистические, святые / священные, социально-утилитарные, материальные, когнитивные, морально-этические, эмоциональные, религиозные ценности и антиценности.

Таким образом, в основе структуры данного словаря лежит десять диад ценностей и антиценностей, которые расшифровываются слотами („щелями“), заполняемыми фразеологизмами. Слоты универсальны и являются своеобразным семантико-дефиниционным общим знаменателем.

Словарная статья библейских фразеологизмов включает: дефиницию фразеологизма, по необходимости этимологическую справку, библейский источник; далее даются цитаты из Библии на указанных языках.

Например, в диаде „Жизнь – Смерть“ витальная ценность „Жизнь“ имеет следующие слоты: Жизнь. Живое. Ребёнок. Кровный родственник. Возраст человека. Долголетие. Средства для существования. Образ жизни. Жить беззаботно. Духовная жизнь. Жизнь и судьба.

Эти слоты заполняются библейскими фразеологизмами. Так, в слот „Жизнь. Живое“ входит фразеологизм *древо жизни*. К этому фразеологизму в словаре дана дефиниция, приведена информация и даны цитаты из Библии на указанных девяти языках. См.:

Древо жизни – олицетворение жизни.

(*Древо жизни – растение туя (Thuja). (ТСЖВЯ: 491). Является вечнозелёным деревом или кустарником и, таким образом, олицетворяет жизнь.)

- рус. *И произрастил Господь Бог из земли всякое дерево, приятное на вид и хорошее для пищи, и дерево жизни посреди рая, и дерево познания добра и зла. – Быт., 2: 9.*
- укр. *І зростив Господь Бог із землі кожне дерево, принадне на вигляд і на їжу смачне, і дерево життя посеред раю, і дерево Пізнання добра і зла. – Буття, 2: 9.*
- бел. *І выгадаваў Гасподзь Бог зь зямлі кожнае дрэва прыемнае з выгляду і добрае ў ежу, і дрэва жыцця пасярод раю, і дрэва спазнання дабра і зла. – Быццё, 2: 9.*
- болг. *И направи Господ Бог да израстат от земята всякакви дървеса, хубави наглед и добри за ядене, и дървото на живота посред рая, и дървото за познаване добро и зло. – Първа книга Моисеева – Битие 2: 9.*
- польск. *Na rozkaz Pana Boga wyrosły z gleby wszelkie drzewa mile z wyglądu i smaczny owoc rodzące oraz drzewo życia w środku tego ogrodu i drzewo poznania dobra i zła. – Gen., 2: 9.*
- чешск. *Hospodin Bůh nechal ze země vyrůst všelijaké stromy lákavé na pohled a dobré k jídlu, včetně stromu života uprostřed zahrady a stromu poznání dobra i zla. – Genesis, 2: 9.*
- англ. *And out of the ground made the LORD God to grow every tree that is pleasant to the sight, and good for food; the tree of life also in the midst of the garden, and the tree of knowledge of good and evil. – Genesis, 2: 9.*
- нем. *Und Gott, der HERR, ließ aus dem Erdboden allerlei Bäume wachsen, begehrenswert anzusehen und gut zur Nahrung, und den Baum des Lebens in der Mitte des Gartens, und den Baum der Erkenntnis des Guten und Bösen. – 1 Mose, 2: 9.*
- фр. *Yahvé Dieu fit pousser du sol toute espèce d'arbres séduisants à voir et bons à manger; et l'arbre de vie au milieu du jardin, et l'arbre de la connaissance du bien et du mal. – Genèse, 2: 9.*

Витальная антиценность „Смерть“ имеет следующие слоты: Символ смерти.

Умирать/умереть. Убийство. Братоубийство. Воскресение. Бессмертие.

В слот „Символ смерти“ входит фразеологизм *Конь бледный*. И далее дается следующая информация:

конь бледный (и на нём всадник), книжн. – смерть.

(*В Откровении Иоанна Богослова упоминается четыре коня: конь белый означает чуму, конь рыжий – войну, конь вороной – голод, конь бледный – смерть. Четыре коня Апокалипсиса составляют эсхатологический мотив конца света. Это тетрада.) (ЭСЗЭ: 249.)

- рус. *И я взглянул, и вот, конь бледный, и на нем всадник, которому имя „смерть“; и ад следовал за ним; и дана ему власть над четвертою частью земли – умерщвлять мечом и голодом, и мором и зверями земными. – Откр., 6: 8.*
- укр. *І я глянув, і ось кінь чалий. А той, хто на ньому сидів, на ім'я йому Смерть, за ним же слідом ішов Ад. І дана їм влада була на четвертій частині землі забивати мечем, і голодом, і мором, і земними звірами. – Об'явлення, 6: 8.*
- бел. *І я зірнуў, і вось, конь бледны, і на ім верхавец, якому імя сьмерць; і пекла ішло за ім сьледам, і дадзена яму ўлада над чвэрцю зямлі – забіваць мечам і голадам, і пошасьцю і зьвярамі зямнымі. – Адкрыцьцё (Апакаліпсіс) Сьвятога Апостала Яна Багаслова, 6: 8.*
- болг. *И видях, и ето сив кон, и върху него ездач, чието име беше смърт; и адът следваше подире му; и им се даде власт над четвъртата част на земята – да умъртвяват с меч и глад, с мор и със земни зверове. – Откровение на св. Йоана Богослова, 6: 8.*
- польск. *I ujrzałem: oto koń trupio blady, a imię siedzącego na nim Śmierć, i Otchłań mu towarzyszyła. I dano im władzę nad czwartą częścią ziemi, by zabijali mieczem i głodem, i morem, i przez dzikie zwierzęta. – Ap., 6: 8.*
- чешск. *A hle, spatřil jsem koně mrtvolně bledého a jméno toho, který na něm seděl, bylo Smrt a za ním šlo Záhrobí. Byla jim dána moc nad čtvrtinou země, aby zabijeli mečem, hladem, morem a divokými šelmami. – Zjevení, 6: 8.*
- англ. *And I looked, and behold a pale horse: and his name that sat on him was Death, and Hell followed with him. And power was given unto them over the fourth part of the earth, to kill with sword, and with hunger; and with death, and with the beasts of the earth. – Revelation, 6: 8.*
- нем. *Und ich sah: und siehe, ein fahles Pferd, und der darauf saß, dessen Name [ist] Tod; und der Hades folgte ihm. Und ihnen wurde Macht gegeben über den vierten Teil der Erde, zu töten mit dem Schwert und mit Hunger und mit [Pest-]Tod und durch die wilden Tiere der Erde. – Offenbarung, 6: 8.*
- фр. *Je regardai, et voici, parut un cheval d'une couleur pâle. Celui qui le montait se nommait la mort, et le séjour des morts l'accompagnait. Le pouvoir leur fut donné sur le quart de la terre, pour faire périr les hommes par l'épée, par la famine, par la mortalité, et par les bêtes sauvages de la terre. – Apocalypse, 6: 8.*

Гедонистическая/духовная ценность „Счастье“ имеет следующие слоты: Счастье. Счастливый человек. Блаженствовать, чувствовать себя счастливым. Место, где есть счастье.

В слот „Счастливым человек“ входит фразеологизм *счастлив как Енох*, книжн. архаич. И к нему даётся следующая информация:

счастлив как Енох, книжн. архаич. – очень счастлив.

(*Фразеологизм основан на библейской легенде о праведнике Енохе, которого Бог забрал на небо за его благочестие.)

- рус. *И ходил Енох перед Богом, и не стало его, потому что Бог взял его.* – Быт., 5: 24.
- укр. *І ходив із Богом Енох, і не стало його, бо забрав його Бо.* – Буття, 5: 24.
- бел. *І хадзіў Энох прад Богам; і ня стала яго, бо Бог узяў яго.* – Быццё, 5: 24.
- болг. *И ходи Енох по Бога, и исчезна, понеже Бог го взе.* – Първа книга Моисеева – Битие, 5: 24.
- польск. *Żył więc Henoch w przyjaźni z Bogiem, a następnie znikł, bo zabrał go Bóg.* – Gen., 5: 24.
- чешск. *Enoch žil s Bohem, až jednou zmizel, neboť ho Bůh vzal.* – Genesis, 5: 24.
- англ. *And Enoch walked with God: and he was not; for God took him.* – Genesis, 5: 24.
- нем. *Und Henoch wandelte mit Gott; und er war nicht mehr da, denn Gott nahm ihn hinweg.* – 1 Mose, 5: 24.
- фр. *Hénok marcha avec Dieu, puis il disparut, car Dieu l'enleva.* – Genèse, 5: 24.

Гедонистическая/духовная антиценность „Несчастье“ имеет следующие слоты: Несчастье. Источник страданий. Уничтожение / истребление людей. Родиться несчастным. Мученик. Страдалец. Несчастный человек. Беда/бедствие как наказание за причинённое зло. Горе. Мучения. Страдания. Поведение человека в несчастье, горе и их преодоление. Сочувствие, помощь несчастным. Формулы пожеланий, заклинаний, связанных с несчастьем.

В слот „Несчастье“ входит фразеологизм *терновый венец*. И к нему даётся следующая информация:

терновый венец/венюк, устар. книжн. – символ мученичества, страдания.

(*Фразеологизм основан на евангельском рассказе о колючем терновом венце (венке из тёрна – растения, ветви которого покрыты острыми шипами), надетом римскими воинами на голову Иисуса перед его распятием на кресте.) (СРФ: 73).

- рус. *И, сплетиши венец из терна, возложили Ему на голову и дали Ему в правую руку трость; и, становясь пред Ним на колени, насмеялись над Ним, говоря: радуйся Царь Иудейский!* – Мф., 27: 29.

- укр. *І, сплївши з тернини вінка, поклали Йому на голову, а тростину в правицю Його. І, навколішки падаючи перед Ним, сміялися з Нього і казали: Радій, Царю Юдейський! – Від Матвія, 27: 29.*
- бел. *І, сплѣўшы вянок зь цѣрну, усклалі на галаву Яму і далі Яму ў правую руку кій, і, уклєнчыўшы перад Ім, кпілі зь Яго, кажучы: радуйся, Цар Юдэйскі! – Паводле Мацьвєя Сьвятое Дабравесьце, 27: 29.*
- болг. *И сплетоха венец от тръни, наложиха Му го на главата и Му дадоха в дясната ръка тръст; и като заставаха пред Него на колене, присмиваха Му се и думаха: радвай се, Царю Иудейски! – От Матея свето Евангелие, 27: 29.*
- польск. *Uplótlszy wieniec z ciernia włożyli Mu na głowę, a do prawej ręki dali Mu trzcinę. Potem przyklękali przed Nim i szydzili z Niego, mówiąc: „Witaj, Królu Żydowski!“ – Mt., 27: 29.*
- чешск. *Upletili trnovou korunu, nasadili mu ji na hlavu a do pravé ruky mu dali hůl. Pak před ním klekali a posmívali se mu: „Ať žije židovský král!“ – Matouš, 27: 29.*
- англ. *And when they had platted a crown of thorns, they put it upon his head, and a reed in his right hand: and they bowed the knee before him, and mocked him, saying, Hail, King of the Jews! – Matthew, 27: 29.*
- нем. *Und sie flochten eine Krone aus Dornen und setzten sie auf sein Haupt und [gaben ihm] ein Rohr in seine Rechte; und sie fielen vor ihm auf die Knie und verspotteten ihn und sagten: Sei gegrüßt, König der Juden! – Matthäus, 27: 29.*
- фр. *puis, ayant tressé une couronne avec des épines, ils la placèrent sur sa tête, avec un roseau dans sa main droite. Et, s'agenouillant devant lui, ils se moquèrent de lui en disant: „Salut, roi des Juifs!“ – Evangile selon Matthieu, 27: 2.*

Соціально-утилітарна цінність „Труд“ має наступні слоти: Начинати працювати, працювати. Труд. Тяжільний труд. Безплідний труд. Отримати результати без праці.

В слот „Тяжільний труд“ входить фразеологізм *в поті лица*. Він представлений в словарі наступним образом:

в поті лица – с великим усердием, напруженням, прикладаючи всі сили (працювати, працювати і т.п.).

рус. *... в поті лица твоего будешь есть хлеб, доколе не возвратишься в землю, из которой ты взят, ибо прах ты и в прах возвратишься. – Быт., 3: 19.*

укр. *У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороку вернешся. – Буття, 3: 19.*

- бел. *У поце твару твайго будзеш есьці хлеб, пакуль ня вернешся ў зямлю, зь якое ты ўзяты; бо пыл ты і ў пыл вернешся. – Быццё, 3: 19.*
- болг. *С пот на лицето си ще ядеш хляба си, докле се върнеш в земята, от която си взет; защото пръст си и в пръст ще се върнеш. – Първа книга Моисеева –Битие, 3: 19.*
- польск. *W pocie więc oblicza twego będziesz musiał zdobywać pożywienie, póki nie wrócisz do ziemi, z której zostałeś wzięty; bo prochem jesteś i w proch się obrócisz! – Gen., 3: 19.*
- чешск. *V potu tváře budeš jíst svůj chléb, dokud se nevrátíš do země, neboť z ní pocházíš: Prach jsi a v prach se obrátíš! – Genesis, 3: 19.*
- англ. *In the sweat of thy face shalt thou eat bread, till thou return unto the ground; for out of it wast thou taken: for dust thou art, and unto dust shalt thou return. – Genesis, 3: 19.*
- нем. *Im Schweiß deines Angesichts wirst du [dein] Brot essen, bis du zurückkehrst zum Erdboden, denn von ihm bist du genommen. Denn Staub bist du, und zum Staub wirst du zurückkehren. – Mose, 3: 19.*
- фр. *A la sueur de ton visage tu mangeras ton pain, jusqu'à ce que tu retournes au sol, puisque tu en fus tiré. Car tu es glaise et tu retourneras à la glaise. – Genèse, 3: 19.*

Социально-утилитарная антиценность „Безделье. Лентяй“ имеет слоты: Бездельничать. Лентяй. В слот „Бездельничать“ входит фразеологизм *сложа руки*. В данном словаре он представлен следующим образом:

сложа руки – ничего не делая, бездействуя.

- рус. *Глупый сидит, сложив свои руки, и съедает плоть свою. – Еккл., 4: 5.*
- укр. *Нерозумний сидить, склавши руки свої, та жере своє тіло. – Еклезіяст, 4: 5.*
- бел. *Неразумны сядзіць, склаўшы рукі свае, і жарэ сваё цела. – Кніга Эклезіяста, альбо Прапаведніка, 4: 5.*
- болг. *Глунавият седи с кръстосани ръце и гризе плътта си. – Книга на Еклисиаста или Проповедника, 4: 5.*
- польск. *Głupiec zakłada swe ręce i zjada swe własne ciało. – Koh., 4: 5.*
- чешск. *Hlupák do klína složí ruce a potom sžírá se. – Kazatel, 4: 5.*
- англ. *The fool foldeth his hands together, and eateth his own flesh. – Ecclesiastes, 4: 5.*
- нем. *Der Tor legt seine Hände ineinander und verzehrt sein eigenes Fleisch. – Prediger, 4: 5.*
- фр. *L'insensé se croise les bras et se dévore lui-même. – Ecclésiaste,*

Материальная ценность „Богатство“ имеет следующие слоты: Богатая страна. Сытная жизнь. Пировать. Деньги как олицетворение богатства. Мифическое богатство. Необходимость быть бережливым, беречь состояние, богатство на чёрный день.

В слот „Пировать“ входит фразеологизм *Вальтасаров пир*. В словаре он представлен следующим образом:

Валтасаров / Балтазаров пир, книжн. – пиршество, беспечное времяпрепровождение (накануне какого-либо бедствия или катастрофы).

(*Фразеологизм восходит к рассказу книги пророка Даниила о халдейском царе Валтасаре (Балтазаре), устроившем пир, в то время как мидяне и персы осаждали столицу Халдеи Вавилон, который был взят.)

рус. *Валтасар царь сделал большое пиршество для тысячи вельмож своих и перед глазами тсячи пил вино.* – Дан., 5: 1.

укр. *Цар Валтасар справив велике прийняття для тисячи своїх вельмож, і на очах мієї тисячи пив вино.* – Даниїл, 5: 1.

бел. *Цар Валтасар справіў вялікую гасьціну тысячам вяльможаў і на вачах у тысячы піў віно.* – Кніга Прарока Данііла, 5: 1.

болг. *Цар Валтасар даде голям пир на хиляда свои велможи и пред очите на хилядата пи вино.* – Книга на пророк Даниила, 5: 1.

польск. *Król Baltazar urządził dla swych możnowładców w liczbie tysiąca wielką ucztę i pił wino wobec tysiąca [osób].* – Dan., 5: 1.

чешск. *Král Belšazara jednou vystrojil velikou hostinu pro tisíc svých velmožů a v jejich společnosti popíjel víno.* – Daniel, 5: 1.

англ. *Belshazzar the king made a great feast to a thousand of his lords, and drank wine before the thousand.* – Daniel, 5: 1.

нем. *Der König Belsazar machte seinen tausend Gewaltigen ein großes Mahl, und vor den Tausend trank er Wein.* – Daniel, 5: 1.

фр *Le roi Balthazar donna un grand festin pour ses seigneurs, qui étaient au nombre de mille, et devant ces mille il but du vin.* – Daniel, 5: 1.

Материальная антиценность „Бедность“ имеет следующие слоты: Бедный человек. Голодать. Отсутствие крова, жилья. Милосердное отношение к бедным. Помощь бедным.

Слот „Бедный человек“ представлен фразеологизмом *беден как Лазарь*. В словаре ему дано следующее описание:

беден как Лазарь, книжн. неодобр. – очень бедный, нищий, попрошайка.

(*Согласно евангельской притчи, нищий Лазарь, ослабев от голода, лежал у ворот богача и умолял о подаании.)

- рус. *Был также некоторый нищий, именем Лазарь, который лежал у ворот его в струпях и желал напитаться крошками, падающими со стола богача, и псы, приходя, лизали струпья его. – Лк., 16: 20–21.*
- укр. *Був і вбогий один, на ім'я йому Лазар, що лежав у воріт його, струпами вкритий; і бажав годуватися кришками, що зо столу багатого падали; пси ж приходили й рани лизали йому. – Від Луки, 16: 20–21.*
- бел. *Быў таксама нейкі жабрак, на імя Лазар, які ляжаў каля варотаў ягоных ў струпах; і хацеў накарміцца крошкамі, што падалі са стала багацця, і сабакі праходзілі і лізали струпы ягоныя. – Паводле Лукаша Сьвятое Дабравесьце, 16: 20–21.*
- болг. *Имаше тъй също един сиромаш, на име Лазар, който струпава лежеше при вратата му; и нетимен беше да се нахрани от трошите, що падаха от трапезата на богаташа, и псетага прихождаха, та ближеха струпите му. – От Лука свето Евангелие, 16: 20–21.*
- польск. *U bramy jego palacu leżał żebrak okryty wrzodami, imieniem Łazarz. Pragnął on nasycić się odpadkami ze stołu bogacza; nadto i psy przychodziły i lizały jego wrzody. – Lk., 16: 20–21.*
- чешск. *Byl také jeden žebrák jménem Lazar, který ležel u jeho vrat plný vředů a toužil se najíst aspoň tím, co spadlo ze stolu toho boháče. Dokonce i psi přicházeli a lízali mu vředy. – Lukáš, 16: 20–21.*
- англ. *And there was a certain beggar named Lazarus, which was laid at his gate, full of sores; And desiring to be fed with the crumbs which fell from the rich man's table: moreover the dogs came and licked his sores. – Luke, 16: 20–21.*
- нем. *Ein Armer aber, mit Namen Lazarus, lag an dessen Tor, voller Geschwüre; und er begehrte, sich mit den Abfällen vom Tisch des Reichen zu sättigen; aber auch die Hunde kamen und leckten seine Geschwüre. – Lukas, 16: 20–21.*
- фр. *Et un pauvre, nommé Lazare, gisait près de son portail, tout couvert d'ulcères. Il aurait bien voulu se rassasier de ce qui tombait de la table du riche ... Bien plus, les chiens eux-mêmes venaient lécher ses ulcères. – Evangile selon Luc., 16: 20–21.*

Морально-этическая ценность „Правда. Истина“ имеет следующие слоты: Истина. Правда: Говорить правду. Видеть/узнавать правду; Праведность. Честность. Искренность. Откровенность. Клятвенные уверения в честности, искренности.

В слот „Истина“ входит фразеологизм *Закон или пророки*. В словаре он представлен следующим образом:

Закон или пророки, книжн. – несомненная истина, установленный порядок вещей.

(*Закон – священное писание; в данном случае – закон Моисеев.)

рус. *Не думайте, что Я пришел нарушить закон или пророков: не нарушить пришел Я, но исполнить.* – Мф., 5: 17.

укр. *Не подумайте, ніби Я руйнувати Закон чи Пророків прийшов, Я не руйнувати прийшов, але виконати.* – Від Матвія, 5: 17.

бел. *Ня думайце, што Я прыйшоў парушыць закон, альбо прарокаў: не парушыць прыйшоў Я, а зьдзейсніць.* – Паводле Мацьвея Сьвятое Дабравесьце, 5: 17.

болг. *Не мислете, че съм дошъл да наруша закона или пророците: не да наруша съм дошъл, а да изпълня.* – От Матей свето Евангелие, 5: 17.

польск. *Nie sądzcie, że przyszedłem znieść Prawo albo Proroków. Nie przyszedłem znieść, ale wypełnić.* – Mt., 5: 17.

чешск. *Nemyslete si, že jsem přišel zrušit Zákon nebo Proroky. Nepřišel jsem je zrušit, ale naplnit.* – Matouš, 5: 17.

англ. *Think not that I am come to destroy the law, or the prophets: I am not come to destroy, but to fulfil.* – Matthew, 5: 17.

нем. *Meint nicht, daß ich gekommen sei, das Gesetz oder die Propheten aufzulösen; ich bin nicht gekommen, aufzulösen, sondern zu erfüllen.* – Matthäus, 5: 17.

фр. *N'allez pas croire que je sois venu abolir la Loi ou les Prophètes: je ne suis pas venu abolir, mais accomplir.* – Evangile selon Matthieu, 5: 17.

Морально-этическая антиценность „Ложь. Обман“ имеет следующие слоты: Обманывать. Нечестный человек. Лицемерие. Предательство. Притворство. Клевета. Очернительство. Интриги. Изменение своих принципов, взглядов на противоположные. Несоответствие внешнего вида чего-либо, сущности объекта. Ошибаться. Тайна. Тайно.

В слот „Лицемерие“ входит фразеологизм *Иудин поцелуй*. В словаре он представлен следующим образом:

Иудин поцелуй – предательский поступок, лицемерно прикрываемый проявлением любви, дружбы.

(*Иуда Искарот – один из двенадцати учеников Иисуса, предал своего учителя, тайно указав на него страже своим поцелуем – якобы проявлением любви.)

рус. *Предающий же Его дал им знак, сказав: Кого я поцелую, Тот и есть, возьмите его. И, тотчас подойдя к Иисусу, сказал: радуйся, Равви! И поцеловал Его.* – Мф., 26: 48–49.

- укр. *А зрадник Його дав був знака їм, кажучи: Кого поцілую, то Він, берить Його. І зараз Він підійшов до Ісуса і сказав: Радій, Учителю! І поцілував Його.* – Від Матвія, 26: 48–49.
- бел. *А хто выдаваў Яго, даў ім знак, кажучы: каго я пацалую, Той і ёсць, вазьмеце Яго. І, адразу падышоўшы да Ісуса, сказаў: радуйся, Равьві! І пацалаваў Яго.* – Паводле Мацьвея Сьвятое Дабравесьце, 26: 48–49.
- болг. *А оня, който Го предаваше, бе им дал знак, казвайки: Когото целуна, Той е; хванете Го. И веднага се приближи до Иисуса и рече: радвай се, Рави! и Го целуна.* – От Матей свето Евангелие, 26: 48–49.
- польск. *Zdrójca zaś dał im taki znak: „Ten, którego pocałuję, to On; Jego pochwyćcie!” Zaraz też przystąpił do Jezusa, mówiąc: „Witaj Rabbi!”, i pocałował Go.* – Mt., 26: 48–49.
- чешск. *Jeho zrádce si s nimi domluvil znamení: „Je to ten, kterého políbím. Toho se chopte.“ Ihned přistoupil k Ježíši a políbil ho se slovy: „Bud’ zdráv, Rabbi!”* – Matouš, 26: 48–49.
- англ. *Now he that betrayed him gave them a sign, saying, Whomsoever I shall kiss, that same is he: hold him fast. And forthwith he came to Jesus, and said, Hail, master; and kissed him.* – Matthew, 26: 48–49.
- нем. *Der ihn aber überlieferte, hatte ihnen ein Zeichen gegeben und gesagt: Wen ich küssen werde, der ist es, den ergreift. Und sogleich trat er zu Jesus und sprach: Sei gegrüßt, Rabbi! und küßte ihn.* – Matthäus, 26: 48–49.
- фр. *Or le traître leur avait donné ce signe: „Celui à qui je donnerai un baiser, c’est lui; arrêtez-le.“ Et aussitôt il s’approcha de Jésus en disant: „Salut, Rabbi“, et il lui donna un baiser.* – Evangile selon Matthieu, 26: 48–49.

Так же представлені і інші біблійські фразеологізми інших діад.

В *Аксиологічному словарі фразеологізмів-біблізмів* привнесені ще і афоризми, пословиці, поговорки, розкриваючі ту чи іншу цінність чи антицінність. Вони представлені під рубрикою *Аксиологем і мораль в афоризмах, пословицях і поговорках*.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Робота виконана при підтримці Гранта РГНФ № 12-04-00389 „Аксиологічна фразеологія і її фразеографічне описання в різних мовах“.

ЛИТЕРАТУРА

- Байрамова, Бойчук 2012:** Байрамова, Л. К., В. А. Бойчук. *Аксиологический словарь фразеологизмов-библейизмов на русском, украинском, белорусском, болгарском, польском, чешском, английском, немецком, французском языках*. Казань: Центр инновационных технологий. 351с.
- ТСЖВЯ:** Даль, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва, 1989–1991. Т. 1.
- СРФ:** Бирих, А. К., В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*. Санкт-Петербург: Фолио – Пресс, 1998. 700 с.
- ЭСЗЭ:** Андреева, В., В. Куклев, А. Ровнер. *Энциклопедия символов, знаков, эмблем*. Москва: Астрель, 2001. 576 с.

**ВЫРАЖЕНИЕ *ОБА НА ДЕСАТЕ*
В СТАРОСЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКАХ X–XI вв.
И ЕГО СУДЬБА**
(Фрагмент к фразеологическому словарю
старославянского языка)

Abstract: The paper traces the fate of the Old Slavonic phrase *oba na desete* that like the numeral *dvaf na desote* denoted *twelve*. Number 12 like other numbers (3, 4, 5, etc.) was regarded by both Israelites and Christians as sacral and symbolic. The phrase due to its meaning of collectivity and unity got objectified and came into use as the name for Jesus Christ's disciples.

Key words: the Gospels, Christ, disciple, twelve, Old Slavonic

В старославянских текстах X–XI столетий оборот *оба на десате*, наряду с *дѣва на десате*, обозначал '12'. За числом же „12“, как и за числами „3“, „4“, „5“, „7“, „8“, „9“, „15“, „40“, „70“ и прочими, „были закреплены особые, ирреальные, символические значения. Такие числа <...> прежде всего в рамках древнего и средневекового христианства – воспринимались как сакральные и в качестве таковых выполняли определённые функции...“ (Кириллин 2000: 6). Они служили одним из средств символично-мистического мирозерцания, характерного не только для христианского вероисповедания, но и для иудаизма. Символично-числовая атрибутика вплеталась в рассказы и легенды о важнейших событиях и явлениях ветхозаветной и новозаветной истории; была неизменным элементом пророчеств и предсказаний, пронизывала представления о мироустройстве, регламентировала религиозную сферу жизни верующих, с её особым порядком богослужений, форм обращения к Всевышнему, празднеств и т.д. С помощью чисел и счётных операций „люди во все времена не только осмыслили окружающий мир: макро- и микрокосмос, не только умозрительно воспроизводили его структуру и законы бытия, но и определяли собственное в нём место, роль, поведение“ (Библейская энциклопедия 1990: 312).

Число „12“, кратное к другим сакральным числам (3 и 4), относится к наиболее значимым в религиозной символике как иудаизма, так и христианства. Подтверждая богоизбранность еврейского народа, авторы библейских текстов постоянно оперируют этим числом. Так, Измаил, сын ветхозаветного Авраама, рождённый египтянкой Агарью, служанкой его жены, Сарры, как сообщается в Книге Бытия, стал отцом *двенадцати* сыновей – Наванао-

фа, Кедара, Адбеела, Мивсама, Мишмы, Думы, Массы, Хадала, Фемы, Иегура, Нафиша и Кедмы. „Сии суть сыны Измаиловы, – говорится в Бытии, – и сии имена их в селениях их, и кочевьях их. Это *двенадцать* князей племён их“ (Быт 25: 13– 16). Патриарх Иаков, родоначальник иудейского народа, сын Исаака, законного (от жены Сарры) сына Авраама, имел *четырёх* жён (свободных – сестёр Лию и Рахиль, а также их служанок – Валлу и Зелфу), которые родили ему, помимо дочери Дины, *двенадцать* сыновей (Быт 29; 30: 3–24): „Сынов же у Иакова было *двенадцать*. Сыновья Лии: первенец Иакова Рувим, по нем Симеон, Левий, Иуда, Иссахар и Завулон. Сыновья Рахили: Иосиф и Вениамин. Сыновья Валлы, служанки Рахилиной: Дан и Неффалим. Сыновья Зелфы, служанки Лииной: Гад и Асир“ (Быт 35: 22–26). Сыновья Иакова обзавелись многочисленными потомками и основали *двенадцать колен Израилевых*, названных так по второму имени своего отца Иакова: Израилем, то есть Богоборцем, Иаков был назван после таинственной его борьбы с небесным противником (Там же: 15). *Двенадцать колен Израилевых* – это родовые племена, от которых, по Библии, произошёл еврейский народ.

В христианстве сакральное отношение к числу „12“ обеспечивалось осознанием того, что у Христа было 12 учеников (апостолов): „Когда же настал день, призвал учеников Своих и избрал из них *двенадцать*, которых и наименовал Апостолами: Симона, которого и назвал Петром, и Андрея, брата его, Иакова и Иоанна, Филиппа и Варфоломея, Матфея и Фому, Иакова Алфеева и Симона, прозываемого Зилотом, Иуду Иаковлеву и Иуду Искаротию, который потом сделался предателем“ (Лк 6: 13–16). Позже на место Иуды Искаротию божественным жребием был избран Матфей (Деян 1: 23–26), и вновь количество ближайших учеников Христа достигло сакрального числа – *двенадцати*.

В старославянских памятниках X–XI вв. число „12“ обозначалось двумя числительными – **дѣва на десѣтѣ** и **оба на десѣтѣ**. Они построены были по той же модели, что и другие количественные числительные второго десятка от 11-ти до 19-ти: название количества единиц + предлог **на** + **десѣтѣ** (название десятка в мест. падеже ед. числа). Однако компонент **оба** вносил в конкретное значение количества (2+10) дополнительную сему собирательности, единства тех, чьё наименование следовало за числительным, а также указывал на то, что имеются в виду все 12 без исключения. Ср. „**оба на десѣтѣ** оі двѣдека (все) двенадцать“ (Благова, Цейтлин, Геродес 1994: 389). В этом плане числительное **оба на десѣтѣ** сближалось с собирательными числительными типа **дѣвон**, **двоа дѣвон**; **трон**; **десѣторо** (см. значения этих слов „Старославянском словаре“, изданном под редакцией Р. М. Цейтлин (Там же: 201, 701, 186–187). Подтверждением тому могут служить также данные „Толкового словаря живого великорусского словаря“ В. И. Даля, где есть указание: „*Обанадесять*, всѣ двѣнадцать или двѣнадцатеро“ (Даль, 2, 1881: 565).

В Мариинском евангелии, памятнике XI в., евангелист Лука так передаёт слова Иисуса Христа, обращённые к ученикам на тайной вечере: **вѣ же есте прѣвѣвшѣи съ мѣноу въ напастехъ моихъ • ѿ азъ завѣштавамъ • ꙗкоже завѣшта отъ(ъ)цѣ мои • цѣ(ѣ)с(а)р(ъ)ство • да бѣте и пиете на трапезѣ моеи • въ цѣ(ѣ)с(а)р(ъ)ствѣи моемъ • ѿ сядете на прѣстолѣхъ • сѣдаште оуѣма на десѣте колѣнома израилевома** (Лк 22: 28–30) Мар 299. Буквально этот фрагмент 22-й главы Евангелия означает: ‘Но вы пребыли со Мною в напастях Моих, и Я завещаю вам, как завещал Мне Отец Мой, Царство, да ешьте и пейте за трапезою Моею в Царстве Моём, и сядете на престолах судить *все двенадцать колен Израилевых*’.

Как правило, УСК **оба на десѣте** появляется при описании наиболее значимых событий в земной жизни Иисуса Христа и его ближайшего окружения, когда слог нуждается в лаконизме и динамичности. Сцена, разыгравшаяся на тайной вечере, в 14-й главе Евангелия от Марка, занимает всего несколько строк, и в них дважды употреблён интересующий нас оборот: **ѿ вечероу бѣвшѣи приде съ оуѣма на десѣте • ѿ възлежаштемъ имъ • ѿ ѣдѣштемъ рече и(соу)съ • аминъ г(аго)лѣж вамъ • ꙗко единъ отъ васъ прѣдастъ ма • ѣды съ мѣноу • ѿни же начасѣ скръѣвити и тѣжити • ѿ г(аго)лати емоу единъ по единомуу • еда азъ • ѿ дроугѣи еда азъ • онъ же отъвѣштавъ рече имъ • единъ отъ обоу на десѣте • омочни съ мѣноу въ солило** (Мк 14: 17–20) Мар 173, Зогр 73. – „Когда настал вечер, [Он] пришёл *со всеми двенадцатью*. И когда они возлежали и ели, Иисус сказал: „Истинно говорю вам, один из вас, ядущий со Мною, предаст Меня“. Они опечалились и стали говорить Ему один за другим: „Не я ли?“ – и другой: „Не я ли?“ Он же сказал им в ответ: „Один из *двенадцати*, обмакивающий со Мною в блюдо“. Вновь возникает УСК **оба на десѣте** в той же главе, где смертельно тоскующий Христос, предчувствующий, что настает его час, молит Господа пронести чашу страданий мимо него, обращается к спящим своим ученикам, ища у них поддержки, говорит им, что уже приблизился предатель: **ѿ авне еште емоу гл(аго)лѣшю • приде нюда единъ отъ обоу на десѣте • и съ нимъ народъ мѣноу • съ орѣжни и дрѣкольми • отъ архіерен и кѣнижѣникъ и старецъ** (Мк 14: 43) Мар 175–176, Зогр 74. – „И тотчас, как Он ещё говорил, пришёл Иуда, *один из двенадцати*, и с ним множество народа с мечами и колющими, от первосвященников, книжников и старейшин“. Использован УСК **оба на десѣте** и в Евангелии от Луки, где кульминационный момент в истории взаимоотношений Сына Божьего и Иуды, одного из любимых его учеников, передан предельно кратко, отчего трагизм случившегося достигает наивысшего накала: **Еще емоу гл(аго)лѣшю • се народъ и нарицаемѣи нюда • единъ отъ обоу на десѣте прѣдъ нимъ идѣаше • и пристѣпи къ ѿ(соу)соуви лобѣзѣти его** (Лк 22: 47) Мар 300, Зогр 130. – „Когда Он ещё говорил это, появился народ, и впереди его шёл *один из двенадцати*, называемый Иуда, и он подошёл к Иисусу, чтобы поцеловать Его“.

В Евангелии от Луки и в Евангелии от Иоанна УСК **оба на десѣте** упоминается в тех случаях, когда речь идёт о проповеднической деятельности Христа, совершаемой им совместно с первыми своими учениками: **вѣстѣ же по томъ и тѣ прохѣждаше • ск(в)озѣ градѣ и всѣ • проповѣдаѣ и благовѣстоуѣ ц(ѣ)с(а)р(ь)ствіе в(о)жіе • і оба на десѣте съ нимъ** (Лк 8: 1) Мар 226, Зогр 96. — „После этого Он проходил по городам и селениям, проповедуя и благовествуя Царство Божье, и *все двенадцать* были с ним“; **Понмъ же оба на десѣте рече (к)ъ нимъ • се вѣсходимъ въ н(ѣроусали)мъ** (Лк 18: 31) Мар 282, Зогр 121. — „Отозвав *всех двенадцать* (учеников Своих), [Иисус] сказал им: „Вот мы входим в Иерусалим...“ Евангелист Иоанн рассказывает о том, как отреагировал Христос на то, что многие из тех учеников, кто слушал его пророческие слова, перестали ему верить и покинули его. Сын Божий обратился к самым близким своим последователям, которых автор называет **оба на десѣте**: **Рече же ис(оус)ъ овѣма на десѣте • еда и вѣ хоштете ити** (Ин 6: 67) Мар 341, Зогр 148. — „Тогда сказал Иисус *двенадцати*: „Не хотите ли и вы отойти?“ На возражения Симона Петра Иисус ответил: **не азъ ли васъ дѣва на десѣте избрахъ • и єдинъ ѿ васъ диаволъ єсть • гла(гола)ше же иудѣ симонова • искаріота • съ во хотѣше прѣдати и • єдинъ съ отъ обою на дес(ѣ)те** (Ин 6: 71) Мар 342, Зогр 148. — „Не двенадцать ли вас избрал Я? Но один из вас дьявол“. Это говорил Он об Иуде Симоне Искаріоте, ибо тот хотел предать Его, будучи одним из *двенадцати*“. Фому, которого в церковной традиции зовут Неверным, евангелист Иоанн тоже характеризует как одного из тех, кого он называет УСК **оба на десѣте**: **Тома же єдинъ отъ обою на десѣте нарицаемъ близнецъ • не вѣ тоу съ ними єгда приде н(соус)с** (Ин 20: 24) Мар 399, Ас 13. — „Фома же, один из *двенадцати*, называемый Близнец, не был с ними тогда, когда пришёл Иисус“.

УСК **оба на десѣте** вышел за пределы евангельских текстов и проник и в старославянские произведения других жанров. Образцы его использования можно обнаружить у наиболее почитаемого в славянском мире христианского писателя Иоанна Златоуста, сочинения которого вошли в Супрасльский сборник XI в. Автор Слова в великую среду „О зависти, еже в Евангелии речено“ расценивает предательство Иуды Искаріота как одно из самых отвратительных проявлений зависти ученика к своему Учителю. Предваряя свой рассказ о коварном поступке Иуды, Иоанн Златоуст пишет: **да ꙗже о молитвѣ довольно бесѣдовахомъ • таже пакы о прѣдании приведѣмъ слово • видимъ како прѣданъ вѣстѣ нашъ владѣка** (Супр 407, 20–24). — „Так как о молитве мы достаточно беседовали, поговорим о предании; посмотрим, как был предан наш владыка“. Далее следует вольное переложение евангельского текста: **Тѣгда шѣдъ єдинъ отъ обою на десѣте • глаголѣмъ ииудѣ искаріотинъ • къ старѣшинамъ жѣречьскѣмъ • чѣто ми хоштете дати и азъ вамъ прѣдамъ и** (Супр 497, 25–28). „Тогда пошёл один из *двенадцати*, называемый Иуда Искаріот, к жреческим ста-

рейшинам [и сказал]: „Что вы мне дадите, если я выдам вам Его?“ Называя двенадцать ближайших учеников Иисуса устойчивым словесным комплексом **оба на десѣте**, Иоанн Златоуст подчёркивает особое место, какое занимали эти апостолы в жизни Христа и в истории христианской церкви вообще. Значение интересующего нас оборота в творчестве Иоанна Златоуста высвечивается новыми гранями. **Оба на десѣте** – это люди, избранные самим Сыном Божиим. Их связывают узы, которые гораздо сильнее привязанностей семейных; узы любви, доверия и поклонения перед духовным наставником. Принадлежностью к этому узкому кругу не просто пренебрѣг Иуда, но даже воспользовался ею, чтобы облегчить арест Мессии.

Подчёркивая то обстоятельство, что никто и ничто не понуждало Иуду, „не малого разумом“, к преступлению, Златоуст путём повторов постоянно напоминает читателю: Искариот входил в число избранных, принадлежал к тем *двенадцати*, которых называют **оба на десѣте** как единую сплочённую группу, принадлежность к которой в христианском сознании оценивалась как самое высокое и почётное положение среди верующих: **дома роди зълѣхъ льсть и оумъ • изведе си ни кѣного же имѣа съвѣтника • и припазни • тѣгда шѣдъ кѣинъ отъ обою на десѣте • чтокъстъ кѣинъ отъ двою на десѣте • и се велико кѣмоу кажетъ сѣшѣте витаникъ • кѣже рѣшти кѣинъ отъ обою на десѣте • бѣахъ во и нини оученици нисоусоу • сѣд'мь десѣтъ чисменемъ • нь ти въторни бѣахъ • ти не толико имѣахъ чьсть • ни толико пространство • не причастиша са таинныхъ' толицѣхъ • два на десѣте сихъ паче бѣаше избѣрано • и кѣже сии бѣахъ • сии окръстѣ оучитѣла дроужина • и отъ сихъ искочи нюда** (Супр 408, 29–30; 409, 1–11). – „Дома родил он злые козни и задумал их, не имея ни советника, ни единомышленника. Тогда ушёл он один от „двенадцатерых“, что означает ‘от *двенадцати*’. А это считается очень почётным, если сказать, что являешься одним из *двенадцати*. Были ведь и другие ученики у Иисуса, числом семьдесят. Но те были вторыми. Те не удостоены были ни такого почёта, ни такой власти, не причастились стольких таинств. Двенадцать избранных были выше этих [семидесяти]. Они были вокруг учителя сотоварищами. И от них выскочил Иуда“.

В качестве варианта УСК **оба на десѣте** Иоанн Златоуст использует единицу **дѣва на десѣте**. Её применительно к старославянской фразеологической системе можно считать окказиональной. Не случайно в „Старобългарском речнике“ мы находим УСК с компонентом **оба**, в то время как УСК с компонентом **дѣва** составителями не отмечен. См. „**оба на десѣте**. а) Гр. οἱ δώδεκα. Дванадесетте ученика на Иисус Христос“ (Иванова-Мирчева, т. 2, 2009: 8).

Церковнославянская традиция сохраняет обозначение количества „12“ формой *обанадесѣте*, *обанадесѣть* с ударением на третьем слоге, которая является устаревшим вариантом числительного *двенадцать*, довольно длительное время. В Житии Феодосии Печерского читаем: Иде въ келию свою **пѣтъ** по обычаю **обанадесѣте** псалма (Нест. Жит. Феод. 16). Лаконичная

информация об этом слове помещена в „Церковном словаре“ П. Алексеева: Обанадесять, двѣнадцать, Мат^Ф: 10, стих 1 и 5 (Алексѣевъ, ч. 3, 1818: 123). В „Словаре Академии Российской“ (1789–1794) перед примером из Евангелия от Матфея в словарной статье, посвящённой числительному „двойственному“ *оба*, помещено числительное „определённое“ *обанадесять* с его вариантом *обанадесяте* (САР 1793: 4: 582). Аналогичные сведения можно почерпнуть в „Словаре церковнославянского и русского языка“ (СЦРЯ, кн. 2, т. 3, 2001: 2). В церковных изданиях, рассчитанных на массового читателя, вместо устаревшей формы *обанадесяте* используется современная форма *двенадцать*. В современном русском литературном языке нет ни УСК *оба на десять*, ни ожидаемого (по аналогии с *двенадцать*) слова *обанадцать*, хотя о символическом смысле числа „12“ нам напоминают „двунадесятые“ православные праздники, двенадцать великих суббот, двенадцатикратные повторы в церковных песнопениях и т.д., не говоря уже о знаменитой поэме А. А. Блока „Двенадцать“, где, как некогда апостолы за Христом, „Идут двенадцать человек“, но „идут без имени святого / Все двенадцать – вдаль. // Ко всему готовы, // Ничего не жаль...“ (Блок 1967: 199–200).

СОКРАЩЕНИЯ

- Ас – Ассеманиево евангелие
- Быт – Бытие
- Жит – Житие
- Зогр – Зографское евангелие
- Ин – Евангелие от Иоанна
- Лк – Евангелие от Луки
- Мар – Мариинское евангелие
- Мк – Евангелие от Марка
- Мф – Евангелие от Марка
- Нест – Нестор
- Остр – Остромирово евангелие
- САР – Словарь Академіи Россійской
- Супр – Супрасльская рукопись
- СЦРЯ – Словарь церковнославянского и русского языка
- ^Феод. – Феодосий

ЛИТЕРАТУРА

- Алексѣевъ 1817–1819:** Алексѣевъ, П. *Церковный словарь: в 5 ч.* Санкт-Петербург: Типография Ивана Глазунова.
- Библейская энциклопедия 1990:** *Иллюстрированная полная популярная энциклопедия: в 4 вып.* Репр. изд. Свято-Троице-Сергиевой Лавры Труда и издания Архимандрита Никифора (Москва, 1891). 904 с.

- Благова, Цейтлин, Геродес 1994:** *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков): около 10 000 слов.* Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др.; под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Русский язык. 842 с.
- Блок 1967:** Блок, А. А. *Стихотворения и поэмы.* Москва: Художественная литература. 208 с.
- Даль 1989–1991:** Даль, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т.* Москва: Русский язык.
- Иванова-Мирчева 1999–2009:** *Старобългарски речник: в 2 т.* Българска академия на науките. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. София: Валентин Траянов.
- Кириллин 2000:** Кириллин, В. М. *Символика чисел в литературе Древней Руси (XI–XIV века).* Санкт-Петербург: Алетейя. 320 с.
- САР 1789–1794:** *Словарь Академіи Россійской: в 6 ч.* Санкт-Петербург: Изд. Императорской Академіи Наукъ.
- СЦРЯ 2001:** *Словарь церковнославянского и русского языка, составленный Вторым отделением Императорской Академии наук: в 4 т. из 2 кн.* Репр. изд. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос. ун-т.

ИСТОЧНИКИ

- Ac:** *Evangeliiâr assemanûv. Kodex Vatikânsky 3. slovanský. Díl II. Úvod, text v přepise yrilském, poznámky textové, seznamy čterní.* Vydal J. Kurz. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1955. 322 s.
- Библия 1983:** Библия: *Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета.* Москва: Изд-е Моск. патриархии, 1983. 1372 с.
- Жит. Феод.:** *Житие Феодосия Печерского.* Подг. текста и пер. В. В. Кускова. // Древнерусские предания (XI–XVI вв.). Москва: Наука, 1982. 154 с.
- Зогр:** *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus.* Edidit V. Jagić. Berolini, Apud Weidmannos, 1879. 174 p.
- Клоц:** *Clozianus. Staroslověnský sborník tridentský a innsbrucký.* K vydání připravil A. Dostal. Praha: Nakladatelstvo Československé Akademie věd, 1959. 399 s.
- Мар:** *Мариинское четвероевангелие. Памятник глаголической письменности.* Трудъ И. В. Ягича. Санкт-Петербург: Тип. Императорской акад. наук, 1883. 607 с.
- Супр:** *Супрасльская рукопись.* Трудъ С. Северьянова. // Памятники старославянского языка. Т. II. Вып. I. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наукъ, 1904. 570 с.

КОМПЮТЪРНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

***LexIt* – УЕББАЗИРАНА СИСТЕМА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА РЕЧНИЦИ¹**

Abstract: The paper presents *LexIt* – a web-based Dictionary Writing System designed for the creation and enlargement of dictionaries. A wide range of dictionaries – monolingual, specialised, multilingual, thesauri, can be configured with the system, as it enables users to model, copy, and save templates describing the structure of any dictionary. The paper describes a model for a bilingual dictionary containing phonetic, grammatical, stylistic, semantic, and collocational information and its configuration within *LexIt*. A bilingual dictionary is chosen for description, as its dictionary entries have a complex structure that includes various elements reflecting the lexical correspondences between source language and target language.

Key words: Dictionary Writing System, bilingual lexicography, microstructure of bilingual dictionary

0. Въведение

Изработването на речници с помощта на специализирани компютърни системи е утвърдена практика в лексикографската дейност в много страни. Вече са създадени програмни продукти за лексикографско описание на лексиката на редица езици (английски, немски, френски, нидерландски, чешки, руски, украински, естонски, хърватски и др.), които се използват активно в голям брой европейски (академични и издателски) лексикографски центрове (като напр. Оксфорд, Лонгман, Дуден, Лагенщайн, Макмилиън и др.). Някои от съществуващите лексикографски програми вече са широко известни и намират приложение при създаването на речници от различен тип за различни езици².

Използването на специализирани програми за изработване на речници води до изменения в технологията на речниковата дейност във всичките етапи – от подбора на словника през създаването и редактирането на речниковите статии до подготвянето на текста за печат. Приложението на лексикографски системи допринася както за значително ускоряване на работата върху създавания лексикографски продукт, така и за чувствително подобряване на неговото качество в редица отношения (единство на лексикографските решения, системност в представяне на семантично свързаните лексикални единици, отстраняване на кръговите дефиниции, ограничаване на възможните пропуски и др.). Важно предимство на лексикографските системи е и възможността те да бъдат използвани от голям брой потребители едновременно при работата върху различни типове речници.

1. Системата *LexIt*

*LexIt*³ е уеббазирана система, предназначена за създаване, допълване и преработване на речници за българския език, както и за практическа работа с тях. Системата е замислена и разработена в тясно сътрудничество между лексикографи, компютърни лингвисти и програмисти. Нейната цел е да позволява конфигуриране на разнообразни по тип речници (едноезични, специализирани, многоезични, тезауруси) с конкретните им особености.

1.1. Функции на системата *LexIt*

1.1.1. Дефиниране на речници

Нови речници може да се създават по два начина:

а) посредством дефиниране на структурата на речника и въвеждане на словник. Структурата на речниковите статии е или стриктно определена, или може да се изгражда от лексикографа в процеса на работа с използване на предварително зададени компоненти. И в двата случая се осигурява единен формат на речниковите статии в рамките на даден речник.

б) посредством обединение на съществуващи речници, създадени с *LexIt*, и филтриране по определени параметри (последното е възможно, тъй като всеки речников компонент има ясно дефинирана структура). Например даден речник може да съдържа само лексикални единици, които се отнасят към определена тематична област или са маркирани с еднаква стилистична бележка.

С други думи, системата предоставя възможност да се създават, копират и запазват шаблони за структурата на даден речник.

1.1.2. Работа с речници

LexIt позволява да се въвежда, редактира, копира, изтрива, запазва и печата съдържание от речниците и техните компоненти, както и да се правят справки от различен тип, като се осигурява едновременно конкурентен достъп на множество потребители и среда за съвместна работа. Лексикографите могат да сравняват, копират и комбинират подходящи речникови статии в рамките на един или повече речници, да споделят примери, бележки и друга информация. Специфичните задачи на лексикографи и редактори, както и достъпът на потребители, са разграничени по подходящ начин посредством различни нива на достъп и различни потребителски права. Това позволява координиране и разпределение на работата по съставянето на даден речник, както и контрол върху изпълнението на задачите и върху качеството на въведените данни.

1.1.3. Търсене на информация

По определени критерии (филтри) може да се извеждат списъци от компоненти на речника или комбинации от тях. Критериите може да бъдат: име на речник, автор, дата на създаване, раздел от речник, статия от речник или

група от речници и др. Търсенето позволява използване на регулярни изрази. Например може да се направи търсене на всички заглавни думи, които започват с *про-*, или на всички речникови дефиниции, в които се съдържа определена дума. Лесно се извлича и различна статистическа информация, свързана например с брой заглавни думи, с типични примери, с употребата на синоними, нови думи и др. Информацията за извършените промени по речниковите статии се пази и при необходимост може да се използва.

1.1.4. Помощна информация

Системата позволява копиране и въвеждане на големи масиви от текстове (корпуси). Корпусите може да се групират в директории, така че лексикографите да разполагат с подходящи помощни текстове за разграничаване на значенията или за подбор на илюстративни примери. Възможно е търсене с регулярни изрази в един или повече корпуси. Има и бележник, който позволява на потребителите да въвеждат и обменят коментари извън структурата на речника.

1.1.5. Публикуване на речници

Форматирането на речника може лесно да се променя. Има заложи голям брой параметри за предварително форматиране на изгледа на речника, както цялостно, така и за всеки от речниковите раздели. Логиката на форматирането върви от общо към частно. Това означава, че даден формат за целия речник ще бъде приложен, ако не е зададен формат за конкретния раздел, съответно статия.

Системата позволява експорт на речник или негови компоненти в PDF, xml или html формат. По този начин се удовлетворяват изискванията, свързани с издаването на речника, с неговото публикуване в интернет или с обмен на данни между различни системи за създаване на речници.

1.1.6. Потребители, права и роли

В системата има два вида потребители – редактори и автори. Системата позволява да се задават права за работа върху конкретен речник, в това число и възможност за времеви отрязък, в който даден речник или раздел от него е достъпен за съответния автор. Всеки потребител на системата може да има различни права и роли за различните речници. Администраторите на системата имат пълен достъп да всички речници и техните раздели.

1.1.7. Съхранение на данните и архив

Всички данни от системата се записват в релационна база от данни. Системата позволява да се създават архиви на речниците, както ръчно от администратора, така и чрез планирани задачи за архивиране (всеки ден, всяка седмица, през час и др.).

1.1.8. Системен регистър

Системата записва всички промени, направени в нея (влизания, създаване, редакции и изтриване и т.н.), в съответен регистър, от който данните могат да се извлекат по-късно за анализ и статистика.

1.1.9. Активни сесии

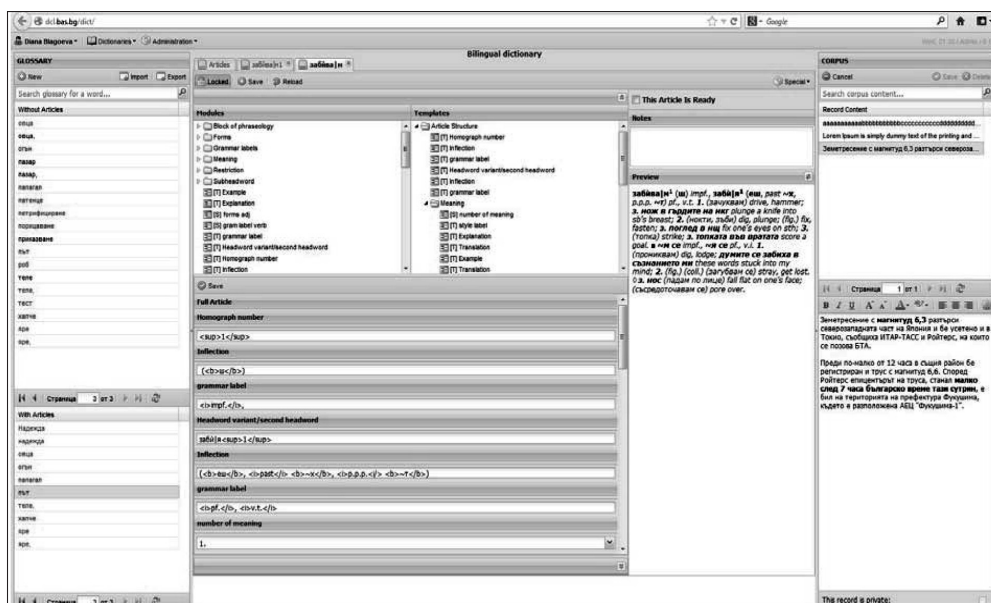
LexIt притежава механизъм, с помощта на който администраторът може да следи кой ползва системата в даден момент.

1.1.10. Разширяемост на системата

Системата се базира на модулен принцип, което позволява лесно да се допълват и интегрират нови функционалности като: персонализирани списъци със задачи за работа, лични съобщения между авторите и редакторите, използващи системата, статистика за речниците, дискусии и коментари за статия или речник и др.

2. Интерфейс на системата *LexIt*

Системата *LexIt* разполага с интуитивен и функционален интерфейс (вж. Фигура 1 по-долу). При режим на работа по създаването на даден речник в лявата и в дясната част на екрана са разположени съответно прозорците със



Фиг. 1. Интерфейс на системата *LexIt*
(режим на работа върху речникова статия)

словника и корпусите. В зависимост от изпълняваните конкретни задачи тези прозорци може да са активни или не. Централният прозорец е предназначен за въвеждане на съдържанието на речниковите статии. Той се състои от няколко подпрозореца: за динамично конструиране на структурата на речниковата статия с помощта на предварително зададени компоненти, за работа по съдържанието на речниковата статия и за визуализация на това съдържание, включително и форматиране на отделните елементи на статията.

3. Дефиниране на структура на речник в системата *LexIt*

Системата *LexIt* позволява дефиниране на структурата на различни типове речници на няколко равнища: речникова статия, раздел на речник и речник. Тъй като речниковите статии обикновено имат сложна структура, за да бъде удобно моделирането на различни типове речници (например тълковен, синонимен, фразеологичен, двуезичен и пр.), се работи с по-малки компоненти, наречени **елементи**, **модули** и **шаблони** на речникови статии.

Всяка речникова статия се състои от обекти (елементи), които се характеризират със съдържателни, формални и структурни свойства.

Съдържателните свойства показват типа на обекта в зависимост от стойностите, които може да му се приписват и които са задължителни. Стойностите на обектите може да са променливи (например заглавна дума, текст – дефиниция, пример, забележка) или константи (например част на речта, бележка за стилистична употреба и т.н.).

Структурните свойства на обекта служат за определяне на мястото му в структурата на речника и са задължителни – например уникално име на обекта, дефиниция на неговия тип.

Формалните свойства на обекта са незадължителни. Налагат се от сложното форматиране на речниковите статии, например: вид шрифт, размер на символите, наличие на болд, италик, субскрипт, суперскрипт, главни букви, служебни символи от ляво и дясно (кавички, скоби) и т.н.

Обектите може да бъдат свързани с различни релации както в рамките на една речникова статия, така и между отделните речникови статии. Релациите може да бъдат семантични (синоними, антоними и др.), морфологични (лема – форми, лема – част на речта и др.), тълкувателни (лема – значение и др.), екстралингвистични (значение – тематична област, лема – област на употреба и др.), словообразователни (глагол – отглаголно съществително, съществително – десубстантивно прилагателно и др.), морфосемантични (деятел – действие, причина – следствие и др.), синтактични (предикат – одушевен обект, предикат – одушевен субект и др.), фонетични (дума – произношение), структурни (значение – идентификатор, лема – идентификатор и др.) и т.н. Всяка релация има задължително име – уникален кратък текст, и се дефинира със специфичните си свойства, например хиперонимната релация е транзитивна.

Обектите (елементите) обикновено имат определена последователност в рамките на дадена речникова статия, като е възможно някои от тях да се повтарят в нея, а така също между някои от тях може да има релации на едновременна поява, на зависима поява или на изключване. За да се опишат коректно тези структурни особености на речниковите статии, се въвеждат **модули**, които се състоят от обекти или от други модули. Елементите на модула (обекти и други модули) се характеризират със следните задължителни параметри: многократност – показва дали даден елемент може да се повтаря в модула, към който се отнася (напр. обект *Пример* в модул *Илюстративен блок*); последователност – посочва реда на елементите (например обект *Заглавна дума* предхожда обект *Индекс за омоним*); задължителност – показва кога даден елемент е задължителен за даден модул (напр. обект *Заглавна дума* е задължителен елемент, докато обект *Индекс за омоним* – не).

Между елементите на модула може да се дефинират следните структурни релации, ако са налице:

- едновременност – означава възможност даден елемент да се появи само при поява на друг елемент или при избор на дадена стойност (напр. ако за елемент *Част на речта* е избрана стойност *Глагол*, се включва обект *Вид на глагола*);

- изключване – означава възможност даден елемент да се появи само при липсата на друг елемент (напр. ако елемент *Граматична бележка* има стойност *Сингулария тантум*, няма елемент *Число*);

- зависимост – в случаите, когато множеството от стойности на даден елемент зависи от избраната стойност на друг елемент (напр. ако за елемент

Фиг. 2. Редактиране на речникова статия посредством шаблон за типова структура (прилагателно име) в системата *LexIt*

Част на речта е избрана стойност *Съществително име*, стойностите на елемента *Число* са единствено число, множествено число и бройна форма).

Модул, който представя предварително конфигуриран типов модел на речникова статия, се нарича **шаблон**. Шаблоните се изграждат чрез групиране на съответни елементи и други модули по зададени параметри. Възможността за създаване на шаблони (например за речникови статии за отделните части на речта, вж. Фигура 2 по-горе) улеснява въвеждането на данните и спазването на унифициран модел на речниковата микроструктура.

4. Технологии, използвани при създаването на системата *LexIt*

Системата *LexIt* е уеббазирана, което позволява нейното използване под различни операционни системи (Windows, Linux, MacOS) при минимални изисквания към компютърните ресурси (не е необходима инсталация на специализиран софтуер), а също така и едновременна работа с нея на множество потребители с различни права за достъп, както и възможност за онлайн публикуване на създадените лексикографски продукти. Системата е базирана на технологии със свободен код: APACHE http server, PHP5, MySQL5, PEAR, SMARTY, ExtJS Open Source GPLv3 Version, mPDF⁴ и др. Поддържа се съвместимост с всички съвременни браузъри: Internet Explorer 8+, Mozilla Firefox 3+, Opera 9+, Safari 2+, Chrome 1+.

5. Предложение за модел на двуезичен речник

Необходима предпоставка за успешното създаване на различни типове и жанрове речници е предварителното формулиране и последователното следване на ясни и непротиворечиви принципи за модела на макро-, микро- и медиоструктурата⁵ на съответния речник. Тук ще се спрем върху моделирането и формализираното представяне на речниковата структура при изграждането на двуезичен речник за общи цели и ще представим възможностите за приложение на този модел в системата *LexIt*⁶. Предлагаият модел е абстрактен и би могъл да се използва за речници с различен изходен и целеви език. Ще илюстрираме приложението му при изграждане на речникови статии за двуезичен речник с изходен език български⁷.

Речниковата статия в двуезичните речници има сложна структура, която включва различни елементи, отразяващи разнообразна информация за лексикалните съответствия между изходния език и езика, на който се превежда, с оглед на нуждите на конкретната група от потребители на речника. На това обръща внимание Б. Аткинс, която отбелязва: „Системният подход към проучването на това, за какво може да се използва двуезичният речник и по какъв начин, трябва да взема предвид следните аспекти на речниковата статия: функция на представяната информация (за какво може да бъде използвана от

потребителя); начин на нейното представяне (как е поднесена тя); тип потребител: носител на изходния език или носител на езика, на който се превежда; цел на употреба (превод от собствения на чужд език или превод от чужд на собствения език)“ (Atkins 2000: 2–3).

Предлаганият от нас модел за микроструктура на двуезичен речник съдържа правописна, фонетична, граматична, стилистична, семантична и съчетателна информация, отразена по определен начин в отделните компоненти на статията, които тук означаваме като зони.

Зоната на заглавната единица съдържа следните елементи: заглавка с маркирани акцентни особености (ударение), знак за омонимия (ако е необходимо), произносителни особености на заглавката (транскрипция), вариантни форми на заглавката (ако има такива, например фонетичен вариант на заглавната дума) или втора заглавка (ако има такава, например в случаите, когато двата корелата от видова двойка глаголи в българския език се представят в обща речникова статия).

Грамматичната зона включва: словоизменителни форми на заглавката, маркери за част на речта, маркери за граматичните категории на заглавната дума и възможни граматични ограничения в нейното функциониране.

Семантичната зона е основният компонент в речниковата статия. В нея се отразява семантичната структура на съответната заглавна единица от изходния език с оглед на съществуващите еквиваленти в езика, на който се превежда, като отделните значения (номерирани с пореден номер) се разграничават (за улеснение на потребителя) чрез кратки пояснения (например чрез привеждане на синоним, на типичен субект или обект при глаголите и др.) или чрез илюстративни примери за употребата им в текст.

Названието семантична зона е условно, тъй като в тази част на речниковата статия се кодира не само семантична, но и стилистична и прагматична информация (например чрез маркери за функционалната сфера, към която се отнася съответната заглавка или дадено нейно значение, като *Биол.* при термини от областта на биологията; *Поет.* при експресивни думи и значения, употребявани само в художествения стил; *Ирон.* при думи и значения с иронична отсянка и пр.), граматична информация (чрез маркери за съответни граматични ограничения във функционирането на думата в съответно значение като *Само несв.* – за уточняване, че даденото значение се реализира само при несвършения вид на глагола; чрез маркери за рекцията на глагола и пр.), информация за контекстуалното поведение на думата чрез привеждане на типични съчетания и др.

Сложната структура на тази зона се обуславя и от това, че в нея се пресичат традиционно разграничаваните в теоретичната лексикография лява и дясна страна на речника, т.е. частта на речника, отнасяща се до езика източник, и преводната част, отнасяща се до езика, на който се превежда. Във връзка с това в семантичната зона се представя различен тип информация и за двата езика. По отношение на преводния език (в зависимост от приетите принципи

за изграждане на речника) това може да бъде информация не само за семантичните и функционалните еквиваленти на дадена дума от езика източник в отделните ѝ значения, но също така и информация за акцентните и граматичните характеристики на съответните лексикални единици в преводния език (принадлежност към част на речта, форми за определени граматични категории, принадлежност към даден словоизменителен тип, особености на рекцията), стилистични характеристики, регионална употреба и регионални варианти и др.

Фразеологичната зона на речниковата статия отразява специфичните устойчиви изрази, идиоми и поговорки, в които участва съответната заглавна единица, и техните еквиваленти в езика, на който се превежда. Чрез стилистични маркери се посочват стилистичните характеристики на съответните фразеологични единици.

В най-общ вид предлаганата структура на речникова статия за двуезичен речник може да бъде представена по следния начин:

Зона на заглавната единица и Граматична зона

Модул Заглавка

Елемент *Заглавна дума*

Елемент *Номер на омоним*

Елемент *Транскрипция*

Модул *Парадигматични особености*

Елемент *Граматични форми*

Елемент *Варианти на граматични форми*

Модул *Вариант на заглавна дума / втора заглавна дума*

Елемент *Вариант на заглавна дума / втора заглавна дума*

Елемент *Номер на омоним*

Елемент *Транскрипция*

Модул *Парадигматични особености*

Елемент *Граматични форми*

Елемент *Варианти на граматични форми*

Модул *Част на речта*

Елемент *Граматична бележка / бележка за част на речта*

Елемент *Стилистична бележка или бележка за сфера на употреба*

Семантична зона

Модул *Семантична структура*

Елемент *Номер на значение*

Елемент *Граматични бележки*

Елемент *Семантични бележки*

Елемент *Стилистична бележка или бележка за сфера на употреба*

Елемент *Обяснение на значение (чрез дефиниция, синоними, типичен субект или типичен обект на заглавната дума)*

Модул Превод

Елемент Преводен еквивалент

Елемент Лингвистични характеристики на преводния еквивалент

Модул Илюстрация за употреба

Елемент Пример

Елемент Превод на пример

Модул Подзаглавка

Елемент Подзаглавна дума

Модул Парадигматични особености

Елемент Граматични форми

Елемент Варианти на граматични форми

Модул Вариант на подзаглавна дума / втора подзаглавна дума

Елемент Вариант на подзаглавна дума / втора подзаглавна дума

Модул Парадигматични особености

Елемент Граматични форми

Елемент Варианти на граматични форми

Модул Част на речта

Елемент Граматична бележка/ бележка за част на речта

Елемент Стилистична бележка или бележка за сфера на употреба

Модул Семантична структура

Елемент Номер на значение

Елемент Граматични бележки

Елемент Семантични бележки

Елемент Стилистична бележка или бележка за сфера на употреба

Елемент Обяснение на значение (чрез дефиниция, синоними, типичен субект или типичен обект на заглавната дума)

Модул Превод

Елемент Преводен еквивалент

Елемент Лингвистични характеристики на преводния еквивалент

Модул Илюстрация за употреба

Елемент Пример

Елемент Превод

Фразеологична зона

Модул Фразеологичен блок

Елемент Фразеологична единица

Елемент Стилистична бележка или бележка за сфера на употреба

Елемент Обяснение на значението

Модул Превод

Елемент Преводен еквивалент

Елемент Лингвистични характеристики на преводния еквивалент

Модул Илюстрация за употреба

Елемент Пример

Елемент Превод

6. Приложение на системата *LexIt* в двуезичната лексикография

Част от елементите и модулите в посочената дървовидна структура на речникова статия (например *Заглавна дума*, *Граматична бележка* / *бележка за част на речта*, *Превод*) са задължителни, а други (например: *Номер на омоним*, *Стилистична бележка* или *бележка за сфера на употреба*) са факултативни. Някои от елементите и модулите може да се повтарят (например: *Илюстрация за употреба*, *Стилистична бележка* или *бележка за сфера на употреба*). Между съответни елементи се установяват определени релации, чието описание е важно за изграждането на непротиворечив формален модел на речниковата микроструктура.

Ето примерна речникова статия за българско-английски речник, изградена по представения модел:

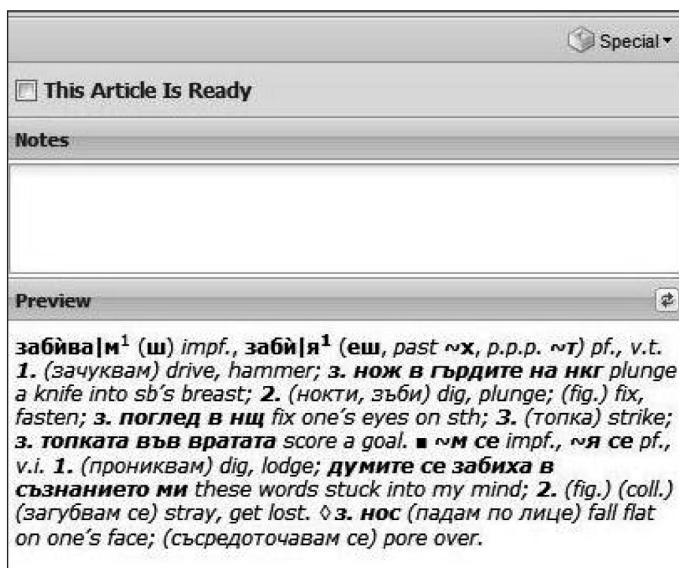
забйва|м¹ (ш) *imprf.*, **забй|я**¹ (еш, *past* ~х, *p.p.p.* ~т) *pf.*, *v.t.* **1.** (зачукам) drive, hammer; **3.** **нож в гърдите на нкг** plunge a knife into sb's breast; **2.** (нок-ти, зъби) dig, plunge; (*fig.*) fix, fasten; **3.** **поглед в нщ** fix one's eyes on sth; **3.** (*точка*) strike; **3.** **топката във вратата** score a goal.

■ ~м се *imprf.*, ~я се *pf.*, *v.i.* **1.** (прониквам) dig, lodge; **думите се заби-ха в съзнанието ми** these words stuck into my mind; **2.** (*fig.*) (*coll.*) (загубвам се) stray, get lost.

◇ **3.** **нос (падам по лице)** fall flat on one's face; (*съсредоточавам се*) pore over.

Представянето на тази речникова статия в системата *LexIt* е илюстрирано на фигури 3 и 4 по-долу.

Фиг. 3. Речникова статия за двуезичен речник, създадена чрез системата *LexIt* (изграждане на структурата на речниковата статия)



Фиг. 4. Речникова статия за двуезичен речник, създадена чрез системата *LexIt* (визуализация на речниковата статия)

7. Заключение

Системата *LexIt* притежава голямо разнообразие от функции и интуитивен интерфейс, осигурява надеждно съхраняване на информацията (както и на историята по създаването на речниковите статии) и професионална подготовка за печат. Наред с това използването на *LexIt* увеличава продуктивността на лексикографската работа и намалява риска от случайни грешки. С широките си функционалности системата *LexIt* е полезен и удобен лексикографски инструмент, който, както беше показано в тази статия, успешно би могъл да намери приложение и в двуезичната лексикография.

На сегашния етап от разработване на системата нейните основни функционалности са завършени. Предстои етап на активно тестване за отстраняване на възможни грешки и за усъвършенстване на системата.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, договор ДТК 02–53/2009.

² Такава е например програмата TshwaneLex, използвана при създаването на речници за някои от африканските езици, а също и за нидерландски, хърватски, датски, френски и др. Популярни са и системата DPS (Dictionary Publishing System), разработена от френската софтуерна компания IDM и използвана от издателство

„Лонгман“; програмата DEBDict, част от софтуерния пакет DEBII, разработена във Факултет по информатика в Бърно и използвана за целите на чешката академична лексикография; програмата Unix-D, разработена от Машинния фонд на руския език към Института за руски език, и редица други.

³ <http://dcl.bas.bg/LexIt/>

⁴ <http://httpd.apache.org/>, <http://www.php.net>, <http://www.mysql.com>, <http://pear.php.net/>, <http://www.smarty.net>, <http://www.sencha.com/products/extjs/download/>, <http://www.mpdf.com/mpdf/>

⁵ Термините речникова макро- и микроструктура са добре познати в теоретичната лексикография (Hartmann 2000), докато терминът медиоструктура се нуждае от уточнение. С този термин се означават различни по характер взаимовръзки (cross-references) между отделни елементи в различни речникови статии, между елементи в речникова статия и друга част от речниковата макроструктура (например списък със съкращения, списък с източници) и пр. (Wiegand 1996).

⁶ Системата *LexIt* се използва при съставянето на словник за българско-чужд двуезичен речник в рамките на проекта „Българско-полски лексикални паралели“, разработван в Института за български език при БАН съвместно с Института по славистика при Полската академия на науките.

⁷ Модел за типов словник за българско-чужд речник е предложен от С. Павлова (Павлова 2010).

ЛИТЕРАТУРА

- Павлова 2010:** Павлова, С. Речниковата статия в двуезичен речник. // *Лексикографията в европейското културно пространство*. Велико Търново: Знак'94, с. 185–196.
- Atkins 2002:** Atkins, B. T. S. Bilingual Dictionaries – Past, Present and Future. // *Lexicography and Natural Language Processing. A Festschrift in Honour of B. T. S. Atkins*. М.-Н. Corréard (ed.). EURALEX, pp. 1–29.
- Hartmann 2000:** Hartmann, R. R. K. Structural Perspectives in Dictionary Research. // *За думите и речниците*. София: Диос, с. 15–22.
- Wiegand 1996:** Wiegand, H. E. Über die Mediostrukturen bei gedruckten Wörterbüchern. // *Symposium on Lexicography VII*. A. Zettersten, V. Hjørnager Pedersen (eds.). Tübingen: Niemeyer, pp. 11–43.

ФОРМАЛИЗАЦИЯ НА РЕЧНИКОВАТА СТАТИЯ И ПРОИЗВОДСТВОТО НА РЕЧНИЦИ – ОПИТИ, ЖЕЛАНИЯ, ВЪЗМОЖНОСТИ

Abstract: The problems of standardization and formalization of the structure of dictionary entry are discussed in their resolving within the frames of several European projects (with Bulgarian participation). A software system with rich interface facilities is reported. It performs the automatic conversion from printed dictionary data to database presentation. The resulting presentation of large Bulgarian explanatory dictionary in html format is installed in a dictionary server in intranet implementation. The server is out of use for license reasons but the database is open for discussions and investigations.

Key words: lexical data bases, dictionary standards, intranet server, e-dictionary

Речниковата статия като обект на формализация

Интересът, теоретическото позициониране, експериментите, успехите и приложенията, свързани със задачата да се формализира описанието на речниковата статия, са породени от многопосочния натиск на различни фактори в езиковите технологии. Първо – повишеното внимание към многоезиковите широкообемни построения, чиято най-чиста еманация на равнище Дума се явява речникът. Второ – необходимата стандартизация на разнообразните лингвистични обекти; трето – повишените изисквания на речниковото производство, обслужващо комуникационните нужди на многоезичието. Неслучайно програмната статия *Encoding Dictionaries* е поместена през 1995 г. в броя на *Computers and the Humanities*, посветен на стандарта Text Encoding Initiative в широкия диапазон на възможните му приложения (Ide and Veronis 1995: 167–195).

Първи опити за формализация и стандартизация на речниковата статия в многоезиков аспект

В рамките на проекта GLOSSER (Copernicus 343) в далечния предприединителен период (1993–1995) една платформа за изучаване на английски език, разработена за естонски, фински, унгарски и български, ползва освен подравнени двуезикови корпуси речникова информация от общ за всички езикови двойки речник, известната серия от т.нар. полудвуезични речници на Кернерман (KSBD). На базата на тълковния *Chambers Concise Usage*

Dictionary всяка една от неговите 30 англо–Х версии задава допълнително в речниковата статия преводите на речниковата единица, нейното тълкуване, производни и примери. Тази му унифицирана структура позволи речникът да бъде използван в многоезикови приложения като цитираното в GLOSSER. Още повече, че унифицираното съдържание на статията в този речник се допълва и от унифициран стандарт на представяне – родителя на всички стандарти за представяне на документи: SGML – Standard Generalized Markup Language (вж. фиг. 1). Проблеми на авторското право ограничиха реалното запълване на този общ стандарт само до илюстративните сегменти на системата (Nerbonne et al. 1997: 135–138).

<art>	<GRH>
<en>boat</EN>	<POS>verb</POS>
<PRON>[bout]</PRON>	<DEF>to sail about in a small boat for pleasure</DEF>
<POS>noun</POS>	<EX>They are boating on the river.</EX>
<SEM>	<BG>возя се на лодка</BG>
<SN>1</SN>	<ENS>'boatman</ENS>
<DEF>a small vessel for travelling over water</DEF>	<POS>noun</POS>
<EX>We'll cross the stream by boat.</EX>	<DEF>a man in charge of a small boat in which fare-paying passengers are carried</DEF>
<BG>лодка</BG>	<BG>лодка</BG>
<SN>2</SN>	<ENS>in the same boat</ENS>
<DEF>a larger vessel for the same purpose; a ship</DEF>	<DEF>in the same, usually difficult, position or circumstances</DEF>
<EX>to cross the Atlantic in a passenger boat.</EX>	<EX>We're all in the same boat as far as low wages are concerned.</EX>
<BG>кораб</BG>	<BG>на едно и също положение</BG>
<SN>3</SN>	</BG>
<DEF>a serving-dish shaped like a boat</DEF>	</SEM>
<EX>a gravy-boat.</EX>	</ART>
<BG>сосуд</BG>	

Фиг. 1. Речниковата статия на *boat* в англо-българската версия на KSBD

Подходи към прехода от печатен към електронен речник

Както във всички сектори на компютърната лингвистика, където моделирането на езиков обект е свързано с ползването на реални компютърни приложения, подходите към компютризацията на обекта са двупосочни – от общото към частното (top down) или обратно (bottom up). В нашия случай двата отправни пункта са: структурирано формално представяне на статията в различни речници, за да се стигне до обобщената формална схема или едно генерално формално представяне, които да е запълнено в отделните случаи с реални лингвистични обекти. Гореписаният опит за общо моделиране на

речниковата статия в многоезиково изпълнение е илюстрация на първия подход, улеснен от унифицираното представяне на отделните речници в концепцията на Кернман.

Моделиране на речника в обратната посока – от генералната схема към конкретната реална, срещаме в проекта CONCEDE, програма INCO-COPERNICUS (1998–2000). Участващите в проекта шест източноевропейски страни на базата на паралелни текстове и налични речници (в различна степен на електронизация) поставят основите на генерална речникова схема чрез създаването на речниковия документен стандарт DTD (Document Type Definition), който и до днес се използва за описание и стандартизация на речникарска работа (например в проекта *MONDILEX*, 7 FP, 2008–2010 – създавания електронен българо-полски речник (Dimitrova et al. 2010: 147–162).

В движението към универсалното DTD описание на речниковата статия, неутрално към конкретен език и конкретен речник, моделът CONCEDE набелязва групи от налична в речниковата статия информация, които се отнасят към структурната йерархия на елементите на речниковата статия, съдържателната им част (значения и дефиниции) и алтернативни решения.

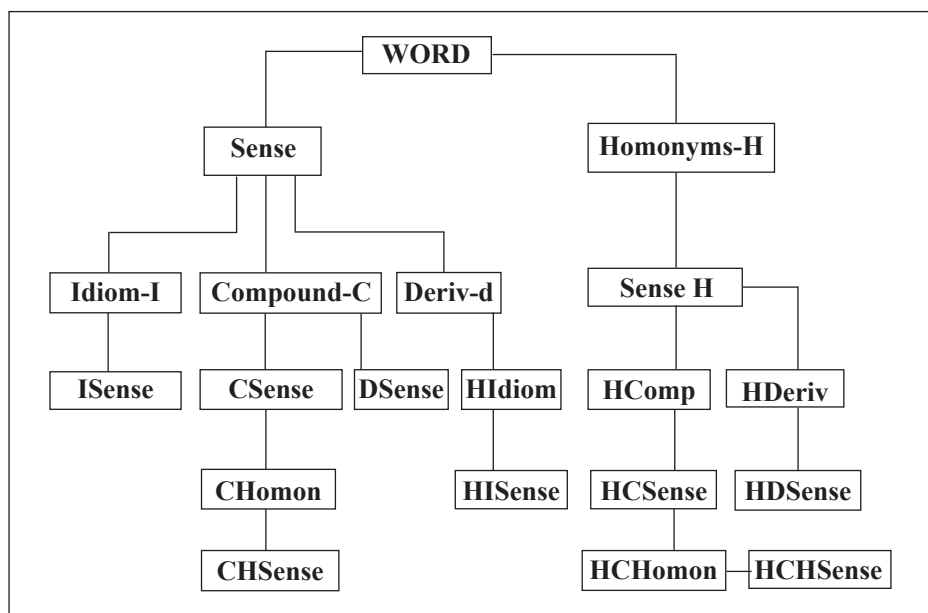
Пътят от тази абстрактна схема към конкретна речникова статия или обратно е доста тежък и в споменатия проект е извървян полуавтоматично за 500 речникови статии.

Реалните нужди на речниковото производство обаче нанасят известни поправки в това идеализирано движение. Тези поправки са свързани преди всичко с отказа от създаване на практически инструмент за реализация на универсален абстрактен речников модел във всякакъв речник – тълковен, двуезичен, за всеки език или двойка езици.

Този отказ е още повече валиден, когато става дума не за създаване на речник от нулата, а за конвертиране на съществуващ печатен речник в електронна форма. Не разглеждаме простата справочна система, където по зададена заглавна дума се получава речниковата ѝ статия – повечето от многобройните електронни речници са от този тип и спестяват само досадното прелистване на хартиени страници. Задачата е да се осъществи преходът от структурирания речников материал към система за управление на база от данни (с възможности за справки по всички възможни комбинации от структурни, йерархични и съдържателни компоненти на речниковата статия).

Такъв преход като конкретно приложение – създаване на електронна версия на съществуващ тълковен речник, бе поставен в изследователски и приложен аспект в Секцията за лингвистично моделиране (в състава на ЦЛПОИ – БАН). В началната си фаза експериментите целяха създаването на дружествен интерфейс за електронния преход към АБР – KSBD. Маркировката на речниковата статия в SGML формат, макар и улесняваща формализацията, се оказва недостатъчна за производството на истинска речникова база данни. Тези усилия обаче бяха твърде полезни за едно сравнително проучване на различни речникови структури, описващи една и съща лексикална единица

(например в английски тълковен речник, в англо-руски и англо-български). Резултатите от тези съпоставителни описания показваха разлики в структурирането на речниковата статия, произтичащи от много фактори – обема на речника, принципа на построяване на речниковата статия (степената на гнездова организация), принадлежността на автора на речника към дадена лингвистична школа, особено в прокарването на тънката разлика между многозначност и омография. Описателна и количествена оценка на проявите на тези принципи в различни речници е невъзможна дори само за една заглавна речникова единица, при опит да се проследят структурите в следващите нива на йерархията по най-общите принципи на класификацията, посочена на фиг. 2 по-долу.



Фиг. 2. Йерархия и структура на речниковата статия в максимално разгъната структура – заглавна единица, значение, компаунд (derivat или фраза), идиом, омоним и възможни йерархични вариации и комбинации

Реална електронизация на речниковата статия – опити и успехи

Явно утопичните стремежи да се вместят заглавните единици на повече от един речник в обща схема не могат да доведат до създаването на универсален инструмент за генериране или трансформиране на електронни речникови статии. Очевидно формализацията трябва да се извършва върху конкретен материал – избистрена и детайлизирана концепция за създаването му от нула (top-down) или като наличен печатен речник, който да залегне в основата на електронната речникова база данни.

Такава задача бе поставена, успешно решена и получила практическо решение в рамките на проекта DICO-East, българо-румънско партньорство с Женевския университет като разширение на съществуващия проект Dico-Pro (**On-line dictionary consultation for language professionals on intranet**) по програмата MLIS – Multilingual Information Society. Продуктите на Dico-Pro (шест речника на Collins за двойките езици английско-френски, английско-немски и френско-немски, Речник на английските идиомы и Френско-швейцарско-немски речник) са обслужвали пряко речниковите нужди на университета, неговия преводачески факултет и библиотеките на Романска Швейцария (Armstrong et al. 2000: 1144–1149).

Задачата на българския участник в проекта бе:

1. Да се намери достатъчно представителен български речник – англо-български или български тълковен, с права за петгодишно ползване в интранет.
2. Да се извърши преформатирането на речника от издателските файлове в SGML запис.
3. Да се организира речниковият SGML запис като база данни с възможности за справки и управление.

Задачата като практическо приложение бе изпълнена и преизпълнена по параметрите на базата данни – наличните в проекта **Dico Pro речници осъществяваха** справки само по заглавна дума и плоско текстово търсене в статиите. Вътрешното представяне на речниковата статия като йерархична структура (вж. фиг. 2) в българския речник даваше възможност за по-дълбоки езикови справки на следващ етап.

Тази разработка не бе осъществена на празно място, тъй като две години преди това, в контекста на мултиезиковите европейски изследвания по връзката между корпуси и речник, в рамките на проекта **TELRI II** бе реализиран програмен продукт за създаване на двуезиков речник и ползването му като база данни. Концепцията за създаване на този продукт, както и интерфейст на системата **DICTATOR** (Dictionary Annotation, Compilation and Upgrade), бяха докладвани на **IV семинар на проекта „Text corpora and multilingual lexicography“** в Братислава (Paskaleva 1999). Ползването на българския тълковен речник в интранет съвръх с търсещи процедури по Dico стандарта бе реализирано на dico-lml.bas.bg за срок от 5 години съгласно договора за авторски права, сключен с притежателя им издателство „Атлантис“. След края на този период речниковата база данни може да бъде ползвана като електронен тълковен речник по други правила на копирайта. По-долу са разгледани решенията на няколко основни проблема на прехода от печатната речникова статия към електронната речникова база данни, улеснени от интерфейса на системата, крайното представяне на речниковата статия в интернетен формат – html, както и възможностите на това представяне за дълбоко изследване на речниковата структура и за производството на нови речници.

Видове входни данни и обработката им

Системата предоставя три начина на обработка на входните данни, в три степени на структуриране. Първият е обикновеното ръчно въвеждане, вторият работи с данни в електронна форма в txt формат, третият – със стандартизиран запис от типа SGML. В зависимост от отговора на въпроса за вида вход, системата се насочва към различна обработка, която извежда експлицитно речниковата структура.

1. Ръчен вход. Трудно можем да си представим ръчно въведен цял речник, но тази опция е полезна за създаване на нови речникови статии. Структурата на въвеждащия интерфейс повтаря структурата от фиг. 2 по-горе, но не в дървовиден, а в последователен вид, с итеративно запълване на повтарящи се части (значения, омографи, вариации от всякакъв род) (вж. фиг. 3).

The image shows a software window titled "INPUT ENTRY INFORMATION" with a close button (X) in the top right corner. The window is divided into several sections for data entry:

- HeadWord** and **Pronunciation**: Two text input fields at the top.
- Grammatical**: A section containing three buttons: **POS**, **POS Feature**, and **Inflection**.
- Additional information**: A text input field.
- Definition**: A text input field, with "Sense 1" written to its right.
- Example**: A text input field.
- Reference**: A text input field.
- Additional information**: Another text input field.
- Etymology** and **Usage**: Two text input fields.
- NEXT**: A section at the bottom containing a grid of buttons: **Entry**, **VarEntry**, **Homonym**, **Derivate**, **Compound**, **Sense**, **Idiom**, **Exit**, and **Cancel**.

Фиг. 3. Ръчно запълване на речникова статия. Зададени са основните структурни части. Маркерът Next препраща към повтарящите се елементи

2. Генерално (обобщено) запълване на структурата на речниковата статия при наличен електронен запис

Ако разполагаме с електронен запис на речника в txt формат (независимо от вида на издателските файлове за системата това е единственият

възможен вход), преходът се задава еднократно за всички речникови статии, но затова пък изисква сериозен анализ на формалните признаци за разграничаване на отделните компоненти. Тъй като в текстовия формат липсва информация за шрифт, който има разграничителна функция, значещите маркери се свеждат до ляв/десен съсед на речниковата единица (число, препинателен знак или комбинация от тях), а също и наличие на знак за нов ред. С отчитане и на линейната свързаност на отделните компоненти, при едно грижливо и последователно изчисление е възможно да се определи йерархичната им позиция на всеки компонент при дадени стойностите на горните маркери (вж. фиг. 4).

DICTATOR

PRINTED FORM DICTIONARY DATA

Available Information

☐ Pronunciation ☐ Inflection ☐ Definition
☐ POS ☐ Translation ☐ Example
☐ POS Feature ☐ Other ☐ Reference

Components

POS
☐ Name ☐ Abbreviation ☐ Suffix-Derivative

Boundary marks

Value	LM	RM	NL
Entry	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Homonym	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Derivative	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Compound	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Idiom	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Reference	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

Value	LM	RM	NL
SenEntryMark	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
SenHOM	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
SenDer	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
SenCom	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Translation	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
TransIGroup	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

Value	LM	RM
Pronunciation	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
~PartMark	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
POS	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Inflection	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Definition	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Example	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

Legend
LM - Left Mark; RM - Right Mark; NL - New Line

Ok Cancel

Фиг. 4. Обобщена форма за запълване на възможните маркери – разграничители на речниковите компоненти

3. Третият начин за въвеждане на речниковите данни бележи най-лесния преход – от стандартизирано SGML представяне като в АБР – KSBD (вж. фиг. 1). Преходът е лесно изчислим, понеже се изискват само еднозначните съответствия между употребените във входната анотация маркери и вътрешните маркери на системата, нужни за по-нататъшното оформление на речниковата статия (вж. фиг. 5).

DICTATOR File Dictionary Components Help

SGML FORM DICTIONARY DATA

DTD Correspondence of Boundary Marks

Value	LML	SGML
VarEntry	entry+	
Entry	entry	
Homonym	ihom	
Derivative	idr	
	der	
Compound	ico	
	com	
Idiom	iid	
	idi	

Value	LML	SGML
Definition	def	
Example	ex	
SenEntryMark	sen	
SenHOM	sen	
SenDer	sen	
SenCom	sen	
Reference	ref	
Translation	tns	
Style	st	

Value	LML	SGML
Head/Word	hvw	
Pronunciation	pron	
Grammatical	pos	
	gen	
	num	
Inflection	infl	
Other	adi	
~Part		

Ok Cancel

Gramatic: ☐ Name ☐ Abbreviation

Components: ☐ Suffix-Derivative

Фиг. 5. Съответствия между маркерите във вътрешното представяне на речника и входното SGML представяне

Исходно представяне на речниковата статия

Очевидно изходното представяне на така обработените входни речникови данни е самата речникова статия. По стария армейски принцип: „тежко в учението, леко в боя“ разказаните по-горе изчисления, преформатирания и подредби, веднъж извършени върху целия речников материал, трябва да ни позволят да получим речникова структура във вид на база данни с максимално раздробяване на значещите компоненти и лесно изчислими справки и обобщения за поведението на компонентите от всяко йерархично ниво. Това – що се отнася до вътрешната, изследователската, собствено лексикографската страна на положените усилия. Друга, не по-малко важна страна е приложната, свързана непосредствено с речниковото производство. Системи от изложения тип дават възможност както да се произведе нов речник, така и да се допълват вече произведените не само по обем, но и по структура и богатство на информацията, също и по начин на представяне. Става дума не само за типографското оформяне на речника, но и предоставянето му в различни форми на ползване както в стандартна печатна, така и в електронна форма, а също и в уебпространството.

На такава база – формална изчислимост и електронна обработка с дружелюбен интерфейс, бе реализиран и речниковият сървър на Секцията за лингвистично моделиране (днес в състава на Института за информационни и комуникационни технологии на БАН) от 2004 до 2009 г.

Речниковият сървър предоставя за справки на ограничен кръг клиенти по строги правила на достъп речника ТР – ФС.

Той бе предоставен от издателя в електронна форма (Word for DOS). След преформатиране и изчисляване на структуроопределящата роля на текстовите маркери съобразно с концепцията на речниковата статия стана възможна трансформацията печатен речников запис → речникова база данни (описана по-горе при втория тип входни данни).

Резултатното представяне на речника в **html запис възстановява форматиранието** на статията, като към шрифтовото прибавя и цветово оформление. Шрифтът и цветът имат различителна функция за съответния речников компонент. Например: заглавна дума – червен получер, граматически свойства – зелен курсив, примери – черен курсив, стилистични признаци – светлосин курсив, идиомите – тъмночервен получер и т.н. Вж. фиг. 6.

пара¹ [п`ара] *жс.* **1.** Газообразно, въздухообразно състояние на вода или друга течност. *Водни пари. Алкохолни пари. Водата се превръща в пара.* **2.** *спец.* Газообразно състояние на всяко вещество, което при обикновени условия е течено или твърдо. *Живачни пари.* **Под пара съм** **1.** За машина, влак и подобни – готов съм да работя. **2.** *разг.* В напрежение съм, готов съм да започна работа. **С пълна пара** *разг.* - с голямо напрежение, с всички сили. **Вдигам пара** *разг.* – сърдя се, карам се. . **парен** [п`арен] *прил.*

Фиг. 6. Запис от речниковия сървър на омографа *пара*

Това оформление на речниковата статия не е подчинено на естетически критерии. Шрифт, цвят, пунктуация и линейно разполагане, комбинирани в различните си стойности, определят еднозначно мястото на всеки елемент в йерархията на базата данни и улесняват прехода „source html запис – речникова база данни с възможности за търсене и управление“.

Пожелателно заключение

Натрупаният опит и практическите изводи от гореописаната реализация, както и изминатият дълъг път към нея водят до извода, че:

- пълноценното и съвременно високотехнологично използване на продукти като тълковния речник се оказва възможно за кратък период от време с помощта и в рамките на външно финансиране и с неговата логистична и

правна поддръжка. Това – при условие, че държим на законите на авторското право както в речниковото, така и в интернетното производство. Този е пътят, по който трябва да се развива високотехнологичният речник, а всичко, което заобикаля този път, е хакерство и интелектуално пиратство.

ЛИТЕРАТУРА

- Armstrong et al. 2000:** Armstrong, S., C. Brace, D. Petitpierre, G. Robert and D. Walker. DicoPro: An Online Dictionary Consultation Tool for Language Professionals. // *Proceedings of Euralex 2000*, pp.1144–1149, <http://www.issco.unige.ch/en/research/projects/dico.html>
- Dimitrova et al. 2010:** Dimitrova L., V. Koseska-Toszewa, R. Garabik, T. Erjavec, L. Iomdin, V. Shyrokov. Mondilex – Towards the research infrastructure for digital resources in Slavic lexicography. // *Cognitive Studies / Etudes Cognitive Studies*. Vol. 10, pp. 147–162.
- Ide and Veronis 1995:** Ide, N. and J. Veronis. Encoding Dictionaries. // *Computers and the Humanities* 29, pp. 167–195.
- Nerbonne et al. 1997:** Nerbonne J., E. Paskaleva, L. Karttunen, G. Proszeky, T. Rosmaa. Reading more in Foreign Languages. // *Proceedings of Fifth Applied Natural Language Processing Conference*. Washington: ACL, pp. 135–138.
- Paskaleva 1999:** Paskaleva E. The Structure of Bilingual Lexicon Entry Viewed by DICTATOR (A Software Tool for Dictionary Annotation, Compilation and Upgrade). // *TELRI Newsletter No. 9. 4th TELRI European Seminar „Text Corpora and Multilingual Lexicography“*. Bratislava, Slovakia, November 5–7, 1999.

ИЗТОЧНИЦИ

- KSBD:** *Kernerman semi-bilingual dictionaries*. Kernerman Publishing Ltd. 1986–1993.
- АБР – KSBD:** *Английско-български речник. Тълковен и двуезичен. Kernerman semi-bilingual dictionaries*. Изд. „Хемус“, 1992. 728 с.
- ТР – ФС:** Дечева, Д. *Тълковен речник с фразеологически съчетания*. София: Атлантис, 1997. 891 с.

THE LATEST DEVELOPMENTS OF THE ROMANIAN WORDNET

Abstract: The wordnet-style lexicography has imposed itself as one of the most representative and useful method for the organization of lexical knowledge, both from the human user's and the computational perspective. In this article we present the Romanian wordnet: methodology, content, up-to-date statistics. We lay special emphasis on the latest activity carried on in its almost twelve-year ceaseless development, namely the addition of morphologic and semantic links between pairs of words of the type root word – derived word. In our undertaking we followed two different approaches: a language-internal one and a transfer one. Adding such relations in our wordnet leads to the increase in the density of semantic and of lexical relations, thus making the resource more appropriate for various applications.

Key words: wordnet, Romanian language, derivation, semantic relations, lexical relations

Introduction

Our everyday life has been invaded by various electronic applications that facilitate our search for information, that help us find answers to questions and even understand texts written in languages from which we do not know any word. The performance of these applications depends greatly on the language resources they use.

The linguists are confronted now with the challenging task of developing resources in electronic format. From lexicography to morphology, syntax, dialectology, language teaching, all linguistics domains need to keep pace with this evolution and create resources whose utility can be proved both for linguistic purposes and for computational applications.

The Natural Language Processing group of the “Mihai Drăgănescu” Research Institute for Artificial Intelligence of the Romanian Academy has been involved, since its foundation, both into the creation of resources and into the development of applications. The latter make use of the former and the results give feedback, among other things, about the quality of the resources. It is a process that underlies the necessity for well qualified linguists able to get involved in the creation and maintenance of these resources. Probably the best that we have, the Romanian wordnet (RoWN) will be presented below, with focus on its latest developments.

A different type of lexicographic resource

Lexicography is the domain of creating dictionaries. Nowadays, we can identify three profiles of the dictionary users:

- the traditional type – any user who prefers looking up printed dictionaries;
- the modern type – usually, a user of computers, of Internet, more or less dependent on these means of communication; they prefer looking up dictionaries on smart phones, on various gadgets for reading electronic books, etc.;
- the technical type – represented by specialists in natural language processing, who develop applications that require lexical knowledge.

Each of them needs a different lexicographic product. The first one will use a “traditional” dictionary, i.e. a printed one. The second – a dictionary in electronic format, containing the same type of information as the printed one. One advantage is the fact that there is no restriction on the number of entries. An immediate consequence would be the lack of rigorous criteria for selecting the material to be included. For technicians we cannot talk about dictionaries, but about language resources with a content that can be processed by computers with the aim of improving the results of various applications they develop.

One type of user that seems neglected above is the linguist specialist. Depending on their work method, we consider that linguists can be distributed in any of the three categories.

The lexical knowledge repository that we present below is dedicated primarily to language engineers, although others will also find it extremely useful and easy to look up.

The last decades experience has proved that using semantic networks in the form of wordnets for representing lexical knowledge is appropriate for computer use. For more than twenty years we can talk about a wordnet-style lexicography, modeled after Princeton WordNet (PWN) (Miller 1995; Fellbaum 1998). This has been realized manually by a team of lexicographers. Its last version contains 155 287 words (<http://wordnet.princeton.edu/wordnet/man/wnstats.7WN.html>). The figure is impressive, indeed, but one needs to mention that PWN contains simple literals, but also numerous relatively stable combinations of words. What is more, the lack of space restrictions and of clear criteria for selecting the words to be included in the network lead to the representation of many proper nouns and of plenty of terms from various domains. Nevertheless, their presence is justifiable through the needs of various applications: named entity recognition, terms recognition, term frequency calculus for establishing the degree of relevance of a document for a certain domain with the aim of information extraction.

In a wordnet, there are nodes and arcs. The former contain sets of words with associated sense numbers; the latter are semantic relations holding between nodes. Two or more words belong to the same node (or synset) if they have one common meaning and if they occur in more or less the same contexts. To make the meaning clearer, each synset has a gloss. Only nouns, verbs, adjectives and adverbs are in-

cluded in the wordnet. The semantic relations in the wordnet vary according to the part of speech of the words in the linked synsets. Thus, hyponymy and meronymy create the nouns hierarchies, troponymy and lexical entailment organize the verbs, while descriptive adjectives are grouped in clusters, around two antonymic adjectives as heads of opposing groups; the rest of the adjectives and the adverbs have no organization.

The Romanian Wordnet

The development of the Romanian Wordnet (RoWN) started in 2001 within the BalkaNet project (Tufiş 2004), within which wordnets were developed for Bulgarian, Czech, Greek, Romanian, Slovene, and Turkish.

A team of researchers from the Research Institute for Artificial Intelligence of the Romanian Academy and from the Faculty of Informatics of the “Al. I. Cuza” University of Iaşi and also students from two master programmes (one from the Faculty of Informatics of “Al. I. Cuza” University of Iaşi and one from the Faculty of Letters of the University of Bucharest) developed almost 18 000 synsets, conceptually aligned to Princeton WordNet 2.0 and through it to the synsets of all the BalkaNet wordnets. After the end of this project, the Research Institute for Artificial Intelligence of the Romanian Academy undertook the task of maintaining and further developing the RoWN.

There are multiple ways of creating a wordnet. The most accurate is the manual one. Used for developing the PWN, it stands up most criticisms. However, the high costs involved prevent other teams to undertake a similar enterprise. A rather cheap approach is to automatically extract the synsets and the relations between them from various resources available: such experiments are presented in (Agirre et al. 2002) for Basque, in (Barbu, Barbu Mititelu 2007) for Romanian, in (Fišer, Sagot 2008) for Slovene and French, in (Isahara et al. 2008) for Japanese. Translation of the PWN synsets and transfer of its structure into the newly created wordnet is a fast way of creating a wordnet: the Finnish (Linden and Carlson 2010) and the Thai (Leenoi et al. 2009) wordnets have been created like this. Many projects used a combined top-down method: a core wordnet was first developed (usually by translating the English synsets) and then it was enriched in various ways. EuroWordNet (Vossen 1998) and BalkaNet (Tufiş 2004) projects followed this top-down method. All these approaches assume a close conceptual similarity among languages, due to which the PWN structure is transferable to other wordnets (this is also the assumption behind MultiWordNet, Pianta et al. 2002). Further manual revision is mentioned by most of the authors. Unlike the expand model used in all the above cases, in the merge approach a wordnet is developed for a certain language and then aligned to the PWN; this is the case of the Russian WordNet (Balkova et al. 2004).

The Romanian team undertook a methodology of development from scratch, combining the expand and merge models. Each English synset is considered a

part of the lexical network, it is viewed in the system of relations which it enters, it is contrasted with its hypernyms, hyponyms, co-hyponyms, troponyms, etc., so that the lexicographer can understand its exact meaning which needs to be expressed in Romanian. For each English synset, a list of possible Romanian translations is suggested to the lexicographer from an electronic English-Romanian dictionary (of 74 000 translation pairs). For each such translation, some sets of synonyms are proposed from an electronic dictionary of synonyms (containing around 26 000 sets of synonyms). The lexicographer can choose the correct one, can adapt it if necessary, by deleting or adding literals from/to it, can write a different synset in case none of the suggested ones is correct. Each literal is assigned a sense number from the electronic explanatory dictionary (containing around 70 000 entries).

During the BalkaNet project, the aim was the coverage of the set of Common Base Concepts established in the EuroWordNet project (Vossen 1998; 1 024 concepts) and of three sets of BalkaNet Base Concepts (8 516 concepts altogether). They were established starting from the lists of the most frequent words in the languages considered in the project.

Afterwards, the applications in which RoWN was used influenced the choice of synsets to be implemented. Thus, we aimed at covering lexically the following:

- the electronic version of the novel *1984* by George Orwell;
- the NAACL2003 corpus of newspaper articles;
- the JRC-AcquisCommunautaire corpus;
- the Eurovoc thesaurus;
- articles from Wikipedia in Romanian;
- Verbnet3.0.

Adding derivational relations to the Romanian Wordnet

There are three levels at which the importance of marking derivational relations is apparent:

- at the monolingual level – the density of relations in a wordnet increases between words with the same part of speech, but especially between words of different parts of speech. For example, the lexical family made up of *pădure* “forest”, *pădurar* “forester”, *pădurice* “grove”, *păduros* “wooded”, *împăduri* “afforest”, *împădurire* “afforestation”, *despăduri* “deforest”, *despădurire* “deforestation”, *reîmpăduri* “reafforest”, *reîmpădurire* “reafforestation”, there are four derivational links between words of the same part of speech (i.e. *pădure* – *pădurar*, *pădure* – *pădurice*, *împăduri* – *despăduri*, *împăduri* – *reîmpăduri*), and five derivational links between words of different parts of speech (noun – verb: *pădure* – *împăduri*, *împădurire* – *împăduri*, *reîmpădurire* – *reîmpăduri*, *despădurire* – *despăduri*; noun – adjective: *pădure* – *păduros*). From a theoretical linguistics perspective, we can conduct studies concerning the semantic aspects of affixation in Romanian.

- at the multilingual level – the semantic labels associated with the derivational relations are established at the synset level, so they hold among concepts and could be transferred from one wordnet into another, provided that they are aligned with each other. The more wordnets with such relations, the more numerous and interesting comparative studies can be made: one can analyze how a certain semantic relation is morphologically realized in various languages: if it has a morphologic counterpart or not, what affixes express it, etc.
- at the applications level – a wordnet enriched with morpho-semantic relations turns into a knowledge base useful for various tasks such as question answering, information retrieval, and others.

Identifying derivationally related literals in Romanian¹

Given the literals in the synsets of the RoWN, our aim is to find pairs of words made up of a derived word and its base. In order to render the steps of the derivational process, we are interested in finding for each derived word its stem, not its root (when the stem is different from the root). For instance, we want to mark *reîmpădure* derived from *reîmpăduri* (by means of the suffix *-re*), derived, in its turn, from *împăduri* (by means of the prefix *re-*), which, in its turn, is derived from *pădure* by the prefix *îm-* (variant of *în-*) and the suffix *-i*. So, there are direct derivational links between stems and the words derived from them, but there are also indirect derivational links, like the one between *reîmpădure* and *pădure*, which is reconstructed from the direct derivational links. Choosing this working method is most appropriate for the derivational process that takes place in steps: affixes are usually attached one after the other. We chose not to use directed links, because we aim at a similar treatment of both proper derivation and back formation.

We extracted from RoWN all simple literals, irrespective of their part of speech. We did not deal with proper nouns. Given this list of literals and the list of prefixes and that of suffixes, we made combinations of one literal and either a prefix or a suffix. When the resulted form could be found in the list of literals extracted from the RoWN, we retained the pair initial literal – obtained literal as a candidate pair of a base – derived words. Adding prefixes, we obtained 2 862 such pairs. Adding suffixes, we obtained 13 556 pairs. The explanation comes from the fact that Romanian has a larger number of suffixes than of prefixes; suffixation is a highly productive linguistic phenomenon, unlike prefixation.

A further step was to validate these candidates. For that, we tried some automatic heuristics. For prefixes, we used a morphologic validation method: the base and the derived word must have the same part of speech. The assumption is that prefixation does not change the part of speech of the stem it attaches to. Out of the 2 862 pairs only 2 621 met this constraint. Analyzing the eliminated pairs, we noticed that we could validate 83 of them. There are three types of examples among them: (a) 71 cases are due to RoWN incompleteness: e.g. *mulțumit* “pleased” – *nemulțumit* “displeased”: these words can be adjectives, adverbs, or nouns in Ro-

manian; however, in the RoWN the former is implemented only as an adjective, while the latter as an adverb and a noun; the other values will be implemented in RoWN in the future; (b) 1 case when prefixation does change the part of speech of the base word: e.g.: *cancer* “cancer” (noun) – *anticancer* “anticancer” (adjective); this is an exception to the rule making our assumption; (c) 11 cases when the literals have a wrong part of speech tag in RoWN and require correction. Through manual inspection of the 2 862 pairs of words with the same part of speech, we validated a set of 1 907 base-prefixed word pairs, so almost 67%. This means that in around 33% of all cases the beginning of words is a false prefix: e.g.: *curs* “course” – *excurs* “excursus”: although both words are nouns and the latter has the first two letters *ex-*, which is a prefix attachable to nouns to create another noun, the semantic condition is not met: the two words have no overlap of meaning. There are also some cases when compounding is mistaken for prefixation: *casă* “house” – *acasă* “at home” (< preposition *a* + noun *casă*).

For automatically validating the suffixed words, we exploited the morphologic information about them. Suffixes combine with words of certain parts of speech to create words with certain parts of speech. For example, the suffix *-eală* attaches to verbs to create nouns as in: *plăti* “get bored” + suffix *-eală* > *plăti-eală* “boredom”.

For the suffixes occurring in our list of 13 556 pairs, relying on the literature dedicated to them (mostly Graur & Avram 1970, 1978, 1989; SMFCLR 1959, 1967, 1969), we established the parts of speech with which they combine and the part of speech of the resulting words. Exploiting this information, we numerically reduced the list to 9 123 pairs. In order to verify how correct these are, we manually validated them. We found that 8 452 pairs were correct.

Such morphological relations are valid only within a language and they are established at the word level, more exactly at the word sense level. Consequently, derivational relations need to be marked among literals, not at the synset level. According to wordnet terminology, these are lexical, not semantic relations. They have the following properties:

- symmetry: if word w_1 is in derivational relation with word w_2 , then w_2 is also in derivational relation with w_1 ;
- transitivity: if word w_1 is in derivational relation with word w_2 and w_2 is in derivational relation with word w_3 , then w_1 is also in derivational relation with w_3 ;
- non-reflexivity: word w_1 is not in derivational relation with itself, which means that we do not treat conversion as a type of derivation (“zero-derivation” as it is called in various books), as they do in PWN.

Usually, affixes have meanings which can be rendered in terms of semantic labels. They can be represented at the synset level.

From the pairs of stem-derived words that we identified we extracted those whose members occur in only one synset each and searched for the semantic relations marked in RoWN for those synsets. We found antonymy, hypo- and hyper-

nymy, meronymy and holonymy, pertainymy. We consider that in such cases the semantic relations are morphologically motivated and there is no need for further semantic labeling of the links.

For those that are polysemantic we performed a manual annotation, using the following semantic labels²: *colour, make-become, dim, agent, manner, similitude, event, result, gender, location, of-origin, job, object-made-by, abstract, action, place, state, period, undergoer, tax, instrument, by-means-of, part, make-acquire, disease, sound, cause, container, aug, clothes, wife, fruit, animal*.

Semantic labels associated with derivational relations are valid cross-lingually, even if the morphological relation is not present in all languages. For instance, in Romanian there is a morphological relation between *bucătar* “cook” and *bucătărie* “kitchen”: the latter is derived from the former with the help of the suffix *-ie* (and the vowel mutation *a:ă* which is common when *a* loses stress). The semantic relations or labels involved in this case are those of job and place. However, the same semantic relations exist for the English *cook* and *kitchen*, although they are morphologically unrelated. When wordnets are aligned, the semantic labels existing in one language can be transferred into the other language(s) or can be checked cross-lingually. Whenever discrepancies occur, they signal a mistake in annotation.

Transfer of derivational relations from PWN

Within METANET4U project we experimented with the transfer of the semantic labels from the standoff file of PWN. We went through 4 384 pairs of synsets and for 1 475 of them we found that they have equivalent morphologically related translations in Romanian. For instance, in English the verb *weed* in its second meaning “clear of weeds” is derivationally related with the first meaning of the noun *weeder* “a farmhand hired to remove weeds”. Their equivalents in Romanian, *plivi* and *plivitor*, respectively, are also derivationally related and in both languages the noun expresses an agent. The other pairs (2 909) either are not implemented in RoWN or the literals implementing them are not derivationally related. Consider the English pair: the verb *dry* in its second sense “become dry or drier” and the noun *drier* in its first meaning “a substance that promotes drying”. Their respective equivalents in Romanian are *usca* and *sicativ*, which are morphologically unrelated.

Within a bilateral project of the Institute for the Bulgarian Language of the Bulgarian Academy of Sciences and our Institute, we are interested in digging for derivational relations valid among literals in correspondent synsets in our wordnets.

Conclusions and further work

The RoWN is a mature resource. Here are some quantitative data about it:

	Nouns	Verbs	Adjectives	Adverbs	TOTAL
<i>literals</i>	38912	6889	4469	2799	53069
<i>synsets</i>	41063	10397	4822	3066	59348
<i>senses</i>	56532	16484	8203	4019	85238

Fig. 1. Statistical data about RoWN.

Our main concern now is to make it more appropriate for further use in various applications. Thus, we are primarily preoccupied with enriching it with morphologic, semantic and syntactic information. As far as the first two aspects are concerned, adding these derivational relations and some associated semantic links contribute a lot to the density of relations in our resource, especially cross-part of speech links.

We also take care that our synsets and glosses are accurate and every now and then we check their correctness and perform any necessary improvement.

The latest information about RoWN can be found at nlptools.racai.ro. RoWN can be browsed by a web interface implemented on our language web services platform (<http://nlp.racai.ro/WnBrowser/>).

NOTES

¹ The work described in this section was supported by the Sectorial Operational Program Human Resources Development (SOP HRD), financed from the European Social Fund and by the Romanian Government under the contract number SOP HRD/89/1.5/S/59758.

² The teams that added such labels to their wordnets worked with a different set of labels. In Princeton WordNet they are suggestive for the semantic type of the relationship between verbs and nouns. 14 labels are used: agent, material, instrument, location, by-means-of, undergoer, property, result, state, uses, destination, event, body-part, vehicle. In the Czech wordnet, they reflect the parts of speech involved in the relation rather than the semantic type of these relations: deriv-na, deriv-ger, deriv-dvrb, deriv-pos, deriv-pas, deriv-aad, deriv-an, deriv-g, deriv-ag, deriv-dem. For Turkish they were chosen so that they have a higher degree of generality: become, acquire, be-in-state, someone-with, something-with, someone-from, someone-without, something-without, pertains-to, with, reciprocal, causes, is-caused-by, cat-of, manner.

REFERENCES

Agirre et al. 2002: Agirre, E., O. Ansa, X. Arregi, J. M. Arriola, A. D. Dellaraza, E. Pociello, L. Uria. Methodological Issues in the building of the Basque WordNet: quantitative and qualitative analysis. // *Proceedings of the first International Conference of Global WordNet Association*.

- Balkova et al. 2004:** Balkova, V., A. S. Suhonogov, A. Yablonsky. Russia WordNet. From UML-notation to Internet / Intranet Database Implementation. // *Proceedings of the Second International WordNet Conference*, pp. 31–38.
- Barbu, Barbu Mititelu 2007:** Barbu, E., V. Barbu Mititelu. Automatic Building of Word-nets. // N. Nicolov, K. Bontcheva, G. Angelova and R. Mitkov (Eds.) *Recent Advances in Natural Language Processing IV*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 217–226.
- Fellbaum 1998:** Fellbaum, C. (Ed.) *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge: MA, MIT Press.
- Fišer, Sagot 2008:** Fišer, D., B. Sagot. Combining multiple resources to build reliable wordnets. // *Text, Speech and Dialogue Conference*. Berlin: Heidelberg, Springer, pp. 61–68.
- Grau, Avram 1970, 1978, 1989:** Graur, A., M. Avram. (Eds.) *Formareacuvintelorînlimb aromână*. Vol. I, 1970. Vol. II, 1978. Vol. III, 1989. Romanian Academy Publishing House.
- Isahara et al. 2008:** Isahara, H., F. Bond, K. Uchimoto, M. Utiyama, K. Kanzaki. Development of the Japanese WordNet. // *Proceedings of LREC'2008*, pp. 2420–2423.
- Leenoi et al. 2009:** Leenoi, D., T. Supnithi, W. Aroonmanakun. Building Thai WordNet with a Bi-directional Translation Method. // *Asian Language Processing (IALP 2009)*, pp. 48–52.
- Lindén, Carlson 2010:** Lindén, K., L. Carlson. FinnWordNet – WordNetpåfinska via översättning. // *LexicoNordica – Nordic Journal of Lexicography*, No. 17, pp. 119–140.
- Miller 1995:** Miller, G. A. WordNet: A Lexical Database for English. // *Communications of the ACM*, Vol. 38, No. 11, pp. 39–41.
- Pianta et al. 2002:** Pianta, E., Bentivogli, L., Girardi, C. MultiWordNet: developing an aligned multilingual database. // *Proceedings of the First International Conference on Global WordNet*, pp. 293–302.
- SMFCLR 1959, 1967, 1969:** *Studiişimaterialereferitoare la formareacuvintelorînlimbaro mână*. Romanian Academy Publishing House.
- Tuşiş 2004:** Tuşiş, D. (Ed.) *Romanian Journal on Information Science and Technology. Special Issue on BalkaNet*. Romanian Academy, 7, No. 2–3.
- Vossen 1998:** Vossen, P. (Ed.) *A Multilingual Database with Lexical Semantic Networks*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

ВИДОВЕ ЕЛЕКТРОННИ ТЕРМИНОЛОГИЧНИ РЕСУРСИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ТЯХНАТА УПОТРЕБА

Abstract: Few types of electronic terminological resources, very different between each other by content, arrangement of components and way of construction, and the possibilities of their application are considered in the article. The basic characteristics of the terminological banks, terminological databases and terminological knowledge bases as well as their components and way of their structuring are examined in order to choose a suitable variant for digitalizing particular terminological archives.

Key words: terminological resources, term banks, databases, knowledge bases

Главната цел на това проучване е свързана с необходимостта терминологичните архиви на Секцията по терминология и терминография към ИБЕ при БАН да бъдат дигитализирани и предоставени за ползване на изследователи, обикновени граждани, организации и др., търсещи по някакъв повод терминологична информация. То илюстрира етапите на запознаването ни с възможностите за използване на информационните технологии за нуждите на терминознанието. Въпреки че проучването засяга въпроси както от терминологията, така и от автоматичната обработка на естествените езици и автоматичната обработка на знания, тук интересът ни е насочен главно към начините да се подобри отразяването на системността в терминологията. Основната ни задача е да изберем каква разновидност на електронните терминологични ресурси е подходяща като модел за представяне на нашите архиви, какви елементи ще съдържа отделната терминологична единица, какви характеристики на понятията ще бъдат застъпени и по какъв начин ще бъдат структурирани. Затова, преди да пристъпим към нейното решаване, ще направим кратък преглед на някои видове електронни терминологични ресурси, включително и на няколко конкретни разработки на терминолози съвместно със специалисти по информационни технологии.

Трябва да се отбележи, че разгледаните тук терминологични ресурси са много разнородни като съдържание, структура, начин на планиране и изграждане и възможности за приложение. Ще представим накратко следните видове: терминологични банки, терминологични бази данни и терминологични бази знания. Няма да се спираме подробно на отделните компоненти, които те съдържат, а само на основните им характеристики.

Повечето автори, чиито изследвания ни бяха достъпни досега, дават различни определения на **терминологичните банки**, на тяхното съдържание и характеристики. В свое проучване Сейгър и Макнаут (Сейгър, Макнаут 1980) разглеждат някои видове терминологични банки и възможните им приложения и обосновават необходимостта от тяхното изграждане. Авторите дефинират терминологичната банка като въведена в компютър колекция или сбирка от стандартизирани термини с техни съответствия на два или повече езици, със или без дефиниция. По това време терминологичните банки се използват от относително тесен кръг потребители (главно преводачи) въпреки възможностите за приложението им в обработката на информация, изучаване на дадена специална област и др. Според авторите на проучването тези сбирки могат да се използват за справки, като основа за създаване на речници, а също и „като контролен инструмент за съдържанието на терминологията и като спомагателен инструмент в информацията и документацията“ (Сейгър и Макнаут 1980).

Друга авторка – С.-Е. Райт (Райт 2001) прави разграничение между *терминологична банка* и *терминологична база данни*. **Терминологичната банка** представлява електронно хранилище на терминологични данни, с голям обем и комплексна вътрешна организация, което най-често се характеризира с присъствие на различни по вид, степен на сложност и структура елементи в сравнение с терминологичните бази данни, като напр. многоелементни приложения, интерактивни файлови структури и др. (Фрийдман 1989: 174, 184, цит. по Райт 2001: 878). **Терминологичната база данни** представлява съвкупност от взаимосвързани файлове с терминологични данни, създадени и обработвани с помощта на програма за обработка на бази данни. Най-често терминологичните бази данни се създават от лица, фирми, организации и под., докато терминологичните банки съдържат терминологичните ресурси на институции и за създаването им е необходимо държавно финансиране. Терминологичните бази данни са съставени от записи на данни, наречени терминологични единици, всяка от които се отнася за отделно понятие и съдържа едни и същи елементи както останалите терминологични единици. Сред тези елементи са названието на термина, лингвистична информация, характеристики на означеното с термина понятие, информация за останалите свързани с него понятия (термини), административна информация, източници на данните, както и еквиваленти на терминологичното название на един или няколко различни езика (Райт 2001: 878–880).

От своя страна Мейер и нейните сътрудници отделят следните черти на традиционните терминологичните бази данни: те съдържат главно лингвистична информация за термините (напр. съответствия на други езици, граматична информация и др.); данните за понятията, означени с термините, са неструктурирани, непоследователни и имплицитни и „се ограничават до дефиниция и понякога контексти“ (Мейер и др. 1992: 956). Тези причини обуславят необходимостта от намиране на нови решения за представяне ор-

ганизацията на понятията в специалните области и насочват проучванията към създаване на *понятийни йерархии*, „представящи формализирано понятийните системи в определена специална област“ (Колковска 2005). Такива понятийни йерархии са *понятийните онтологии* и *терминологичните бази знания*. Напр. новият тип терминологично хранилище, разработен от Мейер и нейните сътрудници, представлява съчетание между терминологична банка и база знания и съдържа по-голям набор и „по-систематично структурирани елементи на знанието от конвенционалните терминологични банки и специализирани речници“ (Мейер и др. 1997: 99). Според определението на авторите терминологичните бази знания представляват високо структурирани електронни хранилища на знания, в които характеристиките на понятията и отношенията, в които те влизат помежду си и които ги свързват в системи, са експлицитно изразени (пак там).

Понятието терминологична база знания намира по-нататъшно развитие в следващите разработки на Мейер, в които тя обосновава *базирания на знания подход в терминологията* като съвместващ два различни (но допълващи се) аспекта: първият се отнася за съдържателната страна на терминологичната база знания и означава, че подходът при изграждането ѝ следва да бъде „базиран на знания за дадена научна област“, т.е. работата на терминологите изисква определено ниво на познания за системата от понятия в научната област и за отношенията между тях; вторият се отнася за формалния начин за представяне на знанията и означава, че резултатите от концептуалния анализ на научната област следва да бъдат „кодирани като знание“ (Мейер и др. 1997: 98), т.е. организацията на понятията и отношенията между тях да бъде представена систематично и във високо структуриран вид.

Някои учени (напр. Кондамин, Ребейрол 1998) разграничават две отделни направления в разработването на терминологични бази знания. Едното от тях включва специалисти с подготовка в областта на изкуствения интелект, които работят в посока на формализиране на терминологичните данни, като използват т. нар. концептуални графи, представящи начина, по който понятията в дадена подобласт или в отделна нейна част са организирани в система; поради този подход терминологичните бази знания, разработвани от това направление, са определени като формализирани и ориентирани към приложенията (*application-based and formalized terminology knowledge base*). Второто направление включва специалисти с лингвистична и терминологична подготовка, които се интересуват от извличането на данни от текстове; поради този подход терминологичните бази знания, разработвани от това направление, са определени като корпусно базирани (*corpus-based approach to terminology knowledge base*). Според Кондамин и Ребейрол вторият тип бази знания, към който принадлежи и разработката на двете авторки, се съставят и използват според конкретните нужди на отделните ползватели, като всеки от тях може да допълва и модифицира дадена корпусно базирана терминологична база знания, за да получи достъп до знанията, съдържащи се в определен корпус,

може да я използва за създаване на индекс на съдържащите се в даден текст термини, за пренаписване на текст и др.

Възможностите за приложение, които от своя страна предоставят формализираните терминологични бази знания, са от голямо значение при изучаването на всяка специална област, затова те са особено ценни и необходими за терминологите – в помощ при работата им по анализа на системата от понятия в даден клон на знанието; могат да бъдат от съществена полза и за преподавателите по терминология, техническо писане и превод.

Тук за нашите цели (дигитализиране на терминологичните архиви на Секцията по терминология и терминография към ИБЕ при БАН) поради началния етап на проучванията ни смятаме за най-подходящо да се насочим към създаването на терминологична база данни. Съображенията за този избор са няколко. От една страна, те са свързани с желанието заложените сега възможности да позволяват въведените данни по-нататък да могат да се използват за изграждане на терминологични бази знания. От друга страна, поради това, че по принцип терминологичните бази знания имат доста по-сложни цели – отразяване на знанията за дадена научна област, а именно отразяване на отношенията между понятията по систематичен начин и във високо структуриран вид, обикновено те се изграждат първоначално за много тесни научни области или дори за отделни техни части. От трета страна, за терминологичните архиви, чието въвеждане в електронен вид планираме, е по-подходяща такава разновидност, която да може да обхване знания от различни научни области (напр. поради възможността термин от една област да присъства в периферията на друга специална област). Тези фактори ни дават основание на този етап да изберем като форма за дигитализирането им терминологичните бази данни, при които всяка отделна единица (термин, понятие) съдържа едни и същи компоненти като останалите единици.

Накратко ще обърнем внимание и върху модела на представяне на терминологичната единица. Той се опира върху идеята на М. Попова за организиране на информацията, отнасяща се за даден термин, под формата на отделни структурно-съдържателни части – модули (Попова 2004; Попова 2006). Няма да се спираме върху обосновката за присъствието на отделните компоненти на терминологичната единица и за тяхното съдържание, а само ще споменем, че концепцията на М. Попова за представяне на терминологичната единица **1.** показва как да бъдат подбрани идентифициращите и диференциращите признаци на термина и **2.** осигурява такова описание на характеристиките на понятията и на връзките между тях, което отразява както класификационната системност (или родово-видовите отношения и отношенията между видови термини, съподчинени на един родов термин), така и импликационната системност (или отношенията между цяло и негови части и отношенията в предикатно-актантните сцени) (Попова 2006).

Моделът на терминологичната единица в планираните електронни терминологични архиви се състои от следните компоненти (модули):

1. Заглавка на термина
2. Научна / професионална област
3. Лингвистична информация
4. Синонимни термини (ако има такива)
5. Значение / дефиниция – родов признак, диференциални признаци
 - 5.1. При родовите термини:
 - 5.1.1. Препратки към съставните части (СЧ: вж.) – след модула на дефиницията
 - 5.1.2. Препратки към видовите термини (В: вж.) – в края на статията на термина
 - 5.2. При видовите термини:
 - 5.2.1. Препратки към съставните части (СЧ: вж.) – след модула на дефиницията
 - 5.2.2. Препратки към останалите видови термини (Срв. с) – в края на статията на термина
6. Съдържание на термина (някаква част от него)/ енциклопедична информация
7. Асоциативни връзки (Ас: вж.)
8. Антонимни термини (ако има такива)
9. Съответствия на термина на други езици (на по-късен етап)
10. Модул с подходящи текстове, показващи особеностите при функционирането на термините
11. Източник
12. Техническа/административна информация (дата на въвеждане; специалистът, въвел данните)

Тъй като разработваните в Секцията по терминология и терминография терминологични архиви имат нееднороден състав, се предвижда попълването на отделните модули в състава на всяка терминологична единица да се извършва постепенно, като на първо място се въведат вече събраните данни. По-нататък те ще бъдат допълвани, а също и модифицирани при откриване на несъответствия при отразяване на системните отношения между понятията.

След привеждането си в електронен вид терминологичните архиви ще могат да се използват за справки за формата и значението на термините, за създаване на речници, както и като материал за изследвания върху различни теоретични и приложни терминологични въпроси.

Очертаната по-горе организация на данните за всеки термин, основаваща се на концепцията за модулен тип речник (Попова 2006), е едно начално предложение за *съдържанието* на отделната единица от терминологичната база данни. В по-нататъшни разработки следва да се разгледат начините за *формалното представяне* на информацията от тези модули. Присъствието на изброените модули от данни за всеки термин спомага за постигане на системност в описанието на термините от дадена област както в понятийно-

семантичен, така и в лексикалносемантичен план, чрез което се изпълнява изискването за „базиран на знания“ за специалната област подход към терминологията.

ЛИТЕРАТУРА

- Колковска 2005:** Колковска, С. *Модели на концептуално-семантичните отношения между термините в специален (химически) текст с оглед на автоматичното им разпознаване*. Варна: LiterNet. <http://litenet.bg/publish16/s_kolkovska/modeli/01.htm>
- Кондамин, Ребейрол 1998:** Condamines, A., J. Rebeyrolle. *СТКВ: A Corpus-based approach to a Terminological Knowledge Base*. // *Computerm '98, First Workshop on Computational Terminology*, Montreal, Canada, pp. 29–35.
- Мейер и др. 1992:** Meyer, I., D. Skuce, L. Bowker, K. Eck. *Towards a New Generation of Terminological Resources: An Experiment in Building a Terminological Knowledge Base*. // *Proceedings of the 14th International Conference on Computational Linguistics (COLING '92)*, Nantes, France, pp. 956–960.
- Мейер и др. 1997:** Meyer, I., K. Eck, D. Skuce. *Systematic Concept Analysis within a Knowledge-Based Approach to Terminology*. // *Handbook of Terminology Management*. Vol. I. Eds. S. Wright and G. Budin. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 98–118.
- Попова 2004:** Popova, M. *A System Approach in Terminography*. // *Terminology at the Time of Globalization*. Ljubljana, с. 33–39.
- Попова 2006:** Попова, М. *Терминологичен речник от модулен тип*. // *Светът на речника. Светът в речника*. Велико Търново: Знак'94, с.106–112.
- Райт 2001:** Wright, S.-E. *Data Categories for Terminology Management*. // *Handbook of Terminology Management: Application-Oriented Terminology Management*. Vol. II. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 552–571, 878–880.
- Сейгър, Макнаут 1980:** Sager, J. C., J. McNaught. *Feasibility study of the establishment of a terminological data bank in the U. K.* // *Unesco Alsed-LSP Newsletter*, Vol. 3, No. 3 (10).
- Фрийдман 1989:** Freedman, A. *The Computer Glossary & The Complete Illustrated Desk Reference*. Fourth edition. Point Pleasant, PA: AMACOM.

**ЛЕКСИКОЛОГИЯ. СЕМАНТИКА.
СЛОВООБРАЗУВАНЕ**

ЛЕКСИКАЛНАТА НОРМА КАТО ИНТЕГРАЛНА ЕЗИКОВА НОРМА

(с оглед на лексикографията)¹

Abstract: In the article a definition and interpretation of the lexical norm in a functional plan is offered, having in mind the central place of the word (lexeme) to be a basic semantic horizon. This requires an integral consideration of the lexical norm as uniting the other norms or all language norms. That supposes isomorphic criteria of taxonomy of lexical markers characterizing the manifestation of the lexeme at all language levels respectively.

Key words: language norm, lexical norm, marker

Езиковата норма най-общо представлява „свкупност от най-устойчивите традиционни реализации на езиковата система, избрани и закрепени в процеса на обществената комуникация“ (Енциклопед. лингв. речник 1990: 337). Това дефиниране е в разбирането на Пражката лингвистична школа и в българското езикознание е представено в трудовете на М. Виденов: „нормата е обобщение на базата на узуса, узусът обхваща цялата динамика на речевата реализация в определени книжовни съсловия“ (Виденов 1986: 21). Езиковата норма се определя като „система от елементи, отразяващи относителната стабилност на елементите на системата“ (Виденов 1986: 21). Коментирайки определението на чешкия езиковед Ал. Йедличка за нормата като „свкупност от езикови средства, намиращи се в колективна употреба с тенденция към стабилизация“ М. Виденов говори за „субективните усилия на обществото да се намесва в процеса на езиковата саморегулация“ (Виденов 1986: 23), което на практика е т.н. кодификация на езиковата норма, срв: (Мурдаров 1985: 529–532). Следователно бихме могли да приложим най-малко два подхода при интерпретиране на езиковата норма (и на лексикалната в частност) – нейното изследване в реалния език – като езикова саморегулация; – и нейното съзнателно определяне, т.е. нейното кодифициране.

Маркерът е многозначен термин в съвременната лингвистика. Сложността при неговото дефиниране произтича от подчертаната му понятийна полисемантичност и полифункционалност, което интерпретират различни лингвистични дисциплини (социолингвистика, стилистика, прагматика, психолингвистика), всяка със своите частни методи и терминологичен апарат. Не бива да забравяме обаче, че маркерът е с родилните петна на лексикографията и това се изразява преди всичко в реалните му възможности да характеризира

лексемата извън нейната семантика, с оглед на комуникативната ѝ функция в най-широк смисъл. Казаното се потвърждава в класическата лексикография, където маркерът се прилага традиционно като т.н. **стилистична бележка** в рамките на речниковата статия. Самият факт, че той е роден именно в лексикографската практика, независимо от различната формулировка на понятийното му съдържание, го характеризира като универсална функционална единица за квалификация на ДУМАТА. Ето защо като универсален функционален квалификатор маркерът носи етикета на езиковия хоризонт, от който лексемата се изследва, и е указателят, етикетът, който определя границите, периметъра на актуализацията на лексикалната единица в речта, т.е. рамките на лексикалната норма.

I. Саморегулация на лексикалната норма в когнитивен аспект

За разлика от граматиката, която е наука за най-трайното, за устойчивото в езика, лексикологията изучава думата изобщо и конкретните думи като езикови единици – лексеми. И макар че тя не е нормативна наука в степента на граматиката, нормата като езикова мярка е присъща и на нея. Всеки носител на определен език интуитивно знае и използва определени думи, назовавайки определени неща, в определен ред, и в определени ситуации на езиковото общуване. **Антропологичният и когнитивният** подход е задължителен при изследването на семантиката и употребата на лексикалната единица в речта и това в най-голяма степен е задача, която лексикографът решава, в една или друга степен, независимо от различните хипотези и парадигми в лингвистичните дисциплини. Изучаването на чужд език започва с посочването на предмети и заустяване на техните названия. Този изпитан метод аналогично повтаря процеса на усвояване на названията на предметите и нещата от заобикалящия ни свят, който предхожда проговарянето при малкото дете. Следователно когнитивното (познавателното) съдържание на лексемата е главното условие за нейната норма. Не бихме могли да назовем нещо, освен както лексикалната норма устойчиво налага като название. В това отношение тенденцията за езиковата саморегулация е толкова силна, че не се нуждае от допълнително кодифициране на лексикалната норма. Ако не знаем названието на определено нещо, би трябвало или да го посочим, или да го нарисуваме, или надълго и широко, в перифразно определение да го опишем така, че да бъдем разбрани. Може би това е главната причина за подминаване на въпросите около същността на лексикалната норма и нейните саморегулиращи и кодификационни механизми. В сфери като книжовен правопис, правоговор, фиксирането и узаконяването, т.е. кодифицирането на езиковата норма е нещо нормално. В лексиката не бихме могли да говорим за кодифициране на лексикална норма в чист вид, освен ако приемем устойчивото единство на форма и значение, изграждащо думата като езиков знак. Лексикална норма изобщо, в чист вид няма – тя е винаги елемент в определена стилистична и

по-широка прагматична речева ситуация. Обвързаността на лексиката от една страна с реалния свят, който думите назовават, и от друга страна, с езика като ментална проекция (картина) на този свят, е сложна и многопластова. Тя започва от процесите на назоваването, които невинаги са прозрачни (напр. ние знаем, че домати е червен, лимонът е жълт, тревата е зелена – това мотивира названията на цветовете: *доматеночервено*, *лимоненожълто*, *тревистозелено*; интересно би било, бихме ли могли да кажем *патладжаненобяло*, след като има бял патладжан). Тя (лексикалната норма) преминава през цялостната организация на знанията за света в езика (напр. всички глаголи за движение с краката предполагат движение в *посоката, към която гледаме*, към която сме обърнати с лице, сравн. *ходя, стъпвам, бягам, тичам, скачам* – винаги се предполага че е *напред*, при смяна на посоката се уточнява с друга лексема - *назад, надясно, встрани* и т.н.). Лексикалната норма завършва с неформулирани забрани, които носителят на езика знае априори, срв.: ние казваме *недействителен, неизвестен*, но няма дума *бездействителен* и *безизвестен*, но има *небезизвестен*, въпреки синонимната семантика на отрицателните префикси *не-* и *без-*. Следователно, лексикалната норма в когнитивен аспект е валидна за всяка една дума или за клас, тип думи (напр. частите на речта) и в някаква степен се „кодифицира“ в тълковната перифраза на значението на думата. Казаното обяснява непреходността на лексикографската дефиниция като метод за описание на лексикалната единица.

II. Кодификация на лексикалната норма като функционален квалификатор

Лексикалната норма става „видима“ когато думата се актуализира в потока на речта и това е единствената реалност на езика. В нашето изследване лексикалната норма ще се интерпретира във функционален аспект. От историята на българския книжовен език знаем, че изграждането на лексикалните норми (в писмената и устна форма на езика) тече успоредно с обогатяването на българската лексика и нейното стилово диференциране и специализиране (Мурдаров 1979: 22–28; Мурдаров 2011: 25–41). Обособяването на основните функционални стилове като форми, варианти на употреба, на новобългарския книжовен език, е процес продължителен, който не се измерва механично нито с календарно време, нито с важни исторически и обществени събития в живота на народа, въпреки че последните са от голямо значение. „Нормата отразява една динамична действителност, елементи, които се намират в настъпление, и елементи, които отстъпват – нормата на един съвременен език търпи непрекъснати промени“ (Виденев 1986: 24). Казаното в най-голяма степен важи за лексикалната норма, като имаме пред вид, че лексикалната система е най-подвижна, най-податлива на динамика, произтичаща от извънезикови влияния. В българската лексикална система в периода на устройване на книжовния език процесите са преобладаващо еднопосочни – обогатява се българският книжовен език.

гарската лексикална система количествено и качествено и се специализира в процеса на изграждане на функционалните стилове, като устойчиви варианти на българския език.

III. Лексикалната норма като мярка за езиковата устойчивост на определен език

Лексикалната норма (в разбирането на Пражкия функционализъм) включва най-малко три универсални изисквания: 1. Изискване за правилност в употребата на лексикалната единица; 2. Изискване за адекватност в употребата на лексикалната единица с оглед на конкретната речева и комуникативна ситуация; 3. Изискване за точност, красота, естетическа оценка и възприемане на лексикалната единица в определена речева ситуация. Комплексното съчетаване на трите изисквания дава основание да определим **лексикалната норма като интегрална** – тя интегрира в себе си норми от всички езикови нива, като се включва в стилистичната и прагматичната норма и едновременно с това се моделира (или съдържа в себе си) правописната, правоговорната и граматическата норма. Като препоръчва поредица правила и предписания за употребата на думите в речта, така че да отговарят на конкретната езикова ситуация и стратегиите и целите на езиковото общуване, лексикалната норма комбинира езикови елементи с други, неезикови, като тембър и сила на гласа, мимика и жест, облекло, традиционен етикет и др. Всичко това в цялост съставя „мярката на стабилност“ (Енциклопед. лингв. речник 1990: 337) или езиковата устойчивост на един национален език.

Три са главните характеристики на **езиковата устойчивост** на лексикалната норма: 1. Определена историческа продължителност на тази устойчивост; 2. Териториално единство (еднаквост) на тази устойчивост; 3. Ограничаване на езиковото разнообразие – варианти и колебания само в границите на тази устойчивост. В дефинираното понятие **езикова устойчивост** именно лексикалната норма има решаващо значение като **рамка, граница, чието преодоляване разрушава или предполага изменение, динамика на устойчивостта**. Последното не би трябвало да се разглежда тясно и буквално, защото знаем, че в основата на всеки обработен език е неговата богата вариативност и способност да предлага различни начини на изразяване на еднакви смисли и значения. Ето защо, по-скоро бихме могли да определим лексикалната норма като относително стабилна и устойчива, даваща възможност в много по-голяма степен, в сравнение с граматическата норма, напр., да се предложи широк избор на лексикални средства, в зависимост от редица изисквания на конкретния речев акт и съответната комуникативна ситуация. Казаното важи в много голяма степен при: а) диференциация на лексикалните норми между **писмения и устния** начин на езиково общуване; б) диференциация на лексикалните норми на различните пространствени (**териториални**), **социално-професионални и социокултурни** форми на националния език – стандартен

/ книжовен език, диалекти, региолекти, професионален жаргон, градски говор и под; в) диференциация на лексикалните норми в различните **функционални стилове**, жанрове и сфери на употреба. И трите отбелязани случая на езикова диференциация се събират във фокуса именно в лексикалната норма, затова бихме могли да ги разглеждаме и като нейни елементи. За съжаление именно тази интеграция на елементи е слабо изследвана за българския език, което впрочем важи изобщо за лексикалната норма – в общотеоретичен и частен план тя е слабо застъпена в лингвистичната литература. В „История на новобългарския книжовен език“ бегло и твърде неконкретно се говори за нея и обикновено се разглежда като лексикално-стилистична норма (История 1989).

IV. Елементи на лексикалната норма в български език

Лексикалната норма се отнася до ДУМАТА, затова е естествено средоточие на всички езикови стратификационни нива: Напр. лексемата **отечество** в съвременния български език се подчинява на лексикалната норма, съответно:

А. На фонологично равнище: Думата се произнася и изписва според правоговорните и правописни правила в съвременния български език, които са кодифицирани в правописния речник и имат директивен, задължителен характер. Пренебрегването на така определения стандарт се определя като грешка, която поставя под въпрос „разпознаването“ на думата. Нека да припомним затрудненията, които изпитваме при езиково комуникиране с малки деца или чужденци, които се опитват да изговарят български думи.

Б. На морфологично ниво: Лексикалната норма се представя като съвкупност от граматически норми и правила за нейното организиране в речта, произтичащи от принадлежността ѝ към дадена част на речта, като я включват в парадигмите на тази част на речта. Думата **отечество** е съществително име от мъжки род, което предполага форми за единствено и множествено число – *отечество*, *отечества*, както и присъщите за български език форми за определеност – *отечеството*, *отечествата*.

В. На лексикосемантично ниво: Лексикалната норма определя словообразователните и парадигматични характеристики на думата – нейните семантични, структурни и асоциативни връзки с други думи в лексикалната система – производни, близкозначни, противоположни, от същото тематично или понятийно поле и т.н. Така например лексемата **отечество** е основа за създаване на прилагателно име *отечествен*, на съществителните имена *отечественознание* и *отечественолюбие*, с които е в общо словообразователно гнездо. Същевременно общият корен на тези думи ги сродява с лексемата **отец**, която означава: *баща, родител от мъжки пол, мъжът в семейството като родител на някого*. По този начин лексикалната норма на думата **отец** включва в своите граници всички думи, съдържащи същия корен: *отцеубиец*, *отцегугател*, *отцовски*, *отечественофронтовски*, *отечественоотговорен* и

др. Семантичният и парадигматичен елемент на лексикалната норма очертава границите на редица близкозначни думи в споменатото словообразователно гнездо, с различна степен на близост и взаимозаменяемост извън контекст и в определен контекст при актуализация в речта. Думата **отечество** означава същото понятие, което означават думите *татковина* и *родина* – *страната, държавата или региона, мястото, където някой се е родил* и където живее народът, етническото формиране, група, към която той принадлежи. В съвременния български език думите **отечество**, **родина** и **татковина** са семантични синоними, което е елемент на лексикалната норма на всяка една от тях.

В разгледаните три пункта бяха представени онези елементи на лексикалната норма, които са на езиковите равнища, изграждащи думата, т.е. нива по-ниски от нивото на лексиката в езиковата пирамида. Като **централен семантичен хоризонт** в езика (Лотман 1980; Лотман 1994) нивото на думата – лексикалното езиково равнище е основата, върху която се изграждат трите по-високи езикови етажи, разположени над него – **синтактично, стилистично и прагматично** (текстово). В тези три езикови равнища лексикалната норма се включва като елемент съответно на синтактичната, стилистичната и жанровотекстовата норма.

Г. На нивото на синтагмата: Лексикалната норма се вгражда като елемент на синтактичната норма, определяйки съчетаемостта на лексикалните единици в синтагматичен порядък. Следователно, всички вече описани елементи на лексикалната норма на думата **отечество** определят употребата на тази дума в писмено или устно общуване като съставна част на изречение, срв: като **подлог**: *Отечеството, то чака нашата помощ и нашите жертви!* Ив. Вазов; като **допълнение** – *Обичам те, мое мило отечество!* Л. Каравелов; като **непряко допълнение** – *Мила ми Венето, след отечеството си, обичам най-много тебе.* Хр.Ботев; **несъгласувано определение** – *Небето, полята, горите, реките на отечеството.* Същевременно позицията за **съгласувано определение** на думата **отечество** е закрита от синтактичната норма, за тази позиция в изречението се включва друг лексикален елемент – прилагателното **отечествен**, срв: *Отечествените хубости са несравними с тези на другите отечества.* Следователно синтактичната норма съдържа, но и зависи от лексикалната норма. Тя интегрира всички изисквания, свързани с елементите на лексикалната норма, включително смисловата и семантична съчетаемост и съответно заемането на определена позиция като част на изречението. Лексикалната съчетаемост, макар изследвана многократно и от различни гледни точки, си остава едно от най-сложните за обяснение неща във функционирането на езика. Така напр. трудно бихме приели за смислово правилни изречения като: *Гардеробът е моето отечество; Куфарът е отечеството на пътника.* Подобни изречения обаче не са абсолютно невъзможни, защото знаем, че в езика няма неправилни и грешни неща, а неправилно или неуместно казани или написани. В приказка, басня, в ироничен контекст подобни

изречения са напълно нормални. Ето защо не бихме могли да говорим за лексикална норма или лексикален елемент на езикова норма в изолиран, чист вид, а винаги би трябвало да отбелязваме онези невидими смислови връзки, които я интегрират в цялостната система на нормативност на един език.

Д. На стилистично функционално ниво: Първият и най-съществен признак на определен функционален стил това е **целенасоченият устойчив избор** и коопериране на лексикални единици, традиционно закрепени като характерни, присъщи за този стил. Стилистичната норма е сложна и в езиково отношение интегрира в себе си като елементи нормите на всички равнища от езиковата пирамида. Това интегриране е динамично, в различна степен на превес на лексикалния елемент, в зависимост от функционалните изисквания на конкретен езиков стил или определена сфера на езиковото общуване. Стилистичната норма е кодифицирана като функционална, комуникативна и социолингвистична, но нейните конкретни прояви в речта винаги са свързани с избор на едни или други лексикални единици, тоест лексикалното равнище със своите норми захранва устойчиво определен функционален стил с неговите изисквания и предписания за избор и организация на лексикалните единици. Устойчивата закрепеност на избора на единица и организация на единиците (съчетаемост, синтактична форма, лексикален или семантичен вариант, конструктивна и жанрова форма, емотивно-оценъчна стратегия и др.) характеризират определен функционален стил и съответно маркират предпочетените при избора лексикални единици, на фона на **общостиловата лексика** (Бояджиев 1998: 202) и ги закрепват трайно като **лексикален задължителен** елемент на стилистичната норма.

С други думи, в зависимост от стила на определено изказване, се прави препоръчан избор на лексикалните единици и съответно на начина на тяхната синтактична организация в изречения. Така напр. изречението: *В простичката думица бащиния, татковина, отечество, родина се побира всичко, което ни е скъпо.* (Ст. Станчев), може да се определи като правилно и вярно, съобразено с българската езикова норма от епохата на Възраждането, според която думата **бащиния** е равнопоставена на думите **отечество** и **родина**. За съвременния носител на българския език думата **бащиния** е с неодобрителна конотация и той би я изключил от подобен най-общо положителен контекст. Този пример показва не само сложната взаимовръзка на лексикалната и стилистичната норма, но и подчертана определяща роля на лексикалния елемент. Същевременно очевидно е, че макар и сравнително устойчива, лексикалната норма също е релативна – тя се променя в зависимост от историческата перспектива, лингвогеографската и емотивно-оценъчна вариативност на всяка конкретна лексикална единица.

Е. На прагматично-комуникативно ниво: Езиково-комуникативната норма е макронорма. Тя включва всички езикови елементи като задължителни, независимо, осъзнавани или не, от говорещите определен език или схващани като предписания за определени езиковокомуникативни сфери, или

варианти на един национален език. На това най-високо и най-сложно езиково равнище се събират в кадъра на речевия акт всички езикови и поведенчески норми. Определяща е макронормата на жанра и на езиковата ситуация. Лексикалният елемент в тази макронорма е сложно интегриран за всяка една актуализация на лексикалната единица.

Доколко всяка актуализация е сама по себе си уникална и неповторима, макар и устойчиво мотивирана от съществуващите норми, ще илюстрираме с известното пародийно стихотворение на Елин Пелин **Отечество любезно**: *Отечество любезно, уроки да не са ти, ама си много мило и убаво си ти! Земята ти земя, небото ти, небо! Е бая със зор изкарваме лебо и малко на законо дъската му клопа, ама инат чиним на цела Еропа!... Отечество любезно, де да пада лебо готов от небето, че турим у торбуту, че седнем край селото, цел ден че се дзверим на твоите красоти. Че окам колко можем: Отечество любезно, е убаво си ти!*

В цитираното стихотворение Елин Пелин съвместява в жанровите особености на хумористичната пародия различни, несъвместими, даже алогични стилоезикови елементи. Диалектни думи са употребени в тържествен одичен контекст, което има хумористичен ефект. Особено силен е този ефект в поантата: *Гявол да го вземе, отечество мило! Нека да си дума, кой каквото сака, нека да си лаят псета у сокака, ама и Русия на Деда Ивана да дойде да каже: триста гроша давам! Отечество мило, я те па не давам!*

Търсеният естетически ефект е постигнат чрез преливане на патриотичен патос в битоворазговорен монолог на шопски диалект. Авторът е употребил несъвместими стилови и езикови единици, диалектни думи и диалектни и просторечни варианти на думи (*уроки, убаво, небо, бая, зор, леб, чиним, окам, гявол, дзверим, деда, па, пцета*) като равнопоставени с книжните (*отечество, любезно, красота*). От стилноезикова гледна точка тази пародия е уникална и пример, че лексикалният ресурс на един език, с всичките лексикални единици и техните варианти, е своеобразно картотекиран от лексикалната норма, която присъства винаги при актуализацията на всяка лексикална единица, дори тагава, когато е нарушавана.

V. Маркерът като индикатор на лексикалната норма

Най-общо три са измеренията, в които се изследват лексикалните единици: Очертава се тяхната **трайност във времето**, т.е. изследват се в исторически аспект – от една страна, с оглед на историята на народа, който говори определен национален език и от друга страна – с оглед на диахронията като вътрешноприсъщ развой на този език; Изследва се тяхната **релация в пространството** – лингвогеографската характеристика на лексемите като принадлежащи към определен региолект, диалект, градски говор; В **културноантропологичен аспект** – тяхната обвързаност с определени социални, професионални и други общности и комуникативни сфери. Както вече беше

казано, маркерите са индикаторите на лекскалната норма и именно тези три гледни точки определят съответно три изследователски подхода, за които можем да твърдим, че са основа за **типологията на лексикалните маркери**:

Лексикално-стилистичният подход на изследване на лексикалните единици подлага на анализ най-общо тяхната семантична обвързаност с определени стилове и речеви жанрове в книжовния език. Маркерите, които картотекират думите в лексикосемантичния анализ, са **стилистични маркери**. **Стилистичният маркер** е лексема или етикет, символ, бележка към лексема, който характеризира преди всичко стилистичната принадлежност на тази лексема като устойчиво присъща на определен стил, т.е. като стилоопределяща.

Социолингвистичният аспект на изследване на лексикалните единици анализира лексемата в исторически, социален, професионалнокултурен и териториален план. В този аспект говорим за **маркери кодове**. **Маркерът код** е лексикална единица или бележка, символ, етикет към лексикална единица, характеризираща лексемата социолингвистично, с оглед на нейните лингво-географски, исторически, социокултурни и производствено-професионални особености в нейната употреба. Под **код** се разбира своеобразен „мини език“, обособен, устойчиво присъщ на определена езикова среда, съответно детерминирана териториално, социално и исторически. В социолингвистичен план **кодът** се определя най-общо като „комплекс от правила за функционирането на езика в зависимост от сферата на речевата дейност“ при отчитане на екстралингвистични комуникативни фактори, комбинирани с езиковите: характерът на общуването (писмено, устно или онлайн), официално или разговорно, монологично или диалогично, директно или дистантно - всичко това се диференцира в речевия акт със съответната лексикална норма, означена с **маркер код**. Говорим за своеобразна специализация на лексикалната единица, която присъства в готов вид като възможност или предписание, и колкото и да изглежда, че не се поддава на кодифициране, по същество е лексикална норма с различна за всеки отделен случай степен на задължителност като „следствие от социалния императив, от одобрената от общественото мнение организация на изразните средства“ (Виденев 1982: 166).

Психолингвистичният аспект на изследване на лексикалните единици ги анализира от гледна точка на изразяваната от тях емоция, оценка и волева стратегия, както и съответната реакция. Маркерите, които разпределят лексикалните единици според тези критерии са **маркери регистри**. **Маркерът регистър** представлява лексема или символ, етикет, бележка към лексема, която характеризира най-общо отношението, волевото и емоционалното състояние на говорещия и съответно стратегията за възбуждане, за предизвикване на същото или друго отношение, емоция или поведение като реакция на прогнозиран резултат – очакван езиков отговор, конкретно действие, проява и под. Терминът **регистър** в лингвистиката се свързва с теорията на дискурса на австралийския лингвист М. А. Халидей и неговата школа (вж.

по-подробно Енциклопедия 1994: 211). В съвременната лингвистика регистърът характеризира общата психофизиологична и социокомуникативна информация, която съпътства всеки речев акт, главно с оглед на участниците в него и то за всеки отделен комуникант като индивид. Следователно **регистърът е многомерна информативна единица**, която езиково се материализира чрез **езиковия код** (социолингвистично), чрез **функционалността** (стилистично) и чрез т.н. **тоналност** (психолингвистично). **Тоналността** изцяло е езиков и поведенчески вариант, съзнателно избран или несъзнателно проявен, от индивида комуникант, като израз на неговото психофизическо състояние в момента – настроението му, целите му, реакциите му и пр. в рамките на определен регистър. **Тоналността** е зависима от **регистъра** на общуването, от позицията на отделния участник – така напр. в дискурс на погребение общата тоналност е скръб, но тя се изразява обикновено в два регистъра – този на близките на покойника и този на другите участници в церемонията, които поднасят съболезнования, вербално изразяват съпричастност, съчувствие. **Тоналността** се откроява от един неутрален хоризонт, над който са разположени тоналности на положителните чувства, а под него – отрицателни. В лингвистичната литература се говори за **положителна (одобрителна)** и **пейоративна (неодобрителна)** тоналност, което е доста схематично и примитивно, с оглед на богатата палитра от емоции и състояния, езиково дефинирани в названия или изразени в семантиката и конотациите на лексикалните единици. Максим Стаменов, разсъждавайки за пейоратива като „семантична характеристика на езиковите изрази, най-вече означения за лица, които пораждат негативни пренебрежителни конотации“ (Стаменов 2011: 156), търси смисъла на тази универсалия в експлициране на отношение спрямо определени значения и техните референти с езиково специфични средства на равнището на отделната дума (Стаменов 2011: 158). Разбира се, казаното важи не само за пейоративността, а за изразяването на всички емотивни и ментално-волеви състояния в езика. Макар че говорим за психически и ментални феномени, езиково те са експлицирани богато, като количество названия, значения и конотации, и същевременно са подредени, картотекирани в рамките на крайните състояния, очертаващи границите на множества, които имат обща, макар и с различна степен на интензивност, тоналност: срв: *страх/смелост; нежност/грубост; умен/глупав; хубав, красив, прекрасен/грозен, отвратителен*.

Същественото при езиковото отразяване и възприемане на въпросните психически и ментални феномени е разграничаването на **назоваването** на емоциите, отношенията, оценките от тяхното **изразяване** и **проектиране** в езика чрез използването на други езикови средства. Въпреки това обаче, централният емотивен хоризонт в езика, ако можем така да перифразираме казаното от Лотман за думата като „основен семантичен хоризонт“, е лексикалната единица с нейните многобройни валенции към всички езикови равнища в езиковата система. Този факт е отразен и при разглеждането на

пейоративността от М. Стаменов: „Когато става въпрос за връзката между емоция и лексикално значение на думата, която я назовава или изразява, има две възможни отношения: на именуване... и на изразяване“ (Стаменов 2011: 215–216). Следователно в дефинирането на съответната лексема **маркерът-регистър** е определящ, независимо дали е изнесен извън дефиницията на лексемата като указател за нейната употреба или е компонент на самата дефиниция – срв. напр. дефинициите на междуметията.

VI. Типология на маркерите в лексикографски план

По традиция в лексикографската практика лексикалните единици се разпределят в различни **лексикографски типове** (Апресян 2001: 18) – по части на речта, по тематични групи, по сходство на лексикографското описание, начините на дефиниране, по сфера на употреба, по произход и т.н. Всяка лексикална единица има свои възможности на актуализация в речта, които са устойчиво присъщи, в зависимост от лексикалното ѝ значение и от традиционните ѝ употреби, което най-общо се интегрира в лексикалната норма. Маркерите като индикатори на нормата в лексикографията обикновено се наричат **бележки**, но независимо от това, традиционната типология на **лексикографските бележки** всъщност следва разгледаната в изложението типология на маркерите както следва:

Лексикографски бележки за стилистичните маркери: За съвременната българска академична лексикография са характерни следните: *Книжно, Разговорно, Просторечие, Поетично, Народнопоетично*, както и бележки, определящи лексемата като стилистично закрепена към определен функционален стил – *Официално-административен, Публицистичен, Научен, Научнопопулярен, Тържествен, Риторичен, Поетичен/художествен*.

Лексикографски бележки за маркерите кодове: За съвременната българска академична лексикография са характерни следните:

А. Лексикографски бележки за историческата и географска перспектива на лексикалната единица: *Книжовно, Диалектно, Жаргон, Интердиалектно, Региолектно, Остаряло, Ново, Неологизъм, Архаизъм, Историческо*.

Б. Лексикографски бележки за сферата на употреба на лексикалните единици: Това са бележки, които определят принадлежността на лексикалните единици към специалните, професионални и терминологични подсистеми на лексикалната система на българския език. В многотомния *Речник на българския език* те са изброени в специално приложение, като са отбелязани в съкращения както следва: *авиаци. – авиация, агроном. – агрономия* и т.н. (РБЕ 1977: 43–47). Изброените бележки за сферата на употреба характеризират преди всичко научната терминология като устойчиво присъща на научния стил на съвременния български език, което доказва твърда лексикална, стилистична и социолингвистична норма за думите с професионално, специално и терминологично значение.

Лексикографски бележки за маркери регистри: За съвременната българска лексикография са характерни следните: *Одобрително, Неодобрително, Грубо, Ругателно, Вулгарно, Фамилиарно, Иронично, Шеговито, Подигравателно, Пренебрежително, Снизходително*. Изразяването на широката гама от емоции и отношения – *възторг, радост, жалост, скръб, съчувствие, страх, забрана, заповед, колебание, молба, съжаление, искреност/неискреност, лицемерие, измама, лъжа/истина* и т.н. става в лексикографската дефиниция, в случаите, когато е наличен семантичен компонент в значението или конотацията на определена дума, срв.: **държа**.... 6. *Прех. Разг.* В знак на почит, уважение, подавам върхната дреха на някого или нещо друго, като му помагам да се облече или да си послужи с него. *Той стана и държа палтото на лекаря...* М. Грубешлиева; 18. *Непрех. Прен.* Придавам голямо значение, обръщам голямо внимание на някого или нещо; ценя. *Държа на семейството си повече от всичко друго.*

В заключение ще обобщим, че лексикалната норма със своя интегрален характер присъства във всички прояви на езиковата нормативност, и съответно в нейната кодификация. Най-убедителното доказателство за това е лексикографията във всичките ѝ жанрове. Всеки един жанр речник кодифицира определени елементи на лексикалната норма на даден език, в зависимост от конкретните си цели, задачи и съответно концепция, като използва както традиционните лексикографски бележки - маркери така и възможностите на лексикографската дефиниция. В този смисъл именно лексикографската практика очертава лексикалната норма или отделни нейни елементи като мярка на устойчивост и самобитност на националния език в неговата цялостна знакова и социокултурна същност. Известно е, че именно в лексикално отношение езиците са различни и уникални, а лексикалната им норма е мярката на тяхната устойчива стабилност в процесите на езикова конвергенция и асимилация.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 2001:** Апресян, Ю. Д. Синонимия предикатов группы *ждать*. // *Слово. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на проф. И. Червенкова*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Бояджиев 1998:** Бояджиев, Т. Лексикология. // *Съвременен български език*. София: ИК „Петър Берон“.

- Виденев 1982:** Виденев, М. *Социолингвистика*. София: ДИ „Народна просвета“.
- Виденев 1986:** Виденев, М. *Норма и реч*. София: ДИ „Народна просвета“.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София: БАН.
- Енциклопед. лингв. речник 1990:** *Лингвистическият енциклопедически словарь*. Москва.
- Енциклопедия 1994:** *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Pergamon Press.
- Лотман 1980:** Лотман, Ю. М. Лекции по структуральной поэтики. // *Труды по знаковым системам. Ученые записки Тартуского университета*. Вып. 160. Тарту.
- Лотман 1994:** Лотман, Ю. М. Язык как материал литературы. // *Ю. М. Лотман и Тартуско-Московская семиотическая школа*. Москва: ГНОЗИС.
- Мурдаров 1979:** Мурдаров, Вл. Формиране на книжовноезиковите норми (според историята на съвременния български книжовен език). // *Изследвания на историята на съвременния български книжовен език*. София: БАН.
- Мурдаров 1985:** Мурдаров, Вл. За нормите на съвременния български книжовен език и тяхната кодификация. // *Български език*, № 5, с. 529–532.
- Мурдаров 2011:** Мурдаров, Вл. Формиране на правоговорната норма на новобългарския книжовен език. // *От любословие към езикознание. Приложение към списание Български език*, с. 25–41.
- РБЕ 1977–2012:** *Речник на българския език*. Т. I–XIV. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Стаменов 2011:** Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и българската култура*. София: Изток-Запад.

ИЗРАЗЯВАНЕ НА ЗНАЧЕНИЯ ЗА МЯСТО И ВРЕМЕ ОТ ПРИЛАГАТЕЛНИ И НАРЕЧИЯ И ЧАСТИЦАТА *ПО-* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Abstract: In the present paper an analysis is carried out of ways of use of relative adjectives and adverbs and *no-* that are inappropriately qualified as comparative because of the incapacity to distinguish form and content. We find out that they code meaning about the place of an object in a certain chain of them of the same kind in space or time.

Key words: semantic category degree, comparative, relative adjective, meaning

Прието като типично за частицата *по-* в българския език е изразяването на значение за степен – значение за компаратив, като тя се прибавя към прилагателни имена и наречия, а по-рядко и към съществителни имена и глаголи. Тази нейна роля подробно съм разгледала в изследването си *Семантичната категория „степен“ и нейното изразяване в българския език* (Чоролеева 2007: 137–145). При направения преглед на основните тълковни речници на българския език се оказва, че частицата *по-* е представена единствено с това значение. Като пример ще приведа само статията на частицата от най-обстойно разкриващия значенията на българските лексикални единици *Речник на българския език* (РБЕ, т. 12: 630):

по частица. За образуване на сравнителна степен: а) при прилагателни и наречия: по-; повече.....б) при съществителни, глаголи и съчетание от предлог и съществително: по`, повече...

Смятам, че е излишно тук да проследявам поотделно статиите на тази частица в другите български тълковни речници, но общото за всички е, че те представят частицата *по-* само като означаваща значение за степен.

Преди всичко трябва да отбележа известното положение, че значения за компаратив се изразяват от качествени прилагателни имена. По-нататъшните ми разсъждения се опират на становището, че семантичната категория „степен“ означава изменение на количеството на признак, който е предикат с един аргумент, т.е. признак сам по себе си, вътрешно присъщ на даден обект и той може да се изразява само от качествените прилагателни. Релативната степен компаратив представя отношение на неравенство между два или повече обекта, сравнявани въз основа на даден присъщ им признак. Това отношение на неравенство се изразява в наличие на признака в по-голямо или по-малко

количество у един от обектите в сравнение с количеството на този признак у останалите обекти на сравнението (Чоролеева 2007: 126).

Както е известно, относителните прилагателни имена означават признак не вътрешно присъщ на даден обект, а признак, основаващ се на отношението на този обект към други обекти, което не може да се разглежда като изменящо се количествено, по сила, интензивност. Ето защо те не могат да означават и значения за степен. До тук всичко изглежда, струва ми се, ясно. Затруднението идва, когато се установява, че съществуват примери, в които относителни прилагателни имена са употребени в съчетание с частицата *по-*, на което досега почти не е обръщано внимание. Дори във въпросните статии в тълковните ни речници такива примери на относителни прилагателни и наречия с *по-* са дадени наравно с примерите с качествени прилагателни и наречия с *по-* и са представени като илюстрация за означаване на значение за компаратив. Целта на настоящия доклад е да установи какви значения се изразяват от относителни прилагателни и наречия с частицата *по-* и съответно, какво значение се изразява от частицата *по-* в тези случаи.

Този въпрос досега не е изследван специално. На възможността на част от относителните прилагателни да се съчетават с частиците *по-* и *най-* обръща внимание Б. Радева в дисертацията си за получаване на образователната и научна степен „доктор“ на тема „Относителните прилагателни имена в съвременния български език (семантика, граматика)“ но и тя не нарушава традицията и определя явлението като компаратив и суперлатив. Когато конкретно анализира значението на прилагателни като например *предишен*, *предходен*, *последен*, *сетен*, *следващ*, *сетнешен*, *нататъшен*, *последен*, *последващ*, *ранишен*, *краен* в съчетание с частиците *по-* или *най-*, тя отбелязва, че те не означават степен, а поредност или пределност, завършеност, но въпреки това без да разбира противоречието, в което изпада, говори пак за компаратив и суперлатив (Радева 2011: 126–129).

Ще разгледам някои от относителните прилагателни имена, които се свързват с частицата *по-*, за да изясня становището си относно тяхното значение. Така относителното прилагателно *следващ* в примери като *Вземи тази и следващата книга от рафта.* или *Следващата спирка на автобуса е при училището.* има значение „За обект – който следва, намира се, е след друг такъв обект“, а *по-следващ* в примерите *Вземи и по-следващата книга.* или *Трябва да слезете на по-следващата спирка.* означава „За обект – който е след следващия от някакво подредено множество обекти, от някакъв ред обекти от един вид“ и без съмнение не означава количество на признак, което е повече или по-малко от количеството на признак на други обекти, с които се сравнява, т.е. не може да се разглежда като значение за компаратив. Чрез формата на прилагателното *следващ* с *по-* се изразява значение за мястото на обект, който е след следващия от някакъв ред, подредено множество от обекти.

Прилагателното *предишен* в примери като *Тя беше в предишната колона на протестиращи*. означава „който е бил (намирал се е, движил се е) преди друг такъв обект“, докато *по-предишен* в *Не видях по-предишната колона*. е със значение „който е бил, намирал се е преди предишната колона, т.е. преди предишния обект – обект, който е бил преди някакъв друг такъв обект от множество обекти от един вид“.

Освен значението за място в пространството, много повече чрез този вид относителни прилагателни и частицата *по-* се изразяват значения за място във времето, т.е. значения за време.

Така например прилагателното *минал* в примера *Той замина миналия вторник*. има значение „За обект - който е бил преди друг такъв обект във времето“, а *по-минал* в израза *Тя ми беше на гости не миналия, а по-миналия вторник*. означава „За обект - който е бил преди друг минал обект от същия вид“, така че се образува поредица от обекти – *вторник от настоящата седмица – миналия вторник (от предишната седмица) и по-миналия вторник (от седмицата преди предишната седмица)*. Така се характеризира обект от едно множество обекти според мястото, което заема в него, като това може да се разполага във времето или пространството.

С подобно значение е прилагателното *предишен*. Така например в примерите *Завърших работата още по-предишната седмица; Предишният шеф не се представи много добре, докато по-предишният се справяше с всичко; На втория ред седяха предишния и по-предишния победител в състезанието*. *предишен* означава „който е преди друг такъв обект“ (*предишната седмица преди настоящата, шефът, който е бил преди настоящия, победителят преди настоящия*), а *по-предишен* е със значение „който е преди друг такъв обект (във времето или пространството), който също така предхожда друг обект от същия вид“ или по-кратко „който е бил преди предишния обект от същия вид“.

По този начин може да бъде обяснено и значението на прилагателни като *следващ, идващ* с частицата *по-* в примерите: *Следващото предаване ще бъде 1 час, а по-следващото ще продължи 2 часа; Следващия и по-следващия месец ще работя на същото място; Идващата седмица ще пиша доклада си, а по-идващата заминавам за Варна*. Значението е: „който следва, ще бъде, предстои да бъде след подобен обект във времето, следващ след друг такъв обект“. Същото значение се изразява от относителните прилагателни имена *друг* и *иден*, напр.: *Заминавам другата неделя и Заминавам по-другата неделя; Идната неделя ще завърши статията а конференцията е по-идната неделя*. Обобщено значението на тези прилагателни с частицата *по-* може да се представи по следния начин: „За обект – който е пред или след някакъв обект, който на свой ред е пред или след друг обект от същия вид, като част от някакво множество, ред от еднородни обекти, разположени във времето или пространството“.

Това значение, различно от значението за компаратив, се изразява и от редица наречия с частицата *по-*, като при тях то се откроява много ясно. Например в множеството *днес – утре – вдругиден – по-вдругиден* значението на наречието с частицата *по-* е „в деня, който е след вдругиден“; в множеството, редицата от дни – *вчера, завчера, по-завчера* наречието с *по-* означава „в деня, който е преди завчера“; при реда *тази година, догодина, по-догодина* с наречието се означава обект от множеството, от реда от обекти, който ще бъде след останалите.

Така във всички разгледани случаи става въпрос за редица от обекти, подредено множество от един и същ вид обекти във времето или пространството, в което с помощта на частицата *по-* се назовава обект с определено място преди или след друг такъв обект, а няма изразители на изменение на признак по количество, по сила, каквито са значенията за степен. Кръгът на относителните прилагателни и наречия, означаващи място и време, които могат да се свързват с частицата *по-* и да имат специфично значение за място в дадено множество от обекти във времето и пространството е доста по-широк, но тук имах за цел да представя становището, че чрез тези форми се изразява друго, различно значение от значението за компаратив.

Виждам само една причина, поради която в цитираната по-горе дисертация на Б. Радева, където се обръща внимание на това различно значение на прилагателните с *по-*, пак се говори за компаратив, или поради която в статиите на *по-* в тълковните речници не се отразява, отсъства разгледаното значение. Това се получава поради една основна грешка – поставя се знак за равенство между форма и значение и се приема, че щом се използва частицата *по-* при прилагателно име, то това се определя като компаратив, вместо да се направи разграничението, че чрез форми на прилагателни и наречия с частицата *по-* може да се изразяват значения за компаратив, но е възможно да се означава и друг вид значение при изпълнени определени условия, т.е. това, което разгледахме по-горе. Искам да подчертая, че отъждествяването на форма и значение, е грешка, която се прави често и за съжаление така се достига до неверни изводи. В Българско-полската съпоставителна граматика и в редица други свои публикации проф. Виолета Косеска изтъква това погрешно неразграничаване на форма от значение и винаги посочва как то води до неточни и погрешни заключения (Косеска, Гаргов 1990: 8). Точно такова отъждествяване се прави и в този конкретен случай, като прилагателните и наречията с *по-* се определят винаги в досегашните изследвания и в речниците само като компаратив. В действителност чрез формите на определен вид относителни прилагателни и наречия с частицата *по-* се изразява друг вид значение – за време и място, а общо чрез форми на прилагателни и наречия и частицата *по-* в едни случаи се изразяват значения за компаратив, а в други случаи, в зависимост от вида и значението на прилагателните и наречията – специфичен вид значения за време и място.

ЛИТЕРАТУРА

- Косеска, Гаргов 1990:** Косеска, В., Г. Гаргов. *Българско-полска съпоставителна граматика. Т. II. Семантичната категория определеност/неопределеност*. София: БАН. 182 с.
- Радева 2011:** Радева, Б. *Относителните прилагателни имена в съвременния български език (семантика, граматика)*. Дисертация. София. 424 с.
- РБЕ, т. 12:** *Речник на българския език. Т. 12*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, ЕТ „Емас“, 2004. 1074 с.
- Чоролеева 2007:** Чоролеева, М. *Семантичната категория „степен“ и нейното изразяване в българския език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. 195 с.

ЛЕКСИКАЛНО-СЕМАНТИЧНИ СИСТЕМИ НА ЕЗИЦИТЕ И НАЧИНИ ЗА ТЯХНОТО КАТАЛОГИЗИРАНЕ (ЗА СЪПОСТАВИТЕЛНИ ЦЕЛИ)

Abstract: The report discusses issues relevant to cataloging of the vocabulary for comparative purposes. Parameters for comparative study of concrete and predicate words are displayed. Such studies are valuable for comparative typology of languages, for lexical semantics, lexicography, translation theory and making of databases.

Key words: model, metamodel, cognitive semantics, polisemy, catalogues

Като изхождам от трите типа лингвистика за лексикални изследвания, в които се използва съпоставителен метод и които с пълно право могат да се нарекат съпоставителни – сравнително-историческа лингвистика, ареална лингвистика и съпоставително-типологична лингвистика, мога да предположа, че трите лингвистични подхода създават условия за разработването на три вида каталози, получени в резултат от съпоставително изучаване и създаващи възможности за нови семантични и пр. интерпретации върху материал от тези каталози за допълнителни изследвания в различни аспекти (вж. също Гак 1989).

Що е каталог в лексикално-семантичното изследване? Това е инвентаризация на даден лексикално-семантичен материал от гледна точка на същественияте, необходимите и достатъчните признаци, които конструират дадено явление от гледна точка на използвания изследователски метод.

Така са възможни три типа каталогизиране на лексикалните факти: от гледна точка на сравнително-историческия метод (Соловьев 2010: 95), от гледна точка на ареалния метод (Соловьев 2010: 95) и от гледна точка на съпоставително-типологичния метод (ЛЕР; Зализняк 2001; Легурска 2003; Легурска 2011a). Така се оформят три типа диахронни изследвания – етимологични, исторически и диалектоложки, изследващи генетичното и ареалното родство на езиците (Соловьев 2010: 101–109), които предполагат съответно каталогизиране на лексикалните факти. В рамките на съпоставително-типологичните изследвания се разработват различни типове синхронни номенклатури на лексикално-семантичните явления и факти от гледна точка също на съпоставителния метод. Те могат да бъдат изследвания, посветени на семантично-структурните сходства и разлики между езиците независимо от родството (ЛЕР: 260) или с цел да се изведат общи лексиколожки, по-често семантични закономерности (ЛЕР: 260).

В своята изследователска практика се спирам върху разработването на три типа каталози в зависимост от характера на лексикалния материал – каталози за представяне на предметни, предикатни имена и безеквивалентна лексика с оглед на съпоставителното им изучаване за двуезични и многоезични цели. Приемането на подобно деление на лексиката е продиктувано от семантични съображения. Деленето на лексиката на предметна/предикатна/събитийна е предложено от С. Д. Кацнелсон (Кацнелсон 1972), като по този начин се изчерпва характеристиката на лексикално-семантичните факти в парадигматичен и синтагматичен план. Предметните/предикатните думи, имащи семантични и преводни еквиваленти, се противопоставят на т.н. безеквивалентна лексика, характеризираща се с търсене на еквивалентност на макроравнище и боравеща с характеристиките „приблизителен“/„описателен“ или заемане/липса на преводимост на съответните единици. По-подробно върху тези въпроси съм се спряла в монографията „Съпоставителни лексикални анализи и основа за съпоставка“ (Легурска 2011а).

Целта на този доклад е да поставя някои основни въпроси, свързани със съставянето на семантично-типологични каталози на лексиката в двуезично или многоезично изследване. Също така да покажа отделни техни реализации, осъществени в лични разработки и в изследователски колективи.

Разработени са три модела: за изучаване на полисемията на предметната лексика, за представяне на лексикалните значения на предикатната лексика и безеквивалентната лексика на различно равнище на изчерпателност – на инвариантната семантична структура на думата – прототипен представител на дадена тематична група предметна лексика (Легурска 1984; Легурска 2002а; Легурска 2011а; Легурска 2011б) в двуезични и многоезични изследвания (Легурска 2003; Легурска 2006; Легурска 2011а; Легурска 2011б; Легурска и др. 2009); за изследване на предикатна лексика в дву- и многоезични изследвания (Легурска, Златанов 1997; Легурска, Веселинов 2001); за изследване на безеквивалентна лексика в съпоставителни анализи от различен вид (Легурска 2000; Легурска 2001; Легурска 2002б; Легурска 2011а).

Най-задълбочено и разгърнато е представен моделът от първия тип. Изследванията са посветени на каталогизирането на полисемията в различни езици. Параметризирането на полисемията се извършва по съществени за явлениято признаци и уместни за съпоставително изследване – начините и видовете полисемия и тяхната типология в съпоставяните езици във вид на матрица, преподреждането им в матрицата във всеки отделен език, в съпоставяните езици по двойки, в които едната (дясната) страна се заема от българския език, и обратното оглеждане на българския език в три славянски езика – руски, сръбски, чешки; един език от романската група – френски; един от германската група – английски. Резултатите от съпоставката се представят в четири типа каталози, както следва:

1. Типология на начините на вторичното назоваване в руски-български, сръбски-български, чешки-български, френски-български, английски-български (Легурска 2006; Легурска 2009; Легурска и др. 2009).

2. Ономасиологичен каталог на семантичните преходи (Легурска 2009; Легурска и др. 2009).

3. Ономасиологичен каталог на семантичните паралели (Легурска 2009; Легурска и др. 2009).

4. Синхронизирани каталози на семантичните преходи в избраните езици – образни и номинативни метафори, изготвени от П. Легурска и И. Панчев върху материал от Легурска 2006, Легурска 2009 и Легурска и др. 2009 с унификация на метаезика и данните в български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език (Легурска, Панчев 2011а; Легурска, Панчев 2011б).

Теорията, свързана с четирите каталога, се коментира в монографията „Съпоставителни лексикални анализи и основа на съпоставка“ (Легурска 2011а), като отделно е публикуван „Семантичен речник на типологичните характеристики на вторичното назоваване в руския и българския език“ по трите части на каталога (Легурска 2011б).

Подобна теоретична база за изготвянето на тези каталози е разбирането за „близък“ и „далечен“ прототип в историята на развитието на лексемата. Предложена е от Е. В. Ларионова за лексика от предикатен тип (Ларионова 2005: 331). Цитираната авторка разсъждава върху проблема за пазенето и функционирането на значенията на многозначната дума в паметта. От гледна точка на прототипната семантика езиковите носители на равнището на системата на езика оперират със съдържателното ядро на думата – лексикалният прототип (подобно конструиране намираме у Никитин 1983, направено доста отдавна отново във връзка с многозначната дума, също у Легурска 1982 и др.). Лексикалният прототип се получава като резултат от обобщаването на отделните значения на думата в инвариантен образ, скрепващ всичките значения помежду им. ЛП е сноп от минималните интегрални и диференциални признаци, необходими за отъждествяване на дадената семема с предмета на мисълта. ЛП е отправен пункт за функционирането на лексемата в речта, той позволява да се разглеждат всички актуални значения като равностатусни реализации на инварианта (Архипов 1997, цит. по Ларионова 2005: 331).

Може още да се предположи, че в структурата на значението на дадената дума има няколко семантични центъра, че първичното прототипно значение се преосмисля на по-високо равнище на абстракция (Ларионова 2005: 332–333). Ако „близкият“ прототип на многозначната лексема е първото, с което се съотнася дадена дума, то „далечният“ прототип е обобщен образ, инвариант, притежаващ черти, общи за всички лексикално-семантични варианти на дадена лексема (Архипов 1997, цит. по Ларионова 2005: 332–333).

Лингвистичният конструкт, използван в коментираните проекти при анализа на полисемията както в отделния език, така и служещ за съпоставка на езиците, е хибрид, в който понятията „инвариант“ и „прототип“ са обединени от гледна точка на ролята на източника за системно въздействие на зависимите обекти при анализирането на лексикалното значение и полисемията. Идеята за обединяването на двата подхода: инвариантния и прототипния при обяснението на лексиката – принадлежи на А. Вежбицка и се отнася до разумното

съчетаване на подхода на Платон (в случая засягащ понятието „инвариант“) и този на Витгенщайн (отнасящ се към понятието „прототип“) (Вежбицка 1990: 347–367). Съществува още схващането, че прототипът е най-репрезентативният вариант на определен инвариант от гледна точка на системния подход при анализ на лексиката и граматиката (Живон 1986: 195; Бондарко 2001: 20–22). Така че към полисемията може да бъде изработен подход, в който едновременно да се прилагат и двата конструкта: от една страна, като инвариант може да се разглежда създаваната инвариантна семантична структура на думата – член на дадена тематична група от думи в даден език, по отношение на която отделните вторични значения на лексикалните единици са варианти. Възможно е също така да има единица, която да синтезира всички значения, заложили в инвариантната семантична структура, и тя служи за прототип при идентификацията на вторичните значения на лексикалните единици от същата група в процеса на езиковата практика. Тази единица е когнитивно-операционална матрица, служеща за еталон при формирането на вторични значения. Матрицата е изходен комуникативен ресурс за говорещия и слушащия. Прототипът предшества всички актуализации на значенията в речта. Допускането се подсилва от факта, че семантичните неологизми, следват значенията, заложили в прототипа. Като работно понятие в проектите на този етап от работата се използва терминът инвариантна семантична структура на прототипен представител на тематичната група думи за даден език (въведен у Легурска 2004).

Иначе казано, ако използваме коментара на Л. Илиева по отношение на двете максими на „бръснача“ на Окам: Първо – да не се увеличава броят на съществуващите неща без нужда: „Затова в науката след Окам е принцип проблемите да се решават чрез приемането на съществуването на неща, за които науката има достатъчно данни, че те съществуват, без да се градят хипотези за съществуването на неща, за съществуването на които няма данни“ (Илиева 2001: 305). Второ – от две еднакво възможни обяснения на едно и също явление да се придържахме към това, което е по-просто.

Или иначе казано: когато се изследва полисемията на предметните имена в различни езици съществени параметри са начините и видовете вторично назоваване във всеки език поотделно, възможността те да се ранжират по представеност в даден език, на тази основа да се извеждат семантични паралели между езиците и семантични несъответствия като видове лексикалносемантична еквивалентност в двуезичен план, представени чрез апарата на семните механизми.

Илюстрации

1. *Каталог на типологията на начините и видовете вторична номинация в съпоставяните езици – български, руски, сръбски, чешки, френски и английски.*

2. *Метаезик – български.*

Матрица за значенията на думите от тематичната група „съдове“:

1. ‘определен съд’
2. метонимии:
 - 2.1. ‘съдържание на съда’
 - 2.2. ‘съдът като мярка за вещество’
 - 2.3. ‘действие, обозначено чрез съда’
3. номинативна метафора: ‘предмет/част от предмет, подобен/подобна по свойство (външно или функционално на артефакта)’
4. образна метафора: ‘човек/предмет, охарактеризиран по свойство, приписвано на артефакта’

Илюстрация на съпоставката на думите в руския и българския език

р. банка	б. буркан
2.1. ‘съдържание на съда’	2.1. +
2.2. ‘съдът като мярка за вещество’	2.2. +
3. -	3.1. ‘полицейска машина със синя лампа’ 3.2. ‘лампа на автомобил със специален режим’

р. блюдо	б. чиния
2.1. ‘съдържание на съда’	2.1. +
3. -	3.1. ‘небесно тяло по форма подобно на чиния’ леляща чиния 3.2. ‘артефакт по функция подобен на чиния’ тоалетна чиния 3.3. ‘устройство, по форма подобно на чиния’ сателитна чиния

Вариране на матрицата в руския и българския език:

Илюстрация на варирането на матрицата в тематичната лексикална група „съдове и кухненски принадлежности“:

1. ‘съд от дадения вид’
2. метонимии:
 - 2.1. ‘съдържание на съда’
 - 2.2. ‘артефактът като мярка за вещество’
 - 2.3. ‘действие, обозначено по артефакта’
 - 2.3.1. ‘ситуация/част от ситуация, обозначена по артефакта’

3. номинативна метафора: ‘предмет/част от предмет, подобен/подобна по свойство (външно или функционално) на артефакта’
4. образна метафора: ‘човек/предмет, охарактеризиран по свойство, приписано на артефакта’

Дадените типове значения са представени и в двата езика; значението 2.3.1. се среща в материала от български език.

Руски език:

1./2.1. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘съдържание на артефакта’ 24 семеми

2./3. номинативна метафора: ‘съдът като артефакт’ – ‘предмет/част от предмет, подобен/подобна по свойство (външно или функционално) на артефакта’ 23 семеми

3./2.2. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘артефактът като мярка за вещество’ 6 семеми

4./4. образна метафора: ‘съдът като артефакт’ – ‘човек/предмет, охарактеризиран по свойство, приписано на артефакта’ 5 семеми

5./2.3. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘действие, обозначено по артефакта’ 0 семеми

6./2.3.1. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘ситуация/част от ситуация, обозначена по артефакта’ 0 семеми

Български език:

1./2.1. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘съдържание на артефакта’ 23 семеми

2./3. номинативна метафора: ‘съдът като артефакт’ – ‘предмет/част от предмет, подобен/ подобна по свойство (външно или функционално) на артефакта’ 16 семеми

3./4. образна метафора: ‘съдът като артефакт’ – ‘човек/предмет, охарактеризиран по свойство, приписано на артефакта’ 12 семеми

4./2.2. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘артефактът като мярка за вещество’ 9 семеми

5./2.3. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘действие, обозначено по артефакта’ 5 семеми

6./2.3.1. метонимия: ‘съдът като артефакт’ – ‘ситуация/част от ситуация, обозначена по артефакта’ 2 семеми

Например:

2.3.1. ‘спиртно питие’

Седнах на чашка.

3. Каталог на семантичните паралели.

Семантични паралели от тематичната група „съдове“ в руския и българския език.

Метаезик: български

р. **блюдо** – б. **чиния**

2.1. ‘съдържание на артефакта’

р. **банка** – б. **буркан**

2.1. ‘съдържание на артефакта’

2.2. ‘артефактът като мярка за вещество’

Когато се изследват предикати (в частност глаголна лексика) основни параметри за изучаване на лексикалните значения са семантичните валентности на съответното значение – първично или вторично – и техните реализации във вид на лексикални вериги. Тук е валидно едно аксиоматично допускане, че в рамките на този тип лексика появата на нова валентност означава поява на ново значение в семантичната структура на лексемата.

Нека представя семантичната структура на някои глаголи за делене на части в руския и френския език¹ в таблици (данните са дадени по Легурска 2011a).

В хоризонталните клетки на таблиците са дадени семантичните компоненти на глагола, които предопределят синтактичното му поведение. Във вертикалните клетки се разполага, както следва: 1. глагол (в съответния език); 2. пълнеж на семантичните компоненти, изразени на метаезик. За семантичната клетка ‘структура на обекта’ се дават конкретни лексикални вериги.

<i>Руски глагол</i>	<i>Структура на обекта</i>	<i>Оръдие</i>	<i>Начин на въздействие/ енергиен принцип</i>	<i>Резултат</i>
жевать	- хлеб, мясо	зъби, език	натиск, мачкане, триене	малки частици, [мека] маса
глотать	меко вещество около твърда сърцевина кости, кора	зъби	-	очистване от мека обвивка
<i>Бълг. глагол</i>	<i>Структура на обекта</i>	<i>Оръдие</i>	<i>Начин на въздействие/ енергиен принцип</i>	<i>Резултат</i>
дъвча	- хляб, месо	зъби, език	натиск, мачкане, триене	малки частици, [мека] маса

<i>Френски глагол</i>	<i>Структура на обекта</i>	<i>Оръдие</i>	<i>Начин на въздействие/ енергиен принцип</i>	<i>Резултат</i>
mâcher 1	мека (хранителна) маса du pain, de la viande /хляб, месо/	зъби, език	натиск, мачкане, триене	малки частици, [мека] маса (която се поглъща)
mâcher 2	мека (вътрешно неразчленима без хранителни качества) du tabac, du bétel, des feuilles de coca, du chewing gum; sa chique /тютюн, пипер, листата на кока, дъвка/	зъби, език	продължителен натиск, мачкане, триене	малки частици, [мека] маса (която се изхвърля)
mastiquer	мека (хранителна) маса un aliment, du pain /храни, хляб/	зъби, език	продължителен натиск	[мека] маса (която се поглъща)

chiquer	мека маса (стимулант) в малко количество de la cola, du bétel /кола, пипер/	зъби, език	натиск, мачкане, триене	малки частици, [мека] маса със стимулиращо въздействие (която се изхвърля)
----------------	--	---------------	----------------------------	--

Дадените семантични матрици в табличен вид на глаголите за делене експлицират значенията на конкретните лексикални единици. От съпоставката се вижда, че отделните значения в случая в руския и френския език се различават по начина на запълване на съответната семантична клетка, която от своя страна предопределя синтактичната реализация на глагола и лексикалната верига, характерна за дадената позиция. Така глаголните единици в двата езика могат да бъдат съпоставени в семантичен (на базата на матрицата) и в синтактичен план.

Нека сравним глаголите рус. **жевать**, бълг. **дъвча** и фр. **mâcher**_{1,2}; **mastiquer**, **chiquer** със значение ‘да се дели на части със зъби’. Рус. **жевать** и бълг. **дъвча** са семантични еквиваленти. Френските глаголи образуват със съответните руски и български глаголи поле на съответствие: **mâcher**₁ в значение ‘деля на части със зъби мека хранителна маса’, **mâcher**₂ ‘деля на час-

ти със зъби вътрешно неразчленима нехранителна маса' (например **тютюн**, **дъвка**, **кока**), **mastiquer** 'деля на части със зъби мека хранителна маса' (специализирана стилистична употреба), **chiquer** 'деля на части със зъби мека маса (обикновено стимулант) в малко количество' (например, **кока**, **тютюн** за дъвчене). Така фр. **mâcher**_{1,2} е еквивалент на рус. **жевать**, бълг. **дъвча**; фр. **mastiquer** е еквивалент на рус. **жевать**, бълг. **дъвча**; фр. **chiquer** е еквивалент на рус. **жевать**, бълг. **дъвча**. Подобни изводи и за останалите глаголи от групата дават възможност да се коригират отношенията на съответствие от съществуващите двуезични речници.

БЕЛЕЖКИ

¹ Материалът за френски език е извлечен от различни източници от проф. д-р Д. Веселинов.

ЛИТЕРАТУРА

- Архипов 1997:** Архипов, И. К. Проблемы языка и речи в свете прототипической семантики. // *Проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков*. СПб: Studia Linguistica, № 6, с. 5 – 22.
- Бондарко 2001:** Бондарко, А. В. Лингвистика текста в системе фундаментальной грамматики. // *Текст. Структура и семантика*. Т. 1. Москва, с. 4–13.
- Вежбицка 1990:** Wierzbicka, A. Prototypes saves: on the uses and abuses on the notion of prototype in linguistics and related fields. // Tsohaisidis, Savas L. (ed.). *Meaning and prototypes: Studies in linguistic organization*. L., N.Y.: Routledge. 17, pp. 347–367 (перевод на русский язык Г. И. Кустовой: Вежбицкая, А. Прототипы и инварианты. // Вежбицкая, А. *Язык. Культура. Познание*).
- Гак 1989:** Гак, В. Г. О контрастивной лингвистике. // *Новое в зарубежной лингвистике*. Т. 25, с. 5–17.
- Живон 1986:** Givón, T. Prototypes: Between Plato and Wittgenstein. // *Noun classes and categorization: Proceedings of a Symposium on categorization and noun classification*. Eugene Oregon, Oct. 1983, A. Ph. Benjamins, pp. 77–102.
- Зализняк 2001:** Зализняк, А. А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект „Каталога семантически переходов“. // *Вопросы языкознания*, № 2, с. 13–25.
- Илиева 2001:** Илиева, Л. *Увод в общото езикознание*. Благоевград. 357 с.
- Кацнельсон 1972:** Кацнельсон, С. Д. *Типология языка и речевое мышление*. Ленинград: Наука. 213 с.
- Соловьев 2010:** Соловьев, В. Д. Типологические базы данных: перспективы исследования. // *Вопросы языкознания*, № 1, с. 94–110.
- Ларионова 2005:** Ларионова, Е. В. О соотношении „ближайшего“ и „дальнейшего“ прототипов в истории развития глагольной лексемы. // *Studia Linguistica. Когнитивные и коммуникативные функции языка*. № XIII. Санкт-Петербург, с. 331–335.

- Легурска 1982:** Легурска, П. *Вторичные лексические номинации конкретных имен существительных*. Дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки“. София. 289 с.
- Легурска 1984:** Легурска, П. Тематическая группа и типы полисемии предметных имен (на материале русского и болгарского языков). // *Болгарская русистика*, № 5, с. 31–39.
- Легурска 2000:** Легурска, П. *Тематичен речник на термините на народния календар (Зимен цикъл)*. София: Херон прес. 68 с.
- Легурска 2001:** Легурска, П. *Тематичен речник термините на народния календар (Есенен цикъл)*. София: Херон прес. 35 с.
- Легурска 2002а:** Легурска, П. Анализ на предметните имена в руския и българския език (теоретични проблеми). // *Българско езикознание*. Т. 3. *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 89–149.
- Легурска 2002б:** Легурска, П. Терминология на българската обредност, свързана с календарните празници (възможност за съпоставка с други езици). // *Списание на БАН*, № 2, с. 27–33.
- Легурска 2003:** Легурска, П. Фрагменти от езиковата картина през призмата на вторичното назоваване (основи на научноизследователски проект). // *Чуждоезиково обучение*, № 5, с. 5–22.
- Легурска 2004:** Легурска, П. Отново по въпроса за универсалиите в полисемията. // *Чуждоезиково обучение*, № 5, с. 3–13; *Славистика и общество*. VII национални славистични четения. София: Херон прес, с. 92–98.
- Легурска 2006:** Легурска, П. *Фрагменти от езиковата картина през призмата на вторичното назоваване. Концепция. Съпоставка: руски и български език*. Депозиран ръкопис в НАЦИД № 21/2006. София. 132 с. УДК 801.3. Сигнатура НД II 18 719.
- Легурска 2009:** Легурска, П. *Съпоставително-типологичен анализ на вторичната номинация на предметните имена в български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език*. Депозиран ръкопис в НАЦИД № 51/2009. София. 156 с. Сигнатура № НД 51/09.
- Легурска 2011а:** Легурска, П. *Съпоставителни лексикални анализи и основа за съпоставка*. София: Ето. 226 с.
- Легурска 2011б:** Легурска, П. *Семантичен речник на типологичните характеристики на вторичното назоваване в руския и българския език*. София: Ето. 321 с.
- Легурска, Златанов 1997:** Легурска, П., И. Златанов. О сопоставлении русских и болгарских глаголов деления. // *Съпоставително езикознание*, № 3, с. 5–17.
- Легурска, Веселинов 2001:** Легурска, П., Д. Веселинов. Съпоставка на лексикалните картини на света през различни еталони – *tertium comparationis*. // *Български език*, № 2, с. 51–63.
- Легурска, Панчев 2011а:** Легурска, П., И. Панчев. Представяне на фрагмент от ономасиологичния тематичен каталог на семантичните преходи (в български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език). // *Чуждоезиково обучение*, № 3, 2, с. 3–13.
- Легурска, Панчев 2011б:** Legurska P., I. Panchev. Onomasiological catalogue of semantic transitions in synchronous and thematic order (for Bulgarian, Russian, Serbian, Czech, French, and English). // *Балканско езикознание*, № 1, с. 7–17.

- Легурска и др. 2009:** Легурска, П., Н. Бечева, Цв. Аврамова, Д. Веселинов, М. Лилова, И. Панчев. *Съпоставително-типологичен анализ на лексиката в родствени и неродствени езици (върху материал от български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език)*. Депозиран ръкопис в НАЦИД № НД 65/ 2009. София. 1093 с.
- ЛЕР 1998:** *Лингвистический энциклопедический словарь*. Статья Сопоставительный метод, с. 481.
- Никитин 1983:** Никитин, М. В. *Лексическое значение слова (структура и комбинаторика)*. Москва: Высшая школа. 127 с.

ЗА НЯКОИ ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ В НЕОЛОГИЯТА¹

Abstract: The paper outlines the theoretical difficulties and problems concerning some basic concepts and terms of the neology. Special emphasis is placed on the necessity of providing a strict definition of the term *neologism*. The differences between neologisms, occasional words and potential words are taken into account.

Key words: neology, neologism, occasional word

Неологията се оформя като самостоятелна езиковедска дисциплина едва в средата на миналия век (по отношение на езици като френски, английски, руски) и отбелязва подчертано активно развитие (включително и за редица други езици) от 80-те и 90-те години на XX в. насам, което е свързано с наблюдавания се през този период „неологичен взрив“ (Попова и др. 2005: 6; Meger 2011). В пряка зависимост от развоя на теоретичните изследвания в областта на неологията е обособяването и развитието на науката и практиката за лексикографско описание на лексикалните иновации – неографията. Тази зависимост е двустранна. От една страна, неографията се базира върху теоретичните постановки на неологията, а от друга, неографското регистриране и систематизиране на новата лексика осигурява емпирична основа за теоретичните наблюдения и позволява верифицирането на правените заключения и обобщения.

Въпреки подчертания интерес на изследователите към промените в лексиката (особено през последните десетилетия) и натрупването на все по-голям опит в теоретичното и лексикографското описание на лексикалните иновации върху материал от различни езици (включително и повечето славянски), може да се каже, че в неологията все още съществуват ред нерешени теоретични проблеми. Както отбелязват редица автори (Busse 1996; Попова и др. 2005; Meger 2011 и др.), продължава търсенето на задоволително решение на такива важни (и в повечето случаи взаимосвързани) въпроси като:

- дефиниране на понятието *неологизъм* и определяне на неговите връзки с други понятия (*иновация, новообразуване, нова дума* и пр.);
- определяне на ясни и непротиворечиви критерии за разграничаване на неологизмите от други сходни явления като *оказионализми, потенциални думи*, както и от *каноничните думи*;
- установяване на хронологичните граници и отделните етапи (фази) в съществуването на неологизмите;
- определяне на типологията на неологизмите.

Наред с това в неологията е налице и терминологична неустановеност, което е допълнително усложнение. За илюстрация на казаното е достатъчен само един пример. Паралелно със сравнително широко разпространения термин *оказионализъм* и неговите често срещани синоними *оказионална дума*, *оказионална единица* (Бонджолова 2007: 15) в българското езикознание се използват в идентично значение и цяла редица други термини като: *речев (ситуативен, индивидуален, контекстов, стилистичен, писателски) неологизъм*, *случайна (рядка, индивидуална) дума*, *авторско (индивидуално-авторско) новообразуване*, *новизъм* (Йорданова 1978: 56–57; Недялкова 1991: 49; Бояджиев 2007: 257 и др.). Още по-голямо е терминологичното разнообразие в рускоезичната лингвистична литература, където за означаване на същото явление се употребяват и термини (с доста разнородна вътрешна форма) като: *оказионален (художествен, творчески, литературен, индивидуално-стилистичен) неологизъм*, *неологизъм от втора степен*, *дума едnodневка*, *дума метеор*, *дума самоделка*, *дума експромт*, *вечно нова дума от контекстуален характер*, *егологизъм*, *ефимерна иновация* и пр. (вж. напр. Попова и др. 2005: 27–28 и цитираната там литература). Повечето от тези термини не намират по-широко разпространение.

Тук ще бъде направен опит да се уточни същността на основното понятие в неологията – *неологизъм*, чрез неговото взаимоотношение с някои други близки понятия. При това не се цели изчерпателност при представянето на съществуващите в родната и чуждата литература схващания за съответните понятия и в коментара за използвания от отделните автори терминологичен инвентар. Вниманието ще бъде насочено главно към двудялбата *неологизъм* : *оказионализъм*, като е необходимо уточнението, че ще се вземат предвид само проявите на неологизация (и съответно – на оказионалност) на лексикалното и лексикалносемантичното равнище, въпреки че такива са възможни и на останалите езикови равнища.

Известно е, че думата неологизъм (фр. *néologisme* от гр. *néos* ‘нов’ и *lógos* ‘дума’) възниква през първата половина на XVIII в. във френския език като пейоративно маркирана единица със значение ‘езиково нововъведение’, впоследствие през XIX в. променя смисъла си на ‘необходима нова дума’, а в средата на XX в. се утвърждава в терминологично значение ‘нова дума’ (вж. Meger 2011 и цитираната там литература). От френски терминът навлиза в немски, както и в редица други езици (Busse 1996: 646; Meger 2011). Въпреки че разглежданият термин отдавна е част от лингвистичната терминология, означаваното от него понятие все още не е получило достатъчно точна и изчерпателна дефиниция. На това обръща внимание доайенът на руската неология и неография З. Котелова още през 1978 г. (Котелова 1978: 11), като четвърт век по-късно констатацията продължава да е валидна.

Една от причините за липсата на строга дефиниция за понятието *неологизъм*, както и за трудностите при определяне на типологията на неологизмите, може да се търси в многоплановостта на обхващаните от това понятие езикови

явления. Неологизационните процеси (разбирани в широк смисъл) имат твърде разнообразни прояви на отделните езикови равнища, като са свързани както с диахронния, така и със синхронния план на езиковото развитие. Като се има предвид също, че неологизмите биват изследвани в различни аспекти: системно-структурен, ономасиологичен, психолингвистичен, функционално-прагматичен, социолингвистичен, лингвокултурологичен и пр., всеки от които налага съответен ракурс към описваните езикови явления, формулирането на единно и достатъчно пълно определение за разглежданото понятие става трудна задача.

За да се очертае същността на понятието *неологизъм*, е необходимо да бъдат изяснени неговите релации с някои други понятия от областта на неологията: *иновация*, *новообразуване*, *нова дума*, *оказионализъм*, *потенциална дума*.

Може да се определи като обосновано разпространеното (макар и не общоприето) в научната литература схващане, според което понятието *иновация* се възприема като родово по отношение на видовете понятия *неологизъм* и *оказионализъм* (напр. в трудовете на К. Хелер, Т. Попова, Е. Сенко и др.). Терминът *иновация* е с широк обхват и отразява всякакъв тип нововъведения, отнасящи се до различни езикови равнища (когато става дума за лексикалното равнище, под *иновация* съответно се има предвид *лексикална иновация*). В някои случаи за означаване на надредното понятие вместо *иновация* се използва терминът *новообразуване* (О. Габинска, Е. Земска). Той обаче не е напълно сполучлив, тъй като е многозначен и служи за означаване също така и на един от видовете неологизми – тези, които възникват като резултат от словообразователни процеси. За означаване на родово понятие вместо *лексикална иновация* традиционно се използва и терминът *нова дума*. Той обаче нерядко се свързва и с друго съдържание: неологизъм (в неговото противопоставяне на оказионализмите), което също води до многозначност.

Друг проблем, който трябва да бъде решен, е разграничаването на понятията *неологизъм* и *оказионализъм*. Както посочват Т. Попова, Л. Рацибурска и Д. Гугунава (Попова и др. 2005: 26), терминът *оказионализъм* (от лат. *occasio* ‘случай’, фр. *occasionel* ‘случайност’) е въведен в славянското езикознание от руската изследователка Н. Фелдман (Фельдман 1957). Въпросът за същността на оказионализмите и тяхната връзка с неологизмите е обсъждан многократно в славянската научна литература (например в трудовете на Е. Ханпира, А. Ликов, О. Мартинцова, К. Хрушчинска, Дж. Оташевич и редица други), включително и по отношение на българския език (в изследванията на Л. Йорданова, Вл. Мурдаров, В. Радева, И. Ликоманова, В. Бонджолова, В. Зидарова, Д. Митев и др.). Предлаганите решения са разнопосочни и може да се обобщят по следния начин. Според едно от разпространите схващания (Н. Фелдман, З. Котелова, В. Кодухов, О. Габинска) *оказионализмите* и *неологизмите* се разглеждат като едно и също лексикално явление – *оказионалните образування* се приемат за разновидност на неологизмите. Според друго виждане пък (Г. Ликов, Е. Ханпира, Е. Земска, В. Лопатин, О. Мартинцова) неологизмите и оказионализмите се трактуват като различни лексикални яв-

ления, свързани съответно с двете страни на дихотомията език – реч². Това схващане е утвърдено и в българското езикознание (Йорданова 1978; Радева 1991; Ликоманова 2005; Бонджолова 2007; Бояджиев 2007 и др.), от него се изхожда и в представяното изследване.

В рамките на посоченото схващане отношението между неологизмите и оказионализмите се установява чрез разкриване на техните общи и диференциални признаци. Основният признак, който характеризира както неологизмите, така и оказионализмите, е обстоятелството, че и при двата типа единици става въпрос за иновация, за възникване на елемент, който е наличен в даден период от развитието на езика и отсъства в съответен предходен период. Както изтъква З. Котелова, признакът хронологична новост следва да бъде уточнен по няколко допълнителни параметъра: време (период, в който се появява новият елемент), езиково пространство (сфери на езиковата употреба), тип на новостта (ново значение, нова форма или ново значение и форма едновременно) (Котелова 1978: 12).

Друг общ признак на неологизмите и оказионализмите е стилистичната новост, свързана с това, че и двата типа единици се възприемат от езиковото съзнание като нови, необичайни (по форма и/или съдържание). За разлика от неологизмите обаче, които в резултат на активизирана и по-широка употреба може да загубят това стилистично качество (Бояджиев 2007: 253), традиционно се смята, че при оказионализмите създаването усещане за новост е постоянно (Лыков 1976), откъдето идва и определението „вечно нови думи“, приписвано им от някои автори.

Общ за двата типа единици може да бъде също така признакът експресивност, но с тази разлика, че при оказионализмите той е задължителен, а при неологизмите – само възможен.

Както беше посочено по-горе, в рамките на приетия тук подход основното различие между разглежданите два типа единици следва да се търси по линия на противопоставянето език – реч, узуалност – неuzuалност. Неологизмите са единици на езика, те имат узуален характер (представляват традиционно средство за номинация на съответен денотат) и се употребяват (като възпроизводими единици) в типови комуникативни ситуации, докато оказионалните образувания се създават специално за конкретен (единичен) комуникативен акт, не са възпроизводими, а декодирането на изразявания от тях смисъл е тясно обвързано с условията на конкретния комуникативно-ситуационен контекст, т.е. те са речеви явления.

Освен признака принадлежност към речта в научната литература са формулирани и други признаци на оказионализмите, по които те се противопоставят на каноничните думи: ненормативност; невъзпроизводимост; функционална еднократност; зависимост от контекста; номинативна факултативност; синхронно-диахронна дифузност; индивидуална принадлежност и др. (Лыков 1976: 11–35). По тези свои качества оказионализмите се противопоставят не само на каноничните думи, но и на неологизмите. Повечето от посочените

признаци са отразени например в определението за *оказионализъм*, предложено от В. Бонджолова, автор на най-изчерпателното досега изследване върху структурно-семантичните и прагматично-функционалните особености на *оказионалните* образувания в българския медиен и рекламен дискурс: „всяка нова дума, създадена за нуждите на конкретен текст, която е резултат от преднамерена лексикална, семантична или графична проява на словотворчество или от трансформация на наличния лексикален състав с експресивна функция“ (Бонджолова 2007: 15).

В много случаи (най-вече в руското езикознание) дихотомията *неологизъм* : *оказионализъм* бива разширявана до тройното разделение *неологизъм* : *оказионализъм* : *потенциална дума* (което е релевантно само по отношение на един от типове неологична или *оказионална* лексика – получената по словообразователен път). Въпросът за потенциалните думи се обсъжда и в нашата лингвистична литература (Йорданова 1978; Мурдаров 1983; Радева 1991; Ликоманова 2005 и др.).

При разглеждане на взаимоотношението *неологизъм* : *оказионализъм* : *потенциална дума* също са представени различни (и нерядко – противоречиви) подходи. Потенциалните думи обикновено се смятат за реализация на словообразователните закони, а *оказионалните* – за нарушение на тези закони³ (Земская 1973: 283). При определяне на потенциалността (съответно *оказионалността*) някои автори (О. Ахманова, Г. Винокур) вземат предвид само степента на продуктивност на словообразователния модел, по който са образувани съответните единици, срв. дефиницията на О. Ахманова за потенциална дума: „Производна или сложна дума, която реално не съществува (т.е. не е зафиксирана във вече реално осъществилите се речеви произведения), но може да бъде създадена във всеки момент в съответствие с продуктивните словообразователни модели на дадения език“ (Ахманова 1966: 343). Други пък (Е. Ханпира, Е. Земска) разглеждат в рамките на категорията потенциалност също и произведените по високопродуктивни модели думи, които вече са получили речева реализация, срв. определението на Е. Ханпира: „Потенциална е дума, която може да бъде образувана по езиков модел с висока продуктивност, а също така дума, която вече е възникнала по такъв модел, но още не е влязла в езика“ (Ханпира 1972: 248).

Противоречиви са и подходите при определяне на релациите между *оказионализмите* и потенциалните думи. Някои автори (Г. Винокур) разглеждат *оказионализмите* като вид потенциални думи, докато други (В. Лопатин) застъпват виждането, че *оказионалните* образувания са надредна категория, която включва в себе си и потенциалните думи. Нещата се усложняват още повече, когато се налага да се прави разлика между реализирани и нереализирани потенциални думи.

Неяснотите и противоречията при определяне на същността на потенциалните думи и трудностите при тяхното разграничаване както от *оказионалните* образувания, така и от *неологизмите*, водят до оспорване на корект-

ността на термина *потенциална дума* от редица изследователи (Колоїз 2002; Бонджолова 2007). Разделението *неологизъм : okazjiонализъм : потенциална дума* може да бъде релевантно за дериватологията, но не е от значение за лексиколожките изследвания.

Връщайки се отново към проблема за разграничаване на неологизмите и okazjiонализмите, трябва да имаме предвид изтъкнатия от Ф. Сосюр факт, че нищо не може да стане елемент на езика, без предварително да бъде изпробвано в речта, поради което началото на всяко еволюционно явление трябва да се търси в сферата на индивидуалните прояви (Сосюр 1992). Системните иновации в лексиката също започват като (**преднамерени или спонтанни**) индивидуални речеви нововъведения, които актуализират и реализират определени възможности на езиковата система. Иначе казано, okazjiоналността, както отбелязва Ж. Колоиз, може да се разглежда като начален етап от „живота“ на всяка нова дума, като по-нататъшната съдба на лексикалното нововъведение зависи от утвърдената в съответната езикова общност речева практика, при което приетите от узуса и „филтрираните“ през нормата иновации се утвърждават и стават част от системата на езика (Колоїз 2002).

Виждането за стадиалност в развитието на новите думи се обосновава още в работите на З. Котелова, намира подкрепа и от по-нови автори като Т. Буцева, Ю. Денисенко, Л. Плотнокова, Ж. Колоиз и др.

Може да се смята, че лексикалните иновации преминават през няколко (възможни, но не задължителни) стадия на развитие:

1. Нулев – стадий на пораждање. Маркираме го като нулев, защото за разлика от следващите той е моментен, няма продължителност във времето (затова определението стадий тук също е условно). При преднамерено създаването лексикални нововъведения, за разлика от непреднамерените okazjiонализми, които се създават поради недостатъчно добра езикова компетентност или пък (в детската реч) поради недостатъчна степен на овладяване на езика (Стоянова 1984), това всъщност е акт на индивидуална креативност, при който говорещият, целейки да изрази определен смисъл и/или конотация в съответствие с комуникативните и прагматичните си намерения, не възпроизвежда налична в езиковата система номинативна единица, а конструира нова чрез комбинация или трансформация на съществуващи езикови елементи. Съответната единица е породена само за конкретната речева ситуация, във връзка с което притежава всички описани по-горе диференциални признаци на okazjiонално образуване. По-голямата част от лексикалните иновации не прекращават границите на отделната ситуация, за която са създадени, и приключват своето съществуване още на този етап.

2. Първи – стадий на активизация. Поради комуникативна или прагматична релевантност okazjiоналната единица се актуализира и в други комуникативни ситуации (под формата на цитат или като наново създаван конструкт), като по този начин загубва признаците си функционална еднократност, индивидуална принадлежност, зависимост от контекста. При доста-

тъчна продължителност на стадия се губи и признакът невъзпроизводимост и единицата започва да бъде възпроизвеждана като готов речев конструкт.

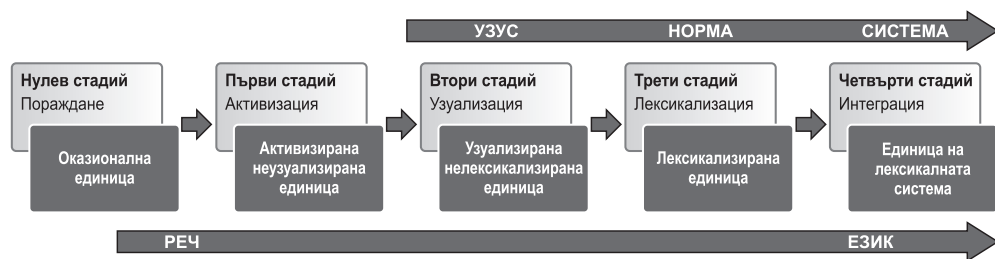
3. Втори – стадий на узуализация. Активизираната единица разширява употребата си и с течение на времето се превръща (или показва тенденция да се превърне) в обичайно (**съответстващо на традициите**) **номинативно средство** в речевата практика на съответната езикова общност или на определена част от нея. На този стадий възникналата като **оказионализъм** единица преминава (или показва тенденции за преминаване) към разряда на неологизмите.

4. Трети – стадий на лексикализация. Употребата на единицата се утвърждава от лексикалната норма. От друга страна, функционирайки като общоупотребима в съответната езикова общност, единицата се утвърждава в структурен и семантичен план, влиза в системни отношения с други лексикални единици, проявява словообразователна активност, като по този начин показва тенденции за интегриране в езиковата система⁴.

5. Четвърти – стадий на завършена интеграция. Единицата става пълноценна част от лексикалната система на езика и подлежи на кодификация в тълковните речници.

6. Пети – стадий на деактуализация. Единицата отпада от активна употреба и постепенно се деактуализира вследствие на екстралингвистични или вътрешноезикови причини, напр. отмиране на означаваното от нея явление, конкуренция от страна на синонимна или вариантна единица, която постепенно се налага, и пр.

Описаните стадии (без последния от тях) са представени графично на фигура 1:



Фиг. 1. Възможни стадии в развитието на лексикалните иновации

Разбира се, трябва да се има предвид, че обособяването на описаните стадии е до голяма степен условно по няколко причини. От една страна, отделните етапи на развитие имат по-скоро вероятностен характер (Плотникова 2008), тъй като далеч не всички лексикални иновации изминават пълния цикъл на утвърждаване от **оказионална единица** до **елемент на езиковата система**. От друга страна, при някои единици е възможно определени етапи (напр. активизация и узуализация, лексикализация и интеграция) да протекат едновременно или почти едновременно. Наблюденията показват, че част от

новонавлезлите думи проявяват висока комуникативна релевантност за широки кръгове от езиковата общност, поради което много бързо утвърждават своята употреба и се интегрират в езиковата система. Възможно е също така в кратък период след появата си те да дори да получат кодификация в общите тълковни речници, какъвто е случаят например със съществителните *банкомат*, *джиесем*, *еврокомисар*, *антимافیот*, *видеопират*, *евродепутат*, *еко-активист*, *наркодилър*, *приватизатор*, *работохолик* (Благоева 2010). Други обаче може да покажат известна активизация в речта, но да не се узуализират или да придобият узуален характер само за известен период, след което по различни причини да отпаднат от употреба (срв. *алтернативник*, *екогласник*, *великденец*). Трети път не прекращават границата на индивидуалното и запазват okazjiоналния си характер (*властитутка*).

В обобщение може да се каже, че неологичната лексика е подчертано динамична, неустойчива и нехомогенна система. Тя съдържа разнородни по характер (узуални и незузуални, лексикализирани и нелексикализирани) елементи. Между okazjiоналните и узуалните единици невинаги може да се прокара рязка граница. Разликите между са по-скоро градуални и отразяват различните стадии на развитие, на които се намират отделните единици.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.
- ² В някои случаи понятието неологизъм се схваща по-широко и се приема за родово, а към него се подвеждат видовите понятия okazjiонализми (обикновено под названието речеви или okazjiонални неологизми) и неологизми (в тесен смисъл, т.е. езикови неологизми), срв.: „По характер, начин на възникване и употреба неологизмите се разделят на езикови (лексикални) и речеви (оказионални) (Бояджиев 2007: 256; вж. също Колоїз 2002 и др.).
- ³ Редица изследвания обаче показват, че okazjiонализми може да се създават и без нарушаване на словообразователната норма – по моделите на узуалното словообразуване (вж. напр. Бонджолова 2007).
- ⁴ За проявите на интеграция на неологизмите вж. Колковска 2012.

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 1966: Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. 2. изд. Москва: Советская энциклопедия. 607 с.
- Благоева 2010: Благоева, Д. Наблюдения върху утвърждаването на новата българска лексика. // *Български език*, № 4, с. 7–20.
- Бонджолова 2007: Бонджолова, В. *(Не)съществуващи думи: Оказионалното словотворчество*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. 216 с.

- Бояджиев 2007:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Анубис. 367 с.
- Земская 1973:** Земская, Е. А. *Современный русский язык. Словообразование*. Москва: Просвещение. 304 с.
- Йорданова 1978:** Йорданова, Л. За понятието лексикален окказионализъм и разграничаването му от неологизма. // *Език и литература*, № 2, с. 55–64.
- Колковска 2012:** Колковска, С. Прояви на интеграция на неологизмите в българския език. // *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 120–128.
- Колоиз 2002:** Колоиз, Ж. В. До питання про диференціацію основних понять неології. // *Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки*, № 3, с. 78–83.
- Колоиз 2007:** Колоиз, Ж. В. Уровни адаптации речевых новшеств в „языковом пространстве“. // *Русский язык и проблемы современного образования. Сборник научных статей*. Архангельск: Поморский университет, с. 9–12.
- Котелова 1978:** Котелова, З. Н. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов. // Котелова, З. Н. (ред.). *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград: Наука, с. 5–26.
- Ликоманова 2005:** Ликоманова, И. Окказионализмите – теоретични предизвикателства и практически прояви (върху материал от южнославянските езици). // *Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. Михаил Виденов*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 445–453.
- Лыков 1976:** Лыков, А. Г. *Современная русская лексикология (русское окказиональное слово)*. Москва: Высшая школа. 120 с.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. Съвременни словообразователни процеси. София: Наука и изкуство. 138 с.
- Недялкова 1991:** Недялкова, Н. Неологизми в съвременната българска проза. // *Език и литература*, № 5, с. 48–55.
- Плотникова 2008:** Плотникова, Л. И. Адаптация лексических новообразований как фактор их языкового закрепления. // *Російська філологія*, № 3–4, с. 24–26.
- Попова и др. 2005:** Попова, Т. В., Л. В. Рацибурская, Д. В. Гугунава. *Неология и неография современного русского языка*. Москва: Флинта, Наука. 168 с.
- Радева 1991:** Радева, В. Окказионалност в словообразуването. // *Език и литература*, № 1, с. 76–82.
- Сосюр 1992:** Сосюр, Ф. *Курс по обща лингвистика*. София: Наука и изкуство. 284 с.
- Стоянова 1984:** Стоянова, Ю. Непреднамерени окказионализми. // *Български език*, № 5, с. 451–456.
- Фельдман 1957:** Фельдман, Н. И. Окказиональные слова и лексикография. // *Вопросы языкознания*, № 4, с. 64–73.
- Ханпира 1972:** Ханпира, Эр. Окказиональные элементы в современной речи. // *Стилистические исследования. На материале современного русского языка*. Москва: Наука, с. 245–317.
- Busse 1998:** Busse, U. Neologismen. Der Versuch einer Begriffsbestimmung. // Martin Gellerstam et al. (eds.). *Euralex '96. Proceedings. Part II*. Göteborg: Göteborg University, pp. 645–658.
- Meger 2011:** Meger, A. *Makro- und mediostrukturelle Aspekte in Neologismenwörterbüchern: Ein Beitrag zur Theorie und Praxis der Neografie des Polnischen, Russischen, Tschechischen und Deutschen*. Saarbrücken: Südwestdeutscher Verlag für Hochschulschriften. 312 p.

СЕМАНТИЧНИ НЕОЛОГИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ВЪЗНИКНАЛИ ЧРЕЗ МЕТОНИМИЧЕН ПРЕНОС¹

Abstract: The article describes the main types of metonymical nomination in the Bulgarian neology. As a result some tendencies in nomination by metonymy become clear related mainly to the most productive models of nomination.

Key words: lexical semantics, metonymy, new meanings

За разлика от лексикалните неологизми в българския език, които са проучени в значително по-голяма степен, изследванията върху новите значения в езика ни са малобройни, като най-представителен е трудът на М. Лилова, в който семантичните иновации от периода 1990–2000 г. са разглеждани главно от гледна точка на семните преобразувания, съпътствали формирането им (Лилова 2002). Все още новите значения в българския език не са описани достатъчно в типологичен план, с оглед на наблюдаваните при тях модели на вторична номинация. В предходни наши работи бяха класифицирани семантичните иновации, възникнали по метафоричен път (вж. Колковска 2011; Колковска 2012), а тук обект на описание са новите метонимични семми в българския език. Типологията на тези нови значения ще даде представа за актуалните тенденции в метонимичното назоваване в българската неология. Освен това тя е в духа на установената в българското езикознание традиция за описание на метафоричните и метонимичните значения именно с оглед на застъпените при тях модели на вторично назоваване (вж. Пернишка 1993; Попова 1990; Попова 2012; Петкова 2009). Тези модели отразяват отношението между изходното и производното значение или ако цитираме М. Попова – отношението между изходното значение, чието название се пренася, и новото значение, върху което се пренася изходното название (Попова 2012: 342).

В началото е необходимо да се уточнят основите теоретични постановки, които следваме тук и въз основа на които определяме анализираните значения като резултат именно от метонимизация. Основаваме се на разбирането за метонимия, възприето в трудовете на Е. Пернишка (Пернишка 1993), М. Попова (Попова 1990; Попова 2009; Попова 2012), П. Легурска (Легурска 2011а; Легурска 2011б). На първо място, споделяме схващането на Е. Пернишка, че метонимията е основана на същностно-релационни мо-

тивационни семантични признаци, които са ограничен брой и предсказуеми (Пернишка 1993: 146 и сл., 155). На второ място, основаваме се на твърдението на М. Никитин, че метонимията отразява импликационна връзка между понятията, която е отражение на обективни връзки между предметите и явленията (Никитин 1979: 94). Освен това следваме като цяло общоприетото схващане за семния механизъм на метонимията, според което при нея е налице промяна в ранга на семите, съставлящи общата част на изходното и производното значение. Възможни са различни случаи на промяна в ранга им – преход на интегрална сема от изходното значение в диференциална сема (Пернишка 1993: 146, 152) или обратно, а също така и понижаване на ранга на диференциална сема (Попова 1990: 67). Необходимо е обаче уточнението, че макар в повечето случаи на метонимия да има промяна в ранга на свързаните с номинацията семи, това не се наблюдава при всички нейни типове. Както показва изследваният тук материал, при тези метонимични значения, които са основани на родово-видови отношения или на отношения част – цяло, такава промяна не се наблюдава. Например при лексемата **опция** с изходно значение ‘*Възможност за избор на функция от определен списък, меню*’ и производно значение ‘*Възможност за избор между няколко варианта на нещо*’ свързаните с номинацията семи в изходното и производното значение са с еднакъв ранг.

Важна страна на метонимията отразява и схващането на Е. Пернишка и М. Попова за нейните два плана – парадигматичен и синтагматичен, като при парадигматичния план тя се основава на връзки между изходното и производното значение от типа род – вид или част – цяло, а при синтагматичния план – на връзки между актанти и предикат в дадена предикация (Пернишка 1993: 180). Това схващане е доразвито от М. Попова, която разграничава два вида метонимия – парадигматичен вид, който включва отношенията част – цяло, цяло – част, вид – род, род – вид, и синтагматичен вид, отразяващ отношения между компоненти на предикатно-актантна сцена от типа актант – предикат, предикат – актант, актант₁ – актант₂ и предикат₁ – предикат₂ (Попова 2007; Попова 2012: 343 и сл.). В рамките на синтагматичната метонимия М. Попова отделя два подвида: субординативна и координативна, чието съдържание ще бъде конкретизирано по-долу при прегледа на езиковия материал.

Това са основните теоретични постановки, на които се основава описанието на новите метонимични значения в българския език. Анализират се нови значения, възникнали както при субстантивна лексика, така и при глаголи, като общият им брой е 49 – значително по-малък от броя на установените нови метафорични значения (92 само при съществителните имена). Във връзка с разглеждането и на глаголни метонимични значения уточняваме, че те са определени като такива въз основа на класификацията на П. Пехливанова, която разграничава два типа такива значения: I тип – когато с името на част от

действието се назовава това действие (т.е. тип компонент на действие – действие); II тип – когато с проява на действие (обикн. перцептивна) се назовава това действие (Пехливанова 2001: 111 и сл., 128 и сл.).

Описанието на семантичните неологизми (по-нататък СН) е в синхронен план, като се установяват типовете метонимична номинация с оглед на съществуващите в съвременния език отношения между взаимосвързани значения. Синхронният план позволява да не се отчита произходът на модела на преосмисляне при една нова семема – това дали той е домашен или чужд (при семантичните калки²). Във връзка с обема на езиковия материал е необходимо и уточнението, че в съдържанието на термина семантични неологизми влагаме по-широк смисъл от общоприетия, като към тях освен нови значения на съществуващи по-отдавна думи (напр. при **салон**, **тръпка**) отнасяме и производни значения на нови лексеми (напр. при **ваучер**). При синхронния план на описание няма основание тези производни семема да бъдат изключени от изследвания материал.

Трябва да се отбележи и това, че новите метонимични значения се различават по сфера на употреба. Някои се използват в книжовния език (в различни комуникативни сфери и подсистеми), други са характерни за разговорната реч или жаргона. Новите значения се различават и по своята фреквентност в българския език. Част от тях са все още неутвърдени и засега не може да се предвиди дали ще намерят трайно място в лексикалната му система.

При типологията на новите метонимични значения в българския език използваме методите на Е. Пернишка и М. Попова, като отчитаме същностно-релационната природа на свързаните с преноса сходни семи в изходното и производното значение, която се определя или от техните семантични роли в рамките на означената ситуация (при синтагматичната метонимия), или от мястото на съответното понятие в дадено отношение (родово-видово, партитивно или между две видови понятия). Метонимичните значения се отнасят към един тип при еднакви семантични роли или еднакви отношения между свързаните с номинацията признаци в изходното и производното значение. При значенията от някои типове се наблюдава вариране в категориалната семантика на тези признаци (при едни значения те са субстантивни, при други означават действие) или различие в техния ранг (при едни значения са архисеми, при други – диференциални семи). Тези различия в рамките на един тип също се отбелязват.

Посочените дефиниции на новите значения са основани главно на тълкуванията им в *Речник на новите думи в българския език*, отделни дефиниции са взети и от публикувания дисертационен труд на М. Лилова (Лилова 2010). Посочените дефиниции на изходните значения са базирани на *Речник на българския език*. При описание на значенията използваме съкращенията ИзхЗн за изходното значение и ПрЗн за новото, производно значение.

Типове семантични неологизми в българския език, образувани чрез метонимизация

1. Семантични неологизми, които са възникнали вследствие на парадигматична метонимия

1.1. Семантични неологизми, при които с названието на родов признак в изходното значение се означава видов признак

Установено е само едно ново метонимично значение, възникнало на основата на родово-видова връзка между изходното и производното значение, срв. **видео** с ИзхЗн '*Всички произведения, съдържащи визуални образи и звук-видеоматериали*' (напр. *Свалям видео от интернет.*) и ПрЗн '*Видеоклип или видеофилм*' (напр. *Певицата засне видеото към първия си сингъл.*). В случая с името на родовото понятие *видеоматериали* се назовават неговите видове: *видеоклип, видеофилм*.

1.2. Семантични неологизми, при които с названието на признак за част в изходното значение се означава признак за цялото

Типът нови значения, възникнали въз основа на пренос част – цяло, е представен много по-широко. Поради различия в категориалната семантика на свързаните с номинацията признаци в изходното и производното значение, което обуславя известно различие в моделите на метонимизация, разделяме СН на две групи:

1.2.1. Семантични неологизми, при които свързаните с номинацията признаци са субстантивни

При тази група СН свързаните с номинацията признаци в изходното и производното значение означават предмети. Според своя ранг те може да бъдат както архисеми в изходното и производното значение, така и диференциални семи.

В първия случай (при признаци – архисеми), с названието на признак за цялото се именува признак за негова част, срв. **панел** с ИзхЗн '*Строителен конструктивен елемент*' и ПрЗн '*Жилище от такива елементи*'. Тук с името на частта *строителен елемент* се назовава цялото – *жилище*. Също **барета** (ПрЗн '*Служещ в специална военизирана част на МВР*', напр. *Баретите нахлуват вътре и обезвреждат терориста.*)³ и компонента **каска** в съчетанието **сини каски** ('*Мироопазващи сили на ООН*').

Във втория случай (при признаци – диференциални семи), с названието на действие или предмет, свързани с цялото, се именува нещо аналогично, свързано с негова част, срв. **зарибявам** с ИзхЗн '*За пласъор на наркотици* –

привличам някого за свой клиент, като редовно му доставям наркотици’ и ПрЗн ‘За търговец – привличам някого за свой клиент, като му давам изгодно или бесплатно определена стока’. Тук с названието на действието, отнасящо се до обект, представляващ част от цялото – *наркотици*, се именува действие, чийто обект е цялото – *всяка стока*. Също и **опция** с ИзхЗн. Комп. ‘Възможност за избор на функция от определен списък, меню’ и ПрЗн ‘Възможност за избор между няколко варианта на нещо, между няколко начина на действие’ (напр. Банката предлага няколко опции за плащане на кредита.).

1.2.2. Семантични неологизми, при които свързаните с номинацията признаци означават действие

При този тип СН с названието на действие, представляващо част, компонент от по-сложно действие, се именува цялото, срв. **боцкам се** с ИзхЗн ‘Бода се леко с нещо островърхо’ и ПрЗн Жарг. ‘Инжектирам си венозно наркотици’; **смъркам** с ИзхЗн ‘Поемам нещо през носа си’ и ПрЗн ‘Вземам кокаин’ (пример Лилова 2010: 147), **изпушвам** с ИзхЗн ‘За машина, уред – отделям пушек, обикн. при неизправност’ и ПрЗн Разг. ‘За машина, устройство или част от него – развалям се, повреждам се’ (напр. Компютърът на софийския клон на КАТ изпуши.). При изброените примери глаголната метонимия е от посочения по-горе тип *компонент на действие – действие*, разграничен от П. Пехливанова. Другият тип метонимия се илюстрира от глагола **щракам** с ИзхЗн ‘Произвеждам остър, отсечен звук при някакво действие’ и ПрЗн Комп. ‘Кликвам’, при който с перцептивна проява на действието, означена от изходното значение, се назовава цялото действие.

1.3. Семантични неологизми, при които с названието на признак за цялото в изходното значение се означава признак за негова част

Този тип нови значения, възниквал вследствие на пренос цяло – част, също е представен относително добре, срв. **информация** с ИзхЗн ‘Съвкупност от сведения за нещо или някого’ и ПрЗн ‘Съвкупност от данни в електронна форма, в цифров формат’. В случая с названието на обект, свързан с цялото – *сведения*, се именува обект, отнасящ се до негова част – *данни в електронна форма*. Също и **хармонизирам** с ИзхЗн ‘Привеждам нещо в съответствие с друго нещо’ и ПрЗн ‘Привеждам законодателството на една страна в съответствие с определени норми’ (пренос *нещо* (цяло) → *законодателство* (част)).

Във връзка със СН, разгледани дотук, трябва да се отбележи, че по традиция в лексикографската практика такива производни значения, възникнали вследствие на родово-видови отношения или на отношения част – цяло, цяло – част, се означават като разширени или стеснени. Тази практика не влиза в противоречие с метонимичния начин на тяхното възникване, но все пак би трябвало да се има предвид доколко във всички такива случаи квалификацията разширено или стеснено значение е коректна.

1.4. Семантични неологизми, при които с название на признак за вид₁ в изходното значение се назовава признак за вид₂

При този тип СН изходното и производното значение се отнасят до различни видове на едно и също родово понятие, срв. **рейнджър** с ИзхЗн ‘Военнослужещ, който участва в задгранична военна мисия’ (напр. *Българските рейнджъри в Афганистан*) и ПрЗн ‘Военнослужещ, кадрови войник в българската армия’. Тук с названието на единия вид се означава друг вид на едно и също родово понятие *военнослужещ*. Също и **ваучер** с ИзхЗн ‘Талон, даващ право за ползване на определена услуга (туристически или друга), платена предварително от клиента’ и ПрЗн ‘Карта, даваща право за ползване на предплатено време за разговори по мобилен телефон’. Двете значения се отнасят до видови понятия на едно и също родово понятие *документ*, чрез който се ползва *предварително платена услуга*. Възможно е свързаните с номинацията признаци в изходното и производното значение да са диференциални семи с по-нисък ранг, срв. **записвам** (ИзхЗн ‘Запазвам електронен документ, съдържащ текст, в компютър или върху външен носител’ и ПрЗн ‘Запазвам аудио- или видеофайл в компютър или върху външен носител’), където с названието на действие с обект *електронен документ, съдържащ текст* се назовава действие с обект – друг вид на същото родово понятие *електронни данни*.

2. Семантични неологизми, които са възникнали вследствие на синтагматична метонимия

Както се каза, синтагматичната метонимия се основава на отношенията между компонентите на предикатно-актантната сцена. М. Попова установява следните два нейни подвида: субординативна, която съответства на отношенията между предикат и актант (т.е. назовава се актант чрез име на предикат или обратно), и координативна, която съответства на отношенията между различни актант на един предикат или между два предиката. Като възприемаме класификацията на М. Попова, установяваме няколко типа нови значения в българския език, които са резултат от синтагматична метонимия в някои от нейните две разновидности.

2.1. Семантични неологизми, които са възникнали вследствие на субординативна метонимия

2.1.1. Семантични неологизми, при които с името на актант в изходното значение се назовава действие

Новите значения, при които с името на актант в изходното значение се назовава действие, са малобройни. В зависимост от семантичната роля на актанта те се отнасят към двата типа. При първия тип нови значения с името на мястото се назовава действието, провеждано там, срв. **салон** с ИзхЗн

‘Помещение за събрания, концерти, изложения и под.’ и ПрЗн ‘Изложение, представяне на някакви стоки’ (напр. *Предстои провеждането на автомобилен салон*). При втория тип нови значения действието се назовава с името на инструмента, с който то се извършва, срв. **скейтборд** с ИзхЗн ‘Спортен уред’ и ПрЗн ‘Спортуване с такъв уред’ (напр. *Занимавам се със скейтборд*).

2.1.2. Семантични неологизми, при които с названието на действие в изходното значение се именува актант

Новите значения, при които с названието на действието, означено от изходното значение, се именува негов актант, се отнасят към няколко типа според семантичната роля на актанта. Един тип от тях възниква поради пренос на название на действие върху негов инструмент, срв. **навигация** с ИзхЗн *Комп. ‘Придвижване между информационни ресурси, изобразени на екрана на компютъра, с помощта на елементи от графичния интерфейс’* и ПрЗн ‘Съвкупност от елементи от графичния интерфейс, чрез които се извършва такова придвижване’; **номинация** с ИзхЗн ‘Представяне на филм, литературно произведение и др. за награда и под. чрез някакво предложение’ и ПрЗн ‘Самото предложение с такава цел’. При друг тип нови значения с названието на действие се именува времето на неговото извършване, срв. **преход** с ИзхЗн ‘Преминаване на редица източноевропейски страни след 1989 г. към етап на развитие, свързан с радикални социалнополитически и икономически промени’ и ПрЗн ‘Период от развитието на тези страни, през който се извършват такива промени’ (напр. *Покोलение от времето на прехода*). Установен е и тип нови значения, при който с названието на действие (означено от изходното значение) се именува негова цел (също действие), срв. **артикулирам** с ИзхЗн *Езикозн. ‘Образувам звукове на речта, (в процеса на изказване на някаква идея, мисъл)’* и ПрЗн *Книж. ‘Изказвам, изразявам някаква мисъл, идея и пр.’* (напр. *Трябва ясно да артикулираме принципните си позиции пред обществото.*). В резултат на назоваване с името на действие на една от неговите причини (която може да бъде състояние или чувство) възниква новото значение на съществителното **тръпка** (ИзхЗн ‘Потреперване на тялото от студ или страх, умора, болест, удоволствие, вълнение и др.’ и ПрЗн *Разг. ‘Удоволствие, приятно преживяване, вълнение’*).

2.2. Семантични неологизми, които са които са възникнали вследствие на координативна метонимия

Както се каза, координативната метонимия съответства на отношения между различни актант на един предикат или между два предиката. Семантичните иновации от тази група са малобройни, като всички назовават актант на даден предикат с името на друг негов актант (изразен от изходното значение). По-широко представен е типът, при който с название на средството на действието се именува негов обект, срв. **лента** (ИзхЗн ‘Свет-

лочувствителна ивица, използвана за снимане и копиране на филми' и ПрЗн Разг. 'Филм, сниман на такава лента'), **металик** (ИзхЗн 'Боя' и ПрЗн 'Автомобил, боядисан с такава боя'). При друг тип нови значения с названието на инструмента на действието се именува негов обект, срв. **видео** с ИзхЗн 'Устройство за запис и възпроизвеждане на визуално изображение и звуков сигнал' и ПрЗн 'Всички произведения и материали, съдържащи визуални образи и звук, които се възпроизвеждат с такова устройство'. При трети тип нови значения с название на инструмента на действието се означава неговият агенс, срв. **бухалка** (ПрЗн Разг. 'Човек, обикн. член на престъпна групировка, който действа чрез силови методи, прилага насилие'). Само от една семема е представен типът, при който с названието на обекта на действието се именува неговият получател, срв. **бакшиш** (ИзхЗн 'Дребна сума пари, която се дава срещу услуга' и ПрЗн 'Таксиметров шофьор'; пренос: *пари* (обект) → *шофьор* (получател)).

Към проявите на метонимия може да причислим и нови значения на думи, възникнали чрез универбизация на словосъчетания като напр. новото значение на съществителното **кабел** 'Телевизия, която излъчва телевизионния сигнал чрез система от специални проводници' (напр. *Гледах предаването по кабела.*). Основание за подобно решение дава схващането на М. Попова, че универбизацията на дадено название и метонимията, съпроводена със замяна на изходното словосъчетание с дума, може да се разглеждат като два аспекта на едно и също явление – универбизацията е синтактично-семантично стягане, а метонимията е семантичната му страна (Попова 2012: 341–342). Макар че има основания разгледаният случай със същ. **кабел** да се схваща като резултат от универбизация на съчетанието **кабелна телевизия**, възникналото в резултат ново негово значение се намира в определено отношение с изходното значение, което може да се квалифицира като следствие на метонимизация от координативен тип. Това ново значение е възникнало по модел, при който с името на средството на действието (*специални проводници*) се именува негов резултат (*телевизия*).

Заклучение

Прави впечатление това, че новите метонимични значения са значително по-малко от възникналите чрез метафора семантични иновации, което показва разликата в активността на съответните два начина на вторична номинация в българската неология.

Представената тук типология дава възможност да се открият най-продуктивните модели на метонимизация в българската неология, обуславящи актуалните тенденции при този начин на вторична номинация. Като най-продуктивни се очертават тези модели, при които с названието на признак в изходното значение, означаващ част, се означава цялото, или обратно, с названието на признак за цялото се означава негова част. Относително добре са

представени и моделите, основани на именуване на актанта на дадено действие с името на самото действие.

Установява се също така, че повече от разгледаните метонимични модели имат съответствие сред основните модели на метонимична номинация в българския език. Изключение правят моделите при координативната метонимия, чиито прояви в книжовния език обаче не са описани достатъчно, за да може да се твърди със сигурност, че установените тук модели са нови. Така или иначе фактът, че повечето нови метонимични значения се образуват по съществуващи в езика ни модели на номинация означава, че динамиката на езиковата система в лексикалносемантичен план не влиза в противоречие с установените номинационни закономерности и тенденции в него.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИхЗн – изходно значение

ПрЗн – производно значение

СН – семантичен неологизъм, семантични неологизми

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.
- ² Калките в българската неология са изследвани обстойно от Д. Благоева (Благоева 2005).
- ³ При новото значение на **барета** може да се посочи конкретният модел, по-който то е образувано: *Човек като единица чрез артефакта*, като този модел е установен от П. Легурска като характерен за думите от тематична група „Облекло“ (Легурска 2011а: 63).

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2005:** Благоева, Д. *Аспекти на калкирането в най-новия период от развитието на българския език*. София: Галик. 106 с.
- Колковска 2011:** Колковска, С. Семантични иновации при прилагателните имена за цвят в съвременния български език. // *Многообразие в единството*, № 1, с. 44–49.
- Колковска 2012:** Колковска, С. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при съществителните имена. // *Многообразие в единството* (под печат).
- Легурска 2011а:** Легурска, П. *Семантичен речник на типологичните характеристики на вторичното назоваване в руския и българския език*. София: ЕТО. 311 с.

- Легурска 2011б:** Легурска, П. *Съпоставителни лексикални анализи и основа за съпоставка*. София: ЕТО. 226 с.
- Лилова 2002:** Лилова, М. *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация*. Дисерт., София.
- Лилова 2010:** Лилова, М. *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация*. София: Ролл Къмпани. 160 с.
- Пернишка 1993:** Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: БАН. 274 с.
- Петкова 2009:** Петкова, Е. *Терминологизацията в съвременния български книжовен език*. Дисерт. София.
- Пехливанова 2001:** Пехливанова, П. *Глаголната метонимия – семантика и прагматика*. Велико Търново: Faber. 310 с.
- Попова 1990:** Попова, М. *Типология на терминологичната номинация*. София: БАН. 250 с.
- Попова 2007:** Попова, М. *Още нещо към интерпретацията на метонимията*. // *Български език*, № 2, с. 19–29.
- Попова 2012:** Попова М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак'94. 687 с.

ИЗТОЧНИЦИ

- Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска.** *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010. 515 с.

НЕПРОКОПСАНИК И ПРОКОПСАНИК – ИМА ЛИ РАЗЛИКА?

Abstract: The article focuses on the subject of the lexical relations between two words that conventionally are conceived as opposites because of the way of derivation of the negative from the positive one. As it turns out however, the unmarked member of the opposition in question *прокопсаник* „rotter, scapegrace“ **codes more negative meaning** compared to the marked one *непрокопсаник* „good-for-nothing“. An explanation of this peculiar case is provided in terms of the development of ambivalent meaning for the formally unmarked member that makes from it something worse than the straight negative example coded by the marked one.

Key words: lexical relations, markedness, opposites of meaning, ambivalence, enantiosemy

Ако се вгледаме в речниковите дефиниции на *прокопсаник* и *непрокопсаник* в *Речника на българския език* (РБЕ 2000: 996; РБЕ 2012: 755–756), няма начин да не ни впечатли, че тези думи могат да значат като че ли едно и също или твърде близко нещо, докато първата от тях би трябвало да се осмисля като обратна по смисъл на втората. „Лесният“ начин да бъде решен този проблем е да декларираме, че в случая е налице неутрализация на тяхното противопоставяне. Неутрализация наистина има, но тя се реализира съвсем не по начина, който е регистриран и широко обсъждан в езиковедската теория, тъй като в нашия случай споделянето или „общото“ значение избира за свое изпълнение не немаркирания член на дадена опозиция, а точно обратното, значението на маркирания член на опозицията в лицето на *непрокопсаник* се възприема и от немаркирания член *прокопсаник*. Как може да се случи подобно нещо?

Както ще видим от детайлния анализ на начините на употреба на тези две думи и техните производни, при тях наистина е налице твърде необикновено с оглед на своя характер противопоставяне в системата на езика – на отрицателен спрямо амбивалентен член на семантична опозиция. При това положение започва да изглежда логично *непрокопсаник* да е немаркираният член на опозицията, тъй като притежава по-проста семантична структура от *прокопсаник*. В случая маркираност – немаркираност се проявява в една посока на формална основа, а в противоположна от семантична гледна точка. Но това е опозиция само за онези от нас, които са готови да разграничат нейните членове. За тези, които не са готови да се вживяват толкова много в това, което искат да кажат, *прокопсаник* значи на практика същото като *непрокопсаник*, само дето първото звучи по-сърцато казано.

В *Речника на българския език* (РБЕ 2000; РБЕ 2012), който ползваме за ориентация за характера и за семантичния потенциал на двойката думи, която е обект на нашия интерес, тази двойка е представена в контекста на следната словообразователна парадигма на думи със своите тълкувания, намерили място в речника:

Прокопсан – непрокопсан

Прокопсаник – непрокопсаник

Прокопсаница – непрокопсаница

Прокопсия – ?непрокопсия (\approx вървеж – невървеж;

**хранимайко – нехранимайко*)

*Прокопсвам – (*непрокопсвам)*

Директно противопоставени са формите за съществителни и прилагателни. При тях имаме безпроблемна лексикализация на отречените значения. При глагола отрицанието не може да се лексикализира, т.е. **непрокопсвам* не е възможно (наличието на глаголи като *нехая* в действителност не е аргумент, защото в българския език не съществува глагол **хая*); това означава, че отрицанието на глаголното значение се предполага да бъде реализирано на равнище пропозиция, т.е. не подлежи на лексикализация.

При отглаголното съществително *?непрокопсия* също имаме известен проблем, но то е включено в речника със собствено лексикално гнездо, макар и с маркировка, че се използва само като индивидуализъм. Възможностите за отричане на значението на отглаголни съществителни подлежи на значителна вариация в различни случаи. Така например двойката *вървеж – невървеж* в разговорната реч се възприема като напълно кодифицирана. В други случаи обаче наличието на формално отрицателен вариант като при *нехранимайко* е за сметка на липсата на **хранимайко* (както това е при глаголи като *нехая*). В случая с *?непрокопсия* едно от условията думата да не намира повсеместна употреба се заключава очевидно в това, че *прокопсия* се осмисля в отрицателен смисъл, т.е. *не-* става излишно от семантична гледна точка.

Непрокопсаник заедно с *прокопсвам* се възприемат като най-добре установените с оглед на употребата им в езика от цялата парадигма от производни думи, представена по-горе. Съществителното *непрокопсаник* няма с какво да ни изненада по отношение на своята вътрешна форма. Както и трябва да се очаква от словообразователния елемент *не-* в тази дума, тя значи нещо, което по този начин се оказва експлицитно маркирано като отрицателно откъм своето значение:

Непрокопсаник *разг., неодобр.* Човек, който не се ползва с добро име, авторитет и обикн. не е постигнал нищо в живота, тъй като не живее и не постъпва правилно и разумно; нехранимайко, никаквец. *И двамата му синове излезли непрокопсаници – по цели дни прекарвали в кръчмите.* Г. Дръндаров, ВЗ, 54 (РБЕ 200: 996).

В случая неодобрителността в значението на тази дума намира израз в нейната словообразователна структура.

Ситуацията с *прокопсаник* в замяна е значително по-сложна, което веднага проличава при преглед на речниковата статия, посветена на това съществително:

Прокопсаник *остар.* 1. Човек, който се ползва с добро име и авторитет, тъй като постъпва винаги разумно, отговорно или е постигнал успех в живота. *Противоп.* непрокопсаник. *Такива деца кога отрастат, недей бра грижа за тях! Тий щат бъдат истинни хора: почтени селяне и прокопсаници.* КН, 27.

2. *неодобр.* Човек, който не се ползва с добро име и уважение поради това, че постъпва неразумно, безотговорно, нечестно или не е постигнал нищо в живота си; непрокопсаник, нехранимайко, никаквец. *Така съм намразила мъжете покрай моя и покрай твоя прокопсаник, че да имам власт, не знам какво бих направила.* Ст. Чилингиров, РК, 278. *Мекосърдечната стрина Султана, която припада от всяко малко неразположение на жадената рожба..., направя от него един разглезен прокопсаник.* П. К. Яворов, Съч. II [ea]. *Баща му [на Трайко] имаше по балкана две-три изгладнели парчета .. Те запусяха. И сега неговият прокопсаник взел да завижда на имотните хора и да им издиря едно и друго.* Т. Влайков, Съч. III, 270. *Представям си как бащата, без да се сети, по навик посегава за тоягата си, но неговият прокопсаник е далеч.* П. П. Славейков, Събр. съч. VII, 129. *Едни okayват адвокатица... Други okayват даскалицата, че си оженила лирите за един такъв прокопсаник, който трети път как прави таквиз спекулации.* Г, 1863, бр. 3, 20. (РБЕ 2012: 756).

Ако се вгледаме в семантичната структура на тази дума, се вижда, че тя разгръща енантиосемия между своите две значения. Това, което не я прави актуално енантиосемична, е обстоятелството, че първото значение е остаряло. Както се вижда от приведените в РБЕ примери за нейната употреба, второто, отрицателно по своето съдържание значение придобива гражданственост още преди Освобождението на България, т.е. по времето, когато пуристичната ориентация е била налице не само срещу турцизмите, но и срещу гърцизмите и гръцкото влияние в българския език и култура.

При директна съпоставка на значението на *непрокопсаник* и второто значение на *прокопсаник* откриваме за своя собствена изненада, че те твърде си приличат с оглед на приписваните им тълкувания:

Непрокопсаник *разг., неодобр.* Човек, който не се ползва с добро име, авторитет и обикн. не е постигнал нищо в живота, тъй като не живее и не постъпва правилно и разумно; нехранимайко, никаквец.

Прокопсаник *неодобр.* Човек, който не се ползва с добро име и уважение поради това, че постъпва неразумно, безотговорно, нечестно или не е постигнал нищо в живота си; непрокопсаник, нехранимайко, никаквец.

Свършено аналогично е положението, ако сравним дефинициите и начините на употреба на прилагателните от тази парадигма, като при *прокопсан* вземаме предвид актуалното му второ значение (а не остарялото първо, което, аналогично на случая с *прокопсаник*, значи ‘който се ползва с добро име и авторитет, тъй като винаги постъпва разумно, отговорно или е постигнал успех в живота’):

Непрокопсан *разг., неодобр.* Който не се ползва с добро име, авторитет и обикн. не е постигнал нищо в живота, тъй като не живее и не постъпва разумно, правилно.

Прокопсан ... 2. *неодобр.* Който не се ползва с добро име и уважение, тъй като живее и постъпва неразумно, безотговорно, нечестно или не е постигнал нищо в живота си; *непрокопсан*. – *За какво друго говорихте освен за моя прокопсан баща? Не го е срам женен мъж да мисли за друга жена. А. Каменова, ХГ, 75. Само за Рашко Врабчуна ѝ дума тя, за прокопсания син на механджията .. Какъвто е тепегъоз и мазник, току я следи. Т. Влайков, Съч. I, 8. (РБЕ 2012: 755).*

Прокопсан отново се оказва по-лош от *непрокопсан*.

При съпоставка на следващата двойка противопоставени думи асиметрията във възможностите им да осмислят своя референт проличава от определена точка още по-ярко не само от съдържателна, но и от формална гледна точка:

Непрокопсия *индив.* Липса на успех, щастие, преуспяване в живота. *Противоп.* *прокопсия*, успех.

Прокопсия *разг., обикн.* в съчет. с безл. гл. *няма*. Сполука, благополучие, успех. *От тегло и от мъка пиех.. Така и така няма прокопсия, мислех си, ний!* Елин Пелин, Съч. I [еа]. *Няма прокопсия за свещеника, отче .. Нали ме гледаш, от петнайсет години моля за енория в града. В. Мутафчиева, ЛСВ I, 26. Като гледа [Трайко], че нема прокопсия от даскалътка.., взел е, та се е продал на Прангата. Т. Влайков, Съч. III, 247. Недей дочаква и зори, / върви ори, ори, ори! / Като няма прокопсия / плюл съм в тая орисия! П. Яворов, Ст, 39. Него [богатия] мислят всички за прокопсан. Но такава прокопсия, която се мери само по имот, твърде много лъже и мами. Й. Груев, СП (превод), 230. (РБЕ 2012: 756).*

Непрокопсията е възможна единствено във функцията на окказионализъм или като маркирана с оглед на контекста и ситуацията индивидуална употреба. Най-същественото в случая обаче се заключава в начина на ползване на „стандартното“ съществително *прокопсия* – то обикновено се появява в съчетание с безличния глагол *няма*, т.е. *няма прокопсия*. Приведените примери ясно показват отново, че това е отдавна вкоренила се употреба в езика ни – регистрирана е още от времето на Йоаким Груев.

Ключът към обяснението на какво се дължи наглед твърде невероятната метаморфоза, в резултат на която *прокопсаник* се изравнява по значение с *не-прокопсаник*, пък дори и го надминава в посока по-голяма отрицателност на приписваното значение, откриваме при анализ на глагола *прокопсвам*, който е мотивиращият семантиката на всички други думи от тази парадигма:

Прокопсвам ... *разг.* Постигам успех, сполука, благополучие, напредък в нещо, в някаква дейност; успявам, сполучвам, преуспявам. *Ако джелепчето отидеше на гурбет, можеше да прокопса. Какво ще го върне тогава в Котел, където е длъжник за живи и умрели?* В. Мутафчиева, ЛСВ I, 21. *Битува заблудата..., че ако искаш да прокопсаиш на този свят, най-добре е да се отдадеш на злото и да му служиш.* Култ., 2001, бр. 29 [ea]. *На чуждо не налитай – от него няма да прокопсаиш. Който на людски очи хвърля, своето изгубва.* Г. Караславов, Избр. съч. I, 85. *Той [Хаджи Ахил] престанал да бъде търговец на сабли. Когато го питали защо е зарязал тая търговия, той отговарял...: – Който продава смърт, може ли да прокопса?* Ив. Вазов, Събр. съч. VII [ea]. *Колкото по-безполезно е нещо, толкова повече пари гълта. Пример в това отношение са изборите, за които трошим .. несметни пари, но от които нито държавата е прокопсала, нито животът ни.* Сега, 1999, бр. 216 [ea]. ● *Ирон. – Ти все с твоите зевзеклици – затуй си .. прокопсал.* А. Константинов, Съч. I, 244. *Прокопсале са вашите кокони – гъркини.. Коремите им са празни..., а главите им броят звездите.* Знан., 1875, бр. 6, 93.

– От гр. *проκόπτω* ‘напредвам, успявам, сполучвам’ (Костов, Костов 2005). (РБЕ 2012: 756).

Както се вижда от отпратката към етимона *проκόπτω*, значението в гръцки е било еднозначно положително и се превръща в отрицателно на българска почва. Това проличава дори от примерите, които би трябвало да илюстрират неговото значение в позитивен смисъл. При тях вече се набелязва твърде специфичната по своя характер употреба на глагола – *прокопсвам* се използва най-вече в изречения, които не са утвърдителни (*?Аз прокопсах в живота*), а въпросителни, подбудителни, изразяващи желание, възможности да успееш, да ти провърви при по-малко или повече неизпълними (според изказващия се) условия, или става въпрос за сполука в някакъв съмнителен смисъл и т.н. Посочената метаморфоза, както се вижда от приведените примери, датира още от втората половина на XIX век.

Това заключение потвърждават и примери на поговорки от българското народно творчество, ексцерпирани от БНК:

Ще прокопса като синигер в катуна.

Ще прокопса като мома в яничери.

Ще прокопса като гол гъз в коприва.

Ще прокопса кога му израсте на гроба трева.

Ще прокопса кога си види ушите (тилът).

Заслужава да се отбележи вътрешната форма на тези поговорки, която е между отрицателни пожелания и клетви (срв. Крумова-Цветкова 2010). Всички те са в бъдеще време и общият им знаменател е да изразят, пожелаят и/или прокобят пълна невъзможност „прокопсването“ да се случи. Условността, проблематичността или невъзможността за сполука заедно с все по-конвенционалната иронична употреба съвместно допринасят за метаморфозата на *прокопсвам*, така че този глагол започва да значи ‘не постигам или постигам съмнителен успех, сполука, благополучие, напредък в нещо, в някаква дейност; не успявам, не сполучвам, не преуспявам’.

От направения преглед на парадигмата на *прокопсвам*, *непрокопсаник* и техните производни можем да направим следните изводи:

- *Прокопсаник* не е идентично по значение на *непрокопсаник*.
- *Прокопсаникът* е по-лош от *непрокопсаника*, т.е. налице е неутрализация с оглед на споделената основа *-прокопсаник*, а на противоречие между форма и съдържание в тази конкретна опозиция.
- Това става възможно, защото *прокопсаник* придобива амбивалентно значение (за тълкуване на този тип значение вж. Стаменов 2011: 212–250), т.е. значение на „по-лошо от лошото“, като в случая ролята на „лошото“ играе *непрокопсаник*. В случая градацията е: *непрокопсаник* → *прокопсаник* (= съмнителен непрокопсаник), т.е. *непрокопсаникът* се възприема по-малко отрицателно от *прокопсаника*.
- Така се получава, когато логика и оценка на атитюдна основа се оказват в конкуренция. При това положение формалната логика губи в езика.

На по-обобщено теоретично равнище можем да направим изводи, които допринасят за въвеждане на нови или преосмисляне на съществуващи понятия в семантичната теория:

- Амбивалентното (*ирон.*) значение е по-силно маркирано в негативен план от каноничното отрицателно.
- В конкретния случай (поради тази причина той бе превърнат в обект на обсъждане) това проличава много по-ясно от други, тъй като:
 - i. амбивалентното значение по най-очевиден начин е в директна опозиция с отрицателно (*прокопсаник* срещу *непрокопсаник*), а не с някакво положително значение;
 - ii. а това е така, защото амбивалентното носи в себе си семантичната структура на „по-лош от лошия“; и
 - iii. противопоставянето изпъква още повече, тъй като маркираността на езиковата форма (*прокопсаник*→*непрокопсаник*) е в посока обратна на маркираността на тяхното съдържание (*непрокопсаник*→*прокопсаник*).

Подобни метаморфози от антонимия към синонимия и обратно на двойки думи можем да намерим и в други, дори и още по-сложни от гледна точка на своята вътрешна мотивация случаи. Такъв например **ни представя и анализира** в своя публикация Фройд (1919) за двойката думи *heimlich – unheimlich* и техните производни в немски език, където *heimlich* се тълкува като ‘1. таен, потаен, скрит. 2. *австр.* роден, интимен, уютен’, а *unheimlich* като ‘1. (за неопределено усещане, предизвикващо страх или ужас) зловещ, страшен, злокобен. 2. *разг.* чудовищен, страшен’ (Дуден 1989).

ЛИТЕРАТУРА

- Крумова-Цветкова 2010:** Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство*. София: Емас. 447 с.
- Стаменов 2011:** Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*. София: Изток-Запад. 870 с.
- Фройд 1919:** Freud, S. Das Unheimliche. // *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften*, V, S. 297–324.

ИЗТОЧНИЦИ

- БНК:** *Български национален корпус*. Институт за български език „Любомир Андрейчин“. <http://www.ibl.bas.bg/BGNC_bg.htm>
- Дуден 1989:** Duden. *Deutsches Universal Wörterbuch A–Z*. Mannheim: Duden Verlag. 1816 S.
- Костов, Костов 2005:** Костов, И., Н. Костов. *Гръцко-български речник*. София: Труд. 1072 с.
- РБЕ 2000:** *Речник на българския език*. Т. X. София: АИ „Проф. М. Дринов“, ЕТ „Емас“. 1268 с.
- РБЕ 2012:** *Речник на българския език*. Т. XIV. София: АИ „Проф. М. Дринов“. 1221 с.

FRANCUSKE POZAJMLJENICE U SRPSKOM I BUGARSKOM JEZIKU

Abstract: Loan words, also called borrowed words, are an important part of a language. These words are imported from one language into another in which they have become part of the vocabulary. The process of borrowing foreign words is generally geographical, cultural or historical. Thus, the geographical proximity, the cultural exchanges between the peoples of Europe, have promoted the interpenetration of one language into another and the appropriation of borrowed words, which, in turn, have become full lexicon of the new language. These loan words introduced into the language, are then adapted to the grammatical rules of the language receiving. For instance, in the Serbian word *garantovati*, we may recognize the loan word *garant* compounded with the Serbian suffix *-ovati* characteristic of verbal forms. If some words like *interesovati*, *blokirati* are suffixed, some others may be prefixed such as *anormalan*, *alogičan*.

Keywords: French Loan words in Serbian and Bulgarian, adaptation

Cilj ovog rada je da predstavimo uticaj francuskog jezika konkretnije francuskog leksičkog sadržaja na srpski i bugarski jezik. Iako ova dva jezika ne pripadaju istoj jezičkoj porodici kao francuski jezik, ni jedan ni drugi nisu odoleli uticaju francuskog kroz istoriju tako da danas u leksičkom opusu obadva jezika nalazimo veliki broj leksičkih jedinica sa kvalifikatorom fr.

Galicizme su proučavali mnogi lingvisti, filolozi, istoričari, filozofi ostavljajući nam tako podatke o nestajanju jednih i jačanju drugih kultura, prožimanju elemenata različitih kultura, raznorodnih jezika i naroda, kao i njihovom međusobnom bogaćenju. Doprinos ovome kao tema mnogih naučnih i stručnih radova ili magistarskih i doktorskih teza u srpskom jeziku dali su Aleksandar Belić, Petar Skok (Skok 1951), Ivan Klajn (Klajn 1996), Milivoj Alanović (Alanović 2006), Nenad Krstić (Krstić 2004) i dr. U bugarskom ovim pitanjem su se bavili Dimitar Bankov, Snežina Beškova, Ljubomir Vankov (Vankov 1967) i dr.

1. Galicizmi u srpskom i bugarskom jeziku i faktori njihovog transfera

Pod galicizmima podrazumevamo reči preuzete iz francuskog jezika i prilagođene srpskom i bugarskom jeziku.

Jedan od najznačajnijih razloga za pozajmljivanje reči jeste geografski ali i kulturno-istorijski faktor. Kada se radi o dvema jezičkim grupama koje su susedi,

usled aktivnog i neminovnog kontakata između govornika, proces uzajamnog pozajmljivanja reči je neminovan.

Međutim u slučaju srpskog jezika (ako bismo govorili samo o teritoriji Srbije), geografski faktori nisu bili od presudne važnosti, budući da se granice Srbije i Francuske nisu nikada dodirivale. Takođe nije zabeležena ni značajnija frankofona populacija na srpskoj teritoriji, za razliku od nemačkog jezika recimo¹. Za prodor galicizama u srpski jezik i kulturu od bitne važnosti je da sagledamo istorijske prilike u ondašnjoj Jugoslaviji kada je zajednički jezik naroda bio srpsko-hrvatski jezik. Prve francuske reči su ušle u ondašnji srpsko-hrvatski jezik krajem 12. i početkom 13. veka kada je Hrvatska u doba Karolinaca imala prve kontakte sa Francuskom, u vojnom i religioznom pogledu (mnogi hrvatski plaćenici bili su u službi francuskih kraljeva Luja VIII i Luja IX). Takođe trgovačke, crkvene i kulturne veze Dalmacije (region u Hrvatskoj) sa Venecijom, Italijom (mnogi italijanski pisci su pisali na francuskom jeziku), južnom Francuskom doprinele su da se francuska književnost nametne našoj kulturi.

Međutim, prisustvo francuskih reči u srpskom književnom jeziku nije samo posledica preuzimanja galicizama preko Hrvatske. U 18. veku, po savetu Dositeja Obradovića, najvećeg srpskog književnika 18. veka, Stefan Živković je preveo na srpski jezik Fenelonove „Avanture Telemaha, Odisejevog sina“, remek delo francuske književnosti, napisane 1695.

Iako je vrlo diskutabilno ovo mišljenje, nesumnjivo je ipak da su putem njegovog prevoda, neke francuske reči ušle u srpski jezik. Takođe i kulturno-političke veze u drugoj polovini 19. veka i prvoj polovini 20. između Francuske i Srbije su doprinele prodoru galicizama u srpski jezik.

Što se tiče bugarskog jezika, prodor i asimilacija francuskih reči je vezana za vreme bugarske renesanse (18. i 19. vek), dok se drugi talas unošenja francuskih reči vezuje se za period od 1878. godine, posle oslobođenja Bugara. Razlozi su politički, ekonomski i kulturološki.

2. Jezički transfer pozajmljenica (direktno i indirektno preuzimanje)

„Posuđena reč, za razliku od neposuđene, domaće, baštinjene iz starijeg stepena jezika, znači skraćeni postupak u leksikologijskom procesu. Dok domaća baštinjena mora da pređe dug put u semantičkom razvitku, da se konačno ustali i iskristalizuje kao termin za izvestan predmet ili pojam, dotle posuđena reč taj put skraćuje, i to znatno. Ona donosi u jezik termin utvrđen u stranom jeziku. Domaćoj treba uvek duži ili kraći period vremena, da postane stalan termin, to jest zvučni simbol za izvesnu grupu oznaka, koje karakterišu predmet“ (Skok 1951).

Prema Klajnu, postupak preuzimanja galicizama je vršen direktno i indirektno (Klajn 1996). Direktno preuzimanje znači da se prilikom procesa preuzimanja nijedan jezik nije javljao kao jezik posrednik, dok indirektno znači da je reč u

naše jezike stigla preko trećeg jezika posrednika (kada govorimo o srpskom jeziku najpre imamo uticaj nemačkog, u manjoj meri ruskog; u bugarskom jeziku najviše se oseća uticaj ruskog, potom turskog i rumunskog jezika). Dobar broj pozajmljenica iz francuskog, srpski i bugarski jezik su preuzeli direktno, ali i posredstvom jezika posrednika i u tom slučaju pozajmljenica je dobila fonološka, morfološka i semantička obeležja jezika posrednika. Zato su neke od njih ušasvi u novi jezik modifikovale svoje izvorno značenje.

Milivoj Alanović je podrobnije objasnio adaptaciju francuskih reči u srpskom jeziku posredstvom jezika posrednika. Tako određeni sufiksi kao na primer *ura*, *or*, *ir*, *at* ukazuju na to da je reč preuzeta posredstvom nemačkog jezika (*bravura*, *administrator*, *kurir*, *certifikat*). Uticaj ruskog ima u rečima sa sufiksom *-ija* (*armija*). Uticaj latinskog preko nemačkog ogleda se u sufiksu *-acija* (*arondacija*) (Alanović 2006).

3. Adaptacija galicizama

Da bi neka strana reč mogla da se integriše u jezik, ona mora da prođe kroz proces jezičkog transfera tj. da se prilagodi novom jeziku. Ulazeći u novi jezik, strane reči se uključuju u leksički i gramatički sistem jezika, podležu promenama fonetskog, morfološkog i semantičkog karaktera, potčinjavajući se zakonitostima i normama jezika primaoca. Tako recimo pozajmljene imenice dobijaju gramatičke odlike roda, broja (i padeža u srpskom), a glagoli afikse i glagolsku promenu.

3.1. Fonološka adaptacija

U usmenom govoru, fonetski oblik najčešće odgovara fonetskom liku jezika originala. Pismenim putem, njen fonetski oblik se formira prema grafiji jezika primaoca. Reči koje sadrže glasove, kojih nema u jeziku primaocu, fonetski se prilagođavaju tako što se ti glasovi zamenjuju najbližim glasovima, tj. vrši se glasovna, fonetska adaptacija pozajmljenica jer fonetski sistem jezika primaoca ne dopušta unošenje tuđih glasova. Na taj način, pozajmljenice se potčinjavaju zakonitostima fonetike.

Transfonemizacija predstavlja zamenu nepostojećih vokala odgovarajućim supstituentima kao npr:

Y → I (*zéphyre* – *zefir*, *acronyme* – *akronim*...)

Œ → E (*fœtus* – *fetus*, *oestrogène* – *estrogen*...)

Ō → ON (*lampion* – *lampion*, *million* – *million*, *avion* – *avion*...)

Ê → EN, EM (*satin* – *saten*, *parfum* – *parfem*...)

Ã → AN (*amendement* – *amandman*, *avangarde* – *avangarda*...)

Θ → E (*retard* – *retard*, *relation* – *relacija*...)

Postupak transfonemizacije obuhvata i druge fonološke postupke kao što Alanović (Alanović 2006) navodi:

(a) Razbijanje suglasničke grupe *sm* nepostojanim A: *asketizam* (*asketisme*), *egoizam* (*égoisme*). U bugarskom na mestu nepostojanog a nalazimo glas ъ (*аскетизъм, егoизъм*).

(b) Očuvanje vokalnog *l* u finalnoj poziciji iza suglasnika: *ansambl* (*ansamble*), *debakl* (*débacle*). U bugarskom između л i suglasnika nalazimo takođe glas ъ (*ансамбъл*).

(c) Desonorizacija u obadva jezika: *pejsaž* (*paysage*).

(d) Umekšavanje suglasnika *l:lʃ* u srpskom jeziku: *bataljon* (*bataillon*), *artiljerija* (*artillerie*), *portfelj* (*portefeuille*).

3.2. Morfološka adaptacija

Nakon što se sprovede fonološka adaptacija stranih reči, potrebno je da se ta pozajmljenica stabilizuje u odgovarajućoj morfološkoj klasi jezika primaoca. E. Haugen je ovako formulisao osnovno načelo morfološke adaptacije leksičkih posuđenica: „If loanwords are to be incorporated into the utterances of a new language, they must be fitted into its grammatical structure. This means that they must be assigned by the borrower to the various grammatical classes which are distinguished by his own language“⁴² (Haugen 1951: 217).

3.2.1. Morfološka adaptacija imenica

Za razliku od drugih vrsta reči, najčešće srećemo imenice među pozajmljenicama budući da se češće stvaraju novi predmeti i pojave koje ih imenuju za razliku od glagola koji imenuju nove radnje ili pridevi nove kvalitete. A i s obzirom na to da imenice predstavljaju najsamostalniju vrstu reči, one najlakše ulaze u novi jezički sistem i najbrže se tu adaptiraju (za razliku od recimo prideva koji zavise od imenica i glagola, a koji se mogu uvek zameniti imeničkom perifrazom).

Imenice koje su u srpski i bugarski jezik unete u gotovo neizmenjenom obliku u odnosu na reč od koje vode poreklo i pri tom se završavaju suglasnikom (koji je indikator muškog roda u obadva jezika), unete su kao imenice muškog roda na suglasnik: *balon*, *avion*, *žargon*, *baron*, *kabinet*, *kontrolor*... Za obeležavanje ženskog roda, dodaje se gramatička morfema *-a*: *distanca* (*distance*), *zebra* (*zèbre*), *zona* (*zone*), *sirena* (*sirène*), *satira* (*satire*), a ponekad se može sresti pojava da se vokalski završetak imenice u jeziku davaocu zadržava i u jeziku primaocu (što je veoma netipična pojava za srpski jezik): *kupe*, *lavabo*, *nivo* (muški rod), dok su u bugarskom jeziku imenice *kupe* i *nivo* regularno srednjeg roda.

Mihailo Popović, koji je izučavao francusko-srpske paronime, predložio je sledeću tipologiju (mi ćemo je primeniti i na bugarski jezik) (Popović 2009):

<i>Fonetska struktura paronima je istovetna a razlike su prozodijske³</i>	<i>Paronimi imaju sličan oblik a razlikuju se po jednoj ili dve foneme</i>	<i>U oba jezika je prepoznatljiva samo osnova dok su afiksi različiti</i>
francuski/srpski, bugarski	francuski/srpski/ bugarski	francuski/srpski/ bugarski
<i>appel – apel, апел avance – avans, аванс ballon – balon, балон baron – baron, барон cabinet – kabinet, кабинет appétit – apetit, апетит</i>	<i>controleur – kontrolor, контрольор courrier – kurir/курьер garantie – garancija/ гаранција ingénieur – inženjer/ инженер bassin – bazen/басейн</i>	<i>amelioration – melioracija (srpski) s'énervier – nervirati se/ нервирам се</i>

3.2.2. Morfološka adaptacija prideva

Pridevi preuzeti iz francuskog jezika mogu da budu morfološki adaptirani i da imaju sva pridevska obeležja: rod, broj i komparaciju (srpski dobija i padež i vid): (Sr. *naivan* – Fr. *naïf* – Bg. *наивен*, Sr. *agresivan* – Fr. *agressif* – Bg. *агресивен*, Sr. *elegantan* – Fr. *élégant* – Bg. *елегантен*, Sr. *praktičan* – Fr. *pratique* – Bg. *практичен*...). Ovakve prideve Alanović (Alanović 2006) naziva integrisanim, dok su neintegrisani pridevi bez morfoloških pokazatelja broja i roda, recimo pridevi: *bež*, *violet*, *braon* i oni će se uvek javiti u tom istom obliku što u bugarskom jeziku nije slučaj.

3.2.3. Morfološka adaptacija glagola

Glagoli se adaptiraju domaćim i stranim tvorbenim sredstvima ili kombinacijom jednih i drugih. Najčešće se koriste infiksi *-ova-* (u bugarskom i *-yva-*), *-isa-* i *-ira-* za tvorbu glagola tako da imamo:

INFIKSI	SRPSKI	BUGARSKI
-OVA-/OBA-	<i>lokalizovati – localiser interesovati – interesser</i>	<i>presser – пресовам</i>
-IRA-/ИРА-	<i>uzurpirati – usurper simulirati – simuler deblokirati – débloquer žonglirati – jongler</i>	<i>empaqueter – пакетирам jongler – жонглирам adresser – адресирам</i>
-ISA-	<i>integrisati – integrer</i>	–
-UVA-/УВА-	–	<i>interessar – интересувам</i>

3.3. Semantička adaptacija

Razlog za pozajmljivanje reči jeste njihova semantička funkcija. Radije ćemo pozajmiti reči kada u sebi nose jače i određenije značenje. Da bi se utvrdio stepen semantičke adaptacije po Alanoviću (Alanović 2006), kriterijum koji možemo primeniti jeste polisemantička struktura i njen derivacioni potencijal.

Primer *douche* na francuskom – *tuš* na srpskom može imati sledeća značenja:

- (1) Uređaj u kupatilu za pranje pod jakim mlazevima.
- (2) U muzici dirka (na klaviru).
- (3) Izraz u rvanju, uzvik kojim mačevalac priznaje da je pogođen.
- (4) Vredanje, uvreda.
- (5) U slikarstvu prenošenje boje kičicom, naknadno stavljanje tamne boje na sliku.
- (6) Vrsta crnog finog kineskog mantila koji se spravlja od najfinije čađi dobivene sagorevanjem kamfora.
- (7) Svečano pozdravljanje dobošom i trubama, naročito posle zdravice.

Što se tiče njenog derivacionog potencijala, lekseme nisu mnogobrojne: *tušiti*, *tušenje*, *tuširati se*, *tuširanje*, *tuševi*, *tušta*.

4. Podudaranje značenja

Reč preuzeta jezičkim transferom iz drugog jezika može čuvati isto ili delimično značenje u jeziku primaocu, a može i potpuno izgubiti svoje izvorno značenje. Popović (Popović 2009) je predložio sledeću podelu:

a) Potpuno podudaranje (istovetno značenje srpske i francuske reči tj. bugarske i francuske reči; češće je kod monosemičnih reči, ali je moguće i kod polisemičnih):

Primer: *azot*, *azom* – *azote*; *ekspert*, *ekcnepm* – *expert*; *polen*, *нолен* – *pollen*

b) Nepodudaranje značenja

Postoje reči među kojima se uočava sličan oblik, ali ne postoji značenjska bliskost.

Primeri: *Gimnazija* je srednja opšteobrazovna škola (fr. *lycée*), a *gymnase* je gimnastička dvorana u srpskom, tj. gimnastički salon u bugarskom. Reč *soliter* je očigledno francuskog porekla (*solitaire*), no u francuskom nikada nije imala značenje srpskog paronima. Značenje u srpskom je dobijeno metaforom: građevina koja ne pripada nizu zgrada koji čini klasičnu gradsku ulicu, već se izdvojena propinje u visinu, izgleda kao da je usamljena (Popović 2009).

c) Delimično podudaranje – podudaranje u izvesnim kontekstima

Primer u srpskom jeziku: *akumulator*, *baterija* – *pile*, *batterie*.

Akumulator automobila (batterie d'une voiture), ali baterija mobilnog telefona (batterie d'un téléphone mobile), baterija laptopa (batterie d'un ordinateur portable), baterija džepne lampe, ovde se u francuskom upotrebljava druga reč (pile d'une lampe de poche) kao i u baterija tranzistora (pile d'un transistor). Sa druge strane, srpska reč baterija širi svoju polisemičnost metonimijom: Noćas je nestalo struje, a ja nisam mogao da nađem bateriju. Odgovarajuća francuska reč je lampe de poche (Popović 2009).

5. Semantička polja

Ako bismo pokušali da imenujemo domene u kojima nalazimo galicizme, nesumnjivo je da je francuski jezik odigrao značajnu ulogu na polju finansija (SR: *avans, bon, bonitet, garant, virman*; BG: *авоари, баланс, асортимент...*), politike (SR: *akreditiv, amandman, demarš, departman*; BG: *класа, социализъм...*), vojne terminologije (SR: *bajonet, baraž, bataljon, garnizon, dezerter, eskadron*; BG: *капитан, маневра, редут, десант, генерал...*), a susrećemo ih i u medicini (SR: *akušer, ambulanta, gaza, grip, dentista, dispanzer*; BG: *диспансер, акушер...*), saobraćaju (SR: *avion, bandaž, bicikl, kabriolet, kamion*; BG: *булевард, гара, тротоар, траса...*), književnoj teoriji i lingvistici (SR: *balada, beletrist, esej, žanr, kalambur, argo, žargon, kalk*; BG: *романс, мемоари, куплет...*), kulinarstvu (SR: *biskvit, desert, dražeja*; BG: *комлет, рагу, оранжада...*), kući i pokućstvu (*antre, arkada, baraka, vitraž, garaža, kanape*; BG: *гардероб, канане, сервиз...*) i drugim domenima (Alanović 2006).

6. Elipsa (skraćivanje složene leksičke jedinice) i zastarele francuske reči

Prilikom pozajmljivanja stranih reči, primetna je pojava tzv. elipse do koje dolazi kada se tokom pozajmljivanja modela, po tvorbenoj strukturi kompozite, u jeziku primaocu izostavlja jedna tvorbeni osnovi, npr: reč *gliser* nastala je odbacivanjem prvog elementa francuske višemorfemske reči *hydroglisseur*. Ili reč *separe* koja potiče od francuske reči *table séparée*. Najčešći je slučaj da se elidira prvi nominalni element sintagme i da modifikator preuzima značenje celine (Popović 2009). Isti slučaj zapažamo i u bugarskom jeziku.

Kao redak ali ipak prisutan slučaj je taj da jedna reč iz pozajmljenog jezika uđe u drugi i postane stabilna leksema u njemu, a potom se u jeziku davaoca prestane upotrebljavati, tj. zastari. Takav je slučaj recimo sa francuskom rečju *kupe* koja potiče od francuskog *coupé*, reč koja se upotrebljavala u francuskom jeziku u jednom kratkom periodu u 19. veku, da bi bila zamenjena sa *compartiment*, a u srpskom i bugarskom jeziku se još uvek čuva *kupe*, *куне*. Takođe *reklama* potiče od francuske reči *reclame* koja je zamenjena sa *publicité* dok se reč *reklama*, *реклама* još uvek koristi i u srpskom i u bugarskom.

7. Odnos prema pozajmljenicama (zaključak)

Neosporno je, vidimo, da je leksika francuskog jezika uticala na proširenje srpske i bugarske leksike. To pokazuje da je jezik jedan pokretljiv i prilagodljiv sistem, naročito na polju leksike.

Otvorenost ka prihvatanju novih reči nije nikako novina. Međutim, da li su strane reči zaista neophodne u jeziku?

Bugarski smatra da se prema pozajmljenicama treba ophoditi sa aspekta njihove odomaćenosti, a ne njihove etimologije (Bugarski 1966). Naučni odnos prema pozajmljenicama tiče se njihovog vrednovanja pri leksikografskoj obradi ceneći ih tako kao suvišne, nepotrebne, čak štetne leksičke elemente. Njihovu upotrebu treba svesti na neophodnu meru i kontrolisano ih koristiti⁴.

Egon Fekete, svestan važnosti reči stranog porekla u srpskom jeziku smatra da su se one prilagodile jeziku i da ne predstavljaju nikakav problem za srpski jezik: „Nema opasnosti da, i pored bezbroj reči stranog porekla, srpski jezik postane engleski, ili nemački, ili bilo koji drugi jezik. Naprotiv, bez reči preuzimanih iz drugih jezika, srpski jezik (kao i drugi moderni jezici sveta) danas ne bi mogao da posluži za normalnu komunikaciju. Uostalom, toga je bio svestan čak i sam Vuk kada je pre skoro 200 godina napisao da „danas nema na ovome svijetu nijednog jezika u kome nema tuđih riječi“ te da je „opet bolje uzeti tuđu riječ nego li naopako novu graditi.“ (Fekete 2008). Naravno, ako se drugačije ne može. A u mnogim slučajevima se to odista i ne može.

BELEŠKE

¹ Primer srpskog jezika koji je imao dva različita razvojna puta od Velike seobe Srba kada se deo srpskog stanovništva severno od Dunava našao u Habzburškoj monarhiji i primio uticaj nemačkog jezika dok je deo Srba južno od Dunava ostao i dalje pod jakim uticajem turskog jezika (Ivić 1994: 44).

² „Da bi se posuđenice inkorporirale u sadržaje na novom jeziku, moraju se prilagoditi njegovoj gramatičkoj strukturi. To znači da ih govornik koji ih posuđuje, mora uvrstiti u različite gramatičke vrste koje se razlikuju u njegovom jeziku.“

³ Kao jedna od važnosti jezičkog transfera jeste i adaptacija akcenta akcenatskom sistemu jezika primaoca. U bugarskom jeziku ova prva kategorija pozajmljenica čuva akcenat kao i u francuskom, što nije slučaj sa srpskim jezikom.

⁴ „I ako je opravdana težnja svakog jezika, da se očisti od tuđica, one stiču pravo građanstva, odomaćuju se i ostaju. A kad su već jednom tu, onda da ih bar pogledamo u oči i upoznamo. Neka nam budu jasne, neka nam njihovo pravo značenje i poreklo budu poznati, pa ih ne moramo upotrebiti“ (Lukić, Obradović 1928).

LITERATURA

Alanović 2006: Alanović, M. *Susret sa zapadnom Evropom: galicizmi u srpskom jeziku*. Referat na međunarodnom simpozijumu „Susret kultura“, Novi Sad.

- Bugarski 1966:** Bugarski, R. Strane reči danas, pojam, upotreba, stavovi. O leksičkim pozajmljenicama. // *Zbornik radova sa naučnog skupa: Strane reči i izrazi u srpskom jeziku, sa osvrtom na isti problem u jezicima nacionalnih manjina*. Subotica–Beograd.
- Fekete 2008:** Fekete, E. *Jezičke doumice*. Knjiga druga. Beograd: Beogradska knjiga.
- Haugen 1951:** Haugen, E. *The Analysis of Linguistic Borrowing*. // *Language* 26.
- Ivić 1994:** Ivić, P. Književni jezik kao instrument kulture i produkt istorije naroda. // *Istorije srpske kulture*. Novi Sad: Srpska književna zadruga.
- Klajn 1996:** Klajn, I. Vrste romanizama u srpsko-hrvatskom jeziku i putevi njihovog dolaska. // *Zbornik matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIX, № 2.
- Krstić 2004:** Krstić, N. O francuskim pozajmljenicama u srpskom književnom jeziku. // *Zbornik matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLVII/1-2, Beograd.
- Lukić, Obradović 1928:** Lukić, M., D. Obradović. *Rečnik stranih reči i izraza*. Beograd.
- Popović 2009:** Popović, M. Tipologija francusko-srpskih paronima. // *Zbornik sa naučnog skupa: Njegoševi dani*. Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- Skok 1951:** Skok, P. *Prilog metodu proučavanja romanizma u hrvatskom ili srpskom jeziku*. *Zbornik radova*. Sveučilište u Zagrebu.
- Vankov 1967:** Vankov, L. Les éléments français en bulgare. // *Revue des Etudes Slaves*. T. 46.

IZVORI

- Vujaklija 1966:** Vujaklija, M. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.
- Бешкова 2001:** *Френско-български речник на изобразителното изкуство*. София: Хейзъл.

ФЛЕКСИЯТА КАТО ПОКАЗАТЕЛ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕТО НА ПОНЯТИЕТО

Abstract: The article presents results of a comparable corpora study between general-purpose and specialized corpora. We compare results of a search for concordances, collocations and co-occurrences of inflected word forms of a related lemma for different grammar features to define semantic conceptual relations. The results show difference with respect to the grammar feature of definiteness and improve hypothesis that morphological annotations are significant for extracting conceptual relations definitions and hierarchies.

Key words: comparable corpora, statistical semantic search, extracting semantic conceptual relations

1. Въведение

Съвременната лексикографска практика широко използва електронни текстови корпуси и съответните програмни продукти при електронно търсене за описание на семантиката и дефиниране на значението на думата. Получените при търсенето контексти, които определят значенията, зависят от обема и тематичния жанр на включените в корпуса текстове. Най-новите изследвания обаче показват, че тези резултати зависят и от използвания програмен софтуер, който в зависимост от използваните принципи и подходи може да допълни както семантичните интерпретации на лексикалните единици, така и тяхното представяне в системно отношение, като предоставя възможности за изчерпателен анализ на лексикалната съчетаемост (Благоева, Колковска 2011). В настоящото изследване ще анализираме както влиянието на факторите съдържание и обем на текстовия корпус върху семантиката и значението, така и влиянието на флексията, един фактор, който не е изследван досега в текстови корпуси на български език.

2. Методика на изследването

2.1. Използвани текстови корпуси

През последните години в Института за български език на БАН, с колективни изследователски усилия, бе създаден и много успешно ползван за лексикографски цели Българският национален корпус (БНК) (Коева, Благоева, Колковска 2010). Корпусът е най-голямата по обем електронна лексикална

база на българския език и засега е достъпен в два варианта: 1) на уебсайта на института (чрез специално разработения софтуер за търсене) и като 2) адаптиран вариант, използващ специализирания лексикографски софтуер Sketch Engine (Килгариф и др. 2004), позволяващ процедури за търсене, основани на използването на статистически, формално-граматически и семантични критерии. За нашето изследване използваме именно този вариант на корпуса, който съдържа повече от 26 000 000 словоформи.

Отделно, за целите на изследването, е създаден специализиран корпус MathWikiBul (МУБ) от математически текстове на български език, енциклопедично структурирани, по модела на изследванията, представени в (Стойкова, Миткова 2011: 13–22), който обема 150 000 словоформи и който е аотиран за морфологичен анализ и за анализ по части на речта. Корпусът също е адаптиран за Sketch Engine софтуер, за да бъдат използвани еднакви подходи и процедури за търсене, съпоставими с тези за БНК, което осигурява сравнимост на резултатите и коректност на изследването.

2.2. Лексикографско и терминологично представяне на понятието

Изчерпателното представяне на понятието включва представяне на лексикалната семантика, както и на терминологичното съдържание, в зависимост от концепцията на съответния речник, какъвто е и подходът, приет за РБЕ. В същото време различните терминологични справочници за математически термини, издадени на български език, използват различни подходи за терминологичното представяне на понятието. Така, Математическият енциклопедичен речник (МЕР), който е превод от немски, представя математическите понятия чрез относително свободна структура на речниковата статия, без използване на тълкувателни дефиниции и примери, а като последователно структуриран текст, дефиниращ понятията чрез различни формални представяния, които завършват с терминологичните словосъчетания и препратки за връзките им. В същото време Физико-математическата и техническа енциклопедия (ФМТЕ) представя един по-различен подход, който ползва тълкувателни дефиниции с общоупотребима лексика, като представя първо терминологично неутралното значение, а след това дава енциклопедична информация и най-накрая видовете терминологични значения. И двете справочни издания обаче не дават никаква граматична информация за заглавната дума по отношение на граматичните ѝ категории.

Важно за терминологичното понятийно представяне, също, е и отразяването на връзките на понятието с другите понятия, описващи предметната област, които са йерархични и представят хипоними, хипероними, синоними и антоними. В този смисъл, всяка предметна област има едно ядро от структуроизграждащи основни понятия, с които останалите понятия са свързани семантично. Освен за съставяне на справочници за съответната предметна област, тези връзки са полезни и се използват и при обучението – за преподаване и усвояване на знания в съответната последователност.

Едно такова понятие в математиката е понятието *функция*, чийто анализ ще представим чрез съпоставяне на резултатите от паралелното изследване на БНК и МУБ с използване на статистическия подход и във връзка със словоизменението.

2.3. Използване на статистически подходи за определяне на семантична близост

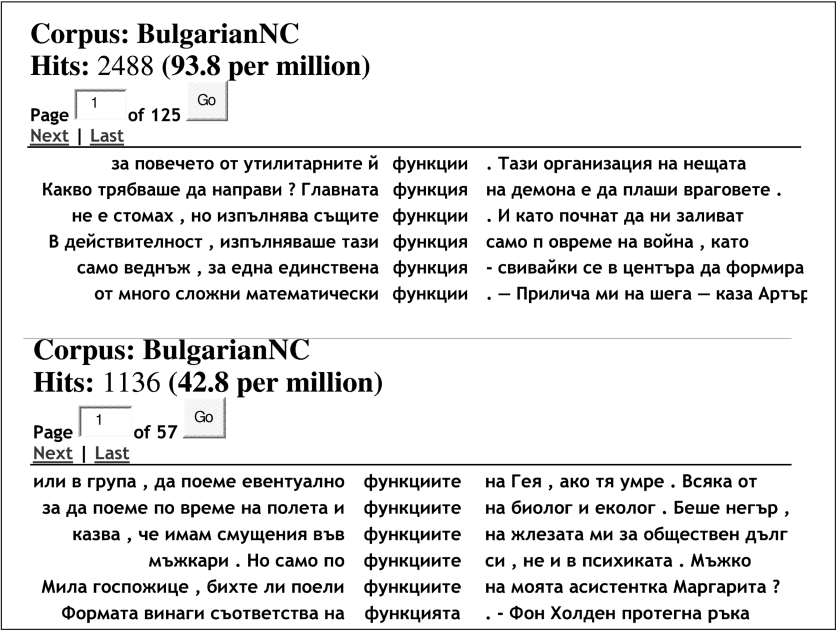
Традицията в подходите, използвани при работа с електронните текстови корпуси различава два главни типа изследвания – статистически и формално-граматични. В последно време статистическите подходи намират широко приложение при изработването на различни справочни издания. Голямата им популярност и успех се дължат на факта, че те се оказваха независими от граматичната структура на съответния език, защото резултатът им представя формални семантични отношения, които са независими от езика.

Тези резултати и изводи са представени в (Лин 2002: 768–774), където се използват статистически подходи, по-сложни от честотни списъци на ключови думи, като семантичната близост се определя от лексикалната съчетаемост на две или повече думи, т. е. от вероятността за едновременното им срещане, или т. нар. колокации. Този подход е доразвит и приложен при лексикографския софтуер на Sketch Engine, където семантичните връзки или семантична близост (като синонимия или като йерархична връзка между понятията) може да бъде определена чрез електронно търсене и използване на конкорданси (срещания или количествени контексти на думата) и колокации на съответната дума.

2.4. Използване на словоизменението като семантичен критерий

Изследването използва два различни по обем и тематика текстови корпуса – БНК, който съдържа 26 000 000 словоформи и МУБ, който съдържа 150 000 словоформи, които ползват еднакъв подход на статистическо определяне на конкорданси и колокации, както и еднакъв софтуер за изследване на семантиката на понятието *функция*. Sketch Engine няма стандартни функции за определяне на конкорданси, включващи словоизменение, а БНК има частично разработени функции за търсене за всички словоизменителни форми. Затова в БНК за думата *функция* е разработено комбинирано търсене на словоформите за единствено/множествено число и отделно за членуваните единствена и множествена форма (фиг. 1).

И двата резултата от търсенето показват различни страни от семантиката на думата *функция*, според които в зависимост от това, колко подробен е анализът, могат да се определят няколко значения, включително и контекстно обусловени (напр. с предлог „на“), но синоними или йерархични семантични отношения по-трудно могат да бъдат определени.



В същото време търсенето в МУБ, разработено по същия начин и за същите словоформи, дава два съвсем различни типа резултати, които са в зависимост от словоизменителните форми, независимо от относително малкия обем на корпуса. Фиг. 2 представя резултатите от търсенето на количествени контексти на нечленуваните и членуваните единствена и множествена форма на думата *функция*.

2.5. Използване на колокации за определяне на семантични отношения

Така получените количествени контексти от двата корпуса могат да бъдат по-нататък изследвани по отношение на лексикалната им съчетаемост, като се определят успоредните срещания (колокации) на словоформите на думата *функция* и различни други думи. С помощта на Sketch Engine това се прави, като се използват няколко вида статистически подхода, а получените резултати са подредени по честота.

Collocation candidates									
Page <input type="text" value="1"/> Go Next >									
	Freq	T-score	MI	MI3					
p/n бариерна	5	2.236	13.380	18.024					
p/n затихващи	7	2.646	13.380	18.994					
p/n преразпределителните	6	2.449	13.157	18.327					
p/n регулативната	5	2.236	12.702	17.346					
p/n договорираната	3	1.732	12.643	15.813					
p/n координиращи	5	2.236	12.380	17.024					
p/n намаляваща	12	3.463	12.321	19.491					
p/n систолна	7	2.645	12.280	17.895					
p/n психичните	5	2.236	12.117	16.761					
p/n моторната	5	2.236	12.001	16.645					
p/n увредена	8	2.828	11.987	17.987					
p/n нестопанските	4	1.999	11.920	15.920					
p/n несвойствените	4	1.999	11.920	15.920					
n/n пастяша	17	4.122	11.852	20.027					
					Collocation candidates				
					Page <input type="text" value="1"/> Go Next >				
						Freq	T-score	MI	MI3
					p/n алвеоларна	6	2.449	12.452	17.622
					p/n ендокринната	5	2.236	12.309	16.953
					p/n надбъбречната	3	1.732	11.636	14.806
					p/n щитовидната	5	2.234	10.390	15.034
					p/n обменните	3	1.731	10.213	13.383
					p/n атрофия	3	1.730	10.073	13.243

Фиг. 3. Честотни списъци на колокациите на нечленуваните и на членуваните (единствени/множествени) форми на думата *функция*, определени според MI-score за БНК

Така, резултатите от определянето на честотните списъци на колокациите на нечленуваните и на членуваните (единствени/множествени) форми на думата *функция*, представени на фиг. 3, представят различна семантика. Първият списък (за нечленуваните словоформи) съдържа думи, които имат функцията на определения, без да дават йерархичните връзки на понятие-

то. Вторият списък (за членуваните словоформи) се състои също предимно от думи, които имат функцията на определения, но получените словосъчетания имат терминологичен смисъл, което показва, че членуваните словоформи проявяват тенденция да изразяват терминологичното съдържание на понятието.

Резултатите за колокациите на нечленуваните и членуваните словоформи, определени за МУБ и изследвани според подхода MI-score, дават честотните списъци от думи, представен на фиг. 4, и изразяват подобна тенденция. Списъкът на нечленуваните форми се състои от думи, които определят типични за понятието *функция* характеристики или свойства, като *графика*, *поведение*, *изменение*, *интервал*, *стойности*, *производна* и т. н., като това са свойства, атрибути или присъщи на понятието характеристики.

Collocation candidates					Collocation candidates				
Page <input type="text" value="1"/> Go Next >					Page <input type="text" value="1"/> Go Next >				
	Freq	T-score	MI	MI3		Freq	T-score	MI	MI3
p/n Изследването	4	1.996	8.889	12.889	p/n аналитична	17	4.103	7.707	15.882
p/n Графика	9	2.993	8.644	14.984	p/n реална	14	3.725	7.805	15.420
p/n поведение	3	1.727	8.474	11.644	p/n тригонометричните	12	3.452	8.204	15.374
p/n изменение	3	1.726	8.252	11.422	p/n комплексна	11	3.302	7.872	14.791
p/n интервала	14	3.726	7.889	15.504	p/n непрекъсната	10	3.135	6.834	13.478
p/n графиката	7	2.634	7.758	13.373	p/n примитивна	7	2.581	5.346	10.961
p/n вдлъбната	3	1.724	7.737	10.907	p/n косинус	5	2.222	7.320	11.964
p/n обратна	4	1.989	7.474	11.474	p/n холоморфна	4	1.983	6.860	10.860
p/n стойностите	4	1.985	7.082	11.082	p/n линейна	4	1.978	6.513	10.513
p/n производната	3	1.719	7.059	10.229	p/n обратна	4	1.975	6.320	10.320
p/n непрекъсната	5	2.218	6.989	11.632	p/n котангенс	3	1.719	7.098	10.267
p/n променливи	3	1.716	6.737	9.907	p/n проста	3	1.719	7.098	10.267
p/n интервал	3	1.707	6.105	9.275					
p/n производна	4	1.970	6.082	10.082					

Фиг. 4. Честотни списъци на колокациите на нечленуваните и на членуваните (единствени/множествени) форми на думата *функция*, определен според MI-score за МУБ

В същото време, семантичният анализ на думите от честотния списък на колокациите на членуваните единствена и множествена форма на думата *функция*, показва, че това са думи, които определят отделните видове функции като *аналитична*, *реална*, *тригонометрична*, *комплексна*, *проста* и т. н. Тези думи, всъщност, определят семантичната структура на понятието – термин и йерархичните му връзки и отношения.

3. Заключение

Получените резултати показват, че при изследването на специализирани текстови корпуси, флексията изразява тенденция да определя понятието. Това се дължи на факта, че тя е показател за граматична категория, която също има своя семантика. Така семантиката на граматичната категория (в случая семантиката на категорията определеност, изразена чрез определителния член) представя йерархичната структура на понятието *функция*, а семантиката на неопределеност изразява неговите свойства или характеристики.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева, Колковска 2011:** Благоева, Д., С. Колковска. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. // *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. София: Авангард Прима, с. 7–45.
- Коева, Благоева, Колковска 2010:** Koeva, S., D. Blagoeva, S. Kolkovska. Bulgarian National Corpus Project. // *LREC 2010 Proceedings*, pp. 3678–3684.
- Килгариф и др. 2004:** Kilgarriff, A., P. Rychly, P. Smrz, D. Tugwell. The Sketch Engine. // *Proceedings from EURALEX 2004*. Lorient, France, pp. 105–116.
- Стойкова, Миткова 2011:** Stoykova, V., M. Mitkova. Conceptual Semantic Relationship for Terms of Precalculus Study. // *WSEAS Transactions on Advances in Engineering Education*, issue 1, vol. 8, pp. 13–22.
- Лин 2002:** Lin, D. Automatic Retrieval and Clustering of Similar Words. // *Proceedings of the COLING-ACL*. Montreal, pp. 768–774.

ИЗТОЧНИЦИ

- БНК:** Български национален корпус
- МЕР:** Гелерт, В., Х. Кестнер, З. Нойбер. *Математически енциклопедичен речник* (превод от немски). София: Наука и изкуство, 1983.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. 1–14, София: БАН, 1972–2012.
- ФМТЕ:** *Физико-математическа и техническа енциклопедия*. Т. 1–3, София: БАН, 1990–2008.

ЗА КЛАСИФИКАЦИЯТА НА ДЕПРОПРИАЛНИТЕ АПЕЛАТИВИ (върху материал от българския и чешкия език)

Abstract: The paper deals with a special kind of lexical units, so-called common names, arising from the proper names. A classification of these common names is proposed, based on a change of referents, quantity of referents and the type of occurrence.

Key words: proper names, common names, object of the common name, object of the proper name, proper name potential

Депроприалните апелативи (по-нататък ДПА) са специфични номинативни единици, присъстващи в лексикалните системи на езиците на обществено и културно зрелите общности. Спецификата им се дължи на заеманото преходно положение между апелативния и проприалния план на езика, проявяващо се: а) от една страна, в колебания при писменото им регистриране с главна или малка буква, б) от друга – в колебания при включването им в (изключването им от) словниците на речниците¹, и в) от трета – в особения вид системност и същевременно оказионалност на възникването и съществуването им. Номинативната стойност на разглежданите единици обаче не се подлага на съмнение, което показва, че спецификата на ДПА е проблем преди всичко за езиковедите², а не за говорителите (потребителите) на езика. Решаването на този проблем изисква създаване на ясни критерии за представяне на двустранното отношение, в което участват ДПА – критерии, от една страна, разграничаващи ДПА от собствените имена (по-нататък СИ), а от друга – показващи сходствата между ДПА и същинските апелативи. Тъй като граматичните и лексикални критерии, позволяващи даден ДПА да бъде смятан за пълноценен апелатив, вече бяха разгледани в други публикации (Трифонова 2012а, Трифонова 2012б), задачата на този доклад е да се предложи дефиниция за ДПА с оглед на понятието СИ и правило за разграничаване на ДПА от СИ.

В литературата по разглежданата проблематика съществуват различни отговори на въпроса по какво ДПА се различават от СИ. В западноевропейската и американската лингвистика разграничителният критерий е функционално-граматичен, т.е. плуралната или артиклизираната форма на СИ се разглежда като апелатив, тъй като в тези форми СИ губи индивидуализиращата си функция, срв. *Джоновци*, *Марии*, *this John*, *the other Mary*, *the Mary with the blue eyes*, *one of the Maries*, *the Mary, who is sitting over there* (Суперанская 1973: 79, 91–122; Molhova 1987: 112)³. В руската лингвистика се прилага

семантичен критерий и за ДПА се приемат само номинативните единици, възникнали от СИ чрез метафоризация, метонимия или универбация, т.е. СИ, развили и развиващи редовна полисемия от типа лице – лице: *херкулес* ‘силен човек’; б) лице – предмет: *макинтош* ‘палто’; в) място – предмет: *бордо* ‘вино’ и т.н. (Суперанская 1973: 116–117). В чешката лингвистика се използва едновременно семантичен и формален критерий, като се разграничават преки ДПА (*Голиат* ‘филистимец великан’ – *голиат* ‘великан, гигант’; *Goliáš* ‘filištinský obr’ – *goliáš* ‘velký, silný člověk nebo zvíře’) и непреки ДПА, които се приравняват с обикновените субстантивни деривати (напр. *Сталин* – *сталинист*, *New York* – *Newyorkčan* / *Newyorkčanka*) (ER 2002: 43).

Разликите в дефинирането на номинативната единица ДПА са отражение на различните дефиниции за мотивиращата я основа, т.е. за СИ. В езикознанието СИ се дефинират поне по три различни начина и са предмет на изследване в три негови дяла: *граматика*, т.е. собствени и нарицателни имена в зависимост от това дали обозначават единичен обект, или клас обекти (изследват се морфологичните и категориалните им особености); *лексикология*, т.е. апелативи и проприи според това дали имат денотативно значение, или имат само референт (изследват се с оглед на това какво „значение“ притежават, т.е. от семасиологична гледна точка); *ономастика*, в която се разграничават оними и ономи според това дали номинативната единица индивидуализира или обобщава (изследват се в общ план ономасиологичните особености на СИ, а в конкретен план – възникването, функционирането и видовете СИ във всеки отделен език). Добре известен, но не напълно осъзнаван е фактът, че не съществува друга езикова единица или друго езиково явление, което подобно на СИ да „притежава“ и собствена наука, т.е. ономастиката.

При дефинирането на ДПА тук вземаме като отправна точка разработената за чешката ономастика функционална концепция, според която СИ е единица на речта⁴, обозначаваща *онимичен обект*. Онимичен обект може да бъде всеки апелативен обект, който за целите на комуникацията и в процеса на комуникация е назован и чрез индивидуализиращо, или *собствено* име (Šgrámek 1999: 12–13). Тази концепция съответства на функционалното дефиниране на СИ като речева единица в руското езикознание⁵ и на дефинирането на СИ в комплексната класификация (функционална, семантична и граматична) на българските съществителни, предложена в Буров 2004: 49 и следв.

Определянето на разграничителните критерии между СИ и ДПА днес има важна практическа стойност поради наблюдаваната проприална експанзия в апелативната лексика. Ако допреди половин век със СИ се означават, диференцират и индивидуализират главно хора (живи същества) и места, на което съответства делението им на антропоними⁶ (бионими) и топоними (геоними), в началото на ХХІ в. чрез „собствени“ имена се диференцират все повече създадени в резултат на човешката дейност обекти (хремотоними). Причина за проприалната експанзия е засилващият се „номинационен глад“:

съществуват много нови създадени от човека обекти, които трябва да бъдат назовани, т.е. различени чрез име, което да е не само точно, но и комуникативно „удобно“.

Като доказателство за засилването на „номинационния глад“ може да се посочат резултатите от съпоставката между старите и новите названия на понятието ‘средство за общуване от разстояние’ и словообразователните им парадигми в български и чешки. Ако допреди десетина години названия за такива средства са само бълг. *писмо* и *телефон*, чеш. *dopis* и *telefon*, намиращи се в отношение на производност с глаголите бълг. *пиша* (писмо) и *телефонирам*, *говоря/обаждам се по телефона*, чеш. *psát (dopis)*, *dopisovat si s někým* и *telefonovat*, в съвременността съществуват няколко нови названия на нови средства за подобно общуване и съответно възникват нови глаголи, специфициращи вида общуване според средството за осъществяването му, напр. бълг. (Скайп) → *скайпвам*; чеш. (Facebook) → *facebookovat*; (Google) → *vygooglit*; (Internet) → *internetovat/internetit*; (Skype) → *skypovat*; (Twitter) → *twettovat/twittovat/twetterovat/twettrovat* и др. Обектите и действията се диференцират и увеличават, а това поражда необходимост и от нови номинации.

В доказателство на твърдението за необходимостта от „комуникативно удобство“ при назоваването може да бъде посочено възникването на новия български апелатив *джиесем*. Названието Global System of Mobile Telecommunications определя точно характера на назования обект, но е неприемливо поради дължината си, вследствие на което функционира в съкратената форма GSM (главните букви сигнализират абривиатурния му характер), довела в крайна сметка до възникването на новия апелатив, т.е. *джиесемът*, *джиесемии*, *джиесемите*. Тъй като номинативните ресурси на езика не са неизчерпаеми, наред със съкращенията, СИ на единичните обекти все по-широко се използват за назоваване и диференциране на класовете обекти. Първичността на апелативното назоваване в отношението проприи – апелативи налага да уточним, че става дума не толкова за проприална експанзия, колкото за активизиране на обмена между апелативната и проприалната сфера на езика⁷.

Възприетото определение за СИ на Р. Шрабек позволява номинативната единица ДПА да бъде дефинирана с оглед на отношението *онимичен обект* – *апелативен обект*. Избраният подход почива на убеждението, че търсенето на разлики между ДПА и СИ само на сигнификативно равнище, без обвързването им с промяна в референта на СИ, не води до задоволителни резултати. Формалните предпоставки за приемане на тази гледна точка са едновременно наблюдаваните окازیоналност и системност при възникване на ДПА в българския и чешкия език. Теоретични предпоставки са особеностите на окازیоналната лексикална номинация и преди всичко фактът, че „в основата на окازیоналното преименуване стои промяна („сдвиг“) на първичната денотативна съотнесеност въз основа на пренасяне на общ признак от обекта на първичното (узуалното) именуване върху обекта на вторичното (окازیоналното) именуване“ [...] „вторичната окازیонална номинация с дума винаги е свързана с

промяна на денотативната съотнесеност на лексикалносемантичния вариант и формиране на okazjionalen референт под влияние на контекста“ (Азнаурова 1977: 95).

От такава гледна точка може да се твърди, че при прехода на СИ в ДПА се извършва промяна в референтната отнесеност на СИ, вследствие на което се нарушава отношението на тъждественост между СИ, или името на онимичния обект, и референта му, или името на апелативния обект. СИ вече не означава уникален референт от даден клас апелативи, а започва да обозначава:

а) референт(и), принадлежащ(и) към друг (различен) апелативен клас; типичен пример за тази промяна на референта са метонимиите (често в резултат на предхождащо универбиране), при които със СИ на лице или на място се обозначава предмет (различен апелативен клас), свързан чрез отношение – най-общо казано – на авторство или произход с референта на СИ, напр. бълг. (Ф. фон Цепелин от нем.: Ferdinand von Zeppelin) → *цепелин* ‘авиационен летателен апарат’; (Малага от исп. Málaga) → *малага* ‘вид вино’; чеш. (*W. C. Röntgen* от нем.) → *rentgen* ‘přístroj na prosvěcování neprůhledných předmětů’, ‘fyz. jednotka expozice paprsky gama n. rengenovými’; (Америка) → *amerika* ‘předmět americké výroby: cigareta, automobil aj.’;

б) ако с първоначално СИ започне да се назовава референт от същия апелативен клас, съществуват две възможности:

б1) основната форма на референтите да е множествената, т.е. показател за апелативизация да бъде промяната в количеството на референтите, срв. Буров 1996: 169; Буров 2004: 269, напр. бълг. (*William Shakespeare*) → *Шекспир* → *шекспировци*; чеш. *Goethe* – *goetheové* (МЧ 1986: 47); или

б2) възникналите апелативни номинации да бъдат маркирани, т.е. да имат оценъчна, а не номинативна стойност, срв. метафорите от имена на митологични, библейски и подобни личности⁸, напр. бълг. *голиат* ‘прен. великан’; чеш. *jidáš* ‘hanl. zrádce’ и т.н., които винаги имат стилистично маркирана характеристика.

И в трите случая промяната в референтната отнесеност превръща СИ в ДПА. Зависимостта на значението на ДПА от промяната в референтната отнесеност на СИ позволява да се твърди, че сигнификативността (понятийността) на ДПА възниква вследствие „играта на референтите“ на СИ.

С други думи, когато със СИ, т.е. със знак без „значение“, но с определен референт, се означават апелативни обекти (референти), принадлежащи към други апелативни класове, или пък се променя морфологичната характеристика на същия референт от същия апелативен клас, или пък се изразява оценка към референт от същия апелативен клас, възниква ДПА, чиято понятийност (значение) е резултат от промяна в отношението на тъждественост между СИ и референта му. В терминологията на посочените ономастични понятия – онимичен обект и апелативен обект – тази промяна може да се формулира като нарушаване на отношението на тъждественост между онимичния и апелативния обект.

Въз основа на казаното се предлага следното определение за ДПА: *СИ с променено отношение на тъждественост между онимичния и апелативния обект*. Процесът, чрез който се извършва тази промяна, означаван обикновено с термините *апелативизация*, *деонимизация* или *проприализация*, може да се дефинира като *количествена (от единичен към множествен обект)⁹, качествено-количествена (от един към друг множествен обект от същия или друг апелативен клас) или едновременно количествена и качествена промяна на отношението на тъждественост между онимичния и апелативния обект*.

Тъждествеността между онимичния и апелативния обект може да бъде нарушена в различна степен, което позволява като класификационен критерий за ДПА да се въведе понятието *апелативизационен потенциал* (по-нататък – АП), т.е. величина, показваща степента на тъждественост между онимичния и апелативния обект. В следващата формула, чрез която се представя степента на тъждественост, т.е. АП на СИ, са обединени разгледаните по-горе показатели за апелативизация, т.е. промяната на апелативния клас, промяната на числото на апелативния обект от единствено в множествено (не участва винаги като диференциращ признак) и начинът на възникване на ДПА, срв:

$$AK_{ОнОб} = AK_{АпОб} + \text{Множественост НН: Словообразуване (афиксация)}$$

Приложена към групата на дебионимите (деантропонимите), тази формула показва, че съществува тъждественост между АК на ОнОб и АпОб на ДПА ($AK_{ОнОб} = AK_{АпОб}$, в случая става дума за *лице – лице*), че основната форма на съществуване на номинацията е плуралната (+Множественост) и че начинът за номинация е образуване на нова дума чрез афиксация. Под тази формула се включват всички ДПА от типа (*Муамар Кадафи*) → *кадафист*, *прокадафист*, *антикадафист*, тъй като възникват от СИ на лице и обозначават лица, основната им форма е плурална и се образуват чрез афикси.

Формулата

$$AK_{ОнОб} \neq AK_{АпОб} \pm \text{Множественост НН: С-ОД (универбация и метонимия)}$$

показва, че при този тип ДПА АК на ОнОб и АК на ДПА не съвпадат (*лице – предмет*), че категорията *число* не играе диференцираща роля, че съответният ДПА е възникнал чрез семантично-ономасиологична деривация (по-точно метонимизация или универбация) и че в групата на дебионимите (деантропонимите) този тип ДПА включва номинации като (*Daun*) → (*Daunův syndrom*) → *daun* ‘druh onemocnění’.

АП на СИ, т.е. степента на тъждественост между ОнОб на СИ и АпОб на ДПА, може да се използва за разграничаване на видовете ДПА по два начина:

а) от една страна, чрез показателя *сила на АП*, като под този параметър се разбира отношението между СИ и конкретния ДПА, в зависимост от което се различава *нулева*, *слаба*, *средна* и *силна* степен на тъждественост между

АпОб на СИ и ДПА, и съответно *нулев, слаб, среден* и *силен* АП. Стойността на АП на същинските ДПА е нулева, т.е. ДПА е променил както апелативния клас, така също формата на АОб от единична в множествена, като е използвано специално словообразователно средство. Типичен пример за този тип номинации са жителските имена: при тях от СИ за място възниква апелатив, назоваващ *лице* (променя се апелативният клас), основната форма на този апелатив е плуралната (Буров 1996: 169) и ДПА е образуван чрез специални афикси (бълг. *виенчанини, венецианци*; чеш. *Videňan – Videňané; Kladno – kladenský – kladenští* (obyvatelé) → *Kladenští*). На другия край на скалата, т.е. апелативи със силна степен на тъждественост между ДПА и СИ, са метафорите от (псевдо)антропоними, напр. (кукла Барби) → *барби* ‘(малко) хубаво момиче’, при които е запазен същият апелативен клас (*същичество – същичество*), признакът число не играе диференцираща роля и отсъстват специални словообразователни средства, доказващи превръщането на СИ в ДПА¹⁰;

б) на второ място може да се използва признакът *обхват* на АП, под който се разбира отношението между СИ и *различните видове* АпОб. В зависимост от това може да се говори, че СИ има широк, среден и тесен АП. Наблюденията показват, че антропонимите (бионимите) и топонимите (геонимите) имат по-широк АП в сравнение с хрематонимите, тъй като от първите възникват както ДПА, означаващи други лица и места, така също апелативи, обозначаващи предмети, абстракции, номинализации и под., напр. бълг. (М. Горбачов) → *горбачовист, горбачовщина, горбачовизъм, горбачовизирам* и др.; чеш. (В. Obama) → *antiobamista, obamista, obamomanie, obamovština* и др., докато АП и на най-широкообхватните хрематоними се ограничава главно до имена на лица. Апелативи като *macdonaldista, mcdonalidizmus, mcdonaldizovat, mcdonaldizování* в чешки, където хрематонимите имат по-широк АП, отколкото в български, са изключения.

Предложената дефиниция за ДПА и формулите за класификация на ДПА са начин за разграничаване на ДПА от СИ и за решаване на езиковедския проблем, възникващ при този тип специфични номинации.

СЪКРАЩЕНИЯ

АК	– апелативен клас
АК _{АпОб}	– апелативен клас на апелативния обект
АК _{ОнОб}	– апелативен клас на онимичния обект
АП	– апелативизационен потенциал
АпОб	– апелативен обект
ДПА	– депроприален апелатив
НН	– начин на номинация
ОнОб	– онимичен обект
СИ	– собствено име
С-Од	– семантично-ономасиологична деривация

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Съвременните тълковни речници са речници на апелативната лексика.
- ² Както основателно посочва М. Докулил, в традиционната граматика деленето на съществителните на нарицателни и собствени е аксиома, която получава израз само в писмената реч чрез съответните графични знаци (главни букви, кавички и под.) (Dokulil 1977: 287).
- ³ Според Л. Крумова-Цветкова плуралната форма на проприите позволява да се разграничат четири вида проприални множества (Крумова-Цветкова 2007: 40–44).
- ⁴ „Собствените имена, притежаващи по природа характеристики на речеви единици, се разглеждат като един от класовете езикови единици чрез непрестанното им и упорито поставяне редом с тях“ (Звегинцев 1980: 85).
- ⁵ СИ са идентификатори, намиращи се в една група с деиксисите и нарицателните имена и противопоставящи се на предикаторите, най-общо казано – глаголите и качествените прилагателни (Арутюнова 1976: 326–357).
- ⁶ В края на 70-те години на миналия век Е. Покорна посочва „отчетливото надмощие на антропонимите в групата на апелативизираните проприи в чешкия език и продуктивността на апелативизацията при антропоними и топоними“, отделяйки незначително място на хремонимите (Pokorná 1978: 118).
- ⁷ Така при названията на серийните предмети, които са вид хремоними и представляват най-динамичната съвременна онимична област, се наблюдават както активни трансонимизации, напр. *Найк* – *найкове*, *Ериксон* – *eriksonista*, така и активна проприализация на апелативи, съпроводена с допълнителни промени, напр. чрез: а) използване на маркирани граматични форми, мн.ч. (*Уиндоус* – *windowsista*, *Дартс*); б) „деформации“, изразяващи се в отсичания в края (*Вегета*, *Скайп*) или промени в средата (*Бинго*, *Гугъл*, *Бийтълс*) на вече съществуваща единица, като нейната начална част обикновено се запазва; в) комбинации от елементи на равнище дума (*Адидас*, *Интернет*) или съчетание от думи, допълнени и с други изменения – абрeвиация, универбация, мултивербация (*НАТО*, *Бенелюкс*, *Виагра*).
- ⁸ При метафорите от апелативи апелативният клас обикновено се променя, напр. лице → предмет (*бегач* – лице → велосипед) (Пернишка 1993: 158), докато при метафорите ДПА подобна промяна е изключение, напр. лице → качество (*грация* – лице → изящество).
- ⁹ В примера *Всички Ивановци имат днес имен ден* няма апелативизация, защото отношението на тъждественост не се променя: всяко име *Иван* поотделно е тъждествено с лицето, носещо това име, т.е. с апелативния си обект; затова изписването е с главна буква. В примера *Всички наполеоновци носят маршалски жезъл в раницата* присъства апелативизация, тъй като отношението между апелативния и онимичния обект се променя – името *Наполеон* е тъждествено само с един апелативен обект, в останалите случаи има промяна от единичност в множественост; затова изписването е с малка буква.
- ¹⁰ Поради това при писменото регистриране на тези номинации съществуват най-много колебания в използването на главна или малка буква.

ЛИТЕРАТУРА

- Азнаурова 1977:** Азнаурова, Э. С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи. // *Языковая номинация. Виды наименования*. Москва: Наука, с. 86–127.
- Арутюнова 1976:** Арутюнова, Н. Д. *Предложение и его смысл (логико-синтаксические проблемы)*. Москва: Наука. 384 с.
- Буров 1996:** Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име (С оглед предимно на категорията число)*. Велико Търново: ПИК. 198 с.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. Велико Търново: Фабер. 435 с.
- Звегинцев 1980:** Звегинцев, В. А. Статус имен собственных в языке и речи. // *Езиковедски проучвания в чест на акад. В. И. Георгиев*. София: БАН, с. 79–85.
- Крумова-Цветкова 2007:** Крумова-Цветкова, Л. *Семантичната категория количество и нейното изразяване в българския език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. 208 с.
- Пернишка 1993:** Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: БАН. 276 с.
- Суперанская 1973:** Суперанская, А. В. *Общая теория имени собственного*. Москва: Наука. 367 с.
- Трифопова 2012а:** Трифопова, Й. *Формални критерии за пряка апелативизация на проприи от чужд произход в български и чешки (1) (под печат)*.
- Трифопова 2012б:** Трифопова, Й. *Формални критерии за пряка апелативизация на проприи от чужд произход в български и чешки (2) (под печат)*.
- Dokulil 1977:** Dokulil, M. Statut tzv. vlastních názvů. // *Obsah. Výraz. Význam. Výbor z lingvistického díla M. Dokulila*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 281–290.
- ER 2002:** *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny. 604 s.
- МЧ 1986:** *Mluvnice češtiny. [2]. Tvarosloví*. Praha: Academia. 536 s.
- Molhova 1987:** Molhova, J. Linguistic Considerations on Proper Nouns. // *University of Sofia English Papers*, № 3, pp. 107–122.
- Pokorná 1978:** Pokorná, E. Apelativizovaná jména v české slovní zásobě. // *Slovo a slovesnost*, № 39, s. 116–124.
- Šrámek 1999:** Šrámek, R. *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita. 191 + 19 s.

НАЗВАНИЯ ЗА ‘МАЛЪК (НИСЪК И СЛАБ) ЧОВЕК’ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК, ПОЛУЧЕНИ ЧРЕЗ СЕМАНТИЧНА НОМИНАЦИЯ

Abstract: The names for small (low and weak) person in terms of creation are mainly of two types: semantic and derivational. They reflect different relationship between the concept and the name (nominating result). In semantic way the nomination process of giving a new name for another term is mostly carried out through the transfer and growth within the meanings of the same word that is polysemy. In derivational way nomination as the process is carried out primarily through the occurrence of a second, a new word with its own separate structure.

Key words: nomination, concept, polysemy, small (low and weak) person, zooconcept, zoonom, fitoconcept, fitonom, antroppoconcept, antroponom, naturoconcept, naturom

Като относително самостоятелна езиковедска дисциплина за *именуването на понятията*, и респективно за назоваване на вещите и явленията от действителността, отразени в тях (сравни метода **Wörter und Sachen**), теорията за номинацията / ономазиологията получи бурно развитие през последните няколко десетилетия. Тя изследва както общите, така и частните закономерности при именуването в конкретните езици и техните диалекти. Дотолкова, доколкото лексикологията като по-обемна дисциплина включва и някои въпроси, свързани с номинацията, съвсем естествено е да бъде поставен сложният и недокрай решен въпрос за отношението между лексикалното (номинативното) значение и понятието (концепта). Най-общо се приема, че понятието като логическа категория има езиково покритие 1) чрез думата и 2) чрез някое от нейните значения. Едно понятие обаче може да бъде изразено и чрез макродиалектни синоними (хетероними). Някои от тях може да са домашни, други – заети, трети – хибридни, четвърти – изразени чрез словосъчетания, чрез двукоренни думи (композиции) и т.н. Особено богат материал в това отношение предлагат диалектите като **микросистеми**, които в съвкупност съставят българската говорна **макросистема**, обхващаща целия български диалектен континуум. Така напр. броят на наименованията за ‘нисък (малък) и слаб човек’, регистрирани в различни по тип речници и в Диалектния архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в ИБЕ при БАН, е около 90 лексикални единици (и само за около десетина от тях намираме сведения у Цигарска (Цигарска 1972: 97–100), която разглежда различни депресиативни названия за лица. В доклада се изнася само част от тях, свързани със семантичната номинация.

Наименованията за малък (нисък и слаб) човек по отношение на създаването си са основно от два типа: **семантичен и деривационен (словообразователен)**. Те по различен начин отразяват връзката между концепта (понятието) и названието (номинационния резултат).

При **семантичния** начин на номиниране процесът на даване на ново название за друго понятие се извършва най-вече чрез **пренасяне и нарастване на значенията в границите на една и съща дума**, която става полисемна. Към първото основно значение на думата *зàпъртък*: 1. ‘Развалено, неизлюпено яйце’ се прибавя второ (преносно) – 2. ‘Малко (слабо) и недоразвито дете’. Формата *зàпъртък* остава същата, но броят на значенията става по-голям, т.е. получават се нови номинации за вече други понятия: освен за ‘яйце’ и за ‘човек’.

При **деривационния** начин (Derivation – в немски, френски и английски означава и ‘словообразуване’) номинацията (даване на име на друго понятие) като процес се извършва вече чрез възникване на **втора, нова самостоятелна дума** със собствена структура. Двете понятия ‘развалено, неизлюпено яйце’ и ‘малко (слабо) и недоразвито дете’ се номинират чрез **две отделни думи**: *зàпъртък* (със суфикс -тък) за ‘развалено, неизлюпено яйце’ и *зàпъртл’ак* (със суфикс -л’ак) за ‘малко (слабо) и недоразвито дете’. Първата дума не влиза цялостно в структурата на втората. Част от нея служи само като основа на втората. От семантично гледище тя само я **мотивира**, т.е. превръща се в **мотивиращ (мотивационен)** признак.

Предмет на анализ тук е първият тип – семантичният. Вторият ще бъде разгледан специално в друга работа. За да се разкрият връзките при семантичния тип, трябва да се направят следните терминологични уточнения. Някои от термините (номинатор, концепт, фитоним и др.) са известни, други (фитоним, зооним, антропоном) са нови. Създателят на новото наименование тук се означава като **номинатор**. В неговото съзнание първоначално въз основа на сходна особеност, посочена при сравнение между **две понятия/два концепта** (най-често отразяващи различни области от действителността), се създава възможност **наименованието** на единия концепт **да се прехвърли (да се пренесе) вторично** без промяна върху другия концепт.

Концептите, които влизат във връзка помежду си, обикновено се отнасят към четири големи, но различни части от понятийната сфера: **зооконцепти** (понятия за животни), **фитоконцепти** (понятия за растения), **антропоконцепти** (понятия за човека) и **натуроконцепти** (понятия за природни вещи и за предмети, създадени от човека).

Названията, даващи имена на зооконцептите при **началната**¹ **номинация**, носят традиционните наименования – **зооними** (имена на животни), а при вторичната номинация – **зоономи** (финалната съставка -ном в зоонимом отразява резултата от процеса (вторична) номинация).

Названията, даващи имена на фитоконцептите при **началната номинация**, носят традиционните наименования – **фитоними**, а при вторичната номинация – **фитономи**.

Названията, даващи имена на антропоконцептите при **началната номинация**, носят традиционните наименования – **антропоними**, а при вторичната номинация – **антропономи**.

Названията, даващи имена на натуроконцептите (нов, обобщаващ термин за широк кръг понятия, отразяващи понятия за реалии, създадени от човека) тук наричам **натуроними** (също нов обобщаващ термин).

1. Взаимоотношения между зоо- и антропоконцептите, от една страна, и зоонимите и зоономите, от друга

Първоначално в съзнанието на номинатора възниква връзка между концептите чрез открито, **явно сравнение**. Да вземем за пример релацията между концептите **‘курортист’** (антропоконцепт) и **‘въшка’** (зооконцепт), създадена върху концептуалния признак **‘малък’**, т.е. появява се съждението *‘Курортистът е малък като въшка’*. Тази връзка между понятията (концептите) от мисловната дейност се прехвърля и върху езиковата (номинационната, назовавателната).

Зооконцептът **‘въшка’** в български език има езиково покритие (зооним), т.е. свързва се с названието *въшка* (в англ. – *louse*, в немски – *Laus*, във френски – *roui*, в испански – *piojo*, в италиански – *pidocchio*). При вторичната (семантичната) номинация **зоонимът** вече директно се пренася и се превръща в **зооном** (без словесната връзка за сравнение *като*, а също така и без словесно изразения признак *малък*). Получава се зооном като номинативен знак, но вече за антропоконцепт в съждението, изразено с изречение: *Курортистът е въшка*. Така по пътя на установената от номинатора първоначална връзка между антропоконцепта (**‘курортист’** – човек) и зооконцепта (**‘въшка’**) се получава второ ново, но вече езиково значение в думата: 2. *Въшка* ‘малък човек’ при първо: 1. *Въшка* – инсект, паразит. Експлицитното (откритото) сравнение *малък като...* се превръща в имплицитно (скрито). То изчезва словесно (но продължава да се подразбира), т.е. става номинационен признак, който съответства на концептуалния. Изразяването на новото (второ) значение със старата езикова форма, отнасяща се дотогава за друг концепт при семантичната номинация основно се извършва чрез метафоризация и метонимизация. Те и двете помагат за появата на многозначните (полисемантичните) думи. Фигуративно (при семантичния пренос) връзките между мисленето (чрез понятия) и езика (думите или значенията от думите в границите на **една дума**) могат да бъдат изразени така:

Понятие:	Дума (или значение от думата)	Понятие:	Дума (или значение от думата)
<u>‘Зооконцепт’</u> -----	<u>Зооним</u>	<u>‘инсект въшка’</u> -----	1. <i>Въшка</i>
<i>както</i> ↑	<i>е</i> ↓	т.е. <i>както</i> ↑	<i>е</i> ↓
<u>‘Антропоконцепт’</u> -----	<u>Зооном</u>	<u>‘малък човек’</u> -----	2. <i>Въшка</i>

Ето и други **случаи на номинация на антропоконцепта**, възникнали по пътя на семантичното (и по специално на метафоричното) пренасяне на зоонима в зооном като резултат от установяването на връзка преди това между антропоконцепта и зооконцепта. С появата на новото значение (на зоонома) – чрез номинацията – в границите на лексемата нараства и нейният обем: тя става многозначна. Повечето от случаите имат общобългарски характер.

Бръмбъзък: 1. Малък бръмбар. 2. Малък на ръст, дребен човек (общобългарско)

Буболѐчка: 1. Малко насекомо. 2. Малък, дребен, кротък, но незначителен човек (общобългарско)

Гнѝда: 1. Яйце на въшка. 2. Малък, дребен човек (общобългарско)

За̀пъртък: 1. Неизлюпено яйце на птица; 2. Слабо, недоразвито дете (общобългарско). Със същото значение е и *смуток* (РБЕ-НГ VI, 82)

Кѹ̀тре: 1. Малко кученце. 2. Малък слаб човек (общобългарско)

Прѣ̀жка: 1. Малък къс свинско месо след пържене. 2. Малък човек (общобългарско)

Проблемът за експресивния характер на зоономите, който е изключително интересен, поради ограничения обем на работата тук не се разглежда, защото е голяма и самостоятелна тема.

2. Взаимоотношения между фито- и антропоконцептите, от една страна, и фитонимите и фитономите, от друга

Фигуративно в този случай метафоричният преход при имената (зооними → зоономи) за номиниране на антропосемантичния концепт чрез връзките му със зоосемантичния изглежда така:

Понятие:	Дума (или значение от думата)	Понятие	Дума (или значение от думата)
<u>’Фитоконцепт’</u> -----	<u>Фитоним</u>	‘малко ----- откършено дърво, цепеница’	1. <i>Окрѣ̀шил’ак</i>
<i>като</i> ↑	<i>и</i> ↓	т.е. <i>като</i> ↑	<i>и</i> ↓
<u>’Антропоконцепт’</u> ----	<u>Фитоном</u>	‘малък човек’ -----	2. <i>Окрѣ̀шил’ак</i>

Фитонимът *окрѣ̀шил’ак*//*ок’рѣ̀шляк*, превърнат във фитоном за означаване на ‘малък, дребен човек’ при вторичното номиниране, се среща в Софийско (Доброславци) и Пернишко. Той има номинационен (ономасиологичен) признак, свързан с действието *къ̀рша* (*дърво*) (срв. и БЕР III: 225), т.е. второто значение на думата *ок’рѣ̀шил’ак* ‘дребен човек’ възниква във връзка с асоциациите с *ок’рѣ̀шил’ак* ‘малко дърво’ или ‘дребен откършен плод от царевица’.

Ето и други случаи за номинации на антропоконцепти чрез фитоними, възникнали по пътя на метафоричния пренос:

Завързък: 1. Завързал плод. 2. Дете, което мъчно расте (Сливен, Шумен, Търновско, Карловско) (БЕР, I, 578)

Стафйда: 1. Зърно от сушено грозде. 2. Малка, дребна, изсушена жена (Поморийско).

Смокин'а: 1. Дървото и плодът на южно растение. 2. Дребна изсушена женица (Бургаско). Сравни и деривационните паралели – глагола *стъфидишъ съ* 'изсушавам, набръчквам се' (Ново село, Видинско) и фамилното име *Стафидаров* (Маданско) (БЕР VII, 438).

Пабирък: 1. Останалото по-лошото след обирание на по-хубавото от плодните дръвчета. 2. Малък човек (Ноевци, Брезнишко) (БЕР, IV, с. 995).

3. Взаимоотношения между натуро- и антропоконцептите, от една страна, и натуронимите и натурономите, от друга

Фигуративно в този случай метафоричният преход при имената натуроними → натурономи за номиниране на антропосемантичния концепт чрез натуросемантичния изглежда така (с материал от с. Тръстеник, Плевенско):

Понятие:	Дума (или значение от думата)	Понятие	Дума (или значение от думата)
'Натуроконцепт'	----- <u>Натуроним</u>	'пумпал ----- игралка'	1. <i>Пу̀мп'ал</i>
<i>като</i> ↑	↓	т.е. <i>като</i> ↑	↓
'Антропоконцепт'	----- <u>Натуроном</u>	'малък, дребен ----- човек'	2. <i>Пу̀мп'ал</i>

Ето и други два случая на номинации на антропоконцепта, възникнали по пътя на семантичното (и по-специално на метафоричното) пренасяне на натуронима в натуроном като резултат от установяване на връзка между антропоконцепта и натуроконцепта.

Препъни-дупка (компаратив): 1. Дупка, в която човек се препъва. 2. Нисък, дребен човек (РБЕ-НГ IV, 373).

Запетайка: 1. Вид препинателен знак. 2. Нисък, дребен, незначителен човек (РБЕ V, 55).

Естествено е, че четвъртата конкретна релация в този случай 'Малък човек' – *Малък човек* е невъзможна, поради което не е представена и с материал, илюстриращ връзката между антропоконцептите, от една страна, и натуронимите (в широкия смисъл на думата, не само като лични имена, но и като апелативи) и антропонимите, от друга. Просто такъв материал няма.

Разгледаните отношения могат да бъдат и много по-сложни, като се отчетат възможностите от релации между повече на брой концепти, от една страна, и повече на брой значения (номинации) в границите на полисемантичната дума, срв. напр. при *бръмбъзък* (РБЕ I, 809):

1. Малък брѳмбар

2. Дребна непотребна вещь

3. Миниатюрен металически музикален инструмент с прикрепено към него стоманено езиче, на който се свири със зѳби, като се захапва езичето и привежда в трептене с палец.

Всички тези значения са свързани и с четвъртото значение:

4. Малък на ръст, дребен човек.

Тази изключително сложна семантична действителност както по отношение на връзките между концептите, така и по отношение на връзките с непрекъснато възникващите нови номинативни резултати, е благодатно поле за множество разработки в диалектологията, особено във връзка с изготвянето на Диалектния речник, който ще представи лексикалното богатство на нашия език от цялото българско езиково землище.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тук терминът **начална номинация** не съвпада с термина **първична номинация**. За да няма смесване на термините, под **начална номинация** тук се разбира номинацията на зоонимите, фитонимите, антропонимите, натуронимите, които от своя страна е възможно в по-ранен период самите те да са били резултат от стара вторична номинация.

ЛИТЕРАТУРА

Цигарска 1972: Цигарска, М. Диалектни депресиативни названия за лица, получени по метафоричен път. // *Български език*, № 1–2, с. 97–100.

ИЗТОЧНИЦИ

Архив за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. I–VII. София: БАН, 1971–2010.

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. I–XIV. София: БАН, 1977–2012.

РСБКЕ: *Речник на съвременния българския книжовен език*, Т. I–III. София: БАН, 1955–1959.

РБЕ-НГ: Найдено Геров. *Речник на българския език* (фототипно издание). Т. I–VI. София: Български писател, 1975–1978.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ТИПОВЕ NOMINA AGENTIS И NOMINA ACTORIS В РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК НА НАЙДЕН ГЕРОВ

Abstract: The report examines the formative types nomina agentis and nomina actoris, names of persons of male pink based on material from the Nayden Gerov's *Dictionary of Bulgarian language* (1895-1904). Deals with the specifics of these types. The report is part of a larger comparative study based on material of Czech language.

Key words: nomina agentis, nomina actoris, formative types

В историята на българския език името на Найден Геров се свързва с неговия епохален лексикографски труд *Речник на българския език с тълкуване речити на български и на руски* (Пловдив, I–V, 1895–1904, Допълнение, VI, 1908). Основният принос на речника е, че успява да покаже богатството на живия български език от втората половина на 19. век. Освен че речникът на Н. Геров е тълковен, той е и до голяма степен българско-руски, а дори можем да кажем и своеобразна енциклопедия на материалната и духовната култура на българския народ през 19. век. Днес, от дистанцията на времето можем да определим, че *Речникът на българския език* на Н. Геров е класически труд на българската лексикография. Той е първият довършен докрай тълковен речник на българския език, в който се представя многообразието на живия български език и в който е застъпена и българската фразеология. Можем да отбележим, че от една страна Н. Геров се старае да покаже лексикалното богатство на българския език, а от друга – да предпази родния си език от излишно чуждо влияние (в това число и от руско) в случаите, когато според него това влияние заплашва естествения развой на българския език. Но все пак трябва да уточним, че Н. Геров не е против влиянието на руския език върху българския, дори обратното – той съзнава, че с развоя на материалната и духовната култура лексиката на българския език трябва да се обогатява с нови думи като, разбира се, трябва да се заемат такива думи, за които не съществува равностоен еквивалент в български.

В нашата статия ще се спрем на застъпените в *Речника* словообразователни типове nomina agentis (агентивни съществителни) и nomina actoris (деятелни имена), названия на лица от мъжки род. Агентивните съществителни мотивационно са свързани с девербални основи и означават най-често лице, характеризирано най-често с активното му отношение към означеното от девербалната основа действие (Радева 1991: 79). Семантично най-близки до тях са деятелни-

те имена – съществителните, които означават вършител (субект) на действието при експлицитно изразено деятелно отношение (Радева 1991: 96).

1. Агентивни съществителни. В ексцерпирания материал от *Речника* на Н. Геров отбелязахме общо 303 производни. От тях: със суфикс *-тел*: 19, със суфикс *-ач*: 100, със суфикс *-ец*: 30, със суфикс *-ник* : 117, със суфикс *-ак*: 15, със суфикс *-ар*: 15, със суфикс *-ан*: 6 и със суфикс *-а*: 1.

Производните думи със суфикс *-тел* са образувани от глаголи от несвършен вид, като само при примерите *предател*, *издател* мотивиращият глагол е от свършен вид. За деривата *поръчител* можем да кажем, че е русизъм (вж. Димитрова 1962: 153). Словообразователни синоними се явяват със суфикс *-ач* (*грабител*: *грабач*, *губител*: *губач*, *пазител*: *пазач*), като може да се каже, че производните със суфикс *-ач* показват конкретно действие, а онези със суфикс *-тел* – по-абстрактно. При *поръчител* наблюдаваме словообразователен синоним със суфикс *-ник*: *поръчник*.

Словообразователният тип агентивни съществителни със суфикс *-ач* е много продуктивен в българския материал – особено в народния език. Суфиксът се свързва с глаголи от несвършен вид (*водач*, *гонач*, *гребач*, *драскач*, *давач* и др.). В единични случаи мотивиращият глагол е от свършен вид: *погребач*, *вързач*, *покарач* (за разлика от *вързвам*: *вързвач*, *покарувам*: *покарувач*). В материала наблюдаваме вариант на суфикса *-ач*: *-яч*: *брояч*, *баяч*, *бричяч*, *веляч*, *дояч*, *сеяч*, *крояч*) и *-ич*: *погонич*, *водич*. Наблюдават се словообразователни синоними със суфикси *-ец* (*играч*: *игрец*), *-ар* (*гледач*: *гледар*), *-ник* (*скитач*: *скитник*), *-тел* (*пазач*: *пазител*), *-як* (*просач*: *просяк*), *-аш* (*търкалач*: *търкалаш*). Паралелна мотивация можем да видим при *ловач*: *ловя*: *лов* и *обирач*: *обирам*: *обир*.

При словообразователния тип агентивни съществителни със суфикс *-ец* мотивиращият глагол е от несвършен вид. Единичен случай на дериват от глагол от свършен вид е *убиец*. Формално *убиец* се отнася към глагола от свършен вид *убия*, но семантично се свързва и с несвършения глагол *убивам*. По този начин тук се стига до неутрализиране на видовата характеристика на мотивиращия глагол. При някои деривати се наблюдава тясна връзка между процесуалност и наличие на признак – *крадлец*, *лъжливец*. Подобна ситуация наблюдаваме при *търговец*, където има сливане на процесуалност и субстанция.

При словообразователния тип агентивни съществителни със суфикс *-ник* мотивиращият глагол обикновено е от несвършен вид, но може да бъде и от свършен вид: *закупник*, *заповедник*, *похвалник*, *изгорник* и др. Семантиката на производните не е свързана семантично с вида на мотивиращия глагол: *запитник*. Дериватът *пестовник* може да се разглежда като мотивиран от несвършения глагол *пестя* със суфикс *-овник* или като мотивиран от прилагателното име *пестовен* със суфикс *-ик*. М. Димитрова (Димитрова 1962: 189) предполага, че производните *покупник*, *закупник* са аналогични на руските *покупщик*, *закупщик*, а за деривата *магесник* може да се смята, че е възникнал от аористната основа на гръцки глагол (вж. Димитрова 1962: 187).

Словообразователният тип агентивни съществителни със суфикс *-ак* (*-як*) е слабо застъпен. Дериват с разширен вариант на суфикса *-л-як* е *прос-ляк*. При този тип не наблюдаваме словообразователни синоними.

Словообразователният тип агентивни съществителни със суфикс *-ар/-яр* е слабо застъпен. Много повече производни се наблюдават при деятелните имена (175 единици). Суфиксът се свързва със сегашната основа на несвършените глаголи, като при *писар* суфиксът се свързва с аористната основа. В секундарна позиция суфикс *-яр* се наблюдава при деривата *изкаричяр* (след *-ич*). Разширени варианти на суфикс *-ар* – в *-ар* и *-д-ар* отбелязваме при дериватите *плетвар* и *чювадар*. Наблюдават се съвсем малко на брой словообразователни синоними – със суфикс *-ач* (*плетвар*: *плетач*), *-ник* (*калесар*: *калесник*), *-ец* (*писар*: *писец*), *-джия* (*пъдар*: *пъдарджия*).

Словообразователните типове със суфикс *-ан*, *-а*, *-ок*, *-тай*, *-тир*, *-тух*, *-ун*, *-х* в материала от *Речника* на Н. Геров са представени с единични примери и заемат съвсем периферна позиция. Стилистично неутрална е съвсем малка група деривати със суфикси: *-ло*, *-льо*, *-ко*, *-ро*, *-чо*.

2. Деятелни имена. В ексцерпирания материал от *Речника* на Н. Геров сме наблюдавали общо 467 производни. От тях със суфикс *-ар*: 177, със суфикс *-ник*: 24, със суфикс *-джия/-чия*: 197, със суфикс *-ин*: 64, със суфикс *-як*: 3 и със суфикс *-ный*: 2.

Словообразователният тип деятелни имена със суфикс *-ар/-яр* е застъпен най-многобройно. Суфиксът *-яр* се явява след *-ч*, *-ж*, *-ш*, които Н. Геров е приемал за меки съгласни. Производните възникват от съществителни с конкретно значение. Освен към съществителни от домашен произход, суфикс *-ар* пристъпва и към думи от чужд произход: *камилар*, *кромидар*, *керемидар*, *лаутар*, *сапунар*, *щампар* и др. В случаите, когато производната възниква от съществително от женски род на *-ка*, невинаги се отстранява суфикс *-ка*: *гъдулка*: *гъдулар*, но *кокошка*: *кокошкар*; когато съществителното е от среден род на *-о* или *-е*, то те отпадат: *брашно*: *брашнар*, *грозде*: *гроздар*. В случаите, когато производното съществително е от женски род на *-ца*, *-ица* или от мъжки род на *-ец* се наблюдава палатализация на *ц*: *ч*: напр. *кошница*: *кошничар*, *краставица*: *краставичар*, *лъжица*: *лъжичар*, *мекица*: *мекичар*, *паница*: *паничар* и др. Подобна палатализация наблюдаваме и когато производната дума възниква от съществително от мъжки род на *-к* (*к*: *ч* *лешник*: *лешничар*), на *-х* (*х*: *ш* *орех*: *орешар*, но и *орехар*). Дериватът *воловар* може да се смята, че е възникнал от формата за множествено число на съществителното *вол* – *волове*.

При производните *работар* и *коледар* може да се говори за паралелна мотивация – *работар*: *работа*: *работя*; *коледар*: *Коледа*: *коледувам*. Много ограничена е конкуренцията на други суфикси – напр. на *-ник*: *вратар*: *вратник*, *коледар*: *коледник*, *работар*: *работник*; на *-ач*: *лозар*: *лозач*; на *-джия/-чия*: *сапунар*: *сапунджия*, *корабар*, *корабчия*.

Според семантиката на производните можем да откروим относително голям брой семантични групи. Названия на лица според предмета, който изработват: *брадвар*, *ботушар*, *бъчвар*, *винар* и др.; според стоката, която про-

дават: *брашнар, винар, вретенар, въгленар, железар* и др.; според растенията, към които се отнася тяхната дейност: *ябълкар, буренар, вишняр, гроздар, житар, копривар, краставичар, лукар* и др.; според животните, които ловят, отглеждат и т.н.: *биволар, воловар, говедар, гълъбар, гъскар, камилар, козар, лисичар, мечкар* и др.; според мястото, на което работят: *корабар, воденичар, тепавичар*; според материала, с който работят: *железар, златар, каменар* и др.; според транспортното средство, което притежават или с което извършват дейност: *варкар, колар* и др.; според храната, която обичат да ядат: *копривар, млекар, погачар, тиквар*; според музикалния инструмент, на който свирят: *гайдар, гуслар, лаутар, цигулар*; според професията (функцията, която изпълняват): *главар, вардунар, градинар, кръчмар, лихвар, лекар, мливар, тъмничар*; според названията на обредите и народните традиции или според предмета, с който участват в тях: *торбар, коледар, божичяр, фругличяр, хоругвичяр, межар, момар, опашкар*.

Някои производни имат широка семантика и можем да ги причислим едновременно към няколко семантични групи: *свинар* ('който пасе свине', 'който продава прасета', 'който играе свиня в игра'), *катинчяр* ('който изработва ключове', 'който продава ключове', 'комуто са поверени ключовете'), *плашичяр* ('който обича да яде рибата плашица', 'който лови дадения вид риба', 'който лови тази риба').

В българската лингвистика съществува мнението, че словообразователният тип деятелни имена със суфикс *-ник* е характерен за съвременния български език, докато в българския език от по-стара епоха с помощта на този суфикс са се образували най-вече агентивни съществителни (Димитрова 1962: 194; ГСБКЕ 1983: 51; Тетовска-Троева 1992: 90). Това мнение се потвърждава и от нашия материал – 117 производни агентивни съществителни и само 24 деятелни. При производните *телосник, друмник, тримерник* се наблюдава хибриден тип на образуване – от гръцките *телос, друм* и *тримеро*. При някои деривати се наблюдава мотивация от отглаголно съществително: *приносник* ('този, който принася дар на младоженците' и 'този, който носи подарък (принос) на сватбата'); *работник* ('който добре работи' и 'който е нает на работа'); наблюдават се деривати, които може да се причислят и към *nomina attributiva*: *къщник, грижовник*. Производните *грижовник, къщовник, лъжовник, църковник* може да бъдат интерпретирани като образувани от прилагателно име (*грижовен, къщовен, лъжовен, църковен*) или като образувани от съществително име – в този случай можем да отделим разширен вариант на суфикса *-ник*: *-овник*. От казаното може да се направи изводът, че при този словообразователен тип се стига до заличаване на границата между отделните категории и производните могат да бъдат причислени към категорията на *nomina agentis, nomina actoris* или *nomina attributiva*.

В материала откриваме и някои примери за производни с разширен вариант на суфикса *-ник*: *-илник – смешилник; -еник – поразеник; -овник – патовник; -ушарник – бравушарник*. За словообразователна конкуренция при този словообразователен тип трудно може да се говори. Наблюдаваме само

няколко случая на конкуренция на суфикс *-ар*: *коледник*: *коледар*; и на суфикс *-як*: *конник*: *коняк*. Според семантиката този словообразователен тип се разпределя в няколко групи, като централно място заема групата със значение ‘названия на лица според обряда или народните традиции, в които взимат участие’ – например: *думалник*, *годежник*, *дворник*, *годишник*, *засевник*, *заложник*, *честитник*, *тримерник*, *стройник*, *църковник*, *приносник*.

Словообразователният тип деятелни имена със суфикс *-джия/-чия* в материала от *Речника* на Н. Геров е застъпен със 197 производни. Според Вл. Георгиев (Георгиев 1958: 444) на турския суфикс *-джи* отговаря прабългарският *-чи(и)*, зает от прабългарски. На турския произход на този суфикс обръща внимание още В. Вондрак (Вондрак 1906: 473), а М. Докулил (Докулил 1956: 74) застъпва мнението, че при суфикса *-джия* би могло да става дума за покъсна контаминация на домашния *-чия* (вариант на *-чи(и)*) с турския суфикс *-джи*. В българската лингвистика е прието мнението за турския произход на суфикса и ние сме съгласни с него. Повечето производни, които наблюдаваме в нашия материал, са думи, заети от турски език, които са запазили значението си – назовават лице според професията или според черта от характера. В българския език суфиксът с течение на времето придобива самостоятелна словообразователна функция: свързва се със съществителни или (по-рядко) с глаголи. Суфиксът *-джия* проявява способността да се свързва с думи от западноевропейски езици – например: *пощаджия*, *болтаджия*. При някои производни откриваме суфикса в секундарна позиция след суфикс *-ар*: *ключарджия*, *винарджия*, *пъдарджия*, *фундарджия*. В някои случаи го конкурират суфиксите *-(к)ар*, *-ач* или *-ец*: *гайдарджия*: *гайдар*, *корабчия*: *корабар*, *писаджия*: *писар*, *писец*, *зулумджия*: *зулумкар*, *сапунджия*: *сапунар*, *ловджия*: *ловач*: *ловец*, *свирджия*: *свирач*: *свирец*.

В семантично отношение може да отделим следните семантични групи: названия според предмета, който изработват или произвеждат: *абаджия*, *барутчия*, *басмаджия*, *бозаджия* и др.; според професията или функцията, която изпълняват: *аманетчия*, *амбарджия*, *бегликчия*, *боклукчия*, *дервентчия* и др.; според превозното средство което притежават или с което работят: *гемиджия*, *каикчия*, *салджия*, *талигаджия* и др.; според материала, с който работят: *калайджия*, *тенекеджия*, *бакърджия*; според музикалния инструмент, на който свирят: *гайдаджия*, *зурнаджия*, *кавалджия*, *кеменджия* и др.; според склонността към дейност, която не е тяхна професия: *просячия*, *пророкчия*, *завиджия*, *келепирджия*, *комарджия*, *хвалбаджия* и др.; според названието на обредите или народните традиции, в които участват: *килерджия*, *окропчия*, *пряпорджия*, *ракиджия*.

Словообразователният тип деятелни имена със суфикс *-ин* в *Речника* на Н. Геров е представен с 64 производни. Суфиксът се свързва предимно със съществителни от турски или гръцки произход: *аргатин*, *бакалин*, *ватафин*, *везирин*, *джелатин*, *дюлгерин*, *касапин*, *налбантин*, *хамалин* и др. Съществителните, към които се свързва този суфикс, може и да са от друг произход – например: *берберин*. По този начин се стига до побългаряване (адаптация)

на заетите думи. От тази функция на суфикса *-ин* произтича мнението, че не може да се говори само за неговата словообразователна функция – поради това М. Димитрова (Димитрова 1962: 194) го определя като „паразитен“.

Суфиксът *-ин* се свързва и със съществителни имена от славянски произход, след друг суфикс (най-често след *-ар* или *-ач*) и по този начин допринася за определено засилване на значението: *бияр(ин)*, *воискар(ин)*, *копач(ин)*, *кръчмар(ин)*, *овчар(ин)*, *сватбар(ин)*, *стражар(ин)*, *цигулар(ин)* и др.

Според семантиката на производните можем да открием няколко семантични групи: названия според професията: *дюлгер(ин)*, *сараф(ин)*, *касан(ин)*, *налбант(ин)* и др.; според извършваната функция в административния апарат на Османската империя: *везир(ин)*, *векил(ин)*, *кабзамал(ин)*, *каймакам(ин)*, *мюдир(ин)* и др.; според дейност, която придава негативен оттенък на лицето: *душман(ин)*, *калпазан(ин)*, *катил(ин)*; според дейност, която не е професията на лицата: *байрактар(ин)*, *сватбар(ин)*, *чергар(ин)* и др.

Словообразователният тип деятелни имена със суфикс *-як* е илюстриран само с три производни: *божяк* ‘просяк’, *коняк* ‘ездач’ и *поляк* ‘пазач на полето’. Става въпрос за слабо продуктивен тип и не наблюдаваме конкуренция на други словообразователни суфикси.

От направения преглед на словообразователните типове *nomina agentis* и *nomina actoris* в *Речник на българския език* на Найден Геров се вижда още веднъж богатството и пъстротата на живия български език от 19 век. Без да претендираме за изчерпателност, смятаме, че Речникът и занапред ще бъде източник на богат материал за изследванията в областта на българското словообразуване.

ЛИТЕРАТУРА

- Вондрак 1906:** Vondrák, W. *Vergleichende Slawische Grammatik*. I, II. Göttingen.
- Георгиев 1958:** Георгиев, Вл. Старобългарският произход на името Камчия. // *Български език*, с. 443–444.
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. София: БАН, 1983.
- Димитрова 1962:** Димитрова, М. *Nomina agentis* в книжовния български език. // *Известия на института за български език*. Кн. IX, с. 141–210.
- Докулил 1956:** Dokulil, M. Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce. // *Naše řeč*, s. 59–75, 123–146.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. 226 с.
- Тетовска-Троева 1992:** Тетовска-Троева, М. *Десубстантивни деятелни имена в българските говори. Nomina actoris*. София. 1992.

ИЗТОЧНИЦИ

- Найден Геров. *Речник на българския език*. Т. I–V. Фототипно издание. София: Български писател, 1975. 2672 с.

PRIENIK ČESKÝCH KONTAKTOVÝCH JAVOV MEDZI SLOVENSKÉ SLOVESÁ S PREDPONOU *PRE-*¹

Abstract: The paper aims to provide analysis of the contact Czech-Slovak phenomena demonstrated on Slovak verbs starting with prefix *pre-*. I will use the semantic classification by Štefan Peciar introduced in *Slovenská slovesná predpona pre- a české predpony pře- a pro-* (Slovak Verbal Prefix *pre-* and Czech Prefixes *pře-* and *pro-*, 1982) to point out what are the lexical relations between Slovak words starting with prefix *pre-* (bohemisms) and Slovak homonymous lexemes. This article also examines the way how the words in Slovak correspond to words in Czech starting with the prefixes *pře-* a *pro-*; while in Czech prefixes can distinguish the meaning, in Slovak they cannot. The paper aims to explore the presence of verbal lexemes of such type in Slovak and to examine relation between standardized and nonstandard language. Written and spoken Slovak and Czech corpora are source materials for further research.

Key words: Czech-Slovak contact phenomena, verb, prefix *pre-*, *pře-*, *pro-*, analogy, codification

V rámci skúmania česko-slovenských kontaktných vzťahov je zaujímavým miestom kontaktu oboch jazykov skupina slovenských slovies s prefixom *pre-* a českých slovies s prefixami *pře-*, *pro-*. Slovenčina vyjadruje prefixom *pre-* „viaceré lexikálne významy, viaceré spôsoby slovesného deja a má, hoci zriedkavo, aj čisto vidový význam“ (Peciar 1982: 87). Š. Peciar vo svojej štúdii z roku 1982 nadväzuje na výskum ekvivalentov slovesnej predpony *pre-* v slovenčine, poľštine, ruštine a češtine E. Sekaninovej (1972) a konfrontuje slovenské slovesá s predponou *pre-* a ich ekvivalenty v češtine. Zdôrazňuje aj to, že významy českých predpôn *pře-* a *pro-* sa premietajú v slovenčine do jedinej predpony *pre-*. Daný fakt možno demonštrovať na veľkom počte slovies. Tak napríklad oproti českému slovesu *proměškat* s významom „zmeškať“ stojí v slovenčine sloveso *premeškať*, oproti českému slovesu *překážet* s významami „stáť niekomu v ceste; zámerne znemožňovať niečiu činnosť; byť na obtiaž“ stojí slovenské sloveso *prekážať*, oproti českému slovesu *prosadiť* s významami „úsilím uplatniť; pomôcť uplatniť sa niekomu“ stojí slovenské sloveso *presadiť* a proti českému slovesu *přesadiť* s významami „dať do inej pôdy alebo vymeniť zem, napr. vo vzťahu ku kvetine; premiestniť inam, napr. žiaka v triede“ stojí tiež slovenské sloveso *presadiť*.

V článku sa snažím skúmať, prečo nie je pre používateľa jednoduché orientovať sa v ne/používaní niektorých problematických významov slovenských

slovies. Kodifikáciou neprijímané lexie vnímam ako homonymné s kodifikovanými podobami zachytenými v slovníku (v lexikografickom spracovaní sa niekedy uvádzajú ako homonymá, ale aj ako významy polysémických slov). Pri svojom výskume som pracovala so zoznamom slovenských slovies s prefixom *pre-*, ktoré sa nachádzajú v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (KSSJ 2003), dáta som čerpala aj z pripravovanej počítačovej databázy *Slovensko-českého slovníka*, ktorý vzniká v rámci projektu² Grantovej agentúry ČR v Ústave pro jazyk český AV ČR v Prahe. Slovesá z databázy som konfrontovala s heslami z *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (KSSJ 2003), ktoré obsahujú funkčný kvalifikátor *subšt.* naznačujúci, že slovo nie je spisovné, a poznámky *správ.* a *vhodnejšie*, ktoré uvádzajú „správne a vhodnejšie“ lexikálne jednotky, ktorými sa konkrétny význam v slovenčine vyjadruje (o kvalifikátore *subšt.* a poznámkach *správ.* a *vhodnejšie* uplatnených pri kontaktoch javoch českého pôvodu pozri M. Nábělková 2008: 178). Triedenie slovies mi poskytlo širší obraz o korešpondencii skúmaných slovenských a českých slovies a upriamilo moju pozornosť na päť zaujímavých slovies, ktoré môžu byť z hľadiska používania problematické, resp. ktoré sa z hľadiska jazykovej kultúry hodnotia ako problematické:

prehlásiť – vo význame ,vyhlásiť‘;

previesť – vo význame ,urobiť, vykonať, uskutočniť, realizovať‘, napr. opravu;

prevádzkať – vo význame ,robiť, uskutočňovať, realizovať‘, napr. opravu;

preplatiť – vo význame ,vyplatiť, zaplatiť, uhradiť‘, napr. cestovné;

predať – vo význame ,odovzdať‘.

Z databázy pripravovaného *Slovensko-českého slovníka* som vyselektovala všetky slovenské slovesá s prefixom *pre-* a im zodpovedajúce české ekvivalenty. Podľa českých ekvivalentov možno slovenské slovesá s prefixom *pre-* rozdeliť do niekoľkých skupín:

- jednovýznamové slovesá s českým ekvivalentom s prefixom *pře-*, napr. *predložiť* – *předložit*, *predvídat* – *předvídat*, *prerušit* – *přerušit* a pod.;
- jednovýznamové slovesá s českým ekvivalentom s prefixom *pro-*, napr. *prebudiť* – *probudit*, *premeškať* – *promeškať*, *premyslieť* – *promyslet* a pod.;
- viacvýznamové slovesá s českým ekvivalentom s prefixom *pro-*, napr. *prestrieť* – *prostrít*, *premlčať* – *promlčet*, *preboriť* – *probořit*;
- viacvýznamové slovesá s českým ekvivalentom s prefixom *pře-*, napr. *prekrstiť* – *překřtít*, *premerať* – *přeměřit*, *presvedčovať* – *přesvědčovat*;
- viacvýznamové slovesá s českými ekvivalentmi s prefixami *pře-* a *pro-*, napr. *prepáliť* – *přepálit*/*propálit*, *prebrať* – *přebrat*/*probrat*, *prepadnúť* – *přepadnout*/*propadnout*.

V zozbieraných dátach som identifikovala niekoľko desiatok slovies vo všetkých vyčlenených skupinách. Najväčšou skupinou – viac ako 110 slovenských viacvýznamových slovies, ktoré pokrývajú 407 lexii, – je skupina slovenských slovies s predponou *pre-*, ktorých ekvivalentné významy zachytávajú české slovesá s prefixom *pře-* alebo *pro-*, napr. slovenské sloveso *prelomiť* má 4 významy, pričom prvému významu ‚násilným ohýbaním rozdeliť na 2 kusy, zlomiť‘ zodpovedá české sloveso *přelomit*. Druhému významu ‚preraziť, prebúrať‘ a štvrtému významu ‚začať rušiť, prerušiť‘ zodpovedá české sloveso *prolomit*. Na vyjadrenie tretieho významu ‚prehnúť, skriviť‘ používa čeština inú lexému. Z uvedeného vyplýva, že medzijazyková pestrosť v tejto oblasti je naozaj veľká.

Pri triedení slovies do skupín som si uvedomila, v akej neľahkej situácii sa z tohto hľadiska nachádza používateľ slovenčiny. Je vo viac či menej intenzívnom kontakte s češtinou, ale má zväčša len nejasnú predstavu o asymetrii a korešpondencii slovenskej predpony a českých predpôn pri konkrétnych slovesách. Pri vzájomných kontaktoch môže dochádzať k ovplyvneniu češtinou, čo možno vysvetliť medzijazykovou formálno-sémantickou analógiou (Dolník 2010: 78–80), keď sa „na základe analogického usudzovania tohto typu pripisujú slovu, ktoré je neúplným formálno-sémantickým ekvivalentom kontaktového slova (neúplným vzhľadom na polysémickosť slova), význam podľa kontaktového korelátu“ (Dolník 1992: 3). J. Dolník uvádza niekoľko príkladov, napr. sloveso *podtrhnout*, ktoré má podľa *Slovníka spisovného jazyka českého* (SSJČ 1989) 6 významov, v slovenčine má sloveso *podtrhnúť* len 2 významy a druhý, kontaktový význam sa hodnotí ako subštandardný.

Formálne analogické usudzovanie používateľa, ktorého základom sú „fono-logicky (aj foneticky) zhodné slová v oboch jazykoch a pravidelné medzijazykové fonologické korešpondencie“ (Dolník 2010: 78), má vo vyššie uvedených skupinách v prípade jednovýznamových slovies dostatočne pevnú oporu. Problém nastáva v prípade viacvýznamových slovies. Ako už bolo povedané, niektoré významy českých slovies s prefixom *pře-* a slovies s prefixom *pro-* zodpovedajú slovenským slovesám s prefixom *pre-*. Analógia však nefunguje dokonale, keďže na vyjadrenie niektorých významov spomínaných českých slovies existujú v slovenčine formálne odlišné slovesá. Do tejto kategórie patrí aj uvedených 5 lexii slovenských slovies (*prehlásiť, previesť, prevádzať, preplatiť, predať*).

Všetky vyššie uvedené lexie, pokiaľ ide o status v spisovnej slovenčine, sú kodifikáciou neprijímané, ale líšia sa zachytením v slovníkoch. Niektoré sa v úze vyskytujú dlhšie, niektoré sú mladšie, niektoré sa vyskytujú nepretržite, iné sú na ústupe. Pri porovnávaní ich lexikografického spracovania z časového hľadiska medzi posledným (2003) a predposledným (1989) vydaním KSSJ som zistila, že nedošlo k žiadnym zmenám. Zachytenie lexii aj použitie informačných poznámok naznačujúcich kodifikačné postoje je rovnaké. Slovesá *prehlásiť* a *previesť* sú v KSSJ (1989; 2003) zachytené ako homonymá. Slovesá *prevádzať* a *preplatiť* sú v KSSJ (1989; 2003) zachytené ako polysémne jednotky. Osobitne stojí sloveso

predat', pri ktorom nie je kontaktový význam lexikograficky zachytený. Spôsob záznamu jednotlivých lexii uvádzam nižšie pri konkrétnych slovesách aj s porovnaním ich spracovania v *Slovníku slovenského jazyka* (SSJ 1963).

Sloveso *prehlásiť* je v SSJ zachytené v zvratnej podobe *prehlásiť sa* s kvalifikátorom *admin.* aj v nezvratnej podobe s poznámkou správ. *vyhlásiť*¹. Pri spracovaní tohto slovesa v KSSJ došlo v porovnaní so SSJ k zmene. KSSJ (1989; 2003) už nezachytáva zvratnú podobu slovesa. S poznámkou správ. *vyhlásiť*, *vyhlasovať*² je sloveso *prehlásiť* v KSSJ (1989; 2003) zachytené ako homonymné so slovesom, ktorého význam zahŕňa *úradné odhlásenie z pobytu a prihlásenie inde*³. Dokonavý aj nedokonavý tvar sú v KSSJ (1989; 2003) zachytené ako dve heslové slová vedľa seba.

KSSJ

prehlásiť¹ -i *dok.* úradne odhlásiť z miesta pobytu a prihlásiť inde;

nedok. **prehlasovať**¹

prehlásiť², **prehlasovať**², *správ.* vyhlásiť, vyhlasovať

V *Slovníku spisovnej češtiny* (ďalej SSČ) je zachytené len sloveso *prohlásit* vo význame *„povedať dôrazne; (verejne) vyhlásiť; slávnostne menovať“*. V tomto prípade je zaujímavé, že neprijímaná, kontaktová lexia *prehlásiť* spracovaná ako samostatné, homonymné sloveso, korešponduje s českým slovesom *prohlásit*, pričom sloveso *přehlásit* české slovníky nezachytávajú. V textoch sa vyskytuje, no v písanom korpuse SYN2010 má len 10 výskytov.

Niekoľko článkov o používaní kodifikáciou neprijímaného významu tohto slovesa, dokladajúcich jeho dávnu prítomnosť v úze, nájdeme na stránkach Slovenskej reči (Jesenský 1933–1934; Pikulová 1937–1938; Rozličnosti 1938–1939), novšie napr. zmienku v Slovenských pohľadoch (M. F. 2000). Na zisťovanie používania nekodifikovaných významov slov je dobrým zdrojom materiálu aj Slovenský hovorený korpus (ďalej SHK; s-hovor-4.0-sane). Napriek tomu, že nepokrýva veľký počet textov, je nekorigovaným, autentickým zdrojom prehovorov z úzu. V SHK sa nachádza 15 výskytov slovesa *prehlasovať* a všetky zodpovedajú nekodifikovanému významu.

Sloveso *prevádzať* je nedokonavou podobou slovesa *previesť*. Neprijímaný kontaktový význam je v KSSJ (1989; 2003) zachytený ako druhý, označený poznámkou správ. *robiť, uskutočňovať, realizovať*⁴, napr. opravu. Pri dokonavej podobe slovesa *previesť* je tento význam v KSSJ (1989; 2003) samostatne vyčlenený v homonyme *previesť*. Táto lexia zodpovedá 4. lexii českého slovesa *provést*. Uvedený význam vyjadrujú v slovenčine slovesá *uskutočniť, realizovať, vykonať, urobiť*. V SSJ je nekodifikovaný význam slovesa *previesť* zachytený tiež ako homonymum s poznámkou *lepšie*. V príkladoch slovník uvádza poznámku *nevhodné*, napr. *previesť voľby* a uvádza aj kodifikovaný tvar cez poznámku *správ. vykonať, uskutočniť*.

KSSJ

previesť¹ -vedie -vedú -viedol *dok.*

1. vedením dostať, dopraviť cez niečo: *p. slepca cez ulicu*
2. vedením premiestniť inde: *p. vodu do nového potrubia*
3. ako sprievodca niekomu ukázať: *p. cudzinca po meste; p. host'a po byte*
4. zmeniť zaradenie, postavenie niekoho, preradiť: *p. pracovníkov do inej kategórie*
5. presunúť, preniesť: *zostatok p. na novú stranu*
6. urobiť prevod niečoho: *p. majetok na deti*
7. premeniť, upraviť: *mat. p. zlomky na spoločného menovateľa*
 - *p. niekoho cez lavičku oklamať, podviesť; nedok. prevádzať*¹ -a

previesť², **správ.** urobiť, vykonať, uskutočniť, realizovať

Prvé upozornenia na nesprávne používanie slovesa *previesť* nachádzame už u P. Tvrdého (Tvrdý 1933: 138) a ďalšie sa tiahnu od tohto času až do 80. rokov (Fundárek 1940; Jánošík 1947–1948; Horecký 1948–1949; Masár 1968; Kučera 1969; Horecký 1969; Rýzková 1970; Horecký 1973). L. Rybár (1980) dokonca hovorí o akejsi „horúčke prevádzania“ a F. Kočiš (2000) považuje zmienku o tomto slovese a jeho používaní v roku 2000 za „živú mŕtvolu“.

KSSJ (1989; 2003) uvádza dva významy slovesa *prevádzať*.

prevádzať² -a *nedok.*

1. *odb.* organizačne zabezpečovať a koordinovať nejakú činnosť: *p. stavbu*
2. **správ.** robiť, uskutočňovať, realizovať: *p. opravu, správ. opravovať; robiť opravu; p. výkup fliaš, správ. vykupovať fliaše* (zvýraznenie tučne doplnila KG)

Prvý význam označený kvalifikátorom *odb.* je z hľadiska jazykovej kultúry korektný. Takéto spracovanie je náročné z hľadiska používateľa, lebo prvý a druhý význam sú si veľmi blízke. Prvý význam má špecifické využitie v odbornej sfére a je konkrétnejší. Hoci kodifikácia pripúšťa tento odborný význam, v praxi sa viac využíva skôr jeho synonymum *realizovať*, napr. stavbu. V SHK sa nachádza 25 výskytov slovesa *prevádzať*, z ktorých má 17 výskytov kodifikáciou neprijímaný význam. Sloveso *previesť* sa v SHK nachádza 37 ráz, v nekodifikovanom význame sa vyskytuje len trikrát.

Neskoršou kodifikáciou neprijímaný význam slovesa *preplatiť* je v SSK považovaný za korektný a označený kvalifikátorom *admin.* Pri spracovaní v KSSJ (1989; 2003) došlo k prehodnoteniu tejto lexie: hodnotenie *admin.* bolo odstránené, odmietanie tohto významu v spisovnej slovenčine naznačuje poznámka *správ. vyplatiť, zaplatiť, uhradiť*.

preplatiť *dok.*

1. zaplatiť viac, ako je bežné, náležité ap.: *p. výrobok, tovar; p. zamestnanca*
2. **správ.** vyplatiť, zaplatiť, uhradiť: *p. odmeny, správ. vyplatiť odmeny; nedok. preplácať -a* (zvýraznenie tučne doplnila KG)

O význame slovesa *preplatiť* – *vyplatiť*, *zaplatiť*, *uhradiť*, napr. *cestovné náklady* viedli polemickú diskusiu na stránkach časopisu Kultúra slova M. Považaj (Považaj 1998; Považaj 1999; Považaj 2000) a J. Horecký (Horecký 1999; Horecký 2000). Vzhľadom na rozšírenú polysémiu slovenských slovies s formantom *pre-*, ako sa ukazuje v databáze slov, s ktorou sme pracovali, je možné polemizovať s tvrdením M. Považaja, kde uvádza: „čeština má jednak sloveso *proplatit* s významom ‚vyplatiť v hotovosti‘, jednak sloveso *přeplatit* s významom ‚zaplatiť viac, ako je náležité‘. Tieto dve české slovesá nemôžu mať v slovenčine jediný ekvivalent *preplatiť* s dvoma odlišnými významami“ (Považaj 1999: 217). Ako som už uviedla, zhromaždila som približne³ 110 slovenských slovies, ktoré spĺňajú uvedené kritériá, teda ich rozličné slovenské významy zodpovedajú odlišným významom českých slovies s predponou *pře-* a českých slovies s predponou *pro-*, napr. významy slovenského slovesa *prebehnúť* zodpovedajú významom českých slovies *proběhnout* a *přeběhnout*, podobne je to s významami slovenského slovesa *prepadnúť*, ktorým zodpovedajú významy českých slovies *propadnout* aj *přepadnout*. V češtine majú dva odlišné významy a v slovenčine pokrýva tieto významy jedno sloveso s predponou *pre-* (vo svojich viacerých významoch), napr. *prechodiť*, *prebehnúť*, *preliezť* atď. Výskyty v Slovenskom hovorenom korpuse poukazujú na frekvenciu tohto významu, zo 4 výskytov zodpovedajú 3 výskyty tomuto významu. Zo všetkých piatich skúmaných slovies práve sloveso *preplatiť* je v literatúre polemicky najviac diskutované. Nazdávam sa, že nový význam (‚uhradiť v hotovosti alebo na účet‘) vzhľadom na istý posun – aj vzhľadom na jeho vysokú používanosť nielen v hovorených, ale aj v písaných textoch – by bolo potrebné z hľadiska jazykovej kultúry prehodnotiť. Používatelia ho vnímajú ako potrebné na vyjadrenie finančnej transakcie, ktorá je očakávaná a nevyhnutná (napr. zamestnávateľ očakáva doručenie potrebných dokumentov, aby mohli byť náklady spojené s pracovnou cestou zamestnanca „preplatené“) a prebieha zväčša bezhotovostne (v inom použití napr. vo vzťahu k banke).

Osobitne stojí sloveso *predať*, pri ktorom sa v slovníkoch (SSJ 1963; KSSJ 1989; KSSJ 2003) nenachádza žiadna informácia o tom, že v úze stretávame použitie, ktoré kodifikácia neprijíma. Pri slovese *predať* je kodifikáciou neprijímaný význam ‚odovzdať niečo‘, ktorý zodpovedá českému významu slovesa *předať*, kým kodifikáciou jediné prijímané slovenské významy slovesa *predať* ‚dať za peniaze; zradiť niekoho za peniaze‘ zodpovedajú významom českého slovesa *prodat*. Je mnoho dokladov o tom, že táto lexia slovesa *predať* je používaná, avšak upozornenie na kodifikáciou neprijímaný význam sa do slovníka nedostalo.

predať dok.

1. dať za peniaze, op. kúpiť: *p. dom, auto; dobre, výhodne niečo p.*
2. za peniaze al. iné výhody zradiť: *p. česť za kariéru, p. priateľa, p. sa nepriateľovi*
 - *p. niečo za babku, za fajku dymu, za misu šošovice veľmi lacno; nedok. predávať -a*
 - žart. *p. petržlen* (o dievčatách) na zábave sedieť, netancovať

O jeho prítomnosti v úze a súčasne o odmietavých postojoch z hľadiska jazykovej kultúry svedčia aj články v lingvistických časopisoch. Tento význam slovesa *predať* sa pokúsil historicky identifikovať R. Kuchar (Kuchar 2004). V článku konštatuje, že historické predávanie richtárstva za peniaze mohlo síce viesť k istým náznakom kreovania spomínaného významu na našom území, no nenašiel žiadne doklady na takéto použitie. Kým R. Kuchar považuje túto lexiu za prebratú z češtiny, E. Sekaninová upozorňuje, že môže byť ovplyvnená ruštinou. V ruštine znamená sloveso *peredat* predovšetkým „dať, odovzdať, doručiť“: *peredat' paket, pismo – odovzdať, doručiť balík, list.*“ Zdôrazňuje súčasne, že je možné nájsť vzťah „medzi českým předati a ruským peredat“ (Sekaninová 1952–1953: 425–426) a v dobovom kontexte aj vzhľadom na vlastný medzijazykový výskum slovesnej predpony *pre-* v slovenčine, poľštine, ruštine a češtine (Sekaninová 1972) vidí túto lexiu ako dôsledok nenáležitého prekladania. V SHK sa sloveso *predať* vyskytuje 149 ráz, vo všetkých výskytoch ide o kodifikovanú podobu tohto slovesa. To signalizuje, že nekodifikovaný význam slovesa *predať* už nie je v úze taký frekventovaný. Azda aj to bol dôvod, prečo sa v slovníku pri slovese *predať* zmienka o tejto lexii nenachádza.

Pri spomínaných piatich lexiách sa o českom kontaktovom vplyve uvažuje oddávna. Je možné, že sa v komunikácii vyskytujú aj iné takéto kontaktové javy. Zachytiť ich môžeme v masmédiách alebo na internete v konkrétnej špecifickej oblasti, avšak je komplikované hľadať ich cielene. Skôr na ne človek „narazí“ spontánne, príp. ho na ne niekto upozorní. Takýmto prípadom je sloveso *prehrať* vo význame „poraziť niekoho v hre; zvíťaziť nad niekým“, napr. *prehrať niekoho, zväčša súpera*. Ide o nový význam aj v češtine, ktorý nezahŕňajú ani sloveso *prohrať* s významami „utrpieť prehru; hrou stratiť; stratiť priazeň“, ani sloveso *přehráť* s významami „zahrať od začiatku do konca; zahrať prehnane; unaviť, poškodiť častou hrou“. V oboch jazykoch sa toto sloveso využíva v textoch zo športovej oblasti. Jeho využitie dokladujú texty na internete, počuť ho možno aj pri športových správach v televízii a rádiu.

Bayern prehrál soupeře z Norimberku a je šestý (<http://isport.blesk.cz/clanek/fotbal-zahranicni-ligy-nemecko/98176/bayern-prehral-souper-z-norimberku-a-je-sesty.html>)

Třetiligového soupeře jasně přehráli (<http://www.fkmb.cz/clanky.php?article=7229>)

Čoskoro prehrál súpera aj Motúz a po ďalších 4 remízach nakoniec vysoké víťazstvo zavíšil „tupou lopatou“ Vojtek. (<http://www.dubnica.chess.sk/aktuality0809.html>)

Som rád, že našou bojovnosťou a húževnatosťou sme prehrali súpera, ktorý sa nechcel vzdať bez boja,“ hovorí strelec troch gólov F. Kurinčák. (<http://korzar.sme.sk/c/4458191/zelezniciarov-drzi-nad-vodou-kurincak.html>)

Kým v češtine sa vyjadruje význam rozdielnym prefixom – *prohrát zápas/ přehrátněkoho*, v slovenčine na odlišný význam poukazuje len väzba. Ani v českých, ani v slovenských slovníkoch nie je tento význam slovesa zatiaľ zachytený.

Pri vzájomnom intenzívnom jazykovom kontakte je odôvodnené zvažovať kontaktové pôsobenie češtiny, ale vyvstáva aj otázka miery istoty pri uvažovaní nad pôvodom slova alebo významu. Stopercentne určiť, či ide o prevzatie alebo o vnútrojazykový vývin je zložité. Viac sa otázke vnútrojazykového preberania venovali M. Sokolová (1995) a M. Nábělková (2008).

Na niektoré zväčša odmietané lexie, ktoré sú lexikograficky spracované ako samostatné významy polysémických slov alebo ako homonymné lexémy, možno nazerať ako na samostatný problém, ale aj ako na všeobecnejšiu otázku. Česko-slovenská slovotvorná asymetria pri slovenských slovesách s predponou *pre-* a českých slovesách s predponami *pře-* a *pro-* je spúšťacím mechanizmom vzájomných potenciálnych vplyvov. Ako hovorí J. Dolník, pri slovese *predávať* v súvislosti s medzijazykovou analógiou, „korešpondencie ako *přebrat – prebrať, probrat – prebrať* podporujú predstavu o polysémizácii slova *predávať*“ (Dolník 1992). Povedané sa netýka len slovesa *predávať*, analogické procesy možno vidieť v pozadí existencie neprijímaných významov aj pri ďalších slovesách tohto typu. To, čo sa v spisovnej slovenčine ako kontaktové významy neprijíma, je na českej strane raz význam slovesa s prefixom *pře-*, inokedy význam slovesa s prefixom *pro-*. Slovenské slovesá s predponou *pre-* a české slovesá s predponami *pře-*, *pro-* tak predstavujú zaujímavú oblasť nielen z hľadiska skúmania slovotvorných a lexikálnych asymetrií, ale aj z hľadiska komplexnejšej problematiky kontakto- vých javov.

POZNÁMKY

¹ Príspevok vyšiel s podporou Grantovej agentúry Českej republiky v rámci projektu č. P406/11/2304.

² Projekt č. P406/11/2304: Konfrontační popis současného slovenského a českého lexika (systémové vztahy a komunikační koexistence).

³ Databáza pripravovaného *Slovensko-českého slovníka* sa stále dopĺňa a opravuje.

LITERATÚRA

- Dolník 1992:** Dolník, J. České slová v slovenčine. // *Studia Academica Slovaca* 21. *Prednášky XXVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: Stimul, Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, s. 1–10.
- Dolník 2010:** Dolník, J. *Teória spisovného jazyka*. Bratislava: Veda. 299 s.
- Fundárek 1940:** Fundárek, J. Tvorba slovenskej právnej terminológie. // *Slovenská reč*, № 2, s. 35–38.
- Horecký 1948–1949:** Horecký, J. Používanie a nahrádzanie slovesa prevádzať – prevodzovať. // *Slovenská reč*, № 9–10, s. 265–271.
- Horecký 1969:** Horecký, J. Kultúra reči v prekladoch. // *Kultúra slova*, № 10, s. 358–360.
- Horecký 1973:** Horecký, J. Terminologická a štylistická stránka publikácie so športovou tematikou. // *Kultúra slova*, № 7, s. 221–222.
- Horecký 1999:** Horecký, J. Sloveso platiť a jeho odvodeniny. // *Kultúra slova*, № 4, s. 211–215.
- Horecký 2000:** Horecký, J. Tri poznámky o slovese preplatiť. // *Kultúra slova*, № 1, s. 17–19.
- Jánošík 1947–1948:** Jánošík, A. JÁNBRIŠÁK: NEZNÁMA OBETA. Vydalo nakladateľstvo Verbum ako 1. sväzok edície Signum. Košice 1946. ŠTEFAN HATALA: O ŽIVÉHO KRISTA V NÁS. Vydalo nakladateľstvo Verbum ako 1. sväzok edície Vita. Košice 1946. ERNEST HELLO: VEDA. PRELOŽIL VALENTÍN KALINAY. Vydalo nakladateľstvo Verbum ako 6. sväzok edície Logos. Košice 1946. // *Slovenská reč*, № 7–8, s. 248–253.
- Jesenský 1933–34:** Jesenský, F. Z úradnej slovenčiny. // *Slovenská reč*, № 5, s. 134–138.
- Kočiš 2000:** Kočiš, F. Sociolingvistické „prepínanie kódov“. // *Slovenská reč*, № 5–6, s. 295–303.
- Kučera 1969:** Kučera, L. Na okraj jazykových nesprávností v školskej praxi. // *Kultúra slova*, № 6, s. 208–211.
- Kuchar 2004:** Kuchar, R. História slova predať v slovanských súvislostiach. // *Slavica Slovaca*, № 2, 132–135.
- M. F. 1995:** M. F. Slováreň. // *Slovenské pohľady*, № 1, s. 133.
- Masár 1968:** Masár, I. Sonda do súdnych spisov. // *Kultúra slova*, № 6, s. 215–216.
- Nábělková 2008:** Nábělková, M. *Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu*. Bratislava: Veda. 363 s.
- Peciar 1982:** Peciar, Š. Slovenská slovesná predpona *pre-* a české predpony *pře-* a *pro-*. // *Acta Universalis Carolinae. Slavica Pragensia XXV. Philologica* № 4–5, s. 87–100.
- Pikulová 1937–1938:** Pikulová, L. Niekoľko častých chýb. // *Slovenská reč*, № 6–7, s. 210–212.
- Považaj 1998:** Považaj, M. Možno účet preplatiť? // *Kultúra slova*, № 2, s. 120.
- Považaj 1999:** Považaj, M. Ešte raz o slovese preplatiť. // *Kultúra slova*, № 4, s. 216–220.
- Považaj 2000:** Považaj, M. Poznámky k trom poznámkam o slovese preplatiť. // *Kultúra slova*, № 3, s. 154–158.
- Rozličnosti 1938–1939:** Rozličnosti. // *Slovenská reč*, № 8–10, s. 297–304.
- Rybár 1980:** Rybár, L. Komunikačná a jazyková úroveň jednej z našich rozhlasových relácií. // *Kultúra slova*, № 7, s. 238–242.
- Rýzková 1970:** Rýzková, A. O jazykovej kultúre Záhoráka. // *Kultúra slova*, № 1, s. 28–29.

- Sekaninová 1952–1953:** Sekaninová, E. Predať – odovzdávať. // *Slovenská reč*, № 13–14, s. 425–426.
- Sekaninová 1972:** Sekaninová, E. Ekvivalenty slovesnej predpony pre- v slovenčine, poľštine, češtine a ruštine. // *Slavia*, № 4, s. 393–397.
- Sokolová 1995:** Sokolová, M. České kontaktné javy v slovenčine. // *Sociolingvistické aspekty výskumu slovenčiny*. Bratislava: Veda, s. 188–206.
- Tvrď 1933:** Tvrď, P. Chybné slová a väzby, ktorých treba v slovenčine vyhýbať. // *Slovenská reč*, № 6, s. 135–139.

ZDROJE

- Český národní korpus – SYN2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010.
Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>.
- KSSJ 1989:** *Krátky slovník slovenského jazyka*. 2. vyd. Bratislava: Veda. 587 s.
- KSSJ 2003:** *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava, Veda. 985 s.
- Slovenský národný korpus – prim-5.0-public-all. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2011. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovenský hovorený korpus – s-hovor-4.0-sane. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2012. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- SSJ 1963:** Slovník slovenského jazyka. III. zv. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 912 s.
- SSČ:** Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Dostupný z WWW: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>.
- SSJČ 1989:** Slovník spisovného jazyka českého. I.–VIII. Praha: Academia.

ЗА НЯКОИ СПЕЦИФИЧНИ ЛЕКСИКАЛНИ УПОТРЕБИ ВЪВ ФОРУМИТЕ НА BG-МАММА

Abstract: The aim of the paper is to represent some of the most specific lexical uses in the biggest Bulgarian Internet forum platform – „bg-mamma“. The trend towards lexical economy and the tendency to language expressiveness are the two leading principles of that kind of communication. Some of the investigated words are linked to the maternity period but there are also words from different areas of life. The tendencies observed are close to the conclusions made by investigators of Internet communication as well as investigators of the colloquial everyday language.

Key words: Internet forum, univagation, lexical economy, abbreviation

Общуването в глобалната мрежа е част от ежедневието на все повече хора, особено на тези в активна възраст. То задоволява нуждата от комуникация във все по-отчужденото ни общество, като позволява на хората да достигат лесно до необходимата им информация, да откриват съмишленици, да получават подкрепа, да се забавляват.

Особено полезна се оказва мрежата за създаване на контакти по интереси. Възникнаха много специализирани форуми, блогове и фейсбук страници, които безпроблемно свързват пространствено отдалечени потребители. Виртуалният свят днес е повече от реален за огромна част от нас – и докато работим, и докато се забавляваме.

Най-големият български форум продължава да е този към сайта bg-mamma. Причината е ясна – пишещите във форума са жени в активна възраст, обединени от майчинството – една от най-важните социални функции на жената и днес.

Специфичната комуникативна ситуация дава възможност за словотворчество. Онова, което си поставихме за цел да изследваме, беше дали във форума има употреби, които се срещат системно само в този форум; дали има употреби, които са силно контекстово зависими или стилистично маркирани и са епизодични (т.е. идиосинкратични); дали има употреби, които, макар и невлезли в активния речник на мнозинството българи, се срещат и в други дискурси. Другата ни основна идея беше да открием словообразователните модели, по които се създават тези думи, както и защо определени модели са предпочитани пред други – т.е. каква е прагматичната причина, поради която определени словообразователни начини са по-активни от други в този контекст.

Приемаме, че оказионализъм е „дума, която е новообразувана и се използва само в определен контекст“ (СТР 2003: 552).

При наблюдаването на употребите имаме предвид, че: „оказионализмите [...] са пряко зависими от два основни фактора – словотворчество и контекст“ (Бонджолова 2009: 8).

Поради спецификата на активните участници, основни теми във форума са раждането и отглеждането на бебето и малкото дете, макар че с времето обхватът на обсъжданите теми се е разширил значително и обхваща практически всички сфери. Тук има информация за всичко, което интересува младия човек – от интимните отношения до търсенето и намирането на работа, купуването и обзавеждането на дома, поддържането на добър външен вид, заниманията в свободното време. Платформата е разделена на няколко големи форума: **„Бременност и раждане“** (с подфоруми „Бъдещи майки“, „Искам бебе“, „Проблемно забременяване“, „Рискова бременност“, „Онлайн училище за родители“), **„За бебето и детето“** (с активни подфоруми: „Нашите деца“ (отчетни теми), „Бебета“ („Недоносени“), „Кърмене“, „Хранене с млека за кърмачета, захранване“), **„Дом и семейство“** (с активни подфоруми „Нашият дом“ („Семейни отношения“, „Татковци“, „Родители по градове в БГ“, „Родители в чужбина“, „Осиновяване, осиновители“, „Родители, отглеждащи сами децата си“, „Родители, преживели загуба“), **„Здраве и красота“** (с активни подфоруми „Красива мама“, „Здравословни проблеми“, „Здравни заведения, специалисти“), **„Свободно време и интереси“** („Клюкарник“, „Хоби“, „Готварски рецепти“, „На път“, „На пазар“).

Изследваните употреби са от различни подфоруми и съответно представят лексеми с различна семантика, следваща подобни словообразователни модели. Тъй като ексцерпираният материал се оказва твърде обемин и разнороден, ограничихме наблюдението си само върху тенденциите за оказионална употреба при съществителните имена. Предварителната ни хипотеза беше, че специфичните за форума лексеми възникват поради две основни причини – стремежът към езикова икономия и стремежът към по-експресивен изказ. Очакваме също, че тематично част от тях ще са свързани с дейности, свързани с периода на майчинството.

Приемаме, че „основните похвати, опиращи се на принципа за икономия на лексикален материал, които се прилагат в процеса на словообразуване, са композиция, абревиация, универбация, парцелация.“ (Зидарова 2008: 211). Тези словообразователни похвати са характерни и за изследвания от нас лексикален материал затова ще ги разгледаме последователно.

1. Композиционно словообразуване

При композицията е характерен процесът на превръщане на словосъчетанието в сложна дума с две коренни морфеми, свързани със и без помощта на интерфикс. В нашия корпус изследваните употреби са образу-

вани композиционно-суфиксно (Радева 2007: 59), като се срещат различни варианти:

– **композиционно-суфиксно словообразуване без интерфикс** със завършваща на вокал първа коренова морфема: *бебеправене*, *бебеносене*, *бебедундуркане*, *бебезабавляване*, *бебераждање*, *бебевалеж*, *месоядене*, *сладкоправене*, *кафеправене*, *кафепиене*, *нищоправене*, *бебевъдство* и т.н.

Срв:

„Аз се размазах от месоядене 3 дни“, „месец бебеправене, а сега ще е месец бебедундуркане, хехе, че кеф“, „да не се обидиш, но понеже днес ми е ден за нищоправене“, „Аз самата съжалявам, че не започнахме бебевъдството на по-крехка възраст“ и т.н.¹

– **композиционно-суфиксно словообразуване с помощта на интерфикс** по съществуващ в езика модел: *зъбоникнене*, *зъбопреглед*, *зъбо-не-никнене*, *зъбоваденето*, *зъбоинтервенции*, *зъбодзвера*, *зъбовалеж*, *зъбопрограма*, *зъборастеж*, *зъбодокторка*, *зъбоангажиран*, *зъбокривота*, *зъбомиенето*, *зъбозастраховка*, *майкотерезоване*, *тортоправене*, *хлебоправене*, *тортоядене*, *чайопиене*, *шалоплетене*, *спермобанка* и т.н.

Срв:

„Имунитета му отива по дяволите при зъбоникнене“, „Благодаря ви и на двамата за прекрасното чайопиене“, „Определено съм заложила на шалоплетене тази зима“, „всяко дете със своя си зъбо-програма“ и т.н.

Виждаме, че голяма част от тези употреби са отглаголни съществителни имена, синонимни на изрази, съдържащи отглаголно съществително и модификатор предлог и съществително. Получената дума е по-кратка и по-експресивна от изходния израз – *плетене на шал* – *шалоплетене*, *правене на бебе* – *бебеправене* и т.н.

– **композиция с нулева суфиксация** – *зъбокоренобол*, *принцопад*.

Срв.:

„Стана вече месец март, крайно време е за принцопад!“, „Днес съм с зъбо-коренобол, ръката малко се оправи.“

2. Абревиация

Абревиацията е широко използван начин за езикова икономия в различни стилове на съвременния български език. „По своето значение и функция абревиатурите са съществителни имена, тъй като са резултат от съкращаване на словосъчетания и сложни названия, съдържащи съществително име като основен компонент“ (Радева 2007: 62). Този тип съкращения могат да са групови или инициални (Крумова, Чоролеева 1982). Първите са значително по-самостоятелни синтактично, но не бяха открити в изследвания от нас корпус. За сметка на това открихме няколко вида буквени съкращения:

• **Буквени абривиатури, които са контекстово независими:** ДГ (детска градина), ДЯ (детски ясли), АГ (акушер-гинеколог), БГ (България), БГ ТВ (българска телевизия), АМ (адаптирано мляко), ССФ (среднотатистическа форумка), БНД (бащата на детето), АБ (антибиотик), ММ (мъжът ми), МТ (мъжът ти), ФМ (фетална морфология), РС (родителска среща), ПГ (предучилищна група), СО (подфорум „Семейни отношения“), ЛЛ (личен лекар), СБНМ (Съюз на настоящите и бъдещите майки), ДБМ (Движение на българските майки), ЛЛЛ (Ла Лече Лига), НАПК (Национална асоциация „Подкрепа за кърмене“), ЛС (лично съобщение) и т.н.

Срв.:

„Отвратително качество е ограниченото плиткоумие на ССФ“, „Нашия БНД пусна жалба срещу мен“, „Обръщам се към ЛЛЛ с въпрос“, „Тогава се консултирах с фармацевтката от НАПК“, „Какво АМ дават“ и т.н.

Част от тези абривиатури като АГ, БГ и т.н. са често използвани не само във форума и са придобили сравнително широка гражданственост. Други са характерни не само за *bg-тата*, но и за по-широк кръг от хора, които са свързани с майчинството професионално или лично (като ДГ, ДЯ, АМ и т.н.). Трети пък са типични само за виртуалната общност (ССФ, ММ, БНД и т.н.). Освен за постигане на езикова икономия част от тези употреби са и средство за създаване на своеобразен „тайнопис“, „шифър“ и целят да ограничат потенциалните реципиенти на съобщението. Според нас този тип абривиатури служи и за интегриране на общността.

• **Контекстови/ситуационни абривиатури** – те са разпознаваеми само в рамките на определен контекст, при обсъждане на определена тема и са средство само за постигане на езикова икономия: СД (Стефан Данаилов), ИК (Ирен Кривошиева), ЮК (Юлиян Константинов), ТХ (тоалетна хартия), ДП (дамски превръзки), ББ (Биг Брадър), ВНЛ (тризначките Вяра, Надежда, Любов), АКК (Английски коледен кейк) и т.н.

Срв.:

„Четох, че портретът му виси в къщата на ББ“, „Самата ИК казва колко много им е помагал СД“, „Но съм наясно, че има хора, които не обичат или не искат ТХ да се хвърля в тоалетната“, „Ето например ВНЛ също не бяха посрещнати радушно, но бързо промениха отношението към себе си“, „Утре и в неделя ще правя АКК“ и т.н.

Някои от тези абривиатури са стилистично експресивни, пародийни, като например КГБ като абривиатура на *Клуб на готините баби*.

3. Универбизация

В последните години универбизацията се радва да изследователски интерес поради нарастващата си честота на употреба особено в медийните текстове.

ве – вероятно поради тенденцията към колоквиализация, характерна за този тип текстове (Радева 2007; Караянева 1999; Стоянов 1999; Кяева 2001; Железарова 2002; Благоева 2003; Зидарова 2008; Цонев 2011 и др.).

Като явление, характерно преди всичко за разговорната реч (Виденев 1976), универбизацията се оказва особено често срещана в езика на изследвания от нас форум.

Особено важно е да споменем, че „универбизацията се схваща като особен словообразователен начин, който не разполага със собствени словообразователни средства, а използва средствата на други словообразователни начини“ (Благоева 2003: 5). Тя е „преход на репродуктивно аналитично наименование в равнозначно на него синетично название“ (Кяева 2001: 147). Всъщност преобразуването на номинативно словосъчетание от типа A+N в лексема чрез различни морфологични и морфолого-синтактични средства (суфиксация, субстантивация, композиция и абревиация) при запазване на смисъла, е универбизация.

В изследвания от нас материал срещнахме няколко вида универбати:

- **Получени от трансформацията на словосъчетание в сложна дума**

В този случай словосъчетание на прилагателно и опорно съществително име се опростява, като атрибутивната основа се съкращава и се прибавя към съществителното: зъболекарски кабинет – *зъбокабинет*, зъболекарски център – *зъбоцентър*, европейските доклади – *евродокладите*, криминални елементи – *кримиеlementи*, постсоциалистическа истерия – *постсоцистерия*, тийнейджърска тема – *тийнтема*, тийнейджърски проблем – *тийнпроблем* и пр.

Срв.:

„Някой чувал ли е за добър зъбо-център, който предлага зъбен туризъм?“, „Може 2ма различни зъбоофиса да имат договор“, „Аз съм се карала за подобно нещо с 1 техничка в зъбокабинета“.

- **Получени от трансформация на словосъчетание в проста дума**

Това явление е известно още като субстантивация или морфологично-синтактично словообразуване (Бояджиев и др. 1999: 272).

Особено често на субстантивация са подложени неофициалните названия на различни подфоруми на сайта *bg-татта*: кърмачески подфорум – *Кърмаческия*, Готварския, Недоносените и т.н. Срещат се, разбира се, и други подобни употреби – *бившия*, *малката*, *големия*, *моят*, *мойта*, *детските*.

Срв.:

„Питай в Готварския, дори може и да има тема за този тиган“, „Преди време в Кърмаческия беше разпространен един начин“, „Таз мойта тотално откачи“, „пак имам проблеми с бившия“, „като че ли са приготвени на барбекю, големия много ги хареса“ и т.н.

Д. Благоева изключва тези употреби от групата на универбатите, а ги причислява към речевата субстантивация (Благоева 2003: 16).

В някои случаи от словосъчетанието може да се отстрани първият елемент – атрибутивният, и да остане опорното съществително: *биг брадъра* – *брадъра*, *бг мама* – *мамата* и т.н. Това е проява на лексико-семантично словообразуване (Мурдаров 1983: 187; Благоева, 2003: 16).

Срв.:

*„даже бях питала в темата за **брадъра**, но всички отрекоха“, „Аз писах, писах и **мамата** ме затри/но то е сигурно защото бягам от работните ангажименти“ и т.н.*

• Получени чрез суфиксална универбизация

Както е известно, „при суфиксалната универбизация субстантивният компонент в изходното номинативно словосъчетание (експонент на родовото понятие) се отстранява, а от атрибутивния (експонент на видовия признак) се образува съществително универбат чрез прибавяне на суфикс“ (Благоева 2003: 7). Този начин е широко застъпен в разговорната реч, но във форума не открихме засега специфични универбати по този модел, освен *бременелка* (бременна жена). Срещат се употреби като *кримка*, *марирутка*, *баварец*, *валентинка*, *откачалка*, *мултак* и т.н., които са характерни за разговорната реч и се използват и в средствата за масова комуникация (някои от тях са намерили място и в РНДБЕ 2010).

Срв.:

*„Аз вече не съм самотна **бременелка**, имам си мъж!“, „И „почетния **мултак**“ Рашидов защити Опиц с въпросния мотив“, „В жълта къща и черния ми **баварец** паркиран отпред“, „със сигурност ще му направя **валентинка** собственооръчно“, „Много сбъркана **откачалка**, дано да ги изкарат в понеделник“ и т.н.*

Универбизацията с нулева суфиксация не е характерна за изследвания от нас корпус. Затова пък широка употреба има подобно на нея явление – съкращаването на думите, създаването на минимизирани думи (Кирова 2010: 155).

4. Усечени думи – трансформация на по-дълга в по-кратка дума

Според Т. Бояджиев тези употреби могат да се приемат като съкращения на произвеждащи основи по абривиатурен тип (Бояджиев и др. 1999: 275). Л. Кирова (Кирова 2010: 155) ги нарича усечени думи и подробно описва наличието им в компютърно опосредстваната комуникация. Съвсем логично този тип словообразуване е изключително продуктивен във форумите на сайта, тъй като отговаря в пълна степен на двете основни тенденции – икономия и експресивност: *полиомиелит* – *полиото*, *свекървата* – *свеки*, *педиатърът* – *педи*, *фейсбукът* – *фейса* и т.н.

Срв.:

*„Преди **полиото** беше живо и на Саша е слагано такова“, „Нашият **педи** ни е казал първо пюрета после сокчета“, „Сутринта получих колет от мама и **свеки** с бебешки неща“ и т.н.*

Това явление е част от по-широката тенденция към парцелация на думата и дори на словосъчетанието, защото има силно разговорна стилистична отсянка. Както отбелязва В. Зидарова: „Прави впечатление, че невинаги се запазва семантично значимата част. По-скоро тенденцията е да се отсече краят и да се запази началото на думата. Експресивността на този похват е причина той да се използва и в младежкия сленг.“ (Зидарова 2008: 218).

Като правило „усичането е станало някъде в основата и може да следва или да не следва морфемните граници“ (Кирова 2010: 155): *памп(а)* – памперс, *адапте* – адаптирано мляко, *инфото* – информацията, *феното* – фенобарбитала, *клю* – клюкарник, *тел* – телефон, *док* – доктор, *биб(а)* – биберон, *чич* – чичо, *комиш* – комшията, *унито* – университета, *мод* – модератор, *админ* – администратор и т.н.

Срв.:

*„На обяд съм на първия си изпит в **унито**“, „И как кърмиш тогава или му дават веднага **адапте**?“, „В **клю**-то една потребителка сподели, че...“, „Моят в момента си е с **памп** постоянно, нали е болен“, „плаче само за храна и ако е с мръсна **пампа**, през другото време спи или се кокори“, „иначе май щяхме да се откажем от стационарен **тел**“, „Лори, браво че сте спрели успешно **феното**“, „Освен да си купя едно шише, с по-малък **биб**“, „Имам шише NUK, силиконова **биба**“, „Влади е винаги спокоен и ведър, а шкембестия **чич** трепери от нерви“ и т.н.*

Когато обсъжда инициалните абривиатури, Л. Кирова споменава за тенденцията, ако не завършват на консонант, те да се подвеждат към среден род (Кирова 2010: 171). Прави ни впечатление, че и усечените думи от нашия корпус най-често са в среден род – т.е. усичането е на място, което позволява думата да остане в среден род. В други случаи се добавя гласен звук, различен от „а“, за да може да се получи дума в среден род – *свеки*, *адапте*. Когато не са в среден род, изследваните употреби често имат колебание в рода – *памп/пампа*; *биб/биба* и т.н. Това не е нова тенденция – в западните диалекти и усечени думи понякога са с колеблив род – *биберон/биберона*, *бонбон/бонбона*, *домат/домата* и т.н.

Друга особеност на усечените думи е това, че в изследвания корпус те се употребяват обикновено членувани.

В заключение можем да обобщим, че хипотезата ни за наличието на две основни тенденции в речта на участниците в изследваната от нас интернет платформа се потвърди. Тъй като общуването в интернет форумите е писмено, езиковата експресивност на участниците е основният (в голяма степен

единственият) начин за задържане и привличане на вниманието и за изграждане на собствен образ. Но в bg-mamma пишат главно жени в активна възраст, които нямат твърде много свободно време, затова друга основна тенденция е езиковата икономия. Ето защо универбизацията, парцелацията и композицията стават много активни словообразователни средства, като в много от случаите индивидуални употреби стават значими и се употребяват системно във форума. Въпрос на време е да видим каква част от тях ще навлязат в речника на българите и извън форумите.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ При цитирането на примерите е запазен оригиналният правопис на участниците във форума, освен в случаите, когато са възможни трудности в разбирането на примерите.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2003:** Благоева, Д. Универбизацията в най-новото славянско словообразуване (върху материал от българския, руския и чешкия език). // *Съпоставително езикознание*, № 3, с. 5–21.
- Бонджолова 2009:** Бонджолова, В. *Несъществуващите думи: оказинализмите в медийния текст*. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“. 124 с.
- Бояджиев и др. 1999:** Бояджиев Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон. 655 с.
- Виденов 1976:** Виденов, М. Универбизацията – присъща черта на българския разговорен стил. // *Език и литература*, № 4, с. 28–35.
- Железарова 2002:** Железарова, Р. Универбизация или мултивербизация? // *Съпоставително езикознание*, № 1, с. 48–53.
- Зидарова 2008:** Зидарова, В. Прояви на лексикална икономия в съвременния български език // *Научни трудове. ПУ „Паисий Хилендарски“*, Том 46; Кн. 1; Сб. А. Интеркултурният диалог – традиции и перспективи: Езикознание, с. 211–219.
- Караянева 1999:** Караянева, Св. Активизация на универбирането в съвременната публицистична реч. // *Езикът и съвременността. Проблеми на социолингвистиката*. 6. София, с. 99–102.
- Крумова, Чоролеева 1982:** Крумова, Л., М. Чоролеева. *Съкращаването и съкращението в българския език*. София: БАН. 200 с.
- Кирова 2010:** Кирова, Л. *Езикът на BG инфо поколението*. София: Галик. 312 с.
- Кяева 2001:** Кяева, Е. Универбизацията при nomina attributiva в българските говори. // *Българският език през XX век*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, Пенсофт, с. 146–154.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. *Съвременни словообразователни процеси*. София: Наука и изкуство. 138 с.
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 312 с.

- РНДБЕ 2010:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство. 515 с.
- Стоянов 1999:** Стоянов, Кр. Обществените промени (1989–1996) и вестникарският език. София: Международно социолингвистично дружество. 320 с.
- СТР 2003:** *Съвременен тълковен речник с приложения*. Ред. Ст. Буров. Gaberoff. 1104 с.
- Цонев 2011:** Цонев, Р. Стари и нови суфиксални универбати във вестник „Уикенд“ (за периода 01.01.2010 – 31.12.2010 г.). // *Езиков свят*, Т. 9, № 1, с. 31–36.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

ЗА ОСНОВНИТЕ ТЕРМИНИ ВЪВ ФРАЗЕОЛОГИЧНАТА НАУКА¹

Abstract: The paper discusses the basic terms referring to the subject-matter of phraseology by considering their content and use. It demonstrates the difference between the phraseological unit and other types of set phrases and thus argues for the need and the real possibility of introducing a strictly differentiated use of the familiar terms by restricting the application of those containing the element *phras-/phraseo-* only to phraseological units. The term *collocations* is introduced as a reference to the several groups of typical expressions which represent a substantial part of any language but fall outside the large structural semantic systems with distinctive typology (*proverbs, comparisons, etc.*). The paper proposes a differentiated use of the terms *idiomatics* and *phraseology*.

Key words: phraseologism, phraseological unit, phraseme, idiom, phraseology, idiomatics, proverbs, comparisons, terms, collocations

Фразеологичната наука е млада лингвистична дисциплина – започва реално своето активно развитие от 40-те години на миналия век – преди всичко в славистиката – най-вече в русистиката. В германистиката и романистиката (извън безспорния начален тласък от работите на Ш. Байи) се изявяват също руски учени – романисти, англицисти и германисти. Интересът на българските езиковеди също се насочва към фразеологията и още през 50-те години нейната проблематика се включва в университетския лингвистичен курс лекции, в учебниците по български език за средните общообразователни училища и за учителските институти, както и в отделни публикации в научния печат. През 70-те години у нас вече е утвърдена българската фразеологична школа със сериозни приноси в славистичната теоретична и приложна фразеологична наука.

Първоначално, естествено, във фразеологичната наука се разработва теоретичната проблематика, свързана с изясняването на същността на нейния обект, на характеристиките му и езиковата му специфика. Много бързо обаче се разширява изследователското поле, натрупва се богата многоезична информация във фразеологичната област, разраства се и фразеографското дело. Погледът на фразеолозите се насочва към образната основа, ролята на метафората в съзиждането на фразеологичната единица и към богатия познавателен потенциал на фразеологията за етнос, култура, история, аксиология, естетика и др.

В забързаното темпо на откриване и разработване на нови и интересни проблеми някак изтласкани встрани се оказват някои недоразрешени въпро-

си, какъвто е въпросът за термините, обозначаващи обекта на фразеологичната наука. Като своеобразен мълчалив компромисен изход се приема въвеждането на термините *фразеология в тесен смисъл на понятието* и *фразеология в широк смисъл на понятието*. Това всъщност пренебрегва един изминат път, замъглява същината, спецификата на един тип езикови единици, определено открояващи се като различен езиков феномен.

*

Преди всичко трябва да се отбележи, че обектът на фразеологичната наука бива назоваван различно, при това доста свободно за вече натрупаните познания и ясни очертания на спецификите му. Тук термините ще бъдат представени с тяхната характеристика откъм съдържание и случаите на употреба.

– *Фразеологизъм* – това е най-често и широко използван термин в специалната и неспециалната литература на европейските езици за назоваване на същинското фразеологично съчетание и на всяко устойчиво словосъчетание.

– *Фразеологична единица* – терминът е широко използван в русистиката и българистиката, аналогичен е на термина лексикална единица и е особено характерен за трудовете на фразеолозите, които са привърженици на тясното схващане за фразеологията. В. В. Виноградов (Виноградов 1946; Виноградов 1947) го утвърждава като лингвистичен термин след неговата употреба от Ш. Байи – *unités phraséologiques* (Bally 1921: 74–75).

– *Фразема* – използван е в по-ново време като синоним на *фразеологична единица* и е въведен по аналогия на *фонема*, *морфема*, *лексема*. Първоначално е използван от Н. Н. Амосова в *Основы английской фразеологии* за означаване на устойчивите словосъчетания с компонент в преносна употреба (Амосова 1963) – срв. *дълбока тишина*, като с това значение може и днес да се срещне в някои фразеологични работи.

– *Фразеологично съчетание* – има същото приложение като фразеологизъм, т.е. употребява се като негов синоним, но е с по-малка фреквентност. Освен това е използван (много често и днес) и за означаване на третия тип от класификацията на В. В. Виноградов (Виноградов 1947: 339–364). Синонимно замества в редица случаи от *фразема*.

– *Идиом* – в специалната литература най-често е срещан като название на немотивираните от съвременна гледна точка фразеологизми, т.е. фразеологичните сраствания по класификацията на В. В. Виноградов. У нас е използван от Ст. Стойков, Л. Андрейчин, Вл. Георгиев и др. в началния етап на изследване на фразеологията именно за немотивираните фразеологични единици като *от игла до конец*, *през куп за грош* и под. В определен период е по-рядко употребяван, но в по-ново време е активизиран под влияние на широкото разпространение на работите на авторитети в тази научна област (вж. Телия 1990; Телия 1996; Добровольский 1996; Баранов, Добровольский 2008 и др.).

Важно е обаче специално да се отбележи, че под този термин те обединяват немотивираните фразеологизми (срастванията) и мотивираните (фразеологичните единства), с други думи – използват едно название за същинската фразеология. Не могат да бъдат отминати и още два факта. Както и други термини и този се среща в лингвистичната и в неспециалната литература за означаване и на други типове устойчиви изрази. Освен това той е основен термин в англоезичната лингвистика, където е използван за всички видове устойчиви словесни комплекси.

Могат да се срещнат още, макар и по-рядко, *фразеологичен обрат*, *фразеологичен израз* и *идиоматизъм* за назоваване както на същинските фразеологични единици, така и на различните други устойчиви изрази.

За означаване на съвкупността от всички фразеологични единици, на целия фразеологичен материал на даден език, се употребяват *фразеология* (относително стар термин, най-често срещан, използван е за назоваване както само на същинските фразеологизми, така и на всички устойчиви изрази), *фразематика*, *фраземика* (нови термини, използвани предимно за същинските фразеологизми) и *идиоматика* (със същата диференцирана или широка употреба като термина *фразеология*).

Това многообразие налага все пак да се уточнява при използването на един или друг от термините конкретно какъв тип или типове устойчиви изрази с него (тях) се означава(т) и, ако в даден текст се използват няколко термина, да се отбележи дали е синонимна употребата им, или се имат предвид определени типове словосъчетания.

За препоръчване е обаче да се избягва терминът *идиом* в българската фразеологична литература, въпреки че е познат от някои фразеологични работи у нас. Днес в лингвистиката той се употребява и като термин за език, говор, диалект. Освен това все по-масовото запознаване с английския език естествено налага и типично английската лингвистична информация, която насочва в погрешна посока, размиваща и объркваща представата за същинската фразеологична единица, като обединява под този термин всякакъв тип характерни за езика устойчиви словосъчетания, голяма група сред които представляват т. нар. фразови глаголи. Срв. примерите от *Речник на идиомите* (Dictionary 1993), където наред с фразеологизмите:

have one's heart in one's boots (букв. имам сърцето си в обувките) – ‘депресиран съм, губя надежда’; *lose heart* (букв. губя сърце) – ‘обезкуражавам се’; *shut (someone's) mouth* (букв. затварям устата на някого) – ‘накарвам някого да млъкне, да престане да говори’; *have a big mouth* (букв. имам голяма уста) – ‘приказлив съм, много говоря’ и още много други,

са включени и словосъчетания, подобни на следните:

go for (someone or something) – ‘1. нападам някого или нещо; 2. привлечен съм от ... / харесвам / привлича ме някой или нещо ...’; *go off* (someone or something) – ‘1. преставам да харесвам някого или нещо 2. развалям се (за храна)’;

as regards (something) – ‘що се отнася до / относно’; *with regard to* (something) – ‘що се отнася до / относно’; *in the region of* – ‘приблизително, около’; *El Dorado* – Елдорадо – ‘място, където лесно може да се забогатее’ и т.н.

Това положение със съвременната употреба на термина *идиом* подсказва идеята за възможно използване на термина *идиоматика* специално за означаване на цялата съвкупност от разнообразните типове устойчиви изрази, т.е. да носи съдържанието на термина *фразеология в широкия смисъл на понятието*, като с термина *фразеология* да се означават само същинските фразеологични единици.

И тъй като тук се засяга проблемът за терминологията, ще добавя още два случая – термините *фразеологично свързано значение* и *фразеологизирани конструкции (фразеосхеми)*, които се нуждаят от уточнения.

Фразеологично свързано значение е едно от наименованията на значението на думата, което тя получава само в определена синтагма, в съчетание с определена друга дума. Напр. в устойчивите словосъчетания *висок гост*, *дълбока тишина* лексикалните единици *висок* и *дълбока* получават своето определено преносно значение именно поради свързването си съответно със съществителните *гост* и *тишина*. Както вече бе отбелязано, това са определените от В. В. Виноградов фразеологични съчетания (или фраземи по терминологията на Н. Н. Амосова) и с оглед на тяхната характеристика той употребява термина *фразеологично свързано значение* за преносното значение. Интересно е, че Н. Н. Амосова определя тези съчетания още като *узуално ограничени*, а вместо за *фразеологично свързано значение* говори за *узуално свързано значение*, което е по-точният термин за разглеждания случай (Амосова 1963: 69). Тъй като този тип устойчиви изрази не са същински фразеологизми и следва да бъдат причислени към голямата група на *колокациите* в езика, по-добре е да се използва терминът *синтагматично обусловено значение*, за да се изключи всяко подвеждащо насочване към заключение за наличие на фразеологична единица.

Така наречените *фразеологизирани конструкции* от типа на *срам не срам*; *град като град*; *жесток не, ами жесток*; *патил и препатил* и под. в лингвистичната литература се определят още като *синтактични фразеологизми*. Те са разгледани основно от К. Ничева в статията *Фразеосхеми (фразеологизирани конструкции) в българския език* (Ничева 1982: 29–44, вж. също и Ничева 1987: 26–30). Тя ги поставя извън фразеологията, като посочва, че са възможни случаи на преминаване на някои образувания във фразеологични единици, когато изразът (конструкцията) претърпи семантична трансформация, както е при *град градя*, осмислен като метафоричен образ и придобил значение ‘възлагам големи надежди на някого’. За да се избегне заблуждаващото свързване със същинската фразеологична единица чрез подвеждащите съставки на двете наименования (*фразеологизирани*, *фразеологизми*), по-добре е те да се означават като *характерни синтактични конструкции*, с което се подчертава именно открояващата се при тях конструкция.

Наблюденията върху тясно специализираната (т.е. изследвания по фразеология) и върху общофилологическата литература (оставям настрана представите, разбирането на неизкушения от анализи и специални лингвистични познания носител на българския език) показват, че много често термините *фразеологизъм*, *фразеологично съчетание*, *фразема*, *идиом*, *фразеология*, *идиоматика* се употребяват за съчетания като *хвърлям едно око*, *висок гост*, *лунно затъмнение*, *горя от нетърпение*, *вземам решение*, *при все че*, *два остри камъка брашно не мелят*, *министерски съвет*, *благодарение на*, *атмосферно налягане* и т.н., които по своите основни характеристики са различни типове устойчиви изрази.

Налага се да се припомни какво всъщност представлява основният изследователски обект на фразеологията като наука и той да бъде сравнен и отграничен от другите езикови единици. От позициите на тясното схващане за съдържанието на понятието фразеология, които са всъщност най-подходящи за изясняване и характеризирание на обекта в теоретичен план, това е вече правено в Предговора на *Фразеологичен речник на българския език* (ФРБЕ: 13–17) и в труда на К. Анкова-Ничева *Българска фразеология* (Ничева 1987: 20–42). Тук, с оглед на прецизирането на употребата на разглежданите термини, се налага да се отбележат накратко спецификите на фразеологичната единица и другите важни типове словосъчетания, с които тя споделя в една или друга степен общи черти, но и определени различия.

Преди всичко следва да се посочи характерната разделна компонентна структура, но отличаваща се с относително постоянен състав и характер и с възпроизводимост в готов вид (*от игла до конец / седя (стоя) със скръстени ръце*), което я прави устойчиво съчетание за разлика от **свободните словосъчетания** (*взе игла и конец да зашие копчето / седи мирно на чина със скръстени ръце*), които се създават в момента на изказа в различна по състав конфигурация с оглед на конкретната езикова ситуация и целта на комуникацията.

Всъщност съществени характеристики, които в своята съвкупност (едновременно присъствие) обособяват фразеологичната единица като специфичен тип, са следните три: особено (фразеологично) значение, образност (която лежи в основата на появата на ФЕ) и номинационна функция от II ранг – характеризираща.

Фразеологичното значение е ново значение, което не представлява сбор от значенията на компонентите на израза ($\text{знач.}^{\text{ново}} \neq \text{знач.}^1 + \text{знач.}^2 + \dots$). Компонентите не участват в семантиката на ФЕ, но и не се десемантизират частично или напълно, както често се обяснява неточно. Те присъстват винаги със своята жива семантика в изграждането на единния метафоричен образ, с който именно се свързва новото, фразеологичното, значение, имплициращо асоциации, въображение, наблюдения, опит, познание, интенции, експресия, оценъчност.

Спецификата на значението отделя фразеологизма от другите устойчиви (и неустойчиви, свободни) словосъчетания, при които думите със собственото си конкретно или преносно значение изграждат общата, сборната семантика на целия израз, както е например при: *висок гост, мечешка услуга, кучешко време, тъпа шега, гробна тишина, леден поглед, горчива ирония, жлъчен смях*, при които единият компонент участва с преносното си значение, а другият – с конкретното; при: *изпадам в ужас* (= *ужасявам се*), *давам съвет* (= *съветвам*), *вода преговори* (= *преговарям*), *правя опит* (= *опитвам*), *давам отговор* (= *отговарям*), *вдигам въстание* (= *въставам*), *давам сведения* (= *осведомявам*), които са перифрази на съответен глагол. Тези видове устойчиви съчетания са специфични за всеки език, представляват в известна степен също трудност за усвояване, но за разбиране са лесни, ясни. Те следва да бъдат отнесени към голямата група на **колокациите**, характерна за даден език.

*

Поради това, че не носят образ и експресия, единните в семантичен и структурен план съчетания – **сложни съюзи, предлози, частици** като *благодарение на, при все че, едва ли* и др., следва напълно да се изключват от състава на фразеологизмите. Ще отбележа само, че тези чисто граматични случаи, определяни като фразеологични, често са представени във фразеологичните речници на романски и други езици, но с наименование *обрати* напр. във френски *locutions: en qualité de, à propos de, à proportion de* (вж. Rey, Chantreau 1989); в румънски *locuțiuni: așa că, alături de, în afară de, de îndată ce* (вж. Duda 2002). Ще обърна внимание, че под същото определение са включени и същински фразеологизми: *de bouche à oreille* 'тайно, шепнешком', *jeter de la poudre aux yeux* 'заблуждавам, мамя', *avoir un chat dans la gorge* 'прегракнал съм', *frais comme l'oeil* 'бодър, жизнен'; *la mama dracului* 'много надалече', *a-și lua nasul la purtare* 'възгордявам се', *cu capul în nori* 'разсеян, занесен', като определящ принцип за това е съществуването на лексикален синоним (дума идентификатор – *terme d'identification* според Ш. Байи (Bally 1921: 77). В действителност така се обръща внимание и се поставя акцент на част от общограматическата характеристика (вербативна, субстантивна, адекативна, адвербиална) на фразеологизмите, а не на техните същностни черти (семантика, образ, експресия, оценъчност), които стоят в основата, определят тази граматическа характеристика.

*

Сложните названия и термини също напълно се изключват от фразеологичния състав – *Министерски съвет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Академично издателство, научен съвет, редакционна колегия, морска сол, натриев хлорид, лунно затъмнение* и т.н. – един огромен корпус устойчиви единици във всеки един език. Долавяният образ при някои

от тях (*момина сълза, овчарска торбичка, попова лъжичка*), преносната употреба на единия компонент (*детска градина*) не бива да подвеждат към погрешното им определяне като фразеологизми, те са само устойчиви изрази. Образността, метафорите, които се разчитат в тях, са само илюстрацията и доказателството за принципите на човешкото мислене, на опознавателната дейност и номинационните процеси, обогатяващи всеки език. В тези случаи при създаването на словосъчетанията не се цели да се изрази някакво отношение към денотата, а само да му се даде название.

В българската лингвистика проблемът за термините и сложните названия е разработен от С. Спасова-Михайлова още в началото на изграждането на фразеологичната теория. За съжаление обаче, това никак убягва от вниманието на някои автори у нас, които по един или друг повод засягат фразеологичната проблематика. Затова ще припомня, че С. Спасова-Михайлова обръща внимание на факта, че „те са особен вид устойчиви съчетания, които се създават в езика наред със самостоятелните думи. Те съчетават в себе си редица характерни черти, които ги сближават, а, от друга страна, и ги отделят както от самостоятелните думи, така и от свободните съчетания, а също и от устойчивите съчетания – фразеологични единици. Те трябва да се разглеждат като специален дял от устойчивите съчетания в един език“ (Спасова-Михайлова 1959: 197). С. Спасова-Михайлова подчертава, че тяхното значение е винаги конкретно и общоприето и не се влияе от контекста, т.е. те се извяват с неизменна първична номинационна функция в езика. Разбира се, не бива да се изключват случаи на възможно семантично трансформиране по пътя на преносна употреба (както това става и с отделната дума, а и с някои други типове устойчиви съчетания) и включване във фразеологичното поле (*център на тежестта* ‘най-важното, това, което е от най-голямо значение за нещо’, *на N-та степен* ‘прекалено много’), но тогава терминологичното словосъчетание престава да бъде такова и губи терминологичната си функция (вж. Спасова-Михайлова 1959: 194). Такива случаи англицистът фразеолог А. В. Кунин разглежда като „идиофразеоматични обрати, т.е. полисемантични фраземи, в които първият фразеосемантичен вариант е фразеоматичен, т.е. непреосмислен, а вторият – идиоматичен, преосмислен. Първият фразеосемантичен вариант обикновено е термин или професионализъм, а вторият – резултат на преосмислянето на първия“ (Кунин 1986: 225). Смятам, че подобни примери трябва да се разглеждат не като полисемия при термина, а като омонимия и терминът да се възприема като вид устойчиво словосъчетание, равнопоставено с еднословния термин, с определена функция в дадена професионална и комуникативна сфера. Представянето и семантизацията на термина да става в терминологичен речник, а на произлезлия от него фразеологизъм – във фразеологичен речник. Когато се представят в тълковен речник, задължително трябва да се означат като омоними. Тук трябва да се обърне внимание и на още един важен момент – характера на самия процес. Той често е назоваван неточно детерминологизация. Неточно, защото в

случая самият термин не престава да съществува като термин, т.е. не е разрушена специалната му терминологична семантика и функция, а само е послужил като образна основа и отдава лексикалния си облик на една нова, от съвършено различен тип (фразеологичен) семантика. Поражда се друг тип езикова единица, за която е характерна и друг тип номинация – вторична, характеризираща. Що се отнася до термините в езика – в последните двайсетина години се обособи нова дисциплина *терминология*, която в българската лингвистика има вече сериозни теоретични и практически постижения (вж. основните трудове на М. Попова, колективните издания под нейно ръководство, както и редицата защитени дисертации).

Следователно като разграничителен белег между фразеологичната единица и подобни близки по образност устойчиви изрази служи типът номинация, който се осъществява чрез тях – фразеологизмът осъществява вторична номинация, номинация от втори ранг, надредна номинация при наличие на вече реализирана първична номинация. Този важен елемент от характеристиката на фразеологичната единица често е недооценяван или въобще не му се обръща внимание. Дори в някои случаи се отхвърля като част от нея. К. Ничева, спирайки се на статията на Е. Н. Толикина (Толикина 1971: 109–118), отбелязва изтъкнатото от авторката, че ФЕ е различна от обикновените номинанти, че се създава не да назове, а да изрази отношение, оценка. Самата К. Ничева споделя това виждане и на тази база прави разграничение между фразеологизмите и сложните названия, като правилно посочва, че „1) Задачата на сложните названия и термини е да назовават съответните предмети, действия, явления и т.н. от действителността, т.е. те са номинанти. 2) При тях не е налице оценъчен момент. 3) Те са основни, първични названия на съответните денотати.“ (Ничева 1987: 91–92). Но не е приемливо отричането на номинационния елемент при ФЕ. Наистина, когато се използва ФЕ, основната идея и главната цел е охарактеризирането и изразяването на отношение и оценка. Но как ще се реализира това, ако не се адресира към някакъв обект, ако няма в същия момент и назоваване. Много добре е определила това явление С. Спасова като особен тип номинация, присъща на ФЕ, номинация „характеризираща, съчетана с експресивност“ (ФРБЕ: 31; Спасова-Михайлова 1970: 381–390; Спасова-Михайлова 1979: 333–348). Ще отбележа отново, че това е вторична номинация, от втори ранг, надредна.

*

От позициите на тясното схващане за фразеологията извън нейните граници остават **пословиците и поговорките** – последователно застъпвано становище от българската фразеологична школа. Тези изрази мъдрост, издържали проверката на времето, предавани от поколение на поколение, привличат най-рано вниманието на творци на словото и на изследователи на езиците. Определяни като най-кратък литературен жанр и разглеждани преди всичко като част от фолклорното творчество, обобщено наричани **паремии**, те ста-

ват обект на специален филологически профил – **паремиологията**. В последните няколко десетилетия, съвпадащо с развитието на фразеологичната наука, паремиите привличат по-активно вниманието на езиковеди и специално на фразеолози (вж. напр. книгата на изтъкнатия руски фразеолог В. М. Мокиенко *В глубь поговорок* (Мокиенко 1999), в която под традиционното руско название, подобно на В. И. Дал, разглежда заедно конкретни фразеологизми и паремии и разкрива увлекателно историята на тяхното появяване в езика). Съществуват мнения, че паремиологията трябва да се смята за дял от фразеологичната наука. Често автори разглеждат или използват като илюстративен материал фразеологични единици и паремии заедно, но за разлика от В. М. Мокиенко, без да посочват към кой тип устойчиви изрази принадлежат. Интересът към паремиите в лингвистичен и културологичен план е особено активен в испанистиката и американистиката (в Испания от 1993 г. излиза списание *Paremia*, основано от Юлия Севия Муньос / Julia Sevilla Muñoz, в САЩ изтъкнатият паремиолог Волфганг Мидер / Wolfgang Mieder издава списание *Proverbium* от 1984 г.).

Наистина, има голяма прилика – устойчиви изрази, възпроизводимост в готов вид, способност да се изразява едно общо значение, да се изразява оценка и експресия. Освен това, наред с пряко изказани поучения, изводи, съвети и под. (срв. *който не работи, не трябва да яде*), при множество пословици носеният образ дава възможност и за втори прочит (срв. *два остри камъка брашно не мелят; бий желязото, докато е горещо*), т.е. паремиите с преносно значение стоят много близо до мотивираните (от синхронна гледна точка) същински фразеологични единици (*стоя със скръстени ръце*). Но, както отбелязва К. Ничева, образността и характерът на преносимост са различни от семантичната трансформация при ФЕ, „значението и функцията им се различават по характера си от значението и функциите на ФЕ. В основата на смисловото им съдържание лежи не понятие, а съждение“ (Ничева 1987: 36). Заслужава да се отбележи и още нещо: представлявайки в повечето случаи прости изречения, най-често елиптични, паремиите стоят някак самостоятелни, обособени в потока на речта, като „маркирани сегменти“, „своеобразен цитат“ в общия текст (вж. Елчинова 1988: 14). На разграничението между пословици и поговорки (в синтактичен план – завършено изречение / незавършено изречение; в логически план – съждение / фрагментарна констатация, част от съждение) във връзка с отношението им към фразеологията следва да се обръща внимание дотолкова, доколкото специално в поговорките поради структурата им се вижда възможност за преход, по-точно основа за появата на ФЕ, например при съкращаване на лексикалния състав (*кога дъждът превалял, той наметнал качулка и сложил след дъжд качулка* → *след дъжд качулка*; *ти го плюеш, той вика от Бога росица* → *от Бога росица*; *всичко Мара втасала, сал се не сресала* → *всичко Мара втасала*; *от трън та на глог, че е по-висок* → *от трън та на глог*).

Що се отнася до включването, представянето и анализирането на паремнологичен материал заедно с фразеологизми и други езикови единици – това е естествен, оправдан елемент при разработката на етнолингвистична и лингвокултурологична проблематика, при някои съпоставителни изследвания, при разглеждане на метафората, на образността и под., но всички типове лингвистичен материал трябва да се назовават със собствените им названия, а не с термините за същинската фразеология.

*

Крилатите фрази / изрази (за термина – вж. Ничева 1987: 36), цитати, водещи началото си от литературни творби, от исторически хроники, някои принадлежащи на действителни исторически личности или приписани на митологически, исторически и проч. персонажи, домашни и чужди по произход, в значителна част интернационални по изоглоси на присъствие в множество езици, са привличали интереса от векове. Биват събирани и разпространявани, в по-късно време отпечатвани в сборки или специални речници под различни наименования като *прочути мъдрости, цитати, сентенции, максими, афоризми*:

Сърцето има доводи, които разумът не познава (Паскал); *Яростта и гневът поразяват ума* (Вергилий); *Едно от най-големите бедствия на цивилизацията е ученият глупак* (Карел Чапек); *Душата на човека е най-великото чудо на света* (Данте); *Всеки слуша само това, което разбира* (Плавт); *Човекът по природа е обществено животно* (Аристотел) (примерите са от Атанасов 1998).

Тяхното място е на границата между паремии и голямата група на колокации. Макар и обособяващи се отчетливо в самостоятелен тип изрази, те биват по-често отнасяни **към паремии**, което има основание във факта, че по-голямата част от тях могат да бъдат разглеждани в семантичен план именно като мъдрости, поучителни житейски изводи, извлечени прозорливо и изказани оригинално. Не се изключва възможността на даден етап от своето съществуване някои от тях при определени езикови и екстралингвистични обстоятелства (развиване на преносно, метафорично значение, продължителна широка употреба и забравяне на автора ѝ, т.е. придаване на фолклорен произход) да преминат границата между паремии / крилати фрази и фразеология, да влязат във фразеологичния състав на езика – вж. следните примери, за чието развитие може да се открие информация във Фразеологичния речник на българския език: *жребият е хвърлен* (думи на Юлий Цезар при преминаването на р. Рубикон – северна граница на Италия, което слага начало на война) – ‘извършено е някакво действие от решително значение, вследствие на което окончателно е решено нещо и връщане няма’; *след нас – потоп* (думи за успокоение към Луи XV, изречени от фаворитката му мадам дьо Помпадур) – ‘като възклицание за изразяване на безотговорно отношение към нещо; да става каквото ще’.

Голяма група образувания представляват устойчивите изрази, познати под общото наименование **благословии, пожелания и клетви**. Те са емоционален изказ на човешкото желание да предизвика със силата на словото добро или зло за себеподобния, съответно като благодарност или като единствено възможно отмъщение при безпомощно състояние или пък от чиста злоба, завист и ненавист. Те имат преди всичко старинен фолклорен характер. В пълнота и с обстоен всестрани анализ са представени в изследването на Л. Крумова-Цветкова *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство* (Крумова-Цветкова 2010).

Тук ще бъде обърнато внимание на факта, че някои от този тип устойчиви силно експресивни изрази са с преосмислен образ, често семантично се изравняват с лексема синоним и представляват всъщност фразеологизми. При благословиите и пожеланията това се наблюдава много рядко:

да си омръзнат като сол и хляб ‘никога да не си омръзнат, винаги да се обичат, винаги да са заедно’ (вж. Крумова-Цветкова 2010: 88);

Бог да те благослови ‘да бъдеш щастлив’; *Бог да те поживи* ‘да живееш дълго’;

златни ти уста ‘употребява се като отговор към някого, който е изказал пожелание, с благодарност и надежда, че то ще се сбъдне’;

от твоите уста в Божиите уши; *чул те Господ <и с двете уши>* ‘дано да се сбъдне (употребява се като отговор, когато се пожелава някому нещо хубаво)’;

весели ти очи; *светли ти очи* ‘честита радост (поздравление към някого, на когото е дошъл скъп гост или се е завърнал близък човек)’;

честита риза ‘казва се на този, на когото се е родил син’;

да спи зло под камък; *на дявола куришум (камък) в ушите*; *на дявола торба камъни* ‘пожелание да се избегне някаква неприятност, нещо лошо’.

При клетвите обаче това явление се наблюдава много често. Л. Крумова отбелязва: „Изобщо при отрицателната оценка на действия и качества образността е много по-голяма. Като че ли именно когато трябва да се отрича, заклеява, проклана, се отключва творческата мощ на човека. При клетвите много по-силно, по-богато е застъпена метафоричността, художествено-то и устойчивото сравнение, фразеологизацията“ (Крумова-Цветкова 2010: 129). Наблюденията показват, че най-честото зло желание – клетва призовава смъртта:

босилек да ти занесат; *да те вдигат (носят, понесат) четворица*; *да те забулят с бяло*; *гаргите да ти се съберат на главата*; *да идеш на Божии гроб с дървен кон* ‘да умреш’;

да живееш от Бъдни вечер до Коледа; *да живееш от добро утро до добър ден*; *да живееш от тикви до катуни* ‘много скоро да умреш’.

От друга страна, както забелязва Л. Крумова, клетвите могат да представляват трансформирани фразеологизми – обикновено с разширение в началото на израза, което експлицира семантиката и вече извежда образуването от границите на същинската фразеология (вж. *олеле ти дошло на главата; чудо на главата му да дойде и идва / дойде на (до) главата* на някого (Крумова-Цветкова 2010: 133–134). Налице е още един случай на връзка и преливност между типовете устойчиви изрази, като това пряко засяга фразеологизми с определена семантика и генезис.

*

Следва да се обърне внимание на още един тип устойчиви изрази – **устойчивите сравнения** като:

живее като цар; яде като врабче; спи като къпан; стои като пън; мълчи като риба; блед като платно; слаб като чироз; лек като перце; беден като църковна мишка; хубав като картина; здрав като камък; като че на въже държан; като че (сякаш) пада от небето; сякаш в гората расъл и т.н.

Те остават общо взето или извън обсега на анализа при разглеждането на фразеологията, или биват своеобразно включвани към други типове фразеологизми (вж. напр. Кунин 1986, който ги разпределя в групите съответно на глаголните и адективни фразеологични единици, като ги обособява под названието компаративни), или пък стават обект на специално лексикографско представяне с развита теоретична част, вж. т. 1. на *Чешкия фразеологичен речник* (Přirovnání 1983), изследването на В. Кювлиева (Кювлиева 1986).

При сравненията се разграничават три основни елемента: I елемент – основание / признак на сравняването – **tertium comparationis**; II елемент – сравнителна дума – **comparator** *като* (най-честата връзка), *колкото, като че, като че ли, сякаш* (по-редки връзки, но иначе с достатъчно образувания); III елемент – обект, с който се сравнява, – **comparatum** (подробно изяснение на въпросите, свързани с елементите, структурата и семантиката на българските устойчиви сравнения вж. у Кювлиева 1986). Най-често чрез тези елементи се изгражда сравнението и чрез тях то реализира своята семантика. Трябва да се отбележи, че в цялостната разгъната конструкция на сравнението има и друг характерен елемент – думата, която назовава характеризирания чрез сравнението обект (в граматически план – субект) – **comparandum** – *детето е леко като перце, хлябът стана твърд като камък*, елемент, който играе определена роля при евентуалния вътрешен развой на сравнението (за това ще стане дума по-нататък). Също трябва да се посочи и присъствието на глагол като **релатор** – най-често употребяван е *съм*. Той се наблюдава при **tertium comparationis** прилагателно (*момичето е красиво като богиня; мъжът бе едър / огромен като скала*) и при сравнително по-редките случаи на неговото имплицирание (*момичето е като бо-*

гиня; мъжът бе като скала), както и при още по-редките случаи с **tertium comparationis** наречие (*На всички беше ясно като бял ден, че ще бъдат наказани; Навън е светло като ден*).

Устойчивите сравнения се характеризират с разделнооформеност, устойчивост на лексикалния състав, възпроизводимост като готови цялости и образно-експресивен характер (вж. Кювлиева 1986: 10, 16) – показатели, които тясно ги свързват със същинските фразеологични единици. И тук възниква въпросът: устойчивите сравнения фразеологизми ли са? В българската лингвистика се оформиха две концепции за характера и статута на УС. В Предговора на ФРБЕ и в труда на К. Ничева се поддържа, най-общо казано, схващането за разнородния характер на сравненията, съответно различното им право на включване в рамките на фразеологията, разбираана в тесния смисъл на понятието – основа на развитата фразеологична школа у нас, и най-вече за начина на третиране на различните части на сравнението и формата на представянето им във фразеологичен речник. Разделителната линия между двете концепции за устойчивите сравнения се базира на отчитането на участието на компонентите в изграждането на образността, в преосмислянето на съчетанието. Тясното схващане за фразеологията и същността на ФЕ не приема като компоненти лексикалните единици с конкретно значение, които не участват, пряко не се засягат от преосмислянето на словосъчетанието. При УС това са двете съставки: **comparandum** и **tertium comparationis**. Последният е считан, както и в началото бе отбелязано, за един от основните елементи на сравнителната структура. От позициите на тясното схващане обаче той е определян като задължително съпровождащ елемент, на него е отредена важната роля на семантичен проявител на приетата за фразеологизирана част от сравнението, състояща се от **comparator като** и **comparatum**. Например в израза *гладен като вълк* фразеологизираната част, носеща образа и експресията, е *като вълк* с адвербиална семантика 'много', а *гладен* – **tertium comparationis** – се разглежда като задължително съпровождащ елемент, като семантичен проявител (както е при някои други фразеологизми от типа на *викам до Бога* 'викам много силно', *търся под дърво и камък* 'търся най-старателно и навсякъде', *върви по мед и масло* 'върви успешно, леко, безпроблемно', където с такава функция са *викам*, *търся* и *върви*). Такова виждане за УС от строго фразеологични позиции имат трите авторки на ФРБЕ и го прилагат като принцип при представянето им в речника – всъщност това е по-голямата част от сравненията в българския език. В действителност пак се отчита присъствието и ролята на **tertium comparationis**, но функцията му се преопределя, детерминира се от фразеологична гледна точка и се прилага съответно различително от това на фразеологизираната част изписване (например: *гладен като вълк*, *кротък като агне*, *стои като пън*, *зная като отче наш*). Разбира се, много фразеолози не детайлизират така УС при включването им във фразеологичния материал, особено пък ако застъпват широкото схващане за фразеология.

Едно явление може да бъде разглеждано от различни аспекти и в различна степен на изчерпване на характеристиките му или на проблематиката, свързана с него. Устойчивите сравнения могат да бъдат анализирани и всеотрасно представени като самостоятелна специфична структурно-семантична категория в езика. Такъв е подходът на В. Кювлиева в монографията ѝ *Устойчивите сравнения в българския език* и, както отбелязва самата авторка, той е „по-широк, комплексен с отчитане на семантиката, формата и функционирането на УС“ (Кювлиева 1986: 13). Нейното застъпване на равнопоставеност на *tertium comparationis* с другата (фразеологизираната) част на сравнението намира своята аргументация и основателна защита в изследването на феномена именно като отделна специфична структурно-семантична категория. Трудът на В. Кювлиева е важен принос в българската лингвистика не само в теоретичен план, а и със събрания езиков материал и обхващането на всички разновидности на УС (четирите типа), всичко около 1500 устойчиви сравнения.

Смятам за много важен елемент компаратума – той е центърът на сравнението. На него трябва да се гледа именно като на образ – богат, жив, динамичен, предоставящ възможност за извличане и осмисляне (при различни обстоятелства и за различни цели) на друга, нова, характеристика. Поради това е естествено да се приеме свързването му с различни сравнителни основания (*tertium comparationis*) и това във фразеографски план да се представя като многозначност, например при фразеологизираното съчетание *като заек* – при *tertium comparationis* *страхлив* има значение ‘извънредно много (страхлив)’, при *tertium comparationis* *бягам* – ‘много бързо и подплашено (бягам)’, при *tertium comparationis* *треперя* – ‘много силно (треперя)’ и при *tertium comparationis* *спя* – ‘съвсем леко (спя)’. Така в подобни случаи *tertium comparationis* има определяща роля при реализацията на семантиката на фразеологизираната част — *comparator* + *comparatum*, той е фактически *семантичен проявител* (наричан по-често *задължително съпътстващ елемент*).

Ще обърна внимание на разграничението на типовете УС, което е прието в ФРБЕ (вж. Предговор: 14–15), в монографията на К. Ничева (Ничева 1987: 22–24) и в изследването на В. Кювлиева (Кювлиева 1986: 43–47), а именно:

първи тип УС, при които става съпоставяне с качество, природно присъщо на компаратума – *студен като лед*, *бял като сняг*, *твърд като камък*, *пее като славей*;

втори тип УС, при които съпоставянето е с неписъщо по природа на компаратума качество, т.е. приписаното качество има конвенционален характер – *прост като фасул*, *пиян като свиня*, *тъп като галош*, *мълча като пън*;

трети тип УС, при които съпоставянето е с качество, приписано на компаратум – абстрактен предмет – *яде като ламя*, *мек като душа*, *красив като ангел*;

четвърти тип УС, при които самият *tertium comparationis* участва в изграждането на ироничен, хиперболичен или алогичен образ заедно с компа-

ратума и целият комплекс се преосмисля, като семантиката му става равна на антонима на *tertium comparationis* – *прав като въже в торба, сит като просяк, бял като на тенджерата дъното*. Този тип УС, изграждащи с всичките си съставки единен образ и единна семантика, представляват същински фразеологични единици.

К. Ничева смята, че УС от първия тип не се включват във фразеологичния фонд, тъй като компаратумът при тях назовава „общоизвестен предмет“, „който притежава във висока степен качеството“ и „не е налице никаква семантична трансформация“ (Ничева 1987: 22–23). Много ярко и точно аргументирана е защитата на В. Кювlieва тези УС да останат в рамките на фразеологията (вж. Кювlieва 1986: 44–46) поради своя специфичен избор на обекта за сравняване (компаратума) във всеки отделен език (*бял като сняг* в български, *alb ca zăpadă* /бял като сняг/, но и *alb ca helgea* /бял като хермелин/ в румънски; *blanc comme la neige* /бял като сняг/, но и *blanc comme un linge* /бял като чаршаф/ във френски), поради специфичния избор на този обект в даден език при наличието и на други носители на соченото качество, притежавано също във висока степен (*жълт като лимон*, *жълт като восък*, но не и *жълт като тиква*). В. Кювlieва улавя една много съществена характеристика на сравняването в тези случаи: „Обектът за сравняване се привлича не като конкретен предмет в цялото многообразие на неговите признаци, а като обобщен носител или изразител само на даден признак, свойство, което отслабва веществената, предметната основа на сравнението и поражда неговото усилващо или уточняващо значение“ (Кювlieва 1986: 46).

Ще отбележа, че в славистичната фразеологична литература се застъпват и двете противоположни виждания за характера и мястото на разглежданите УС. Трябва да се подчертае, че всъщност в употребата на този тип УС се наблюдава по-често проява на семата 'много', която на практика ги поставя на една семантична и функционална плоскост със сравненията от втори и трети тип. От това следва изводът, че тези УС проявяват степен на фразеологизация, макар и по-слабо забележима, и реално представляват първата степен на границата между колокациите и фразеологизмите и би следвало да намират своето място във фразеологичния речник. Що се отнася до разглеждането им в рамките на структурно-семантичната категория УС тяхното включване е абсолютно задължително, а от позициите на широкото схващане за фразеология – тяхното присъствие във фразеологичния материал е напълно естествено и не подлежи на дискусия. Не е приемливо определението, че всички УС „са периферен вид ФЕ“ (Кювlieва 1986: 10), защото в тази категория словосъчетания такива са тези от разгледания първи тип, а големият брой изрази от втори и трети тип са с определено фразеологизирана част (и стоят наравно в една позиция с ФЕ като: *хваля до небесата* 'извънредно много, прекалено (хваля)', *нямам забит кол* '(нямам) никакъв имот, къща и под.' и др., които се нуждаят и се съпътстват от семантичен проявител). УС от четвъртия тип, както вече бе отбелязано, са типични ФЕ.

Важно е да се обърне внимание и на едно характерно явление при УС – възможността на някакъв етап от живота и функционирането си в езиковата практика дадено сравнение да претърпи структурни промени в посока съкращаване. Ще посоча класическия пример със сравнението *Х е хитър като лисица* – *Х е като лисица* – *Х е лисица*, когато от него се ражда метафора (вж. Кювлиева 1986: 62; Паси 1988: 25–26, 111; Мокиенко 1980: 97, 131–134) и лексикалната единица (компаратумът от сравнението) получава преносно значение 'много хитър човек' (*Всички бяха убедени, че Божан е обрал баща си. Като го гледаха с .. превързана глава, .. , казаха: – Каква лисица е той! Преструва се на светец.* Елин Пелин).

Интересен за отбелязване е фактът, че сравнения от т.нар. традиционен „класически тип“ могат да получат развитие в различна посока на съкращаване на състава. Например чрез отпадане на *tertium comparationis*:

като сардели 'много натясно, много плътно един до друг';
като на шега; като на игра 'много лесно, без усилие, с лекота';
като (колкото) за цял (лек) 'в съвсем малко количество';
като за своя душа 'много добре, като за себе си (за извършена работа)';
като изваден от възглавница 'с много измачкани дрехи, неспретнат';
като разярен бик 'много сърдит, разгневен, вбесен' и др.

Това може да произтича от езикова икономия и от много честа употреба на сравнението, която прави излишно споменаването на вече твърде добре познатото, известното основание на сравняването.

Интересен е и един друг случай от връзката между *tertium comparationis* и фразеологизираната част на сравнението, когато той се **включва като активна, важна част от образа на целия израз**, внасяйки елемент на алогизъм и предизвиквайки семантично изравняване на сравнението със собствения си антоним. Такива семантични взаимодействия индикират качествено **нов тип семантична споеност** между всичките елементи на сравнението и реализиране на пълна **фразеологизация на целия негов състав**:

прав като въже в торба; прав като кука 'крив, изкривен';
умен като гъска 'много глупав';
чист като помия 'много мръсен, нечист';
обичаме се като куче<то> и котка<та> 'мразя, ненавиждам някого (мразим се, ненавиждаме се един друг)';
прилича ми като на свиня звънец 'никак не ми прилича' и др.

При тези сравнения познанието за реалността, съдържаща се например в образа *въже в торба* или в образа *куче<то> и котка<та>*, влиза в противоречие с ясната семантика на елемента в първа позиция (*tertium comparationis* – *прав, обичаме се*), като поради това последният своеобразно „разиграва“ образа и диктува посоката на семантичното натоварване на целия израз, пре-

дизвиква зареждане именно със семантика, антонимна на собствената. Компаратумът евентуално може да прибави семантичния нюанс за степен ‘много’ (много крив) или ‘никак’ (никак не се обичаме; никак не ми прилича), като последният нюанс, лексикално изразен чрез *никак* или *съвсем* и придружен от отрицателната частица *не*, присъства задължително в семантичната дешифровка, когато не се използва антонимът, а същата лексикална единица, назоваваща *tertium comparationis*: **никак (съвсем) не се обичаме; никак (съвсем) не ми прилича; съвсем не прав** и т.н.

Наблюдава се и един характерен случай на елиминиране на *tertium comparationis*, като реализатори на сравнението стават компарандумът (субектът на сравняването), компараторът и компаратумът. Това е определени-ят от В. Кювлиева като четвърти тип устойчиви сравнения (Кювлиева 1986: 28–29), представляващи съчетания по схемата S_1 като S_2 : *момиче като капка; момиче като пъпка; момиче като кукла ‘много хубаво, много красиво (момиче)’; снага като тополя ‘много стройна и висока (снага)’; зъби като бисер ‘много бели и красиви (зъби)’; ден като година ‘много дълъг (ден)’; глас като звънче ‘много ясен, звънък (глас)’; дъжд като из ведро ‘много силен, проливен (дъжд)’* и т.н.

При този тип устойчиви сравнения се проявява и още една степен на контрахиране на формата – отпада компараторът и сравнението се изразява от компарандумът и компаратумът $S_1 + S_2$: *момиче кукла, снага тополя, очи череша* и т.н. Те са добре познати на народното творчество, на разговорната реч и на поетичното слово. Освен това много честа е употребата им в обратен ред на подредбата – компаратумът е в препозиция: *кукла момиче, бисер зъби, планина човек* и т.н. (повече за това явление вж. Кювлиева 1986: 65–66). Тези случаи следва да бъдат отнесени към колокациите. Те илюстрират една от формите на движението и преливността при езиковите явления.

Сравненията с компаратори *колкото, като че, като че ли, сякаш* не повдигат спорни въпроси – признават се за фразеологични единици. За тях е характерно отсъствието на изразен *tertium comparationis*, който би трябвало да назовава някакво количество или степен. В повечето случаи сравненията с тези компаратори включват като компонент глагол:

колкото звезди в небето, колкото пясък в морето; колкото щещ ‘много, в голямо количество, в изобилие’;

колкото да плеснеш с ръце ‘много бързо, веднага, мигновено’;

сякаш в гората расъл ‘много прост, невъзпитан, груб, недоद्याн’;

като че ли (сякаш) в (вдън) земята потъна ‘напълно, безследно изчезна, загуби се (някой или нещо)’ и т.н.

Отделено бе повече внимание на устойчивите сравнения, за да се покаже, че представляват ясно оформена самостоятелна структурно-семантична езикова категория, но разглеждани от фразеологичен аспект, те притежават характеристики, които позволяват да бъдат своеобразно класифицирани и от-

несени под съответната форма към фразеологията, разбираана в тесен смисъл. Освен това движението във формата на УС може да промени мястото му вътре във фразеологичната система, а в определени случаи и да го изведе от нея.

*

Следва да се обърне специално внимание на употребения вече неколкратно термин **колокации**. По поява в западната лингвистична литература не нов, но с особено активизирана употреба напоследък (за историята и различното му използване от някои лингвисти вж. González Rey 2002: 83–94), той се използва за устойчиви изрази като отбелязаните по-горе групи, които остават извън фразеологията, разбираана в тесен смисъл. Но тъй като се прилага и при случаи, които стоят и извън фразеологията в широк смисъл, необходимо е тук да се конкретизира какво съдържание се влага при употребата му, когато се разглежда фразеологичен материал.

Колокациите (от лат. collocare ‘поставям заедно’) представляват думи по „съседство“ на разположение, изразяващи минимален свързан текст, които са получили в резултат на честа употреба определена трайна връзка помежду си и възпроизводимост в готов вид в речта, т.е. превърнали са се в устойчиви словосъчетания.

С този термин ще бъдат означавани и обединени в обща група следните типове устойчиви съчетания:

– съчетанията с един компонент в преносно значение (прилагателно + съществително): *мечешка услуга, дълбока тишина, люта зима, висок гост, желязна воля, твърдо убеждение* и т.н.;

– перифрази на прости глаголи (глагол + съществително): *вдигам въстание* = въставам, *вземам решение* = решавам, *давам съвет* = съветвам, *нося отговорност* = отговарям и т.н.;

– имплицитни сравнения (компарандум + компаратум): *момиче кукла, снага топола, очи череша*, както и съчетанията с обърнато разположение на компонентите (компаратум + компарандум): *кукла момиче, бисер зъби, планина човек* и т.н.;

– характерни синтактични конструкции, вж. обстояното разглеждане като фразеосхеми, фразеологизирани конструкции от К. Ничева (Ничева 1987: 26–30): *от прост по-прост, град като град, патил и препатил, правен недоправен, дрехи връз дрехи, минута-две* и т.н.;

– характерни изрази клишета, свързани с определени сфери на комуникация, изисквания на етикета, пожелания, поздравления и под.: *моля да ми бъде разрешено, моля за извинение, ако обичате да ми кажете, сърдечно благодаря, на добър час, за много години* и т.н. (всички те намират място по тематика в разговорниците, представящи българския език като чужд, както това става със съответните подобни изрази при всеки един друг език при чуждоезиковото обучение).

Трябва да се отбележи, че колокациите са характерно езиково средство, носят често свои особености, специфики в подбора на лексикалните единици, в съчетаването им и конструирането на целия израз и усвояването им е особено важно при изучаването на всеки език. Както вече бе посочено, те не създават проблеми откъм разбиране на семантиката им, както е при фразеологизмите, а само изискват заучаване, запомняне, както се практикува при усвояване на думите.

*

Направеният анализ показва присъствието на ясно обособени определени структурно-семантични системи с характерна типология. Това обосновава разглеждането им като напълно самостоятелни обекти с цялото им присъщо вътрешно разнообразие и семантично развитие, с лингвистичната и културната им значимост (вж. приносните изследвания в българската лингвистика за устойчивите сравнения, за благословиите и клетвите, за термините в различните научни и професионални области). Някои от тях като пословиците и поговорките по характеристики стоят много близо до същинските фразеологизми, други като клетвите и благопожеланията вплитат минимално количество образувания във фразеологичния състав, а сравненията с най-голямата си част се включват като специфичен елемент във фразеологичната система. Освен това е важно да се изтъкне възможността при определени условия да става преминаване на някои образувания от другите типове във фразеологията, разбирана в тесен смисъл. Това се отнася дори и до словосъчетанията – термини, които заедно със сложните названия следва да бъдат въобще изведени извън фразеологията (включително и при широкото схващане за понятието).

Трябва да се подчертае, че в много случаи не е лесно да се определи характерът на конкретен израз и съответно неговата принадлежност към даден тип. Понякога се наблюдава известна преливност, поради това българската фразеологична теория обръща внимание на такива „преходни случаи“, „случаи от преходен тип“ (както са определени в Предговора на ФРБЕ: 17, 44), като се спира специално на тези, които стоят много близо до пословиците и крилатите изрази. Посочва се отсъствието при тях на поучение, извод, умозаключение въпреки специфичната им семантична цялостност и структура на завършено затворено изречение. По-късно в монографията си К. Ничева (Ничева 1987: 33–35) въвежда термина **преходни фразеологични единици**, който е възприет от българските фразеолози. В групата на переходните фразеологични единици (ПФЕ) се включват изрази като следните:

мечката на лисицата, а лисицата на опашката си ‘употребява се, когато карат някого да свърши някаква работа, а той я прехвърля на другия’;
на комар ботуши ‘употребява се, за да се изтъкне, че нещо не подхожда на някого, не му прилича, не му подобава’;

лисица на пазар не излиза ‘1. употребява се, когато хитър човек не се явява там, където присъствието му не е удобно или е опасно. 2. употребява се, когато потаен човек се въздържа да заяви открито нещо, което знае, или да изкаже своето мнение’.

И К. Ничева разглежда като преходни фразеологични единици само тези, които заемат междинно положение между пословиците (най-вече) и крилатите изрази (рядко), от една страна, и същинските фразеологизми, от друга страна. Като отличителни основни особености могат да се посочат следните две характеристики:

- семантиката им изразява косвена характеристика на лице (или негова постъпка), на предмет или на някаква ситуация, събитие и в повечето случаи подчертано иронично, пренебрежително отношение;
- имат структура на затворени изречения (често на въпросителни и подбудителни изречения).

Смятам, че тук, към отбелязаните от К. Ничева случаи, трябва да се добавят и изразите, представляващи реплики, които тя разглежда като фразеологизми в монографията си (Ничева 1987: 193–210), преди това в някои статии (Ничева 1978: 457–463; Ничева 1981: 524–531). Те в по-голямата си част също изразяват характеристика по косвен път, изказват същото иронично, пренебрежително отношение на този, който ги изрича, и имат самостоятелна изреченска позиция от същия тип, срв.:

разправяй на старата (вехтата, ланската, съдраната) ми шапка; баба ти госпожица ли е? ‘казва се на някого, за да се изтъкне, че не се вярва на лъжите или измислиците му’;

паунът си гледа краката и пици ‘казва се на човек, който се хвали с хубостта си’;

кой те пита бръснат ли е владиката ‘употребява се към някого, който се намесва в чужд разговор, работа, без да е търсено неговото мнение, участие’;

Хвальо е умрял, пък Видьо е жив ‘употребява се, когато някой много се хвали и обещава, но не изпълнява, за да се подчертае, че не му се вярва’;

да ги нямаме такива ‘употребява се за изразяване на несъгласие с нещо, което някой иска да направи и за предупреждение, че нещо не бива да се прави’;

друг път ‘употребява се като категорично отричане на нещо казано преди това, обикновено за да се подчертае, че нещо не е така, както се твърди, или че нещо няма да стане, да се осъществи’;

ела гледай; стой, та гледай ‘употребява се, когато някой очаква да се случи нещо извънредно (добро или лошо, неприятно)’.

Освен това всички те естествено логически се семантизират чрез дефиниция, която има задължително като начало пояснението *употребява се за / употребява се като / употребява се, когато / казва се на / казва се за / казва се, когато* (вж. още и в Предговора на ФРБЕ: 44).

В *Нов фразеологичен речник* (НФР) К. Ничева разширява групата на ПФЕ с именни перифрази от типа на *презреният метал* ‘пари’; *Малък Сечко* ‘февруари’; *черно злато* ‘1. въглища. 2. нефт’, на които неоснователно отрича номинационна функция и ги отделя от всъщност напълно подобните им образувания *кметско мастило* ‘ментовка’; *магарешки рай* ‘затвор, тъмница’; *Юдино желязо* ‘пари’ (Ничева 1993: 17). Не може да се приема като разграничителен белег приписаната на перифразите шаблонност, изтърканост. При всички тези примери е налице образ и търсена експресия на определено отношение, оценка, а без да назовават (всички те са номинанти от втори ранг), не биха могли да изразяват това. Смятам, че имат право на включване във фразеологията (в тесен смисъл) и във фразеологичен речник.

Не е приемливо обаче включването на съчетания от типа на *сам-самичък*, *гол-голеничък*, *нов-новеничък*, *един-едничък*, *един-единствен* и под. (определяни от К. Ничева като фразеосхеми), които отнасям към колокациите, тъй като прилагателното е употребено в конкретното си значение, а добавената умалителна форма само подсилва, подчертава тази семантика. Ще отбележа, че в НФР са поместени и изрази, които определено прехвърлят границата на тясното схващане за фразеология, като например: *ако го не удържиш за гривата, за опашката не можеш* (пословица); *отишла камилата за рога, че си дошла без уши* (поговорка); колокациите: *мечешка услуга*; *нещо такова*; *на шега*; *кой ми е крив*; *кеф ми е*; *няма нужда*; *няма за какво*; *не е за вярване*; *лесна работа*; *дума не продумвам*; *доколкото ми е известно* и др. Това, че съдържанието на израза може да се предаде с друг израз (*дума не продумвам* = нищо не казвам), не трябва да подвежда към извода, че е налице фразеологизъм.

*

Уточняването на употребата на така познатата терминология цели да се провокира постигане най-сетне на единно точно назоваване по същност на разглежданите езикови единици. **Както се вижда от съпоставката, всички** типове устойчиви изрази имат специфични характеристики и свое наименование. Съвсем основателно е термините *фразеологизъм*, *фразеологична единица*, *фразеологично съчетание*, *фразеологичен израз* (*обрат*), *фразема*, *фраземика*, *фразематика*, *фразеология* да бъдат използвани само за единиците на същинската фразеология, т.е. за немотивирани фразеологизми (фразеологични сраствания), за мотивирани фразеологизми (фразеологични единства) и за преходните фразеологични единици.

СЪКРАЩЕНИЯ

ФЕ – фразеологична единица
 УС – устойчиво сравнение
 ФРБЕ – Фразеологичен речник на българския език
 НФР – Нов фразеологичен речник
 ПФЕ – преходна фразеологична единица

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.

ЛИТЕРАТУРА

- Амосова 1963:** Амосова, Н. Н. *Основы английской фразеологии*. Ленинград: Изд. ЛГУ. 207 с.
- Атанасов 1998:** Атанасов, Л. *Енциклопедия на афоризмите*. София: АИ „Проф. М. Дринов“ / Изд. Gaberoff. 739 с.
- Баранов, Добровольский 2008:** Баранов, А. Н., Д. О. Добровольский. *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак. 656 с.
- Виноградов 1946:** Виноградов, В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. // *Труды Юбилейной научной сессии ЛГУ. Секция филологических наук*. Ленинград: Изд. ЛГУ, с. 45–69.
- Виноградов 1947:** Виноградов, В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. // *А. А. Шахматов. Сборник статей и материалов*. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, с. 339–364.
- Добровольский 1996:** Добровольский, Д. О. Образная составляющая в семантике идиом. // *Вопросы языкознания*, № 1, с. 71–93.
- Елчинова 1988:** Елчинова, М. Пословиците и поговорките в плана на езика и в плана на речта. // *Български фолклор*, № 3, с. 8–16.
- Крумова-Цветкова 2010:** Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство*. София: ИК „Емас“. 447 с.
- Кунин 1986:** Кунин, А. В. *Курс фразеологии современного английского языка*. Москва: Высшая школа. 336 с.
- Кювлиева 1986:** Кювлиева, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: БАН. 275 с.
- Мокиенко 1980:** Мокиенко, В. М. *Славянская фразеология*. Москва: Высшая школа. 207 с.
- Мокиенко 1999:** Мокиенко, В. М. *В глубь поговорки*. Санкт-Петербург: ИД „МиМ“ / Паритет. 221 с.
- Ничева 1978:** Ничева, К. Фразеологизми реплики в българския език. // *Български език*, № 5, с. 457–463.
- Ничева 1981:** Ничева, К. Отново за фразеологизмите реплики. // *Български език*, № 6, с. 524–531.
- Ничева 1982:** Ничева, К. Фразеосхеми (фразеологизирани конструкции) в българския език. // *Език и литература*, № 5, с. 29–44.
- Ничева 1987:** Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство. 245 с.
- Ничева 1993:** Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 462 с.
- Паси 1988:** Паси, И. *Метафората*. 2. доп. изд. София: Наука и изкуство. 164 с.

- Спасова-Михайлова 1959:** Спасова-Михайлова, С. Някои основни видове устойчиви съчетания в българския език. // *Известия на Института за български език*, VI, с. 165–199.
- Спасова-Михайлова 1970:** Спасова-Михайлова, С. Към въпроса за семантичната същност на фразеологичната единица. // *Известия на Института за български език*, XIX, с. 381–390.
- Спасова-Михайлова 1979:** Спасова-Михайлова, С. Семантична характеристика на фразеологичната единица. // *Помагало по българска лексикология*. София: Наука и изкуство, с. 333–348.
- Телия 1990:** Телия, В. Н. Семантика идиом в функционално-параметрическом отображении. // *Фразеография в Машинном фонде русского языка*. Москва: Наука, с. 32–45.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа „Языки русской культуры“. 287 с.
- Толикина 1971:** Толикина, Е. Н. Природа значения фразеологической единицы. // *Вопросы семантики фразеологических единиц*. Часть I. Новгород, с. 109–118.
- ФРБЕ:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. I–II. София: БАН, 1974–1975. 759 с., 779 с.
- Bally 1921:** Bally, Ch. *Traité de stylistique française* (Seconde édition). Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 331 p.
- Dictionary 1993:** *The Wordsworth Dictionary of Idioms* (Ed. E. M. Kirkpatrick and C. M. Schwarz). Ware, Hertfordshire, Wordsworth Reference. 432 p.
- Duda 2002:** Duda, G. *Dicționar de locuțiuni ale limbii române*. București: Ed. All educational. 271 p.
- González Rey 2002:** González Rey, I. *La phraséologie du français*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail. 224 p.
- Přirovnání 1983:** *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Academia. 492 p.
- Rey, Chantreau 1989:** Rey, A., S. Chantreau. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Paris: Le Robert. 1322 p.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ ПЕРЕВОДЧИКУ НЕ ДРУЗЬЯ!

Abstract: Due to their incontestable and widely recognised specificity, phraseological units are known to cause significant difficulty in translation. Even the phraseological units with the same denotative meaning might have different connotations creating a unique colouring which is important but sometimes impossible to render by the means of another language. This was the problem many participants of the “Translation Contest 2012” failed to resolve. The article analyses why the contestants misunderstood these language units and it studies the mistakes made in translating them into Russian.

Key words: phraseological unit, translation, comparative analysis, variants and synonyms, correlation of Russian and Bulgarian synonymous means systems

В 2012 году в Москве состоялся очередной Всероссийский конкурс студенческих переводов художественного текста с болгарского языка на русский. Конкурс этот проводится ежегодно с 2001 года и интересен с трех точек зрения:

1. Стимулирует интерес к переводу и позволяет выявить из числа студентов-болгаристов наиболее способных к этому виду деятельности;
2. Анализ ошибок, допущенных переводчиками, дает возможность преподавателям болгарского языка совершенствовать процесс обучения;
3. Тексты переводов представляют собой исключительно ценный и разнообразный материал для изучения способов перевода той или иной единицы языка.

Право участия в конкурсе имеют только студенты высших учебных заведений. По традиции конкурс проходит под эгидой Посольства Республики Болгария в Москве при содействии Болгарского культурного института. Организаторами конкурса выступают два факультета МГУ им. М. В. Ломоносова – филологический и факультет иностранных языков и регионоведения, который я имею честь представлять, а точнее две кафедры этих факультетов, соответственно: кафедра славянской филологии и кафедра славянских языков и культур.

Большую помощь в организации и проведении конкурса все эти годы оказывают лекторы болгарского языка – преподаватели ведущих болгарских университетов и сотрудники Института болгарского языка БАН – доц. Е. Чаушева, доц. М. Спасова, проф. В. Вытов, доц. Й. Дапчева, доц. М. Китанова, доц. М. Димитрова и доц. Б. Даскалова.

С каждым годом число участников возрастает, в связи с чем последние три года конкурс проводится в две ступени. Первый отбор поданные на кон-

курс переводы проходят в своих родных учебных заведениях, затем лучшие пересылаются на проверку жюри, состоящему из 5 членов – преподавателей болгарского языка кафедр – организаторов, перед которыми стоит нелегкая задача определения победителей.

Участниками последнего конкурса были студенты ведущих российских ВУЗов – Санкт-Петербургского государственного университета, Государственной академии славянской культуры (г. Москва), Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета (г. Москва), филологического факультета и факультета иностранных языков и регионоведения МГУ им. М. В. Ломоносова. Ко второму туру были допущены 19 конкурсантов. Проведение конкурса традиционно приурочено к празднику Славянской письменности, награждение победителей происходит в торжественной обстановке празднования Дня св. св. Кирилла и Мефодия в Посольстве Республики Болгария в Москве и награды вручает Чрезвычайный и Полномочный посол Республики Болгария в Российской Федерации. К сожалению, в этом году почетное 1-ое место осталось вакантным: во всех переводах были допущены серьезные ошибки, не позволившие членам жюри отдать кому-либо первое место. На чем же споткнулись юные переводчики?

Практически во всех переводах имеют место ошибки лексико-семантические, грамматические и стилистические, которые, к сожалению, повторяются из года в год и, в свою очередь, приводят к ошибкам смысловым, то есть искажают смысл переводимого произведения (Гливинская 2011). Анализ таких ошибок, безусловно, интересен с точки зрения преподавания болгарского языка и перевода, но не является предметом данного сообщения. „Камнем преткновения“ в последнем конкурсе стали фразеологизмы, представленные в изобилии в конкурсных текстах и вызвавшие серьезные затруднения у переводчиков. Сопоставительный анализ предложенных конкурсантами вариантов перевода фразеологических единиц (далее ФЕ) позволяет проследить соотношение системы синонимических средств болгарского языка с системой таких средств русского. Традиционно на перевод даются два рассказа, как правило, не переведенные ранее на русский язык и содержащие т.н. переводческие трудности. Рассказ Здравки Евтимовой „Стопанката“ – лирическое повествование. На двух страничках текста проходит вся жизнь главных героев – мужчины и женщины, а точнее болгарина и болгарки, поскольку они, безусловно, отражают специфику болгарского национального характера: несуетность, неприхотливость и терпение. Рассказ Георгия Господинова „Белите гащи на историята“ написан совсем в иной тональности. Это рассказ об одном эпизоде из жизни обыкновенного болгарина, но этот эпизод позволяет автору выразить свое видение истории своего многострадального Отечества, пытающегося маневрировать между Сциллой и Харибдой. Рассказ искрится юмором, проникнут грустью и побуждает к размышлениям. При переводе этого рассказа конкурсанты помимо прочих переводческих трудностей столкнулись с проблемой передачи юмористического эффекта, создаваемого

т.н. двойной актуализацией ФЕ. Под двойной актуализацией мы, вслед за А. В. Куниным (Кунин 1974) и В. Кювлиевой-Мишайковой (Кювлиева-Мишайкова 1988) понимаем: „стилистично средство, за което е характерно едновременно използване на ФЕ в нейното единно значение и на неин компонент (или компоненти) в неговото пряко, буквално значение“ (Кювлиева-Мишайкова 1988: 148). Лингвистическите основания реализации двойной актуализации следует искать в двух направлениях: „а) в тяхната разделнооформена структура, която позволява един (или два, три) компонент от структурата на ФЕ да се възприеме буквално и да се превърне в стилистичен актуализатор на същата ФЕ; б) в преосмисленото значение на ФЕ и неговата проекция върху прототипното изходно свободно съчетание, на чиято основа е изградена ФЕ“ (Кювлиева-Мишайкова 1988: 150).

Уже само название „Белите гащи на историята“ оказывается исключительно трудным для перевода. Любой носитель болгарского языка легко улавливает связь с фразеологизмами:

По бели гащи, заварвам (сварвам, залавям т.н.). Съвсем неподготвен (заварвам).

Още: **по долни гащи** (ФРБЕ 1974: 128).

Все содержание рассказа подтверждает эту ассоциацию, кульминационный момент (актуализация фразеологизма): „Представете си сега цялата тази монументална жива картина. Зиналото куче, опънало повода. Четирите милиционерски фигури с насочени прожектори... И най-накрая баща ми. Изтървал легена, *по бели гащи*, с патрондаша от щипки през рамо“. И накрая, завершение рассказа – „Само по тези места и в такива мигове, между милиционерската униформа и буржоазния халат, можем да мернем за миг истинското лице на историята. Дори не лицето, а направо *белите ѝ гащи*. Какво повече можем да искаме.“

Ясно, что перевод словосочетания *белите гащи* имеет принципиальное значение для раскрытия смысла всего переводимого произведения. Проследим вариативный ряд, предложенный конкурсантами:

- Белые штаны истории (7)
- Белые трусы истории (4)
- Подштанники нашей истории (2)
- Белоснежные трусы нашей истории (1)
- Белые панталоны истории (1)
- Белые семейники истории (1)
- Белые кальсоны истории (1)
- Нижнее белье истории (1)

Кальсоны у русских – это вид утепляющего мужского нижнего белья, которое даже в России носят в холодное время года. Значит, получается

нестыковка по погоде. Кроме того *кальсоны* в русском языке имеют отрицательную коннотацию, замещаются иносказательным названием *невыразимые*, о чем свидетельствует И. М. Влагова, рассматривая происхождение фамилии героя Чеховского рассказа „Мелюзга“ – Невыразимов: „С моей фигурой далеко не уйдешь! И фамилия преподлейшая: Невыразимов ...“ (Влагова 2012: 283).

Семейники – это вид трусов, так называемые семейные трусы, слово сленгово маркированное, понятное далеко не всем носителям русского языка, огрубляет текст и неправомерно отвлекает внимание читателя.

Панталоны – и в русском, и в болгарском – вид дамского нижнего белья. Если учесть, что *история* в обоих языках женского рода, можно было бы согласиться с этим вариантом, но против него два обстоятельства:

1. у болгар (по утверждению доц. М. Димитровой¹) нижнее белье шилось из ткани двух цветов: белой – для мужчин и розовой – для женщин;
2. как уже упоминалось, в середине рассказа герой повествования – мужчина – был застигнут по *бели гащи* в самом что ни на есть прямом смысле.

Употребление словосочетания в прямом и переносном смысле в рамках одного рассказа (двойная актуализация) – удачный стилистический прием, позволяющий автору создать яркий юмористический эффект. Этот эффект непременно следует передать в переводе, а значит, отказаться от *панталон*.

Застать врасплох „по-русски“ – это застать с голым (неприкрытым) *задом, задницей*. Подтверждение этому мы находим в рассуждениях Михаэля Дорфмана по поводу передачи при переводе одной употребительной в идиш идиомы:

„На идише можно запросто услышать вос гейсту мит холомойд ин дройсн? – чего ты крутишься со своим холомойдом наружу. Это совет застегнуть ширинку на штанах. Или еще одна употребительная идиома „я оказался мит холомойд ин дройсн“ или „ин холомойд ин дер хент“, т.е. в руке. По-английски есть точное соответствие такой идиоме. Американцы говорят „меня застало with my dick in my hand“, т.е. „со своим членом в руке“. По-русски так не скажешь. Лучше всего перевести „застали без штанов“ или „с голой задницей“, неожиданно, неподготовленным“ (Дорфман 2006).

Воспользоваться рекомендацией М. Дорфмана и использовать предложенный вариант перевода, к сожалению, мешает как раз та самая актуализация, т.е. употребление компонента ФЕ в прямом смысле. Однако предложенный им аналог для выражения ситуации *застать врасплох* показывает, почему все, что прикрывает зад – трусы, штаны, кальсоны и т.п. – не лучший вариант для перевода. В этом смысле предпочтительней – *подиштанники*, которые тоже прикрывают зад, но сам состав слова фокусирует внимание на том, что это есть нечто, что надевается под что-то, прикрывающее зад. Нам, к сожалению, не удалось в словарях обнаружить еще один фразеологизм, содержащий словосочетание *по бели гащи* – *отиде по бели гащи*, который, по

свидетельству проф. Янакиева², означает *проигратъся в пух и прах*. Интересно отметить, что в русском ему соответствует *остаться без штанов*.

Думается, что сопоставление средств выражения ситуации *застать врасплох*, позволяет сделать вывод о скромности и целомудрии болгар, так как *врасплох* „по-болгарски“ – это еще совсем не *врасплох*.

Предложенный одним из конкурсантов вариант *нижнее белье* можно было бы признать удачным, если бы не потери, связанные с определением цвета. Ведь *белый* и в болгарском, и в русском языках весьма значимый цвет. Это *белый флаг* / *бяло знаме*; *белые пятна* / *бели петна* (също бял флаг, бял байрак) (БРФР 1974: 66). Можно ли игнорировать эти ассоциации, если иметь ввиду прямое и переносное употребление автором слова *история*? Сравните:

Тази *история* започва с едно нищо и никакво пране.

Само по тези места... Можем да мернем за миг истинското лице на *историята*.

Еще один весьма популярный в болгарском языке фразеологизм – *Здраве му кажи!* застал наших юных переводчиков врасплох и вызвал у них истинный шок. В болгарско-русских словарях (БРС 1966; БРР 2003) этого фразеологизма нет. В менее доступном в России фразеологическом словаре болгарского языка (ФРБЕ 1974: 368) даются варианты *Здраве му кажи! (речи)* с толкованием: „Взкликание за подчертаване на изключителни качества (добри или лоши) у някого или нещо“. В Болгарско-русском фразеологическом словаре (БРФС 1974: 223) этот фразеологизм дается с пометой *разг.* и переводческими соответствиями:

- а) будь здоров, вот это да! О-го-го! Мое почтение!
- б) что-то невероятное! Что-то ужасное!

Давайте попробуем воспользоваться рекомендуемыми соответствиями для перевода следующего фрагмента текста: „И пръстен искам да ти подаря, както подобава, но нямам. Нищо, ти само се огледай наоколо. От това място по-хубав пръстен – *здраве му кажи*“.

Ясно, что даже если бы всем конкурсантам было понятно значение этого болгарского фразеологизма, перевести его на русский без потерь невозможно. Рассмотрим варианты перевода, предложенные теми, кто понял, что это фразеологизм и поискал его толкование по словарям:

Вот это да! Это место красивее любых колец.

Вот оно самое лучшее кольцо!

Это место лучше, чем все кольца...

Неужели есть перстень красивее этих мест.

Этих мест не затмит и самый красивый перстень.

Чтобы кольцо было красивее этого места – да не может быть!

Те же, кто не понял, что имеет дело с фразеологизмом, дали очень смешные переводы:

Это место лучше любого кольца – поприветствуй его (скажи ему привет!)

Увидишь перстень красивее, чем это место, передай ему привет!

Некоторые переводчики попытались осмыслить и творчески развить это непонятное им выражение:

На этом месте небесное кольцо красивее любого другого – поздоровайся с ним.

Черт с ним, с этим кольцом, в этом прекраснейшем месте.

С этого места еще более красивый вид – поздоровайся с ним.

С этого места кольцо еще красивее – поздоровайся с ним.

Самое лучшее кольцо, которое ты можешь получить здесь – это здоровье, так и скажи ему.

Лучшее кольцо этого места – здоровье, скажи ему.

При этом остается не вполне понятным кому „ему“?!

Рассмотренные фразеологизмы не имеют прямых соответствий в русском языке и их передача при переводе, безусловно, крайне затруднительна. Но удивительно другое обстоятельство: конкурсанты находят варианты и синонимы для передачи фразеологизмов, которые имеют в русском почти прямые соответствия. Под вариантами, вслед за С. Спасовой-Михайловой, мы понимаем „такива фразеологични единици, в състава на които един, а понякога и два от компонентите могат да се заменят, без това да води до съществена промяна в значението на целия фразеологизъм“, а под термином фразеологические синонимы – „такива фразеологични единици, които са различни по лексикален състав, но са близки по значение“ (Спасова-Михайлова 1963: 235). Так, фразеологизм *Такива хора държат вятър в джобовете* был передан следующими вариантами:

Такие люди носят ветер в своих карманах.

У таких людей ветер гуляет в карманах.

У таких людей в карманах ветер.

У таких людей только ветер разгуливает по карманам.

У таких людей вечно ветер в карманах.

Некоторые переводчики предприняли синонимические замены:

У таких людей за душой ни гроша.

У таких людей только дырки бывают в карманах.

У таких людей в кармане только дырка от бублика.

Трудно сказать, чем руководствовались юные переводчики, принимая такое решение, но они, таким образом, нарушили две заповеди передачи фразеологизмов при переводе:

1. Стремиться сохранить образ фразеологизма, а значит использовать прежде всего варианты, а не синонимы.
2. Постоянно иметь в виду общий тон повествования.

В лирическом рассказе, где природа одухотворяется, образ ветра имеет особое значение и „дырки от бублика“ вряд ли уместны, тем более, что БРФР (БРФР 1974: 109) содержит фразеологизм *вятър вее в кесията на някого* с рекомендованным русским соответствием *ветер свистит в карманах*.

В предисловии к ФСРБЕ А. Нанова пишет: „Разграничение между варианты и синоними представлява интерес единствено от научна гледна точка и не е предмет на този речник. В него тази разлика не се прави, защото както различните по лексикален състав синоними, така и вариантите обогатяват фразеологичната синонимия и в по-голяма или по-малка степен допринасят за нюансирането и разнообразяването на изказа“ (ФСРБЕ 2005: 9). С этим утверждением можно было бы согласиться, но в дидактических целях, как мы видим из приведенного примера, подобное разграничение представляется целесообразным, как и рекомендация использовать в переводе фразеологические синонимы лишь в случае, если варианты по каким-либо соображениям не вписываются в канву текста перевода.

С еще одним фразеологизмом *Имаше голям зор с олиото* справились успешно все конкурсанты и помогли им в этом, что особенно приятно, болгарско-русские словари (БРС 1966: 200; БРР 2003: 178). Однако и в этом случае вариативный ряд представлен очень широко:

В то время был большой дефицит с оливковым маслом.

В те годы оно было всем нужно.

В то время оно было в (большом) дефиците.

В то время была нехватка его.

В то время был страшный дефицит масла.

В то время с маслом было напряжно.

В то время была большая нехватка масла.

В то время с маслом было плохо.

В то время с маслом было очень напряженно.

В то время с растительным маслом было очень туго.

Труднее было справиться с фразеологизмом *Аз кожата си ще скъсам*, при том, что его нет ни в ФРБЕ (ФРБЕ 1974–1975), ни в БРФР (БРФР 1974). Но в контексте: „Като ме гледаш така, мислиш ли, че ще те оставя да гладуаш? Аз кожата си ще скъсам, но за тебе ще намеря ядене, разбираш ли“, практически все находят верное русское соответствие – *Я из кожи вон выле-*

зу (*Да я наизнанку вывернусь*) и тем самым передают значение „предприму чрезвычайные усилия“. Любопытно отметить, что никто не спутал этот фразеологизм с *Излизам от кожата си* (выходить из себя, лезть на стенку). Всего в двух работах были предложены варианты прямого перевода:

Я оторву свою кожу.

Кожу свою сотру?

Выдающийся советский переводовед Я. И. Рецкер отмечал, что „чем квалифицированней переводы, тем выше должен быть процент совпадений“ (Рецкер 1974: 36). Наши молодые переводчики находятся в процессе обучения, да и то на разных стадиях, а потому представленные переводы, как мы это уже видели, дают нам огромное разнообразие вариантов. Но, как оказалось, рекорд остался за фразеологизмом с пометой *грубо* в ФРБЕ (ФРБЕ 1975: 458): *Фамилията ще разгоня (ще разплача)* – ще отмъстя жестоко на някого. В тексте был использован вариант *Сега ти се разката фамилията*. БРР (БРР 2003: 602) на *разкатавам* под цифрой два дает значение „расправляться с кем-л, жестоко наказывать кого л.“. Сам же фразеологизм приводится в статье на слово *фамилия*: *разкатавам / разкатая (също) разгонвам / разгоня фамилията* някому. Грубо. Стирать / стереть кого-л. в порошок, показывать / показать кому-либо, где раки зимуют (БРР 2003: 785). БРФР (1974: 598) приводит вариант *Ще ти разгоня фамилията!* С пометой *нар. грубо* и дает два переводных соответствия: *я тебе покажу кузькину мать! Я тебе покажу, где раки зимуют!* Словарными, т.е. закономерными соответствиями, воспользовались лишь три участника

Ну, Бальзак, сейчас я тебе покажу кузькину мать!

Эх, Бальзак, ну сейчас я покажу тебе, где раки зимуют! (2).

Шестнадцать переводчиков предложили свои варианты. В результате фразы „Е, Балзаче, сега ти се разката фамилията“ была передана следующим вариативным рядом:

Ээ, Бальзак, ну теперь твоя песенка спета!

Ну, Бальзак, сейчас ты у меня попляшешь.

Ну, Бальзакушка, теперь – то я тебя выведу на чистую воду.

Ээ, Бальзак, дружище! Сейчас ты у меня получишь по первое число!

Ну, Бальзак, уж теперь-то я тебя накрою с поличным!

Так, Бальзак, сейчас ты у меня попадешься.

Ну, Бальзак, сейчас тебе не поздоровится.

Ага, Бальзак, вот задам я тебе жару!

Не поняли фразеологизма четыре конкурсанта:

О, Бальзак, сейчас ты раскаешься в своей фамилии. (2)

Ну вот, Бальзак, сейчас я разберусь с твоей фамилией.

Ну, Бальзак, сейчас ты нам покажешь, чего стоит твоя фамилия.

Неожиданными для членов жюри были неточные переводы фразеологизмов: *чакане чакам* и *щеш, не щеш*.

Объем статьи не позволяет нам остановиться на вариантах перевода таких фразеологизмов как: *нищо и никакво* (пране в тексте); *краят на географията*; *за нищо не стават*; *както и да е* и др.

Интересно отметить, что при всем обилии ФЕ в переводимых текстах, конкурсантам их показалось мало. В переводах фразеологизмами передаются свободные сочетания оригинала:

Къде закъснява тоя човек на тоя студ, викам си. – Да где же его носит в такой холод, сетую я.

Не знам как пак се разпра на две (обувката).

а) Ума не приложу как они опять разошлись (туфли).

б) Не знаю, что случилось, опять он (башмак) каши просит.

Забутах те в тоя пущинак. – Похоронил я тебя в этом Богом забытом месте.

Хич не се разправай с мен. – Хватит мне зубы заговаривать.

Телевизорът едва влачи филмите – Телевизор дышит на ладан.

Оставих да се блъскаш толкоз години.

а) Заставил тебя вертеться, как белка в колесе.

б) Из-за меня ты столько лет не разгибала спины.

В последнем примере, правда, можно предположить усеченный фразеологизм *блъскам се като вода о бряг* (трудя се, мъча се, но без особен результат) (ФСРБЕ 2005: 38) и тогда предложенные варианты перевода выглядят вполне уместными.

Как мы видим, и авторы, и переводчики любят фразеологизмы, но любовь эта не всегда взаимна: фразеологизмы не слишком жалуют переводчиков и, уж точно, не спешат им „сдаваться“.

СОКРАЩЕНИЯ

ФЕ – фразеологическая единица

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Как указывает доц. М. Димитрова в личной беседе.

² Из лекций проф. М. Янакиева в МГУ им. М. В. Ломоносова

ЛИТЕРАТУРА

Владова 2012: Владова, И. М. Коммуникативная эквивалентность при переводе. // *Русистика: язык, культура, перевод*. София: Изток–Запад, с. 278–284.

- Гливинская 2011:** Гливинская, В. Н. Поуките от конкурса по художествен превод 2008. // *Болгарский ежегодник*. Т. 7, Киев. с. 145–152.
- Дорфман 2006:** Дорфман, М. Что у еврея ниже пояса? // *Лебедь (Независимый альманах)*, № 507. <http://www.lebed.com/2006/art4844.htm>
- Кунин 1974:** Кунин, А. В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики. // *Иностранные языки в школе*, № 6, с. 13–17.
- Кювлиева-Мишайкова 1988:** Кювлиева-Мишайкова, В. За някои начини на актуализация на фразеологичните единици. // *Славистичен сборник*. София: БАН, с. 147–152.
- Рецкер 1974:** Рецкер, Я. И. О переводческом эксперименте. // *Тетради переводчика*. Москва, с. 32–38.
- Спасова-Михайлова 1963:** Спасова-Михайлова, С. Фразеологични варианти и фразеологични синоними в българския език. // *Славистичен сборник*. София: БАН, с. 235–251.

ИСТОЧНИКИ

- Господинов:** Господинов, Г. *Белите гащи на историята*. <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=28&WorkID=323&Level=2>
- Евтимова:** Евтимова, З. *Стопанката*. <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=288&WorkID=17536&Level=1>
- БРР:** *Българско-руски речник*. София: Наука и изкуство, 2003. 837 с.
- БРФР:** *Българско-руски фразеологичен речник*. София – Москва: Наука и изкуство, Руски език, 1974. 635 с.
- БРС:** *Болгарско-русский словарь*. Москва: Советская Энциклопедия, 1966. 768 с.
- РБФР:** *Руско-български фразеологичен речник*. София – Москва: Наука и изкуство, Руски език, 1980. 582 с.
- ФРБЕ:** *Фразеологичен речник на българския език*. Т. I. София: БАН, 1974. 759 с.; Т. II. София: на БАН, 1975. 779 с.
- ФСРБЕ:** *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2005. 1387 с.

СОМАТИЧНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ПРЕДСТАВЯЩИ РЕЧЕВАТА АКТИВНОСТ В БЪЛГАРСКИЯ И АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Abstract: Verbality is a characteristic feature of human consciousness. Our ability to produce speech is due to complex, multilevel, psycho-physiological system. We will look at the concept of speech from the point of view of presenting the specific features of speaking activities in language. Phraseological correlation between organs of speech and speaking activities is universal. External (lips, mouth and tongue) as well as internal (throat) human organs of speech could take part in presentation of the conceptual field: speech, speaking activities. A substantial similarity occurs at the semantics of the somatic phraseological units of the two languages. It is due to somatic components, displaying high semantic generative activity.

Key words: somatic phraseological units, Bulgarian, English

Соматичните фразеологизми (СФ) транслират универсално за различните езикови закони осмисляне на обкръжаващия ни свят. На тях се признава ролята в участието им на не малък обем от фразеологичната система. Те се отнасят към широко употребяваната лексика и към фонда на основополагащите лексеми. СФ широко функционират както в разговорната реч, така и в художествената литература. Продуктивността на някои от тях е неочаквано висока. Десетки фразеологизми имат в своя състав не един, а два соматични компонента. Тяхната универсална природа, функционална значимост предполага висока културна информативност.

Една от принципните характеристики на човешкото съзнание се явява неговата вербалност. Способността на човека да поражда реч е сложна, многостепенна, психофизиологична система. В този случай речта ни интересува от гледна точка на представянето в езика на особеностите на речевата дейност.

Фразеологичната корелация между речевите органи и речевата активност е универсална. В представянето на концептуалното поле *реч, речева дейност* могат да участват както външни (**устни, уста**), така и вътрешни (**език, гърло**) речеви органи на човека.

Много изследователи на фразеологията описват различни тематични групи на фразеологични единици (ФЕ). Например: фразеологизми обозначаващи черти на характера, свойства, качества на човека; фразеологизми изразяващи емоции и т.н. Тук аз си позволих да ги обединя и да анализирам ФЕ по след-

ните тематични групи: **1. Характеристика на човек; 2. Емоции и състояние на човек; 3. Действия на човек; 4. Обстоятелствена характеристика – места, мерки, степени, образ на действието.**

УСТА

1. Характеристика на човек

Например:

бълг.: „с жълто около /на/ устата“ – много млад, незрял, неопитен

„едно ми /е/ на устата, /а/ друго /ми е/ на сърцето“ – неискрен, лицемерен съм, не говоря това, което чувствам

„давам си / дам си залъка от устата“ – жертвоготовен съм, лишавам се от най-необходимото в полза на някого

англ.: “have a big mouth” – много плямпаш, плешиш

2. Емоции и състояние на човек

Например:

бълг.: „прехапвам / прехапя си устата“ – занемявам в момент на силно преживяване

„мазоли ми излязоха на устата“ – омръзна ми, дотегна ми да говоря, да повтарям едно и също

„надувам / надуя устни“ – разсърдвам се, нацупвам се, намусвам се

„оставям с отворена уста“ – силно се изненадвам, удивявам, изумявам се от нещо

англ.: “foam at the mouth” – беснея, побеснявам, с пяна на уста

“down in the mouth” – клюмнал, омърлушен

“one’s mouth waters” – 1. текат ми слюнките; 2. светнаха ми очите, останаха ми очите

3. Действия на човек

Например:

бълг.: „развързвам / развързва устата си“ – започвам да говоря много без задръжки, без да се съобразявам, че не всичко е уместно, подходящо за казване

„изкривявам / изкривя си устата“ – лъжа, не казвам истината

„изтръгвам / изтръгна залъка от устата“ – безмилостно ограбвам някого, лишавам го от последните средства за препитание

„зяпам в устата / зяпнал съм в устата“ – 1. с голямо внимание и прехласнато слушам това, което някой ми говори; 2. изпълнявам волята и желанието на някого, стремя се да му угодя

англ.: *“give mouth to smth.”* – изразявам нещо гласно

“shut smb. ’s mouth” – заставям някого да мълчи, затварям устата на някого

“take smb. ’s mouth water” – 1. възбудям нечий апетит; 2. предизвиквам интерес

4. Характеристика на ситуацията

бълг.: „с пяна на уста“ – 1. с яд, със злоба; 2. най-енергично, разпалено
„с половин уста“ – едва чуто, тихо, стеснително

„от уста на уста“ – от човек на човек за нещо, направило силно впечатление, за което много се говори

англ.: *“from mouth to mouth”* – от човек на човек

Тази е най-многобройната подгрупа, тъй като устата на човек се явява основен орган за произвеждане на реч и речева дейност. Забелязват се доста синонимни значения между двата езика, а така също и омонимни характеристики на фразеологичните единици. Разбира се, има и наличие на фразеологизми, свързани с вкусовите рецептори.

ЕЗИК

1. Характеристика на човек

Например:

бълг.: „дълъг ми е езикът“ – говоря много, без задръжки, не се съобразявам, че не всичко е уместно, подходящо за казване

„остър ми е езикът“ – рязък, злъчен, хаплив съм в приказките

„зли/me/ езици“ – хора, които разпространяват клевети, клюки, сплетни

„вързан ми е езикът“ – не мога, не умея да говоря, да се изразявам добре

англ.: *“have a glib tongue”* – имам дар слово, умея да говоря

“have a long tongue” – имам дълъг език, приказлив, бърлив съм

“have an oily tongue” – ласкателен съм, мед ми капе от устата

“have a sharp tongue” – имам остър език, язвителен съм

2. Емоции и състояние на човек

Например:

бълг.: „гълтвам си/ глътна си езика“ – загубвам способност да говоря, занемявам в момент на силни емоции

„изплезвам / изплезя език“ – изморявам се, изтощавам се от непосилен труд, напрежение

„езикът ми се плете / преплита“ – говоря неразбрано, защото съм пиян, уплашен, смутен

англ.: *“have lost one’s tongue”* – онемявам, гълтвам си езика

“keep a civil tongue in one’s head” – говоря вежливо, учтиво

“call smb. everything one can lay one’s tongue to” – ругая някого, правя някого на мат и маскара

“one could bite one’s tongue off” – готов да си отхапе езика от яд за своята бърливост

3. Действия на човек

Например:

бълг.: „намираме общ език“ – достигаем до разбирателство

„развързвам езика на някого“ – накарвам някого да говори, да каже нещо, което не желае

„гълтвам си езика“ – загубвам способност да говоря

„държа си езика зад зъбите“ – съзнателно спирам да говоря, за да не кажа нещо, което не трябва

англ.: *“have lost one’s tongue”* – онемявам, гълтвам си езика

“one’s tongue runs nineteen to the dozen” – говори, без да спира, дрънка като кречетало, устата му мели без прекъсване

“loosen smb.’s tongue” – развързвам езика на някого

“wag one’s tongue” – дрънкам, сплетнича, клюкарствам

4. Характеристика на ситуацията

Например:

бълг.: „попадам на езика на“ – ставам обект на одумки, клюки, насмешки

„дойде ми на езика“ – независимо от волята на говорещия се казва нещо, в момента ми хрумва нещо и го изричам

англ.: *“on the tongues of men”* – на устата на всички

“tongue in one’s cheek” – неискрено, лицемерно, иронично, насмешливо

“tongues wag” – тръгнаха клюки

Тук повечето ФЕ са натоварени с негативна конотация и любопитно е как и в двата езика съществуват синонимни фразеологизми с конотативно значение: клюкарствам, сплетнича, и то не само „аз“, но и обществото ме одумва и клюкарства.

УСТНИ

1. Характеристика на човек

Например:

бълг.: авторката не е открила такива ФЕ

англ.: *“a stiff upper lip”* – издръжливост, мъжество

“ripe lips” – червени устни, свежи, сочни устни

2. Емоции и състояние на човек

Например:

бълг.: *„пресъхват ми / пресъхнат ми устните“* – от силно вълнение, уплаха усещам сухост в устата си

„прехапвам / прехапя устни“ – силно се изненадвам, учудвам или се уплашвам, смущавам от нещо, което никак не съм очаквал

„стискам / стисна устни“ – 1. сърдит съм, недоволен съм от нещо

англ.: *“carry (keep) a stiff upper lip”* – не падам духом, държа се гордо, твърдо

“bite one’s lip” – прехапвам устни

“curl one’s lip” – презрително свивам устни

3. Действия на човек

Например:

бълг.: *„стискам / стисна устни“* – 2. въздържам се, възпирам се да кажа нещо

„надувам / надуя устни“ – разсърдвам се, нацупвам се, намусвам се

англ.: *"button one's lip"* – не си отварям устата, държа си езика зад зъбите
"escape smb.'s lip" – изплъзна се от езика на някого
"leap / rush / to smb.'s lip" – някой заговаря бързо, без да се замисли
"lick / smack / one's lip" – облизвам се, предчувствам удоволствие
"not to open one's lip" – не проговарям, не проронвам дума

4. Характеристика на ситуацията

Например:

бълг.: авторката не е открила такива ФЕ

англ.: *"be on(all) the lip"* – не слиза от хорските уста, всички говорят за нещо или някого

"none of your lip!" – стига! не с този нахален тон

В тази подгрупа имаме сравнително минимален брой СФ и в двата езика. Интересното при тях е, че в сравнение с общия брой има доста ФЕ, вербализиращи мимики. Тъй като семантичното значение в невербалния език зависи основно от комуникативната ситуация, тук виждаме прескачане на една ФЕ от една тематична група в друга.

ГЪРЛО

1. Характеристика на човек

Например:

бълг.: авторката не е открила такива ФЕ

англ.: *"a throat of brass"* – силен, груб глас = ерихонска тръба

2. Емоции и състояние на човек

Например:

бълг.: „застава ми / застане ми буца на /в/ гърлото“ или „засяда ми / заседна ми буца на гърлото“ –внезапно изпитвам силна мъка, остра душевна болка

„пресъхва ми / пресъхне ми гърлото“ – от силно вълнение, уплаха усещам сухост в устата

„продирам си / продера си гърлото“ – пресипвам, преграквам от викане

англ.: *"full to the throat"* – сит, заситен, препълнен

3. Действия на човек

Например:

бълг.: „оплаквам си гърлото“ – пийвам малко количество алкохол

„вземам / взема от гърлото“ – безмилостно ограбвам някого

„хващам за гърлото“ – измъчвам някого, насилствено принуждавам някого да извърши нещо

англ.: „cut the throat“ – 1. прегризвам гръкляна, унищожавам някого; 2. слагам край на нещо, провалям нещо

„catch by the throat“ – хващам за гърлото, принуждавам някого за нещо

„jump down smb.'s throat“ – възразявам някому, запушвам устата на някого, прекъсвам някого рязко

4. Характеристика на ситуацията – такива ФЕ не се срещат

Минимален брой са ФЕ и в тази подгрупа. Липсата на фразеологизми от двата езика в четвъртата група доказва универсалността на човешкото възприятие за света, но от друга страна липсата на ФЕ само от български език в първата група показва и своеобразието на образа на света на етнокултурното съзнание.

Тук искам да включа и конотативното значение на „чене“, което има пряко отношение към речевия акт. В групите **1. Характеристика на човек** и **2. Емоции и състояние на човек** не се откриват.

3. Действия на човек

Например:

бълг.: „играе ми ченето“; „работи ми ченето“; „сече ми ченето“; „имам чене“ – умея да приказвам, да разказвам, да говоря убедително

„мели ми ченето“ – прекалено много, непрекъснато говоря, дрънкам, много съм бърблив

„разчеква ми се / разчекне ми се ченето“; „разглобяват / разглобят ми се ченетата“ – 1. говоря много, в продължение на много време; 2. изморявам се от говорене

4. Характеристика на ситуацията

Например:

бълг.: „не искам чене назаем“ – мога винаги да намеря подходящ отговор, знам какво да отговоря, мога винаги да се защита

Тъй като тези ФЕ са само осем на брой и всъщност всичките, без една, са в синонимни отношения, те не участват във всички тематични групи. По презумпция денотатът „чене“ има негативна конотация, която обаче не се изразява в значението на фразеологизмите, образувани с нея. На английски обаче думата „чене“ се превежда като „jaw“, което означава и „челюст“, която не е натоварена с негативна конотация, не е просторечие, нито е сленг. Освен това СФ, съдържащи номинат „jaw“, нямат отношение към речевия акт, те носят различно семантично съдържание. От общо осем само една ФЕ носи такъв заряд „*hold your jaw!*“ – затваряй си устата! мълчи!

СФ предават сложна, многоаспектна информация за етноса, езиковото съзнание, неговото културно и битово своеобразие. Те възникват в резултат на преносното осмисляне на словосъчетания, наричащи различни действия и състояния, свързани с частите на тялото. Тяхното съвпадение или близост в различните езици определят способността на техните носители да видят сходство в отделните страни на разнообразните явления. Много СФ са свързани в своя произход с различни фактори от физически или психофизиологически характер, които се явяват общи за съпоставящите два езика. Наличието на синонимни връзки между двата изследвани езика затвърдяват идеята, че познанието на действителността има интернационален характер. От друга страна знаем, че идиоматиката определя национално-културната специфика на даден език. Това противоречие, твърди проф. Алефиренко, се дължи на факта, „че неповторимостта има особен резултат, свойствен само на дадена културна система на организация на елементите на опита, които сами по себе си невинно се явяват уникални и се повтарят в различните култури“ (Алефиренко 2009: 159).

ЛИТЕРАТУРА

Алефиренко 2009: Алефиренко, Н. *Фразеология*. Москва: ЭЛПИС.

ИЗТОЧНИЦИ

Нанова 2005: Нанова, А. *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл.

Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. София: БАН.

Ракъджиев 1995: Ракъджиев, Р. *Английско-български фразеологичен речник*. София: МАГ77.

ТЕРМИНОЛОГИЯ

ТЕРМИНОЛОГИЧНА НОМИНАЦИЯ ЧРЕЗ УНИВЕРБИРАНЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ПОЛИТИЧЕСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Abstract: This article examines the nature of the univerbation as an active model for terminological designation (denomination) in the modern Bulgarian political terminology. Different ways of univerbation, its main results and their place in the spoken and written language are specified.

Key words: political terminology, terminological denomination, univerbation

Въпросите на българската терминология са едни от най-актуалните и особено важни въпроси на съвременното ни езикознание. Днес те представляват интерес не само за езиковедите, но и за специалистите в различните научно-технически области и за обществото като цяло. Затова терминологията има огромно практическо значение. То е призвано да осигурява теоретико-методологическите и приложните основи за създаването и развитието на специалните езици в научната, общественно-политическата и учебната дейност, да регулира изграждането, унифицирането и стандартизирането на терминологичните системи в различните области на науката и техниката, да определя начините, средствата и методите за отразяване и изразяване на знанията чрез езика във вид на термини и да осигурява ефективността на научната, професионалната и социалната комуникация.

Използваният терминологичен апарат представлява ключов елемент за всяка наука, професия и сфера на човешка дейност въобще. Функционирането и осъществяването на каквато и да било човешка дейност днес е невъзможно без наличието на ясен, точен и строго определен набор от термини. Този набор от термини е натоварен с две основни функции: да отразява знанието в дадена област и да осигурява научната и професионалната комуникация. Това важи и за съвременната българска политическа терминология.

Тук накратко ще се спра върху универбирането като разновидност на лексикално-семантичния словообразователен начин. Универбирането представлява процес на образуване на нови думи върху основата на устойчиви словосъчетания като резултат от продължителна употреба в речта. В българското езикознание този термин е въведен от М. Виденов, а същността на това явление е разгледана и доразвита от редица български езиковеди като Вл. Мурдаров (Мурдаров 1983), Цв. Карастойчева (Карастойчева 1984), В. Радева (Радева 1991), М. Попова (Попова 2000; Попова 2012), Д. Благоева (Благоева

2003) и др. М. Виденов отбелязва, че това явление е характерно предимно за устната норма на книжовния език (Виденов 1976: 28–35). В последно време обаче, навлязло стабилно в устната норма, универбирането проявява все по-голям стремеж към проникване и в писмената реч, което е резултат от цялостния курс към демократизация на книжовния език.

Универбирането като словообразователен начин е резултат от действието на тенденцията към езикова икономия, по-точно казано, тенденцията към икономия на изразните средства. Както отбелязва Вл. Мурдаров: „В този случай следователно икономията на езикови средства означава спестяване на артикулационна енергия до необходимия минимум, което се благоприятства от факта, че необходимостта от структурна прецизност на използваните названия е значително по-малка поради използването им в по-ограничена езикова среда, и то при това относително затворена, при която обикновено възникват универбатите“ (Мурдаров 1983: 115).

Именно от факта, че универбирането е израз на тенденцията към езикова икономия, произтича интересът на съвременното терминологично знание към него. Универбирането води до съкращаването на формата на термина, чрез което терминът отговаря на едно от основните изисквания към него – за краткост. Всичко това е много важно за съвременната българска политическа терминология, защото голяма част от термините и названията, използвани в нея, имат доста дълга, многословна и поради това нефункционална и изключително неудобна за употреба езикова форма. Получените чрез универбизация лексикални единици са винаги еднословни, което ги прави по-удобни и по-предпочитани в комуникативния акт. Тези еднословни комуникативни единици са мотивационно свързани със съответните словосъчетания, от които са възникнали, и функционират в речта паралелно с тях. Това обуславя възможността за взаимната им замяна и води до обогатяване на изразните средства на българския език.

Основните резултати от универбизацията и начините за тяхното получаване са главно три:

1. Получаване на суфиксално съществително име от словосъчетание.

Напр. *многотиражка* от *многотиражен вестник*, *масовка* от *масово участие*, *оперативка* от *оперативно съвещание*, *петилетка* от *петгодишен план*, *десетдневка* от *десетдневно мероприятие*, *петминутка* от *петминутно съвещание* и др. Този тип универбизация се осъществява чрез суфиксация и в български е плод на значително руско влияние, проявяващо се най-вече след 9-ти септември 1944 г. във връзка със започналото тогава социалистическо строителство. Този тип е устойчив в езика ни и до днес. Напр. *офшорка* от *офшорна фирма*, *самоделка* от *самоделно оръжие* и др. Към суфиксалните универбати спадат и случаи като *седмица* вместо *група на седемте* или *Г-7* – седемте най-богати и най-развити страни в света (САЩ, Великобритания, Германия, Франция, Италия, Канада и Япония). По-късно (през 1997 г.) във връзка с променената политическа обстановка наред със *седмица* се появява и универбатът *осмица*, защото към Г-7 се присъединява и Русия, но с непъл-

ноправен статут. Подобен е случаят с *петорка* вместо *Шанхайска петорка* – регионална международна организация, създадена през 1996 г. от лидерите на Русия, Китай, Казахстан, Таджикистан и Киргизия с цел укрепване на доверието във военната област и взаимно съкращаване на военните сили в граничните райони.

2. Получаване на съществително име чрез съкращаване на член от словосъчетанието. Напр. *кошница* от *потребителска кошница*, *акули* от *финансови акули*, *совалка* от *дипломатическа совалка*, *орган* (на партия) от *печатен орган*, както и доста актуалното в последно време *пица* вместо *постна пица* (по известното образно определение от популярен съвременен политик) и др.

3. Получаване на субстантивирано прилагателно име от словосъчетание, включващо прилагателно (или причастие) + съществително. Чрез субстантивация са получени *пълномощно* от *пълномощно свидетелство*, *Външно* от *Външно министерство*, *завеждащ* от *завеждащ отдел*, *бръснати* от *бръснати глави* и още *висшестоящ*, *командващ*, *трудещ се*, *син*, *червен*, *ляв*, *десен* и др. При някои словосъчетания, в които участват повече от две прилагателни, за по-голяма яснота обикновено остават и двете. Напр. *Първата световна* вместо *Първата световна война*, *Втората световна* вместо *Втората световна война*, *Първа атомна* вместо *Първа атомна електроцентрала*, *Великата октомврийска* вместо *Великата октомврийска социалистическа революция*, *Седмото велико* вместо *Седмото велико народно събрание*, *Седма рамкова* вместо *Седма рамкова програма* и др. Към този случай се отнася и самостоятелната употреба на числително редно за означаване на общоизвестна и много популярна историческа дата, като името на месеца се изпуска, а числителното редно се употребява субстантивирано. Напр. *Девети* вместо *Девети септември*, *Десети* вместо *Десети ноември*, както и изрази като *нашият девети*, *историческият десети* и пр.

Характерно за получените чрез универбиране лексикални единици е и това, че до известна степен те са зависими от конкретната езикова ситуация, от конкретния комуникативен акт и от участниците в него. Понякога извеждането на универбатите в една по-широка комуникативна сфера може да доведе до тяхното нееднозначно тълкуване и дори до тяхното неразбиране. Нееднозначно тълкуване на универбатите може да се породи дори и там, където те са възникнали. Ще дам следния пример. Под *червени* в политически смисъл се разбира членовете, привържениците и симпатизантите на БСП, както и депутатите от тази партия. В зората на прехода обаче поради изключително нееднородния състав на тези *червени* изключителна популярност придобиха думите на Стефан Продев, че БСП се е разделила на *червени бабички* и *червени мобифони*, както и неговият въпрос на кого всъщност е партия БСП – на червените бабички или на червените мобифони. С всичко това се акцентираше върху много големите имуществени и социални разлики между привържениците на БСП и в общественото пространство битуваха фрази от типа на *Ще се намерят ли червени мобифони за червените бабички*, *Всяка червена бабичка – с червен мобифон* и пр., призоваващи БСП към една по-справедлива соци-

ална политика. Такава беше ситуацията в началните години на демокрацията. Днес червените мобифони са се превърнали в червени олигарси, а червените бабички са физически почти на изчезване. Именно поради възможното неразбиране и нееднозначно тълкуване, Вл. Мурдаров отбелязва, че универбатите донякъде са неофициални названия за битовата и професионалната реч като заместители на официалните названия“ (Мурдаров 1983: 120).

Като начин за терминологична номинация универбирането е близко до кондензацията, но между тях има съществени разлики, обхващащи както изходната, така и получената единица (Попова 2012: 394). Изходната единица при кондензацията не е задължително да бъде устойчиво словосъчетание, а получената единица не е задължително да бъде еднословна. Напр. чрез кондензация се е получило словосъчетанието *върховенство на конституцията* вместо *поставеност на конституцията на върховното (най-високото) място сред законите*.

ИЗВОДИ:

1. Универбирането като начин за терминологична номинация е израз на тенденцията към икономия на езиковите средства, към стегнатост, краткост и динамичност на изказа.

2. Универбирането води до създаването на кратки еднословни названия, които са по-удобни не само в комуникацията между специалистите, но и в ежедневно общуване.

3. Тези кратки еднословни названия функционират паралелно и едновременно със словосъчетанията, от които са възникнали, като техни неофициални заместители.

4. Универбирането разкрива богатите изразни възможности на българския език и допринася за обогатяването на езика.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2003:** Благоева, Д. Универбизацията в най-новото славянско словообразуване (върху материал от българския, руския и чешкия език). // *Съпоставително езикознание*, № 3, с. с. 5–21.
- Виденов 1976:** Виденов, М. Универбизацията – присъща черта на българския говорим стил. // *Език и литература*, № 4, с. 28–35.
- Карастойчева 1984:** Карастойчева, Цв. Универбизация с каламбурен ефект. // *Език и литература*, № 5, с. 35–49.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. *Съвременни словообразователни процеси*. София: Наука и изкуство. 138 с.
- Попова 2000:** Попова, М. *Понятийно-семантичната категория **свойство** в българската терминология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. 212 с.
- Попова 2012:** Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак’94. 687 с.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 226 с.

ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКАТА И АНГЛИЙСКАТА ВОЕННА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Abstract: The paper is a comparative study of Bulgarian and English military terminology and it discusses the process of terminologization investigating the mechanism of metaphorisation and the transfer of meaning by metonymy. A detailed classification of types of metaphorical and metonymical terms in both languages is presented and supported by examples.

Key words: metaphor, metonymy, term, terminologization, transfer of meaning

Развитието на специализираната военна терминология се подчинява на особеностите, които са характерни за съвременния български и английски език като цяло. Но извеждането на характерните особености в терминообразуването на военни термини през последното десетилетие ще помогне по-добре да се разбере спецификата и тенденциите в тяхното развитие.

Х. Сейгър (Сейгър 1990: 71) определя използването на съществуващи езикови средства като един от трите основни подхода към създаването на нови названия. Това е и **обектът** на настоящето съпоставително изследване: използване на съществуваща дума от разговорния език (български и английски) в качеството ѝ на военен термин, т.е. **терминологизацията**, или процесът на „семантична деривация, при която на название на общоупотребимата лексика се дава ново терминологично значение“ (Петкова 2009: 15). **Целта** е да се направи класификация на терминологизацията чрез метафора и метонимия, които са двата начина за вторична номинация, и анализ на получените резултати.

В. Даниленко (Даниленко 1977: 98) посочва, че „Семантичният способ е бил един от **първите словообразователни начини за създаване на терминологични названия**. Пътят за приспособяване на общонародни думи в терминологични названия преминава през семантична специализация, която е започвала с тяхната употреба в особен контекст“. В. Даниленко цитира Ф. Филин, според когото „професионалният език [на военните] със своите корени е бил по най-тесен начин свързан с общоразговорната и литературна реч, бил е част от нея. Военното значение на много термини се е определяло само от контекста; в друг контекст тези термини могли да приемат и други значения (социално-политически, битови, абстрактни и др.)“ (Даниленко 1977: 99). Имайки предвид общите процеси на развитие на българския и руски език в диахронен план за дълъг период от време, можем да приемем, че подобна е била и тенденцията с употребата на български военни термини като *бой*, *бойница*,

денуване, запас, застава, окоп, убежище, удар, укритие, (войскови) тил и др. Английската военна терминология, от своя страна, също се е развивала на базата на изменение на значението на думи от разговорния език и използването им в специфичната сфера на военните дейности, като напр. *armour, attack, cavalry, gun, cannon, frigate, strike* и др.

В процеса на семантични изменения основна роля играе преносът на названието на съществуваща дума въз основа на сходство по някакви признаци на предметите, явленията, действията, свойствата или качествата. **Метафората** е едно от типичните средства за терминологична номинация, като нейният съдържателен механизъм е „мисловна операция, при която на основата на сравнение се осъществява взаимодействие между двете значения – първичното значение на съществуващата в езика дума и другото, новото значение, появило се в професионалната сфера, което се назовава със същата тази дума“ (Попова 2012: 359).

За систематизиране на многообразието от метафорични военни термини се използва подробната семантична класификация, развита от Е. Петкова (Петкова 2009) и М. Попова (Попова 2012).

Класификация на метафорично назоваване

Сравнявайки значенията на общоупотребимата дума и новообразуваната терминологична единица, М. Попова и Е. Петкова използват класификационните единици **тип**, **подтип** и **модел** за моделиране на метафоричното номиниране, като с **тип** и **подтип** се характеризира „общият признак в значението на двете взаимодействащи си единици, като типът е задължителната класификационна единица, а подтипът е факултативна класификационна единица... Чрез **моделите** се изразява комбинацията между семантичните стойности на двете области (източник и цел)“ (Петкова 2009: 29). Настоящото изследване следва основните типове и модели от горепосочената класификация, като добавя нови типове и модели. Анализът показва, че в някои от случаите се наблюдава идентичност на метафоричната номинация и в двата езика, като метафоричният термин/терминоелемент е с удебелен шрифт и курсив; в други случаи, при липса на съответствие, метафоричният термин от единия от двата съпоставяни езика следва приетата типологична класификация, последван от неговия (не)метафоричен преводен еквивалент и/или обяснение. Значенията на българските термини са в основната си част от ВТР или РНСО (който е изрично посочен в скоби), а на английските – основно от речника на НАТО.

1. Тип ‘форма’

1.1. модел: ‘(част от) живо същество → (част от) предмет’, напр.: *нос* (на кораба) – *bow(s)* (от староангл. *bow* ‘рамо’); *нос/носова част* (на самолета) – *nose (of the plane)*; *warhead* – бойна глава; *хобот* на лафет – част от артилерийско оръдие.

1.2. модел: ‘предмет → действие’, напр.: *stream take-off* – *поточно излитане* – излитане на самолети в строй един след друг; *stick* (‘пръчка’) – *групов скок на парашутисти*; *свердел* – *spin* и *спирала* – *spiral* (в авиацията) – фигури в пилотажа.

2. Тип ‘външен вид’

2.1. модел: ‘(част от) живо същество → (част от) предмет’, напр.: *опашка* – *tail* – задната част на самолет; *fin* (‘перка на риба’) – *вертикален стабилизатор* – вертикалната част на *опашката* на самолета; (*галвано-ударен*) *рог* – *horn* – част от устройството на контактна мина; *guinea-pig* (‘морско свинче’) – *кораб минен проривател* – вид военен кораб; *bug* (‘буболечка, бръмбар’) – *тайно подслушвателно устройство*.

2.2. модел: ‘предмет 1 → предмет 2’, напр.: *ядро* – *cannonball* – кълбовиден артилерийски снаряд; *horse collar* (синонимен на *rescue strop*) (букв. ‘конски хамут’) – *спасителен колан*; *mine plough* (‘мина + плуг’) – устройство пред бронирано средство за разкопаване и детониране на мини; *бронекалпак* – бронирано закритие с амбразура.

2.3. модел: ‘живо същество → начин на действие’, напр.: *змейка* – *snake mode* – за описание на полет; *leapfrog* (*leap* ‘скок’ и *frog* ‘жаба’ – название и на играта „прескочикобила“) – за описване на начина на придвижване напред на подкрепленията.

3. Тип ‘външен вид и разположение’

3.1. модел: ‘част от живо същество’ → предмет – място, напр.: *rear area* – задната част на строя; *headquarters* – *щаб*; *airhead* – *плацдарм*; *bridgehead* – *предмостие*, *плацдарм*; *гръб* – *back* – също често се използват от военните в български и английски, напр. „нападам противника в *гръб*“, “to break the back of the enemy’s offense”.

3.2. модел: ‘предмет → предмет – място’, напр.: *trail* (‘следа, диря’) – *изоставане на бомба* – начинът, по който бомбите остават след самолета.

4. Тип ‘свойство’

4.1. модел: ‘предмет → физическа характеристика на предмет’, напр.: *таван на самолет* – *ceiling* – най-голямата височина на самолет.

4.2. модел: ‘свойство на човек → физическа характеристика на предмет’, напр.: *endurance* (‘издръжливост’) – *ресурсна автономност* – времето, през което самолет, кораб или др. средство може да продължи да оперира при определени условия, т.е. без презареждане с гориво; *bleeding edge* (‘кървящ’ + ‘край’) – тази част от карта, където картографският детайл е до самия край на картата.

4.3. модел: ‘физическо свойство на предмет → физическа характеристика’, напр.: *лека картечница* – *small arms*; *hot spot* (‘гореща точка’) – *радиационно огнище* – участък в радиоактивен район със значително по-висока радиоактивност.

5. Тип ‘качество’

5.1. модел: ‘качество на живо същество → физическа характеристика на предмет’, напр.: *smart bomb* – ‘умна’ бомба – синонимни термини на *guided bomb/missile* – *крилата ракета*, но с по-усъвършенствани характеристики; *smart defence* – *интелигентна отбрана* – нова стратегическа концепция на НАТО от м. май 2012 г. за обединяване и споделяне на бойните способности и координиране на усилията; *active defence* – *активност на отбраната* – непрекъснато въздействие върху настъпващите войски на противника.

5.2. модел: ‘качество на живо същество → предмет (– място)’, напр.: *мъртва зона/мъртво пространство* – *dead space/dead zone* – зона, която не може да бъде обстрелвана или наблюдавана; *лъжливо съоръжение* – *decoy* (‘примамка’) – имитация на човек, предмет или процес с цел заблуждаване на противника.

6. Тип ‘функция’: ‘предмет 1 → предмет 2’, напр.: *минно поле* – *minefield* – участък от местност, на който са поставени мини; *цел* – *target* – район, обект, човек, върху когото са насочени разузнавателни дейности; *bouquet mine* – вид мина.

7. Тип ‘предназначение’

7.1. модел: ‘предмет 1 → предмет 2’, напр.: *огън* – *light* навигационен ориентир за ограждане на навигационни опасности и за обозначаване на фарватера; *бронезилетка* – *flak jacket/bulletproof vest/body armour*; *garnishing* (‘гарнитура, украса’) – *камуфлажен елемент*; *grazing fire* (‘graze’ – ‘докосвам се леко’) – *настилна стрелба* (рус.) – стрелба, приблизително успоредна и на не повече от 1 м над земята; *димна завеса* – *smoke screen* ‘изкуствено създаден димен облак (мъгла) за заслепяване на противника, за маскировка’; *shielding* – *защитно облекло*.

7.2. модел: ‘човек → предмет’, напр.: *миночистач* – *minesweeper* (‘sweep’ – мета, чистя), *минен ловец* – *minehunter*; *самолетоносач* – *aircraft carrier*: видове военни кораби; *изтребител* – *fighter* (‘боец’) – вид военен самолет.

8. Тип ‘разположение’

8.1. модел: ‘част от човешкото тяло → част от предмет’, напр.: *feature* (‘лице, физиономия’) – за особеностите на релефа, които са обозначени върху лицевата страна на карта на картата; *face of a map* or *chart* – лицевата страна на карта.

8.2. модел: ‘позиция → одушевени агенти’, напр.: *head of staff* – *началник щаб* (срв. ‘държавен глава’); *преден отряд* – *advance force* 1. отряд от танкови формирования, усилен със специални части; 2. част от силите на морски десант; *stay behind force* – *подразделение зад линията на фронта*.

9. Тип ‘действие’

9.1. модел: ‘действие на живо същество → действие на/върху предмет’, напр.: *creeping mine* – **пълзяща мина** – мина, която може да „пълзи“ по морското дъно под влияне на морските течения; *mine hunting* – **търсене на мини**; *engagement* (‘годеж; задължение’) – **прехващане на цел**; *mine clearance/sweeping* – **чистене на мини**; *armed sweep* (‘мета, чистя’) – **въоръжен контактен трал**; *fighter sweep* – „**свободен лов**“ – нападение на самолет; *free fall* – **свободно падане** – парашутна маневра.

9.2. модел: ‘действие на живо същество → действие върху друго живо същество’, напр.: *mopping up* (‘чистене’) – **прочистване** – ликвидиране на противниковата съпротива; *изтощаване на войските* – продължително огнево въздействие върху противника.

10. Тип ‘състояние’: ‘състояние на живо същество → състояние на предмет’, напр.: *married failure* (букв. ‘провален брак’) – за описание на състояние на мина вследствие несработил механизъм; *ready* – **готов** – когато оръжието е заредено и готово за стрелба.

11. Тип ‘характеристика на действие’

11.1. модел: ‘предмет → действие’, напр.: *fire-power umbrella* (‘чадър’) – за назоваване на определен район за *зенитно прикритие на море*; *carpet* (‘килим’) *bombing* – **бомбардиране на площ**.

11.2. модел: ‘(характеристика на) действие → предмет’, напр.: *огнехвъргачка* – *flame-thrower*; *минохвъргачка* – *mortar*; *гранатохвъргачка* – *grenade launcher*; *скутац танк* – танк, който се отделя с цел да заблуди противника.

11.3. модел: ‘местоположение (назовано със същ. собств. име) → характеристика на предмет, действие или явление’.

Във военната терминология е възможна „метафорична характеристика на взаимодействие“ (Алексиев 2005), при която съществителни собствени имена започват да функционират като съществителни нарицателни имена, напр.: *Hiroshima* → употреба на ядрено оръжие върху голямо населено място; *Verdun* (Верден) → несъкрушима крепост; *Pearl Harbor* → внезапно нападение. По подобен начин в съзнанието не само на българските военни, но и на всеки българин, названието *Шунка* е синоним на ‘храбра защита’, а *Батак* – на ‘жестоко масово избиване на цивилни жители’.

12. Тип ‘функция и характеристика на действие’: ‘действие 1 → действие 2’, напр.: *оперативно изкуство* – *operational art* – изкуство за използване на войските и силите за постигане на стратегически и оперативни цели; *harassment* (‘измъчване’) – *поддържане на степен на напрежение* – действия за затрудняване на противника; *peacemaking* – *миротворчество* – действия за прекратяване на огъня или мирно уреждане на конфликт.

13. Тип ‘външен вид и характеристика на действие’

13.1. модел: ‘(част от) живо същество → предмет’, напр.: *крилата ракета* – *guided missile* – ядрена управляема ракета; *кораб на подводни крила* – вид кораб.

13.2. модел: ‘предмет 1 → предмет 2’, напр.: *booby trap* (букв. ‘капан за наивници’) – *мина сюрприз* – специален вид взривно устройство; *beam rider* (‘лъч’ + ‘ездач’) – *ракета, насочвана по електронен лъч*; *клин* (рус.) – боеен ред на самолети.

14. Тип ‘форма и функция’: ‘предмет 1 → предмет 2’, напр.: *air corridor* – *въздушен коридор* ‘ограничен въздушен маршрут за преминаване на приятелски самолети’; *зарядна ракла* – специален сандък за съхраняване и превозване на артилерийски снаряди.

Анализ на семантичната класификация на терминологизацията чрез метафора

Приведените по-горе примери са доказателство, че военната терминология и в двата съпоставяни езика изобилства от термини, създадени на основата на метафоричен пренос на названия от общоупотребимата лексика, превърнати във военни термини. В хода на проучването предложената от М. Попова и Е. Петкова класификация бе обогатена с още три типа и няколко модела на съпоставяне: тип ‘качество’, тип ‘действие’ и тип ‘състояние’, за да се отрази най-точно семантичният начин на взаимодействие между изходния и метафоричния термин, напр. *active defence* – *активност на отбраната*, *мъртва зона* – *dead space* (качество), *engagement* – *прехващане на цел* (действие); *married failure* (букв. ‘провален брак’) – за описание състоянието на мина (състояние).

Анализираните примери в това съпоставително изследване може да бъдат разпределени в три основни групи според наличието/отсъствието на съответен метафоричен термин в другия език и процесите на семантична деривация, т.е. дали процесът на терминологизация е протекъл идентично в двата езика.

Първата група включва термини, създадени въз основа на **идентичен** метафоричен пренос на названия от общоупотребимата лексика, напр.: предмети от бита: *димна завеса* – *smokescreen*; части от човешко/животинско тяло: *нос/носова част* (на самолет) – *nose*; животни: *ежове* – *antitank hedgehogs* (‘таралежи’) – преносими противотанкови и противопехотни инженерни заграждения; свойства: *таван на самолет* – *ceiling*; качества: *smart defence* – *интелигентна отбрана*; разположение: *преден отряд* – *advance force*; предназначение: *огън* – *light*; действие: *topping up* – *прочистване*; характеристика на действие: *гранатохвъргачка* – *grenade launcher*; функция и характеристика на действие: *оперативно изкуство* – *operational art*; форма и функция: *въздушен коридор* – *air corridor* и др. В случаите на новозаети термини от

английски в български език наблюдаваме запазване на метафоричния пренос в някои от тях чрез калкиране (*smart defence* – **интелигентна отбрана**, *operational art* – **оперативно изкуство**) или дори транслитериране (*mosquito fleet* – **москитен флот** вместо ‘комарен флот’, както би бил буквалният превод – за назоваване на съвкупност от малки бързоходни бойни кораби, предназначени за едновременни действия на големи групи). За отбелязване е и наличието на голям брой термини, калкирани или транслитерирани от руски език, които в някои случаи са с разбираема семантична структура – **бронекалпак**, **клин** (‘боен ред на самолети’), но в други метафоричният пренос е неясен в български, напр. **настилна стрелба**, **подавяне на противниковата ПВО**.

Втората група включва случаите, в които даден метафоричен термин има **метафорично съответствие** в другия език, но с други мотивиращи признаци, напр.: мина **сюрприз** – *booby trap* (‘капан за наивници’), **крилата ракета** – *guided missile* (‘управляема’), **търсене на мини** – *minehunting* (‘лов на мини’), **лека картечница** – *small arms* (‘малко оръжие’), **радиационно огнище** – *hot spot* (‘гореща точка’), **изтребител** – *fighter* (‘боец’); **минен заградител** – *minelayer* (‘lay’ – поставям) и др.

Третата група се състои от метафорични термини, които имат **неметафорично съответствие** в другия език, напр.: *horse collar* (‘конски хамут’) – **спасителен колан**; *carpet* (‘килим’) *bombing* – **бомбардиране на площ**; *stick* (‘пръчка’) – **групов скок на парашутисти**; *fire-power umbrella* (‘чадър’) – **зенитно прикритие на море**; *garnishing* (‘гарнитура, украса’) – **камуфлажен елемент**, *airhead* – **плацдарм**, *minoxvargachka* – **mortar**; *flight path* (‘полет’ + ‘пътека’) – **траектория на полета** и др.

Терминологизация чрез метонимия

За разлика от метафората, при която има пресичане в значенията на свързани по сходство понятия от две различни области, в нашия случай – общолитературна и военна, при **метонимията** логико-семантичната връзка е „между имплицативно (по реална връзка, наречена в традиционното езикознание в обобщен смисъл, но много сполучливо ‘съседство’) свързани понятия, принадлежащи към една област“ (Попова 2007).

Ще приемем модела на метонимизация на М. Попова, за да разгледаме как дадено название от общоупотребимата лексика е подложено на вторична номинация, като става название на военен обект, предмет или действие.

А. Парадигматичен тип метонимия

При назоваване на частта с името на цялото, към което принадлежи, ‘част → цяло’, и на рода с името на негов вид, ‘вид → род’, логико-семантичното отношение е на включване, т.е. обемът на изходното значение се включва в обема на новото. При логико-семантичните отношения ‘цяло → част’ и ‘род

→ вид' обемът на новото значение се включва в обема на изходното (Попова, 2007). Тези отношения може да бъдат систематизирани и подкрепени с примери по следния начин:

1. Подтип 'част – цяло'

1.1. модел 'част от облекло → човек', напр.: *green berets* – *зелени барети* – 1. американски специални части; *blue berets* – *сини барети* – войници от частите на ООН

1.2. модел 'цветово графично означение → група или организирана общност от хора', напр.: *сини сили* – *blue forces* – означение на приятелските сили в учения на НАТО; *white forces* – означение на неутралните сили в учения на НАТО; *blue on blue* – схватка между приятелски части по погрешка.

1.3. модел 'предмет – част → предмет – цяло', напр.: *strong point* – *онорен пункт* – ключов пункт от отбранителна позиция, обикн. силно укрепен и тежковъоръжен, около който са групирани няколко позиции за допълнителната му защита (когато този пункт се използва като характеристика на системата за отбрана).

2. Подтип 'цяло – част', напр.: *friend* – когато означава всеки един от приятелските войски независимо кой: 'в системата за опознаване: назоваване на обект или предмет, който се предполага или разпознава да е от приятелска нация или група'.

3. Подтип 'вид – род', напр.: *(military) intelligence* – *разузнаване* 'информация относно чужди нации, вражески или потенциално неприятелски сили или райони на реални или потенциални операции. Отнася се и за дейностите, водещи до събиране на информацията, и за органите, ангажирани в тях'; *сигурност* 'комплекс от мероприятия за защита от действия на противника' (PHCO); *наблюдение* – *surveillance* 'системно следене на въздушно пространство, суша, хора, места чрез визуални, слухови, електронни, фотографски др. способности'.

4. Подтип 'род – вид', напр.: *командване* – *command* – когато терминът се използва вм. *командир*, срв.: '1. властта, дадена на военачалник за ръководство и взаимодействие с военни подразделения, 2. заповедта, дадена от началник 5. упражняване правото на командване', напр. „Трима генерали и един адмирал минават в резерва, сухопътни войски – с ново *командване*“ (www.otbrana.alte.bg); [javascript:void\(0\);javascript:void\(0\);javascript:void\(0\);javascript:void\(0\);javascript:void\(0\);](#) *агресия* – когато терминът се използва за който и да е акт на агресия, срв.: 'незаконно използване на въоръжените сили на една (група) държава/и срещу друга/и за нейното завоюване. Към актовете на агресия се отнасят: военна окупация, анексиране, блокада на брегове и пристанища, нападение с въоръжени сили' (PHCO); *заплаха* – когато терминът се използва за военна заплаха срв.: 'целенасочени дейности на социални субекти, държави и държавни органи за увреждане на основни ценности, интереси и цели на др. социални субекти, държави и общества. Има икономическа, политическа, военна и др. заплахи' (PHCO).

Б. Синтагматичен вид метонимия

Два са участниците в този вид метонимичен пренос: предикат и актант, и те влизат в различни комбинации (Попова 2007). Тези отношения може да бъдат систематизирани и подкрепени с примери по следния начин:

1. субординативен подвид

1.1. модел: ‘предикат → актант’, напр.: *удар – strike* ‘атака, която има за цел да порази, унищожи или плени целта’; *head check* – *проверка на наличността на личния състав*.

1.2. модел: ‘актант → предикат’, напр.: *бяло знаме* – сигнал за прекратяване на стрелбата.

2. координативен подвид

2.1. модел: ‘актант 1 → актант 2’ Типична метонимична връзка имаме, когато името на изобретателя се пренася и замества самия предмет в номенклатурните знаци, напр.: *Калашников*, *Beretta*, *M-16* ‘автомат’, *Катюша* ‘реакт. система за залпов огън’, *Макаров*, *Glock* ‘пистолет’, *Colt* ‘револвер’, *МиГ* (по създателите си Микоян и Гуревич) ‘бомбардировач’.

Друг начин е метонимичният пренос на значението на съществителните собствени имена върху друг предмет/обект на базата на реална връзка между тях. Напр. географското название се асоциира с определено (учебно) заведение, като: *West Point* ‘висше военно училище’; *Langley* ‘ЦРУ’ и др. По подобен начин *Атия* се асоциира с най-голямата българска военноморска база.

2.2. модел: ‘предикат 1 → предикат 2’, напр.: *мореходност на кораба* (русизъм) ‘пригодност на кораба да плава’, където *ходя* → *плавам*, които са съподчинени на надредния предикат *движи се*.

Заклучение

Настоящото съпоставително изследване на процесите на терминологизация в специалната област на военната терминология помага да се установят общи закономерности на терминологичната номинация на неродствени езици, изясняване на реализацията на езиковите универсалии, което води до по-задълбоченото изясняване на проблемите на отразяването и организирането на знанията в тази област, а също и въпроси на функционирането и превода, както и на преподаването на тези термини.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 2005: Алексиев, Б. *Контрастивни аспекти на терминологичната метафора*. Автореферат на дисертация. София.
- Даниленко 1977: Даниленко, В. *Русская терминология*. Москва: Наука.
- Петкова 2009: Петкова, Е. *Терминологизацията в съвременния български книжовен език*. Автореферат на дисертация. София.

- Попова 2007:** Попова, М. Още нещо към интерпретацията на метонимията. // *Български език*, № 2, с. 19–29.
- Попова 2012:** Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак'94. 687 с.
- Сейгър 1990:** Sager, J. *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam (Philadelphia): John Benjamins.

ИЗТОЧНИЦИ

- АБВР:** *Английско-български военен речник. Всички термини на НАТО*. София: ИК „Труд“, 2002.
- ВТР:** *Военен терминологичен речник*. София: Военно издателство, 1979.
- РНСО:** *Речник по национална сигурност и отбрана*. София: Военна академия, 2007.
- НАТО:** *NATO Glossary of Terms and Definitions AAP-6* (2012) <http://nsa.nato.int/nsa/zPublic/ap/aap6/AAP-6.pdf>

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В МОРСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (Русско-болгарские параллели)

Abstract: The article compares a set of semantic processes, which develop in the Russian and Bulgarian maritime terminology. Specifically, the following processes between the two languages are reviewed: how they borrow concepts from each other; how the concepts with process meaning develop semantically; and inter-language homonymy in the maritime terminology. The causes of these processes are reviewed both synchronically and diachronically.

Keywords: Russian and Bulgarian maritime terminology; semantic processes

0. С восьмидесятых годов XX-го века встал вопрос о „необходимости выделения сопоставительного терминоведения как области, пограничной между сопоставительной лингвистикой, терминоведением и теорией перевода. Именно сопоставительное изучение внутренних и внешних отношений в структурах разноязычных терминологий помогает глубже проникнуть в сущность специфики каждой терминологической системы, установить межъязыковые корреляции терминов на всех уровнях сопоставляемых языков, создать адекватное терминологическое обеспечение для систем автоматизированного перевода, двуязычных терминологических банков данных и пр. Речь идет о формировании новой теоретической дисциплины, имеющей свои собственные выходы в практику“ (Циткина 1987: 115). Подробно останавливается на сопоставительном подходе в терминоведении, анализируя его цели и рамки, М.Попова в своем фундаментальном труде „Теория терминологии“ (Попова 2012: 167–180). Как подчеркивают многие ученые, изучение терминологического развития является на самом деле изучением тенденций в развитии литературных языков (Попова 2012: 160).

В данной работе мы остановимся на нескольких явлениях, которые представляются нам важными для характеристики процессов русско-болгарского межъязыкового взаимодействия (в области морского подъязыка): 1) русско-болгарские межъязыковые заимствования; 2) русско-болгарские семантические соответствия; 3) русско-болгарская межъязыковая омонимия.

1.1. *Заимствование терминов* из других языков можно определить как один из самых продуктивных способов пополнения терминологических систем новыми единицами и таким образом его можно отнести к терминологическому образованию, в частности, к его языковому этапу, который соотносится с

терминологической номинацией (Попова 2012: 416–417). Начало процессов взаимодействия между русским и болгарским литературными языками положено в X веке, когда с крещением Киевской Руси (988 г.) древнеболгарский литературный язык воспринимается древнерусскими книжниками и функционирует (в условиях диглоссии в Древней Руси) в качестве древнерусского литературного языка (особенно в конфессиональной области, в которой в средние века создаются образцовые тексты (Успенский 1983). Благодаря этим процессам в современном русском литературном языке функционируют параллельно восточнославянские и древнеболгарские по происхождению формы типа: *здоровье* и *здравоохранение*, *город* и *градостроительство*, *короткий* и *краткий*, *голова* и *глава*, *порожний* и *праздный*, префиксы **пере-** (*перейти*, *переписать*) и **пре-** (*преуспеть*, *превозмочь*, *преодолеть*). При этом болгарский языковой формант всегда выражает абстрактное или обобщающее значение, присущие, как правило, книжному языку. Это своеобразие современного русского литературного языка делает его уникальным среди европейских языков и позволяет некоторым авторам (Унбегаун, Успенский) называть его „двумерным“. С XVII в. меняется направление культурно-языкового влияния – теперь это уже с севера на юг. Известна роль старопечатных московских изданий (XVII–XVIII вв.) в болгарской духовной жизни и их значение в процессе формирования современного болгарского литературного языка (подробная библиография по этой теме представлена в (Атанасов 1986). С начала XVIII в. меняется и культурная ориентация России – Петровская Россия дистанцируется от византийских традиций и направляет свое внимание к Западной Европе, что приводит к созданию типологически нового, а именно, ориентированного на разговорную речь литературного языка (теперь эти процессы осуществляются по модели западноевропейской, в частности, французской языковой ситуации (Успенский 1985). В контексте этих процессов первая половина XVIII в. характеризуется бурным развитием лексической системы русского литературного языка. При этом, если до сих пор заимствование осуществлялось главным образом из греческого через церковнославянский (древнеболгарский) или из латинского через польский, то теперь заимствование идет прямо из западноевропейских языков, так как заимствуются соответствующие реалии. В этот период ставится начало создания русской научно-технической, и в частности, русской морской терминологии.

1.2. Начало создания болгарской научно-технической терминологии (в силу исторических обстоятельств) относится ко второй половине XIX в. В этом процессе присутствие русского языка имеет существенное значение. Можно наметить два основных хронологических момента активного заимствования русской терминологической лексики болгарским литературным языком – после Освобождения 1878 г. и после 1944 г. В этом активном заимствовании можно разграничить два типа явлений:

1.2.1. Русский язык является языком-посредником при освоении болгарским литературным языком международной терминологии. Именно в

русском фонетическом варианте и с соответствующими грамматическими характеристиками в болгарскую навигационную и техническую терминологию входят слова типа:

1.2.1.1. из английского языка:

аврал – „срочная работа на судне, в которой участвует весь экипаж; сигнал, вызов, по которому весь экипаж поднимается на палубу“ от [англ. over ‘наверх, наверху’ + all ‘все’]; *балкер* – „судно, перевозящее сыпучие грузы насыпью или навалом“ от [англ. Bulker ← to bulk – ‘ссыпать, сваливать в кучу’]; *динтанк* – „глубокая цистерна“ от [англ. deep-tank]; *твиндек* – „судовое помещение между двумя палубами для грузов или пассажиров, команды“ от [англ. tween-deck]

1.2.1.2. из голландского языка:

бакен/бакан речен – рус. бакен – „плавающий предостерегательный знак на реках“ от [голл. baken]; *баласт* – (рус. балласт) от [англ. или голл. ballast ‘тяжесть’]; *банка* – „возвышенный участок морского дна; подводная мель“ от [голл. bank]; *боцман* – от [голл. boot ‘шлюпка’ + man ‘человек’, т.е. bootsman]; *буксир* – „самоходное судно, специально оборудованное и предназначенное для приведения в движение несамоходных судов“ от [голл. boegseren ‘тянуть’]; *вахта* – „сменное дежурство“ от [голл. wacht ‘стража’]; *гавань* (рус. гавань) от [голл. haven]; *камбуз* – „судовая кухня“ от [голл. kombuis]; *каюта* – от [голл. kajuit]; *крен* – „поперечное наклонение судна под действием ветра, волнения, несимметрической загрузки“ – от [голл. krengen ‘класть судно на бок’]; *лот* – „навигационный прибор для измерения глубины воды с судна“ от [голл. lood]; *лоция* – „руководство для плавания по морям, рекам, содержащее описание плавательных бассейнов, гидрологические, метеорологические и др. данные“ от [голл. Loodsen ‘вести корабль’]; *лоцман* – „специалист по проводке судов в труднопроходимых районах моря или реки“ от [голл. loodsmann ‘человек, ведущий корабль’]; *матрос* – от [голл. matroos]; *мачта* – от [голл. mast ‘мачта, столб’]; *рангоут* – „совокупность надпалубных деревянных и (или) металлических частей судового оборудования“ от [голл. rondhout букв. ‘круглое дерево’]; *рубка* – „закрытое сооружение (жилое, служебное) на верхней палубе или надстройке судна, не достигающее до бортов“ от [голл. roef]; *фарватер* – „водный путь для безопасного прохода судов, отмеченный сигнальными знаками“ от [голл. vaarwater от varen ‘двигаться, плавать’ + water ‘вода’]; *флаг* – от [голл. flag ‘сигнал, знамя’]; *флот* – от [голл. vloot, франц. flotte, нем. Flotte]; *форпик* – „носовой отсек судна“ от [голл. voorpiek, voor ‘перед, передний’ + piek ‘пик, выброс’]; *шил* – (рус. штиль) – „полное безветрие“ от [голл. stil]; *шорм* – (рус. шторм) „сильная морская буря“ от [голл. storm]; *штурман* – (рус. штурман) „специалист-судоводитель“ от [голл. stuurman ‘рулевой, кормчий’]; *ют* – „кормовая надстройка судна“ от [голл. hut].

1.2.1.3. из французского языка:

баржа – „самоходное или несамоходное речное судно“ от [фр. barge]; *каботаж, каботажный* – „прибрежное судоходство, судоходство между портами одного государства“ от [фр. cabotage].

1.2.2. Другим лексическим пластом в болгарской морской терминологии являются термины и терминосочетания, которые по происхождению относятся к общеславянскому лексическому фонду, но их функционирование в современном болгарском языке является результатом заимствования из современного русского:

Так, например, русское терминосочетание *прокладка курса* – „нанесение курса судна на карте“ заимствуется буквально как *прокладка на курса* и функционирует активно в профессиональном языке: *правя, коригирам, променям прокладката* – „делать, корректировать, изменить прокладку“ и поддерживается производными: *прокладъчен* „прокладочный“, *автопрокладчик* „прибор, автоматически прокладывающий курс судна на навигационной карте“. Русский глагол *рыскать* (с производными *рыскание, рыскливость*) в морской терминологии имеет значение „частое поочередное уклонение судна влево или вправо от курса и возвращение на курс“. Это семантическое гнездо заимствуется буквально (с фонетическим переходом *ы* в *и*) и присутствует в болгарской морской терминологии (*риская, рискание, рискливость*), хотя для носителя болгарского языка этот термин связывается больше с риском, чем с первичным значением этого глагола в русском языке ‘бегать, бросаясь то в одну, то в другую сторону’ (преимущественно о животных). Русская безличная конструкция *судно сносит (к мели)* присутствует в болгарской морской терминологии как *корабът се снася (към плитчината)*, хотя болгарский глагол *снасям* не является возвратным и имеет другое значение. Глагол *качать* и производные *подкачивать/подкачать, подкачивание, качка* находят широкое применение в болгарском морском техническом языке в словосочетаниях типа: *подкачване (на гориво, нефт, масло), горивоподкачваща помпа, качка*. Русское терминословосочетание *сняться с якоря* присутствует в болгарской морской терминологии в виде *снемам се (от котва)* вместо общепотребительного *вдигам котва*. Русское слово – термин *поворот* используется в болгарской морской терминологии для обозначения изменения курса судна или корабля как единственно возможное употребление (*правя, извършвам поворот*) и подкрепляется производными *поворотен, повъртливост* (от рус. *поворотный, поворотливость*). Широко распространенное в болгарской морской терминологии терминосочетание *живучест на кораба* является прямым заимствованием из русского языка (*живучесть корабля* – ‘способность судна сохранять и восстанавливать боеспособность, жизнедеятельность при получении повреждений’). В русском языке существование термина поддерживается лексическим рядом *живучесть – живучий*, отсутствующим в болгарском языке.

2. Русско-болгарские семантические соответствия в области морского подъязыка

Исследования в области терминологии связаны с решением ряда теоретических вопросов, основополагающими и самыми существенными среди которых являются два: 1) выяснение специфики терминологической номина-

ции в методологическом плане на основании теории языкового знака в двух его аспектах – семиотическом и частно-лингвистическом; 2) выяснение соотношения между классификационной и языковой системностью терминов путем изучения отдельных частных терминологических систем в их внутренней организованности (Попова 1990: 5).

Объектом данного раздела настоящего исследования являются термины с процессуальным значением в русской морской терминологии (навигационной и инженерной); целью – выяснение семантико-словообразовательных процессов в этой терминосистеме (в сопоставлении с болгарским языком). Интерес к теме вызван как ее актуальностью в теоретическом плане (процессы в данной терминологической микросистеме связаны с конкретными историческими процессами взаимодействия между обоими языками), так и возможностью решить некоторые практические задачи.

Обратим внимание на следующие особенности в данной терминосистеме (в сопоставлении с болгарскими соответствиями):

2.1. Характерной и наиболее многочисленной группой существительных с процессуальным значением в современном русском языке является группа имен с формантами *-ение, -ание*. Эта словообразовательная модель использовалась в древнеболгарском языке для обозначения абстрактных понятий. В языке Тырновской книжной школы (вторая половина XIV в.) ее употребление актуализируется и расширяется (см., в частности: Харалампиев 1990: 143–147; Василева 2002: 43–48). В результате второго южнославянского влияния в России (XV в.) существительные этого типа получают очень широкое распространение в русском литературном языке; с развитием науки и техники в следующие периоды эта словообразовательная модель становится самой активной при создании научно-технических терминов для обозначения процессов и явлений. В современном болгарском языке существительные с суффиксом *-ние* имеют, как правило, предметное значение (*допълнение, събрание, съвещание, явление*), а процессуальное значение выражается посредством суффикса *-не*. Ср. русские и болгарские имена: *выполнение – изпълняване, извършване; горение – горене; давление – налягане; достижение – достигане; загрязнение – замърсяване; зажигание – запалване; затухание – затихване; крепление – закрепване; кипение – кипене; кручение – усукване; маневрирование – маневриране; судовождение – корабовождане; судостроение – корабостроене; насыщение – насищане; опережение – изпреварване; питание – хранване; плавание – плаване; погружение – потапяне; реверсирование – реверсиране; сгорание – изгаряне; сжатие – съгъстяване; сжигание – изгаряне; смещение – изместване; торможение – спиране; удаление – отдалечаване; устранение – отстраняване*.

2.2. Другой характерной группой терминологической лексики с процессуальным значением в русском языке является группа отглагольных существительных с нулевым аффиксом (исторически это суффикс *-ѣ*). Этот словообразовательный тип являлся характерной особенностью памятников

Преславской литературной школы, которые, как известно, распространялись на Руси в процессе первого южнославянского влияния (см., в частности: Благова, Икономова 1993; Василева 2002: 15–26). В современном болгарском языке, однако, этот суффикс не так активен, а соответствующие термины также образуются при помощи суффикса *-не*. Ср.: *впрыск* – *впръскване*; *выем* – *изваждане*; *выпуск (отработавших газов)* – *изпускане*; *изгиб* – *огъване*; *износ* – *износване*; *разъем* – *разглобяване*; *рост* – *нарастване*; *сдвиг* – *изместване*; *спуск* – *спускане*, *сваляне*; *нагрев* – *нагриване*; *наддув* – *компресиране*; *обгон* – *изпреварване*; *отвод (тепла)* – *отвеждане (на топлината)*; *перегрев* – *прегриване*; *подъем* – *повдигане*, *издигане*; *подвод* – *подвеждане*, *подаване*.

2.3. Третьей характерной словообразовательной моделью для выражения процессуальности в русской морской терминологии является образование имен, мотивированных глаголами посредством русского разговорного суффикса *-к(а)*; в большинстве случаев его болгарским соответствием также является суффикс *-не*. Ср.: *выгрузка* – *разтоварване*; *высадка (лоцмана)* – *сваляне (на лоцмана)*; *загрузка* – *товарене*; *перегрузка (судна, сети)* – *претоварване*; *качка* – *клатене (на кораба)*; *осадка* („осадка нашего судна 6,96 м“) – *газене на кораба*; *перевалка (грузов)* – *прехвърляне (на товари)*; *проводка (судна)*: „лоцманская проводка обязательна для всех судов длиной более 50 м“ – *превеждане на кораба*; *промывка („периодическая, химическая, антикоррозионная... промывка“)* – *промиване*, *почистване*; *сборка („производим быструю высококачественную сборку двигателей, подшипников...“)* – *сглобяване*; *разборка („турбина нуждается в разборке для осмотра...“)* – *разглобяване*; *утечка (пара, газа, масла)* – *изтичане*, *теч*; *швартовка („швартовка танкеров к причалам, стоянка и отход от них регламентируются специальной инструкцией...“)* – *швартоване*, *завързване на кораба към кея*; *шланговка („против каждого причала имеется устройство для шланговки“)* – *шланговане*, *зареждане на кораба с течност*.

2.4. В данной терминологической микросистеме (имен с процессуальным значением) русский термин может совмещать предметное и процессуальное значения (т.е. наблюдаем явление полисемии), и его конкретное значение контекстуально обусловлено; болгарские соответствия в этом случае – два разных слова, которые выражают два разных понятия. Таким образом, в этой терминологической подгруппе в болгарском языке терминологическое значение реализуется через эксплицитные семы, а в русском языке – через имплицитные семы, см.: (Васильев 1981:22; Попова 2012:192). Ср.:

Стоянка (судна) – 1. *Място за престой (на кораб)*, *стоянка* – „на якорной стоянке должно быть достаточно места для разворота судна на якоре“; 2. *Престой на кораб* – „при сильных южных и юго-западных ветрах *стоянка* безопасна лишь с внутренней стороны мола.“

Передача – 1. *Предаване* – „передача информации“; 2. *предавка, предавателен механизъм* – „автоматическая, гибкая, жесткая, винтовая, гидрав-

лическая, дисковая, коническая, зубчатая, электрическая, многоступенчатая, пневматическая, рычажная, ступенчатая... *передача*“.

Привод – 1. *Задвижващ механизъм* – „главный, вспомогательный, рулевой, тормозной, фрикционный, кривошипный, закрытый, зубчатый... *привод*“; 2. *Задвижване* – „привод генератора от главного турбозубчатого агрегата“.

Смазка – 1. *Смазване, гресиране* – „автоматическая, предохранительная, центробежная, циркуляционная *смазка* двигателя, дизеля, редуктора, узлов, подшипника“; 2. *Смазка* – „жидкая, высококачественная... *смазка*“.

Вход – 1. *вход*; 2. *влизане*.

Выход – 1. *изход*; 2. *излизане* – „разрешение на *вход* в порт и *выход* из него дает пост регулирования судов...“.

Прокладка – 1. *Прокладка на кораба* – нанесение курса на кораба върху картата – „предварительная, действительная, фактическая... *прокладка*“; 2. *Уплътнение, гарнитура* – „водонепроницаемая, изолирующая, резиновая, упругая, уплотнительная, плоская, латунная, упорная... *прокладка*“.

Установка – 1. *Уредба, устройство, инсталация* – „судовая энергетическая, атомная энергетическая, аккумуляторная, дизельная, газотурбинная, пневматическая, опреснительная, рефрижераторная, испарительная *установка*“; 2. *Поставяне, монтиране* – „быстрая, точная, правильная... *установка* подшипников, фильтров, насосов, форсунок, глушителей, охладителя, подогревателя“; „*установка* на судне, на корабле, на борту“.

2.5. В итоге можно сделать вывод, что русская терминологическая система данной предметной области располагает большим количеством словообразовательных средств для выражения значения процессуальности, совмещающая стилистически неравнозначные языковые средства: книжные (древнеболгарские по происхождению) и более разговорные (собственно русские) словообразовательные модели. Болгарская терминологическая система располагает меньшим количеством словообразовательных средств, но стремится преодолеть полисемию, выражая разными языковыми средствами предметное и процессуальное терминологические значения.

3. Явление русско-болгарской межъязыковой омонимии в терминологии.

Явление лексической омонимии в области терминологии исследуется прежде всего как внутриязыковое явление. В последние годы наблюдается возрастание интереса к исследованию межъязыковой омонимии в общеупотребительном языке (в частности, среди исследователей славянских языков – появились исследования, посвященные русско-польским (Кусаль 2005), русско-украинским (Федорчук 2001), русско-белорусским (Ровдо 1980) межъязыковым соответствиям, и даже опыты рассматривать это явление на материале всех славянских языков (Хуцишвили 2010).

Для взаимодействующих родственных славянских языков проблема лингвистического исследования и лексикографического описания межъязыковых соответствий омонимичного характера – одна из актуальных задач, так как формальное совпадение (полное или частичное) и содержательное различие

могут привести к проблемам в реализации важнейших языковых функций коммуникации и номинации.

Исследование проблемы как правило проводится на синхронном уровне, но во многих случаях она может быть обусловлена историческими и лингвокультурными причинами. Интерес к русско-болгарским соответствиям омонимичного характера в области терминологической лексики вызван, как стремлением содействовать выяснению этой проблемы в теоретическом плане, так и необходимостью решения практических (дидактических) задач. В качестве рабочего принимаем определение, согласно которому межъязыковые соответствия омонимичного характера объединяют слова двух (и более языков) в один и тот же период их существования, относящиеся к одной части речи, которые соответствуют друг другу в плане выражения до степени отождествления во всех или нескольких грамматических формах и в разной степени не соответствуют в плане содержания (Хуцишвили 2010: 64).

Приведем несколько примеров:

Русский	Болгарский
Вращаться – ‘вертеться, крутиться’	Връщам се – ‘возвращаться’
Износ = ‘изнашивание’	Износ – ‘вывоз, экспорт’
Искать – ‘стараться найти, обнаружить что-л. спрятанное, потерянное, скрытое’	Искам – ‘хотеть’
Направить – ‘придать направление чему-н.’	Направля – ‘сделать’
Направленный = ‘имеющий направление’	Направен – ‘сделан(ный)’
Править = управлять	Правя – ‘делать’
Поставлять = ‘доставлять товар при определенных условиях’	Поставям = ‘ставить’
Поставка – ‘доставка, снабжение какими-л. товарами на определенных условиях’	Поставка – ‘полка’
Приказать – ‘отдать приказ, приказание’	Приказвам – ‘говорить’
Разбирать – ‘разъединять чт-л. на составные части’	Разбирам = ‘понимать’
Разбирательство – разбор, рассмотрение, расследование; ~судебное разбирательство	Разбирателство – ‘взаимопонимание, мир, согласие’
Размещать/разместить – расставить или разложить по местам	Размествам/разместя – ‘поменять местами чему-н.’

Размещение – расположение кого-л. или чего-л.	Разместване – ‘процесс размена местами’
Разыскивать/разыскать – искать/найти в результате поисков	Разисквам – ‘обсуждать’
Смещение – сдвинуть с места, изменить местоположение	Смесване/смешение – ‘перемешивание’
Совершать/совершить – сделать, осуществить, произвести	Свършвам/свърша – ‘закончить что-н.’
Страховаться – производить страхование своей жизни, своего имущества	Страхувам се – ‘бояться’
Страхование – ‘вид обеспечения’	Страх(уване) – ‘ощущение чувства страха’
Товар – ‘продукт труда, произведенный для продажи’	Товар – ‘груз’

3.1. Типы семантических отношений при русско-болгарской межъязыковой омонимии. Приведенный материал иллюстрирует процес возникновения русско-болгарской межъязыковой омонимии прежде всего в результате разного семантического развития общего славянского этимона (приказать, страховаться, совершать, разместить, править, направить) или „распада“ полисемантического древнеславянского слова в обоих языках (искать – старославянский глагол **искати** совмещает два значения: 1) ‘искать’ и 2) ‘стремиться, желать, хотеть’ – **искати** + *inf* (которое существует и в современном болгарском языке – *искам да кажа, искам да направя* и т.д.).

4. В итоге можно сделать вывод, что русско-болгарская межъязыковая омонимия – это активный процесс, который, наверное, с развитием межъязыковых контактов будет расширяться и углубляться. А это означает, что его нужно изучать и описывать, так как не учитывать это явление при деловом и профессиональном общении привело бы к серьезным проблемам в коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов 1986:** Атанасов, П. *Българо-руски литературни връзки през XVII и XVIII в.* София: Наука и изкуство. 166 с.
- Благова, Икономова 1993:** Благова Э., Ж. Икономова. Лексические совпадения Бесед Григория Двоеслова и второго жития Вячеслава с лексикой Иоанна Экзарха. // *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, № 3.
- Васильев 1981:** Васильев, Л. М. *Семантика русского глагола*. Москва: Высшая школа. 184 с.

- Василева 2002:** Василева, Н. *Лексиката на Лествицата – преславски и търновски превод*. Варна: Стено. 124 с.
- Кусаль 2005:** Кусаль, К. Ч. *Русско-польская межъязыковая омонимия и паронимия. Диссертация... доктора филолог. наук*. Санкт-Петербург.
- Попова 1990:** Попова М. *Типология на терминологичната номинация*. София: БАН. 250 с.
- Попова 2012:** Попова М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак‘94. 687 с.
- Ровдо 1980:** Ровдо, И. С. *Межъязыковая омонимия в условиях русско-белорусского и белорусско-русского билингвизма*. Диссертация... кандидата филолог. наук, Минск.
- Успенский 1983:** Успенский, Б. А. *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка*. Москва: Изд. Московского университета. 144 с.
- Успенский 1985:** Успенский, Б. А. *Из истории русского литературного языка (XVIII – начала XIX века)*. Москва: Изд. Московского университета. 215 с.
- Федорчук 2001:** Федорчук, Е. В. *Межъязыковая омонимия и паронимия в близкородственных языках: На материале русского и украинского языков*. Диссертация... кандидата филолог. наук, Москва.
- Харалампиев 1990:** Харалампиев И. *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*. София: Наука и изкуство. 157 с.
- Хуцишвили 2010:** Хуцишвили, С. Межъязыковые соответствия омонимичного характера в славянских языках // *Болгарская русистика*, №1–2, с. 53–71.
- Циткина 1987:** Циткина, Ф. А. Сопоставительное терминоведение: теоретические вопросы и приложения. // *Вопросы языкознания*, № 4, с. 114–124.

ИСТОЧНИКИ

- Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург, 2001.
- Словарь русского языка*. Т. I–IV. Москва: Русский язык, 1981–1984.
- Старославянский словарь*. Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1999. 842 с.
- Речник на българския език*. Т. 1–14, София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1977–2012.

ИМЕНАТА НА ПТИЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ И ОСОБЕНОСТИТЕ НА ТЕРМИНОЛОГИЧНАТА НОМИНАЦИЯ

Abstract: This article analyses the names of 1240 birds, described in the three-volume edition of the Bulgarian Academy of Sciences. Some birds spend their whole life in Bulgaria, others only live here during the warm part of the year, still others stay here in the cold months. A similar analysis may have two approaches – from form towards content or from content towards form. We use the first approach. The names of birds are made of one word, of two words, three words or four words. Besides that, a great number of compound nouns and adjectives are used, which increases the number of distinctive features, underlying the nomination, up to six.

Key words: names of birds, nomination, distinctive features

Тази работа е част от научен проект със същото име. Имената на птиците се изучават от чуждестранните студенти от специалност „Ветеринарна медицина“ в подготвителната година. Студентите са предимно турци и преди да осъзнаят термина като такъв, те трябва да осмислят неговото съдържание на български език. Изучаването на българския език като чужд има за цел да разкрие „структурните и семантични особености на езиковите единици и правилата за тяхното функциониране“ за целите на комуникацията и за целите на обучението по български език като чужд (Книга о граматике 2009: 7). Разглеждането на езиковите феномени през призмата на българския език като чужд привлича вниманието към нови езикови факти и обекти.

Както е известно, именно съществителното име е тази част на речта, „с която се назовават (именуват) явленията от сферата на човешкото познание“ (Бояджиев и др. 1999: 319). Номинативната функция на съществителното име го прави пригодно да назовава всичко – „лица, животни, растения“ (Бояджиев и др. 1999: 319). Конкретните съществителни за неперсоналност са названия на животни от домашния бит, „от природата, каквито са названията на птици: врана, бухал, гълъб, славей, дрозд, кукувица, лястовица, лебед, фазан“ (Георгиев 1991: 46).

„Най-продуктивният начин за образуване на термини в съвременния български език е синтактичното съчетаване по принципа на подчинението на отделно оформени пълнозначни езикови единици“ (Попова 1985: 5). В съпоставителен план българските и чешките названия на птици са анализирани в докторската работа на Хр. Дейкова (Дейкова 2006).

Знае се, че в древните времена човекът е приемал животните и птиците като свои прародители. Но още в процеса на оформянето си като хомо сапиенс „човекът изучава и осмисля качествата на животните, растенията и неживите предмети“ (Ишпекова 1994: 38). Това е неизменна част от борбата на хората за оцеляване в един враждебен свят. В друга своя работа същата авторка цитира Н. Р. Норик, който сочи, че „животните са най-голямата група от средства за изразяване на сравнение: те се появяват в почти 38% от всички сравнения“ (Ишпекова 1996: 36–37).

Тук обект на анализ ще бъдат имената на птиците в България. Те са ексцерпирани от тритомното издание на БАН с названието **Птици**. Всеки том завършва с азбучен показалец на латинските и българските наименования на различните таксони птици. Общият брой на наименованията на български език е 1240. Всъщност броят на самите птици е значително по-малък – 356, защото много от птиците притежават по няколко различни наименования. Анализът е в синхронен план.

Отношението на съществителните имена с предметите от действителността е „ядрен, основен тип номинация“ (Гак 1977: 233). Връзката между реалитета и референта може да бъде прозрачна или непрозрачна. Казано с други думи, семантичната номинация (термин на Е. Пернишка 1993: 90) може да бъде лесно декодирана или да остане недекодирана.

При анализа на наименованията на птиците ще подходим от гледна точка на формата към съдържанието, макар че е възможен и обратният поглед. Тъй като наименованията са много, а и самите птици не са малко, ще започнем с еднословните имена. Съществуват такива, чието название не може да се свърже с ясно значение: *авлига, буляк, буяк, гутлабан, гъляк, олуша, ресарка, гач, гларус, дубла, жълна, флор, пийвик, чавка, навяк, корнида, кюхало, коврапец, мунда, сковранец, сойка, каняк, картал, карагуй, качурка, корнида*. Понякога за различителни белези се използват родът на съществителното или умалителната форма: *бекас, бекасин, бекаса, бекасица, бекасче*. Има и чужди на българския език имена: *ангъч, атмаджа*.

Друг случай представляват еднословните съществителни, чието семантично съдържание може да се декодира от българите без усилия, но за чужденците, чийто речник е още беден, това не е така: *бабуи, глухар, гривяк, гугутка, дъждовник, дяволица, калугер, кокошкар, крещалец, кукувия, лиска, мършакчия, потапник, бойник, брегар, въгленар, говедарче, герданка, калугерица, каменар, крокодил, клопач, кокилар, кречетал, ледениче, мандаринка, кръшкач, лешникар, попадийка, червенушка, черешарка, мраченик, зеленика, кадънка, магарешник, орешарка, поточарка, гмурец, въгленар, просарка, султанка*. В различни краища на страната народното въображение е намерило изява в областта на назоваването: *гугутка, гугушка, гугушурка, гургутка, гугушук*. В академичната граматика на съвременния български език се подчертава, че лексикалната единица, която е образувана от два пълнозначни елемента, „характеризираща се с единство на значението и съотносима в лексикално-граматичната система на българския език

със съществителните имена, е **сложно съществително**“ (ГСБКЕ 1983: 75). В групата на еднословните съществителни попадат и много названия на птици, които по същността си са сложни думи. В тези наименования значещите елементи са свързани с **поведението на птицата, с нейния начин на хранене, с цвета на оперението ѝ, с нейния външен вид, с местата на обитание**: *белогазица, вълнолюбка, зеленоножка, костобер, кокилобегач, осояд, рибояд, блатобегач, въртоглавка, въртошийка, жълтокоремник, камъкообръщач, кокилобегач, кривоклюн, кривочовка, мърдогъзица, скалолазка, тъпчовка, чичопей*. Така в едно название са втъкани два значещи елемента.

Прилагателното име е дума, която не означава отделно понятие, а само конкретизира съществителното, като стеснява обема на понятието. С него „се означават (но не се назовават) статични признаци, белези, качества или свойства на явленията, назовани със съществителни имена“ (Бояджиев и др. 1999: 323). В азбучния показалец за птиците в България прилагателното име **не предхожда, а следва съществителното** (това е нормално за някои романски езици). Много често то е свързано с географски понятия, които уточняват **произхода на птицата, нейните местообитания, местата за гнездене и отглеждане на малките, местата за намиране на храна**: *бик воден, блатар ливаден, блатар полски, блатар степен, блатар тръстиков, бухал средноевропейски, вълнолюбка средиземноморска, глухар централноевропейски, гривяк европейски, гмуркач полярен, гълъб скален, дърдавец воден, дърдавец ливаден, зеленоножка евроазиатска, кеклик балкански, кеклик планински, кеклик тракийски, кеклик харманлийски, кокошка водна, кокошка габърова, лешояд египетски, лиска палеарктична, орел източен, орел морски, орел скален, орел степен, сокол далматински, бекас горски, блатобегач американски, брегобегач алпийски, брегобегач исландски, булка доминиканска, вретенар берингов, гъска канадска, гъска посевна, гъска тибетска, дъждосвирец азиатски, дъждосвирец каспийски, дъждосвирец монголски, кукунос лапландски, лебед тундров, навяк източен, рибарка полярна, рибарче земеродно, бъбрица водна, бъбрица степна, бъбрица полска, врабче испанско, врабче италианско, врабче скално, врана алпийска, врана посевна, дърволазка горска, канарче нашенско, овесарка градинска, коза небесна*.

В други случаи прилагателното стеснява обема на съществителното, като определя външни особености на птицата – **форма, цвят, оперение, големина**: *ветрушка белошипа, ветрушка черношипа, ветрушка червенонога, вълнолюбка малка, вълнолюбка сребърна, дъждосвирец златопер, дяволица голяма, дяволица средна, дяволица малка, гмурец голям, гмурец среден, гмурец малък, гмурец ушат, гмурец червеноврат, гмурец червеногуш, гмурец черноврат, гмуркач жълтоклюн, гмуркач червеногуш, гмуркач черногуш, гугутка дива, дропла гривеста, жерав сив, ибис блестящ, каня пепелява, каня червена, каня черна, кокошка глуха, корморан качулат, кукумявка пернатонога, лешояд белоглав, лешояд брадат, лешояд гологлав, мишелов белоопашат, мишелов гацат, орел белоопашат, орел брадат, орел кръстат, орел пет-*

нист, *пеликан* къдроглав, *пеликан* розов, *петел* див, *пустинарка* белокоремна, *пустинарка* чернокоремна, *сова* забулена, *сова* ивичеста, *сова* късоуха, *сокол* ръждивоглав, *бекаси*на глуха, *бекаси*на плоскоклюна, *бойник* пъстър, *брегобегач* дългопръст, *брегобегач* кривоклюн, *брегобегач* остроопашат, *брегобегач* ръждивогуш, *брегобегач* трипръст, *брегобегач* цветногръд, *булка* златиста, *бързолет* блед, *водобегач* зеленоног, *водобегач* червеноног, *вретенар* късоклюн, *гарга* синя, *гъска* белобуза, *гъска* белочела, *гъска* снежна, *дъждосвирец* голямоклюн, *дъждосвирец* златист, *дъждосвирец* златопер, *дъждосвирец* сребрист, *кайра* тънкоклюна, *кайра* тъпоклюна, *калугерица* качулата, *калугерица* шипокрила, *козодой* блед, *кукувица* качулата, *кълвач* белогръб, *кълвач* зелен, *кюкавец* късокрил, *кюкавец* петнист, *листоног* трицветен, *морелетник* граблив, *огърличник* кафявокрил, *огърличник* ръждив, *патица* зеленоглава, *патица* мраморна, *патица* сърпокрила, *патица* тръноопашата, *патица* шилоопашата, *пийвик* зеленокрак, *пийвик* зеленоног, *пийвик* пепеляв, *потапница* ледена, *пясъкобегач* трипръст, *пясъчник* трипръст, *рибарка* белобрада, *рибарка* белобуза, *рибарка* белочела, *рибарка* гривеста, *рибарка* дебелоклюна, *бъбрица* дългоопашата, *гарга* жълтоклюна, *дърволазка* късопръста, *завирушка* пъстрогуша, *завирушка* сивогуша, *зеленика* златокоремна, *кос* златен, *кръсточовка* белокрила, *кръсточовка* дебелоклюна, *овесарка* пъстроглава, *овесарка* черногърла.

Очевидно е изобилието от сложни съществителни и прилагателни при наименованията на птиците. Честотата на употреба на сложните съществителни и прилагателни видимо надхвърля нормалната им честота в езика. Когато и съществителното, и прилагателното са сложни думи, тогава различителните признаци могат да стигнат до четири в двусловните думи – *пясъкобегач* трипръст. Използвани са и възможностите на словообразуването като различителен белег: *гмурец* и *гмуркач*, както и на синонимията: *зеленокрак* и *зеленоног*. В азбучния показалец за имената на птиците съществуват и наименования, които навеждат на асоциации с **човека и неговите качества или с особеностите на други животни и птици**: *жерав* девица, *жерав* момин, *кукумявка* врабчова, *орел* змияр, *орел* рибар, *орел* царски, *орел* ястребов, *сова* ястребова, *сокол* благороден, *сокол* на Елеонора, *сокол* ловджийски, *сокол* ловен, *сокол* скитник, *бекас* роаял, *бекас* роял, *брегобегач* бонапартов, *бъбрица* рихардова, *дъждосвирец* совоок, *лебед* ням, *лебед* поен, *патица* звънарка, *патица* траурна, *патица* каролинска, *петле* циганско, *врана* хайдушка, *гарга* хайдушка, *сврака* конска, *чапла* биволска. От гледна точка на граматиката трябва да се отбележи, че някои съществителни се поясняват не от прилагателно име, а от друго съществително – *орел* змияр, *орел* рибар, *сокол* скитник. На последно място при двусловните названия се нареждат тези, които са свързани с понятията **за време**: *бърне* зимно, *бърне* лятно, *лястовица* нощна, *плувка* мартенска.

Големият брой на наименованията и близостта на видовете и подвидовете птици налага все по-прецизното отбелязване на птичите качества. Затова в азбучния показалец присъстват и трисловни и дори четирисловни названия, в

които са комбинирани по няколко различителни признака едновременно. При това е възможна паралелната употреба на сложно съществително и сложно прилагателно. Така броят на значенията достига числото пет. Ето някои от трисловните имена: **чайка** сребристорозова дългоклюна, **бик** воден европейски, **блатар** тръстиков европейски, **буревестник** жълтоклюн средиземноморски, **ветрушка** вечерна европейска, **ветрушка** обикновена европейска, **гмурец** среден западнопалеарктичен, **гмурец** червеногуш морски, **гмурец** черноврат евроазиатски, **гмуркач** полярен обикновен, **гмуркач** черногуш европейски, **гмуркач** черноклюн голям, **гургулица** обикновена европейска, **гълъб** скален обикновен, **жерав** сив европейски, **ибис** блестящ европейски, **каня** пепелява африканска, **каня** червена европейска, **кокошка** водна зеленоглава, **кокошка** водна синя, **кокошка** степна пухопръста, **корморан** качулат средиземноморски, **корморан** обикновен евроазиатски, **кукумявка** домашна южноевропейска, **кукумявка** пернатонога европейска, **лешояд** малък египетски, **мишелов** белоопашат азиатски, **мишелов** обикновен ръждив, **мишелов** северен европейски, **орел** змияр европейски, **орел** креслив голям, **орел** рибар европейски, **орел** ястребов средиземноморски, **потапник** черногуш морски, **потапник** червеногуш морски, **пъструшка** малка азиатска, **пъструшка** малка европейска, **сова** забулена средноевропейска, **сова** забулена средиземноморска, **сокол** далматински европейски, **сокол** орко евроазиатски, **сокол** скитник европейски, **бекас** крайбрежен лапландски, **бекас** крайбрежен пъстроопашат, **брегобегач** алтйски балтийски, **брегобегач** алтйски сахалински, **брегобегач** алтйски сибирски, **брегобегач** исландски обикновен, **брегобегач** ципокрак голям, **булка** златиста балтийска, **булка** златиста северна, **бързолет** алтйски европейски, **водобегач** червеноног голям, **гага** обикновена европейска, **гъска** белочела голяма, **гъска** морска белообръчна, **гъска** пещерна ръждива, **чайка** сребриста таймирска, **дъждосвирец** пясъчен тундров, **пийвик** червеноног малък, **пийвик** жълтоног голям, **пийвик** зеленоног голям, **потапница** черна качулата, **рибарка** гривеста евроазиатска, **рибарче** земеродно южноевропейско, **сврачка** червеноглава обикновена, **сврачка** червеногърба обикновена, **синигер** торбогнезден обикновен, **скорец** обикновен кримски, **стърчиопашка** жълта белоуха, **чинка** обикновена евросибирска, **чинка** червеноклюна малоазиатска, **лястовица** блатна кафявокрила. Прави впечатление честотата на употреба на прилагателното обикновен. То не се използва защото другите видове от същото семейство са необикновени, а защото е още една възможност за смислово разделение на признаците на всяка птица.

Една малка част от названията в азбучния показалец са четирисловни като например: **бик** воден малък амурски, **бик** воден малък европейски, **лястовица** малка правоопашата океанска, **орел** креслив малък европейски, **сова** ушата горска обикновена, **гъска** белочела голяма евроазиатска, **кълвач** пъстър голям балкански, **кълвач** пъстър сирийски балкански, **кълвач** пъстър среден европейски, **пийвик** червеноног малък обикновен. В някои случаи смислоразличителните белези достигат до шест: **гъска** белочела голяма евроазиатска. Това се дължи на голямото многообразие в едно и също семейство или раз-

ред. Така например овесарките са 35 вида, чайките – 33 вида, брегобегачите са 27 вида, гъските – 25 вида, орлите – 24 вида.

Този поглед към наименованията на птиците е чисто филологически. В процеса на разработката на проекта биолозите от Департамента за езиково обучение (ИЧС) към Софийския университет ще обяснят произхода на птиците, времето за пребиваване на съответните птици в България (целогодишно или сезонно) и други особености.

Конкретните съществителни назовават материални предмети, които имат „физически състав и измерения“ (Георгиев 1991: 45). В процеса на нашия анализ стана ясно, че при голямото богатство от птици, живеещи или пребиваващи в България, за назоваването им са необходими определено количество диференциални признаци. Както научният, така и народният език успява да се справи с тази задача. За нейната реализация понякога се използват и граматически средства. Както подчертава и П. Пашов (Пашов 1994: 56), съществителните, назоваващи животни, могат да бъдат и от мъжки род, и от женски род, и от среден род. В нашия корпус резултатите са следните: от мъжки род са 141 имена, от женски род са 113, а от среден род са само 20. В мъжки род са имена като *щъркел*, *ястреб*, *гарван*, *кос*, *сокол*, *скорец*. В женски род са названия като *сойка*, *авлига*, *лястовица*, *яребица*, *бъбрица*, *скалолазка*, *вра̀на* и др. В среден род са имена като *врабче*, *канарче*, *конопарче*, *ледениче*, *бърне*, *свинарче*, *бекасче*, *рибарче*. Освен умалителните съществителни тук се срещат и имена от чужд произход: *турако*, *колибри*, *фламинго*.

Множественото число на съществителните и на субстантивиранияте прилагателни в азбучния показалец се използва за назоваване на групи от птици – разреди, семейства, видове и подвидове: *бикове водни*, *бикове водни малки*, *буревестникови*, *буревестникоподобни*, *буревестници жълтоклюни*, *буревестници обикновени*, *бекаси*, *бекасини дребни*, *бекасини едри*, *бекасинови*, *бекасови*, *вълнолюбки равноопашатки*, *вълнолюбки северни*, *вълнолюбкови*, *глухари*, *глухарови*, *гмурецови*, *гмурецоподобни*, *гмуркачи*, *гмуркачови*, *гмуркачоподобни*, *гълъби*, *гълъбови*, *гълъбоподобни*, *жерави момини*, *жерави сиви*, *жеравови*, *жеравоподобни*, *кокошки степни*, *кокошови*, *кокошкоподобни*, *лещарки*, *лиски*, *лопатарки*, *орли*, *орли змияри*, *орли малки*, *орли морски*, *орли рибари*, *пеликани*, *пеликанови*, *пеликаноподобни*, *сови забулени*, *сови полярни*, *сови ушати*, *сови ястребови*, *совови*, *совоподобни*, *соколи*, *соколови*, *соколоподобни*, *фламинги червени*, *фламингови*, *чапли*, *чапли бели*, *чапли биволски*, *чапли гривести*, *чапли нощни*, *чаплови*, *чинки*, *чинки пустинни*, *чинки червени*, *чинки червеноклюни*, *чинкови*, *чинкови несъщински*, *чинкови същински*. Вижда се, че са използвани различни словообразователни похвати, за да бъдат характеризирани чрез назоваването групите от приличащи си птици. Очевидна е също способността на българския език да изразява сходни значения, което е свързано с неговото семантично и граматическо богатство.

Ако анализираме имената на птиците в посока от съдържанието към формата, можем да видим, че най-често названията са свързани с **външния вид**.

Не трябва да забравяме, че според психолозите човекът възприема над 90% от информацията за външния свят с помощта на очите си. Така някои от наименованията се базират **на цвета или формата на човката**: *буревестник* жълтоклюн, *гмуркач* черноклюн, *гъска* посевна късоклюна, *кривочовка*. За различителен белег се използват и **главата и шията**: *гмурец* рогач, *гмурец* ушат, *дропла* гривеста, *корморан* качулат, *пеликан* къдроглав, *брегобегач* ръждивогуш, *черногушка*, *овесарка* белогуша, *козодой* червенуврат, *овесарка* черногърла. Описанието на **краката (нозете)** също дава възможност за различаване на отделните семейства, видове и подвидове: *ветрушка* червенонога, *кукумявка* пернатонога, *мишелов* гащат, *кълвач* трипръст, *зеленоножка*. Много са и птиците, чиито имена се основават на особеностите на **опашката**: *ветрушка* белошипа, *мишелов* белоопашат, *орел* дългоопашат, *чайка* вилоопашата. Голям брой птици дължат названията си на характеристики на **цялото тяло – гръб, крила, оперение**: *сова* ивичеста, *кълвач* белогръб, *лястовица* блатна кафявокрила, *чайка* черногърба, *овесарка* жълтогърда. Много разпространен похват за наименование на птиците е определянето **на техния цвят**: *белогaziца*, *кълвач* белогръб тъмен, *потанник* бял, *рибарка* белобуза, *стърчиопашка* жълта, *чинка* червена, *червенокрак*, *бързолет* черен, *водобегач* зеленоног, *пчелояд* зелен, *огърличник* кафявокрил, *овесарка* пъстроглава.

Много голяма група птици дължат имената си **на географски обекти** – континенти, страни, планини, равнини, местности: *блатобегач* европейски, *нирец* среден евроазиатски, *лешояд* египетски, *булка* доминиканска, *врабче* испанско, *врана* алтийска, *овесарка* сива иберийска, *скатия* полярна, *сокерика* сибирска. Тази посока на анализа ще бъде обект на друго изследване.

В заключение могат да се направят някои изводи. Стратегическото географско положение на България (на пътя между Изтока и Запада, както и относителната близост със Северна Африка) е причина за огромното разнообразие от постоянно живеещи или временно пребиваващи у нас птици. Това богатство от птици вече е описано и класифицирано от научната общност и от българския народ. Макар и нетипични за филологията, тези птичи названия са интересни за филологически анализ и дават нов поглед върху процесите на именната номинация.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев и др. 1999:** Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис*. София: Петър Берон.
- Гак 1977:** Гак, В. Г. К типологии лингвистических номинаций. // *Языковая номинация. Общие вопросы*. Москва.
- Георгиев 1991:** Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар.

- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. Морфология. София: БАН.
- Дейкова 2006:** Дейкова, Хр. *Ономасиологични и словообразователни сходства и различия между български и чешки названия на птици*. Автореферат на докторска дисертация. София.
- Ишпекова 1994:** Ишпекова, Р. Конвенционалните концептуални метафори и идеализираните когнитивни модели за животни. // *Съпоставително езикознание*, № 6.
- Ишпекова 1996:** Ишпекова, Р. Метафорична употреба на имената на животни в английския и българския език. // *Съпоставително езикознание*, № 1.
- Книга о грамматики 2009:** *Книга о грамматики. Русский язык как иностранный*. (Под ред. А. В. Величко). Москва: Изд. Московского университета.
- Пашов 1994:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета.
- Пернишка 1993:** Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: БАН.
- Попова 1985:** Попова М. *Термини-словосъчетания*. София: БАН.

ИЗТОЧНИЦИ

- Фауна на България*. Aves, част 1. Симеонов, С., Т. Мичев, Д. Нанкинов. София: БАН. 1990.
- Фауна на България*. Aves, част 2. Нанкинов, Д., С. Симеонов, Т. Мичев, Б. Иванов. София: АИ „Проф. М. Дринов“, Пенсофт, 1997.
- Фауна на България*. Aves, част 3. Иванов, Б. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2011.

**КОГНИТИВНА ЛИНГВИСТИКА.
ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ.
ОНОМАСТИКА**

ЗА СЪЩНОСТТА НА КОНЦЕПТА

Abstract: The aim of this paper is to analyze the most popular definitions of the concept and to highlight its intrinsic characteristics. The evolution of the nature of the term “concept” is traced from the Middle Ages to present-day times when it has become a basic concept of linguistic culturology. The three main approaches clarifying its nature are viewed there – the views of the representatives of the cognitive, linguistic and culturological fields are discussed. The complexity of its defining comes from the bilateral relationship between language and consciousness – the categories of consciousness have been realized through linguistic categories and they have been determined at the same time by the latter; culture determines the concept. The concept is characterized by a high degree of abstraction for its bilateral nature. All the angles are complementary, not in conflict with one another and reveal a complex multi-layered structure of the concept.

Key words: concept, notion, culturology, linguistic culturology, axiology

Концептът е ключово понятие в когнитивната лингвистика. Той е категория в сферата на мисленето, която е невъзможно да бъде наблюдавана. В наше време фигурира в изследванията по философия, психология, логика, културология и лингвокултурология, съчетавайки следи от всички посочени интерпретации в тези науки.

Като всеки сложен когнитивен лингвосоциален конструкт концептът няма еднозначно тълкуване в лингвистиката на съвременния етап от нейното развитие.

Целта на тази статия е да се анализират най-известните определения за концепта и да се открият вътрешно присъщите му характеристики според мнението на повечето автори. Статията поставя начало на наше изследване за концепта, чието продължение е студията „Концептуализация на концепта и други основни термини в лингвокултурологията“ (под печат).

Терминът „концепт“ има няколковековна история. Утвърдил се е през Средновековието сред привържениците на схоластичната философия. Един от основните въпроси в тяхната полемика е бил свързан с проблемите на „универсалиите“ – връзката между общото и единичното. Пиер Абелар, основател на схоластичната философия (респективно и на концептуализма), и неговите последователи доказвали, че универсалиите не съществуват под формата на физични явления, както твърдели привържениците на реализма, не са и названия, присъщи само на езика, както ги описвали привържениците на крайния номинализъм, а представляват продукт на познавателната дейност на човека, т.е. концепти. Абелар трактува концептите като логиголингвистични катего-

рии, образуващи *мост между света на мисълта и света на битието*¹ (Рас-сел 1993: 454–456; Реале, Антисери 1994: 109–114)².

По такъв начин в центъра на вниманието на философа се оказват не предметите, не думата като звучене на гласа, а думата като значение. Абелар не е отъждествявал концепта с понятието, което е характерно за логико-философската традиция впоследствие. Според него концептът е крайно субективен, свързан не с езиковите структури, а с речта – ориентиран е към адресата, формира се не само като резултат на логическите процеси на абстрахирането, а също и като резултат на чувствен опит и въображение (Неретина 1992: 143).

Впоследствие терминът „концепт“ е използван в математическата логика и логическата семантика за означаване съдържанието на понятието (Фреге 1977; Черч 1960).

В рамките на тези направления концептът се е разбирал като резултат на логическите операции синтез, анализ, сравняване, обобщение, абстракция и по този начин се е лишил от такива характеристики като диалогичност, субективност и нееднозначност. Крайно проявление на логистичното му разбиране е неговото тълкуване като същност с по-голяма степен на абстракция, отколкото е понятието, като резултат не на прагматични обобщения на възприеманата действителност, а само на научно изследване на даден материал (Соломоник 1995: 246–247).

През 90-те години на XX век с обособяването на новата дисциплина лингвокултурология, терминът „концепт“ намира широко приложение като неин базов термин. В „Тезаурусно моделиране на лингвокултурологичната терминология“ Гинка Димитрова изтъква, че тук той не се разглежда като съотносим с *понятие*, чиято калка от латински е *conceptus*, а като превод на друга латинска дума – *conceptum*, означаваща ‘зърно, зародиш’ (Димитрова 2008).

Във философията и логиката смисълът на термина „концепт“ е „цялостната съвкупност на свойствата на обекта“. В лингвокултурологията терминът е пряко заимстван от логиката и културологията (Аврамова 2007: 97).

В традиционната логика термините концепт, значение и смисъл са синоними (Аврамова 2007). В някои съвременни концепции, в частност металогиката, значението се идентифицира с денотата, а концептът – със смисъла или сигнификата (Павиленис 1983).

В руската лингвистика първи за концепта пише С. А. Асколдов още през 1928 година (Асколдов 1997). Според автора концептът представлява „мигновено и трудноуловимо светкавично появяване на нещо в ума ни“, „концептите са снопчета най-сложни съцветия от мислими конкретности“. Авторът смята, че най-значимата стойност на концепта е *функцията за заместване*, която той изпълнява – „концептът е мислено образуване, което замества в процеса на потока на мисълта неопределено множество предмети от един и същи тип“ (Асколдов 1997: 269–273). Академик Д. С. Лихачов пък разглежда концепта като „алгебричен израз на значението“. Потенциите, намиращи

се в речниковия запас както на отделния индивид, така и на езика като цяло, авторът нарича концептосфери. Концептосферата на националния език е съотносима с целия предшестваш исторически опит на нацията и особено с религията (Лихачев 1993: 5).

В статията си „Културният концепт в разбирането на Д. С. Лихачов“ Мая Божилова (Божилова 2009: 68–69)³ представя реконструиран модел на теоретичната концепция на Лихачов, обобщавайки неговото разбиране за концепт.

В лингвокултурологичен аспект концептът се разглежда като „*култура в концентриран вид*“ („сгусток култури“) – това, във вид на което културата влиза в менталния свят на човека. (Степанов 2001: 44). Във връзка с това авторът пише, че „концептът е основната клетка на културата („основная ячейка култури“) в менталния свят на човека“ (Степанов 1997: 40). С други думи, Ю. С. Степанов разглежда концепта като *микромодел на културата: поражда я и се поражда от нея*. Представлявайки „култура в концентриран вид“, концептът притежава екстралингвистична, прагматична информация – т.е. извънезикова (Степанов 1997: 40).

Концептите според Степанов са не само в сферата на мислите, те се съпреживяват, те са предмет на емоции, симпатии и антипатии, а понякога и на колизии (Степанов 1997: 40). Степанов посочва, че в структурата на концепта влиза не само онова, което се отнася до понятието, но и онова, което го прави факт на културата: изходна форма, история, асоциации, оценка и др. Изхождайки от това, Ю. С. Степанов посочва следните присъщи характеристики на концепта:

1. „буквален смисъл“ или „вътрешна форма“;
2. „пасивен“, „исторически“ слой;
3. нов актуален и активен слой;
4. многослойна структура, генетически обусловена от определен хипотетично реконструирем праобраз. Концептът е исторически създадено напласъване на смислите; той е еволюционно семиотично образувание.
5. метапозиция – „витаене“ над думите и вещите;
6. граница на познание – „отгоре“ – сфера на абстрактните определения, „отдолу“ – сфера на индивидуалния опит, но в крайна сметка „описанието на концепта може да се доведе само до определена черта, отвъд която лежи определена духовна реалност, която не може да бъде описана, а само изживяна“ (Степанов 1997: 76).

Ю. С. Степанов разглежда такива концепти като „вечност, огън, вода, дума, вяра, любов, страх, радост, душа, истина, добро, красота“ и др., като концепти, в които са заложили особени културни ценности и които съществуват постоянно или за много дълъг период. Тях авторът нарича *константи*.

Според В. И. Карасик концептът е национален образ (идея, символ), усложнен от признаците на индивидуалната представа (Карасик, Стернин 2005: 16). В друга своя работа Карасик подчертава, че концептите се транслират в различни сфери на човешкото битие – в сферата на понятийното, образно и действено усвояване на света (Карасик 2001: 101).

Авторите на „Краткий словарь когнитивных терминов“ – Е. С. Кубрякова, В. З. Демяньков, Ю. Г. Панкрац и Л. Г. Лузина, разглеждат концептите като идеални абстрактни единици, с чийто смисъл човек оперира в процесите на мислене и които отразяват съдържанието на опита и знанието, съдържанието на резултатите от цялата дейност на човека и процесите, свързани с опознаването на целия обкръжаващ го свят във вид на определени единици, които те наричат „кванти на знанието“ (Кубрякова и др. 1996). Концептите свеждат цялото многообразие от наблюдавани явления към нещо единно – към определени, създадени от цялото общество категории и класове (Кубрякова и др. 1996: 90).

В. Н. Телия твърди, че концептът е „всичко онова, което знаем за обекта в цялата екстензия на това знание“ („екстензия“ – има се предвид многообразие; б.м. – Д.И.) Той представлява семантична категория от най-висока степен на абстракция, включваща частните значения на конкретизациите с обща семантика (Телия 1996: 97). Във връзка с това В. Н. Телия изтъква, че онтологически концептът е предшестван от категоризация, която създава типов образ и формира „прототип“.

Онтологичният елемент на концепта се определя от Г. Г. Слишкин като процес на съотнасяне на резултатите от познаването на действителността чрез личния опит с онези културно-ценностни доминанти от предишните поколения, отразени в религията, изкуството и т.н. Самият концепт се характеризира от автора като „условно-ментална единица“ (Слышкин 2001: 34).

Съществена характеристика на концепта според основната част от авторите, разглеждащи същността му, е неразривната му връзка с етнокултурния свят на човека. Семантичното му съдържание при това се интерпретира като етнокултурна репрезентация. По такъв начин знанието за концепта помага да се изгради етнокултурният образ, особеността на менталитета на носителя на езика. „Концептът е израз на етническата специфика на мисленето и вербализацията му е обусловена лингвокогнитивно от етнокултурна маркирана асоциативна компетентност на носителя на концептуалната система.“ (Фесенко 2000: 144).

Представителите на Воронежката научна школа – З. Д. Попова, И. А. Стернин и др., разглеждат концепта като глобална единица на мисълта, представляваща „квант на структурирано знание“. Концептът има идеална същност и се кодира в съзнанието посредством единиците на универсалния предметен код. В основата на концепта се намират индивидуални чувствени образи, които могат да се абстрахират и да се превърнат в образ на мисълта (Попова, Стернин 1999: 4). По тяхно мнение концептът намира своите репрезентации чрез лексеми, фразеологични единици, словосъчетания, текстове и съвкупност от текстове. При разглеждане на езиковия израз на концепта можем да получим представа за съдържанието му в съзнанието на носителите на езика (Попова, Стернин 1999: 10–11).

Много често се смесват термините концепт и понятие. В. Н. Ярцева в „Лингвистический энциклопедический словарь“ като синоним на термина

„понятие“ предлага термина „концепт“ (Ярцева 2002). И двата термина са когнитивни единици. Но разликата между понятието и концепта са очевидни. Понятието отразява само най-общите, съществени (логически конструируеми) признаци на предметите и явленията. За разлика от него концептът може да отразява всякакви признаци на обекта, не само съществените. Архитектониката на концепта като структурно-смыслово образование е по-сложна от архитектурата на понятието. Концептът се състои от понятиен, образен и ценностен компонент (Карасик 1996: 3).

Анализирайки посочените дефиниции, стигаме до извода, че единно мнение за същността на концепта няма. В съвременната лингвистика могат да се разграничат три основни направления или подхода при изясняване на разбирането на термина „концепт“: когнитивен, лингвистичен и културологичен. Привържениците на първия подход отнасят концепта към явленията от ментален характер. Добре известно е определението, което Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац и Л. Г. Лузина дават на термина „концепт“ – „квант на знанието“: „оперативна съдържателна единица на паметта, на менталния лексикон“ (както вече беше споменато). Подобно на тях З. Д. Попова, И. А. Стернин и останалите представители на Воронежката научна школа разглеждат концепта като явление, свързано с мисловната дейност, определяйки го като „глобална единица на мисълта“, „квант на структурираното знание“. При разглеждане на езиковите изрази на концепта можем да получим представа за съдържанието му в съзнанието на носителите на езика (Попова, Стернин 1999: 10–11).

Лингвистичният подход е представен чрез гледните точки на С. А. Аскольдов, Д. С. Лихачев, В. Н. Телия. Приемайки изцяло определението на С. А. Аскольдов, Д. С. Лихачов смята, че концептът съществува за всяко речниково значение и предлага той да се разглежда като *алгебричен израз на значението*. Представителите на това направление разбират концепта като *целия потенциал на значението на думата заедно с конотативния елемент*, съдържащ се в него.

Последователите на третия подход при определянето същността на концепта отдават съществено значение на културологичния аспект. Според тях цялата култура представлява съвкупност от концепти и отношения между тях. Тяхното разбиране за концепта е като „основна клетка на културата в менталния свят на човека“. Основни привърженици на тази гледна точка са Ю. С. Степанов и Г. Г. Слишкин. Тяхно твърдо убеждение е, че при многостранното разглеждане на концепта трябва да се обърне сериозно внимание на важността на културната информация, която той предава. Ю. С. Степанов определя концепта като базова единица на културата (Степанов 1997: 41).

Изследователите нямат единно мнение за същността на концепта, затова пък са единни в твърдението, че концептът е условна ментална структура. Той има определено когнитивна природа и не съществува извън мисленето. Сложността при определянето му произхожда от двустранната връзка между език и

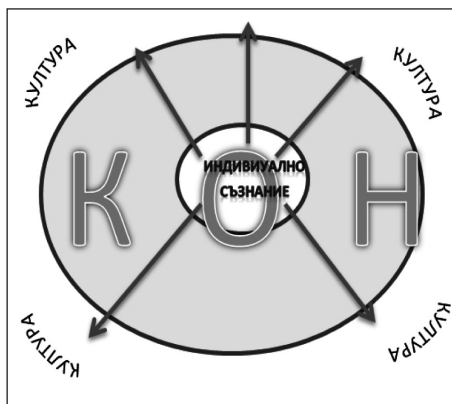
съзнание – категориите на съзнанието се реализират чрез езиковите категории и в същото време се детерминират от тях; културата детерминира концепта. С други думи, концептът е ментална проекция на елементите на културата. Съотношението на феномените език и култура е извънредно сложно, т.е. езикът е част от културата и същевременно е външен фактор за нея. Езикът и речта са сфери, в които концептът намира своята предметна реализация. Когато понятието намери словесен изказ, изразен чрез дума или словосъчетание, то се превръща в концепт. Концептът съдържа тези значения, образи и етноспецифика в представите на индивида, на които той се опира в индивидуалния си опит, черпейки от съкровищницата на колективното познание.

В. А. Маслова (Маслова 2004: 46–47) обобщава следните инвариантни признаци на концепта:

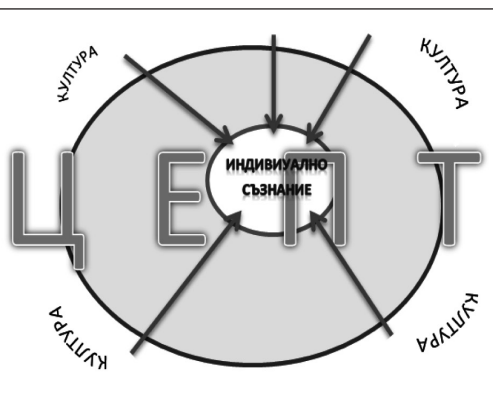
- *Минимална единица на опита* на човека в идеалните му представи, която има *полева структура* и се вербализира посредством дума;
- Основна единица за обработка, съхранение и предаване на знания;
- *Подвижни граници и конкретни функции*;
- *Социалност* – асоциативното му поле обуславя прагматиката му;
- *Основна клетка на културата*.

И така, като идеализирано образуване концептът се отличава с висока степен на абстрактност заради билатералната си природа. Той е едновременно единица от когнитивното ниво и съчетава всичко, което принадлежи на природата на понятието и значението. Същевременно той е и елемент на културата и съчетава в себе си многостранните проекции, които го правят компонент на културата: изходна форма (етимология), асоциации, абстракции, аксиологическа оценка и етносни съставлящи. Различните подходи към трактовката на термина „концепт“ отразяват тази билатерална природа: като значение на езиковия знак (лингвистично и културологично направление) и като значение на съдържателната страна на езика, представено чрез менталността (когнитивно направление). Трябва да се отбележи, че подобно разделяне на трактовките за термина „концепт“ е условно. Всички посочени гледни точки взаимно се допълват, не се противопоставят една на друга. Когнитивният и културологичният подход не се изключват взаимно: концептът като ментално образуване в съзнанието на човека е свързан с концептосферата на социума, а оттук и на културата. От друга страна, концептът като единица на културата е произведен на колективния опит, който е достояние на отделния човек. Както отбелязва В. И. Карасик, „тези подходи се различават по векторите си по отношение на индивида: лингвокогнитивният концепт има посока от индивидуалното съзнание към културата, а лингвокултурният концепт е с посока от културата към индивидуалното съзнание“ (Карасик 2002: 139).

С други думи, двата подхода се различават като центростремителни и центробежни сили по отношение на концепта: когнитивният подход предполага посока от индивидуалното съзнание към културата, а културологичният подход – посока от културата към индивидуалното съзнание, което намира израз в следните схеми:



Фиг. 1. Когнитивен подход



Фиг. 2. Културологичен подход

Независимо от разнообразието от съществуващи определения за концепта, те имат обща черта: в тях винаги се подчертава актуалната за съвременната лингвистика идея за комплексно изучаване на езика, съзнанието и културата. Тази идея е в основата на антропоцентристката парадигма на съвременната лингвистика, която предполага изследване на езика не като автономна система, а във взаимна връзка с човека, с неговото съзнание, мислене, разнородна дейност.

Концептът притежава сложна многопланова структура. В него могат да се открият различни признаци: конкретност и абстрактност, рационалност и емоционалност, етничност и универсалност, индивидуално-личностно начало и общонационално. Това обяснява и липсата на единно определение за същността му. След задълбоченото изследване на същността на концепта, ние приемаме следното работно определение: *Концептът е условна езиково-ментална единица с различна езикова дължина (дума, словосъчетание, текст) и различна семантична дълбочина с най-висока степен на абстракция; етнокултурна репрезентация на колективния опит и памет на нацията и като такава – основна клетка на културата, с отразени в нея етимологични, исторически, съвременни асоциативни, конотативни и аксиологични компоненти; основна единица за обработка, съхранение и предаване на знания, чиято вербализация е израз на етническата специфика на мисленето и е обусловена от носителя на концептуалната система.*

БЕЛЕЖКИ

¹ Открояването с курсив на пасажите тук и по-нататък в текста е мое.

² Преводът на цитатите от руски в статията е мой.

³ За концепта пишат и други български автори – Й. Кирилова, В. Мичева, М. Китанова, но най-задълбочени и обстойни за настоящия момент според нас са изследванията на Палмира Легурска и Иво Панчев (Легурска 1999; Панчев 2010).

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2007:** Аврамова, В. *Лингвокултурология*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. 243 с.
- Аскольдов 1997:** Аскольдов, С. А. Концепт и слово. // *Русская словесность. Антология*. Москва: Academia.
- Божилова 2009:** Божилова, М. Културният концепт в разбирането на Д. С. Лихачов. // *Български език*, № 1, с. 68–69.
- Димитрова 2008:** Димитрова, Г. *Тезаурусно моделиране на лингвокултурологичната терминология*. Варна: LiterNet. < http://www.liternet.bg/publish22/g_dimitrova/tezaurusyt/content.htm>
- Карасик 1996:** Карасик, В. И. Культурные концепты: проблема ценностей. // *Языковая личность: культурные концепты*. Волгоград: Перемена, с. 3–16.
- Карасик 2001:** Карасик, В. И. Модельная личность как лингвокультурный концепт. // *Филология и культура. Материалы III международной конференции*. Ч. 2. Тамбов: ТГУ, с. 98–101.
- Карасик 2002:** Карасик, В. И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена.
- Карасик, Стернин 2005:** Карасик, В. И., И. А. Стернин (ред.). *Антология концептов*. Том 1. Волгоград: Парадигма. 352 с.
- Кубрякова и др. 1966:** Кубрякова Е. С., В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва.
- Легурска 1999:** Легурска П. За концептуалния анализ в лексикографията. // *Лексикографски преглед*, №1, с. 7–13.
- Лихачев 1993:** Лихачев, Д. С. *Концептосфера русского языка*. // *Известия АН. Серия литературы и языка*. Том 52, № 1.
- Маслова 2004:** Маслова, В. А. *Введение в когнитивную лингвистику*. Учебное пособие. Москва: Флинта, Наука. 296 с.
- Неретина 1992:** Неретина, С. С. Абеляр и Петрарка: пути самопознания личности (текстологический анализ). // *Вопросы философии*, № 3, с. 134–160.
- Павиленис 1983:** Павиленис, Р. И. *Проблема смысла*. Москва.
- Панчев 2010:** Панчев, И. *Лингвокултурен анализ на концептите „добро“ и „зло“ в българския и руския език*. Дисертация за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. София.
- Попова, Стернин 1999:** Попова, З. Д., И. А. Стернин. *Понятие „концепт“ в лингвистических исследованиях*. Воронеж: ВГУ.
- Рассел 1993:** Рассел, Б. *История западной философии*. Том 1. Москва: Миф, с. 454–456.
- Реале, Антисери 1994:** Реале, Дж., Д. Антисери. *Западная философия от истоков до наших дней. Средневековье*. Том 2. Санкт-Петербург: ТОО ТК „Петрополис“, с. 109–114.
- Слышкин 2001:** Слышкин, Г. Г. Концептологический анализ институционального дискурса. // *Филология и культура. Материалы III международной конференции*. Ч. 1. Тамбов: ТГУ, с. 34–36.
- Соломоник 1995:** Соломоник, А. *Семиотика и лингвистика*. Москва: Молодая гвардия.

- Степанов 1997:** Степанов, Ю. С. *Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва: Языки русской культуры, с. 40–76.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология: Семантический, прагматический, культурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры. 288 с.
- Фесенко 2000:** Фесенко, Т. А. Концептуальные системы как контекст употребления и понимания вербальных выражений. // *Когнитивные аспекты языковой категоризации*. Рязань: РГПУ, с. 141–144.
- Фреге 1977:** Фреге, Г. Смысл и денотат. // *Семиотика и информатика*. Вып. 8. Москва: ВИНТИ.
- Черч 1960:** Черч, А. *Введение в математическую логику*. Москва: Изд. иностранной литературы.
- Ярцева 2002:** *Лингвистический энциклопедический словарь*. Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Большая российская энциклопедия.

ЛИНГВОКУЛТУРЕН ПОГЛЕД ВЪРХУ НАЙ-НОВИТЕ АНГЛО-АМЕРИКАНСКИ ПОСЛОВИЦИ В РЕЧНИК НА СЪВРЕМЕННИТЕ ПОСЛОВИЦИ

Abstract: The paper ‘A Linguocultural View on the Most Recent Anglo-American Proverbs in *The Dictionary of Modern Proverbs*, compiled by Charles Clay Doyle, Wolfgang Mieder and Fred R. Shapiro, New Haven and London: Yale University Press, 2012’ discusses in broad linguocultural terms the proverb corpus of the dictionary by analyzing fifty random examples of proverbs through the application of the cultureme with an aim to revealing some aspects of their cultural semantics and pointing the way to further systematic studies.

Kew words: Anglo-American linguoculture, cultureme, linguistic culturology, paremiology, proverb

В съвременната англоезична езиковедска наука напоследък се наблюдава тенденция към възраждане на интереса към паремиите. Тя допълнително се подсилва от още едно крайно интересно съвременно явление – масовото навлизане в обращение на съвсем нови англо-американски пословици. Последният процес тече от началото на XX век и обхваща и началото на настоящия XXI век. Израз на тази тенденция е появата на *Речник на съвременните пословици*, съставен от авторитетните американски учени Чарлс Клей Дойл, Волфганг Мийдър и Фред Р. Шапиро (*The Dictionary of Modern Proverbs*, Charles Clay Doyle, Wolfgang Mieder and Fred R. Shapiro, eds., New Haven and London, Yale University Press, 2012) (DMS)¹.

Задачата на настоящата работа е да очертае някои лингвокултурни особености на корпуса, включен в речника, които биха хвърлили светлина върху съвременната англо-американска лингвокултура. Като водеща в днешната епоха на информационна революция и глобализация англо-американската лингвокултура упражнява мощно въздействие и върху останалите, в това число и българската². От тази гледна точка доброто познаване на някои нейни страни безспорно би било полезно и за българската езиковедска наука.

Преки и косвени сведения за отделни страни на англо-американската паремиология, паремиологичен фонд и – оттам – лингвокултура може да се почерпят от предговора и обяснителните бележки към речника, от богато снабдените с илюстративни текстове речникови статии, дори от заглавието. Но изследователят ще получи най-точни и достоверни сведения за нея от конкретното съдържание на пословиците. Задачата ни донякъде е облекчена,

защото замисълът на речника и цялостната работа по съставянето и обработката на корпуса са разгледани в студия от близо 60 страници, чийто автор е единият от съставителите – професор Волфганг Мийдър. Студията е поместена в последния брой на редактирания от него годишник по международни паремииологически изследвания *Proverbium; Yearbook of International Proverb Scholarship* 29: 2012 (Мийдър 2012). В нея В. Мийдър разисква произхода на включените в речниковия корпус 1422 паремии, които, както е посочено, са влезли в употреба в американския и в други варианти на английския език след 1900 г. По-нататък В. Мийдър се спира на тяхната вариативност, синтактични структури, лексикален състав, включително и среден брой думи, на съотношението между фигуративни и нефигуративни текстове, на техните стилистични особености, на риторичните похвати и поетиката, на характера на посланията и тематиката на паремииите и на ред други страни, свързани със съдържанието и употребата им, като въз основа на този преглед извежда няколко обобщения за тенденциите в този най-нов слой на англо-американския паремийен фонд. Такива са например значителният превес на нефигуративни текстове спрямо фигуративните, растящата група на шеговитите, скептичните, осмиващите и саркастичните изречения, намаляващият дял пословици с философско и религиозно съдържание, преобладаващият дял пословици с прозаично и делово съдържание, растящата група на антипословиците, трансформациите на известни стари пословици в нови, с „по-олекотено“ съдържание, използването на повече вулгаризми и т.н.

Представените в студията на В. Мийдър изводи и обобщения спомагат да се очертаят някои нови посоки на развитие в съвременната англоезична култура. Но ако тези обобщения се подпомогнат от систематично изследване на целия корпус с прилагане на лингвокултурен изследователски метод, те несъмнено биха придобили допълнителна яснота, тежест и изчерпателност.

В настоящата разработка ще бъдат предложени някои пътища за лингвокултурно изследване на корпуса на речника с прилагането на културемата като единица за описание на културна семантика. Същността и начините на приложение на културемата са разгледани в ред наши работи, в това число дисертация и хабилитационен труд (вж. Петрова 2007; Петрова 2011; Петрова 2012), ето защо тук ще представим идеята си съвсем накратко.

Изхождайки от аксиологическата същност на културата като система от ценности, които намират израз в структурните равнища на езика и в неговите прецедентни имена и текстове, определяме културемата като единица за лингвокултурно описание на вербализиран отрязък културна семантика от по-висок или по-нисък порядък, чиято главна характеристика е нейната положителна или отрицателна стойност³. За примери на културеми могат да бъдат посочени „учението (+)“ в пословицата „Който се учи, той ще сполучи“ и „завистта (–)“ в „Завистта е люта болест“. Те се съдържат в краткия отговор на въпроса „Какво утвърждава (посочва като положително, одобрява, препоръчва, хвали и под.)“ или, обратното, „Какво отрича (в смисъл на показва като не-

добро, осъжда, критикува, заклеявява, осмива и под.) дадената пословица“. Посочените по-горе култури са общи за целите пословици като текстове, тъй като именно тези качества са фокус на техните послания, които съответно гласят: „Първата пословицата ни учи да се стремим към учението, а втората – да не завиждаме“. Освен тях обаче същите паремийни текстове съдържат и други култури, които са от втори разряд; те са „сполуката (+)“ за първата и „лютата болест (–)“, „болестта (–)“ и „лютото (–)“ за втората, като последните две се съдържат в „лютата болест (–)“. И така, като се приложи подобен анализ към даден художествен текст, в него може да се открие система от сложни култури с различна семантична плътност и множество от второстепенни култури, като първите ще представляват констелации, изградени от вторите (този тип анализ – последователното разлагане на свръхсложни и сложни култури на прости – е разгърнат в монографията *Културемите в Книга на притчите в Авторизираната версия на Библията* (вж. Петрова 2012). Наблюденията показват, че художествените и прецедентните текстове са носители на богат набор от положителни и отрицателни стойности, което ги прави подходящи за културематичен анализ. Изключение правят научните текстове, които поради изискването към тях за обективност и неутралност нямат емоционално-оценъчни характеристики. Именно такъв подход може да се приложи и към паремийния корпус в *Речник на съвременните пословици*. И така, в рамките на настоящата разработка ще набележим началните стъпки на подобно изследване, като разгледаме няколко произволно взети паремии. Тяхното съдържание ще хвърли и известна светлина върху отделни особености на съвременната англо-американска действителност. Паремии са дадени в оригинал и в буквален превод, поставен в скобки. Към тях са добавени основните им култури и – в отделни случаи – обяснителни бележки. След изреждането ще бъдат направени някои обобщения.

[1] „Other than that, Mrs. Lincoln, how did you like the play? (Ако оставим другото настрана, госпожо Линкълн, как Ви се стори пиесата?)“⁴ – „пълното бездушие към личната човешка трагедия (–)“;

[2] „If you can't stand the heat, get out of the kitchen (Ако не ти понася горещината, излез от кухнята)“ – „заемаването с тежка и отговорна работа от човек, комуто тя не е по силите (–)“;

[3] „When you pray, move your feet (Когато се молиш, движи си нозете, т.е. тичай, върши нещо, действай)“ – „решаването на належащи проблеми със собствени сили (+)“;

[4] „Better to cheat than repeat (По-добре да измамиш, т.е. да препишеш на изпит, отколкото да повтаряш курса / дисциплината)“ – „вършенето на измама по време на изпит от студент / ученик (+); (–)“;

[5] „Shit happens (Гадостите [неизбежно] се случват)“ – „неизбежното присъствие на отблъскващи хора и ситуации в живота (–)“;

[6] „Only monkeys work for peanuts (Само маймуни работят за фъстъци)“ – „недостойното заплащане на труда (–)“;

[7] „All animals are equal, but some are more equal than others (Всички животни са равни, но някои са по-равни от останалите)“ – „равенството (-)“;

[8] „Business goes where it is invited and stays where it is well treated (Бизнесът отива там, където го канят, и остава там, където с него се отнасят добре)“ – „подходящите условия за бизнес (+)“;

[9] „Sex sells (Сексът [се] продава)“ – „прилагането на сексуални стимули в бизнеса и рекламата (+); (-)“;

[10] „It takes two to tango (За танго са нужни двама)“ – „партньорството (+)“;

[11] „Different strokes for different folks ([Трябва да има] различни подходи и възможности за различните хора)“ – „индивидуализмът (+)“;

[12] „If you don't play the game, you can't (shouldn't) make the rules (Ако не си в играта, не можеш да задаваш правилата)“ – „налагането на собствени правила и изисквания в чужда група (-)“;

[13] „Never try to teach a pig to sing; it wastes your time, and it annoys the pig (Не се опитвай да учиш прасе да пее – губиш си времето и дразниш прасето)“ – „пълната неспособност на някои хора да се развиват в положителна посока (-)“; неразумните и безполезни усилия (-);

[14] „It is lonely at the top (На върха е самотно)“ – „самотата на издигнатия се човек (-)“;

[15] „Don't start a fight you can't finish (Не започвай битка, която не можеш да завършиш)“ – „прибързаните и недобре обмислени начинания (-)“;

[16] „Today is the tomorrow you worried about yesterday (Днешният ден е утрешният ден, за който ти вчера се тревожеше)“ – „притеснението и тревогата за утрешния ден (-)“;

[17] „Women should be kept barefoot, pregnant, and in the kitchen (Жените трябва да бъдат държани боси, бременни и в кухнята)“ – „мъжкият шовинизъм (-)“;

[18] „A woman without a man is like a fish without a bicycle (Жената без мъж е като риба без велосипед)“ – според съставителите вероятно антипословица на „A woman without a man is like a handle without a pan (Жената без мъж е като дръжка без тиган)“ (DMS, с. 279) – „самостоятелността на жената (+)“;

[19] „Work is worry's worst enemy (Работата е най-големият враг на притеснението и тревоженето)“ – „терапевтичната функция на труда (+)“;

[20] „There is no zealot like a convert (Няма по-запален привърженик от покръстения се вчера)“ – „фанатизмът на хората, заменили своите доскорошни убеждения с нови (-)“;

[21] „That's the way the ball bounces (Така скача топката)“ – „примиряването с неизбежните лоши страни на живота (+)“;

[22] „Trust but verify (Доверявай се, но проверявай)“ – „проверяването на хората [в обкръжението ни] (+)“;

[23] „Don't try to be someone you are not (Не се опитвай да бъдеш някой, който не си)“ – „престореното и неискрено поведение (-)“;

[25] „Trust must be earned (Доверието трябва да се спечели)“ – „спечелването на доверието (+);

[26] „Trust all men but cut the cards (Имай доверие на всички, но раздавай картите)“ – „властта (+)“;

[27] „Anything worth doing is worth overdoing (Всичко, което си струва да бъде направено, си струва свръхусилието)“ – „полагането на свръхусилия по пътя към достойна цел (+)“;

[28] „The bigger they are, the harder they fall (Колкото са по-големи, толкова по-тежко падат)“ – „несигурната власт на висшестоящите (-)“;

[29] „The media is the message (Медията е посланието)“ – „зависимостта на информацията от медиите, които я разпространяват (-)“;

[30] „In the middle of difficulty lies opportunity (В средата на трудността лежи благоприятната възможност)“ – „добрата възможност като неотделима част от тежката ситуация (+)“;

[31] „There is no me in team (В екипа няма аз)“ – „екипността (+)“;

[32] „The mountains are calm even in a tempest (Планините са спокойни дори и в буря)“ – „запазването на спокойствие в житейски несгоди (+)“;

[33] „Men are like buses; if you miss one, another will come along (Мъжете са като автобусите – ако изпуснеш един, идва следващият)“ – „консумативното отношение на жената към партньорите (-)“; „наличието на избор за партньор при жените, останали сами (+)“;

[34] „Anything good in life is either illegal, immoral, or fattening (Всяко хубаво нещо в живота е или незаконно, или неморално, или от него се пълнее)“ – „хубавите неща в живота (-)“; „законността, моралът и стройната, слаба фигура (-)“;

[35] „Don't judge a man until you have walked a mile in his boots (Не осъждай човека, преди да си извървял една миля с неговите обувки)“ – „прибързаното съдене (-)“;

[36] „The best man for the job may be a woman (Най-подходящият мъж за тази работа може да е жена)“ – „пригодността на жените да вършат пълноценно квалифицирана работа (+)“;

[37] „If you want something done, ask a busy person (Ако искаш някой да свърши нещо, обърни се към зает човек)“ – „организираните и делови хора (+)“;

[38] „The customer is always right (Клиентът винаги има право)“ – „първостепенното значение на клиента в търговията (+)“;

[39] „Love thy neighbour but don't get caught (Обичай съседа / съседката си, но не позволявай да ви заловят)“. Това изречение е антипословица на библейската пословица „Love thy neighbour (Обичай ближния си, Гал. 5: 1)“ (DMS, с. 178). – „извънбрачните връзки (-)“;

[40] „Nobody likes a smart ass (Никой не обича мошеници и хитреци)“ – „мошениците и хитреците (-)“;

[41] „The nail that sticks out gets hammered down (Гвоздеят, който стърчи, го начукват навътре)“ – „смазването на изявените личности [от обществото] (-)“;

[42] „A worm does not find the robin's song beautiful (Червеят не мисли, че песента на червеношийката е прекрасна)“ – „ограниченият вкус на неразвения човек (-)“;

[43] „No good deed goes unpunished (Няма добро дело, което да е останало ненаказано)“ – „изначалната неправда в живота (-)“;

[44] „There is no such thing as a free lunch (Няма такова нещо като безплатен обяд)“ – „безплатното ползване на материални блага (-)“;

[45] „If you are so smart, why aren't you rich? (Като си толкова умен, защо не си богат?)“ – „ниският финансов статус на умните хора (-)“;

[46] „There is no such thing as a little pregnant (Няма такова нещо като малко бременна)“ – „увъртанията и лъжите (-)“;

[47] „Death is a natural way of telling you to slow down (Смъртта е естествен начин да ти се напомни да намалиш темпото)“ – „състоянието на вечна заетост (-)“;

[48] „Do your own thing (Прави това, което ти е по сърце)“ – „следването на личните желания и наклонности (-)“;

[49] „Old age is better than the alternative (Старостта е по-добра от алтернативата)“ – „животът на стари години (+)“ и

[50] „Success is the best revenge (Успехът е най-доброто отмъщение)“ – „успехът като удачна форма на отмъщение (+)“.

Приведените няколко примера възсъздават отделни и несвързани един с друг фрагменти от съвременния англо-американски начин на живот, а знаците на културемите им показват отношението на хората в тази култура към най-разнообразни същности, между които медиите, бизнеса, стойността на личните усилия, индивидуализма, егалитарността, лъжата, успеха, ползването на блага, старостта, партньорството, дори пълнеенето и извънбрачните връзки. Системното лингвокултурно изследване на целия корпус от 1422 паремии би могло да протече по няколко начина и да даде следните възможни резултати:

Първо, може да се съпоставят положителните и отрицателните културеми, при което превесът на положителните би означавал превес на мажорността и оптимизма спрямо негативизма и песимизма; в горната група например съотношението е 20 положителни спрямо 34 отрицателни (тези и следващите данни по-долу обаче са само илюстративни и от тях не следва да се правят изводи за целия корпус).

Второ, културемите може да се подредят според тяхната семантична плътност (честотност и разработеност), което ще очертае културните доминанти в корпуса. В изследваната група примери по-горе няма повтарящи се културеми, тъй като е твърде малобройна, но в корпуса се очаква открояването на система от свръхсложни и сложни културеми, съставени от прости.

Трето, може да се установи съотношението на образите по отношение на дихотомията *природа : не-природа*, при което малкият брой природни образи би могъл да се изтълкува като отдалечаване на хората от природата; в приведената група паремии то е 7 природни образа (в примери 6, 7, 13, 32, 42, 47 и 49) към 43.

Четвърто, може да се потърси съотношението между добродетелите, внушавани в пословиците, спрямо пороците, които критикуват, разбираани в смисъла на античните (например по Аристотел), християнските или фолклорните ценности.

Пето, може да се потърси разделение на културемите по признака *сетивност : идеационалност*⁵.

Освен тази изследователска програма са възможни и други пътища на лингвокултурно изследване. Всеки от тях ще пресъздаде специфичен фрагмент от съвременната англо-американска картина на света, видяна от различни ракурси. Резултатите от подобни изследвания ще докажат присъствието на определени тенденции в глобализационните процеси и същевременно ще послужат за отправна точка за провеждане на по-нататъшни изследвания в съпоставка с най-новите паремии в българския език.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Чарлс Клей Дойл е дългогодишен фолклорист и изследовател на английската литература, в това число на литературата от староанглийския и средноанглийския период. Золфганг Мийдър е световноизвестен паремиолог, паремиограф и фолклорист, а Фред Р. Шапиро е библиотекар, англицист, преподавател по право в Йейлския правен факултет и съставител на речници, енциклопедични издания и друга справочна литература.
- ² В статията си „Американските пословици като международно, национално и глобално явление“ Волфганг Мийдър (2005: 66) разглежда масовото нахлуване на англо-американски пословици в паремийните системи на други езици като неизбежна част от глобализацията и посочва някои отрицателни страни на това явление.
- ³ Има се предвид аксиологическото разбиране на културата като (йерархична) система от ценности, стоящи в основата на специфичен начин на живот и съхранявани в езика, което е застъпено в настоящата разработка и в други наши работи.
- ⁴ Президентът на САЩ Ейбръхъм Линкълн (1809–1865) е бил убит по време на театрално представление, на което е присъствал със съпругата си.
- ⁵ То ще даде сведения за типа култура според класификацията на П. А. Сорокин (2006).

ЛИТЕРАТУРА

- Мийдър 2005:** Mieder, W. American Proverbs as an International, National and Global Phenomenon. // *Patarlės fenomenas: tarptautiškumas ir tautiškumas Prof. habil. dr. Kazio Grigo (1924–2002) aštuoniasdešimtmečiui*. Tautosakos darbai XXX, pp. 53–72.
- Мийдър 2012:** Mieder, W. ‘Think Outside the Box’: Origin, Nature and Meaning of Modern Anglo-American Proverbs. // *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 29. W. Mieder (ed.). Burlington: The University of Vermont, pp. 137–196.

- Петрова 2007:** Петрова, Р. Културемата – единица за лингвокултурологични съпоставителни изследвания (върху материал от английски и български пословици). // *В огледалния свят на езика и културата*. Русе: Лени Ан, с. 9–28; <http://lingvocult.uni-ruse.bg>
- Петрова 2011:** Петрова, Р. Законът за отплатата според Книгата на притчите в авторизираната английска версия на Библията (лингвокултурно изследване с приложение на културемата). // *Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 501–518.
- Петрова 2012:** Петрова, Р. *Културемите в Книга на притчите (The Book of Proverbs) в Авторизираната версия на Библията (AV / KJB)*. Русе: Лени Ан. 466 с.
- Сорокин 2006:** Сорокин П. А. *Социальная и культурная динамика*. Москва: Астрель. 1193 с.

ИЗТОЧНИЦИ

- DMS:** Doyle, C. C., W. Mieder, and F. R. Shapiro. *The Dictionary of Modern Proverbs*. New Haven and London: Yale University Press, 2012.

НАЗВАНИЯ НА ЧИСТИ ЖИВОТНИ В БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИОННА КУЛТУРА И ЕЗИК

Abstract: In the present report I study those animals, which are thought by the people to be pure in the context of day-to-day need of them, in the sense of belonging to their inhabited space, to the contrast with the wild animals but having the functions of some of them as a peculiar connection between both worlds - the divine and the human one. I follow and analyse the original names of the pure animals as well as the linguistic variety in their secondary nomination, which can be found in the language.

Key words: pure animals, utility, pure sacrifice, secondary nomination

Семантичното поле на животните с обща сема чистота се дефинира по няколко признака. Първият и вероятно най-логичният от тях е свързан с утилитарността – някои животни се осмислят като чисти, защото осигуряват прехраната и оцеляването на човека (агне, овца, вол, пчела). Изключително строго се спазва изискването за чистота при избора на жертвено животно, но то няма само утилитарен смисъл – чистата жертва е дар от хората за Бога. Особено важни са семантичните показатели, свързани с очистващата и предпазваща функция на животните и птиците – те могат да съхраняват своето, чистото, подреденото от чуждото и опасното. Конят, мечката, лястовицата и др. предпазват от нечистите сили и дявола, волът и кучето се изправят срещу болестите.

Още по-високо в йерархията стои съотнасянето на чистото у животните с божественото в християнството и със Слънцето, космическото дърво, горските и водни божества в политеизма. Множество животни се осмислят като медиатори между сакралното и профанното. Съществуват редица примери за двойнствен статут на едно и също животно, възприемано и като чисто, и като нечисто. В езика са засвидетелствани както първични названия на чистите животни, така и вторична номинация.

В българския език са налице различни фонетични и словообразователни варианти на лексемата агне от старобългарски *агнѣ*: *агне*, *агни*, *агн'а*, *ягне*, *агънце*, *ягънце*. Агнето символизира чистотата, затова от древността агнето е универсално жертвено животно. И в българската култура то е „най-приятната жертва на Бога“. На Гергьовден задължително се коли агне. Това агне е винаги мъжко, защото женското в по-голяма степен принадлежи към нечистото и дяволското. За жертвоприношението агнето се приготвя предварително, като се закичва с венец, изработен от *чисти жени*, все още моми.

Венецът се освещава на иконата. Преди да бъде заклано, на агнето се чете молитва, обикновено от старец, „белобрад, облечен чисто“, или свещеник, тоест чисти хора. Чистотата на целия ритуал е гарантирана и подсилена както от избора на самото агне – да бъде първо, мъжко, бяло, без недостатък, така и от девствените моми, иконата, белобрадия старец, освещаването, каденето, четенето на молитва и комкането. Ако в някоя къща не се заколи агне на Гергьовден, тя започва да се мисли като чужда и попада в пространството извън своето. Тези, които не принасят жертва агне, нямат право да отидат на църква на празника.

Агнето е един от най-устойчивите образи в християнската символика. Йоан Кръстител нарича Христос „Agnus dei“ и като такъв Синът Божи приема върху себе си и изкупва всички човешки грехове. Отъждествяването на Христос с агнето въз основа на общия признак ‘чиста жертва’ сакрализира агнето. Семантичната корелация между чисто и свещено може да се открие и в българския език. Лексемата *агньць* и словосъчетанието *агньць кожъи* от старобългарски до днес назовават Иисус Христос. *Агнѣц* в новобългарски чрез метафоричен пренос означава и ‘човек, който се жертва за нещо, някого’. Изразът *като агне на заколение* е със семантика ‘безропотно, покорно’ и се свързва с християнския модел на поведение. Представата за агнето като чисто и смирено животно мотивира преносните значения при вторичната номинация. Названието на агнето на места се употребява като нежно обръщение към дете: *йагне, агна, агънце*. *Агне* назовава също и ‘лишен от злоба и кротък човек’. Подобна семантика се открива и в устойчивите словосъчетания: *кротък като агня, кротувамъ като агня* (Геров 1975: 5). Във фолклора агнето е част от опозицията агне – вълк, в която първото е чистото, домашното и святото, а второто – нечистото, дивото и дяволското.

Лексемата *овѣн* има диалектни форми: *овѣн’*, *ов’ен*, *увѣн* и може да назовава и некастрираното, и кастрираното животно, но по-често второто. Нескопеният овен, подобно на бика, се съотнася с нечистите животни, тъй като е сексуален. По-често, за да се разграничи от своята чиста хипостаза, той се нарича *коч* (от турски *кос*) и *пръч*. С тези лексеми се назовава оскърбително ‘стар, непрятен човек’ или ‘лош, буен човек’ (БДР). На езиково равнище се реализира отрицателната конотация на нескопения овен. Отъждествяването на овена със скопено животно допълнително го маркира с белега чистота и го доближава до такива сакрални животни като вола.

В християнството овенът изпълнява много важна роля, като замества сина на Авраам – Исаак – на жертвената клада. Следователно овенът е най-достойната жертва. На зимни Св. Атанас „кукуват овните“ – лекуват ги от чума. След това някои от най-добрите овни се принасят курбан на Господ (Маринов 1994: 487). Овенът също като коня е недосегаем за злите сили.

През XIX век в българската история настъпва смяна на културните парадигми. Господствалата десет века християнска мисловност се заменя с модерна. Новите нагласи отхвърлят християнското покорство от типа „яко агнец на

заколение“ и издигат свободолюбието и индивидуализма като идеал за поведение. В резултат на това в разговорния стил и в художествената литература се утвърждават преносните значения *овца* ‘безропотен, тъп човек, който не проявява собствена воля’ и *овен* ‘тъп, глупав човек’ (РБЕ 2002: 284, 269). Традиционната обредна практика не се повлиява от тези процеси. Гергьовден продължава да се чества като голям християнски празник, който задължително се свързва с овцете, агнетата и овните.

В българския език волът е ‘скопен бик’ (БЕР 1971: 174) – „Ископеното говедо вол става“. Според традиционната символика волът е противоположното на бика: ако бикът е сексуалното, то волът е асексуалното, тоест чистото. Много често волът е използван за жертвоприношения, което допълва представата за неговата чистота. Близостта му с човека и принадлежността на вола към полезното, опитоменото и своето още веднъж доказват неговата чистота. Волът често е назоваван с умалителни имена – *волѐнце*, *вѐлец*, които на лексикално равнище отразяват положителните конотации на вола. Волът е синоним на трудолюбие. *Старият вѐл* е носител на мъдростта. За всяка къща умирането на вол е голямо нещастие. Смъртта му се възприема като наказание за извършен грях.

Освен най-разпространеното название *вол* от старобългарски *волъ* в българския език са засвидетелствани и други наименования на животното, които могат да бъдат обяснени с принципите на етнолингвистиката. В някои райони на България воловете са наричани *ангели*. Според Димитър Маринов „селянинът не се обръща към своите впрегнати волове с други думи освен „хайде, татко!“, „хайде, баща“, тоест признава в тях своите най-големи благодетели и свещени за него животни“. Издигането на воловете до статут на свети и божествени се доказва и от факта, че „през постите и в петък, и в сряда селяните постят за воловете“ (Маринов 1994). Изрича се пожелателна магическа формула, чрез която волът се поставя над човека и наравно с божествените създания, като се вярва, че всичко, до което се докосне волът, ще стане осветено и чисто.

В културните нагласи на българите се съхранява представата за вола като защитник от нечисти сили. Знае се, че чумата не влиза в село, което е заорано от волове близнаци. „В Югозападна България заораването става с два вола близнаци от двама братя близнаци.“ И това предпазване от нечистото има голяма сила, не само защото се използват чисти животни, а и защото те са близнаци. В много ритуали на близнаците се определя ключова роля, те са демиурзи в случването на добрите магии. Силата на вола като проводник на божественото се простира и върху нечистите животни. „Вълкът, който яде всички домашни животни, според вярата народна, не смее да напада на впрегнати волове.“

Според Теофраст закачането на волски череп като апотропей на външната врата е познато още на древните гърци. А. Гура твърди: „Сърбите и българите използват черепа на вола и с друга цел – поставят го в пчелина,

за да предпази пчелите от нечисти сили и урочасване.“ (Гура 1997: 472). А. Страхов обобщава, че волът, единствен между животните, получава само положителни конотации в европейската култура, защото е свързан с раждането на Христос. Според християнството волът присъства във Витлеемския обор (Страхов 2003).

На езиково равнище положителните конотации на вола се откриват в назоваването му с деминутивите *волѐнце*, *вòлец* и с лексеми, свързани с божественото и близкородственото: *àngели*, *баицà*, *тàтко*. При вторичната номинация *волъ* се нарича обреден кравай за Бъдни вечер, тоест нещо чисто и свято.

В българската народна култура кучето е свързано с Господ, а вълкът е дяволско творение. То съответства на питомното и се противопоставя на дивото, то е чистото. Коренната разлика между вълка и кучето е отразена и във фолклора: „Ще стане, кога влѣкътъ стане кучя“ е равносилно на „никога“. Легендата разказва как именно кучето е ухапало дявола за крака и оттогава той куца. Смята се, че в пъкъла кучето носи на своя грешен стопанин стомни с вода, за да изгаси огъня, а котката, обратното, го раздухва все повече.

Според поверието всички домашни животни са в състояние да разпознават домашния дух. Но конят и кучето притежават и друга дарба – те могат да видят смъртта. Слепородените животни, като котка, куче и кон, пък виждат злите дихания. Това важи в още по-голяма степен за кучетата, родени в събота, известни като *кùчета сѣботници*. От тях се страхуват демоните и болестите. Вярва се, че в двор, в който има *кùче сѣботник*, чумата не се осмелява да влезе.

В българската култура кучето не се възприема еднозначно. Според поверието, ако куче прескочи мъртвец, той вампирясва. Съществува предание, според което душите на хората, които са се обесили, витаят във вид на черни кучета. Появата на бяс, като опасна и вредоносна и за човека болест, също се вписва в рамките на нечистото. Затова в българската обредна практика, за да няма по кучетата бяс, се извършва обредно бесене на Песи (Чист) понеделник.

Засвидетелствани са редица употреби, при които лексемата *куче* е с отрицателни конотации. Това личи и при вторичната номинация, и при названията с метафоричен пренос. *Кùчешка* е наречена неплодородната почва. Новородено дете със сключени крайници се определя като *кùчешинево*. *Кùче* се употребява като оскърбително обръщение. *Кùчешник* е укорително название и за човек, и за куче. *Кùче* е наричан лошият и зъл човек. Кучето се възприема от народа и като неблагодарно животно: „Рàни кùче да те лае“, *кùчешката рàбота* – като зле свършена работа.

Макар че притежава двойствени конотации, кучето се утвърждава като носител на чистотата и предаността: „Кучято е вярень другарь“. Положителните конотации се дължат в голяма степен на неговата полезност: „Кùчето пàзи домът òд лòши човеци, а овцете òд вѣлци“ (БДР, Бурел). Кучето се на-

зовава с умалителни имена, например *кучулѐ*, което доказва статута му на приятел на човека.

В диалектите всички названия на коня са наследници на старобългарското *конъ*. В българската традиция са отразени архаични индоевропейски тенденции към сакрализация на коня. Такива съществуват у траките, прабългарите и славяните. Данните от българската култура показват, че конят се смята за чисто животно, което предпазва и защитава хората от нечисти сили, болести, смърт, зли същества. Най-силна отгонителна сила има конската глава, която обичайно се поставя на гранични места между чуждото и своето пространство – огнище, стобор, врата, дърво и др.

Изключителната полезност на коня за човека е изразена в поговорката: „Женџ-тџ давамъ, коня си не давамъ“. Неговата специална функция се изтъква и чрез обредния хляб на Коледа, чието название *кон* може да бъде обяснено чрез принципите на етнолингвистиката. В Югозападна България има обичай да се правят специални хлябове – *бѡговици*, на които се изобразяват кончета, уши, опашки и подкови. В други краища на България обредните хлябове са с различна форма и по данни от архива на Етнолингвистичния речник се наричат: *колѡк* (Свищовско), *черкѡвник* (Литаково), *кѡнче* (Плевенско), *копѣто* (Тетевен), *кѹклата* (Медвен), *кравѣй* (Русенско). Тези хлябове се раздават от жени, които още не са се отродили. В номинациите за обредните хлябове също се откриват номинационни признаци, свързани с християнските понятия Бог и черква: *бѡговици*, *черкѡвник*, получени чрез суфиксална деривация с наставките *-ник* и *-ица*. По този начин се реализира корелацията между чистото и свещеното. Сред останалите наименования се отличават *кѡнче* и *копѣто*, които са резултат от семантична деривация и се съотнасят пряко с кон.

Конят се свързва с определен светец – Свети Тодор, което също е израз на особена почит. На *Кѡнски Великдѣн* се изпълняват множество обреди, за да бъдат здрави конете и да се множат. Конят се реализира и като медиатор между двата свята – като „демоничен посредник между земята и отвѣдното“ (ЕтнР). В българската традиционна култура славянските митове се вписват в новата религиозна система: конят се съотнася със св. Илия като християнски наследник на бога на слънцето и гръмотевиците и със св. Георги като типичен християнски светец воин и змееборец. Ролята на коня като медиатор между горния и долния свят на езиково равнище може да се открие в няколко клетви за смърт: *Да идеш на божи гроб на дѣрвен кон, Да те видя на дѣрвен кон*.

Вероятно поради способността му да преминава между двата свята конят олицетворява различни същества. Стопанът може да се появява и в хипостаза на кон. *Каракѡнджото* е кон с човешка глава и криле или е наполовина човек, наполовина кон. Според друго поверие вампирът приема облика на животното, което го е прескочило, затова и често се явява във вид на кон. Тоест конят, освен като пазител на чистото, се асоциира и с нечистите сили.

В митологията петелът е типичен соларен символ. Петелът се осмисля като част от чистото най-вече поради факта, че с пропяването на първи петли се слага край на злото време, в което върлуват нечистите сили. С настъпването на *петляно време*, *петл'ано вр'еме* демоните и караконджулите изгубват силата си. Първите петли – *порвине пѣтли* (БДР, Чепеларе) – отбелязват края на нечистото време, тогава „плътеникът“ се прибира в гроба. Знаковото време на прехода от нощ в ден още в старобългарски се назовава със специална композита *коу̀роглашѣниѣ*, по-късно заменена от *пѣтлоглашѣниѣ* и словосъчетанието *коу̀рыѣ въспѣтъѣ* ‘петльово пропяване’. Тези две номинации показват значимостта на феномена в езиковата картина на българите.

В българската култура петелът е носител на новото и първото, на новия живот. При сватбата тази символика е изключително важна. *Петлар* се нарича мъж, който води хорото на сватба, *петелджийа* и *петелджийка* са двойка обредни лица в сватбата, като жената е в кръвно родство с младоженеца (БДР, Сборник Добруджа). Като предвестник на новия ден и светлината петелът е свързан със слънцето и огъня. Именно *петѣл'* се нарича мястото отдясно на огнището, където се слагат дървата. Петелът е част от своето, от дома, затова се вярва, че къща, в която не пее петел, ще запустее. В такъв контекст се появява и клетвата: *На къщата му петел да не пее*. Далечните, чужди места никога не се огласяват от песен на петел, това традиционно осмисляне се вербализира в друга клетва: *Да идеш в пусти гори Тилилейски, дето петел не пее*.

Петелът се възприема като чисто животно и отгонител на злото, затова се реализира като символ на сполуката и късмета в изразите: *пропя ми петела* ‘сполучих в нещо’, *снася ми петела* ‘много съм богат’. Традиционната представа за петела като знакова фигура сред домашните животни мотивира идиома *петелът ми кукурига* ‘има авторитет, влияние’.

Много от названията на чистите животни са първични, засвидетелствани още в старобългарски език и с праславянски произход, затова от тях не може да се извлече специфична информация за семата чистота. Такива са: *волъ*, *пѣсъ*, *конъ*, *агнѣ*, *овънь*, *овъца* и др. При останалите названия на чистите животни основен ономазиологичен признак е връзката със сакралното, която се реализира като релация с Бога и божии същества, с чистите места, със свящото време на християнските празници, със свети предмети със знаково значение.

ЛИТЕРАТУРА

- Гура 1997: Гура, А. В. *Символи животных в славянской народной традиции*. Москва.
Маринов 1994: Маринов, Д. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: БАН.
Страхов 2003: Страхов, А. Б. *Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян*. Massachusetts.

ИЗТОЧНИЦИ

- БДР:** *Архив на българския диалектен речник* към Секцията за българска диалектология и лингвистична география на ИБЕ.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. I, 1971, т. II, 1979, т. III, 1986, т. IV, 1995, т. V, т. VI, 2002, т. 7, 2010. София: БАН.
- Геров:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. I–V. София: Български писател, 1975–1978.
- ЕнцР:** *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София, 1994.
- ЕтнР:** *Архив на етнолингвистичен речник* към Секцията за етнолингвистика на ИБЕ.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. I–XIV. София: БАН, 1977–2012.
- Старобългарски речник:** *Старобългарски речник*. Т. I, 1999; Т. II, 2009. София: Валентин Траянов.

СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИТЕ ЛИЧНИ ИМЕНА В КНИГАТА *ИМЕНАТА НА БЪЛГАРИТЕ* *ОТ А ДО Я* ОТ П. РАДЕВА И Н. ИВАНОВА

Abstract: The paper presents the word formation of the Slavic Bulgarian proper names that have place in the book *Imenata na Bulgarite ot A do Ya* (*Proper names of the Bulgarians from A till Ya*) which is written by N. Ivanova and P. Radeva. The semantics of this proper names is analyzed in the second part of the paper.

Key words: formation of the proper name, semantics of the proper noun

През 1985 година излиза от печат книгата на П. Радева и Н. Иванова *Имената на българите от А до Я* (Иванова, Радева 1985). В тази книга двете авторки си поставят за цел да разгледат прабългарските и славянобългарските имена, отбелязани в различни старинни и по-нови регистри. В уводната част се привеждат и някои тракийски лични имена. Не са разглеждани имена от християнския календар, тъй като те са широко известни. Книгата се състои от теоретичен раздел (около 100 страници) и речник, в който личните имена са подредени по азбучен ред. При славянобългарските имена при всяко отделно лично име е посочена думата, от която то произлиза. Подробно са разглеждани двусловните славянобългарски имена като *Велебит*, *Всевад*, *Драгодан*, *Властимир*, *Светлозар* и т.н. – те са също така класифицирани и по втората основа: *-мир*, *-вой*, *-слав* (*Славомир*, *Беривой*, *Велеслава*) и т.н. Както се каза, при еднословните славянобългарски лични имена са посочени думите, от които дадено лично име произлиза, но не са посочени изрично наставките, с които това име се образува. Ето защо едната от целите на настоящия доклад е да разгледа словообразователната структура на еднословните славянобългарски лични имена. Втората цел е да се изясни семантиката на тези лични имена.

За произхода и броя на отразените в книгата лични имена

Преди всичко нека посочим кои букви се срещат в началото на отразените в книгата славянобългарски лични имена. Наблюденията показват, че славянобългарски имена започват с която и да е буква от българската азбука с изключение на буквите „й“ и „ъ“ и „ь“. В съвременния български език се срещат имена с начална „й“, както е в *Йонко*, *Йона* (произхождащи от *Йоан*). С „ъ“ започва името на селището *Ъглен*, от него би могло да се образува лично мъжко име *Ъглен* и женско лично име *Ъгленка*. Славянобългарски имена,

свързани с християнската религия, но образувани на домашна почва, са: *Спас*, *Спасена* (по името на *Исус Христос*), *Кръстьо*, *Кръстина*, *Богдан* ‘даден от Бога’, *Божидар* ‘дар от Бога’ и др. **Общият брой на всички посочени в книгата имена – прабългарски, тракийски и славянобългарски – е 4995;** от тях 4554 са славянобългарските имена, т.е. броят на славянобългарските имена превъзхожда броя на всички останали имена 13 пъти. Това потвърждава положението, че основният пласт лексика в българския език е славянобългарският.

Части на речта, от които са произведени лични собствени имена, отразени в книгата

Нека сега се опитаме да определим от какви части на речта произхождат основите, съдържащи се в личните имена. Наблюденията показват, че произвеждащи думи има от почти всички части на речта (но не от всички). Най-много произвеждащи думи принадлежат на класа на съществителните – 181 на брой, след това се нареждат глаголите – 127 на брой, следват ги прилагателните – 97 на брой, от числителни имена са образувани 16 броя лични имена, от основите на местоимения са образувани 14 лични имена, от наречия са образувани 3 лични имена, а от междуметие е образувано 1 лично име. Само от предлози, само от частици и от съюзи не е образувано нито едно лично име.

Примери за лични собствени имена, произведени от съществителни, са: *Искрьо*, *Асен*, *Горан*, *Цвета* и др. Няколко основи са получени от предлог + съществително име. Например: *Предислав* е получено от предлога *преди* + съществителното *слава*, т.е. ‘преди славата’; от частицата *без* + съществителното *цена* е получено женското име *Безцена* и др. Примери за лични имена, образувани от глаголни основи, са например следните: *Свиден* – образувано е от глагола *свиди ми се*, т.е. ‘детето е свидно за родителите му’; *Седянка* – от глагола *СЪДЪТИ* ‘който седи’; *Слав* – от глагола *СЛАВИТИ*, *Доле* – от глагола *ОДОЛЪТИ* ‘преодолявам’ и др. Наричателните прилагателни имена също са станали произвеждащи за лични мъжки и женски имена. Например от прилагателното *благ* ‘добър, мил’ са образувани имената *Благой*, *Благоя*, *Благойка*; от *велик* са образувани *Велико*, *Величка* и др. От основа на числително име са образувани *Първан*, *Първул*, *Първолета* (от редното числително *първи*), *Тройко*, *Трояна* (от бройното числително *три*) и др. От местоимението *себе си* е образувано лично име *Себеслав*, означаващо ‘който се прославя’, от притежателното местоимение *мой* + *мир* (‘свят’) е образувано името *Моймир*, от обобщителното местоимение *все* е образувано *Всеслав*, *Всеслава*. Както се каза, от наречия са образувани само три лични имена: *Достан*, *Доста* и *Достана*. Те са образувани от наречието *доста* + наставки. Значението им е ‘пожелание да се прекрати по-нататъшното създаване на деца, тъй като в семейството вече има достатъчно деца’. От междуметието *хайде* са образувани имената *Хайдо*, *Хайда*.

По-главни словообразователни модели

Да се опитаме да установим какви са словообразователните модели, по които са образувани славянобългарските лични собствени имена, отразени в разглежданата книга.

А) Словообразователни модели при личните имена, образувани от основа на съществително име.

1) Най-простият модел е, когато нарицателно съществително име като цялост само чрез преосмисляне произвежда собствено име. Такива са следните имена: От стбълг. **КАМЪИ**, **КАМѢНЬ** е образувано чрез преосмисляне лично собствено име *Камен*. Името означава ‘пожелание детето да бъде здраво като камък’. По подобен начин са образувани *Клен* – по името на дървото *клен*, *Ружа* – по името на цветето *ружа*, *Имел* – по името на храста *имел*.

2) Друг модел е, когато от изходно съществително собствено за обект се образува по преносен път лично собствено име за лице. Такъв е случаят с личното име *Деница*. То е получено от името на звездата *Денница* (или както още се нарича *Вечерница*) по преносен път. Подобно е при мъжкото лично име *Дунай*, *Дунав*. Те са образувани чрез семантично пренасяне от името на реката Дунав (Дунай).

3) Следващ модел представляват личните собствени имена, които косвено са свързани с основата на произвеждащото съществително нарицателно. Такова е мъжкото лично име *Въло* и женското *Въла*, които произлизат от нарицателното съществително *вълк*. Други имена със същия корен са *Вълчан*, *Вълко*, *Вълкана*. *Медун* пък произхожда от народното название на мечката – *медун* – поради това, че мечката се храни с пчелен мед.

4) Четвърти модел е, когато се наблюдава усичане на финална гласна при произвеждащото съществително със следващо преосмисляне, та да се получи мъжко лично име от изходно женско лично име. Пример е мъжкото лично име *Калин*, което е произлязло от женсколичното име *Калина*, а то е произлязло от нарицателното име за растението *калина*.

5) Друг модел е, когато към основата на произвеждащото съществително се добавят една или повече наставки. Това се наблюдава при множество имена. Лични имена, образувани от основата на нарицателно съществително с добавяне на наставки, са например: *Искре*, *Искрен*, *Искро*, *Искрьо*, образувани от основата на думата *искра*. От същия тип са и имената *Звездан*, *Звездалин*, *Звезделин*, *Звезден*, *Звездин*, *Звездич*, *Звезда*, *Звездьо*, *Звездодраг*, образувани от основата на нарицателното *звезда*.

6) Шести модел е, когато към цялата форма на съществителното нарицателно име се добавят една или повече наставки със следващо преосмисляне, та да се получат лични собствени имена. Така от нарицателното дом чрез добавяне на наставки и следващо преосмисляне са получени: *Домай*, *Доманиш*, *Доманко*, *Домаш*, *Домко*, *Домо*, *Домчо*. Двуосновни имена с това съществително са пък: *Домабор*, *Домовид*, *Домислав*, *Домагнев*, *Домагост*,

Домажив, Домажил, Домамир, Доманег, Домарад, Домаслав. Женсколични имена са пък: *Домана, Доминка.*

Б) По-главни словообразователни модели при глаголни основи.

На второ място по производност са глаголните основи. При тях не е възможно само с преосмисляне да се произведат лични собствени имена. Винаги от инфинитивната или личната глаголна форма най-напред трябва да се отдели флексията и след това да се премине към образуването на личното име. Тук моделите са следните:

1) Модел, при който от изходен глагол с усичане (отстраняване) на флексията и следващо преосмисляне се образува лично име. Например по такъв начин е образувано личното име *Размен* – от произвеждащ глагол *разменя* чрез отстраняване на флексията (-я) и следващо преосмисляне (повдигане на името от нарицателно в собствено). Към същия модел спада и името *Рат*. То е получено от старобългарския глагол РАТИТИ ‘*боря се*’ с усичане на инфинитивната флексия. *Слав* е образувано от *славити* по аналогичен начин.

2) Друг модел е, когато след усичането на флексията от глагола към основата му се добавят една или повече наставки, за да се образува лично собствено име. Например от посочения по-горе глагол РАТИТИ след отстраняване на флексията и добавяне на наставки са получени имената *Ратай, Ратик, Ратиш, Ратишко*. От РОИТИ СА по аналогичен начин са получени *Рой, Ройко, Ройдо, Ройди, Ройльо, Ройда, Ройка, Роя*. Примерите са много.

Трябва да се отбележи, че понякога лични собствени имена се образуват не от основната форма на глаголите или от старобългарския инфинитив, а от страдателни причастия. Така е при името *Найден*, което е образувано от страдателното причастие *найден* на глагола *найда* ‘*намеря*’. Аналогично е при *Обретен* от страдателното причастие ОБРЪТЕНЪ на глагола ОБРЪТИТИ ‘*намеря, открива*’; *Познан* – от *позная* и др. От минало деятелно причастие са образувани имената *Мислил, Мислял*. От глагола *мисля* са образувани и двусловни имена: *Мислегод, Мислодед, Мислимка*. Малък брой лични имена са образувани от частицата *не* + друга дума. Например от съчетанието *не се гневи* е образувано рядкото име *Негнев*. Форми на глагола БЪИТИ ‘*съм*’ също присъстват при някои имена. Например от съчетанието ‘*да бъде жив*’ е образувано името *Дабижив*. Съм присъства в името *Добробуд* ‘*да бъде добър*’.

В) По-главни словообразователни модели при прилагателни имена.

На трето място по брой са личните имена, образувани от основи на прилагателни имена. Наблюдават се следните основни модели:

1) Модел, при който от основна форма на прилагателно име пряко чрез преосмисляне се образува лично име. Така от прилагателното *драг* (в женски род *драга*) ‘*който е мил, приятен*’ чрез преосмисляне са получени личните имена *Драг, Драга*. От същия корен са образувани имена с добавени наставки. Например: *Драгай, Драган, Драгаш, Драгестин, Драгешин, Драги, Драгин, Драгита, Драгичан, Драгичо, Драгичой, Драгия* и др.

2) Друг модел е, когато към цяло прилагателно име се добавят наставки, та да се получат лични собствени имена. Например прилагателното *гол* ‘който е беден, гол’ с добавяне на наставки са образувани имената *Голе*, *Голин*, *Голиш*, *Голчо* и женското *Голка*. По аналогичен модел от прилагателното *грив* ‘сив, пъстър’ с наставки са образувани имената *Гриве*, *Гривин*.

3) От редица старобългарски прилагателни чрез отстраняване на финалното окончание и добавяне на наставки и допълнително преосмисляне са образувани лични имена. Нека разгледаме личните имена, произлизащи от прилагателното **ДОБРЪИИ**, **ДОБРАТА**. С отстраняване на флексията и добавяне на наставки за лично мъжко, съответно женско име, са получени: *Добрав*, *Добрал*, *Добралин*, *Добран*, *Добрашин*, *Добре*, *Добрей*, *Добрейшо*, *Добрета*, *Добрик*, *Добрико*, *Добрун* и др. Общият им брой е 51 мъжки лични имена и 19 женски лични имена.

4) Друг модел представлява случаят, когато от изходното нарицателно прилагателно се отстранява словообразователната наставка, а към оставащия корен на прилагателното се добавят нови наставки, за да се получи мъжко или женско лично собствено име. Например от прилагателното *гиздав* с отстраняване на наставката *-ав* и с добавка на други наставки като *-о*, *-ьо*, *-ена* се получават личните мъжки имена *Гиздо*, *Гиздьо* и женското *Гиздена*.

Г) Словообразователни модели при основа местоимение.

Местоименията са слабопроизвеждащи. От тях са образувани само няколко лични имена. Случаите са следните:

От старобългарското местоимение (днес прилагателно) **ДРОУГЪ** ‘различен, отделен, втори’ са образувани мъжките лични имена *Друг* и *Друган*.

От възвратноличното местоимение *себе си* е образувано мъжкото лично име *Себеслав* ‘пожеланието е носителят му да добие лично слава’. Съответното женско име е *Себеслава*.

От формата *собе* ‘себе си’ е образувано *Собестой* ‘да стои сам по себе си, да бъде крепък, траен’.

От притежателното местоимение за първо лице *мой* и съществителното *мир* е образувано мъжкото лично име *Моймир* ‘моят свят’. Съществува и име *Твойслава*, което съдържа корена на второличното притежателно местоимение *твой* и съществителното *слава*.

Д) Словообразователни модели при основа наречие.

Слабопроизвеждащи са и основите на наречията.

От старобългарското **БОЛЪЮ** ‘повече, по-много’ са образувани имената *Боле*, *Болчо*, *Больо*, *Болян*, *Болебор*, *Болебуд*, *Белегост*, *Болеслава* и др.

От наречието *доста* ‘твърде, достатъчно’ са образувани личните имена *Достан* и *Достана*.

Е) Словообразователни модели при основа числително име.

Тук също се наблюдава слаба словопроизводност.

От числителното редно *първи* са образувани имената *Пръв*, *Пръвчо*, *Първан*. От числителното бройно *три* са образувани *Тройко*, *Тройчо*, *Трояна*, *Троянка*.

Ж) Образоване на лични имена от основа на междуметие.

В разглежданата книга се наблюдава само едно междуметие, което е станало основа за образуване на лични имена. Това е междуметието *хайде*. От него според нас са образувани мъжките имена *Хайдо*, *Хайдьо*, и женското *Хайда*.

Както се вижда, съществува голямо количество наставки, с помощта на които са образувани славянобългарски лични собствени имена. Някои от тях са по-често срещани и производни и в наше време. Такива са *-о*: *Коно*; *-ьо*: *Кольо*, *-е*: *Бързе*; *-ко*: *Драгинко*; *-а*: *Калина*; *-ка*: *Борка*; *-ина*: *Виделина*. Други наставки са рядко срещани, много пък са се срещали в миналото, но днес почти не се срещат. Такива са: *-ой*: *Боривой*; *-ей*: *Бързей*; *-ун*: *Благун*; *-ега*: *Велега* (мъжко име); *-ега* *Веченега* (женско име); *-уш*: *Вернуш*; *-аш*: *Домаш* и т.н. В съвременността ни при женсколични имена се срещат и разширени наставки, отличаващи се с фонетично благозвучие, например наставката *-лина*: *Звездolina*.

Следващата ни задача е да се опитаме да характеризираме семантиката на личните имена, отразени в разглежданата тук книга.

Семантика на личните собствени имена, отразени в *Имената на българите от А до Я* от П. Радева и Н. Иванова

Изследвайки личните имена, П. Радева и Н. Иванова достигат до извода, че тези имена семантически се подразделят на два типа. По-голямата част от тях са пожелателни имена – с личното име, което дават на детето си, родителите му пожелават да притежава физическа и душевна красота, да бъде то здраво и да е носител на нравствени добродетели. Например с името *Светломир* родителите пожелават на детето си ‘да осветлява света’, с името *Красимира* се пожелават момичето ‘да краси света’ и др.

Друга част от личните имена са т.нар. защитни имена. Според авторките родителите дават защитно име на детето си с цел злите сили да не могат да му причинят зло. Например давайки на детето си името *Грозьо*, родителите посочват, че то е грозно, та злите сили да не се интересуват от него и да го заобикалят. Авторките посочват, че малка част от личните имена показват, че желаят даденото дете да е последното родено в семейството, тъй като вече в него има и други родени деца. Например името *Достан* показва, че това дете е последното в семейството, в това семейство има вече достатъчно родени деца. Тези три типа семантики на личните имена са посочени и в наскоро излязлата от печат книга *Собствените имена в България* от Л. Димитрова-Тодорова (2011).

Нека се вгледаме в семантиката на различните славянобългарски имена. Тези лични имена са семантически прозрачни, за разлика например от прабългарските или заетите. Да бъде семантически прозрачно едно лично име означава, че говорещият знае, а слушащият разбира значението на корена и останалите съставки на името. Въз основа на това нека се опитаме да установим дали личните имена са запечатали в себе си представа за картината на света. Знаем, че пълнозначните нарицателни думи описват картината на света, който ни заобикаля, а непълнозначните показват отношенията между предметите и явленията. И така, нека проследим какви обекти от заобикалящия ни свят се отразяват в семантиката на славянобългарските лични собствени имена.

Наблюденията показват, че личните имена носят информация за предмети, обекти, за действия или пък за свойства. Личните имена могат да се разпределят в следните групи, според семантиката, която съдържат:

1) Лични имена, носещи информация за реки. Славянобългарски са имената *Ян, Янко, Яна*. Те се основават на името на река Яна, като нейното име възхожда към индоевропейското уапа 'река'.

2) Някои лични имена са получени чрез преосмисляне на имената на български планини. Такива са *Пирин, Пиринка, Рила, Рилка, Балкан, Горан, Горчо* (от стбълг. съществително ГОРА 'планина').

3) Информация за области и селища се съдържа в личните имена *Загор* (от областта 'Загоре') и *Загорка*.

4) Лични имена, носещи информация за растения – дървета, цветя, храсти. Такива женски имена са *Ружа, Теменуга*, мъжки имена са *Явор, Ясен, Клен, Ореш* (от дървото 'орех'), *Върбан, Върба* (по името на дървото 'върба'), *Имел* (по името на храста 'имел').

5) Лични имена, носещи информация за животни. Например такова е старинното име *Лъв*. Мъжки имена са *Сокол* (по името на птицата 'сокол'), *Орлин* (по името на птицата 'орел'), Женски имена са *Гълъбина* (по името на птицата 'гълъб'), *Пауна* (по името на птицата 'паун').

6) Имена, в чиято основа стоят названия на плодове, са: *Ягода, Черешка, Неранза* (последното не е славянско, но е познато от разказ на Йордан Йовков и разпространено в България – означава 'портокал'), *Грозда, Гроздан* (по името на плода 'грозде').

7) Някои лични имена са образувани от названия на ветрове: *Меглен*.

8) Имена на дни, месеци, сезони, части от денонощието се съдържат в семантиката на *Март, Марта* (в случай че именуването е по името на месеца, а не по черковния календар), *Петко* (когато детето е именувано по деня на раждането си – в петък, или пък е петото дете в семейството), *Пролетка* (по сезона 'пролет'), *Зора, Зорка* (по времето от денонощието, когато изгрява слънцето) и др.

9) Лични имена, носещи информация за метеорологични явления. Например: *Капка* (по названието 'водна капка'), *Росица* (по нарицателното съществително 'роса').

10) Лични имена, носещи информация за астрономически обекти. Например такива имена са *Звезда*, *Звезделина*, *Звездица*, *Звезден*, *Звездинко* (по нарицателното съществително ‘звезда’), *Горчо* (в народните говори с това име се назовава Слънцето), *Зорница* (по името на планетата Венера).

11) Названия на цветове се съдържат в имената *Модър* (‘светлосин’), *Белослава* (в името се съдържа названието на цвета ‘бял’, т. е. чист, като сняг), *Ваклин* (в името се съдържа понятие за ‘черен, черноок’), *Грив* (името означава ‘сив, пъстър’) и др.

12) По названията на скъпоценни камъни и скъпоценни метали са създадени личните имена *Златан*, *Златко*, *Златка* (по името на метала ‘злато’), *Сребрин*, *Сребрян*, *Сребрьо*, *Сребрина* (по името на метала ‘сребро’). Тук се отнасят и личните имена *Камен*, *Каменка* (по името на предмета ‘камък’).

13) Названия на явления от природата са семантична основа за имената *Огнян*, *Огняна* (от ‘огън’), *Пламен* (от ‘пламък’).

14) Названия на материални предмети се откриват в личните имена *Копринко*, *Копринка* (от името на материята ‘коприна, тънък плат, произвеждан от копринените буби’).

15) Название на оръдие на труда – ‘рало’ е отразено в личното име *Рали*.

16) Понятие за брой или поредност на обекти се съдържа в личните имена *Кратен* (срв. двукратен, трикратен), *Първан*, *Пръвка* и др.

17) Названието на здравето е станало основа за личните имена *Здравко*, *Здравка*, *Здравена*.

18) Много от личните имена съдържат понятие за физическа красота. Например с името *Гиздъо* се пожелава на детето да бъде ‘красиво, хубаво облечено и хубаво изглеждащо’.

19) Много от личните имена съдържат информация за душевните качества на българина и за неговите най-съкровени възжелания. Такива са личните имена *Знаен* (съдържащо пожелание ‘носителят му да стане известен’), *Драг* (с пожелание детето винаги да бъде мило и драго), *Благо* (‘носителят му да бъде винаги благ и добър’), *Благослава* (името съдържа понятие за добра слава на носителката си), *Държимир* (пожеланието е носителят на името да носи, да крепи мира’), *Даре*, *Дарел* (‘който дарува’), *Игрил* (името съдържа пожелание детето да стане добър игралец, танцьор’) и мн. др.

20) В имената *Детко*, *Деча* се съдържа понятие за ‘дете, непълновъзрастен човек’.

21) Вярванията на славянобългарите са отразени в имената *Вяра*, *Надежда*, *Любов* (*Люба*), *Лада* – славянската богиня на любовта. Личните имена *Имо*, *Има*, *Именка* са защитни – ‘носителят им все едно, че няма име, та злите сили да го заобикалят, да не могат да го намират’.

Тук не би могло да се направи изчерпателен списък на понятията, съдържащи се в семантиката на славянобългарските лични имена – бяха приведени само част от имената и понятията, с които те са свързани. Но и посоченият

материал показва колко богат, разностранен и жизнеутвърждаващ е светът, заключен в славянобългарските имена. Те показват не само съществуващия, но и желания свят.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиев 1960: Георгиев, Вл. *Българска етимология и ономастика*. София.

Димитрова-Тодорова 2011: Димитрова-Тодорова, Л. *Собствените имена в България*. София: Емас.

Иванова, Радева 1985: Иванова, Н., П. Радева. *Имената на българите от А до Я*. София.

ИСТОРИЯ НА ЕЗИКА

ПОМЕНАЛНАТА ЧАСТ НА *КОКАЛЯНСКИЯ СБОРНИК* ОТ XVII ВЕК ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ИСТОРИЧЕСКАТА ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Abstract: The article deals with the bedroll part of the miscellany from Kokalyane monastery (№ 368 from the Church-Historical Institute at the Bulgarian Patriarchy dated from the very beginning of the 17th–18th cc), which contains in abundance anthroponymical, toponymical and every day lexical strata. They witnesses of the local customs, professional occupations and worship practice of the laity from the area. The analysis of the given lexical databases is an occasion to discuss some actual trends of the Bulgarian historical dictionary in the light of the nowadays corpus-driven lexicology and lexicography.

Key words: Bulgarian bedrolls, historical lexicology, diachronic anthroponomy

Ръкописът и културноисторическият контекст (метаданни)

След падането на балканските държави под османско владичество южнославянската книжнина изживява различни жанрови и съдържателни промени. Още през първото столетие след османското нашествие българската духовност пренася своите вековни устои в Рилския манастир, през следващия XVI в. процъфтява в Софийското книжовно средище и манастирите от Софийската Мала Света гора, за да достигне „последния истински разцвет на ръкописната книга по българските земи“ (Христова, Мусакова 2010: 6) в Етрополския книжовен център през първата половина на XVII в. По този начин се изгражда книжнината на българския езиков запад. В диахронен аспект понятието български езиков запад не е строго лингвистично, а едновременно географско-пространствено и културноисторическо. То е надтериториална терминологична единица, която обединява книжовни средища и центрове и се изгражда на базата на общност между множество признаци в процеса на създаване на книжнина. В нейния репертоар продължават да присъстват всички жанрове на средновековната българска словесност, сред които нов жанров тип за периода XVI–XVII век са *помениците*. Това са самостоятелни книги или части от други, най-често богослужебни книги, в които са оставени записи за помен на починалите, за прошения и дарения на църкви и манастири. Те следват древната практика да се упоменават имената на живите и мъртвите в хода на литургията по предварително подготвени списъци с имена или по желание на дадено лице (Христианство 1995: 364–365; Коцева 1992: 341). Но докато в старите синодици и диптиси присъстват имената на владе-

тели, ктитори, църковни деятели, от XVI в. в книжовно обращение навлизат помениците за миряните, чрез които обикновеният християнин дава израз на своята верска идентичност и култово-религиозна практика. Не е случайност, че първите самостоятелни поменици се появяват на територията на българския езиков запад в посочения исторически период: Боянският поменик от XVI–XVII в. (Станчева, Станчев 1963); Кремиковски поменик триптих с пластове от втората половина на XVI и началото на XVII в. (Паскалева 1971); Етрополският поменик, започнат през XVII в. и допълван до XIX в. (Своден каталог 1982: 170); Погановският поменик от XVI–XVII в. (Билярски 1990–1991); Зографските поменици с различна датировка от XVI до XVIII в. (Иванов 1970: 489–524), редица македонски поменици (Своден каталог 1982: 139, 254; Селищев 1933: 47, 53, 61; Гергова 2006) и др.

Обект на настоящия анализ е поменалната част от 26 листа в състава на така наречения Кокалянски или Урвишки сборник от първата половина на XVII век, който днес в непълния си обем от 50 листа хартия се съхранява под № 368 в хранилището на Църковния Историко-Археологически Институт при Българската патриаршия в София (Своден каталог 1982: 193). В състава на сборника преобладават четива, свързани с архангел Михаил (като описание на чудесата на светеца, Похвалното слово за Михаил и Гавриил от Климент Охридски, Златоустови слова за серафимите и за събора на архангелите), което позволява да се предположи, че е бил създаден специално за храмова употреба в Кокалянския манастир „Св. Архангел Михаил“, разположен в източната част на Плана планина, в близост до селата Кокаляне и Железница в Софийска област (Атанасов 1905; Богданов 1971: 47, 81, 128; Динева 2007: 203–209; Канев 2005; Tsibranska-Kostova 2011). Поменикът в Кокалянския сборник документира съществуването на светата обител през XVI и XVII в., когато тя се ползва с подкрепата на софийските занаятчии и има статут на важен духовен център за цяла Западна България.

Лексикални пластове в Кокалянския поменик (лексикални бази данни и суббази данни)

Стратификацията на лексиката от поменалната част на Кокалянския сборник е подчинена на жанровите и структурните особености на поменика като тип средновековен паметник. Неговият текст се изгражда по еднотипна схема, в която задължително присъстват следните основни елементи:

– Име на лицето, което прави помен или дарение и оставя данни за това чрез писмен запис;

– Име на лицето или лицата, които се поменуват, обикновено придружени от уточняващите роднински отношения спрямо автора на записа. По този начин в помениците се създават релации на родова принадлежност и памет.

– Населеното място, с което се идентифицират лицата от родовия кръг в горните два пласта.

– Свързващи глаголи за обозначение на поменалната практика (решти, нарешти, оврешти, писати поменъ).

– Вид на помена, оброка или дарението.

Тази ясна и еднотипна структура предполага присъствието на три основни пласта лексикална информация: *антропонимия* – *топонимия* (*ойконимия*) – *битова лексика*, но в действителност всяка база данни би могла да се класифицира в отделни суббази данни, чрез които да се анализира не само лексиката, но така също графичните, графико-фонетичните и морфологичните черти на записите¹. Наличието на трите споменати пласта превръща поменниците в безспорен извор за историческата лексикология на българския език, като по отношение на някои суббази данни, като антропонимията, те дори са първостепенен източник и многократно превишават не само броя на антропонимните данни в бележките на книжовниците и преписваческите бележки от други средновековни писмени паметници, но и разкриват в по-голяма пълнота характера на употребените антропонимни данни в сравнение с тези бележки. Кокалянският поменник доказва и друга важна закономерност – обвързаността на данните с конкретно географско-териториално пространство, а това дава възможност за прецизна диалектна класификация на диахронния езиков материал. Със самия факт, че е ясна хронологията на попълването на Кокалянския сборник и че в него се съдържат записи с обозначени години 1645, 1732, 1742, както и с точната връзка между личните имена и топонимите, паметникът вече дава отговор на най-важните въпроси пред историка на езика, които в редица други случаи са неизвестни и са крайна цел на анализа – датировката и локализацията.

1. Първият лексикален пласт е свързан с топонимията, тъй като на практика Кокалянският поменник се състои от записи, изписвани под името на определено населено място. Това име е локализиращ маркер, но не играе роля за организацията на записите, които варират от несвързан, некохерентен текст до завършени и по-обемни изречения. То по-скоро спомага за вътрешно групиране, тъй като очевидно хора от едно и също населено място са помествали нови записи до тези на своите съселяни. Само на л. 4б са обхванати лични имена от гръ̀ Софѣа, организирани в типичната поменална формула: Помѣни ги + име в номинатив или падежна форма. Всички обозначени населени места са селища в района на София. Такива са изписаните по следния начин ойконими: село Алдомировци, село Банишоръ¹, село Бвсманци (вариант Бвсма), село Горѣблане (Горѣблане), село Горъзни Богровъз, село Гърманово, село Долни Пърелъ, село Жеезница, село Иване, село Костенецъ, село Ложенъ (варианти Ложенъ Долнъ), село Школъ Долни, село Пача² (Пачарево), село Чвопечане, село Чвипетель. Неколкократно е засвидетелствано името на село Кокаляне, до което е бил разположен самият манастир: Кскалане л.7б, Ксдане 20б. Единственият споменат град е София. Поддържането на Кокалянския манастир от еснафските и занаятчийските общности в града е причината в паметника да са засвидетелствани названия на отделни софийски махали, които поставят самостоятелни оно-

мастични проблеми (Чолева-Димитрова 2002б: 176–194): чаиѣ маѣала 3б, алигина маѣала 4б, маѣала Сѣниѣчаѣ 10б, най-вероятно маѣала Сунгур чаршия. Повечето от имената на селищата се идентифицират на съвременната географска карта с идентични или слабо променени названия (Чолева-Димитрова 2002а: 30–32; 94–96), като забележително е повтарянето на някои от тях в други писмени паметници и исторически извори от същия период, свързани отново с икономическото състояние, поминъка на населението и книжнината от западнобългарските земи. Само единични наименования остават с несигурна напълно идентификация. Такова е названието на селищното място на л. 5б ?ѣлино, поради неясната първа буква на изписване и повторение на сричката, но допускам, че е налице лигатура между буквите ѣ и л и става въпрос за с. Алино в Софийска област.

2. Вторият и преобладаващ по брой на лексемите пласт е антропонимият – същността на поменалните записи. Личните имена не само са засвидетелствани с техните произносителни и морфологични особености в периода на фиксирането на записа, но и позволяват да се хвърли светлина върху тенденции в именуването с диалектно-регионален и общонародно-стен характер:

– По произход на първо място преобладават домашни имена от българската славянска именна система, а в морфологичен план – типичните за Западна България мъжколични имена с окончания -о или -е, които имат първичен деминутивен или хипокористичен смисъл: Банко, Велчо, Вѣче, Вѣчо, Вѣчко, Герго, Геро, Герчо, Дражо, Добро, Ёлко, Илчо, Кръно, Ласко, Митре, Недо, Нико, Пео, Рашко, Славе, Славчо, Срачо, Стале, Станчо Стойко, Стоине, Стоичо, Тихо, Цветко, Чѣре. Отделни имена са засвидетелствани с така наречените агломеративни форми, които днес са типични за ограничени говори в Западна България (Stoykov 1965: 31; Умленски 1965: 87–88; Холиолчев 1986: 78). Те са съществували в говоримия език през XVI век като напълно завършена категория: помени ѣи раба своего петкоте (л. 5б); помѣни ѣи васкоте (л. 6б); помѣни ѣи раба си петкоте (л. 8б); писа вѣговени игнатѣ вѣца митрѣ мати недела подѣржие недела стоичоти подѣржие елена (л. 8а); писа по вѣца си крѣтете и велоте по нехроте (л. 10б); писа кирѣ стоичо себе и синѣ христѣти и петѣти 21б; на л. 7а е регистриран антропонимът Радота без свързан текст. Материалът от Кокалянския поменик доказва факта, че формите са маркирани като народно-разговорни по статус и типични за широка територия на българския езиков запад. Неравномерното им проявление в различни паметници, свързани със Западна България, не може да бъде доказателство за пълната им липса в говорите на областите, чиито антропонимен и диалектен словен фонд е отразен в тях, но е факт, който трябва да бъде взет под внимание при изследване на явлениято. Така например Етрополският поменик и Погановският поменик не съдържат нито една агломеративна форма (Своден каталог 1982: 170; Билярски 1990–1991). В говорите на тези населени места и днес такива форми не съществуват. Обратното, в някои случаи синхронен и диахронен материал съвпадат дори на равнище на

отделното населено място: например с. Бистрица, Софийско, от Кокалянския сборник и отбелязването на селото в Българския диалектен атлас с наличие на дативно окончание (Български диалектен атлас 1974: 142). Изследваният материал предоставя обилни примери за употребата на агломеративи с окончание *-те*, придобило обобщен характер на косвен падеж; отделни фиксации има дативното окончание *-ти*, като двете дативни окончания *-ю* и *-ти* могат да съжителстват (вж. митрѣс–стоичоти), при това при пълна нерелевантност на падежната флексия в останалите имена от словното обкръжение. Окончанието *-та* от своя страна действа като именително и обектно. Формите с окончания *-те*, *-ти*, *-та* са производни от една обща именна парадигма, свързана с историческия развой на старобългарското *-nt*- склонение, чието първично прастаро значение в славянските езици е деминутивното (Тотоманова 2009: 124–130). Следователно мъжколичните имена с флексивни маркери от *-nt*- основите са прастар антропонимен тип *nomina deminutiva* и *meliorativa*.

– Някои лични имена се допълват от патроними, прозвища или професионални наименования, въз основа на които се развиват родови, а по-късно и фамилни имена. Този тип именуване е рядкост в по-ранни писмени паметници и в този смисъл данните от Кокалянския сборник са много ценни: Іwвaнъ Маринъ 2а, Кръсто Гръловичинъ 3б, Іwвaнъ Ибришимовъ 4а, Іwвaнъ Догандѣа 6б, Тодоръ Вскомановъ 9б, Никола Ковачъ 10а, Велчо Ткачъ 11а, Митаръ Терзина, Никола Текиѣа, Стоичо Бостандѣа, Лазаръ Чибзчина. 18б, Петръ Цзпаринъ 19б, Стеванъ Доганъ, Тричко Хрдѣловъ 20а, Кръсто Терзина 21а, Никола Благовикъ 24б и др. Именуването е плод не само на антропонимни процеси, но отразява развитието на занаятите в региона и наличието на еснафски сдружения на терзии (шивачи), доганджии (соколари), механджии, чибукчии (производители на чибуци, лули), ковачи, тъкачи и др.

– Имената от чужд произход са предимно общохристиянски от гръцки и еврейски, но прави впечатление, че не са преобладаващи. Единични са засвидетелстваните степени на църковния клир, които придружават личните църковно-християнски имена. Данните подкрепят извода, че в поменика е отразена основно диахронната антропонимия на мирското население в региона, основана на славянски домашен именен инвентар: Аврамъ 2б, Дѣмо (от възможен мотивиращ корен $\theta\acute{\epsilon}\mu$ -, $\theta\epsilon\mu\acute{\epsilon}\lambda\omicron\varsigma$, свързан с основата, фундамента; също така с правото, справедливостта), Томо 2б, Антанасъ 4б, йеромонах Никѣфъръ 6а, Нехро(та) – 10б; Макавеѣа, Фръго 12б (от $\phi\rho\omicron\upsilon\gamma\acute{\epsilon}$, общо название на католиците или латините), Арсениѣа 18б, с висока честота са Никола, Тодоръ и др.; при жените – Ангѣлина 2а, монахиня Сѡламина 6а, Ерѡсима 7а, Анаста 12а.

– Редки имена за лица са: за мъже: Бежанъ, Вскадинъ, Вскосавъ, Вчинъ, Кръно, Милзъшъ, Никашинъ, Новакъ, Радота, Сръданъ, Стоимиръ, Оугринъ, Нарменинъ; за жени: Агѣда, Вскна, Мрана, Никѣца, Радона, Трека, Трена и др. Липсата на строга падежна съгласуваност в някои случаи оставя съмнение дали записът засвидетелства мъжколично име или име на жена.

3. Третият пласт в поменика е битовата лексика, представена в суббазисни данни от:

– Роднински наименования, сред които най-честите са *отъць*, *мати*, *подрочжикъ* ‘сърпуга’, *стрикъ* ‘чичо, стрико’, *сзинъ*; на л. 11а е регистрирана новата лексема *вашта*, която заменя *отъць*; *ваба* към личното име *Марга* на л. 12б, исторически развило значенията ‘възрастна жена, акушерка; баба’, но контекстът е недостатъчен за уточняване на значението.

– Названия за селскостопански животни, зърнени храни, тъкани и други предмети, които се даряват на манастира: *крава*, *кобъла*, *кокошька*, *конь*, *овьца*, *юница*, *юнче*; *жито*, *месалъ* ‘покривка, вид тъкан, плат’, *пешкиръ*, *тиминъ* 12а (най-вероятно *тамян*), *платъно*. Особено значение има и използваната на л. 4б дума *дъначе*, с която се обозначава принасянето в жертва или оброк на теленце (от турски *dana*).

– Различни мерни единици за вместимост, най-често упоменавани във връзка с обема на даряваното жито или с дължината на подарения плат, като *паница жито*, *осмакъ жито*, *поломакъ* (*половъкъ*, *половяче*) *жито*, *четракъ* (*четвъртъчникъ*) *жито*; *лакътъ* или *латъ платно*, *пешкиръ*. Термините отразяват народната система на мерките и теглилите, която е типична не само за Западна България, но има общобългарски характер (Харитонов 2004: 170, 231). Специално внимание изисква отбелязването не само в този сборник, но и в записи от богослужебни книги, преписвани в района на Софийско, на *возове роудъ* (рече *восъ рѣдъ* 9б, където *возъ* е народна мярка за обем на всичко, което се събира в една кола). Написанието поставя все още спорния въпрос какво се обозначава с лексемата *роудъ*, *роудъ* – вълна от овце или руда от известните в района на Витоша планина и едни от най-богатите находища в Османската империя.

– Парични единици, доколкото основна част от помените за живите и мъртвите са извършвани с пари: *грошъ*, *рѣпъ* (така нареченото *рубѣ* – основна златна монета, равна на четвърт от алтъна) 2а, *пара* 3б, *золота* (сребърна монета, типична за XVIII век) 4а, *аспра* 10а. Те илюстрират използването на османо-турската система от сребърни и златни монети по българските земи (Харитонов 2004: 91–92, 31, 56, 179). Редица от названията, като сребърният османски *грош*, въведен през 1687 г., или *парата* от 1623 г., стават актуални именно в началото на XVII в., когато влизат в обращение самите монети, поради което термините за монетните единици имат важно датиращо значение.

Изводи

Така представен, словният фонд на един поменик се превръща в пресечна точка на редица специализирани езиковедски дисциплини, като история на езика, ономастика, етнолингвистика, диалектология. Той би могъл да запълни лексикални полета, които богослужебната книжнина на традиционния книжовен език от среднобългарската епоха не покрива. Преди всичко това е народноразговорната лексика, чието проучване в диахрония поставя немал-

ко теоретични и методологически проблеми, сравними с лематизацията на живата реч в съвременната лексикология и лексикография. Днес е ясно, че работата по историческия речник на българския език е съвременна на така наречената *corpus revolution*, типична за дигиталната епоха, и че изискванията към диахронната лексикология на първо място са свързани със създаването на електронни езикови корпуси от писмените паметници. Те трябва да надрастват нуждите на емпиричния дескриптивизъм; да се съставят по предварителна концепция с максимална представителност, изчерпателност, структурна организираност и надеждност на базите данни за всеки отделен тип книжнина и всеки отделен хронологически период; да осигуряват вътрешна зависимост и релация между тях, както и възпроизводимост в нови бази данни (*interoperability*). Ако настоящето на лексикалните проучвания са корпусите и електронните речници, диахронната лексикология и лексикография трябва да се включи в този процес в изпълнение на своята основна цел – запазване на културноисторическото наследство.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Разнообразието от пишещи ръце и индивидуални почерци на записвачите не позволява да се говори за ясно обособени правописни черти, още по-малко за норми, а само за проявени тенденции в употребата на буквените знаци. Нивото на грамотност на записвачите също е различно, поради което се наблюдават различни начини на изписване на една и съща дума, както и редица грешки.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов 1905:** Атанасов, В. *Урвич и Бистрица: Кокалянският манастир и Мала Света гора. Археологическо-исторически бележки*. София: Печатница „Вечерна поща“. 32 с.
- Биярски 1990–1991:** Биярски, И. Погановският поменик. // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Т. 4, с. 53–77.
- Богданов 1971:** Богданов, И. *Български твърдини. Книжовни огнища, крепости, манастири в София и Софийско*. София: Народна просвета. 168 с.
- Гергова 2006:** Гергова, И. *Поменици от Македония в български сборки*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. 227 с.
- Динева 2007:** Динева, В. *Софийската Мала Света гора*. София: Алианс принт. 356 с.
- Иванов 1970:** Иванов, Й. *Български старини из Македония*. София: Наука и изкуство. 703 с.
- Канев 2005:** Канев, П. *Кокаляне от древността до днес. История (минало, легенди, предания) и развитие*. София: Български писател. 359 с.
- Коцева 1992:** Коцева, Е. Поменик. // *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Под редакцията на Д. Петканова. София: Петър Берон, с. 341.

- Паскалева 1971:** Паскалева, К. Триптих с поменик от Кремиковския манастир. // *Старобългарска литература*, № 1, с. 441–456.
- Селищев 1933:** Селищев, А. М. *Македонские кодексы XVI–XVIII вв. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии*. София. 262 с.
- Станчева, Станчев 1963:** Станчева, М., С. Станчев. *Боянски поменик*. София: БАН. 122 с.
- Тотоманова 2009:** Тотоманова, А.-М. *Из историята на българския език*. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД. 299 с.
- Умленски 1965:** Умленски, Ив. *Кюстендилският говор. Трудове по българска диалектология*. Книга първа. София: БАН. 282 с.
- Харитонов 2004:** Харитонов, Хр. *Стари мерки, теглилки и монети в България (VII–XX)*. Велико Търново: Абагар. 295 с.
- Холиолчев 1986:** Холиолчев, Хр. Падежни форми в българските диалекти. // *Българските народни говори*. Поредица „Знания за езика“. Т. 6. София: Народна просвета, с. 76–80.
- Христианство 1995:** *Христианство. Энциклопедический словарь*. Т. 2. Москва.
- Христова, Мусакова 2010:** Христова, Б., Е. Мусакова. *Етрополската калиграфско-художествена школа от XVII век*. София: Бороина. 96 с.
- Чолева-Димитрова 2002а:** Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник*. София: Пенсофт. 215 с.
- Чолева-Димитрова 2002б:** Чолева-Димитрова, А. Имената на махалите в гр. София през XVI–XVII век. // *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 6. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 176–194.
- Stoykov 1965:** Stoykov, St. Nominale Kasusformen in der Bulgarischen Sprache. // *Die Welt der Slaven* XIII, I. München, pp. 28–46.
- Tsibranska-Kostova 2011:** Tsibranska-Kostova, M. Agglomerative Forms of male proper names in written sources from the 16th–18th centuries. // *Linguistique Balkanique*, № 2–3, pp. 21–29.

ИЗТОЧНИЦИ

- Български диалектен атлас 1974:** *Български диалектен атлас. III. Югозападна България*. Съставен под редакцията на проф. Ст. Стойков. Ч. 1. София.
- Своден каталог 1982:** Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова. *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог*. Т. 1. София: Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“.

ЛЕКСЕМИТЕ С КОРЕН -БЛАГ- В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Abstract: The semantic realizations of the words with *-благ-* in the history of Bulgarian literary language are examined in this paper. The linguistic facts of old Bulgarian manuscripts, Tihonravov damaskin, dialects and modern language are used. The system of phrases and sentences with *благ* and its distribution in different cultural contexts are analyzed.

Keywords: semantic changes, history of Bulgarian language, cultural context

Целта на това изследване е да проследи и осмисли промените в лексикалното гнездо с корен *-благ-* в историята на българския език от старобългарския период до днес. Основните задачи са:

1. Да се представят количествените изменения – отпадането на едни и появата на други лексеми през различни периоди от развитието на езика и в различните му форми: книжовна и диалектна.
2. Да се анализират семантичните процеси при лексемите с корен *-благ-* с оглед на основните номинационни признаци, които се откриват в значенията им.
3. Да се проучат различните типове словообразуване: афиксална деривация, композиция, парадигматична деривация, семантична деривация, лексико-синтактична деривация и тяхното отношение към семантичното развитие на лексемите с корен *-благ-*.
4. Да се открие ролята на тези лексеми при изграждането на българската езикова картина на света с оглед на възможностите им да вербализират значими културни концепти като добро, зло, праведност, греховност, чистота, нечистота и др.

В проучването се използват диахронният и синхронният метод, съчетават се описателният и съпоставителният подход, семантичният и концептуалният анализ. Езиковият материал обхваща старобългарските класически паметници по данни от Историческия архив на Секцията за история на българския език към Института за български език, новобългарските дамаскини по данни от представителния за тази книжнина *Тихонравов дамаскин*, съвременната книжовна норма по данни от *Речника на българския език*, издание на Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език, и диалектите по данни от Архива на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език.

В старобългарския книжовен език лексемата *благъ* има две основни значения: първото е конкретно – ‘с приятен вкус, сладък’; второто е абстрактно – ‘добър, с ценни качества, които отговарят на някакви изисквания’. Засвидетелствани са употреби: *благое вино* С 143.23, *благъ плодъ* С 437.5 – 6. Налице е процес на разширяване на семантиката от ‘с приятен вкус’ към ‘приятен, който носи удовлетворение’ (напр. *благы вѣсѣды* С. 544.3) и оттам към ‘добър, който отговаря на представите на общността за съвършенство’. Естествено, в старобългарската официална литература тези представи се свързват с вече утвърдената културна парадигма на християнството. Най-голям брой употреби се откриват за *благъ* ‘добър, милостив, който живее според християнските норми’. *Благ* е номинация за качества на човек, който върши добро.

ѿко слыньце свое снѣтъ. на зѣлы и блггы 3 Мт 5.45

блггы ѹлкъ отъ блгаго съкровишта срѣца своего износитъ блгое
М Лк 6.45

В примера от Евангелието на Лука качеството *благ* като че ли съгражда цялостния модел за християнско поведение: *благият* човек притежава *благо* сърце, тоест добра душа и затова сътворява *благо*, добрини. Тази теза се подкрепя от тъждествения текст в Евангелието на Матей, където *благ* е заменен с *добър* и влиза в опозиция със *зъл*.

добрѣ ѹкъ отъ добраго съкровишта. износитъ добраа. ѿ зѣлы ѹкъ отъ
зѣлаго съкровишта износитъ зѣлаѣ 3 Мт 12.35

Съвместна употреба на *добър* и *благ* се открива в притчата за слугите, на които господарят дал по един талант. Тези, които умножават богатството, са определени по следния начин: *рече еми гѣ его. добры рабе блгы. ѿ вѣрны. о малѣ вѣ вѣрны. надъ многы тѣ постави* 3 Мт 25.21, 23.

Всичко, което приближава човека до Бога, може да се назове *благо*: добрите дела – *благата дѣтѣль*, *благата дѣла*; добродетелното поведение – *блггы нравъ*; човек, който се съобразява с божествените предписания – *блггын оугодникъ*. В най-голяма степен самият Бог притежава качеството *благ* и често се определя като такъв: *вѣкоушите и видите ѿко блгъ гѣ* СП 33.9; *блггы ѹклѹбѹе ... ицѣли рака твоего* СЕ 24b14; *слава единому бѹ ... блгоу и страшноу* Р II 2b2. В последния пример противопоставянето *благ* – *страшен* отразява една от конкретизациите на благостта и добротата, а именно милостивостта, която в историята на българския език се утвърждава като важен елемент от семантиката на *благ*.

Сложни думи с първа част *благ* могат да назовават Светото писание. Съществителното *благовѣщеніе* означава не само празника Благовещение, но и Евангелието. Глаголите *благовѣщати*, *благовѣствовать* се реализират и със значение ‘проповядвам Христовата вяра’. А композитата *благовѣріе*, *благовѣрны* имат номинационен признак ‘преданост на правата, на истинската

вяра, тоест на християнството'. С лексемата *добро* също се назовава учението на Христос: да не оклеветаш нѣции христоса глаголющѣ. поучѣно не прѣложи нуды на добро С 413.28.

Съществителното благо в старобългарските класически паметници се осъществява с три основни значения, които точно съответстват на старобългарката лексема *добро*. Първо, то означава 'добро дело, нещо добро', което може да е сътворено от човека и по този начин да му осигури праведност и вечен живот в рая: изидѣхъ сътворѣши блага. въ въскрѣшенѣи животоу З Йо 5.29; что благо сътвориш да имашъ животъ въ вѣчны М Мт 19.16. Може да произтича и от Бога като висша форма на неговата милост: благо же примише великоу отъ чловѣколюбиваго бѣ С 531.3. Второ, с *благо* се означава и 'щастливият, лекият, охолният живот', тоест *добруването*. В притчата в Евангелието от Лука бедният Лазар, който е изтърпял своите трудности и злини на земята и ще се радва на лоното Авраамово, се противопоставя на богаташа, който е взел своето благо на земята и го очакват мъките на ада: члдо помѣни чко въсприимъ еси твоѣ благаа. въ животѣ твоѣмъ. ꙗ лазаръ такожде своѣ зълаѣ З Лк 16.25. Трето, съществителното благо, както и субстантивизираната форма на прилагателното *благъ* означават 'блага, материални ценности': алушѣмъ исплѣни *благъ* М Лк 1.53; и дѣшъ лаушѣшъ ꙗсплѣни *благъ* СП 106.9; ꙗ бже нашъ ... давъи намъ ꙗ земънаа благаа СЕ 20b15. Това значение съответства на един по-древен архетип, според който наличието на средства за живот е най-важната предпоставка за съществуването и продължаването на рода. Неслучайно примерите от старобългарските паметници често се отнасят до гладуващите, които се нуждаят от блага. Семантиката на *благо*, свързана с тази нагласа, е съхранена през вековете и днес може да бъде открита в съвременния книжовен език и в диалектите.

В старобългарския книжовен език от корена *-благ-* чрез суфиксална деривация са образувани четири лексеми – три съществителни: *благостъ*, *благостѣни*, *благѣни* и едно прилагателно: *благостѣнъ*. Всички те притежават номинационен признак 'приобщаване към доброто', като само при *благѣни* в мн. ч. се открива и значение 'материални блага'. Засвидетелствани са 74 лексеми, получени чрез композиция, при които първият компонент е *благо-* (Старобългарски речник 1999:73–85). От тях 69 семантично се свързват със значението 'добро', а само 5 се съотнасят с по-конкретни значения на *благо*, а именно: *благожанѣнъ*, *благожаніе*, *благовонѣнъ*, *благоголѣнѣнъ*, *благораствореніе*. Сравнението със сложните думи с първа част *добро*, които са 25, показва колко съществена роля играят лексемите с корен *-благ-* в изграждането на християнската представа за света, в която доброто и благополучието са висша ценност. Знае се, че част от тези сложни думи са калки от старогръцки, но независимо от произхода им те имат своето място в българския книжовен език и се запазват през вековете, което е доказателство за тяхната необходимост.

Към лексемите с корен *-благ-* принадлежат и група старобългарски думи, образувани от фонетичния вариант на корена *-благж-* чрез афиксална дерива-

ция. Това са съществителните: *блаженикѣ*, *облаженикѣ*, които назовават блажен, свят човек, праведник, както и субстантивизираната форма *блажении*, резултат от парадигматична деривация, която има същото значение; църковният термин *блаженинѣ*, с който се нарича тропарѣт за блаженствата; прилагателните *блаженѣ*, *облаженѣ* със значение ‘честит, щастлив’, но именно от гледна точка на християнските културни нагласи за щастие и блаженство; глаголите *блажити*, *облажити* със семантика ‘облажавам, смятам някого за честит, блажен, свят’ и ‘прославям, възхвалявам’ и съществителните *блажение*, *блаженство*, *облажение*, които вербализират състоянието на висша духовна наслада и удовлетворение поради приближаване до Бога. В творчеството на Климент Охридски думите с корен *благ-* се осъществяват само със значения, свързани с ‘добро, доброта, святост’ (по данни на Христова 1994). В езика на Презвитер Козма също са засвидетелствани *благѣ*, *благѣ*, *блаженѣ* и няколко сложни думи с първа част *благо-*, като техните реализации ги приобщават към семантиката на *добър*, *добро* (Давидов 1976).

Следователно може да се направи извод, че в старобългарския книжовен език от X – XI в. лексемите с корен *-благ-* назовават често сакрални същности и вербализират християнската представа за доброто, затова принадлежат към приядрената зона на концепта *добро*.

В историята на книжовния български език важен момент е възстановяването на връзката между книжовния и говоримия език, което се случва за първи път след Кирило-Методиевата епоха едва през XVII в. в текстовете на новобългарските дамаскини. Ето защо изследването на книжовния език на народна основа от XVII в. позволява да се открият нагласите и ценностите на българите от Предвъзраждането. Езикът и преработката на произведенията на Дамаскин Студит, Климент Охридски, Патриарх Евтимий и др. отразяват процеса на демократизация в българската култура от края на XVII и началото на XVIII в. Резултати от него могат да се открият и при реализацията на лексемите с корен *-благ-*.

Лексемата *благ* в езика на Тихонравовия дамаскин (Дьомина 1971) определя хората като добри, милостиви и най-вече верни на християнския закон: *дето е блѣгы и добрыи. той е сѣнь и дрѣгарь ꙗко 1.3, сравни 15.143; ами на вѣдчныте праздници потвърдѣ се радуваме блѣгы хрѣстїане. защото е црѣскыи праздникъ 33.232. Засвидетелствани са и контексти, в които Бог се нарича *благ*: *ные хрѣстїане што то вѣкрѣваме въ одного ба блѣгаго добраго 1.3, сравни 15.131, 33.234, 37.277; вѣкрѣваме и исповѣдѣваме. оти, какъ е бѣ със еѣството си същи. блѣгъ, млѣсрдѣ, и много трыпѣливъ. зло чѣлкѣ никога не ще 33.245б. Субстантивизираната форма на прилагателното в ср. р. е обобщаващо название на всичко най-ценно в християнската парадигма: *тия силы, вѣ*, *дето гы сега сказахме даде гы бѣ адамѣ, да мѣ се ревны, добро, и да люби праведное и блѣгое 33.234, като добро, праведно и благо се отъждествяват.***

Съществителното *благо* назовава идеалното, доброто, ценното: *и пакъ каже дѣвѣ. сътвори съ мною знаменіе въ блѣго. и да видеть ненавидещей ме*

и постидет се 16.162; това изъавляваше със прърчството си и прѣказѣва. и сичко блго чины, и даде законъ на помощъ 15.1316. То се съотнася с божии дела и със свети хора като Давид и Моисей.

В поучителната част на *Словото за чудесата на св. св. архангели Михаил и Гавраил* се коментират греховете на хората – много ядене, много пиене, ненавист, завиждане и се припомнят думите на Бога, предадени от пророк Исаия в гл.1.19: что е рекль бѣ с нѣговы оуста. реч. ако ищете да послѣшате мене, блго и добро да имате на земля да ѣдете и на благо мѣсто да се наслади дѣѣта ваша 11.107. В този пример същ. *благо* вече застъпва друго значение: ‘блага’ и отново се дублира с *добро*. Сравни още: толкози воиска не може да ме кортолиса. що съм толкози блго събраль не помогна ми нищо 31.2176; и що има що годѣ мое нѣщо благо, сичко да раздамъ за дѣѣта си 31.219, същото и в: 18.2026, 31.218.

В текста на Тихонравовия дамаскин се откриват 25 лексеми, образувани чрез композиция, с начална дума *благо*. Всички те семантично се свързват с доброто, с християнското учение, с праведността. Само три: *благовѣнен*, *благоразмислен* и *благослов* като по-съвременен словообразователен вариант на *благословение*, *благословецвение* и *благословествение* нямат съответствие в старобългарските класически произведения. По семантика и лексемите, които са резултат от суфиксална деривация, а именно: *благост*, *блажа* и *блажен*, не се различават от тези в старобългарския език. Всички разгледани досега словообразователни и семантични особености на лексемите с корен *-благ-* в новобългарските дамаскини доказват, че книжовният език на народна основа от XVII в. е свързан с традицията. Открива се обаче и още една дума, семантичен дериват на съществителното *благо*, която изцяло принадлежи към говоримия език и илюстрира процеса на „успешна медиация“ (по термина на Цивян 1979) на книжовно и диалектно, на старо и ново. Става дума за *благо* със значение ‘блажно ястие’ в *Словото за второто пришествие* от Дамаскин Студит: ами има тѣка члѣци междѣ нас, та са и блго ѣле и месо. а нѣ да постѣтъ като е зарѣчано 18.1986. *Благо* като ‘**храна, която съдържа животински мазнини**’ се свързва с поредица диалектни думи: *блажен* ‘мазен’, *блажнина*, *блажнинка*, *благина*, *благинка*, *блажина* ‘нещо мазно за ядене’, *благотник* ‘торба, в която се носи нещо блажно за ядене’, *блажа* и *благувам* ‘ям блажни, мазни храни през пости’, *блажене* ‘ядене на мазни храни през пости’, *блажни дни*, *блажноти* ‘дните, през които се яде блажно’ (РБЕ 1977: 618–649; АБДР). „Яденето на благо и месо“ се изтъква като голямо нарушение на поста и следователно голям грях. Ето как от корена *-благ-*, който вербализира преди всичко християнската представа за добро и святост, се отделя нова лексема, която, ситуирана отново в рамките на християнската парадигма, се свързва с греха и злото. *Блажа* и *благувам* влизат в опозиция с ‘постя чисто, правилно’ и в корелация с *мърся* с диалектно значение ‘ям блажно през пости’, а *блажноти* като номинация за дните от Коледа до Сирница, през които се яде блажно, се съотнася с *Мръсни дни*, народното название на най-опасния и

граничен период в годината според езиковата картина на българите. Очевидно употребата на *благо* в дамаскиния текст е част от един доста по-широк процес на номиниране и концептуализиране, при който *благо* може да стане синоним на злото и греховността.

В диалектите съществуват и лексеми от корена *-благ-* със значение ‘сладък на вкус’ и разширено ‘с приятен вкус’: *благ* ‘сладък’, *благун* и *благуница* ‘дъб сладун’, *благуна* ‘сладка круша’, *заблагжуля* ‘нещо сладко’ (АБДР; БЕР 1971: 52–53). Следователно в старобългарския книжовен език *благ* със значение ‘сладък’ идва от говоримия.

В съвременния книжовен език преобладават лексемите с корен *-благ-* и номинационен признак ‘приобщаване към доброто’, но вече осмислено в рамките на модерната рационалистична парадигма, която доминира в българската култура от средата на XIX в. Така *благ* се определя като ‘добър, кротък, който се отличава с доброта’ или ‘който изразява доброта’; *благо* като ‘това, което е ценно, положително, добро в нравствено отношение; добро, благополучие, щастие’. Християнският смисъл на лексемите се запазва при някои специфични думи, които отразяват християнски понятия като: *благовестие*, *благословия*, *благославям*, *блажен* ‘епитет, даван на свети; свят, пречист’, *облажавам* и др. В повечето от 237-те сложни думи, изтълкувани в *Речника на българския език* (РБЕ 1977: 619–648), се откриват реализации на културния концепт **добро**. Само няколко имат по-конкретно значение, например *благовонен*, *благозвучен*, *благоуханен*, в които първата част означава ‘приятен, хубав’.

Анализът на лексемите с корен *-благ-* няма да е пълен, ако не се приведат и данните за тяхната етимология. Според *Българския етимологичен речник* *благ* най-вероятно се свързва с гр. *φλέγω*, лат. *fulgor*, *flagro* и има първоначално значение ‘светъл, лъчезарен’, от което по-късно се развива ‘добър, кротък, честит’ (БЕР 1971: 53). Проучването на лексемите в историята на българския език допуска вероятно семантично развитие, при което от начално ‘светъл’, което се възприема като много ценно качество, се появяват значенията ‘сладък’ и ‘мазен’, които отразяват господстващата представа за свръхценността на средствата за съществуване, и по-точно на храната, в древните общества и култури. По-късно това значение се разширява и номинира всички материални ценности, тоест *блага*. Свързването на ценното с доброто, съвършеното, положителното в духовната сфера на човешкия живот отговаря на един следващ етап от развитието на човечеството. Именно тогава *благ* и *благо* започват да означават ценни в духовно отношение същности и качества, като променящите се културни парадигми мотивират изменения в семантиката им. Християнската култура свързва *благо* с богоугодно поведение на човека, с Бога, с праведниците и светците. Традиционната култура, отразена по-пълно в диалектите, запазва част от конкретните значения на *благ*, но се обогатява и с религиозните християнски значения на думи като *благослов* и *благословия*, които се срещат и в

диалектите. В съвременните реализации на лексемите с корен *-благ-* личат следите от всички предходни парадигми, но и доминиращото присъствие на модерната мисловност в европейската цивилизация след Просвещението и в частност в българската след Възраждането.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. Том I. София: БАН.
- Давидов 1976:** Давидов, А. *Речник индекс на Презвитер Козма*. София: БАН. 375 с.
- Дьомина 1971:** Демина, Е. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст*. Часть II. София: БАН. 380 с.
- РБЕ 1977:** *Речник на българския език*. Том I. София: БАН.
- Старобългарски речник 1999 (2009):** *Старобългарски речник*. Том I (1999); Том II (2009). София: Валентин Траянов.
- Христова 1994:** Христова, И. *Речник на словата на Климент Охридски*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 319 с.
- Цивян 1979:** Цивян, Т. *Синтаксическая структура балканского языкового союза*. Москва: Наука. 315 с.

РЕЧНИК НА БОГОСЛОВСКИТЕ ТЕРМИНИ В ЙОАН-ЕКЗАРХОВИЯ ПРЕВОД НА *DE FIDE ORTHODOXA*

Abstract: The article makes readers familiar with the frame of reference of the glossary, its structure and the problems involved in compiling it. It deals with the significance of the work that has been presented for the study of the history of Bulgarian and with its contribution to historical lexicography and gives a close-up view of the work of the author.

Key words: John Exarch, Nebessa, theological terms, Bulgarian historical lexicography

Старобългарско-гръцкият терминологичен речник индекс към Йоан-Екзарховия превод на *De fide orthodoxa* (нататък ЙоЕБТермР) е изграден върху образцовото критическо издание на Л. Садник (Садник 1967–1983) към Богословието (нататък ЙоЕБ). Той представлява лексикографско пособие от смесен тип – преводно-тълковен и специален речник с енциклопедични елементи и индекс на словоупотребите. Съдържа 1758 речникови статии. Речникът включва само специалната терминологична лексика. Извън неговия обсег остават пълнозначните думи без специално значение, служебните думи и собствените имена. Думи от тези категории се привеждат само ако участват в състава на терминологични съчетания.

В самостоятелни речникови статии се отделят:

- всички еднокоренни суфиксални образувания: сквърнь и сквърньнъ, сыновѣство и сынѣство, ѣстъство и ѣстъствнѣ и т.н.;
- наречията, образувани от прилагателни: неотѣлѣуено, плѣтскы, прнкла-дѣно, ѣстъствнѣ;
- думите с първа съставна част отрицанието не-, независимо дали имат, или не, съответствие без негация в паметника: невѣднѣмъ, невѣдѣннѣ, неженѣство, нездѣанъ и пр.;
- омонимите: съпасъ₁ и съпасъ₂, съшьствнѣ₁ и съшьствнѣ₂, творнтвнѣ₁ и творнтвнѣ₂.

За една и съща терминологична единица се приемат:

- имперфективните и перфективни корелати на един глагол: ѡвнѣти и ѡвѣнѣти, нзмѣнѣти и нзмѣнѣти, рѣшѣти и рѣшѣти;
- възвратните и невъзвратните форми на глаголите: вѣставѣти и вѣставѣти сѣ; прѣобразовѣти (сѣ) и прѣобразѣти (сѣ), сътворѣти и сътворѣти сѣ, ѡвѣнѣти (сѣ) и ѡвнѣти (сѣ).

Речниковата статия се състои от следните елементи: заглавна дума; индикатор за фреквенция; гръцки съответствия с пълен индекс на словоупотребите и разночетенията, засвидетелствани в славянската текстова традиция; тълковно-концептуална част с илюстративен материал; синоними; антоними; справочна част.

Като **заглавна лема** се взема основната форма на всяка дума, както е фиксирана в Индекса на словоформите, изготвен от Р. Айцетмюлер към изданието на паметника. След заглавната дума в кръгли скоби се посочва **количеството словоупотреб**и в текста. С цел да се регистрират всички особености на превода, се дава пълен индекс на съответствията в гръцкия оригинал с точно означение на мястото, където се намират. Гръцките съответствия се определят по паралелния гръцки текст в изданието на Л. Садник. Те се дават също с възприетата за основна в лексикографската традиция на гръцкия език речникова форма.

Когато са повече от едно, гръцките съответствия се привеждат в определена последователност. Първо се дава най-употребителното, а накрая – единичните и несъответстващите по смисъл или граматическа категория. Знакът Ø означава липса на гръцко съответствие. В индекса се посочват всички места, където е засвидетелствано едно и също съответствие на старобългарската дума в гръцкия текст. Сигнатурата след всяко съответствие включва данни за листа и страницата (лице – а, опако – б). Ако има две или повече словоупотребии с една и съща сигнатура, броят им се маркира с индикация *bis*, *ter*, *quater* и т.н.:

вожнн (128), /τοῦ/ Θεοῦ (15а, 20а, 21б, 53а, 55abis, 57а, 61б, 62бbis, 63б, 164аб, 166с2, 194б, 205abis, 207а,, 232абbis, 237аб, 252а *quater*, 252б, 291ater, 292б, 293аб, 294abis, 295а, 313б, 319бbis, 326а, 328а, 339bis, 341б,); θεῖος (16аб, 17б,); αὐτοῦ (33б), Ø (227а).

Ако дадена дума в старобългарския превод във всичките си словоупотребии има едно и също гръцко съответствие, това се отбелязва с индикация (*passim*): ἀνγέλъ (35), ἄγγελος ‘*пратеник*’ (*passim*); вогороднца (11), Θεοτόκος (*passim*); хлѣвъ (21), ἄρτος (*passim*). Ако пък са налице само едно-две изключения, то те се привеждат с точен адрес, след което се дава постоянното съответствие с индикация (*rel.*). Местата на словоупотребите в тези случаи могат да се видят по Индекса на словоформите, изготвен от Р. Айцетмюлер към критическото издание на ЙоЕБ: вѣровати (24), γινώσκω (37а), πιστεύω (*rel.*); господьнъ (41), Θεοῦ (304а), Κυρίου (*rel.*)

Ако срещу дадено гръцко съответствие в издадения текст е наличен един термин, но в текстовата традиция се наблюдава неустановеност и терминологична вариативност, речникът илюстрира това с пълна ексерпция и сигнала на материала. В подобни случаи към адресите в индекса са посочени наличните разночетения на съответните пасажи, които предлагат другите славянски преписи на паметника, залегнали в основата на критическото издание на

Л. Садник. По този начин речникът служи като полезен синопсис на терминологичната лексика в цялата изследвана до този момент текстова традиция на ЙоЕБ в славянските литератури, внасяйки диахронен ракурс в нейното описание. Привеждат се само лексикалните варианти (т.нар. текстологически дублети) в основната им граматическа форма. Като индикации на отделните ръкописи се използват означенията, възприети в критическия апарат на изданието на Л. Садник. Разночетене към една от две и повече словоупотреби с обща сигнатура се отбелязва с арабска цифра в горния десен ъгъл на сигнатурата (73a¹, 73a², 73a³):

οὐπoσταcъ (43), ὑπόcταciς (196] II нпoстаcъ, III cъcтавъ, V cъcтавъ οὐпoσтаcъ, 40б, 46a] III cъcтавъ, V cъcтавъ οὐпoσтаcъ, 51a] III, V cъcтавъ, глoсa в III нпoσтаcъ, 53a] I, II, IV cъcтавъ οὐпoσтаcъ, III cъcтавъ, 54б] III cъcтавъ, V cъcтавъ οὐпoσтаcъ, 62aб, 64б, 68б¹] V cъcтавъ οὐпoσтаcъ, 68б²] III cъcтавъ, 71a, 73a¹] V cъcтавъ οὐпoσтаcъ, III cъcтавъ.....

Ако разночетенето се отнася до цялата писмена традиция, вместо да се изброяват означенията на отделните ръкописи, за краткост се изписва rel.:

нecъcъcъ (5), οὐράνiоc (100a] rel. нecъcъcъ, 127б] rel. нecъcъcъ), ἐν οὐρανῳ (129a] I-V нecъcъcъ).

Ако някой термин има постоянно гръцко съответствие в издадения текст, а в текстовата традиция са установени единични случаи на терминологична вариативност, речникът илюстрира това с отделна посочка на съответната сигнатура след ремарката *passim*:

гръхъ (32), ἀμαρτία (*passim*, 243б] III cъгръшeннe; 317б] III cъгръшeннe).

При някои адреси се отбелязват интересни коментари на издателя към съответната терминологична употреба:

вещьcъcъ (2), φυσiкός (54a] V cътвeнъ, което според Л. Садник е първоначалната версия – срв. ЙоЕШ79c знаменна вещьcъcъcъ (реконстр. cъcъcъcъcъ) вeщнн, ὑλiкός (105a)

В края на индекса се посочват и словосъчетания, в които участва заглавната дума, съответстващи на една гръцка лексема:

творити (65), ποιέω (47б, бbis, 68ater, 68б, 181бbis, 198abis, 319бbis] II-V cътворитн), κτίζω (27б] I cътворитн, 55б,), πράττω (140ater, 290a), δημιουργέω (90a] III cътворитн), ἐργάζομαι (24б, 248a), ἀπεργάζομαι (137a), ἐμποιέω (187б), ἐπιτελέομαι (226a), ἐκπληρόω (242б] V жнвoтворитн) κατασκευάζω (314a] I cътворитн)
cвоe творитн, οἰκείομαι (246a)
чoудa творитн, θαυματουργέω (295б).

В отделни случаи гръцките съответствия не отговарят или дори явно противоречат на старобългарската дума. Тогава те се съпровождат със специална забележка (!) и поправка или коментар от съставителя. В подобни случаи става дума било за неразбиране на оригинала от преводача, било за смесване поради омонимия или паронимия на две гръцки, съответно славянски думи в процеса на превода или преписването:

отъпвѣтъ (1) в изрази без отъпѣста (sic!) вм. отъстоупъ, ὁδιαστῆτος (83б).

Когато гръцките съответствия се отнасят към всички значения на старобългарската дума, те не се привеждат изрично в следващата концептуално-илюстративна част на речниковата статия. Когато обаче се отнасят към едно определено значение на старобългарската дума, се дават на съответното място в концептуално-илюстративната част на речниковата статия след знак „=“:

клатѣа (3), ὄρκος (97бbis), κατάρα (263а)

1. юрид. Уверяване някого в истинността на нещо казано или извършено като обезпечаване срещу лъжесвидетелство, = ὄρκος: клатѣаю оутѣрьждаѣмы заѣты 97б;
2. св. ист. Проклятие, липаване от благословение и осъждане на бедствия, = κατάρα: роднѣше ѿ отъ аѡама подобѣнн выхоуъ къ нѣмоу приѣщѣше сѧ клатѣѣ н тѣлн 263а.

Всяка терминологична единица в речника се дава с всички значения, с които е засвидетелствана в паметника. С цел да се илюстрира семантичният развой на терминологизуваните думи на първо място под ремарка *общоупотр.* се привеждат обичайните им употреби (ако има такива и ако се срещат в изследвания текст) и едва след това се отбелязват специалните. Думите се обясняват по принципите на двузичните и тълковните речници: с един еквивалент от съвременния български език или с два и повече синонима, а където е необходимо и с кратко тълкувание на значението. На второ място в качеството му на производно се привежда терминологичното значение. Най-напред се указва терминологичната подсистема, към която принадлежи терминът, а след това се дава, придружен с дефиниция, терминологичният еквивалент в съвременната богословска терминология на български език с цел да се представи в диахрония развой на описвания лексикален пласт:

отъчѣство (4), πατρίотης (65б, 80а); πατρία (66а); πατρίς (258а)

1. общоупотр. Родина, отечество: нждеконънаго бѣства нскоуѣе 258а;
2. тринит. Отчество – ипостасно свойство на Първото Лице на Пресв. Троица: не отъ насъ естъ пренесѣно къ блѣжноомоу бѣ(с)твоу отъѣства н сѣновства 65б.

При многозначност в обиходната и специалната употреба на думата за прегледност информацията се разделя в два самостоятелни блока – на общоупотребимите и на терминологичните значения. Различните семантични нюанси в общата и специалната употреба на думите се отделят един от друг със знак ||. Най-напред се поставя основното, прякото значение, а след това – вторичните, преносните значения:

στυλκωνητη (13), χωρίζω (45a, 76b, 77b), ἀπαλλάττω (104b), διαιρέω (332c7), διακρίνω (92a), ἀφιερώνω (322b^{bis}, 323a)

1. общоупотр. Отделям, отстранявам: ѿлꙋчї ѿ женѣ 332с7 || лишавам: все вещьны мыслѣ ѿлꙋчєны 104б;
2. култ.-рит. Отделям за сакрална употреба, посвещавам, = ἀφιερώω: нн соꙋббота бꙋѣ ѿлꙋчєна 322б; всего житнѣ кꙋ бꙋѣ ѿлꙋчꙋюще 323а (а҃н҃глн, бел. Т. И.).

При нужда се дават и граматични пояснения, когато граматичното значение на думата има отношение към терминологичното:

сЫИИЪ (124), υίός (passim)

1. тринит./христол. ед. ч. Второто Лице на Пресв. Троица по отношение на Бога Отца: ~ Бѣ жнваго 240б;
2. сотириол. мн. ч. Така се наричат изкупените по заслугите на Божия Син човеци, получили правото да бъдат чедѣ Божи и да наследят Небесното царство: сны бѣжн нарекъша сѧ 292б.

Ако дадена дума реализира терминологично значение само в определено словосъчетание или словосъчетания, то се привежда след индикация на терминологичната подсистема, към която принадлежи, и бележка „в изрази“:

καϕολικιι (1), грц. καθολικός (313a] I сборънъ)

библ. В израза ка-фолкна епистола 'съборно послание'

Освен съвременния терминологичен еквивалент и дефиницията в тълковно-концептуалната част, ако е необходимо, се привеждат и допълнителни сведения от различен характер: енциклопедични бележки, филологически отбелки, разширено обяснение на концепта на съответното понятие. С бележка се маркира към какво точно се отнасят:

ἀρχαγγελος (2) грц. ἀρχάγγελος¹ (113б, 268а)

ангелол. Осмата от деветте ангелски степени: третън же (sc. ѡтварѣ) же н
послѣдънѣ наѡатъци, аѣхангѣлн н ангѣлн 113б.

ЄДИНОСѦЩЬНЪ (6), ὁμοούσιος (passim)

1. тринит.

б) Определение на Св. Дух по отношение на Отца и Сина³: въроуемъ въ
ѣдннѣ дхъ стын ...нже съ оцмъ н сммъ покланяемъ н славимъ, якоже ѣд-
носуущнъ н прсно сы. 70а] V ѣдннѣ суущнъ.

οὐραγὺς (76), εἰκὼν (53a, 93δ,300abis); τρόπος (63a, 6, 64a, 65δbis,);
τύπος (240a, 246δ, 254δbis,); σχῆμα (69a, 117a, 188δ, 192a); χαρακτηρ
(53a, 62a, 233a, 6); μορφή (78a, 225δ, 355δ); ἀντίτυπον (277a);
ἐκτύπωμα (303δ), χαρακτηριστικόν (73δ); τό στήλη (297a); δοχείον
(132c13| I, V κλπ)

онтол. 1. Образ – съвършено пълно и точно сходство между две същности, явления и пр.:

а) тринит.: снъ же н образъ отъун оупостаси 62а;

б) антропол.: сътворѣ ѹлѣа ... по своѣмѹ вѣбразѹ и подобѣствѹ 174а;

в) мистериол.: вбразъ сѣмьртн хѣвы естъ хрщєннє 240a

♦ πρῶτον ὄργανον, πρῶτότυπον 300a

2. Модус, начин – свойство, присъщо само на някои състояния на същността, преходно състояние на субстанцията, = *τρόπος*: ~ *существоу бза*; ~ *бытью* 91a

3. Форма, външен вид: преобразу^тють сѣ ... нмѣже хотѣть въбразьмъ 117а, срв. още 188б, 192а;

583

4. култ.-рит. Изображение, икона: образъ нхъ (ѣтынхъ, бел. Т. И.) въставнмъ 277a

Илюстративни примери, както може да се види от приведените по-горе образци, се дават към всяка речникова статия и към всяко значение. При цитирането се спазва правописът според изданието на Л. Садник. Привеждат се един или няколко примера непосредствено или след бележка *срв. още с* изброяване на местата в паметника, където думата е употребена в същото значение и аналогичен контекст:

тѣло (21), сѡма (passim, 179a] V лѣто; 229б] I дѣло)
естеств./антропол. Тяло: мѣсто бо естъ комоужьдо тѣлесн того ѡбѣтыє 147a,
срв. още 179a, 181б, 182a; се оубо тѣло тѣлѣюще н раздѣръшає са, се въста-
неть бестѣлѣнна 343б.

При определяне на обема на примерите се изхожда от необходимостта контекстът да бъде достатъчен, за да се изтълкува значението и функцията на думата, влизаща в неговия състав. Където е възможно, примерите са съкратени, което е отбелязано с многоточие:

цѣсарьство (1), грц. βασιλεία (212б)
етич. прен метафор. Царство Божие (Христово, небесно) – висше благо,
състоящо се в свършено и хармонично общение на духовните твари с
Бога, с целия свят и един с друг: бѣ ... хоцетъ ... въсѣмъ спѣстн са н цѣ(с)тво
его полоужитн 212б

За изясняване на смисъла в някои случаи цитатът се допълва с дума или думи, които не са от цитираното изречение, а принадлежат към по-широкия контекст. Те се поставят в кръгли скоби с изрично отбелязване на намесата на съставителя:

оучение (9), μάθημα (185a), μάθησις (43б] I, III отълоученне), λόγος (25a),
διδαχή (302б), διδασκαλία (25a), τάξις (132с31] I оучненне), παράδοσις
(17б] rel. прѣданне)

1. общоупотр. Учене, обучение: дѣшны (сластн, ск. Т. И.) соутъ еанкоже
еднноа соутъ дѣша подобны къ себѣ еанкоже ѡ оученнхъ н вндѣннхъ
185a

За да се получи представа за функционирането на думата в лексикалната система на произведението, след тълковно-илюстративната част се посочват синонимите и антонимите на съответната лексема, които се срещат в ЙоЕБ, т.е. които принадлежат към неговия словен инвентар. По такъв начин ЙоЕБ-ТермР приема и елементи на синонимен и антонимен речник. След знак ≡ се изреждат терминологичните дублети, след = – позиционните синоними, а след ≠ – антонимите. Ако синонимът, съответно антонимът, се отнася до

всички значения, се поставя в края на цялата тълковно-илюстративна част на речниковата статия, а ако се отнася само до едно от значенията на думата, той се привежда непосредствено след дефиницията и илюстративния пример в края на съответната точка:

тъльнъ (4), φθартός (69a] II, V тъльнъ, III, VIII тъльньнъ, 128a, 145a, 354a]

III нстлъньнъ)

онтол./космол. Тленен, който подлежи на тление – диференцилен признак на одушевените материални субстанции: все оубо бытьемъ тълно естъ 128a

≡ тъльньнъ

= съмрътънъ

≠ бестъльнъ, бес /нс/тъльннъ, бес тъл, бестълн, нетьльнъ

В основна речникова статия се дава доминиращият синоним – този с най-голяма честота и резистентност в текстовата традиция и историята на езика. Терминологичните му дублети се отнасят към него с препратка:

алъчъба (2), νηστεία (323a, 325a)

Вж. пощение: мочн ѿ дннн пакы чѣтырьмн дрюгымн дѣсѣты алъчъбою прѣбывъ 323a

пощение (1), νηστεία (325б)

Пост, въздържане от храна, пиене, лоши мисли и зли дела с цел нравствено очистване и духовно възвисяване.....

= алканнѣ, алъчъба, въздръжаннѣ

За да се добие представа за функционирането на терминологичните единици в лексикалната система на езика в синхронен план, е изготвен свод на данните, които ни дават за всяка една от тях основните лексикографски трудове по старобългарски език⁵. Приведен е списък на всички консултирани паметници от съвременния на разглежданото произведение период, в които е засвидетелствана дадената лексикална единица, както и нейни дублети и синоними освен регистрираните в изследвания текст. Целта на този синопсис е да илюстрира присъствието, съответно отсъствието, на съответната лексикална единица в макросистемата на съвременния по отношение на ЙоЕБ старобългарски език според съхранените в писмените паметници свидетелства, както и парадигматичните ѝ връзки с други думи на междутекстово равнище. Ако думата не е регистрирана в лексикографската традиция или е отбелязана единствено с пример от ЙоЕБ, това се означава с ∅.

беженьство (3), ἀγαμία (332c11, 335a, 336a)

Безбрачие – 1. общоупотр. Невстъпване в брак поради естествени причини или по лично решение; 2. етич. Доброволно невстъпване в брак заради следване на Исуса Христа и Неговите апостоли: беженьство...ангельско

есть подрагъ 335a] III безбрауное бо ѹнстое жнтне англъскаго жнтна образъ
есть.

≡ неженство

= дѣвство, дѣвнѹство, ѹнстота, ѹнстость

≠ женство

Ø

Срв. безбрауние в Изб1073г., безбрауєнние Догм

Ако е регистрирана, се привеждат паметниците, в които е засвидетелствана – на първо място КСП, а след това преславските, запазени в късни преписи, без да се означават точно местата на словоупотребите. Когато лексемата не е регистрирана в КСП и в Преславската традиция, но е засвидетелствана в късни паметници, които са вече извън обсега на вниманието ни, се отбелязва само речникът, който регистрира думата:

ходатаи (1), μεσίτης(2266)

сотириол. Посредник, ходатай. С това наименование на Иисус Христос се означава същността на Неговото трояко служение на Първосвещеник, Пророк и Цар (Учител, Пастир, Съдия⁶): ходатаи бѹ н ѹловѹкомъ бываєтъ 2266

Клоц Евх Супр ГрНазХІв. ПандАнтХІв. Догм

Срв. нсходатаи в Супр; нсходатаиникъ в Супр ГрНазХІв.; нсходатаиствънъ в Догм

При наличието ѝ в преобладаващата част от консултираните паметници с фреквентност над 100 единици се дава само означение *често*. Отделно на нов ред след бележка срв. се привеждат незасвидетелствани в ЙоЕБ синонимни термини, като се отбелязват паметниците, където са регистрирани. Особено внимание е обърнато на съпоставката с дублиращия среднобългарски превод на Догматиката от XIV в.:

ангелъ (35), ἄγγελος ‘*пратеник*’ (passim)

ангелол. 1. Ангел – сътворено от Бога, по-висше от човека безплатно духовно същество: ангелъ оубо естъ соущѣство разѹмно, прнсношѣствъно самовластно бесплътнъ бо깑у сло깑жѹ, дарѹмъ въ естъствѣ бесѹмъртѣ прнемъ 1046; 2. Последната от деветте ангелски степени: третѣя же (sc. оутварь) аже н послѣдѣнѹ на깑аѹтъѹцн, архангелн н ангелн 1136

Срв. още вѣстъннкъ в Зогр Мар Супр

Така изготвеният комплекс лексикографски пособия представлява една малка енциклопедия на Догматиката на Йоан Дамаскин, построена върху подбора на главите от Йоан Екзарх и според старобългарския превод на Точното изложение на православната вяра. Той позволява наблюдения върху тер-

минологичния пласт лексика в старобългарския език както в синхрония – на микроравнище (конкретния текст) и макроравнище (други съвременни текстове), така и в диахрония – по протежение на вековното писмено предание на изследвания паметник и на съхранената традиция от Кирило-Методиевата епоха през Преславския златен век и среднобългарския преводи от XIV-тото столетие до наши дни. Той е свидетелство за богатството на българския език и културното му равнище през Средновековието.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Терминът е новозаветен неологизъм, незасвидетелстван в класическия гръцки и еврейския език.
- ² Този термин бил официално утвърден на Първия вселенски събор в Никея през 325 г. в противовес на възникналите тринитарни ереси – ариани, аномеи (ἀνόμοτος, неподобен), етерусиани (ἐκ ἑτέρας οὐσίας, от друга същност), които учили, че Логосът има начало на Своето битие, защото не бил произлязъл от същността на Отца, а бил създаден от нищо по волята на Отца като първо Божие творение.
- ³ Този термин съдържа официално приетия на Втория вселенски събор, проведен в Константинопол през 381 г., църковен концепт относно въпроса за равнопоставеността на Св. Дух с другите две Лица на Пресв. Троица.
- ⁴ Същността Божия и отличителните ѝ свойства – неначинаемост на битието и Божеско достойнство – принадлежат еднакво и на трите ипостаси. Като обладаваща цялата пълнота на Божествената същност и всички присъщи ней свойства, всяка ипостас е Бог.
- ⁵ Всички думи са сравнени с речниците Микл, Срезн, СЯС и СС.
- ⁶ В качеството си на първосвещеник Иисус Христос се явява посредник между Бога и хората, Който се застъпва за всички в молитвите Си и принася Себе си в жертва като откуп за греховете на света. Като Пророк посредническата му функция се състои във възвестяване на хората чрез благовестието на волята на Небесния Отец, а като върховен Съдия – в изпълняване на Божиите определения за човечеството.

СЪКРАЩЕНИЯ НА НАЗВАНИЯТА НА СТАРОСЛАВЯНСКИТЕ РЪКОПИСИ ОТ СПРАВОЧНАТА ЧАСТ

- ГрНазХІв.: *XIII слова на Гр. Богослов по ръкопис от XI в.*, цит. по Срезн.
- Догм: Weiher, E. *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung des 14. Jahrhunderts*. Herausgegeben unter Mitarbeit von F. Keller und H. Miklas. Freiburg i. Br., 1987 (= MLSDV. Fontes et dissertationes, 25), 60 + 841p.
- Евх: *Синайски евхологий*, цит. по СС.
- Изб1073 г.: *Симеонов сборник* (по Светославовия препис от 1073 г.). Текста подготвиха Р. Павлова, Цв. Ралева, Ц. Досева; съпоставка с гръцкия текст П. Янева. Т. 1. Изследвания и текст. С. 1991; Т. 2. Речник индекс. С., 1993.
- Клоц: *Клоцов сборник*, цит. по СС.

ПандАнтХІв.: *Пандектите на Антиох*, стб. ръкопис от ХІ в., цит. по Срезн.
Супр: Северьянов, С. *Супрасльская рукопись (Памятники старославянского языка*
II, СтПб, 1904)

ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ ОТ РЕЧНИКОВАТА СТАТИЯ

ангелол. – ангелология
антропол. – антропология
библ. – библеистика
вж. – виж
грц. – гръцки
ед. ч. – единствено число
етич. – етика
космол. – космология
метафор. – метафора
мин. – минало

мн. ч. – множествено число
онтол. – онтология
прен. – преносно
сотириол. – сотириология
срв. – сравни
стб. – старобългарски
тв. п. – творителен падеж
теол. – теология
тринит. – тринитарно богословие
христол. – христология
юр. – юридически

ИЗТОЧНИЦИ

- Микл:** Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862–1865. Scientia Verlag Aalen. 1977.
- СА:** Sadnik, L., R. Aitzetmüller. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg, 1955.
- Садник** 1967–1983: Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus *Damaskus'* Εκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes, herausgegeben von Linda Sadnik. B. 1, 2, 3. Wiesbaden – Freiburg I. Br., 1967–1983 (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, T. XIV), S. 322 + 412 + 302; B. 4. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis, zusammengestellt von R. Aitzetmüller. U. W. Weiher–Freiburg I. Br. 1983.
- Срезн:** Срезневский, И. И. *Словарь древнерусского языка*. Т. I–III. Репр. изд. М., 1989.
- СС:** *Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994.
- СтбР:** *Старобългарски речник*. Т. I. С. 1999; Т. II. С. 2009. Отг. редактор Д. Иванова-Мирчева.
- СЯС:** *Slovník jazyka staroslověnského*. ČAV. Praha, 1958–1994.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

СЕЛОТО И ГРАДЪТ В ЛЕКСИКАЛНАТА СИСТЕМА НА БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Abstract: The article deals with the concepts *village* and *town*, and their impact on vocabulary of the Bulgarian dialects.

Key words: village, town, dialects, lexis

Една от посоките на изследванията в съвременното езикознание е разкриването на културноантропологичния портрет на различните народи, отразен в езика. Освен като средство за общуване, езикът се изучава и като част от културата и познавателния опит на човека. Езиковата картина на света разкрива представите на един народ за действителността, фиксирани в номинативните средства (Попова, Стернин 2007: 45).

Реализацията на концептите *град* и *село* в българския език и в неговите диалекти е тясно свързана със семантичната опозиция *свой* – *чужд* и нейното по-конкретно проявление *ние* и *другите*, в които се отразяват различни равнища на връзките на човека – етнически, социални, езикови. Човешката дейност може да бъде осмислена чрез съдържателните компоненти на няколко основни семантични опозиции: *свое* – *чуждо*, *добро* – *зло*, *чисто* – *нечисто*, *близо* – *далечно* и др. В центъра на противопоставянето *свой* – *чужд* винаги стои човекът, който разглежда заобикалящото го пространство заедно с хората и предметите в него от позицията на близост до *своя* свят или от позиция на отдалеченост, *чуждост*. Налице е стремеж да се маркира „*чуждото*, *неизвестното*“, в което се крие опасност, заплаха, и да се отграничи „*своето*“ жизнено пространство (Вендина 2002: 38). Осъзнаването на принадлежността към групата също е свързано със *своето* и *чуждото* място. Границите, които отделят *своето* място от останалия *чужд* свят, са улицата (*своя* дом – *чуждите* домове, *своята* махала – *чуждите* махали) и пътят (*своето* населено място – село или град – *чуждото* населено място). Улицата и пътят са както свързващи, така и отделящи категории.

В старобългарския език са регистрирани следните значения на лексемата *село* (стб. *сѣло*), срв.: 1. нива, поле, землище; 2. жилище, дом; 3. селище, населено място, село. Значенията на *град* (стб. *градъ*) са две: 1. голямо населено място, град; 2. крепост, градска крепостна стена. В старобългарските паметници е регистрирана и лексемата въсь ‘село, градец, паланка’, следи от която днес се откриват в някои местни имена (БЕР I).

В тълковните речници на съвременния български език за лексемата *село* са посочени значенията ‘малко населено място, чиито жители се занимават главно със земеделие и скотовъдство’ и ‘жителите на такова населено място’, а за *град* ‘голямо населено място, обикновено административен, търговски или промишлен център’ и ‘жителите на такова място’. Значението на лексемата *град* ‘крепост, твърдина’ е остаряло и се среща предимно във фолклорни материали. Концептите *село* и *град* се репрезентират още и от лексемите за жителите на града и селото, от прилагателните, изразяващи произход (*селски*, *градски*) и т.н.

В българските диалекти със значения ‘жител на град’, ‘жителка на град’ се откриват както лексеми, наследници на старобългарските облици (срв. стб. *градѣнъ*, *градѣникъ*), така и лексеми с чужд произход. Домашните названия са предимно фонетични и акцентни варианти на книжовните *гражданин*, *гражданка*, срв. *гра̀жданин*, *гра̀жданин*, *гра̀жданка*, *гра̀джанин*, *гра̀дянин*, *гра̀дянка*, *гра̀гянин*, *гра̀гянка*, *гра̀гана* (БЕР I). Употребяват се и турските по произход лексеми за ‘малък град’ *касаба̀* (тур. *kasaba*), за ‘гражданин’ *касаба̀лийа*, *касаба̀лийец*, за ‘гражданка’ *касаба̀лийка*. Макар и с по-ограничено разпространение, главно в югозападни говори и в Банат, се употребяват и названията *ва̀рош* (Банат, Софийско, Кюстендилско, Радомирско, Охридско, Скопско), *варо̀ш* (Софийско, Самоковско) за ‘град’, *варо̀шанец* (Прилеп), *варо̀шанин* (Кюстендилско), *варо̀шлия* (Кюстендилско) за ‘гражданин’, *варо̀шанка* за ‘гражданка’, *варо̀шанче* за ‘гражданче’, *варо̀шански*, *ва̀рошки*, *варо̀шки* за ‘градски’ (Банат, Кюстендилско и др.), които имат унгарски произход (срв. *város* ‘град’) и са навлезли в българския език вероятно през XV–XVI в. (БЕР I).

При лексемите, изразяващи значенията ‘жител на село’ и ‘жителка на село’, е налице по-голямо разнообразие в словообразователно отношение, срв. *сѐлец* (Самоковско), *сѐлка* (Самоковско), *сѐлач* (*Сѐлачите не дому̀ват, търго̀фците не търгу̀ват* – Свищовско), *сѐлачанин*, *сѐлачанка* (Панагюрско, Пирдопско, Търновско), *сѐлаченин*, *сѐлаченка* (Смолско, Пирдопско, Панагюрско), *се́ляк* (Кулско, Ломско, Пиротско), *се́ланец* (*Мене май̀ка за се́ланец не да̀ва* – Прилеп, Битолско, Велес), *се́ленец*, *се́лянец*, *се́лар* (Г. Делчев, Драмско), *се́лар’* (*Нес̀ка на мо̀стът въ̀в Велѐка ра̀ботет врѐт – и се́ларе, и колиба̀ре* – Странджа), *се́ларин* (Гюмюрджинско) и т.н. В материали от 1864 г. е отбелязано и названието *зе́мленец* от *земя* (БЕР I).

Селянин придобива и второ значение ‘човек от същото село, съселянин’. С това значение се употребяват и *едносѐл’анин* (Сев. Добруджа), *едносѐлец*, *едносѐлка*. Значението ‘съселянин’ или ‘човек от един край, от едно населено място’ имат и названията, производни от лексемата *земя* – *зе́мляк* и *зе́мняк* (Ихтиманско), *зе́мл’о* (Бръложница, Софийско), *зе́млячка* (Ихтиманско), както и композитните названия *еднозе́мец*, *еднозе́мка*, *еднокра̀ец*. С това значение се употребяват и образуваните от притежателни местоимения облици *на̀шенец*, *на̀шенка*, *на̀шенци* – *Потклеветѝ го еди́н на̀шенец, та иде́ у затво̀ро. Ти́зе си ста̀на на̀шенка, ве́ке се́ки ден си у се́ло* (Самоковско). Със

значение ‘съселянин’ или ‘съгражданин’ се употребяват и субстантивирани форми на прилагателните *селски*, *градски*, срв. *Той ми е селски*. (‘От едно село сме’); *С него сме градски* (‘От един град сме’) и др.

В някои говори в семантичния обем на лексемата *селянин* се откриват две, дори напълно противоположни, значения, срв. *сѐленын* – 1. съселянин; 2. другоселец (Банат).

Лексемите *селър*, *селърка* се срещат и със значение ‘мъж или жена, който стои в селото и не участва в работата на полето’, срв. *Нашите излязоха да сечат шума, пък мен ме оставиха селар*. *Захарина остана селарка* и др.

До средата на XX в. отрицателното отношение към селото и селяните все още не е така характерно за обществените отношения или поне не е силно изразено. Независимо от това и в диалектите, и то от малките градове, са регистрирани лексеми с отрицателна семантика за човека от село, срв. *селачорка* (Копривщица), *селаченка* (*Не арѐсаа копривщенските момичета, ами зѐа селаченки*. – Копривщица), *селендър* (Златоград), *селендѐра* (Тетевен) и др. В диалектоложките проучвания тези лексеми са придружени от стилистичен маркер ‘презрително’, ‘подигравателно’, ‘иронично’, ‘укорно’. В *Речник на българския език* Н. Геров също посочва значението ‘прост човек, простак’ при названията *селач*, *селачка*, *селаченин*, *селаченка*. Носители на значението ‘прост човек, селяндур’ са и лексемите *главанак*, *главанец* (РРОДД), *хър* (от прозвището *хърцой* – РРОДД) и др.

В речниковите материали от българските диалекти се срещат и пейоративни названия за градските хора, но лексемите, които отразяват презрителното отношение на селянина към гражданина, са по-редки, срв. *гражданетйна* (*Онѐ гражданетйна станѐ от лѐни*. – Самоковско), събирателното *гражданѐр* (Белослатинско), *граждания*.

Пространствените отношения, които изразяват концептите *село* и *град*, са многоаспектни. Резултат от отделянето на *своето* (родното) пространство от *чуждото* са разграниченията, които се откриват в диалектната лексика – от една страна, между човек от своето населено място и такъв, който живее в друго, чуждо населено място (другоселец), и от друга, между човек, който се е родил и живее в населеното място, и човек, дошъл и заселил се от чуждо населено място (пришълец).

Със значението ‘другоселец’ се употребяват лексемите *другосѐлец*, *другосѐлка* (Банско), *другосѐл’анка*, *другосѐлчанец*, *другосѐлчанка* (Арх. БДР), *другусѐл’чънен* (Ямболско), *другосѐлчин* (Ловешко), *другосѐлянка* (Шуменско, Преславско); *сѐленын* (Банат); *другозѐмец*, *другозѐмка* (Софийско); *чѹзденец* (Асеновградско), *чуждѐинец* (Софийско), *чуждѐинк’а* (Самоковско, Еленско), *чуждѐнин* (Асеновградско, Средните Родопи), *чуждинак* (Драмско, Сярско), *ч’ѹзденик* (Гоцеделчевско), *чуждѐин’ак* (Етрополско), *ч’ѹждос’ѐлец*, *ч’ѹждос’ѐлка* (Тетевенско), *чужезѐмец* (Н. Г.); *тугѐин*, *тугѐинец* (Прилеп), *тугѐинка* (Дебърско), *тугѐинче* (Прилеп, Велес), *тугѐинче* (Велес), *туг’озѐмец*; *стрѐанец*, *стрѐйнин* (Банат); *отвѐденец*, *отвѐденчанка* (РРОДД); *йабанджѐйя* (Плевенско, Пирдопско, Пазарджишко, Царибродско, Софийско, Радомирско,

Самоковско, Кюстендилско и др.), *йабанджѝа*, *йабанджѝк'а* (Самоковско), *йабанджѝйк'а* (Пирдопско), *йабанджѝйкѝ* (Павликенско), *йабанец* (Тетевенско, Шуменско), *йабанѝц* (Габровско), *йабанка* (Преславско, Шуменско), *абанджѝа* (Кюстендилско, Благоевградско), *ебанджѝа* (Годечко), *ебанджѝе* (Странджа), *ебанѝц* (Ломско, Тетевенско) – от тур. *yaapanı* и др.

Със значението 'преселник (срв. стб. *прѣселъникъ*), *пришълец*' в българските диалекти се употребяват названията *пресѝлник*, *пресѝлец* (Провадийско, Кюстендилско), *присѝлиц* (Силистренско); *пришѝлѝц*, *пришелѝц*, *пришлѝц* (Арх. БДР); *приходѝ* (Еленско), *приходѝн* (Смолянско, Ардинско, Асеновградско), *приодѝанец* (Белослатинско, Ломско, Раховско, Босилеградско, Дупнишко, Кюстендилско, Благоевградско), *приодѝанѝц* (Трънско), *приодѝановец* (Ихтиманско), *ч'уздоприходѝн* (Еленско); *дошл'ак* (*У наше сѝлѝ нѝма дошл'ѝци* – Видинско), *Дошл'ак дошѝл от нѝгде* – Босилеградско, Кюстендилско, Трънско); турцизмите *мажѝурин* – от тур. *macır* (Смолянско, Странджа), *маджѝр(ин)* (Драмско, Кукушко, Кюстендилско); *гел'мѝ* – от тур. *gelme* (Добричко) и др.

Местоположението на *махалите* в едно населено място също е мотивиращ признак за назоваването на техните жители. Живеещите в долния край на населеното място са *долномѝлец*, *долнокрѝец*, *долнокрѝйчанин* (Ботевградско), *дѝлненец*, *долнѝнин*, *дѝлненка*, *дѝлненинка* (Арх. БДР), а в горния – *горномѝлка* (Благоевградско), *горномѝлци* (Ихтиманско), *горнокрѝец* (Ботевградско, Монтанско), *горнокрѝйчанин* (Ботевградско), *гѝрненец*, *горнокрѝйка* (Ботевградско, Монтанско), *горнокрѝйченка* (Ботевградско), *гѝрненка* и др. В края на населеното място пѝк живее *крѝйчанин*.

В диалектите е налице разграничение и по отношение на географското местоположение на селото (или града), напр. *планина* – *поле*, *горно място* – *долно място*, срв.:

'човек от горна земя, планинец' – *горнозѝмец* (Костурско), *горнозѝмка*, *горнянче*, *гѝрчанин*, *горчѝнин*, *гѝрчанка*, *горчѝнинка* (Мелнишко), *гѝрец* (РРОДД), *балканджѝйка* (Софийско), *балканджѝк'а* (Пазарджишко) и др.

'човек от полето' – *дѝлн'ѝници* (Еленско), *долносѝлец*, *долносѝлка* (Самоковско), *долнозѝмец*, *пѝл'чанен* (Ямболско), *пол'ѝанец*, *пойѝанец* (Софийско) и др.

Членовете на локалната общност отхвърлят *вѝншините* хора и чрез названията *скитник*, *прошѝяк* и др. (Пейчева, Димов 2006: 64).

Като проява на противопоставянето *свой* – *чужд* (*своята* общност – *чуждата* общност) могат да се разглеждат и прозвищата. Отделни по-малки или по-големи групи българско население или жители на отделни селища в различни райони на страната имат названия и прозвища по различни признаци:

1. По името на селището, в което живеят (жителски названия) – *банска-лици*, *плевенчани*, *райкулене*, *еникюлене*, *габрувлене* и т.н.

2. По някоя ярка особеност на облеклото – *бевевречане*, *гребенци*, *качулки*, *кѝслевчане*, *орѝяци*, *шалваране* и др.

3. По преобладаващия поминѝк на населението – *дренкаре* 'берат много дренки', *лукаре* 'отглеждат много лук', *мечкаре* 'отглеждат биволи – *мачки*' и др.

4. По различни качества и прояви – *желвари* ‘ядат желви – костенурки’ и др.

5. По характерна, типична особеност на говора – *бачета*, *вйковци*, *коке-та*, *тронки* и т.н.

Прозвищата са изследвани подробно от М. Младенов (Младенов 1965), който отделя няколко подгрупи названия според специфични особености на диалектите, правещи силно впечатление на представителите на съседните диалектни общности:

1. Названия от частици.

а) от частици за обръщение – *бакаджии*, *вайковци*, *рековци* и др.

б) от частици за бъдеще време – *загаджии*, *зизета*, *зонита*, *кежовци*, *кекавци*, *кекала*, *кекалци*, *кюкала*, *кюкавци*, *калмуци*, *къцики*, *некуюци*, *сърковци*, *сикъовци*, *чукаларе*, *жекучене*, *шиковци* и др.

в) от други частици – *люковци*, *роговчани*, *пъйкала*, *чоти*, *ъвковци*, *ъби* и т.н.

2. Названия от лични имена – *андрейувчани*, *балета*, *балювчани*, *бялковци*, *белета*, *ванчета*, *гочки*, *дайовци*, *дялковци*, *йовеца*, *монеата*, *панеата*, *рунъовци*, *рутета*, *тоски*, *мийки* и др.

3. Названия от роднински имена – *агици*, *бабучи*, *балювци*, *баковци*, *батковци*, *братлета*, *калековци*, *нанета*, *титючени*, *бачета* и др.

4. Названия от нарицателни имена – *али*, *аратлици*, *бечури*, *върбале*, *вочкари*, *гърлешки*, *домчени*, *кълпурчене*, *кафадаря*, *пашимолджии*, *пизуле*, *пъжслеците*, *джогерци*, *резили*, *парамонеци*, *спирчеата*, *фитове*, *фитоци*, *харкумички*, *хара*, *чаламарци*, *чаканари* и др.

5. Названия по местоимения – *азковци*, *гочета*, *гатовци*, *дагевчани*, *ески*, *йаски*, *кенанци*, *кинанци*, *кутрици*, *кутроичане*, *тизенцата*, *шонги* и др.

6. Названия от наречия – *гачовци*, *калотки*, *комайтъци*, *мърленки*, *ниньовци*, *мървацци*, *токунци*, *тронки*, *тъйки* и др.

7. Названия от глаголи – *подеци*, *върджувци*, *бъйтила*, *въргаджии* и др.

8. Названия от словосъчетания – *аламинета*, *възмунювци*, *коцърки*, *сескамчани*, *сескоре*, *срамачи* и др.

9. Названия по паразитни думи – *мънета*, *олкуте*, *речковци*, *ушки*, *вушки*, *ъйшитъйвания* и др.

10. Названия по фонетични особености – *дорчани*, *кяйните*, *кикваре*, *кокета*, *къдута*, *къкъри*, *ритлени*, *лечаре*, *милъйки*, *рогачи* и т.н.

Авторът обобщава: „При название, възникнало по езикови причини или по някоя ярка особеност на облеклото, много често първичното значение изbledнява. То започва да се свързва в съзнанието на съседното население с някаква проява или с постоянно проявяващо се качество в характера на жителите, което предизвиква оценъчно отношение от страна на съседите. Често тези, които употребяват дадено название, не знаят как е произлязло и сочат някакво качество (най-често отрицателно) на назоваваните. При това с такова название понякога започват да назовават и друго население, в чийто говор липсва първопричината за появата на названието. В такива случаи названието

е лишено от вътрешноезикова мотивираност и може да разширява своя ареал“ (Младенов 1965: 200).

Направеният преглед е само кратък опит за разкриване на особеностите в проявлението на българския езиков менталитет при характеристиката на *своето* и *чуждото* място в лексиката на българските диалекти, на специфичното в пространственото маркиране на действителността.

ЛИТЕРАТУРА

- Вендина 2002:** Вендина, Т. И. *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*. Москва: Индрик.
- Димитрова 2007:** Димитрова, Г. Тезаурусно представяне на пространствените концепти (възможности за съпоставителен анализ). // *Лексикографията и лексикологията в съвременния свят*. Велико Търново: Знак'94, с. 217–224.
- Маслова 2006:** Маслова, В. А. *Введение в когнитивную лингвистику*. Москва: Флинта, Наука.
- Мичева-Пейчева 2011:** Мичева-Пейчева, К. *Семантичните опозиции в българския език и техните културни конотации (чист – нечист)*. Дисертация. София.
- Младенов 1965:** Младенов, М. Сл. Названия и прозвища на групи българско население. // *Известия на Института за български език*, кн. XII, с. 199–222.
- Пейчева, Димов 2006:** Пейчева, Л., В. Димов. Миграции и гурбети от България. // *Градиво за етнология на миграциите*. Сборник студии. София: Етнографски институт с музей, с. 61–101.
- Попова, Стернин 2007:** Попова, З. Д., И. А. Стернин. *Семантико-когнитивный анализ языка*. Воронеж: Истоки.

ИЗТОЧНИЦИ

- Арх. БДР:** Архив за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.
- БЕР:** Български етимологичен речник (авторски колектив). Т. I. София: Издателство на БАН, 1971; Т. VI. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Вакарелска-Чобанска 2005:** Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на самоковския говор*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005.
- Василева 2009:** Василева, Л. *Българското словно богатство*. София: Мултипринт, 2009.
- Керемидчиева 2007:** Керемидчиева, Сл. *Копривицица – история и език*. София: Мултипринт, 2007.
- Н. Г.: Геров, Н.** *Речник на българския език. Допълнение*. Т. 6. София: Български писател, 1978.
- ПРОДД:** *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век* (авторски колектив). София: БАН, 1974.
- Стб. Р:** *Старобългарски речник* (авторски колектив). Т. I. София: Валентин Траянов, 1999; Т. II София: Валентин Траянов, 2009.

ЛЕКСИКОСЕМАНТИЧНАТА ГРУПА НА НАЗВАНИЯ ЗА ЛИЦА В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ В АЛБАНИЯ

Abstract: The article examines lexemes from the lexical-semantic group ‘names for persons’. Dialect and common Bulgarian kin names that are used in Bulgarian dialects in Albania and indicated synonym relations between these names are considered in particular. The dialectal appellations with meaning: ‘uncle’, ‘aunt’, ‘bride’, ‘groom’, ‘mother’, ‘father’, ‘man’, ‘husband’, ‘woman’, ‘wife’, ‘child’, ‘boy’, ‘girl’, ‘son’, ‘daughter’ etc. are discussed in the article.

Key words: dialectology, lexicology, semantics

В лексикосемантичната група на названията за лица в българските диалекти се откриват редица лексеми, чието разпространение има регионален характер. Тяхното регистриране, проучване и описание естествено се отразява в диалектните речници и в лексиколожките трудове. Често обаче във вниманието остават редица общобългарски лексеми или семантични особености на лексемите, които присъстват в народните говори. Освен това наличието на диалектна дума за даден денотат невинаги означава пълно отсъствие на общобългарското название за същото понятие. Пренебрегването на тези явления създава погрешна представа за съотношението общобългарско (книжовно или разговорно) ~ регионално (диалектно) в народните говори.

Цел на настоящото изследване е да проследи диалектните названия от лексико-семантичната група на названията за лица в българските говори в Албания, като обърне внимание на съжителството на регионалните и общобългарските лексеми, както и на техните специфични семантични особености. Работата се основава на лично събран теренен материал от периода 2006–2012 г.

1. Названия за лица с регионален характер или произход

Твърде разнообразни са названията за денотатите *чичо* и *леля* ‘брат//сестра на сестрата или братата’.

Названието *тѐта* е отбелязано в Пресп. със значение ‘малко позната жена, леля’: *Тѐта тѝ ѝе, нѐмай стрѝм!; Вѝкни му на тѐта: „Тѐто!“ Вѝкни му, Ёмче!* Пуст. То има успоредици в родопските говори, където е регистрирано значението ‘сестра на майката или бащата’ или термин на адрес към сестрата на мъжа – Настан и мн. др. (Георгиева, Московска 1976: к. № 2, 7).

Употребява се и в редица други български говори, откъдето е влязло в художествената литература, като се възприема като народно (БТР 1993: 959). Същото се отнася и до словообразователния вариант *тѐтка*, който се среща напр. в езика на писателя Елин Пелин (Антонова-Василева, Керемидчиева 2001: 241). Лексемата е отбелязана и в Гора: *Ена тѐтка муа*. Шищ. (срв. също с. Бор., Dokle 2007: 1120), както и в МОстр., ГБ.

Освен названията *тѐта*, *тѐтка*, които са от славянски произход, в българските говори в Албания се употребява и заемката от турски *тѐза* (БЕР 2010: 899) МОстр. Тя също има успоредици в говорите в Средните Родопи: *тѐзе*, *тѐйзе*, *тѐска*.

Регионален характер има лексемата *хала* 'леля, сестра на бащата', отбелязана в говорите в Гора: *Хала – сѐстра бабува Джѐнева*. Шищ. Тя се среща и в говора на ГОстр., ГБ. (Тончева 2011: 12, 186), както и в родопските диалекти във върианти *ал*, *але* (Георгиева, Московска, Радева 1971: к. № 4). Това название вероятно също е заемка от турски (срв. *алай*, *алайка* РРОД 1974: 15).

Диалектни названия от турски произход са и названията *дайко*, *дайкоица* 'брат на майката, вуйчо; жена на брата на майката, вуйна' МОстр. В същия говор обаче са отбелязани и лексемите *уйко*, *ун'а* с това значение. Подобна успоредна употреба на названията от турски и български произход е отбелязана и в речта на други информатори от ГБ. (Тончева 2009: 54–55). Тези названия може да се разглеждат като паралелни термини (Бояджиев 2002: 136). Турската заемка е навлязла в говора поради възприемането на мюсюлманската религия, но очевидно българската дума все още се пази. В речта на информатори от Стебл. в същия труд названията *дайо*, *дайджо*, мн. *дайовджия* са отбелязани със значение 'чичо' (Тончева 2009: 264). При информаторите от ГОстр. е регистрирано различие: *дайджо* 'вуйчо' ≠ *миджо* 'чичо' (Тончева 2009: 183–184). Сходно е и названието *дайчо* в говора на с. Бор. (Dokle 2007: 102), както и в Шищ.: *Устройници (сватовници) – бабу, дѐте, дайчу и аджу*; *Му е дѐте дайчово*; *Нѐвеста дайджева*. Всички тези лексеми също имат успоредици в родопския ареал, като са отбелязани в различни варианти (Георгиева, Московска 1976: к. № 1). От същия произход е и названието *дйчо* Асеновградско (БЕР 1971: 398; Китанова 2010: 80).

Диалектно название от турски произход представя и лексемата *миджо* 'чичо, брат на съпруга': *имаф еден миджо от мѐжо ми*. Гин. и съответно *миджоица*, но при наличие и на названието *стрина* – 'леля, жена на брата на мъжа, миджото': *Зѐтот имат мидждица, стрина*. Гин. Както вече бе посочено по-горе, названието *миджо* е често срещано в ГБ. То е широко разпространено и в Родопите (Георгиева, Московска 1976: к. № 107).

От турски произход, но без отбелязани успоредици в родопските говори, са названията *хаджо*//*аджо* 'чичо, брат на бащата' (Dokle 2007: 32): *Устройници – бабу, дѐте, дайчу и аджу*. Шищ.; *Назиф го имаме дѐте хадживо, дѐте от брата*. Бор. Вероятно то е сродно с отбелязаното в говора на Тучеп., ГБ *джаджи*: *Ено дѐте мѐло на ен мѐж гѐлем ка му вѐлит? Ка му вѐлит: „О джаджи?“* МОстр. От примера личи, че названието се употребява

и със значение ‘непознат по-възрастен мъж’. То е възприето от албански език (Словарь 1951: 442; БАР 1959: 840 – ungj, dajë; xhaxha, axhe, xhaxho).

В българските говори в Албания са отбелязани и диалектни названия за денотата ‘момиче’:

чўна ‘момиче, мома’: *Майш и жєна ймает двє чўни*. Боб.; *Чєтри гòдини йма чўна*. Пуст.; словообразователен вариант *чупица*: *Жа женїме єден паша, жа мажїме єна чупица*. Боб. От примерите личи, че то се употребява успоредно с названията *мома*, *девойка* и техните словообразователни варианти, като служи и за термин на адрес към малко дете от женски пол: – *Момичката како се зове? – Дєвица? – Да, девица. – Емїлиа. Двайсе и шєс гòдини йас ймам, девòйката ймат чєтри гòдини. Гòлема си тї сєга! Таку, таку! Мòре, чўне!* Пуст. Названието *чупа* е характерно за географската област Македония (срв. прилепския говор, Антонова-Василева 1998: 491). Същевременно то има успоредици и в отделни селища в Пловдивско и Дедеагач. От изследването на М. Китанова, както и от примера от с. Боб. личи, че то се употребява и за назоваване на денотата ‘дъщеря’ (Китанова 2010: 93). Названието е навлязло в българската литература и се среща в изданията на П. Славейков (Антонова-Василева, Керемидчиева 2001: 274). Според Ст. Младенов (Младенов 1941: 689) то има успоредици в сръбски и руски език.

В българските говори в Албания със същото значение се употребява и название *цўца*: *Двòйца – дєте и цўце*. МОстр.; *К’е го òткара на цўцана нàдвор*. Стебл., отбелязано и в с. Ърбеле ГБ (Тончева 2009: 228). То се среща и в горанския говор: *А, цўце! Кàко сте, ви пушитїе?* Бор.

В диалектите от областта Гора се употребява своеобразен словообразователен вариант от названието *невеста* – *мланєста*//*манєста*. В говора на с. Бор. названието *мланєста* може да означава както ‘младоженка, булка’, така и ‘снаха’, а освен това служи и като термин на адрес към млада омъжена жена (Dokle 2007: 575): *Йà сам ймала мланєста брàтаго гòлему; Дєйки, бєчере, мланєсте*. Бор. В говора на съседното с. Шищ. от областта Гора названието *мланєста* се среща наред с *нєвеста*, като се употребява предимно със специализирано значение ‘жена в деня на сватбата си, булка’: *Йà мланєста каква йе, кòда е бидєна свàдба. Òва е мланєста. Со дўкат*. Шищ. Названието *нєвеста* се употребява по-често със значение ‘по-млада омъжена жена, снаха’: *Йà су со єдна нєвеста брàтова; Òвее от мòмчич ‘а, òвее от нєвеста; А се трѣгнале за към нєвеста?* Шищ. Все пак и тук е налице успоредна употреба на лексемите, което личи от някои производни названия: *Лєп со шєк ‘ер – нàвестин лєп; нàестин лєп; нєвестин лєп*. Шищ. **Макар** че понякога в българските говори на територията на Албания се среща и употреба на заемката от алб. нўся, названието *невеста* ‘булка; снаха’ е широко разпространено в другите области, населени с българи: *Млада нєвїєста; Нєвестàта ги бàчи òбете и ги пўшти; Парстен ‘єте нєвестєтум; Во одайàта нєвестєтум*. Боб.; *Гледàница – нєвєстата от дєтетò*. МОстр.

Като название със значение ‘младоженец’ е записана специализираната лексема *новòжєнак* Бор. (срв. и Dokle 2007: 433), а като неин синоним се из-

ползва и *йунак*: *Па че дойе йунак сѣга до̀ма да вид 'и мланеста. Ние йунак го викаме новодженак*. Подобна употреба на названието се среща в Зайковския требник – пергаментен български ръкопис от първата половина на 14 век, в Чин венчание: *юнакомъ и двицомъ* (Цибранска-Костова, Мирчева 2012: 110). От текстовете личи, че в говорите в Гора *новодженак* е със специализирано значение, докато *йунак* има по-общо значение ‘младеж’: *Свѣ млადи йунаци се*. Но очевидно поради естествената близост в семантиката названията се използват като синоними. Според Н. Докле лексемата *йунак* има значение ‘който е надарен с всички мъжки добродетели’ (Dokle 2007: 433, преводът мой – Л. А.-В.). Това значение е близко до общобългарското. Сходно на него е отбелязано и в Пресп.: *Под-йунак 'и го зимѣе литаро (гредата), кой ма̀жи бѣе под-йунака; Добри, ма̀ндри л'уде, работливи, земеделци, добри йунаци*. Боб.; *Б'еше мно̀гу йунакувѣ, работница б'еше*. Пуст. Широко разпространена в диалектите е и лексемата *зет*, която не показва особености в значението: *Беше за̀прена гра̀дницана и зѣтот к'е за̀г'инеше от ма̀йка му и ба̀бу му Гин.; Излѣзе ма̀йка̀та зѣнтутѣму*. Боб.

Характерна особеност на диалектите от областта Гора е употребата на названието *на̀на* за денотата ‘майка’: *има на̀на она ста̀ра; ста̀ра на̀на* ‘баба, майка на бащата или майката’: *Ста̀ра на̀на – ма̀ти оцува*. Шищ.; ‘баба, майка на бащата или майката’: *йди пу̀лай, на̀на слѣзи да го о̀тнесе*. Бор. (Dokle 2007: 608). Тази лексема е широко разпространена в западните българските говори със значение ‘майка’ от Призренско през Софийско до Тетевенско и Оряховско, както и в някои селища в Родопите и др. Съставното название *ста̀ра на̀на* е отбелязано в Охридско (Арх. БДР). В Пирдопско лексемата е отбелязана със значение ‘вуйна’, **като същата семантика е регистрирана и за словообразователния вариант на̀нка** в Копривщица (Керемидчиева 2007: 85), а в банатския говор *на̀на* има значение ‘чичова съпруга, стрина’ (БЕР 1995: 487). В Кричим названието *на̀на* се употребява със значение ‘кумица, добра майка’ (Арх. БДР) – номинация, която е еквивалентна на названията от типа *калимана//калмана* ‘добра майка’ за същия денотат, разпространени предимно в южния дял на българското езиково землище. В Банско, Банат, Ловешко, Никополско и др. е отбелязано и значение ‘стринка, съпруга на брат на бащата’: *Мло̀гу здра̀ви у̀д на̀на и чы̀ча* (Арх. БДР). В Девинско е отбелязан фонетичен вариант *н'а̀н'а* със значение ‘баба’, а в Гоцеделчевско и Драмско – със значение ‘по-голяма сестра’ (Арх. БДР). Очевидно значенията на лексемата в по-голямата част от диалектите варират в рамките на семантичния признак ‘близка по-възрастна роднина от женски пол’ (вж. и Георгиева, Москова, Радева 1971: к. № 2). С такова значение тя е известна и в българската художествена литература (ПРОД 1974: 282). В някои западни диалекти обаче – Царибродско, Трънско, Видинско, Софийско, Кюстендилско, Самоковско (БЕР 1995: 487; Вакарелска-Чобанска 2005: 216) и др. тя е отбелязана със значение ‘по-голям брат или братовчед, батко’, а също така и като название адрес към по-възрастен роднина от мъжки пол. Според БЕР подобна употреба се среща и в други славянски езици. Ст. Младенов определя лексемата като дума със звукоподражателен

Но отбелязвайки наличието на названието *нана* в областта Гора трябва да посочим, че общобългарското *майка*, *мама* не е неизвестно тук: *Какве майк'е такве и пилчица*. Шищ.; *Майк'е наше и стърмайк'е се патице уште поече*. Бор.; *Та мама нам ни зиднала к'е во темница*. Бор. Нещо повече, в тези диалекти е отбелязан и словообразователен вариант *мати*, *матери* което съответства на стб. (СтбР 1999: 843): *Мати незина*; *Лиск'е на детето – ка йаде мати рйба*; *К'е му пукни кошулче мати*. Шищ.; *Пра̀ти матери оца*; *К'е игра надколу матере*; *Ошле негде кай матери*. Шищ. Названието *майка* е отбелязано и в ГБ и Пресп.: *Нас ни воршее (сгодаваха), ни давае майк'ата и бабот*. Гин.; *Со матера твоѝа си зборвала?* Туч.; *Во самбота невестата со ма̀жо отидеѝе у майка му* Боб.; *И татку му и майка му зндет за селските рабути*. Пуст.

2. Названия за лица с общобългарски характер

601

може да мисли, говори, да полага обществен труд'. В редица случаи обаче в примерите от диалектите названието *човек* означава 'лице от мъжки пол'. Срв. Боб: *Ёден чòвек мàш не се облèчи. ≠ Кùсаче, вòлнена, демèк цèло ишту сà, за йèден чòек за да нòсит; два йе жèнска рùба, шèгун*'. Пуст. Явлението е широко разпространено в българския език, където лексемите се определят като синоними (Димитрова, Спасова 1980: 293, 678; Нанов, Нанова 1987: 112, 260) и в народните говори от Велешко през Софийско, Ихтиманско и др.: *Да забереò двàма човèка и еднà женà*. (Арх. БДР).

Тези примери съществуват успоредно с употребата на названието *мъж* и съответно *жена* с основните им значения 'лице от мъжки//женски пол': *Тùа свìте мàжи бèа со муснìце; И седèе во крìес нòзе и женèте и мàжите*. Боб.; *Мъжете пèк (носеха) панталòни* Пуст.; *Вàлни се (полегни си), вàлни се, дор нè дошли мýже!* Бор.; *Овде во Дурас òмало мнòго мòже от Трèбишта*. Треб. Диалектна особеност е наличието на употреба на субстантивирани прилагателни *мъжко, мъжки; женско, женски* вм. на съществителни *жена, мъж* за назоваване на 'лице от мъжки//женски пол': *На Енвèро сàмо òмало дисциплина за жèнìку*. Бор.; *И бèвме нìе мнòгу, нèкви петнàйсе-шеснàйсе жìйèнски и сàмо п'ет мàшк'и бèвме* Пуст. Тази особеност се среща и в разговорната българска реч, където обаче употребата на такъв тип назоваване има пейоративен характер.

Освен това названията *мъж, жена*, както и в разговорната българска реч, се употребяват и със значение 'съпруг//съпруга' (срв. Димитрова, Спасова 1980: 293, 594; Нанов, Нанова 1987: 112). Това значение се среща във всички области, населени с българи в Албания: *Бìйеше мàш Пàнк'ин*. Боб.; *Че дòйде мýж нèзин; Да сàкаш мýжа, мàйка, бàте, тìе*. Бор.; *Ме трàжи жèна ёсапо*. Бор.; *Свèкорот – бàбот от мòжоф; Сèга пòйк'е збòрит жèнава от мòжоф; Кòга к'е се свòршефме го покрìвафме лìцето, не излàгафме прет луг'ето от мòжот, нì пред мòжот; Дòйде жèна му с мèне*. Гин.; *Жèна мòйа е сèстра вòйзена*. МОстр.

Употреба на названията *мъж* със значение 'съпруг' се среща и в говора на с. Пуст., където със същото значение е отбелязана и специализираната лексема *съпруг*: *Мъжо мòй дзìда тàм; А вàшийат сòпрук кòде рàбутат?* Пуст.

По тази особеност записите от Албания показват по-голяма близост до книжовния български език в сравнение с редица диалекти, в които са отбелязани случаи на употреба на названието *човек* със значение 'съпруг' (Димитрова, Спасова 1980: 678; Нанов, Нанова 1987: 260). Така е и в примерите, отбелязани от Г. Митринов от българските говори в Гръцка и Турска Тракия: *Мèn и чилèкан бòлèn* (Антонова-Василева, Митринов 2011: 345). Същите примери се срещат и в самоковския говор (Вакарелска-Чобанска 2005), както и в редица други диалекти на територията на българското езиково землище от Костурско през Кюстендилско, Софийско, Видинско, Етрополско, Ловешко, Варненско и др. (Арх. БДР). Това показва, че в редица народни говори е засилен елементът 'лице от мъжки пол' в семантиката на думата *човек*, поради което едно по същество родово название (срв. у Бояджиев 2002: 61, където

думата означава понятието *човек* без оглед на пола) започва да се употребява като синоним на названия за лица от мъжки пол. В този случай явлението може да бъде определено като квазисинонимия (Апресян 1974: 157).

В говора на с. Шищ. се употребява специфично название *мъшкарец*, производно от съществителното *мъж*: *К'е го държит еден мъшкарец*, което съответства на книжовното *мъжага*.

Характерно за българските говори в Албания е проникването на семантичните отношения *човек* \approx *мъж* при названията за потомството: *дете* 'потомък на човека' (срв. тълкуването у Геров 1975: 393). Това води до установяване на синонимична употреба на лексемата *дете* със значение 'дете от мъжки пол, момче, син'. Тази особеност е характерна за югозападните български говори (Шклифов 1977: 228): *Ймаме дѣца, ймаме. Двѣй чѹпини и двѣй дѣчин'а, ймам чѣтири йас. Оваа - три чѹпи и йедно дѣйте*. Пуст.; *Па че дойет дѣца, бѣчаре (ергени)*. Бор. Но примери, които доказват наличието на по-общото значение, не липсват: *Трѣва на дечин'ата да давам да йадет; Дай му рѣчйчката, на баба, дай му рѣчйчката. Дѣте! Дай, бабу, дай Ёмче!* Пуст.; *И влѣзе внатри во одайата невестѣтум. Таму гы завѣдвет двѣ дичин'а – еден машко и еден жѣнско*. Боб. Отбелязани са диалектни словообразователни варианти на названието: *Детету'л'ето како йѣ?* Пуст. *Овие младите дѣчури не может да го учит*. Шищ.

Като синоним на *момиче* в диалектите се употребява и *девойка*, *девойче*: *Дѣте муѣ со дѣйче дѣтето братому*. Бор., както и отбелязаните по-горе *дѣвица*, *чѹпа* и *цѹца*. Наблюдава се и по-нататъшно отражение на синонимията *мъж* \approx *съпруг*, *жена* \approx *съпруга*, като названията *момче*, *дете* и съответно *момиче*, *девойче*, *чупа*, *цупа* може да се употребяват и за назоваване съответно на денотатите 'син' и 'дъщеря' вместо специализираните лексеми *син* и *к'ерка* Пресп., ГБ; *к'ерка/чѣрка* Гора. Срв.: *К'ерка ми е тука со и дѣцата нѣйзини*. Пуст.; *Нѣе сѣфте кат сме жѣнеле дѣте со мак'ина пѣрви во сѣло*. Шищ.; *Мора да чѣкам сина*. Бор.; *Ова к'ѣркѣ м'оѣе йѣсти, учѣтелка йѣсти, во Корча*. Пуст.; *Пратила и за чѣрка да йади*. Шищ.

Същевременно лексемите *син* и *дъщеря* може да се употребяват като термин за адрес към по-младо лице съответно от мъжки или женски пол аналогично на употребата на лексемата *невеста*: *Па нѣма лѣзет (приличие, добър вкус) к'ѣрко*. Бор. [при обръщение към автора на тази статия]. В диалектите и в народната реч изобщо тези названия функционират като контекстови синоними поради речевия етикет, който допуска отражението на едно по-близко, фамилиарно отношение между събеседниците в изказването. Явлението може да бъде определено като специфичен тип вторична номинация (Уфимцева 1977: 73–98).

Както на цялата територия на българското езиково землище и тук се употребява и синонимът *чедо*: *Сул'ойца (болнаво) е пѣрво чѣдо*. МОстр.; *И во стрѣт нощ'ата гредѣйѣе фалзорити (орисниците), шо велѣѣе, шо парцактѣйѣе (определяха) ка жа ѣсти жѣвот сому чѣндо. Во шѣс недѣли се кѣрстѣѣе чѣндите*. Боб.

Диалектна лексема за назоваване на денотата 'дете' е названието *джа̀гуре*, чието значение е по-тясно свързано със семантичния признак 'невърстно дете': *К'е ѓстаниш т̀рудна, к̀е ѓйш со джа̀гуре со мо̀жо; Ра̀ботафме за обл'я̀кане джа̀гурин'а; Ч̀ерджин'а што д̀ржџт джџ̀гурин'а; Мо̀жи джа̀гуриньата не ра̀стет ко̀лай. Гин; П̀к ѓ̀с ѓмам двѓ̀ джа̀гурин'а и трѓ̀ чу̀пи. Пуст. Иначе в говора на с. Гин. се употребява и словообразователен вариант *джа̀гурѓнишѓте* 'отраснало дете': *Ѓ̀а нѓ сум сѐдена мно̀гу. Сум избѓ̀гана от джа̀гурѓнишѓте*. В речта на същия информатор се употребява и лексемата *дѓ̀те*: *Бо̀лно дѓ̀те пѓ̀к'е се са̀кает. Гин., както и Си збо̀рвала со дѓ̀тетѓ?* Стебл. Както личи от примерите, при названието *джа̀гуре* също се проявява съотнасяне на значението предимно към понятието 'дете от мъжки пол'. То е отбелязано и във Вардарска Македония (срв. Прилеп) и според БЕР е от сръбски произход (БЕР 1971: 352).*

От направения преглед на названията за лица в българските говори в Албания личи на първо място, че дори и тези от тях, които имат диалектен характер, са успоредни с подобни лексеми от други краища на българския езиков континуум. Изследването показва, че обикновено диалектното се употребява успоредно с общобългарското название. Терминологичният характер на лексемите от лексико-семантичния кръг на роднинските названия е твърде условен. От една страна, тези лексеми обикновено не са еднозначни, а освен това, макар и да съществуват названия със специализирани значения, тяхната употреба не е задължителна за говорещите. Тези названия често се заместват с по-близки, по-далечни или контекстови синоними с по-общо номинативно значение.

СЪКРАЩЕНИЯ

Боб. – Бобошица

Бор. – Борйе

ГБ – Голо бърдо

Гин. – Гиневец

МОстр. – Мало Острени

Пресп. – Преспанско

Пуст. – Пустец

Стеб. – Стеблево

Треб. – Требище

Туч. – Тучепи

Шищ. – Шишавец.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова-Василева 1998: Антонова-Василева, Л. Речник на прилепския говор (по материали на М. Цепенков). // *Марко Цепенков. Фолклорно наследство*. Т. 1. София: АИ „Проф. М. Дринов“.

Антонова-Василева, Керемидчиева 2001: Антонова-Василева, Л., Сл. Керемидчиева. *Кратък речник на диалектните думи*. София: Планета 3. 284 с.

Антонова-Василева, Митринов 2011: Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: ИБЕ. 372 с.

Апресян 1974: Апресян, Ю. Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Наука. 315 с.

- Арх. БДР:** Архив на Български диалектен речник, Институт за български език, БАН.
- БАР 1959:** *Българско-албански речник*. София: БАН. 871 с.
- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. Т. I. София: БАН. 679 с.
- БЕР 1995:** *Български етимологичен речник*. Т. IV. София: БАН. 679 с.
- БЕР 2010:** *Български етимологичен речник*. Т. 7. София: АИ „Проф. М. Дринов“. 973 с.
- БТР 1993:** *Български тълковен речник*. София: БАН. 1077 с.
- Бояджиев 2002:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Анубис. 367 с.
- Вакарелска-Чобанска 2005:** Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на самоковския говор*. София: АИ „Проф. М. Дринов“. 391 с.
- Георгиева, Московска 1976:** Георгиева, Ив., Д. Московска. Системата на родство в Средните Родопи. // *Родопски сборник*. София, с. 79–113.
- Георгиева, Московска, Радева 1971:** Георгиева, Ив., Д. Московска, Л. Радева. Роднински названия у нас (предварителни съобщения). // *Известия на Етнографския институт с музей*. Т. XIII, с. 271–285.
- Героу 1975:** Героу, Н. *Речник на българския език*. Т. I. Фототип. изд. София: Български писател. 396 с.
- Димитрова, Спасова 1983:** Димитрова, М., А. Спасова. *Синонимен речник на съвременния български книжовен език*. София: БАН. 734 с.
- Керемидчиева 2007:** Керемидчиева, Сл. *Копривица – история и език*. София: Multiprint. 145 с.
- Китанова 2010:** Китанова, М. *Етнолингвистични етюди*. Велико Търново: Знак ‘94. 135 с.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София. 704 с.
- Нанов, Нанова 1987:** Нанов, Л., А. Нанова. *Български синонимен речник*. София: Наука и изкуство. 263 с.
- ПРОД 1974:** *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: БАН. 606 с.
- Словарь 1951:** *Краткий албано-русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 529 с.
- СТБР 1999:** *Старобългарски речник*. Т. I. София: В. Траянов. 1027 с.
- Тончева 2009:** Тончева, В. *Българите от Голо Бърдо Албания*. Част 1. София: Импресарско-издателска къща „Род“. 328 с.
- Тончева 2011:** Тончева, В. *Българите от Голо бърдо Албания*. Част 2. София: Държавна агенция за българите в чужбина. 272 с.
- Уфимцева 1977:** Уфимцева, А. А., Э. С. Азнаурова, Е. С. Кубрякова. Лингвистическая сущность и аспекты номинации. // *Языковая номинация. Общие вопросы*. Москва: Наука, с. 7–98.
- Шклифов 1977:** Шклифов, Бл. *Речник на костурския говор*. // *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. VIII. София, с. 201–327.
- Холиолчев 2010:** Холиолчев, Хр. За произхода на термина *баца*. // *Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова*. София: Емас, с. 384–387.
- Цибранска-Костова, Мирчева 2012:** Цибранска-Костова, М., Е. Мирчева. Зайковски требник от XIV век. Изследване и текст. София: Валентин Траянов. 384 с.
- Choliolčev 2005:** Choliolčev, Chr. Wortgeographie: bulgarische Heteronyme für ‘Trauzeuge’ und ‘Trauzeugin’. // *Балканско езикознание*, № 1–2, с. 49–56.
- Dokle 2007:** Dokle, N. *Rečnik goranski (nashinski) – allbanski*. Sofia: Pečatnica naukini Akademiji „Prof. M. Drinov“. 1383 s.

НА КАТЯ ЛИ Е КАТИНОТО МЕЗЕ?

Abstract: The possible hypothesis has been analyzed for the etymology of the unmarked and non-explained until this moment in the Bulgarian dictionaries combination of words „Катино мезе“ (Katya's relish) that is not actually coming from the personal name Katya, but from the common noun „кат“ which means “row, layer” and its right writing out as „катено мезе“ (Layer relish) has been suggested.

Key words: combination of words, dialects, method of preparation

В менюто на много наши ресторанти като специалитет е включено катино мезе. Рецептите за приготвянето му са многобройни и предлагат различни варианти, но основният му състав е: нарязано на късове (но може и цяла пържола) и задушено месо (най-често свинско, но може и пилешко или телешко), пресни или консервирани гъби, нарязан кромид лук, олио, масло, зехтин, магданоз, червен и черен пипер и непременно лимонов сок.

Трудно е да се определи към специфичната кухня на кой етнографски район може да бъде причислено това ястие, тъй като то се среща повсеместно – от Плевенско до Хасковско и от Банско до Варна. Много източници посочват като един от претендентите за това гр. Банско, чиито **оригинални** кулинарни традиции, включващи самобитни задушени гозби, колбаси и мезета са добре известни в цяла България: капама, чомлек, бански старец, бански суджук и кървавица и катиното мезе. Обаче в работата на Тинка Металова „Трапезата в Банско и нейните особености през някои календарни празници в миналото“ (Металова 1996: 134–141) **всички те са изброени и подробно** описани с изключение на катиното мезе. Този факт веднага поставя два въпроса, свързани с географския и хронологичен генезис на разглежданото кулинарно произведение.

Далеч от Банско на североизток гр. Каварна също е прочут със своя специалитет „катено мезе“. Нещо повече – местната легенда твърди, че ястието носи името на своята създателка леля Катя, прославил се с кулинарни умения, когато през Балканската война е била гарнизонна готвачка на 18-ти пехотен полк.

Дали обаче майсторка готвачка е дала името си на това вкусно ястие и катино или катено мезе ли е изконната му форма?

Най-напред трябва да отбележим, че словосъчетанието термин, което се среща и в редица публикации главно като Катино мезе, не е отбелязано в нито един от речниците на българския език, в т.ч. и в речника на Найден

Геров. То е убягнало от вниманието и на авторите на Българския етимологичен речник.

В богатия Архив на българския диалектен речник на Института за български език то също липсва, но в него са регистрирани две словосъчетания, изградени със същия пръв елемент причастие/прилагателно име *кàтен/кàтин*: *Кàт'ена пìта* 'вид безквасна пита', с. Попско, Крумовградско, архив на Родопски лексикален атлас и *Кàтина пìта* 'баница като милинка', с. Светлин, Поповско, архив М. Москов. За съжаление на фишовите не е отбелязано нищо повече – нито съставът, нито начинът на приготвяне на тези пити, няма и илюстриращ значението материал. През лятото на 2010 г. обаче, проучвайки с колеги архаичния говор на с. Еркеч (днес Козичино), Поморийско, записах в контекст подобен пример, който вече е включен в изданието през 2012 г. колективен труд, посветен на лексиката на този уникален диалект: **кàтен** и **кàтин** прич. Който е нареден на катове. • **Кàтени пите** – тестено изделие от няколко пласта. *Кàтини пите на н'акулку кàта прàйени, с мàс и са ид'е съз з'елева чурбè*. (Керемидчиева и др. 2012: 143).

Именно в начина на приготвяне на съответното кулинарно изделие трябва да се потърси мотивиращият признак (Пернишка 1993: 126–128 и сл.), въз основа на който е създаден назоваващият го термин.

Ето едно подробно описание на кулинарната технология, по която се омесва *катената пита* в с. Близнаци, община Аврен, област Варна. В кулинарното предаване „Кухнята на Звездев“ от 26 юни 2012 г. Марийка Райкова от с. Близнаци показва как се прави *катена пита* по старата рецепта, предавана от баби и майки, и обяснява нейното название: „Защото са прави на няколко пластове и после се увива“. *Катената пита* се приготвя обикновено за гости, но може да присъства и на делничната трапеза. Действително, при месенето и точенето на питата се получиха 4–5 листа тесто, които се наредиха един върху друг на катове, пластове, като между тях се ръсеше плънката от сирене и яйца, и после се усукаха и завиха.

Технологията на приготвяне на *катеното мезе* е същата – макар че често задушеното месо, лукът и гъбите се поднасят разбъркани, в оригиналните рецепти е записано, че нарязаното на кубчета месо се подрежда на ивички в средата на саханче (чиния), отгоре се поставят нарязаните на филийки гъби и лук и се залива с приготвения сос или пък, когато месото е цяло, се сервира, като се поставя отдолу пържолата, върху нея – гъбите и всичко се залива със сос.

От обясненото дотук е ясно, че етимологията на словосъчетанието термин *катено мезе* трябва да бъде свързвана с лексемата *кат* в нейното значение на 'ред, слой, пласт', а не с прилагателното Катин от лично име Катя; т.е. *катено мезе* означава 'ястие, при чието приготвяне продуктите се редят на пластове, редове'. Формата *катен* е резонно образувана от съществителното име *кат* и суфикс *-ен* (от стб. -ьнѣ), по модела на прилагателните, получени от едносрични съществителни имена от рода на *леден* от *лед*, *пътен* от *път*,

зъбен от зъб, хлебен от хляб и пр. Вариантът *катин* се дължи на редукиционна промяна *е > и*, характерна най-вече за източните български говори. Едновременно съществуване и на двете форми *катени пити* и *катини пити* в североизточния по местоположение, но с много югоизточнобългарски особености като говорна система еркечки диалект потвърждава ясният фонетичен развой. Преобладаването на форми *кадино* пред *катено мезе* в съчетаващия източни и западни особености бански говор, на който не е присъща редукцията *е > и* (Цонев 2008: 62–63), подкрепя извода за късното проникване както в кулинарната, така и в диалектната система на Банско на ястието и названието му *кадино мезе*. Предпочитаната и за говорещите коректен книжовен език форма *катин* се обяснява с водещето при номинацията лично име Катя, в резултат на което *катин* не се схваща като диалектна, източнобългарска форма. Потвърждение за това напр. е и споменатото по-горе телевизионно предаване. Независимо че и информаторката, и водещият на предаването Иван Звездев неколkokратно употребиха израза *катена пита*, както беше и изписано на екрана, при диктуването на рецептата от студиото говорителят ясно произнесе: „Рецепта за *кадина пита*“.

Дотолкова, доколкото прилагателното *ка̀тен* и производните му имат диалектен произход, те не би следвало да бъдат отразени в речниците на книжовния български език. В етимологичния речник *ка̀тен* трябва да бъде включено в статията със заглавка съществителното име *кат* ‘слой, пласт, ред’. В бъдещия български диалектен речник това прилагателно име трябва да оформя самостоятелна речникова статия, към която след знак ♦ да бъдат подадени създадените с него словосъчетания термини *катено мезе*, *катена пита* и други подобни, ако съществуват.

Следователно, правилното изписване и произнасяне на кулинарния термин, който бихме могли да определим като хронологично по-нов в сравнение със сходния му *ка̀тена пита*, трябва да бъде не *Ка̀дино мезѐ*, а *ка̀тенo мезѐ*.

ЛИТЕРАТУРА

- Керемидчиева и др. 2012:** Керемидчиева, Сл., А. Кочева, Л. Василева, К. Първанов, З. Сертова, Ил. Гаравалова, Р. Чернева. *Еркеч – паметта на езика*. София: Мултипринт. 300 с.
- Металова 1996:** Металова, Т. Трапезата в Банско и нейните особености при някои календарни празници в миналото. // *Банско. Изследвания и материали*. София: Македонски научен институт, Институт за фолклор – БАН. 280 с.
- Пернишка 1993:** Пернишка, Ем. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: БАН. 274 с.
- Цонев 2008:** Цонев, Р. *Говорът на град Банско*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. 375 с.

ИЗТОЧНИЦИ

<http://bg.wikipedia.org/wiki>

<http://recepti.gotvach.bg/r-6687>

www.cuisineeurope.com/bg/recipes-bulgaria-katino-meze-bg

<http://www.receptite.com/>

www.mandjorno.com/katino-meze.html

www.gozba.org/2012/06/03/

www.ekskurzii.com/kulinaren-tourism/bg-kuhnia-s-meso/768-kat

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ СИНОНИМИ В ЛЕКСИКАЛНАТА СИСТЕМА НА ГОВОРА НА РОПКАТА

Abstract: The article presents word-forming synonyms – formations of the same word and motivating different suffixes, i.e. this is about competition for derivative instruments, in case competition suffixes. In the work presented and analyzed cases like *главинàр* // *главòк* // *главатàр* // *гла̀фч'у* for 'man with a big head'; *свѣртка* // *свѣртàлиште* // *свѣртиште* // *свѣртòвиште* 'swirl' and many others in competition, which opens in two, three, four or more suffixes.

Key words: dialectology, word-formation, formative synonyms, competition suffixes

В българското езикознание интересът към диалектната лексика и словообразуване винаги е бил постоянен. За това говорят множеството публикувани разработки по диалектна лексикология, лексикография и словообразуване (Кочев 1969; Кочев 1972; Пухалев 2008; Вакарелска-Чобанска 2006; Тетовска-Троева 1988; Кяева 2010; Кяева 2011 и др.).

Въпросът за словообразователната синонимия, т.е. за конкуренцията на деривативните средства при номинацията, е един от случаите на конкуренция при словообразуването. Терминът конкуренция на суфиксите се въвежда при анализа на простите, еднокоренни съществителни имена, образувани с различни форманти, но с една и съща мотивираща основа и с еднаква семантика (Dokulil 1962: 88). През последните десетилетия се анализират проблемите не само на конкуренцията на суфиксите (Тетовска-Троева 1983; Кяева 1986; Василева 2005 и др.), разработен е и проблемът за конкуренцията при образуването на сложните съществителни имена в българския диалектен език (Василева 2009).

В настоящата разработка се представят еднокоренните словообразователни синоними в говора на Ропката — един от най-архаичните родопски диалекти, обхващащ в границите си селата Павелско (по-нататък П.), Хвойна (по-нататък Х.), Малево (по-нататък М.) и Орехово (по-нататък О.), Асеновградско. Пълно граматично описание на диалекта извършва Сл. Керемидчиева (Керемидчиева 1993), а словното му богатство, многообразие и сложните връзки между лексемите и техните значения е представено в разработката на Сл. Керемидчиева и Л. Василева „Лексикалната система на езин архаичен родопски говор – говора на Ропката“¹.

При имената от **мъжки род** се откриват словообразователни синоними, при които в процеса на номинация се конкурират два, три и четири различни

суфикса. Най-много облици са оформени с наставка *-ник* (и нейните разширени варианти), която влиза в конкурентни отношения с други форманти по следния начин:

- ник* // *-л* 'у: *вун'ѐшник*, *вòнл'у* 'човек, който мирише лошо';
- ник* // *-чий*: *зависник*, *зависчий* 'човек, който завижда';
- ник* // *-нич*': *крадник* (П., Х.), *краднич* (М.) 'крадец';
- ник* // *-тък*: *на̀пърсник*, *на̀пърстѣк* 'напръстник';
- ник* // *-ница*: *на̀речник*, *на̀речница* 'митично същество, което при раждането на човека предопределя съдбата му; орисник';
- ник* // *-иште*: *пепел'ник* (О.), *пепелѝште* (П.) 'част от печката като чекмедже, в която пада пепелта';
- ал'ник* // *-алка*: *приш'ч'ипа̀л'ник*, *прѣштита̀лка* (Х.) 'хляб, който се приготвя по случай прохождането на дете';
- ал'ник* // *-алка*: *разима̀л'ник*, *разима̀лка* 'вълнен месал, на който се слага омесеното за хляб тесто и се завива да втасва, а после се прави на отделни хлябове'.

Три форманта (*-ник* // *-уш* // *-ушка*) се откриват при лексемите *пепел'ник* (М.), *пепелѝш*, *пепелѝшка* (Х.) 'място в природата, където е горял огън'.

При суфикс *-ак* са регистрирани следните конкурентни отношения:

- ак* // *-у*: *буза̀к*, *бу̀з'у* 'човек с големи бузи';
- ак* // *-ок*: *пържѐна̀к* (О.), *пържѐно̀к* 'опожарена гора';
- ак* // *-так*: *гула̀к*, *гулта̀к* 'бедняк';
- ак* // *-алак*: *фу̀йна̀к*, *фу̀йна̀лак* 'място, обрасло предимно с хвойна';
- ак* // *-ица*: *червѐна̀к*, *червѐнѝца* 'червена почва, глина';
- елак* // *-ел*': *мързѐла̀к*, *мързѐл'* 'мързеливец'.

Три суфикса (*-ак* // *-ил'ник* // *-илка*) се конкурират при назоваването на 'средство от тъкан за прецеждане на сирене' – *цада̀к* (*цѣда̀к*), *цадѝл'ник*, *цѣдѝлка*.

С наставка *-ач* и нейните конкуренти са образувани лексемите:

- ач* // *-ул*': *гага̀ч*, *гагу̀л'* 'дървена кука за откъсване на сено от копата' и *гага̀ч*, *гагу̀л'* 'кука с дълга дръжка за навеждане на клони с плодове от дърво';
- ач* // *-аче* // *-ал'че*: *сукàч*, *сукàче*, *сукàл'че* (О.) 'дете или животно, което още суче'.

При формант *-ар* конкуренцията е между два и четири суфикса:

-ар // *-арница*: *сукàр'* (П., М.), *сукàрница* (О.) 'върви за навуща, усукани от черна прежда';

-ар // *-ок* // *-атар* // *-ч* 'у пък се откриват при назоваването на 'човек с голяма глава' – *главина̀р*, *главо̀к*, *главата̀р*, *гла̀фч'у*.

Наставките -л'у, -ък, -ъл и -чий са в конкуренция в единични случаи:

- л'у // -ифчина: *вѣил'у, вѣийфчина* 'въшльо';
- ък // -ка: *пѣследѣк* (Х., П.), *пѣслетка* (П., М., О.) 'плацента';
- ъл // -алец: *скѣкъл, скѣкалец* 'скакалец';
- чий // -ажий: *трупчий, трупажий* 'човек, който извозва дървени трупи в гората'.

При съществителните имена от **женски род** най-продуктивна е наставка -ка, реализирана основно с разширените ѝ варианти. При назоваването на понятията тя се конкурира с два, три и пет суфикса. Два суфикса се откриват при словообразователни синоними като:

- ка // -ина: *рѣзметка, рѣзметина* 'вид тъкане с по една нишка в зъб';
- илка // -илу: *бурѣлка, бурѣлу* 'дървен цилиндричен съд, в който бият млякото';
- илка // -илу: *кичѣлка, кичѣлу* 'прежда за украса на тъкани', 'ресни на одеяло', 'цветни ресни на празнична торба', 'цветна украса на кърпи';
- илка // -илу: *мазѣлка, мазѣлу* 'лекарство, мехлем за разтриване и мазане';
- илка // -ил'ница: *зубѣлка, зубѣл'ница* 'торба за зоб';
- анка // -акин'е: *бардѣнка, бардакин'е* 'развратница';
- анка // -ануша: *пристѣнка* (О., М.), *пристануша* (Х., П.) 'пристанала мома';
- алка // -ал'ник: *разимѣлка, разимѣл'ник* 'вълнен месал, на който се слага омесеното за хляб тесто и се завива да втасава, а после се прави на отделни хлябове';
- елка // -ел'ница: *руждѣлка* (П., О.), *руждѣл'ница* (П.) 'жена, която скоро е родила';
- ул'к'е // -унка: *праул'к'е* (М., Х., П.), *праху̀нка* (О.) 'гъба прахавица';
- ишка // -иште: *равнѣшка, равнѣште* 'равно място'.

Три форманта са в конкуренция при:

- ка // -ушка // -авица: *ка̀пка* (О.), *ка̀пушка* (М., О.), *ка̀павица* 'капчук';
- илка // -ил'ница // -илу: *кандѣлка, кандѣл'ница, кандѣлу* 'кадилница';
- енка // -анка // -идба: *кърѣшт'ѣнка* (О.), *кърѣшт'ѣнка* (*кърѣшт'ѣнка*, *кърѣшч'ѣнка*, *кърѣст'ѣнка*), *кърѣстѣдба* (П.) 'кръщене';
- инка // -ичка // -ица: *нужѣнка, нужѣчка, нужѣца* 'краче'.

Суфикс -ка е в конкуренция с пет други наставки при образуването на лексеми със значение 'водовъртеж': -ка // -алиште // -иште // -овиште // -олиште: *сврѣтка, сврѣтиште, сврѣталиште* (О.), *сврѣтѣвиште* (О.), *сврѣтѣлиште* (О.).

Две наставки са в конкуренци при образуването на лексеми като:

-ница // -чик'е: *завѝсница, зависчѝк'е* 'жена, която завижда';

-еница // -утина: *бѣл'в'еница, бѣл'вутина* 'бѣлвоч, повръщано';

-етина // -иш'ина: *бѣл'ш'етина* (П., Хв., М.), *бѣл'иш'ина* (О.) 'изпразнене на бѣлха'.

Три наставки (-ина // -увина // -нина) се откриват при *лѣчина* (М., Х.), *лѣкувина* (лѣч'увина), *лѣчнина* (П., О) 'лукова шума'.

При имената от **среден род** конкуренция се открива само между -алу // -алишите: *л'егѣлу* (О), *легѣлишите* (П., М., Х.) 'леговище на диво животно'.

От направения преглед на словообразователните синоними в говора на Ропката се вижда, че изследваните съществителни имена са предимно от мъжки и женски род. Конкуриращите се наставки са общобългарски. Словообразователната конкуренция при съществителните от женски род се осъществява предимно от разширените варианти на суфикс -ка.

Много често при конкуренцията на словообразователните форманти имената сменят рода си, срв. *нѣречник, нѣречница; пепел'ник, пепелишите; разимѣл'ник, разимѣлка; сукѣч', сукѣче, сукѣл'че; бурѣлка, бурѣлу* и др.

При сравняване на анализираните лексеми от говора на Ропката с книжовния език се откриват само 12 формации, регистрирани в Български тѣлковен речник (БТР 1994). Това са облиците *завистник, напръстник, наречница, пепелник, голтак, сукѣче, вѣшлѣ, скакалец, мазило, пристануша, равнище* и *завистница*, но при нито един от тях не се срещат словообразователни синоними.

Проблемът за представянето на словообразователните синоними в диалектните речници е решен различно. Препратките са не само към първия по азбучен ред синоним, а са кръстосани, т.е. при всяка дума се посочват всички нейни синоними – така е изработен речникът на Ст. Младенов (Младенов 1951).

В някои регионални диалектни речници словообразователните и лексикални синоними са представени по подобен начин. Така е в речника на с. Логодаж, Благоевградско. Сравни речникови ститии като *л'ускѣн* м. Шамар; вж. *л'усканѣк, л'усканица, шл'аканица; витл'ѣва* ж. Облак прах, прахоляк; вж. *витленѣк, витлѣш, витлѣ', магл'ѣрник, магл'ѣрница, магленѣк, маглѣш, труул'ѣва, труулѣ; кромидарѣшите* ср. Нива, която обикновено се сее с кромид; вж. *кромидѣрник, кромѣдишите* и мн. други (Десподски 2009).

Донка Вакарелска в своя речник на говора на село Хърсово, Мелнишко, обединява в скоби синонимите след тѣлкуването на заглавката: *сиромѣштиѣ* ж. Бедност (*бидналѣк, бидноталѣк, нималѣк, сиромѣшилѣк*); *лажомѣн* м. Лѣжец (*лажѣр, трѣчилѣжи*). Понякога обаче изоставя този приет от нея принцип и препраща при тѣлкуването втория и третия по азбучен ред синоним към първия, срв. *рѣса* ж. Ресна (*висѣлк'а, рѣска, рисѣл'к'а*); *рѣска* ж. Ресна (вж. *рѣса*); *рисѣл'к'а* ж. Ресна (вж. *рѣса*) (Вакарелска-Чобанска 2006).

Повечето автори на диалектни речници представят синонимите в тях чрез препратки към първата по азбучен ред лексема. По този начин е изработен речникът на село Зарово, Солунско в книгата на Вачева-Хотева и Керемидчиева „Говорът на село Зарово, Солунско. С оглед към лексикалната му система“. Ще посоча само няколко речникови статии от този труд: *вир* 'ънлѣк м. Нещо, което е почти негодно за употреба, защото е старо, развалено, изгнило, скъсано.; и *вир* 'ън 'т 'иън ж. вж. *вир* 'ънлѣк; *грѣбицѣ* ж. Гърбица (на човек, на камила) и *грѣбѣ* ж. вж. *грѣбицѣ*; *гуш* 'таѣфкѣ ж. Угощение. и *гуш* 'т 'ън 'ѣ ср. вж. *гуш* 'таѣфкѣ (Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000).

По същия начин са подредени синонимите и в речника на село Рабиша, Белоградчишко: *врѣтн* 'ица ж. Малка вратичка. и *врѣтн* 'ичка ж. Вж. *врѣтн* 'ица; *годежѣр* м. Човек, който уговаря условията по годежа. и *годежн* 'ак м. Вж. *годежѣр*; *десн* 'ак м. Човек, който работи с дясната ръка. и *десничѣр* м. Вж. *десн* 'ак (Стефанов 2010).

При изработването на бъдещия Български диалектен речник (в Секцията за българска диалектология) препратките при представянето на синонимите трябва да са не само към първия по азбучен ред синоним, а да са кръстосани, т.е. при всяка дума да се посочват всички нейни синоними.

Носителите на говора на Ропката изключително детайлно назовават всички части и най-малки подробности както на предметите от всекидневния си живот, така и от заобикалящия ги свят. Големите им словотворчески възможности се проявяват и в разгледаните словообразователни синоними в лексиката на Ропката.

СЪКРАЩЕНИЯ

М. – Малево
О. – Орехово
П. – Павелско
Х. – Хвойна

БЕЛЕЖКИ

¹ Трудът е приет за печат от Научния съвет на ИБЕ при БАН.

ЛИТЕРАТУРА

Вакарелска-Чобанска 2006: Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на говора на с. Хърсово, Мелнишко*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.

Василева 2009: Василева, Л. *Българско словно богатство. Словообразователни хетероними в българските говори*. София: Мултипринт.

- Василева 2005:** Василева, Л. Названия със значение *студен вятър* в българските говори. // *Български език*, № 2, с. 39–45.
- Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000:** Вачева-Хотева, М., Сл. Керемидчиева. *Говорът на село Зарово, Солунско. С оглед към лексикалната му система*. София: Мултипринт.
- Десподски 2009:** Десподски, Ф. *Речник на говора на село Логодаж, Благоевградско*. София: Мултипринт.
- Кочев 1969:** Кочев, Ив. *Гребенският говор в Силистренско. С особен оглед към лексикалната му система*. Трудове по българска диалектология. Кн. 5, София: БАН.
- Кочев 1972:** Кочев, Ив. Диалектни категории и типове при словообразуването на съществителното име (съпоставително изследване върху материал от три български говора). // *Известия на Института за български език*, кн. XX, с. 107–185.
- Кяева 1986:** Кяева, Ел., Л. Домусчиева. Имена за места (*nomina loci*) с наставка -ло в българските говори. // *Български език*, № 1, с. 58–67.
- Кяева 2010:** Кяева, Ел. *Диалектно богатство. Названия за действия (nomina actionis) в българските диалекти*. София: Пропелер.
- Кяева 2011:** Кяева, Ел. *Диалектно богатство 2. Имена за места в българските диалекти nomina loci*. София: Пропелер.
- Младенов 1951:** Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори*. Т. I. София: Държавно книгопечатно предприятие „Дечо Стефанов“.
- Пухалев 2008:** Пухалев, Г., Сл. Керемидчиева, Ил. Генов-Пухалева. *Казано на каменски. Етнолингвистично изследване на кв. Каменица – Велинград*. София: ИК на Лесотехническия университет.
- Стефанов 2010:** Стефанов, Вл. *Речник на говора на село Рабиша, Белоградчишко*. София.
- Тетовска-Троева 1983:** Тетовска-Троева, М. Конкуренция на суфиксите. // *Български език*, № 2.
- Тетовска-Троева 1988:** *Отглаголни имена за лица в българските говори Nomina agentis*. София: БАН.
- Dokulil 1962:** Dokulil, M. *Tvoření slov v češtině*. T. I. Praha.

ИЗТОЧНИЦИ

БТР: *Български тълковен речник*. Четвърто допълнено и преработено издание. София: Наука и изкуство, 1994.

РАЗШИРЯВАНЕ НА СЕМАНТИКАТА НА ПРИЛАГАТЕЛНОТО ИМЕ *ГРОЗЕН* В ГОВОРА НА с. ЕРКЕЧ, ПОМОРИЙСКО

Abstract: The article presents a unique lexical feature of the speech of the village Erkech, Pomorie region, which has not been made a property to the scientific community, although the Erkech archaic speech has been a constant object of attention by linguists for over a century. What distinguishes Erkech dialect from both literary language and other Bulgarian dialects, is that the semantic paradigm of the adjective „ugly“ is even richer because it is characterized by the presence of another meaning – „low-quality, hot, certif“ – for tobacco.

Keywords: dialect, unique lexical feature, semantic paradigm, adjective *ugly*

Етимологията на *грозен* се извежда от старинната праславянска дума *groza > стб. ГРОЗА (БЕР 2007: 283; Vasmer 1953: 309–310). В съвременния български книжовен език старобългарско съществително име ГРОЗА (със значение ‘ужас, трепет’) не се е съхранило, макар да се пази в редица славянски езици: срхр. *gròza* ‘страх’, словенски *gròza* ‘страх’, рус. *gròza* ‘буря, заплаха’, укр. *gròza*, чеш. *hrůza*, словаш. *hrôza* ‘ужас’, пол. *groza* и луж. *hroza* (Български етимологичен речник 2007: 283). То се открива единствено на диалектно равнище в изрази от типа *иде ми грозà*, но с ново значение – ‘съди ми се, види ми се грозно’ (Геров 1975: 248; БЕР 2007: 283). Далеч не е такава обаче съдбата на образуваното от него прилагателно име ГРОЗЪНЪ, което не само се пази в разглежданата езикова парадигма, но и значително е развило и обогатило семантиката си, което е и причина за високата фреквентност на неговите употреби.

В старобългарски език ГРОЗЪНЪ е със значение ‘всяващ голям страх, ужас; ужасен’, срв. *дажди заклинание мое. ѡ страшнѣмъ имени твоємъ. свѣрзѣаемоу грозноу вѣти. вождѹ зѣлоуемоу* СЕ 51 б 8 (СР 1999: 374); *ѡ вѣтии намъ ѣко не вѣти. въ грозное правдивое съшествие. стааго емоу дѣхъ. гю по* СЕ 606 2 (СР 1999: 374). Такава е семантиката на прилагателното и във всички останали славянски езици, напр.: срхр. *gròzan* ‘страшен’, словенски *gròzen* ‘страшен, ужасен’, рус. *gròznyj* ‘страшен’... (БЕР 2007: 283; Чукалов 1965: 190). В съвременния български книжовен език обаче, макар все още да се среща, значението ‘страшен, ужасен’ е изместено от по-нови значения на анализирания дума.

Според многотомния академичен *Речник на българския език* прилагателното име *грозен* е многозначно. На първо място, като най-често употребявано,

се поставя значението ‘който с външния си вид, изглед дразни естетическото чувство, предизвиква отвращение’ (напр.: *Лицето му беше невероятно грозно; разкривено, със силно извадени скули*. Г. Райчев, Избр. Съч. II, 180 (РБЕ 2006: 413–414)). Следват отнасящото се до звук, глас, плач и под. значение ‘който дразни слуха; неприятен’ (*И Еньо зави в нощта като куче и заплака със сух, грозен, безнадежден плач*. Е. Пелин, Съч. III, 161 (РБЕ 2006: 413–414)) и значението, отнасящо се до проява, постъпка и под.: ‘който е в рязко противоречие с изискванията на етиката и морала (*А какво пък, от друга страна, по-грозно и най-срамно на света да заборава някой своето отечество, своите братя съотечественици*. У, 1871, бр. 16, 252 (РБЕ 2006: 413–414)). Едва на четвърто място, и то маркирано като остаряло и книжно, се появява най-старото значение на прилагателното: ‘който всява страх, предизвиква ужас; страшен, ужасен, зловещ’ (*Шумата на околните гори изпращаше глух и зловещ шум, който тъмнината правеше още по-грозен*. Ив. Вазов, Съч. XXIII, 150 (РБЕ 2006: 413–414)), последвано от преносните значения ‘много мъчителен, тежък, трудно поносим’ (*Грозният спомен стоеше пред него – в паметта му се движеха образи на измъчени лица...* Д. Немиров, Др., 82 (РБЕ 2006: 413–414)) и ‘който се проявява в много висока степен (в отрицателен смисъл); извънредно силен, извънредно голям, изключителен (*В двора се разхождаха неколцина войскари, които дори в тоя грозен пек стояха запасани като за бой*. Й. Вълчев, СКН, 71 (РБЕ 2006: 413–414)).

В *Българския тълковен речник* прилагателното *грозен* е включено с три значения. Това се дължи на факта, че, макар нито един от посочените по-горе семантични варианти да не отсъства, те са представени по-обобщено с оглед на спецификата на речника. Прави впечатление обаче, че отново най-архаичното значение отстъпва на второ място (БТР 1976: 129).

Подобно развитие в семантиката на думата се наблюдава и в българските народни говори. В Архива на *Българския диалектен речник* са регистрирани голям брой употреби на прилагателното *грозен*, което е разпространено в цялата ни езикова територия. Освен това на диалектно равнище се откриват всички семантични варианти, дефинирани в книжовноезиковата норма. В диалектите *грозен* отново най-често означава ‘некрасив’ (срв. *грозен човек* – Видинско, Кулско, Белоградчишко; *грозен Стуйан* – Преславско; *Много е грозна па таа мома* – Плевенско; *гроз’ен ч’ъв’ек, ни зъв’иси куйе му’ й грознута* – Старозагорско; *Грозну йе, не йе хубавие* – Ксантийско; *Нашите си б’аъ грозни* – Съчанли, Гюмюрджинско и т.н. (Арх. БДР)) или ‘неприятен’ (напр.: *Какви думи му грозни надумам* Ихтиманско; *К’а им дума ени грозни думи* – Плевенско и т.н. (Арх. БДР)). Трябва да се подчертае обаче, че тук значението ‘страшен, лош’ е много по-равностойно от гледна точка на фреквентност на употреба и разпространеност, като в голяма част от езиковата територия прилагателното функционира с две значения (напр.: *Грозен човек* – Белоградчишко, Видинско; *грозна раптъ* – Преславско; *грознь й трескъ утресе* – Новопазарско; *Она пейе грозни пѣсни* – Софийско; *грозна йуначина* – Трънско;

ят труд „On Bulgarian Dialects. The Erkec dialect“, който съдържа статии на наши и чужди учени върху някои проблеми на говора на фонетично, акцентологично, морфологично и синтактично равнище, а речниковият му състав е представен от Т. Делчева в „Toward a Lexicon of the Erkec Dialect“. Структурираният в разработката лексикален материал обаче трудно може да се нарече речник в лексикографския смисъл на думата, а самата авторка го определя като азбучен списък от думи, записани от нея по време на работа в региона на Еркеч през 1996 г. и представени в широка фонетична транскрипция и по възможност заедно с контекста, в който са възникнали (Delcheva 2004: 17). Ето защо не е учудващо, че тук прилагателното *грозен* изобщо отсъства, вероятно поради факта, че не е било регистрирано в контекст, различен от книжовния.

Както е известно, развитието на многозначност при съществуващите лексеми, успоредно със словообразуването и заемането на чужди думи, е един от начините за обогатяване на лексикалната парадигма на езика, за да може той адекватно да отговаря на нуждите на все повече усложняващото се човешко битие. От своя страна, многозначността възниква най-често на базата на метафоричен пренос на белезите на основното или някое от второстепенните значения на думата върху друго, ново понятие, което се намира във връзка или зависимост от първоначално назованото с думата понятие (Иванова-Мирчева 1979: 53–69).

Не е трудно да се определи как от първоначално означаващото единствено ‘страшен, ужасен’ прилагателно име *грозен* се е развило неговото по-ново значение ‘неприятен на външен вид’. Още в старобългарски ГРОЗА / СТРАХЪ, респ. ГРОЗЪНЪ / СТРАШЪНЪ са синоними (СР 1999: 374; СР 2009: 752; СРСБКЕ 1980: 576–577). Освен това в човешкото съзнание съществува тясна връзка между представата за страховитост и определени външни белези, по които тя се разпознава. Страшният човек например вдъхва респект с умения и сила, но най-вече с външността си, която се възприема най-напред от противника и затова трябва да е особено красноречива. Ето защо всяването на ужас в битката е една от основните причини при всички народи да се наблюдава наличието на специфични практики за украсяване на тялото и главата на воина с белези за неговата мощ. Един от тях е гримасата, която разкривява чертите на лицето и ги прави неприятни за възприемачия. Атакуващото животно също гримасничи, за да уплаши противника и да сломи съпротивата му. Наличието на тясна връзката между всяването на страх и грозотата, породена от гримасата, е причина и за широкото разпространение на значението ‘неприятен на външен вид’ на прилагателното име *грозен* в рамките на българската езикова територия, където на практика то се превръща в основно от синхронна гледна точка, докато старобългарската семантика на думата ‘всяващ страх, ужас’ отстъпва на втори план и е маркирана като остаряла според книжовната норма.

От друга страна, в българските говори (за разлика от книжовния език), въпреки наблюдавания се процес на изместване на по-старото от по-новото значение, и двете са еднакво жизнеспособни и функционални в рамките

на семантичната парадигма на прилагателното име *грозен*. Доказателство за това е фактът, че в много от диалектите имената на тежките болести, имащи често летален изход, са образувани от корена на разглежданата дума. Така например в някои говори съществителното *грозница* означава най-общо тежка болест (*Мъ фътиль грозницъ* – Видинско, Белоградчишко, Ломско; *Три годѝне, три грознице* – Царибродско, Брезнишко и др. (Арх. БДР)), докато в други това е името на треската (*Тресѐ га грозница вечѝм три мѐсеца и дѐн 'ом и нѝчом* – Трънско; *Грозница га тресѐ, грозница га испѝла; Од зеленѝшт се вѝта грозница* – Брезнишко, Царибродско; *Свѝки дѐн ме лѝви грозница* – Пиротско и др. (Арх. БДР)) или на маларията (*грозница* – Софийско, Пернишко, Монтанско и др. (Арх. БДР)), в Петричко *грозница* се нарича шарката, а в Граово – това е болест, породена от магия (Арх. БДР).

По-сложен е случаят с възникването на многозначност, наблюдаван в говора на с. Еркеч. Както вече беше споменато по-горе, тук разглежданото прилагателно име се използва и със значение ‘некачествен, лютив, серт – за тютюн’. Докато семантичната връзка между *грозен* и *некачествен* е очевидна, тъй като тютюнът с ниско качество е по-дребен, с по-тесни листа, често сгърчени или на петна, т.е. с лош външен вид, на семантично равнище отсъства всякакво припокриване, дори частично, между значенията на думите *грозен* и *лютив*, поради което в случая за синонимия не може да се говори (СРСБКЕ 1980). Въпреки това в съзнанието на носителите на говора очевидно съществува връзка, която да направи възможен подобен пренос на названието от качество на човека към качество на тютюна.

И тук на помощ идва самата дефиниция на думата, дадена в речника на с. Еркеч. За да бъдат максимално точни и коректни по отношение на семантиката на разглежданото прилагателно, авторите използват при нейното уточняване и лексемата *серт*, чието първо значение е ‘твърд, остър; строг, неотстъпчив’, диал. ‘лют, сприхав; който от малко се разлютява, ядосва; лют, бърз, зъл, върл; як, корав’ (БЕР 2002: 620; Геров 1978: 160). Поради това *серт* се определя като синоним на *лют* (СРСБКЕ 1980: 565), който се характеризира с наличието на преносни значения ‘ядовит, гневен, остър, безмилостен (за думи, реч и под.)’ и ‘свиреп, жесток’ (РБЕ 1995: 838–841). От своя страна, избухливостта, свирепостта и жестокостта са присъщи на страшния човек, което пък директно кореспондира с второто основно значение на прилагателното *грозен*, а това прави възможна връзката на семантично равнище между него и *лют*.

Що се отнася до семантичните парадигми на прилагателните имена *лют* и *лютив*, те са почти идентични, като в преките си значения думите са пълни синоними (СРСБКЕ 1980: 273). Анализираните лексеми се различават единствено по това, че първото прилагателно е развило някои преносни значения, които второто не притежава. Едно от тях е именно значението ‘свиреп, жесток’ (РБЕ 1995: 838–842). Поради изключително близката си семантика обаче разглежданите имена често се схващат от неспециалистите като форми на

една и съща дума, което позволява автоматичното пренасяне и на това значение върху *лютив* и свързването му с негово основно значение ‘който има остър, парлив вкус, мирис; лют’, определение, точно описващо свойствата на некачествения тютюн. Това, от своя страна, позволява семантичното сближаване на прилагателните *грозен* и *лютив* и прави възможен метафоричния пренос, довел до употребата на *грозен* в значение ‘некачествен, лютив, серт — за тютюн’ в говора на с. Еркеч, Поморийско.

Наличието на подобна семантика в лексикалната парадигма на този диалект, отличаваща го както от книжовния език, така и от останалите български говори, е още едно доказателство за неговата жизненост. Въпреки уникалната си архаичност и консервативност, позволили запазването на редица праславянски и старобългарски черти на всички езикови равнища, „еркешкият“ диалект не е затворена система, застинала в миналото и отмираща с течение на времето, а е жив, функционален език, който продължава да се развива и обогатява.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова-Василева 2011:** Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: БАН, ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“.
- Арх. БДР:** Архив за български диалектен речник към Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН.
- БДА 1966:** *Български диалектен атлас. Североизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив). София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- БЕР 2007:** *Български етимологичен речник.* (Авт. колектив). Т. 1. София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- БЕР 2002:** *Български етимологичен речник.* (Авт. колектив). Т. 6 (пўскам – словàр²). София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- БТР 1976:** *Български тълковен речник.* (Авт. колектив). 3 изд. София: Наука и изкуство.
- Vasmer 1953:** *Russisches etymologisches Wörterbuch von Max Vasmer.* I Band. Heidelberg: Carl Winter.
- Георгиев 1907:** Георгиев, Г. Еркечаните и техният говор. // *Известия на Семинара по славянска филология*. Кн. II. София, с. 133–200.
- Геров 1975:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1. София: Български писател.
- Геров 1978:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 5. София: Български писател.
- Делчева 2004:** Delcheva, T. *Toward a Lexicon of the Erkek Dialect.* // *Bulgarian Dialects. The Erkek dialect.* eScholarshi, University of California.
- Иванова-Мирчева 1979:** Иванова-Мирчева, Д. Преносно значение на думата и преносимост на значението. // *Помагало по българска лексикология*. София: Наука и изкуство.
- Керемидчиева и др. 2012:** Керемидчиева, С., А. Кочева, Л. Василева, К. Първанов, З. Сертова, И. Гаравалова, Р. Чернева. *Еркеч – паметта на езика. Традиции и*

устойчиви тенденции в един архаичен български говор – говора на с. Еркеч (днес Козичино), Поморийско. София: Мултипринт.

Кочев 2005: Кочев, Ив. Лингвалната корелация в еркечкия говор. // *Научни изследвания в чест на проф. д-р Б. Байчев.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“..

Милетич 1902: Милетич, Л. *Старото население в Североизточна България.* София.

Милетич 1989: Милетич, Л. *Източнобългарските говори.* София. (превод от оригинала *Das Ostbulgarische.* Wien, 1903)

РБЕ 1995: *Речник на българския език.* (Авт. колектив). т. 8. Координатограф – Л. София: БАН.

РБЕ 2006: *Речник на българския език.* (Авт. колектив). Т. 3. Г – Деятел (второ доп. и прераб. изд.). София: АИ „Проф. М. Дринов“, ЕТ „ЕМАС“.

СРСБКЕ 1980: *Синонимен речник на съвременния български книжовен език.* (Авт. колектив). София: АИ „Проф. М. Дринов“.

СР 1999: *Старобългарски речник.* (Авт. колектив). Т. 1. София: Валентин Траянов.

Чукалов 1965: Чукалов, С. К. *Русско-болгарский словарь.* 2 изд. Москва: Советская энциклопедия.

**ПУБЛИКУВАН ЛЕКСИКАЛЕН МАТЕРИАЛ
ОТ ГРЪЦКИЯ ГОВОР НА СТАНИМАКА
(ДН. АСЕНОВГРАД) ОТ 60-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК**

Abstract: The article studies lexical units taken from the Greek dialect of Stanimaka (today – Asenovgrad, Plovdiv region), published in 1861 in the Athenian magazine “Pandora”. The author of the publication is Vlasios Skordelis, a Greek born in Stanimaka. An intriguing moment is the presence of vocabulary of Bulgarian origin. Phonetic and morphological characteristics typical for the Bulgarian language are found in the glossary. The pointed data reveal a strong Bulgarian language influence on the Greek dialect spoken in Stanimaka.

Key words: Bulgarian dialectology; history of the Bulgarian language; Greek dialects; language interference

Твърде малко е писано за гръцките говори през XIX и началото на XX в. по нашите земи. Това може би е така, защото до днес са запазени малко гръцки писмени документи от оная епоха, посветени на особеностите на местните гръцки говори. Обстоятелства като развихрилата се борба на българския народ за църковна независимост през втората половина на XIX в. и неприязненото отношение на българите в южните български земи към опитите за гръцизирането им от страна на гръцкото духовенство, са способствали да бъде унищожено гръцкото писмено наследство. Трябва да се има предвид и това, че след края на църковната борба и последвалото освобождение на част от българските земи от турско робство, гръцизмът, съсредоточен главно в някои по-големи градове, губи своите позиции. Част от гръцката интелигенция се преселва в тогавашна Гърция или на територията на Османската империя, а друга част не демонстрира вече така явно прогръцките си настроения.

Все още не е проучена основно създадената по нашите земи гръцка книжнина (множество книги и отделни публикации в гръцки периодични издания) през XIX в., като основна пречка за това е съхраняването на тези писмени документи в гръцки книгохранилища, докато в нашите големи книгохранилища тази литература е оскъдна. Така например не е проучена цялостно гръцката историко-географска книжнина от XIX в. в Пловдив и Пловдивско (Христемова 2001: 1). Едва в последно време се появиха публикации за живота и творчеството на станимашкия грък Власиос Скорделис – един от водачите на гърците в Пловдив и Пловдивско по време на борбата на

българския народ за църковна независимост (Христомова 2001; Христомова 2000). Вл. Скорделис завършва философия в Атинския университет през 1858 г. Владее френски и немски език, което му дава възможност да използва писмени източници на тези два езика. Член е на Атинския археологически силогос и сътрудник на сп. „Пандора“. Бил е директор на станимашкото гръцко училище (1858–1863 г.) и на пловдивското централно гръцко училище (1863–1874 г.). Като общественик е представител на пловдивските гърци в Цариград (1868–1869 г.) при решаване на църковния въпрос (Христомова 2001: 4). По данни от цитираните източници Скорделис е автор на немалък брой книги, брошури, учебници, преводи от чужди езици, които са свързани главно с утвърждаване на гръцкия облик на Тракия в Пловдивско. Стремелът му е чрез исторически и етнографски данни да докаже, че тия земи са изконно гръцки.

Нужно е да се отбележи, че в написаната от писателя Н. Хайтов история на Асеновград не се споменава за гръцката възрожденска интелигенция в града и за нейните най-ярки представители. Авторът се е ограничил само да представи станимашките гъркомани и гръцкото духовенство, както и някои от механизмите за поддържане на гърцизма в града и за погърчването на заселващи се там българи от околните на Станимака райони (Хайтов 2001: 166–170).

Предмет на настоящото съобщение е представянето на един интересен от етнографска гледна точка материал на Вл. Скорделис, обнародван на страниците на атинското списание „Пандора“ от 1861 г. под заглавие *Περί της ἐπαρχίας φιλιππουπόλεως* (За филипополската епархия), в който са описани обичаи, легенди, детски игри и е включен речник на стари гръцки думи (Скорделис 1861). Направено е и описание на гръцки епиграфски паметници (Христомова 2001: 6). Несъмнен интерес представлява публикуваният речников материал по гръцкия говор на Станимака¹.

Речникът е публикуван под заглавие Σ Γ. Λεξιλόγιον, последвано от кратко предисловие: *Εν τη εφημερίδι των φιλομαθών ἐδημοσίευσα ἄλλοτε* (1857 ἀριθ. 236 καὶ 237) *λέξεις τινάς της ἰδιατέρας μου πατρίδος Στενιμάχου ὅθεν παρατέμπων ἐκεῖ σιμειῶ ἄλλας τας οποίας ἐκτοτε συνελεξά παραλείπων δέ τας καί παρ ἄλλοις κοινάς καταχωρίζω μόνον τας ἰδιατέρας*. [Във Вестника на любознателните публикувах преди време (1857 г., бр. 236 и 237) някои думи от моето родно място Стенимахос, поради което, препращайки там, отбелязвам други, които събрах оттогава, и като пропускам общите и у другите, помествам само специфичните].

От тая кратка бележка става ясно, че Вл. Скорделис има трайни интереси към събиране и публикуване на речников материал от говора на родния му град – Стенимахос (дн. Асеновград). Краткият речник включва лексика, оформена в 168 речникови статии, като в доста от тях има приложен илюстративен материал².

В една част от речниковите статии гръцката дума само е пояснена с друго гръцко съответствие:

Αγωνιούμαι = βιάζομαι, επείγομαι ‘бързам’

Βουρλίδα (ή) = πλεξούδα ‘плитка (за коса)’; ‘плетеница’

Γοργώνω = αροτριώ, αρώω ‘ора, обработвам почвата с рало’

Καταθεό (επίρρ.) = κάτωθι, παρακάτω ‘долу, отдолу, по-долу’

Κατσιποδιά (ή) = αναποδιά, καταδρομή τύχης ‘несполука, нещастен обрат на съдбата’

Λαχανιάζω = πνευστιώ ‘задъхвам се, не мога да си поема дъх’

Παρατήμι (τό) = έκτρωμα ‘изгърсак, недоносче’

Σωμός (ό) = τελείωσις ‘съвършен, окончателен’

В някои речникови статии са засвидетелствани фонетични и морфологични варианти, характерни за гръцкия говор на Станимака:

Αδρύς = αδρός ‘едър’; прен. ‘обилен, изобилен’

Απαλάμη (ή) = παλάμη ‘длан на ръка’

Βακχιούμαι = εκβακχεύομαι ‘пиянствам’

Γέρμος = Έρημος ‘пуст, изоставен’ (μέ τό δίγαμμα с гама)

Λαγόνι (τό) = λαγγόνια анат. ‘слабини’; Η λαγών анат. ‘хълбок’

Στένος (τό) = στενοχωρία ‘притеснение, затруднение’

Τυργιά (ή) = τρυγία, τρυξ. ‘винена утайка’

Χαρασμάδα (ή), χαράδρα ‘пропаст, урва’

Χορχιούμαι = ορχούμαι ‘играя хоро, танцувам’

В отделни случаи съответствието е представено описателно:

Καταβολάδα (ή) = καταβολάς (λεξ. γεωργική) ‘растение за разсад’ – земеделски термин

Λαίφος (ό) = Ο λαιμός, κυр. αυχήν ‘шия’, ‘врат’; ‘гърло’

Λαμπίδα (ή). Τό σίδηρον της μαχαίρας ‘желязото на ножа’

Περι(λι)στεριά (ή) = μικρόν σπήλαιον όπου δύναται τις νά καταφύγη εν καιρώ βροχής ‘малка пещера, където човек може да се подслони по време на дъжд’

Πλόχειρο (τό) = τό κοίλον της παλάμης ‘вдлъбнатина на длан, шепа’

Σκαλίζω καί σκαρλίζω = σκάπτω κυр. μέ τούς όνυχας ή μέ τό ρύγχος ‘копая, ровя, обикновено с нокти или с муцуна’

Στρουμπάδα (ή) φθορά εις τήν κόψιν της μαχαίρας (στρόμβος) ‘повреда, изхабяване на острието на ножа (пумпал)’

Φλούδα (ή) ο φλοιός (κυр. ο χλωρός) των δένδρων ‘кората (обикн. зелена) на дърветата, после и при други неща’

Χοχλίδες (αί) είδος άνθους ‘вид цвете’

Както бе отбелязано и по-горе, немалка част от речниковите статии включват и илюстративен материал:

Γάλα (τό) фр. „Έχει από πουλί γάλα“, επί αφθονίας καί ποικιλίας πραγμάτων „Има от пиле мляко“, при изобилие и разнообразие от неща

Γλίγωρα фр. „γλίγωρα θά τό κάμω“ (λέγεται εν ήθει) ουδαμώς „Скоро ще го направя“, обикновено означава никога

Γρηά (ή) = Γραιά „αυτά ναι γρηάς μαντεύματα καί γέρου παραμύθια“ πράγματα απίθανα 'старица, баба' „Това са бабешки баяния и старешки приказки“, невероятни неща

Θρύμμα (ή) μόνον εις τήν όνομαστ. εύχρηστον μικρόν τι πράγμα Удобен малък инструмент „μιά θρύμμα παιδή“ Ομοίως λέγουσι мое малко дете; „μιά σταλιά“ επί της αυτής σημασίας [само в им. п.] удобно малко нещо „едно парченце дете“. По подобен начин казват „(една) капка“ със същото значение.

Καί (сυνδ.) фр. „Είναι όλος καί χαρά“ ‘И’ съюз „Целият е самата радост“

Καταδίκη επιρρηματικώς πλήθος πολύ αμέτρητον „Нτον εις τήν πανήγυριν άνθρωποι καί καταδίκη“ голямо, неизброимо множество. „На празника имаше страшно много хора.“

Σφουνίζω ούδ. = στεγνόνω „Σφουνίσαν αί λάσπεις“ = ετραβίχθησαν, εξηράνθησαν ‘суша, изсушавам’ „калта изсъхна“

Φτορώ βαστώ διαρκώς „Αυτά τά υποδήματα δέν μέ φτόρησαν δέν μέ εβάσταξαν“ εφθάρησαν ταχέως (αφθορέω) Нося непрекъснато. „Тези обувки не ме износиха“, изхабиха се бързо

Интерес представлява и разграничаването на лексиката откъм произход. Открива се група лексика, която е от гръцки произход, но е характерна за българските говори, т.е. това са гръцки заемки, навлезли в българския език в резултат на вековната гръцко-българска езикова интерференция. Направен е опит да се локализира териториалното разпространение на заемките в българската езикова територия, по данни от изследването на М. Сл. Младенов „Ареална характеристика на гръцките заемки в българските диалекти“ (Младенов 1991: 31–47):

Βουλή (ή) = γνώμη, απόφασις ‘мнение, решение, съвет’ – вѹла остар. нар. ‘печат; церковно разрешение за женитба’

Διλαβία (ή) = η μασιά, η πυράγυρα ‘маша’ – διλάφ ‘маша’ (Изт)

Καράβι (τό) ά πλοіόν β μικρός μετακομιστός ληνός (τουρκιστί σιαραпанάς) 1. ‘кораб’; 2. ‘малък съд за пренасяне на грозде – лин (по турски шарапанà)’ - κòραб ‘голям продълговат съд за превозване и мачкане на грозде’ (Търн, Шум, Тврд), κοράб ‘корито за превозване на грозде’ (Вид); срв. стб. **КОРЯБЬ**, **КОРЯБЛЬ** ‘кораб’ (Зогр, Мар, Асем, Сав, Супр), стара гръцка заемка в българския език, а оттам и в останалите славянски езици.

Λισγαριά (ή) Όργαν. γεωργικ. λίσγος ‘земеделски инструмент, лопата’ – лизгър ‘права желязна лопата за копаене’, лизгър (Ихт), лизгър (Севл), лизгър (Пав)

Σκέλδα (ή) η σκελίσ του σκούρου του καρύδου καί άλλων ‘парче от чесън, орех и др.’ – σκελiδα ‘парче от глава чесън’ (Слив, Лов), σκελiδα (Общобъл)

Τσιφούνι (τό) οπή, δι ής εξερχόμενον μεθ’ ορμής τό ύδωρ του μύλου, κινεί τον τροχό αυτού (Σίφων) ‘отвор, през който изтича със сила водата на мелницата и задвижва колелото ѝ (сифон)’ – σифόν ‘приспособление, стеснено отворствие, от което изтича течност’ (Общобъл)

Включени са и турски заемки, навлезли в българския език, а и в гръцките говори:

Αργιάνι (τό) = Οξύλαγον αναμεμιγμένον ύδατι ‘кисело мляко, размесено с вода’ – айр’ан (Общобъл) < тур. ayaan ‘мътеница’

Καρκάντζαλος (ό) = Αλιτήριος δαίμων άρπυια ‘зъл дух, харпия’ – караканзал таен дръндарски говор ‘дявол’ (Ил), каракандзор (Плев), калакандзер ‘зъл дух, бродещ нощем във времето между Коледа и Богоявление’ (Род, Гб, Еник)

Σιουρμά (ή) Το σύρσιμον καί τό ήχος αυτού – σύρτιμον ‘реже, мандало’ – с’урме ‘приспособление да се заключва отвътре врата, прозорец; мандало’ (Общобъл) < тур. sürme ‘ключалка, желязно мандало’

Интерес представлява облик Σκρούμα επίρρημтк. [като наречие] „έγινε σκρούμα“ = έгινε κομμάτια ‘стана на парчета’. Според данните от Български етимологичен речник (БЕР) облик *скрум* диал. ‘изгоряла вълна, сгур’ (Кот) се явява румънска заемка skrum ‘пепел, изгоряла вълна, сажди’, сродно с алб. shkrumb.

В публикувания речников материал се открива и лексика от български произход, навлязла в речта на станимашките гърци, или по-вероятно това е лексика от речта на погърчените в Станимака българи, наричани още лангерия (Хайтов 1984: 8; Хайтов 2001: 149), които са били основната част от гръкоезичното население на градеца. В тая група влизат следните названия:

Γηρουμούδα (ή) Βόλαξ βώλος χώματος ‘буца, буца пръст’ – грамуда ‘буца пръст’ (Рад), гърмуда ‘буца пръст, група хора или животни, плътно притиснали се в купчина’ (См, Ар, Ас, Мад, Дев) < срб. ГРЯМЯДЯ (Ман. хр.)

Ζάπαρος (ό) (καί ρήμα [и глагол] ζαπαρίζω) = Ζέστη ανυπόφορος βράσις (ζά – πυρός [усилващ префикс *tvъrde* + *огън*]) ‘непоносима жегга, кипене, възвирание’ – запара ж. ‘много топло и задушно място’ (См, Ар); запарник м. диал. ‘вид ястие като попара’ (Геров) < стб. ПЯРИТИ, ПЯРІЖ, ПЯРИШИ (Супр)

Ζιάρα (ή) Η υποκαίουσα τέφρα ανθρακιά σωρός μικρών κυρίως ανθράκων ‘горяща отдолу купчина пепел, жар, купчина от обикновено малки въглени’ – жар (Общобъл), заето в гр. диал.: ζiάpa (Дорида), ζάpa (Тесалия), ζαpi (без указание за териториално разпространение), по данни от БЕР, т. 1.

Κίσα [ή] = Καίρος βροχερός συννεφώδης ‘дъждовито, облачно време’ – *kīsha* ‘продължително дъждовно време, мокрота, влага’ (Общобъл)

Κλάπα (ή) Ξύλον δενόμεον εἰς τοὺς πόδας τῶν βοῶν διὰ νά μὴ μακρύνωνται ἐκ τῆς ἀγέλης ‘дърво, завързано за краката на говедата, за да не се отдалечават от стадото’ – *klāpa* ‘разсоха или тежина, вързана на крак на буйно добиче, за да не може да ходи надалеч’ (Рак; Сух, Вис)

Κουρά (ή) = Η πέτσα τοῦ ψωμίου β ο ξηρός φλοιός τῶν δένδρων 1. ‘кора на хляб’; 2. ‘сухата кора на дърветата’ – *korà* (Общобъл) < стб. **КОРЯ**

Μωριά [ή] = Εφιάλτης ‘κοшмар’ – *morà* ‘мъчителен сън, свързан с видения, които потискат; кошмар, тежест в гърдите’ (Соф); *mòra* ‘зъл дух’ (Мм, Сок, Бс), *морò* (Рак) < числ. **МОРЯ**

Ναι επιρρ. επιτάσεος „νάϊ καλά“ – κάλλιστα (ναίς) [нареч. за усиление, засилване] „най-добре“ – *най* ‘частица за изразяване на превъзходна степен’ (Общобъл)

Νάριδα (τά) = Εργαλεία τεχνίτου (έναρας) ‘занаятчийски инструменти’ – *nàreda* ‘подредба, украса вкъщи’ (Стж), *narèda* диал. ‘нареждане, редене, оправяне’ (Геров 1977), *nàr’ada* ‘ред, порядък’ (Сит) < от общобългарско *red* < стб. **РАДЪ** (Супр), **НАРАДИТИ СД** (Ман. хр.)

Πρέγγλα Όργανον θηρευτικόν ‘оръдие, инструмент за лов’ – *preglò* ‘капан за птици’ (Крм.) – срв. числ. **ПРЖГЛО**, заето в нгр. Πρέγγλα ‘приспособление за лов’ (Трак)

Πουστάλια (τά) Εἶδος υποδήματος ‘вид обувки’ – *postàl* ‘обувка’ (Чгр, Крв); *postàli* мн. ‘обуща’ (Терв, Омт, Шум, Пвд), заето в нгр. *μποστάλι* ‘вид високи ботуши’; *μποσταλιά* ‘детски обувки’

Σείτα (ή) τό λεπτόν κόσκινον (σεῖω) ‘тънко сито, решето’ (треса, разтърсвам) – *sito* (Общобъл)

Στεργιακός [ò] τό αραιόν κόσκινον ‘рядко, неплътно сито, решето’ – от общобългарско *стърж- стържа* < стб. **СТРЪГЯТИ, СТРОУЖЖ** (Супр)

Στρέχα (ή) υδρорρόα ‘улук, тръба в края на покрива за отвеждане на дъждовната вода’ – *strècha* ‘навес, издаденост на покрива’ < стб. **СТРЪХЯ** (Супр)

Τσαρβούλια, αρβουλίδες βουλγρ. Τσαρούχη τουρκβ. Τσαρούκ. ‘обуща, боти, бълг. цървул; тур. чарък – *çervül* (Общобъл). Интерес представлява бележката, че название *τσαρβούλια* *çarvùlia* е характерно за българския език, като несъмнено наблюденията на Вл. Скорделис са свързани с речта на българите от Пловдивско и от района на родния му град Станимака.

В речниковия материал са налице и лексеми, чиято етимология не е изцяло прозрачна, но за тях може да се предположи вероятен български произход. От друга страна, има данни, предполагащи техен гръцки произход. Поради това те са обособени в отделна група:

Βόχα [ή] = δυσωδία, κακή αποφορά ‘зловоние, смрад’ – срв. бълг. диал. *vòхам* гл. ‘дишам’ (См); *vòхам* гл. несв. ‘търся нещо по мириса му, душа’ (Кот); срв. словен. *voháti* ‘мириша на хубаво’, пол. *wąchać; węch* ‘воня, миризма, усет’

Κρούνα (ή) η επί της άνω επιφανείας του βουτσιού οπή δε ης γεμίζεται. (Κρούνης) και μεταφρ. „Έγινε κρούνα“ εμέθυσε ‘отвор върху горната повърхност на бѣчва, през която се пълни (кран, канела)’; и прен. *стана круна* ‘напи се’ – *крина* ‘дървен цилиндричен съд, стара мярка за житни храни, около 15 кг’; словен. *kriŋja* ‘каца’, горлуж. *křina* ‘корито’, рус *крѣна* ‘съд за мляко’ и др. < стб. **КРИНЯ** (Остром), **КРИНИЦЯ** ‘стомна, делва, гърне, кана’ (Супр)

Маркати [τό] = πυτία [сирище], και ρήμα [и глагол] μαρκατιάζω = πυτιάζω ‘подквасвам с мая, подсирвам’ – срв. бълг. диал. *мѣрка* – ‘за овен – опложда’ (Бан); *мѣрка се* – ‘за добитък – опложда се’ (Кюст); общобъл. *мѣркам* ‘мѣрморя’ < числ. **МРЪКЯТИ** ‘враща’

Μουχώ = α‘ εύνουχίζω, β‘ αποτυγχάνω 1. ‘скопявам, кастрирам’; 2. ‘не успявам, пропадам’ – *мухам* диал. и разгов. ‘мушкам, бода’; срв. срхр. *мухати*

Στιγγόνω ενερ. Φέρω τινά εις τά στενά τον πολιορκώ επον. αναγκάζω ‘поставям някого, хващам натясно, обкръжавам, принуждавам’ – срв. бълг. *стигам* ‘настигам някого’

В лексиката от български произход са засвидетелствани диалектни фонетични особености, характерни за източните български говори, част от които са и говорите на Асеновград и на селищата в Асеновградско. Засвидетелствана е редукция *o > y* (κουρά *курà* ‘кора’, πουστάλα – *постàл* ‘обувка’); *e > i* (νάρδα *на̀рида* ‘занаятчийски инструменти’).

Интерес представлява и употребата на частица *νάι най* за изразяване на превъзходна степен, както в българския език. Наличието на такава морфологична особеност на българския език несъмнено показва влиянието на местните български говори върху речта на гърцизираното в по-голямата си част българско население на града.

Краткият преглед на лексиката, включена в речника на Вл. Скорделис по гръцкия говор на Стенимахос (дн. Асеновград), дава интересни данни за тоя гръцки говор, просъществувал в българско езиково обкръжение чак до края на ХІХ и началото на ХХ в. Основната част от лексиката, включена в речника, е от гръцки произход, като са налице и немалко диалектни форми. Откриват се и гърцизми, които са характерни главно за южнобългарските говори (Младенов 1991: 31–47). Може да се предположи, че тая лексика е била заета в местните български говори в един по-ранен период на вековната българско-гръцка езикова интерференция, с оглед наличието ѝ в архаичните рупски български говори.

Интересно е, че е включена и лексика от български произход. Едва ли появата ѝ в тоя гръцки говор е само резултат от общуването на местното гръцко население с българското население от околните и по-отдалечените села. По-скоро наличието ѝ е резултат и от погърчването на местно българско население, главно по икономически причини (Хайтов 1984: 8; Хайтов 2001: 166, 170), което, колкото и да се е стремяло да усвои гръцкия език, не е могло да изчисти всички следи от българското си минало.

СЪКРАЩЕНИЯ НА СЕЛИЩНИ НАЗВАНИЯ

Ар – Ардинско
Ас – Асеновградско
Бан – Банско, Разложко
Бс – Бостина, Смолянско
Вид – Видинско
Вис – Висока, Солунско
Гб – Габрово, Ксантийско
Дев – Девинско
Еник – Еникьой, Ксантийско
Изт – Източни български говори
Ил – Илинден, Гоцеделчевско
Ихт – Ихтиманско
Кот – Котелско
Крв – Кривина, Разградско
Крм – Кремен, Разложко
Кюст – Кюстендилско
Лов – Ловешко
Мад – Маданско
Мм – Момчиловци, Смолянско
Омт – Омуртагско

Пав – Павелско, Асеновградско
Пвд – Пловдивско
Плев – Плевня, Драмско
Рад – Радуил, Самоковско
Рак – Ракитово, Велинградско
Род – Родопите
Севл – Севлиевско
Сит – Ситово, Пловдивско
Слив – Сливенско
См – Смолянско
Сок – Соколовци, Смолянско
Соф – Софийско
Стж – Странджанско
Сух – Сухо, Солунско
Тврд – Твърдица (Молдавия)
Терв – Тервелско
Трак – Тракия
Търн – Търновско
Чгр – Черногорово, Пазарджишко
Шум – Шуменско

СЪКРАЩЕНИЯ НА ПИСМЕНИ ИЗТОЧНИЦИ

Ман. хр – Манасиева хроника
Остром – Остромирово евангелие
Супр – Супрасълски сборник

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Използването на речниковия материал стана възможно благодарение на отзывчивостта на уредничката в историческия музей на гр. Асеновград Мина Христева, за което ѝ изказвам своята благодарност.
- ² Изказвам благодарност на н.с. Божидар Христов, който прегледа текста и направи ценни бележки и уточнения.

СЪКРАЩЕНИЯ В ГРЪЦКИЯ ТЕКСТ

βουλγρ. – Βουλγαρικάν [(на) български]
γεωργ. – γεωργικός [земеделски]
’ενερ. – ’ενεργική (πτώση) [деятелен залог]
’επίρρ. – ’επίρρημα [наречие]

’επίρρ. – ’επίρρημтк. – ’επίρρηματικώς
[като наречие]
’επομ. – ’επομένως [следователно]
κυρ. – κυρίως [главно, обикновено]
λέξ. – λέξη [термин]

μεταφρ. – μεταφρικός [преносно]
 ὀνομαστ. – ὀνομαστική (πτώση) [име-
 нителен падеж]
 ὄργαν. – ὄργανον [инструмент, оръдие]
 οὐδ. – οὐδέτερο (διάθεση) [непреходен
 глагол; медиален залог]

παρμ. – παροιμία [(ка̀то) пословица]
 σύνδ. – σύνδεσμος [сѣюз]
 τουρκβ. – Τουρκιστί ν [(на) турски]
 Φρ. – φράση [фразеологизъм]

ГРАМАТИЧЕСКИ И ЛЕКСИКОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ

алб. – албански
 анат. – анатомически (термин)
 бълг. – български
 в. – век
 гл. – глагол
 горлуж. – горнолужишки
 диал. – диалектно
 им. – именителен
 м. – мъжки род
 нар. – народно
 нареч. – наречие
 нгр. – новогръцки
 непрех. – непреходен (глагол)
 несв. – несвършен (вид)

обикн. – обикновено
 общобъл. – общобългарско
 остар. – остаряло
 п. – падеж
 пол. – полски
 прен. – преносно
 разгов. – разговорно
 рус. – руски
 словен. – словенски
 срв. – сравни
 срхр. – сѣрбохърватски
 стб. – старобългарски
 тур. – турски
 фразеол. – фразеологизъм
 числ. – церковнославянски

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕР:** Български етимологичен речник. Т. 1. А–З, – Т. 6., пуска – словарь. 1971–2002.
- Геров 1977:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 3. Л–О. София: Български писател.
- Младенов 1991:** Младенов, М. Арeална характеристика на грѣцките заемки в българските диалекти. // *Език и литература*, № 3, с. 31–47.
- Скорделис 1861:** Σκορδέλις, Βλ. Περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλίππουπόλεως, Πανδώρα, Αθήναις, № 11, 472–475.
- Хайтов 1984:** Хайтов, Н. Уроците на Станимака. // *Родопи*, № 5, с. 8.
- Хайтов 2001:** Хайтов, Н. *Асеновград в миналото*. Пловдив.
- Христева 2000:** Христева, М. Власиос Скордели и Йоаким Груев – две лица от пловдивската възрожденска просвета. // *Солун и Пловдив в тяхното успоредно историческо, културно и обществено развитие*. Солун, с. 391–409.
- Христева 2001:** Христева, М. Гръцка историко-географска книжнина в Пловдив през Възраждането. // *Византийското културно наследство на Балканите*. Пловдив.

ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ

НЕРЕДУКТИВНИТЕ ЛИНГВИСТИЧНИ ТЕОРИИ И ЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ

Abstract: The paper looks at some non-reductionist linguistic theories which share a common thread as they all take an emergentist-constructionist approach to grammar. The theories in question are corpus linguistics, pattern grammar, cognitive grammar and construction grammar. They all address the larger units of meaning first and try to define the smaller ones in terms of their interaction with the larger lexico-syntactic patterns. The polylexemic nature of the linguistic sign and its emergence in the process of communication is fundamental to such an approach. Some implications for language education are also dealt with. The analysis employs examples from Bulgarian and English.

Key words: non-reductionist linguistic theories, emergent grammar, language education, constructions

В настоящата статия ще разгледаме някои теории за езика, възникнали като антипод на генеративната Чомскианска традиция, които ще наричаме нередуктивни. Редуктивната теория започва с най-малките единици и дефинира по-големите комплексни единици. Нередуктивната теория започва с най-големите единици и дефинира по-малките посредством тяхната връзка с по-големите единици. Като основен извод във всички нередуктивни лингвистични теории се налага конструкционната обусловеност на синтактичните категории и тяхната неавтономност.

Холизмът е отправна точка за нередуктивните теории. В лингвистиката този подход се основава на идеята, че лексико-синтактичните конструкции притежават свойства, които не могат непременно да бъдат анализирани и обяснени като сума от значенията на съставните им компоненти. Езикът се възприема като система от знаци, които не съществуват априорно, а се изграждат в процеса на комуникация. Нередуктивните теоретични подходи към граматиката ще наричаме още емергентни, тъй като те разглеждат системността в езика като „комплекс от сложни нормативни модуси на интерактивно поведение“ (Хопър 1998: 172).

Използваме чуждицата *емергентен*, която напоследък си пробива път в хуманитаристиката. Тя произлиза от английското прилагателно *emergent*, което означава *възникващ*. Смятаме, че възприемането на тази чуждица в случая е необходимо заради по-компактната ѝ форма на прилагателно вместо неговия превод със сегашно деятелно причастие.

Вниманието ни ще се насочи към няколко постгенеративни подхода, обединени в понятието конструктивистки, тъй като всички разглеждат конструк-

цията като основен структурно-лингвистичен примитив, който се изследва комплексно: Корпусна лингвистика (Синклер 1991; Синклер 2004; Стабс 2001); Граматика на моделите (Ханстън, Франсис 2000); Когнитивна граматика (Ланъгър 1987) и Конструкционна граматика (Голдбърг 1995; Голдбърг 2006; Тейлър 1998; Крофт 2001; Стефанович, Грайс 2007).

В когнитивната граматика на Ланъгър (Ланъгър 1987) конструкцията се анализира като езикова единица – символ, рутинно лексико-граматично построение, което е част от лингвистичните конвенции на определено езиково общество и се отличава с единство на форма и значение. Ланъгър (Ланъгър 1987: 57–63). **В това тълкуване се открояват три основни аспекта: холистичност, конвенционалност и символност.** Бихме добавили, че конструкциите се различават по степен на схематичност. Например английската конструкция [(be) + (adjective) + (in) + (possessive pronoun) + (noun) + (to) + (verb)], реализирана в изказването *She was adamant in her refusal to marry him.*, се отличава с по-слаба схематизираност, тъй като позволява и алтернативно лексико-синтактично представяне като в следното изречение: *She adamantly refused to marry him.* Обаче конструкцията [(spend) + (time period) + (gerund)] е силно схематизирана и не позволява трансформация на конституентите: *She wants to spend more time travelling.*

Смятаме, че можем да приемем конструкциите като структуриран инвентар от знанията на служещия си с езика за условностите и установената практика в съответния език. Този инвентар образува мрежа от конструкции с различна степен на схематизация. Конструкцията съединява една комплексна синтактична единица с една комплексна семантична единица.

За пръв път в корпусната лингвистика на вниманието се налагат често повтарящи се мултивербални единици, в които няма рязка граница между лексика и граматика. В изследванията на автори като Синклер (Синклер 1991; Синклер 2004) и Стабс (Стабс 2001) многократно се доказва, че пълната свобода на избора е голяма рядкост в езика. **Няма и пълна устойчивост. Свободата на изказа и устойчивостта на определени речеви сегменти са два противоречиви принципа,** които образуват разнообразен континуум. Синклер нарича тези два принципа „принцип на свободния избор“ и „идиоматичен принцип“ (Синклер 2004: 109). Те се активизират в различна степен в зависимост от типа дискурс.

Според принципа на свободния избор употребата на езиковите единици се осъществява посредством неограничено селектиране, като единствената санкция се налага от граматиката, без да се отчитат командната роля на прагматиката, социокултурните норми и специфичното комбинаторно моделиране на лексико-синтактичната конструкция. Свободният избор не може да обясни ограниченията в употребата на езикови единици. Това става възможно в рамките на идиоматичния принцип. Носителят на езика има на разположение голям брой полуготови лексико-граматични построения, които той избира да употреби в тяхната цялост, независимо от факта, че на пръв поглед

могат да се разделят на отделни сегменти. Този принцип е много по-широко разпространен и неуловим, изплъзващ се. Например, когато говорещият използва английската конструкция *set about doing something*, той не строи изказването си от отделни думи, следвайки граматични правила, а употребява еднократно селектиран израз от определен инвентар от готови полупродуктивни конструкции, в които синтактичният анализ не е релевантен. Налице е фиксиран предлог, следван от герундивна форма на глагол, който обикновено е преходен: *They set about solving the problem*.

Съществуват цели изречения, в които специфичното лексико-граматично моделиране трудно се подлага на синтактичен анализ. Ето едно изказване, което предава впечатлението на говорещия от град като Лондон: *There is a lot going on all the time*. Изречението е трудно за превод на български. То описва в съгъстено-идиоматична форма въздействието на огромен град като Лондон, който кипи от живот. Подробният граматичен анализ на това изречение е труден, ако се следва принципът на отворения избор. Подобен *неочакван* избор на лексикални и граматични елементи, които изглеждат странно употребени, сигнализира превключване на идиоматичен принцип, който ние ще наричаме *идиоматико-рестриктивен*, защото върху избора на езикови единици винаги действат ограничения от различно естество.

Конструктивисткото разбиране за езика приема, че идиоматико-рестриктивният принцип доминира в речта, независимо че много изказвания могат да бъдат потенциално анализирани като резултат от свободен избор. По думите на Синклер, този неограничен езиков избор можем да си го представим като „аналитичен процес, който действа постоянно, но на практика до него се прибъгва само през определени интервали“ (Синклер 1991: 114).

Идиоматичното лексико-синтактично моделиране се задейства в моменти, когато употребата на лексемите е **комбинаторно и конструктивно обусловена**, т.е. е в образуването на полилексемни построения, чието значение не е сумата от значенията на отделните лексикални компоненти. Това е най-често срещаното описание на семантиката на фразеологизмите. Във всеки език обаче се употребяват конструкции, които не могат да се категоризират като фразеологизми, но въпреки това значението на целия комплекс се гради чрез специфично комбиниране на лексикални и граматични конституенти. Например, в израза *харча си парите за глупости*, често използван в българската разговорната реч, глаголът **управлява точно определен предлог и непосредствено след него следва кратка форма на възвратно-притежателното местоимение**. Съществителното *глупости* има оценъчна конотация. Говорещият не одобрява харченето на пари за непотребни неща и избира този израз като холистична единица, за да реализира пресупозиция *разточителство*. В подобни изказвания прагматичната функция има водеща роля в интегрирането на лексемите в тяхното лексико-граматично обкръжение. Разбира се, всеки би разпознал фразеологизма, който предава същия смисъл – *хвърлям пари на вятъра* – заради пълната метафорична трансформация на лексикалните ком-

поненти и силния емотивен ефект. Традиционно обаче фразеологизмите се изучават винаги отделно като специфични изказвания, докато конструкции като *харча си парите за глупости* се анализират генеративно, като резултат от свободно комбиниране на лексеми по граматични правила.

Конструктивистките направления в лингвистиката приемат подобни изрази като специфично моделирани лексико-граматични комплекси, които могат да се описват като цялостни единици с техните семантични, прагматични и граматични особености, подобно на фразеологизмите, които се различават от конструкциите единствено поради факта, че в тях семантичната и лексико-граматичната трансформация на компонентите е доведена до крайност.

Чомски (Чомски 1991: 417–454) **отрича необходимостта да се учат конструкции**. Достатъчно е само да се знаят общите принципи, които определят тяхната граматичност. Емергентният конструктивистки подход е диаметрално противоположен, тъй като всяко изказване се възприема като конкретна реализация на определена конструкция и то трябва да се санкционира според това дали може да се категоризира като утвърдена, **често повтаряща се комплексна структурно-семантична единица**.

Голдбърг (Голдбърг 1998) предлага хипотезата за събитийното езиково кодиране. „**Конструкцията, която съответства на основни изреченски примитиви, кодират в центъра на своята семантика събития, които са основни за човешкия опит**“ (Голдбърг 1998: 205). По този начин езикът отразява ограничен кръг от възможни събития чрез неограничен брой изказвания и конструкции. Нека да разгледаме английската конструкция *into* + *-ing*, реализирана в изказване като *She talked them into agreeing to her plan*. В нея наблюдаваме рестриктивност по отношение на семантиката на глаголите. Откроява се групата на глаголи, изразяващи идеята за *определен тип говорене*. Най-често конструкцията описва ситуация, в която някой си служи с езика хитро, измамно, нечестно, за да подмами или принуди някого да направи нещо. Сред употребяваните глаголи са *trick, coax, charm, persuade, sweet-talk, argue, tease, nag, pester*. За други глаголи, които също описват начин на говорене, съществуват конструкционни ограничения. Например, глаголи като *advise, recommend, suggest, warn, discuss, dispute*, са подложени на *конструкционно отблъскване*. Можем да направим заключението, че в тази конструкция действа семантична рестрикция спрямо глаголи, които не означават „*разговарям разумно, внимателно и без демонстрация на сила*“. Разгледаната конструкция реализира пресупозиция, която ще наречем *манипулация* и можем да я категоризираме като *манипулативна конструкция*, която кодира характерен акт от междуличностните отношения в своеобразен лексико-граматичен комплекс. Такива конструкции, в съгласие с Тейлър, приемаме за „конструкционни идиоми“ (Тейлър 1998: 187).

Подобно на фразеологизмите, тези устойчиви лексико-синтактични построения трябва да се представят и описват поотделно с информация за спецификата на тяхната семантика и употреба. Нещо повече. Имаме основание да допуснем, че дескриптивният апарат за описание на конструкционните

идиоми може да се използва и за обяснение на граматичната система. С други думи, дори и по-стандартните изреченски модели могат да се интерпретират като специфично преплитане на формални и семантични особености. Например, вмъкването на местоимения-клитики като *ми* и *си* в редица често срещани изказвания в българската разговорна реч моделират фразата по доста идиосинкратичен начин и създават проблеми на изучаващите българския език като чужд. Например: *Ще ми води свидетели той! Правят ми се на невинни. В събота ще си почивам. Какво си правиш?* В последния пример употребата на *си* изглежда синтактически нерелевантна дори и за носителите на българския език като роден.

Единствената разлика между подобни конструкции и фразеологизми като *Правят ми мили очи.* е, че чистите идиоми се употребяват при много по-специфични условия, налагащи фигуративна интерпретация на изказването. По отношение на статуса им на конструкции обаче тези изречения не се различават фундаментално от фразеологизмите. Дори най-простите изречения съдържат в себе си известна доза идиоматичност, особено съпоставени с превода им на чужд език. В такива случаи можем да говорим за *междуетикова идиоматичност*. Да вземем изказването *Погледни във вестника да видиш какво ще дават по телевизията довечера.* и неговия превод на английски език *Look in the paper to see what's on TV tonight.* За да предаде правилно и конструкционно релевантно тази мисъл на английски език, обучаемият няма друг избор освен да съхрани цялата конструкция в дълготрайната си памет, готова за употреба, а не да я съчинява всеки път, като комбинира думи по правила. Тогава съществува риск от допускане на грешки или формулиране на неидиоматично изказване, което не е съобразено с конвенционализираната реч на носителите на английския език като роден и следователно е неприемливо. Ето един такъв превод от нашата практика: *Watch in the newspaper and see what display in the TV tonight.*

В езиковото обучение, където все още битува генеративният подход към езиковата система и абсолютизирането на морфосинтаксиса, е необходимо идиоматико-рестриктивният принцип да заеме своето достойно място. Изреченията в речта на обучаемите трябва да се санкционират с оглед на тяхната идиоматическа издържаност още от първия урок и не бива да се допускат изказвания, които, макар и граматически правилни, звучат неестествено. Обучаемият трябва да свикне с идеята за идиоматическата рестриктивност и да не гради погрешната представа, че всичко в езика може да се каже, стига да е само и единствено по граматичните правила. За да се постигне това, преподавателите трябва да преосмислят модела на езика, който разделя граматика и лексика и използва граматиката да управлява лексикалния избор. **Съвременното езиково обучение е изправено пред предизвикателството да помогне на изучаващите чужд език да усвоят достатъчен инвентар от най-честите комуникативно значими конструкции, като предостави пряк път към една не толкова абстрактна и плашеща лексико-граматика.**

Емергентният метод, общ за всички конструктивистки течения, се основава на схващането, че няма фундаментално разделение между лексикона и синтаксиса. Граматиката, подобно на лексиката, се състои от лингвистични знакове или символи, които обединяват в себе си форма и значение. Следователно, граматиката може да се изследва с аналогични методи, тъй като и граматиката, и лексиконът, са преди всичко хранилища на знакови единици. Чрез специфичното структурно-семантично моделиране на изказването конструкцията поражда граматиката, която не се схваща като завършена система от принципи, а като динамично формиране на временни подсистеми. Конструкционната граматика е инвентарно-базирана, т.е. разглежда граматиката преди всичко като инвентар от единици – символи, а не толкова като система от правила. Когнитивно-конструктивисткото гледище за езиковата система е, че тя предимно съхранява структури, а не ги генерира.

Емергентните лингвистични направления поставят необходимостта от *предислоциране* на граматиката като продукт на комуникацията, а не като източник на общуване. Изучаващите чужд език обикновено си поставят една трудно постижима цел, която впоследствие ги демотивира – да овладеят изчерпателно системата от правила. В английския език това най-често се свежда до овладяване на многобройни глаголни времена. Това се превръща във фикс идея, която измества стремежа към успешна комуникация на заден план. Ето защо, много важно е обучаемите да осъзнаят, че „Езикът не е ограничен, дефиниран обект, а свободен набор от взаимно покриващи се частици социален опит“ (Хопър 1998: 171). В общуването непрекъснато се появяват нови случаи на уговаряне на значението и сполучливата вербална интеракция трябва да стане основна цел на всеки, който иска да научи чужд език.

Нашата позиция е, че за да общува успешно, изучаващият чужд език има нужда от богат репертоар от *стратегии* за създаване на дискурс, които да бъдат лесно достъпни в дълготрайната памет. За да овладеят граматиката на един език, обучаемите трябва да се научат да манипулират и трансформират езиковите единици. За съжаление, битува широко разпространената представа за граматиката като устойчива рамка от правила, която трябва да се овладее напълно, преди да се комуникира успешно. Тази *доктрина* се затвърждава в средното училище, където се създава представа, че в езика всяко изказване може да се генерира свободно, като нещо ново и неповторимо, а в съчиненията по литература клишираните изречения се санкционират като *шаблон*. Обучаемите неправилно очакват и се стремят да научат едно постоянно, неизменно значение на езиковите единици, вместо да се съсредоточат върху контекстите, в които те могат да се използват уместно.

В края на нашето изложение ще направим следните изводи:

Езикът е инвентар от знакове, кодирани в езикови единици, които представляват уникална връзка между форма, значение и функция. Дискурсът е наниз от речеви блокове, синтактически организирани съобразно комбинаторни рестрикции. Комуникацията зависи от достъпа на комуникантите до идентична система от знаци и познаване на идиоматичната рестриktivност.

Емергентното преосмисляне на граматиката е необходимо условие за повишаване качеството на езиковото обучение, тъй като дава онтологично предимство на комуникацията. Задачата на езиковото обучение трябва да бъде преосмислена по посока на разширяване и обогатяване на репертоара от конструкции, които бихме могли да наречем *комуникативни матрици*.

Узуално-базираният анализ на езиковите единици разкрива тънки особености и закономерности в тяхната употреба, в резултат на което те се конвенционализират сред определено езиково общество и участват в изграждането на обобщени принципи на лексико-граматично моделиране.

ЛИТЕРАТУРА

- Голдбърг 1995:** Goldberg, A. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University Press.
- Голдбърг 1998:** Goldberg, A. Patterns of Experience in Patterns of Language. // *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. M. Tomasello (ed.). London: Lawrence Erlbaum, pp. 203–219.
- Голдбърг 2006:** Goldberg, A. *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Крофт 2001:** Croft, W. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Ланъгър 1987:** Langacker, R. *Foundations of Cognitive Grammar (Vol. 1): Theoretical Prerequisites*. Stanford: University Press, pp. 57–63.
- Синклер 1991:** Sinclair, J. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press. 114 p.
- Синклер 2004:** Sinclair, J. *Trust the Text: Language, Corpus and Discourse*. London: Routledge. 109 p.
- Стабс 2001:** Stubbs, M. *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics*. Oxford: Blackwell.
- Стефанович, Грайс 2007:** Stefanowitsch, A and S. Gries. Collostructions: Investigating the Interaction of Words and Constructions. // *The Cognitive Linguistics Reader*. V. Evans, B. Bergen, J. Zinken (eds.). London: Equinox, pp. 75–105.
- Тейлър 1998:** Taylor, John. Syntactic Constructions as Prototype Categories. // *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. M. Tomasello (ed.). London: Lawrence Erlbaum, pp. 177–202.
- Ханстън, Франсис 2000:** Hunston, S. and G. Francis. *Pattern Grammar. A Corpus-Driven Approach to the Lexical Grammar of English*. Amsterdam: John Benjamins.
- Хопър 1998:** Hopper, P. Emergent Grammar. // *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. M. Tomasello (ed.). London: Lawrence Erlbaum, pp. 155–175.
- Чомски 1991:** Chomsky, N. Some notes on economy of derivation and representation. // *Principles and parameters in comparative grammar*. R. Freidin (ed.). Cambridge: MA: MIT Press, pp. 417–454.

ЛЕКСИКОГРАФСКИЯТ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИ БЪЛГАРИСТИ ВЪВ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ НА МДУ „М. В. ЛОМОНОСОВ“

Abstract: The paper is devoted to the role of lexicographical problems in teaching Bulgarian at Slavic department within the Philological Faculty at Lomonosov Moscow State University. The article gives information about lexicographical special courses and special seminars, about yearly projects and diploma thesis. It describes a diploma thesis and MPhil (written under the guidance of the articles authors) which represent dictionaries made by a student and an undergraduate student.

Key words: teaching Bulgarian, special courses of lexicography, diploma thesis

Една от важните съставки на филологическото образование и подготовката на квалифицирани специалисти лингвисти е лексикологията. Ясно е, че обучението по лексикология (в теоретичен и практически план) задължително предполага и лексикографския аспект (също като комплекс теоретични знания и практически умения и навици). С пълно право може да се каже, че сериозна подготовка по лексикология не е възможна без лексикография.

Във Филологическия факултет на Московския държавен университет „М. В. Ломоносов“ студентите българисти имат възможност да слушат теоретични спецкурсове по проблеми на българската лексикология и лексикография (обикновено 3 или 4 курс – 36 часа). По традиция, утвърдила се в Катедрата по славянска филология, тези курсове се четат от български лектори – специалисти езиковеди, в т. ч. лексиколози и лексикографи (доц. М. Божилова, проф. В. Вътов, доц. М. Димитрова). Българските ни колеги осигуряват високо равнище на теоретичната подготовка на млади руски българисти, като ги запознават с вече станалите класически, а също така и с най-новите концепции в областта на лексикологията и лексикографията, анализират съществуващите български речници, не само информират студентите за издадените през последните години български речници, но и дават сериозна научно обоснована професионална оценка на тези речници.

Освен това лексикографските проблеми в друг аспект – практическо-изследователски – се разглеждат и на спецсеминарите (ръководители доц. О. А. Ржанникова и ст. преп. Е. В. Тимонина). Под ръководството на тези преподаватели определена част от студентите пишат курсови работи, свързани с лексикографската проблематика. Като пример може да бъде посочена кур-

совата работа на студентката Антонина Тверицкая (2010/2011 учебна година, 2 курс, научен ръководител доц. О. А. Ржанникова) „Българско-руският речник на С. Б. Бернщейн и съвременната българска лексикография“. В работата бяха съпоставени посочения в заглавието речник, многократно преиздаван през втората половина на XX в., и българско-руската част от един съвременен български речник – *Руско-български/Българско-руски речник* (съст. Рада Чобанова, София: Колибри, 2007). Като съпостави тези речници по утвърдените в лексикографията параметри, студентката получи интересни научни резултати, които засягат, от една страна, лексикографските концепции на двата изследвани речника, а от друга – в определена степен свидетелстват за някои процеси в българската лексика през втората половина на XX в.

Освен курсови работи, подобни на разгледаната по-горе, посветени на описание или съпоставка на конкретни речници, има и други разработки, които представляват собствени студентски опити за създаване на речници. Разбира се, в този случай не става дума за мащабни лексикографски трудове – големи тълковни или двуезични речници. Научните ръководители и авторите студенти си поставят значително по-скромни задачи, но като резултат се получават малки специализирани речници, представящи такива групи лексика, които доста рядко стават обект на „класическата“ лексикография.

Студентите, решили да изберат за дипломната си (а преди това, разбира се, и за курсовата) работа създаване на един речник, се сблъскват с редица въпроси, решението на които не им се предлага наготово в лекционните курсове, предвидени за славистите на Филологическия факултет на МДУ „М. В. Ломоносов“, нито се обсъждат с тях достатъчно детайлно в спецкурсовете по руска или българска лексикология. Затова подобни дипломни работи са интересни в няколко отношения: първо – добре показват способността на студента да вижда въпросите от теоретичната сфера, които трябва да бъдат решени в рамките на дадената дипломна работа, да намери отговори на тези въпроси по най-пълнен и рационален начин, да работи самостоятелно; второ – показват способността на студента прецизно и търпеливо да работи с голям по обем езиков материал; трето – като резултат може да се появи речник, който заслужава (разбира се, след сериозна редакционна работа) да бъде предложен за публикуване.

От дипломните работи, имащи за цел да се създаде един речник и написани от студенти българи, като пример на това какво могат да правят студентите ни, може да бъде разгледана по-детайлно дипломната работа на Юлия Кудрявцева (научен ръководител ст. преп. Е. В. Тимонина), защитена през пролетта на 2011 г. Тя съдържа теоретичен анализ, направен на доста високо ниво, и интересен (между другото и в практически смисъл) тематичен речник.

Темата на дипломната работа е „Опит за съставяне на българско-руски юридически речник (в сферата на наказателното право)“. Темата е предложена от самата студентка, която превежда много и активно от български на

руски и от руски на български. Това стана естествен повод да се запознае с всички достъпни за руския преводач руско-български и българско-руски юридически речници и да ги анализира в процеса на работата с тях. Така сама стигна до решението да предприеме опит да подготви собствен вариант на подобен речник.

Окончателният вариант на текста на дипломната работа демонстрира кръга на въпросите, които трябва да са обмислени от студентите, заели се с подобни теми.

Първата група въпроси са какво е терминът, къде минава границата между термина и общоупотребимата лексика и в какво съотношение могат (и трябва) да бъдат представени в терминологичен речник и двете групи думи, кои части на речта могат да се преценят като термини, какво е терминологично съчетание и по какъв начин то може (и трябва) да бъде представено в терминологичен речник.

Втората група въпроси са ориентацията на речника (за какви цели трябва да служи), адресирането на речника (кой ще ползва този речник), обемът на речника и принципите на търсенето на лексиката за речника (кои материали трябва да се използват и дали съществуват обективни критерии за подборът на лексиката за речника).

Третата група въпроси са свързани със създаването на макроструктурата на речника:

- избиране на принципите на представянето и разполагането на лексиката;
- определяне на главните части на речника;
- представяне на термините словосъчетания.

Четвъртата група въпроси определят микроструктурата на речника:

- лема;
- зона на фонетическата информация;
- зона на граматическата информация;
- зона на еквивалентите.

Студентката се запозна с всички достъпни ѝ терминологични руско-български и българско-руски речници, излезли през периода от 1944 до 1989 г., между които откри само един българско-руски юридически терминологичен речник. За периода след 1989 г. до 2011 г. са разгледани терминологични юридически речници за превод на/от английски, немски, френски и латински (общо 18, включително един многоезичен).

Шест от 18-те речника се анализират много детайлно, като плюсовете и минусите, открити при този анализ, са взети предвид при формирането на собствен тематичен речник. Тези шест речника са подчертани специално в посочения по-долу списък.

Като се избират лексемите за създавания в рамките на дипломната работа речник, се използват следните източници:

1. Балканджиева, Б. Английско-български юридически речник. София, 1999.
2. Беленски, Р. Криминалистика. София, 2008.
3. Большой юридический словарь под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорышна. М., 1998.
4. Буров, С., П. Пехливанова. Малък тълковен речник на българския език. Велико Търново, 1998.
5. Българско-руски юридически речник. София, 1975.
6. Данов, Х. Английско-български юридически речник. София, 1999.
7. Манев, Н. Наказателно-процесуално право. Ръководство за студенти. София, 2009.
8. Минчев, Т. Учебен руско-български тълковен строителен речник. София, 1989.
9. Многоезичен тематичен речник по европейска интеграция. София, 2007.
10. Наказателен кодекс на Република България, ред. 2009.
11. Наказателно-процесуален кодекс на Република България, ред. 2006.
12. Пашов, П., Хр. Първев. Правоговорен и правописен речник на българския език. София, 2009.
13. Паликарски, М. Наказателно-изпълнително право. София, 1997.
14. Российская юридическая энциклопедия. М., 1999.
15. Гочев, Г., С. Гочева. Руско-български бизнес речник. София, 2009.
16. Русско-болгарский тематический словарь. Т. 3. Москва: T&P Publishing, 2010.
17. Попова М. и др. Терминологичен речник по хуманитарни науки. София, 2007.
18. Попова М. и др. Терминологичен речник по природни науки. София, 2006.
19. Тимонина, Е. В., Г. А. Мартынова. Болгарско-русский и русско-болгарский словарь. Москва, 2004.
20. Уголовный кодекс Российской Федерации, ред. 2010.
21. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации, ред. 2010.
22. Георгиев, Г., Л. Велинов. Юридически речник. София, 2007.
23. Юридический энциклопедический словарь. Москва, 1984.
24. Български национален корпус. <http://search.dcl.bas.bg>
25. Достъп до правото на Европейския съюз. <http://eur-lex.europa.eu>
26. Eurovoc. Многоезичният тезаурус на Европейския съюз. <http://eurovoc.europa.eu>
27. Глоссарий.ru. <http://glossary.ru>
28. Официален сайт на Европейския съюз. Публикации и документи. http://europa.eu/documentation/index_bg.htm

29. Словари и енциклопедии <http://dic.academic.ru>

30. Тълковен речник на българския език <http://talkoven.onlinerechnik.com>

31. Юридическа енциклопедия. http://juen.bg/index_je.htm.

Речникът има обем 700 лексеми, включва граматическа и фонетическа информация, която е полезна и за руския, и за българския преводач, а също така има специална част, където се дават дефиниции на термините, тъй като се предполага, че с този речник най-активно ще работят преводачи, които не са юристи. Речникът съдържа и списък на съкращения. Като пример за извършената лексикографска работа привеждаме една страница от речника:

дело <i>sr</i>	дел-о <i>sr</i>	<i>в юриспруденции - административное или судебное разбирательство по какому либо факту, событию, судебный процесс</i>
админи- стративно ~	административно ~	<i>-публично-правовой спор, одной из сторон в котором выступает орган исполнительной власти или местного самоуправления</i>
висящо ~	приостановленное ~	<i>-судебный процесс, решение по которому не было принято или еще не вошло в законную силу</i>
гражданско ~	гражданское ~ (NB:ударение!)	<i>-дело, рассматриваемое в гражданском суде</i>
наказателно ~	уголовное ~	<i>-дело, возбужденное в установленном законом порядке в случае обнаружения признаков преступления</i>
~ от общ характер	~ публичного характера	<i>-дело, которое может быть возбуждено не только по заявлению потерпевшего, но и по сообщению о совершенном преступлении</i>
~ от частен характер	~ частного характера	<i>-дело, которое может быть возбуждено только по заявлению, поданному потерпевшим или его законным представителем</i>

<i>NB: давам/дам ход на ~</i>	<i>NB: дава́ть/да́ть ход ~у</i>	
<i>образувам ~</i>	<i>возбужда́ть/возбуди́ть ~</i>	
<i>приключвам/приключа~</i>	<i>закрыва́ть/закры́ть ~</i>	
		<i>(см. казус, разглеждане на делото)</i>
<i>десезирам</i>	<i>снима́ть/сня́ть (с суда) требование о правовой защите</i>	<i>посредством отзыва иска, заявления, жалобы (см. сезирам)</i>
<i>дивёрсия ж</i>	<i>диве́рсия ж</i>	<i>в уголовном праве РФ - преступление против безопасности государства (разрушение или повреждение предприятий, средств связи, объектов жизнеобеспечения населения в целях подрыва экономической безопасности и обороноспособности)</i>

Интересът към лексикографски разработки при обучението във Филологическия факултет на МДУ „М. В. Ломоносов“ проличава и от още пример. През 2010 г. защити магистърска дипломна работа Димитър Константинов, българин, завършил руска филология във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, магистрант във Филологическия факултет на МДУ „М. В. Ломоносов“. Работата се нарича „Футболната лексика в руски, български и английски – опит за създаване на триезичен речник справочник“ (научен ръководител доц. О. А. Ржанникова).

В този случай обект на лексикографска обработка стана лексика, свързана с една доста актуална в съвременния свят професионална сфера, която предполага постоянни международни контакти. Освен това футболната лексика е широко разпространена в съвременните печатни и електронни медии, в интернет, в устната комуникация. Тези обстоятелства обуславят обосноваността и актуалността на идеята за създаване на подобен речник.

Речникът се базира върху обширен материал – официални документи на международните и съответните национални футболни федерации, спортни вестници и списания, футболни интернет форуми, блогове и т. н.

При разработване на концепцията на речника авторът му трябваше да реши и напълно аргументирано реши редица доста сложни и важни теоретични проблеми, един от които е строгото разграничаване на футболната тер-

минология, представена в официалните документи на футболни федерации, и футболната лексика, функционираща в текстове с по-популярен и общ характер. Като резултат речникът беше разделен на две части: „Футболна терминология“ и „Футболна лексика“.

Всяка речникова статия включваше съответната единица на руски с превод на български и английски, подробна справка (тълкуване) на български и най-разпространени словосъчетания с тази лексема.

Речникът (и съответно магистърската дипломна работа) получи висока оценка от специалистите лексикографи в Катедрата по славянска филология.

Такива самостоятелно разработени от студенти и магистранти речници с пълно право можем да смятаме за значим резултат от обучението на българистите във Филологическия факултет на МДУ „М. В. Ломоносов“.

ЗА ЛЕКСИКАЛНАТА ЧАСТ НА УЧЕБНИКА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА РУСНАЦИ *БОЛГАРСКИЙ ЯЗЫК. ПРАКТИЧЕСКИЙ КУРС*

Abstract: Among the major principles of the modern teaching of the foreign languages are the practical orientation and the functional approach, i.e. including situations, thematic and problems from real life into the studying process. Also, it is important for the peoples to discover the „world“ of the language – the traditions, the history, the culture and lifestyle of the nation speaking the language in question. The new manual of Bulgarian language, named *Bulgarian language. Practical Course* in its lexical aspect facilitates the development of the communicative competence. Everyday situations, presented in the texts reflect the life of modern youths, words and expressions, typical of the modern young people in Bulgaria, are presented in the dialogs. The cultural and other background information about the country is presented in authentic texts, as well in specifically written for learning purposes. For better understanding of the stylistic variations of Bulgarian, the manual contains examples of the literary texts, texts of publicistic genre and popular science. There are also anecdotes, jokes, idiomatic expression and proverbs reflecting the cultural thought pattern and mentality of Bulgarians. Also there is description and explanation of the gesticulation, included in Bulgarian etiquette (which differs from the Russian).

Key words: communicative competence, etiquette, proverbs, idiomatic expressions, gesticulation

Първият учебник по български език с комуникативна насоченост, предвиждан за 350–400 учебни часа, е публикуван в Русия (СССР) през 1985 година. Автори – Ст. Гинина, И. В. Платонова и Р. П. Усикова. Той е съобразен с изискванията на програмата за изучаване на чужди славянски езици в хуманитарните факултети към МГУ и препоръчан от Министерството на висшето и средно специално образование на Съветския съюз (СССР) за студентите, следващи във вузовете на страната по специалности „Славянски езици и литература“ и „Руски език и литература“.

Целта му беше да решава комплексната задача за развитие навиците на устната реч и четене на обществено-политическа и художествена литература, а също така и на навиците на превода на несложни текстове на български език. Още една от най-важните задачи за авторите на учебника беше учащите се да се запознаят със страната на изучавания език – с живота на съвременна България, с нейната география, с някои по-важни моменти от историята, с прочути личности, с народни обичаи и образци на художествената литература. Затова битовите теми са свързани със странознание и в много от тях се

описват епизоди, реални за руските и българските персонажи в България. Материалът е представен така, че още от първите уроци студентите можеха да водят беседа на темите, отразяващи тяхното ежедневие – учене, бит, семейство, приятели, прекарване на деня в делници и празници, храна, магазини, спорт и т.н. (Гинина и др. 1985: 3).

В края на XX и началото на XXI век преподаването на славянските езици в Русия започна да се разширява, в няколко московски училища беше въведен български език. Двайсет години след първия учебник беше написан специален учебник за ученици – „Давайте вместе учить болгарский. Учебник для начинающих“ (2. изд. 2011) автори В. Н. Гливинская и И. В. Платонова (Гливинская, Платонова 2004).

Той е за по-малко учебни часове – към 250, без страноведска тематика, но с по-ярко изразен функционален подход към обучението – животът на персонажите е доближен до реалния, а тяхната реч – до естествената младежка реч. В учебника има гатанки, анекдоти, шеги, фразеологизми. Има и текстове с национални реалии – обяснява се какво е това българска баница и се разказва как българите посрещат Коледните празници със сурвакари и сурвакарски пожелания. Трябва да се отбележи, че учебникът успешно се използва при обучение на студентите от хуманитарните факултети с хорариум около 300 часа, ползват го и просто желаещи да научат езика.

Обаче учебник за по-високо ниво на обучение нямаше. Старият от 1985 г. вече е изчерпан и е остарял. Въпреки това на пазара се появяваха и пиратски сканирани издания на този учебник, той беше също така публикуван под друго име след известно манипулиране със съдържанието. (Например един от тези „автори“, наричан съставител, е г-н Н. К. Пейков от Чебоксарския университет). Всичко това свидетелстваше, че необходимостта от нов, отговарящ на целите и задачите на съвремеността учебник, е назряла отдавна.

В нашия бързоразвиващ се свят постоянно се внася нещо ново.

И чуждоезиковото обучение, тясно свързано с живота на обществото, моментално реагира на това. Ето един показателен пример.

Сега в Русия с голямо желание се купуват сравнително евтини за руснаците български недвижими имоти. Въпреки че езиците са близки, общуването на руските хора с българите не става лесно. Трябва да има някои знания и навици поне на най-ниското ниво – за оцеляване. В Москва има курсове в Българския културен институт. Но не всички поради различни причини могат да се занимават там.

И издателствата веднага пускат на пазара самоучители. Един от тях – „Болгарский язык. Самоучитель“ – излиза в издателство „Живой язык“ през 2010 година. Написан е за кратко време, авторите са младите преподаватели М. Макарецв и Т. Жерновенкова (Макарецв, Жерновенкова 2010). Интересно е лексикалното съдържание на „Самоучителя“. Темите на уроците имат общ сюжет: едно младо руско-българско семейство иска да си купи вила в България. Те се обръщат към една московска агенция, която им урежда посещения-

ето в България. Фактически в Учебника са представени най-необходимите ситуации, с които се среща човек при купуване на имоти. В „Самоучителя“ има такава лексика, която не се е срещала по-рано дори в учебниците, издадени в България. Тя е свързана с: наемане на кола, загубване на портмоне, пътно произшествие, действия при покупко-продажба, включена е и юридическа терминология.

Сега, по време на глобализацията, ако някой казва, че владее чужд език, значи той има добре сформирана комуникативна компетентност и умение да решава комуникативните задачи с речеви средства.

Едни от основните принципи на съвременното обучение са практическата насоченост на обучението и функционалният подход, т.е. включване в процеса на обучение на реални теми, ситуации, проблеми, доближаване до естествените условия на общуване. Но за да могат да общуват и да разбират своите партньори, хората трябва да знаят още техните обичаи, история, култура, условия на живота.

И в съвременния учебник вниманието трябва да се обърне към формиране на социокултурна компетенция с комуникативна насоченост.

При създаването на учебник *Болгарский язык. Практический курс* не биваше да се отхвърля всичко добро, което има в стария учебник. Затова подробно представих неговата концепция.

В нашето съвремие целите на обучението по чужди езици се унифицираха и според Европейския стандарт се класифицират по нивата на ALTE – от A1 до C2. Целите и задачите на обучението по новия учебник в плана на комуникацията (разбира се, с използването на други, допълнителни материали) са – от нулата да се стигне до ниво B2-C1. Затова и лексикалните теми на уроците са съобразени с темите от демонстрационните тестове за получаване на сертификат за владееене на български език на това ниво (Григорова и др. 2003: 9–10).

За изминалите почти 30 години, бурни и динамични, с промени в социално-икономическия живот, лексиката в българския език се е променила кардинално. Дори битовата, да не говорим за обществената. Например, в обичайната тема „Телефонен разговор“ се промениха реалиите и се наложи да въведем такива думи, като *GSM* и *мобилен телефон* (появилата се отначало дума *мобифон* вече почти не се употребява), *симка* (*сим карта*), *есемес*. Промени се и самото използване на телефона. Разшири се използването на компютъра. Тук също има особености при написване и на кратките съобщения, и на писмата, особено между младите хора. И в речта на персонажите трябва да се отразява съвременната лексика на студентската младеж.

Всички учебни текстове с битови ситуации в учебника наподобяват драматически произведения – описание на действието, ремарки, диалог. Те са свързани с общи действащи лица и са представени като сценки от живота им в Москва и София. Това позволява обучаващите се да се запознаят с България, с нейната столица, с живота на българските студенти.

Във всеки урок има рубрика „Етикет“, който е свързан с темата на текста или е близък към нея. Тук се дават готови конструкции, използвани в различни жизнени ситуации – при представяне, покана, молба, за изразяване на съгласие, уклончив отговор, учудване и т.н. Автоматичното владение на такива фрази сменя трудностите при общуване на български език.

Необходимо беше да се вземат под внимание и невербалните знаци с етикетно предназначение. Не е толкова страшно, ако жестът се употребява едновременно с вербален акт (например, *кимване с глава* при произнасяне „добър вечер“). Но понякога жестовете могат да се употребяват самостоятелно, вместо вербалния акт, и при това да не съвпадат в българския и руския език. Някои от жестовете на българите, които не съществуват при руснаците, или съществуват, но с някои отличия, са включени в Учебника с описания и обяснения. Например, *кимване с глава* и „*цъккане*“ при отричане; *дърпане на окото* при възразяване; *разперване на палците на ръката* при характеристика на човека като непестелив, прахосник; *гледане в очите* при чукане с чаши на трапезата.

Ако жестовото поведение се възпроизвежда във вербалния език с устойчиви съчетания, такива фразеологизми се привеждат задължително, тъй като свидетелстват за националната специфика, напр. *еди-кой си има широки пръсти*, *плюй си в пазвата* и т.н.

Има и други фразеологизми, от една страна – най-употребими, познати от всички, от друга – често срещани в студентския живот, например *стискам палци*. Те се дават само в контекста, по-често в диалога – за формиране на навици при употребата на фразеологични съчетания в речта на учащите се.

В *Практическия курс*, както и в стария учебник, има текстове за най-прочутите български обществени дейци, исторически личности и за най-важните моменти от историята на България. Културата и страноведската информация се отразява както в учебника, така и в автентични текстове. За разбиране на стиловите отличия на българската реч се привеждат най-добри образци от художествената, научно-популярната литература и публицистиката. Представени са анекдоти, вицове, шеги, пословици и поговорки, фразеологизми.

Именно в тези „малки форми“ най-ярко се проявява националният менталитет. А фразеологията въобще се смята за съкровищница на народната психология, именно в нея се отразяват етническите черти на народа, особеностите на традициите и културата. Когато „малките форми“ се научават наизуст, решават се две задачи: разширяване на лексиката, а също така и трениране на фонетичните навици и по-добро запомняне на граматичните структури.

От пословиците се избират или пълни еквиваленти, или фразеологични аналози на руските.

На някои места въвеждаме и фразеосхеми, но това е един от първите опити за използване на фразеосхемите в практическия учебник от подобен род. Трябва да има упражнения, при това в диалозите, тъй като тези конструкции се употребяват в говоримата реч.

Допълнителната лексика не се дава като списък, а пак предимно във вид на минидialogи – за разширяване на реални ситуации.

В учебника има допълнителни текстове. Те са разнообразни (стихове, песни, анекдоти, шеги, откъси от произведения на художествената литература) и са предназначени за различни цели – затвърдяване на коректното произношение, илюстрации на граматичния материал, разширяване на лексикалните теми, възможност студентите да се запознаят с образци на художествени произведения.

Мислим, че с такава разнообразна лексика и с помощта на различни и разнопланови целенасочени упражнения Учебникът ще изпълни своите задачи и, в частност, ще съдейства за формиране на интегрални дейностно-практически умения (компетентности): езикова, речева, комуникативна и социокултурна.

ЛИТЕРАТУРА

- Гинина и др. 1985:** Гинина, Ст., И. В. Платонова, Р. П. Усикова. *Учебник българско-го языка*. Москва: Изд. Московского университета. 440 с.
- Гливинская, Платонова 2004:** Гливинская, В. Н., И. В. Платонова. *Давайте вместе учить болгарский. Учебник для начинающих*. Москва: АСТ – Астрель. 271 с.
- Григорова и др. 2003:** Григорова, М., А. Борисова, Д. Фингарова. *Тестове за ниво*. София: Д-р И. Богоров.
- Макарцев, Жерновенкова 2010:** Макарцев, М. М., Т. Г. Жерновенкова. *Болгарский язык. Самоучитель*. Москва: Живой язык. 224 с.

**70 ГОДИНИ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЧНА
ЛЕКСИКОГРАФИЯ**

Съставители и научни редактори:

проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова, доц. д-р Диана Благоева,
доц. д-р Сия Колковска

Българска
Първо издание

Художник Константин Жеков
Графичен дизайнер Ваня Кривокапова

Формат 167×237 mm
Печатни коли 41

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com

ISBN 978-954-322-578-1

